

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№1(30) 2013

Луганськ 2013

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
№ 1(30) 2013**

**THEORETICAL AND APPLIED
PROBLEMS OF PSYCHOLOGY
№ 1(30)2013**

Збірник наукових праць

Collection of scientific works

Засновано у 2001 році

It was founded in 2001

Засновник:
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля

The founder is
Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15358-3930Р
від 05.06.09

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine
Registration certificate
КВ № 15358-3930Р dated
05.06.09

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових видань ВАК України відповідно постанови Президії ВАК України №1-05/4 від 26.05.2010 (Бюлетень ВАК України № 6, 2010 р.), в якому можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з психології.

ISSN 2219-2654

Голова редакційної колегії збірника:

Завацька Н.Є., доктор психологічних наук, професор

Редакційна колегія збірника:

Гарькавець С.О., д. психол. н., проф.; Драгомирецька Н.М., д. держ. упр., проф.; Казмиренко В.П., д.психол.н., проф.; Карамушка Л.М., член-кор. НАПН України, д.психол.н., проф.; Лешек Фредерік Коженювський, д.психол.н., проф. (Краків, республіка Польща); Ложкін Г.В., д.психол.н., проф.; Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, д.психол.н., проф.; Мечетний Ю.М. д.мед.н., проф.; Нагорний Б.Г., д.соц.н., проф.; Альфред Прітц, д.психол.н., проф. (Відень, Австрійська республіка); Скляр П.П., д.психол.наук, проф.; Скребець В.О., д.психол.н., проф. (заступник голови); Суханцева В.К. д.філос.н., проф.; Чернобровкін В.М., д.психол.н., проф.; Швалб Ю.М., д.психол.н., проф.; Щербан Т.Д., д.психол.н., проф.

Відповідальний секретар: Бохонкова Ю.О., к.психол.н., доц.

В збірник увійшли статті вчених у галузі психології, докторантів, аспірантів, здобувачів, магістрантів Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля та вищих навчальних закладів України за тематиками "Соціальна психологія", "Психологія освіти", "Психологія управління" та ін.

Статті прорецензовані членами редакційної колегії.

Збірник підготовлено кафедрою соціальної та практичної психології та кафедрою психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 4 від 27.12.2013 р.)

Матеріали друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2013

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2013

ЗМІСТ

Завацька Н.Є. ОСОБЛИВОСТІ ЦІЛСНОГО АДАПТАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ ТА ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ.....	6
Александровская В.Н. ПРОБЛЕМА ИДЕАЛЬНОГО «ОБРАЗА-Я» В ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ.....	15
Афанасенко Л. А. ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТА-АГРАРІЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ	24
Афоніна І.Ю. КОПІНГ-РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ ЯК СКЛАДОВІ ІНТЕГРОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ ДО ВАЖКИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ	30
Борозенцева Т.В., Малюта А.Н. ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЕ АСПЕКТЫ В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЛИЧНОСТНОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ И ПОСТРОЕНИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА	39
Боханова Л.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СИМПТОМІВ ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	45
Волонцова У.О. PSYCHOLOGY OF FUTURE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF MODERN SENIORS.....	55
Бугайова Н.М. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	61
Гамага О.О. ЗАГАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА	71
Garkavet's S. EFFECT OF TRANSFORMATION PROCESSES IN THE FORMATION DESTRUCTIVE VALUES UKRAINIAN CITIZENS.....	79
Gerasymenko M.M. GENDER STEREOTYPES AND THE PROBLEM OF ECONOMIC SOCIALIZATION OF STUDENTS.....	83
Єржакова Ю.Г. АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕЗАДАПТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ІНТЕРНАТНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	88
Zavatskaya N.E., Borovskaya V.S. EFFECT OF CONFIDENCE ON THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF STUDENTS.....	94
Завацька Н.Є., Дюкарева О.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ САМООЦІНКИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	100
Завацька Н.Є., Нікішина Ю.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	106
Задорожна О. М. ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ У ФОРМУВАННІ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	114
Зеленская В.Ю. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ У ПОДРОСТКОВ	122
Камбалова Т.С. ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ СЦЕНАРІЇВ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	129

Karamushka L.M., Shevchenko A.M., Ivkin V.M. ORGANIZATIONAL CULTURE OF SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS: STAFF'S ASSESSMENT OF REAL AND DESIRABLE TYPES OF CULTURE	138
Карамушка Т.В. ТИПИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ КАР'ЄРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У АСПИРАНТІВ	144
Киреева З.А. НЕВЕРБАЛЬНЫЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ВРЕМЕНИ	150
Кононенко А.О. ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА МОДЕЛЬ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	159
Кузікова С.Б. ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТОВО-ДІЄВИХ ХАРАКТЕРИСТИК САМОРОЗВИТКУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	165
Левченко В.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ЗНИЖЕННЯ ПРОЯВІВ ГІПЕРДИНАМІЧНОГО СИНДРОМУ У ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ	172
Литвиненко О.О. ЕМПІРИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ СПРІЙМАННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ.....	180
Літвінова О.В. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ПОКОЛІНЬ ЯК ІСТОРИЧНО ТА КУЛЬТУРНО ЗМІНЮВАНОВОГО ЯВИЩА	187
Лосієвська О.Г. АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ КОМУНІКАТИВНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ СТУДЕНТІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	195
Ляльчук Г.Д. АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕСТРУКЦІЇ РОДИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ У СІМ'ЯХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ.....	202
Маєрич С.И. ИЗУЧЕНИЕ ФЕНОМЕНА ОБЕСЦЕНИВАНИЯ СОСТОЯНИЯ ЗДОРОВЬЯ ЛЮДЕЙ ТРУДОСПОСОБНОГО ВОЗРАСТА	209
Макарова Л.Л. ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ	218
Максимова Е.В. ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ СОВРЕМЕННОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ	227
Mechetnyj Ju.M., Kratinova I.P., Mechetnyj A.Ju. PSYCHIC NORM AS A MULTIDIMENSIONAL PERSONALITY CRITERION WHICH DETERMINES THE VECTORS OF ITS ADAPTATION STRATEGIES.....	236
Мітічкіна О.О. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	242
Носко О.П. АНАЛІЗ МАТРИМОНІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ЯК ЧИННИКА СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ МОЛОДИХ ЛЮДЕЙ У ШЛЮБИ	249
Онуфрієва Л.А. ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА І ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ.....	256
Пащенко С.Ю. ВПЛИВ АКАДЕМІЧНОЇ МОБИЛЬНОСТІ НА ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА ВНЗ.....	262
Пелешенко О.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РІЗНИХ ВИДІВ АНІМАЛОТЕРАПІЇ В СИСТЕМІ КОМПЛЕКСНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ	278
Пілецька Л.С. ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА ПРОФЕСІЙНУ МОБИЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ	287
Пономарьова Н.С. ВПЛИВ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВИХ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ НА ПРОЦЕС ЇХНЬОЇ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ У ЗАКРИТИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....	294

Поцулко О.А. ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ КОМУНІКАЦІЙ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ (11-16 РОКІВ)	299
Пчельникова Е.И. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ТРЕВОГИ СМЕРТИ У СОТРУДНИКОВ ПСИХИАТРИЧЕСКИХ ОТДЕЛЕНИЙ.....	309
Радченко О.Б. ВЗАЄМОСТОСУНКИ ПРАЦІВНИКІВ У КОЛЕКТИВІ ЯК ЧИННИК ОРГАНІЗАЦІЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	317
Радчук В.М. ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ СТОСУНКИ У ПРЕДМЕТНОМУ ПРОСТОРІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	327
Світлич С.А. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІВ ДО РОБОТИ З СОМАТИЧНО ОСЛАБЛЕНИМИ УЧНЯМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	334
Сидоренко А.В. СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МОЛОДІ ДО СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ	342
Скляр П.П., Мамаєв Д.Ю. ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ	349
Харченко В.Є. ЕКОНОМІЧНІ УЯВЛЕННЯ МОЛОДІ ЯК ПОКАЗНИК РІВНЯ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ СУЧАСНОГО РИНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА	361
Чернікова А.О. СТИЛІ ВИХОВАННЯ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ЮНАЦЬКОГО ЕГОЦЕНТРИЗМУ	369
Чернух L.A. ANALYSIS OF COMMUNICATIVE CULTURE FORMEDNESS OF FUTURE SPECIALISTS IN THE SPHERE "PERSON-PERSON".....	376
Чумакова Д.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЯВИЩА ІНТЕРНЕТ-АДИКЦІЇ	386
Шевченко О.В. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ У ДОРΟΣЛИХ З ВАДАМИ ЗОРУ	393
Яремчук В.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ	400
Ходакевич О.Г. ОЦІНКА СТУДЕНТАМИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ РОЛІ ГРОШЕЙ: ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО- ДЕМОГРАФІЧНИХ, СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИХ.....	407
Блискун О.О. СУЧАСНИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ПРОЦЕСУ РЕІНТЕГРАЦІЇ МОЛОДІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ.....	414

ОСОБЛИВОСТІ ЦІЛІСНОГО АДАПТАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ ТА ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ

У статті показано, що специфіка цілісного процесу адаптації особистості в соціальних системах не вичерпується лише особливостями його елементів, наприклад таких як особистісна зрілість, зміна умов соціального середовища, і визначається взаємодією структурних компонентів адаптаційного потенціалу особистості. Причому дезадаптація одного з таких компонентів неминуче позначається на цілісності адаптаційного процесу особистості. Визначено, що на основі аналізу структурних складових адаптації особистості (соціальна адаптована ситуація, соціальна адаптивна потреба, психічна адаптивна потреба) необхідне з'ясування ролі кожного із зазначених компонентів у процесі її адаптації. Джерел - 7.

Ключові слова: особистість, адаптаційний процес, адаптаційний потенціал, соціальні системи, Інтернет-мережа.

Постановка проблеми. На думку прихильників когнітивної психології, у процесі взаємодії із середовищем особа отримує інформацію, яка суперечить наявним установкам, при цьому переживається стан дискомфорту, який стимулює на пошук можливостей його зняття чи зменшення. З цією метою можуть починатися спроби спростувати інформацію, що надійшла, змінити власні установки, пошуки додаткової інформації з метою встановлення погодженості між колишніми уявленнями і суперечною інформацією. По суті, психокорекція, психотерапія, навчання, з погляду адаптації та реадаптації в різних соціальних контекстах (медична допомога, виховна робота, професійна підготовка і підвищення кваліфікації) підпорядковані єдиній меті – підвищенню ступеня організації процесу адаптації та реадаптації людини до конкретних дій на психіку тими або іншими операційними засобами. Цей процес здійснюється при розв'язанні конфліктів, які переживаються суб'єктивно. Якість розв'язання цих конфліктів відповідає ступеню організації, інформаційній насиченості системи відносин людини [2; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно звернути увагу на те, що поняття розвитку особистості у вітчизняних і зарубіжних роботах останніх років не протиставляється адаптації, що є історичним визнанням цілісності особистості і нерозривності різних змін її самоактуалізації. Упродовж останніх десятиліть дослідження розвитку і становлення особистості в процесі її взаємодії з оточуючим середовищем так чи інакше пов'язане з вивченням механізмів, що забезпечують соціально-психологічну адаптацію особистості до тих умов діяльності, в яких відбувається цей розвиток. На сьогодні продуктивними є дослідження суб'єктності людини, можливості її саморуку і самопобудови в контексті теорії адаптації людини. В цьому напрямку значним внеском у дослідження проблеми адаптації особистості до соціального середовища є роботи Г.О. Балла, П.В. Кузнецова, С.О. Ларіонової, С.Д. Максименко, Н.Ю. Максимової, А.А. Налчаджяна, Л.Е. Орбан-Лембрик, Б.Д. Паригіна, С.Т. Посохової, Т.І. Ронгинської та ін. Теоретичні положення, які викладені в роботах цих учених, лягли в основу запропонованого дослідження [1; 4; 5; 6; 7].

Якщо поняття «процес соціальної адаптації» відбиває явища включеності та інтеграції зі спільністю і самовизначення в ній, а соціально-психологічна адаптація особистості полягає в оптимальній реалізації внутрішніх можливостей людини і її особистісного потенціалу в соціально значущій діяльності, у здатності, зберігаючи себе як особистість, взаємодіяти з навколишнім соціумом у конкретних умовах існування, то соціальна дезадаптація розглядається більшістю дослідників (Б.М. Алмазовим, О.І. Зотовою, Н.Ю. Максимовою, Л.Ф. Шестопаловою та ін.) як порушення активного

пристосування індивіда до умов соціального середовища внаслідок хибного або недостатньо розвинутого уявлення людини про себе і свої соціальні зв'язки, неадекватні засоби взаємодії, відсутність навичок спілкування тощо. Дослідники (С.А. Белічева, Е.В. Галажинський, О.Л. Гройсман, Л.В. Дзюбо та ін.) відзначають, що соціальна дезадаптація зумовлює збої у процесі оволодіння особистістю відповідної ролі при входженні в нову соціальну ситуацію, набуття навичок спілкування, взаємодії та супроводжується незадоволенням особистості своїм статусом у групі, рівнем реалізації свого комунікативного потенціалу, зниженням самооцінки, розмиванням індивідуальності.

Зауважимо, що концепцію соціальної дезадаптації, як і сам термін «дезадаптація», привнесено в науку зарубіжними вченими ще в 50-і роки ХХ сторіччя. Дана концепція створювалася представниками соціальної медицини і медичної соціології (Р. Delore, А. Dussert, R. Dubuot, Е. Huant). Основну причину соціальної дезадаптації вони вбачали у диспропорції умов життя людини умовам її формування як біологічного виду. Так, Р. Delore визначав соціальну дезадаптацію як стан людини, яка не знаходить в навколишньому середовищі умов, що відповідають її потребам, здатностям і бажанням, що може призвести до роз'єднаності або конфліктів із середовищем.

Подібні погляди зустрічаються в роботах інших представників теорії соціальної дезадаптації. Е. Huant і А. Dussert розглядають захворювання взагалі як вираження непристосованості до середовища існування. У свою чергу непристосованість до середовища є хворобою і може супроводжуватися такими психопатологічними проявами як агресивна ейфорія і соціальна напруженість, а також втратою людиною своєї індивідуальності. Крім захворювань, які, на їхню думку, є слідством звичайної соціальної дезадаптації, виникає все більше розладів через так звану зворотну соціальну дезадаптацію, під якою дослідники мають на увазі не тільки пристосування організму людини до середовища існування, але також зворотний процес – пристосування середовища до життєдіяльності людини, що ще більше посилює дезадаптацію, відчуженість соціального середовища відносно людини і людства.

Ми поділяємо думку А. А. Налчаджяна в тому, що парадоксальним в концепції Е. Huant і А. Dussert є їхнє твердження про те, що в сучасному неврегульованому соціальному житті невротичні, неврівноважені люди з аритмічною і патологічно напруженою нервовою системою відчувають менш гострий розлад із середовищем, оскільки самі перебувають в стані функціональної аритмії, тоді як здорова людина з витонченим сприйняттям і багатим внутрішнім світом страждатиме від соціальної дезадаптації. З цього виходить, що невротики успішніше протистоять соціальній дезадаптації, ніж здорові люди. Однак не поділяючи подібну точку зору представників концепції соціальної дезадаптації, необхідно відзначити, що вони першими зробили висновок про причини соціальної дезадаптації і її наслідки в житті кожного індивіда.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Для аналізу генезису, динаміки змісту і структури дезадаптації особистості є доцільним, на нашу думку, скористатися теоретичною моделлю особистості, запропонованою А. В. Петровським і М.Г. Ярошевським. Генезис дезадаптивності особистості розуміється як формування дезадаптації індивіда в результаті порушення взаємодії з матеріальним і соціальним середовищем у процесі діяльності, спілкування, пізнання, тобто в результаті певних деформацій у ході онтогенезу і соціогенезу. Розумінню генезису дезадаптації сприяє психогенетична концепція індивідуальності, концепція особистості, яка розвивається, концепція історико-еволюційного підходу до розуміння особистості. Так, згідно з психогенетичною концепцією індивідуальності, в онтогенезі відбувається зміна механізмів реалізації функцій організму. Порушення нормального функціонування цих механізмів можуть призвести до неадекватних реакцій організму на внутрішні чи зовнішні стимули, до дезадаптивних проявів. В основі концепції особистості, що розвивається, лежить ідея формування особистості в соціальному середовищі шляхом

адаптації, індивідуалізації та інтеграції. Відповідно до цієї концепції на ранніх стадіях розвитку особистості переважно виявляється адаптивна активність. Надалі поведінка переважно детермінується індивідуально-психологічними особливостями. Результатом соціальної дезадаптації є стан дезадаптованості особистості. Основу дезадаптованої поведінки становить конфлікт, а під його впливом поступово формується неадекватне реагування на умови і вимоги середовища у формі тих чи інших відхилень у поведінці як реакція на систематично, постійно провокуючі фактори, справитися з якими особистість не може. Цієї точки зору дотримують багато психологів (І.А. Милославова, С.Т. Посохова, О.Г. Солодухова, А. Фернхем, Н. Ходорівська та ін.). Автори визначають відхилення в поведінці крізь призму психологічного комплексу середовищного відхилення суб'єкта і, отже, відсутність можливості перемінити середовище, перебування в якому обтяжливе для нього самого, усвідомлення своєї некомпетентності спонукають суб'єкта до переходу на захисні форми поведінки, створення захисних емоційних бар'єрів у відносинах з оточуючими, зниження рівня домагань і самооцінки. В рамках цього підходу під соціально-психологічною дезадаптованістю розуміється психологічний стан, обумовлений функціонуванням психіки на межі її регуляторних можливостей, що виражається в недостатній активності індивіда, в утрудненні реалізації його основних соціальних потреб (потреба у спілкуванні, визнанні, самовираженні), у порушенні самоствердження і вільного вираження своїх творчих здібностей, у неадекватній орієнтації в ситуації спілкування, у перекручуванні соціального статусу дезадаптованої особистості.

Як відзначав В. Я. Сьомке, високий рівень ригідності в структурі особистості є фактором ризику «дезадаптованих станів». Ригідність, що виявляється в нездатності контролювати програму життєдіяльності особистості, призводить до деформацій у когнітивній, афективній і мотиваційній сферах. Так, когнітивна ригідність призводить до дезадаптації особистості у зв'язку з її нездатністю сприйняти зміни, що відбуваються в навколишньому середовищі, і адекватно на них реагувати. Афективна ригідність виражається в уповільненій емоційній реакції на події, у її фіксованості на тих самих об'єктах, незмінності емоційної значущості подій, які змінюються. Мотиваційна ригідність виявляється в негнучкості мотиваційно-потребнісної сфери особистості, у неможливості змінити звичні способи задоволення потреб зі зміною умов життя. Особливо несприятливим для особистості є комплексний прояв когнітивної, афективної і мотиваційної ригідності, поєднаної з егоцентризмом, підвищеною самооцінкою, вузькістю інтересів, упертістю тощо. З іншого боку, надмірна флексибільність, розгальмування, слабкий самоконтроль також можуть призвести до дезадаптації.

Продуктивним для аналізу структури дезадаптації є системний структурно-рівневий та структурно-функціональний підходи, використані при вивченні активності особистості. Структуру дезадаптації особистості ми виводимо на основі узагальнення різних концепцій поведінки і мотивації поведінки, діяльності, спілкування, пізнання. Варто підкреслити, що структуру прояву дезадаптованості особистості в конкретних ситуаціях визначає рівень залучення в її конструювання внутрішнього стану організму, психологічних чинників, інтенсивність зовнішніх чинників, генетичний та індивідуальний досвід. Як основні структурні елементи дезадаптації можна розглядати психофізіологічну, психологічну і соціальну складові. Залучення тих чи інших одиниць у структуру дезадаптації можна пояснити на основі концепцій діяльнісного опосередкування міжособистісних (інтеріндивідуальних) відносин (А. В. Петровський), інтраіндивідуальної репрезентації особистості в персоналізації (В.А. Петровський). Концепція інтраіндивідуальної репрезентації особистості є теоретичною основою для пояснення вирішального значення індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта в інтенсивності, спрямованості прояву її дезадаптивності. Будь-які впливи навколишнього середовища (матеріального і соціального, оточуючих людей) у кінцевому підсумку переломлюються через індивідуально-психологічні особливості особистості і виявляються в «переробленому»,

прикрашеному особистісними особливостями світлі; у вигляді активності, викликаючи зміни усередині індивіда і поза ним – у поведінці, в процесі діяльності, спілкування і пізнання, або у вигляді інстинктивної або звичної (на основі досвіду) реакції на стимул.

Роль психофізіологічних механізмів у формуванні дезадаптації особи можна підтвердити словами Б. М. Теплова про те, що «психофізіологічна активність є однією з «опосередкованих ланок, завдяки яким природно-детерміновані властивості нервової системи знаходять своє відображення на психологічному рівні».

На психічному рівні, якщо розглядати дезадаптивну поведінку як форму прояву активності суб'єкта, в якості структурних елементів її прояву можна виділити цільові, мотиваційні та інструментальні основи активності (В. А. Петровський), потреби, мотиви, цілі, установки, емоційні зрушення, цілісні і фрагментарні психічні стани.

На соціальному рівні структурними елементами дезадаптації є різного роду деформації в структурі особистості і соціально-рольовій активності. Структурні елементи психофізіологічної і психічної дезадаптації також входять у структуру соціальної дезадаптації, як і її складові. Функції соціальної дезадаптації виявляються в дуже широкому діапазоні міжособистісних відносин у вигляді агресії, конфліктів, у девіантній та делінквентній поведінці. Вищий ступінь соціальної дезадаптації, як правило, призводить до серйозної і небезпечної для оточуючих і суспільства в цілому асоціальної поведінки. Власне психологічні основи реадптації таких осіб ми намагаємось розкрити у нашому дослідженні.

Стосовно психофізіологічних структурних складових активності індивіда (активованості чи активації, сили і лабільності), які характеризують нейрофізіологічні особливості нервової системи, то у випадках прояву активності в дезадаптивній поведінці вони, треба думати, здатні визначати динамічні прояви дезадаптивності в різних сферах життєдіяльності: моторній, інтелектуальній, вольовій, спілкуванні. До такого висновку ми приходимо на основі екстраполяції даних про активність, отриманих у психофізіологічних дослідженнях, на випадки прояву активності в стані дезадаптивності й у дезадаптивній поведінці людини.

Такий висновок, на нашу думку, підтверджується результатами досліджень формально-динамічної сторони активності як системи характеристик індивідуальної поведінки, що відображує, принаймні три самостійних її аспекти: швидкісний, який визначає швидкість перебігу окремих поведінкових актів; ергічний, пов'язаний із внутрішнім прагненням індивіда до напруженої діяльності; варіаційний, що виявляється в тенденції до розмаїтості і новизни. Формально-динамічні показники активності, виявлені у психофізіологічних дослідженнях, виявляються безпосередньо пов'язаними з психофізіологічними факторами. Зокрема, О. І. Крупнов досліджував співвідношення між мотиваційно-змістовними, результативними і динамічними характеристиками активності людини в різних сферах діяльності, взаємозв'язок між динамічними характеристиками активності й індивідуальними особливостями емоційності людини. Він знайшов протилежні впливи страху і гніву на динамічні характеристики інтелектуальної, моторної і вольової складові діяльності людини. Як відомо, страх характеризується як напружений емоційний стан, пов'язаний з очікуванням загрози. При цьому якщо джерело загрози залишається невизначеним чи неусвідомленим, настає стан тривожності. Тривожність, з погляду нашого дослідження, розглядається як значуща структурна складова дезадаптації особистості. Описуючи тривожність з погляду її негативних наслідків для особистості, дослідники визначають патологічну тривожність як неконтрольовану людиною, що призводить до серйозних порушень психіки. На їхню думку, існує певний рівень тривожності, необхідний для забезпечення адаптації до середовища, однак висока тривожність стає дезадаптуючим фактором.

Отже, дезадаптивність як властивість особистості і дезадаптація особистості як явище і стан (дезадаптованість) формуються внаслідок порушення адаптаційних механізмів організму, суб'єкта та особистості. На рівні організму дезадаптацію можуть

викликати різні відхилення у фізіологічному і фізичному розвитку, а також патологічні порушення функцій організму. На рівні суб'єкта причиною психічної дезадаптації є порушення у сфері психічних механізмів життєдіяльності людини. На особистісному рівні причиною дезадаптації є труднощі пристосування суб'єкта до соціальних норм поведінки, ціннісних орієнтацій, прийнятих у суспільстві, внаслідок набутого ним негативного життєвого досвіду, неадекватного психічного розвитку. До структури соціальної дезадаптації особи варто включити тривожність і ригідність, незадоволеність афіліацією, прагнення до влади.

Проведений теоретичний аналіз проблеми показує, що соціальна адаптація – постійний процес інтеграції індивіда в суспільство, процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, а також результат цього процесу. Співвідношення цих компонентів, яке визначає характер поведінки, залежить від цілей і ціннісних орієнтацій особистості й можливостей їх досягнення в соціальному середовищі. У результаті досягається формування самосвідомості та рольової поведінки, здатності до самоконтролю й адекватних зв'язків з оточуючими. Основні типи адаптаційного процесу формуються залежно від структури потреб і мотивів особистості: активний тип – характеризується перевагою активного впливу на соціальне середовище; пасивний тип – визначається пасивним, конформним прийняттям цілей і ціннісних орієнтацій групи.

Аналіз динаміки психологічних особливостей особистості в процесі адаптації до різко змінених умов життєдіяльності і впливу психогенних факторів свідчить, що незалежно від інтенсивності психоемоційних навантажень зміна структури психологічних характеристик в основному має негативний характер, і чим більше тривалість психоемоційних навантажень і більш інтенсивний вплив психогенних факторів, тим більш важкі наслідки для психічного стану особистості. Крім того, в зрілому віці підвищується гетерохронність і варіативність розвитку, які багато в чому обумовлені накладенням онтогенетичної і біографічної ліній розвитку. Разом з тим, як відзначають дослідники, зрілість є найменш вивченим періодом онтогенезу, для якого характерні найвищий рівень розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей людини. Специфіка розвитку дорослої людини полягає в тому, що вона вирішує вже не навчальні, а життєві завдання. Дорослий завжди має певне уявлення про власне життя, що включає події індивідуально-психологічного, біологічного, історичного характеру, які охоплюють його минуле, теперішній час і майбутнє. У зв'язку з цим найбільш адекватно вивчати розвиток особистості в зрілому віці через аналіз життєвого шляху, особистісного розвитку і саморозвитку, що стає особливо актуальним в епоху соціальних змін і ускладнення, інтенсифікації суспільного життя. У зрілому віці активність, як правило, спрямована на інтеграцію суб'єкта з референтними групами. Процес інтеграції відбувається при інтенсивному функціонуванні рефлексивної активності. Порушення в етапах розвитку особистості можуть формувати дезадаптованість. Щодо динаміки змісту дезадаптивності особистості та її психофізіологічної, психічної і соціальної складових, то вони також зобов'язані онтогенетичним змінам індивіда і соціогенезу. Як показує теоретичний аналіз, динаміка дезадаптивності особистості, в онтогенетичному аспекті, розвивається в напрямку послаблення її проявів. Проте щодо осіб, які до цього не змогли адаптуватися у соціальному середовищі, наприклад, осіб з Інтернет-узалежною поведінкою, це питання залишається гострим. Найбільш гостро стоїть проблема адаптації до соціального середовища осіб, які відбули покарання в місцях позбавлення волі. Дослідники, які вивчали цю проблему, зокрема В.Л. Васильєв, О.І. Крукович, С.Ф. Левін, В.Г. Ромек, Т.Р. Татиїнова, В.М. Трубников, вказують на типові труднощі входження цих осіб в нове мікросередовище. На думку Н. В. Дмитрієвої, М.В. Друмової, О.М. Єпанчинцевої, О. Г. Караяні, Л.О. Китаєва-Смика, В.О. Конторович, П.А. Корчемного, О.Г. Маклакова, В.Є. Попова, І.В. Солов'йова, В.В. Стасюка, С. В. Чермяніна, Л. Ф. Шестопаолової, Є.Б. Шустова, труднощів адаптації у зрілому віці до мирних умов життєдіяльності зазнають і учасники бойових дій.

Недостатність контролю таких осіб за власними реакціями на зміни, що відбуваються в їхньому оточенні, певною мірою пояснюються їхньою ригідністю, яка у свою чергу як властивість і стан особистості є одним із значущих факторів, що визначає структуру дезадаптації особистості.

Адаптація і реадптація виражають ступінь перебудови окремих структур особистості і їхньої корекції або ступінь перебудови особистості в цілому. Процес адаптації пов'язаний з корекцією, добудуванням, доформуванням, частковою перебудовою або окремими функціональними системами психіки, або особистості в цілому. Рееадптація стосується цінностей, цілей, норм, значеннєвих утворень особистості і її потребнісно-мотиваційної сфери, які перебудовуються на протилежні за змістом, способами і засобами реалізації. Процес реадптації пов'язаний або з докорінною перебудовою функціональних систем у цілому в особистості за екстраординарних обставин, або з переходом зі стану адаптації у звичних умовах у стан адаптації в нових умовах, що відрізняються від попередніх умов життя й діяльності (наприклад, при переході із цивільних умов у військові та ін.). Рееадптація – це процес переходу особи в нові умови життя й діяльності, що значно відрізняються від тих, до яких вона раніше адаптувалася. Деякі дослідники розглядають реадптацію як кінцевий результат процесу соціальної реабілітації особистості. На нашу думку, саме термін «рееадптація» точніше відбиває сутність процесу для періоду зрілості, на відміну, наприклад, від терміна «ре соціалізація», який відображає сутність цього процесу для періоду дитинства. Отже, соціальну реадптацію можна визначити як кінцевий результат процесу соціальної реабілітації особистості та процес повторного включення особи в суспільний контекст і формування в неї компенсаторних соціальних навичок (після психотравм, важких і довготривалих захворювань, після примусової зміни способу життя, через які були порушені соціальні контакти тощо).

Особистість як системоутворююча якість людини, як орган інтеграції природних і соціальних рис (Б. Г. Ананьєв, В. В. Петухов, В. В. Столін), як цілісний психологічний орган управління поведінкою людини (В. П. Зінченко) та її адаптаційний потенціал є, на нашу думку, основним інструментом реадптації в ситуації криз. Проте якщо умови життя людини зрілого віку різко змінюються і вона повинна адаптуватися до таких суперечностей і змін, цей процес ускладнюється. Людина, що вижила в критичній ситуації, повертається до нормального життя і їй потрібно знов повторно адаптуватися до раніше звичних умов. Виявляється, що життя поділене на «до» і «після», і найчастіше повернутися до колишнього самому не можливо, а вплив критичної ситуації набагато сильніше вимог повсякденного життя. Людина залишається під владою «поза межного» досвіду, тому що ніщо у звичайному житті не може зрівнятися з ним за розпалом емоцій. До того ж вплив негативних емоцій, як правило, сильніше. Саме кризовий досвід стає джерелом хвилюючих спогадів, сновидінь, переживань. Це вільне або мимовільне звернення занадто болісне, і людина усіма силами хоче уникнути його, що додатково ускладнює процес звільнення. В принципі, стикнувшись із впливом, що перебуває за порогом «нормальної» чутливості, людина виробляє свого роду захисний механізм, перестаючи реагувати на більшість подразників. Тому багато осіб, що пережили у недавньому часі зазначені ситуації, говорять про свою байдужність, апатію (хоча іноді це супроводжується мотивованими або невмотивованими вибухами гніву або агресії). Байдужність і нечутливість поширюється, насамперед, на події оточуючого життя, тоді як пережитий трагічний досвід залишається емоційно значущим і актуальним, а можливості соціальної реадптації таких осіб дуже обмежені.

Під соціально адаптованою ситуацією найчастіше розуміють відносно новий і незвичний для особи стан соціального середовища, який вимагає певної перебудови її поведінки, зміни попередніх форм і способу життєдіяльності. Соціальна потреба є основною спонукальною силою у формуванні та розвитку соціальної активності особи, її спрямованої діяльності та реадптації. Передумова реадптації може проявитися у такій

суперечності: особистість має потребу наблизити свої соціальні цінності, орієнтації, установки тощо до вимог соціальної ситуації і через цю потребу може адаптуватися до певної ситуації; конкретна соціальна ситуація не створює можливостей для задоволення потреб особистості, і тому її соціальна активність спрямовується на зміну ситуації відповідно до своїх потреб. Це має значення не тільки для теорії, але і для практики управління процесом соціальної реадaptaції, який, на нашу думку, передбачає необхідність цілеспрямованої побудови такого мікросоціального середовища, яке стимулювало б формування у особи певних соціальних якостей, що сприяють її реадaptaції в широкому мікросоціальному середовищі; особистісне зростання; можливість самореалізації; розробку динамічної моделі реадaptaції людини з урахуванням цих складових та вимог широкого соціального середовища.

Враховуючи механізми адаптивних реакцій особи у відповідь на дію чинників середовища і виділяючи психологічні реакції на вплив соціального середовища, доцільним є впровадження чинника соціальної реадaptaції, що опосередковує дію цього механізму – адаптаційного потенціалу особистості як сукупності ціннісно-змістовних і мотиваційних утворень і операціональної характеристики способів реалізації особою своїх мотивів. В ситуації кризи цей чинник стає провідним, а рівень соціальної реадaptaції безпосередньо пов'язується з рівнем розвитку адаптаційного потенціалу особистості. Відносно осіб зрілого віку, які пережили стресові ситуації (відбули покарання у місцях позбавлення волі, учасники бойових дій, військовослужбовці, звільнені у запас або у відставку, особи, залежні від психоактивних речовин), ми маємо припущення, що показники по складових їх адаптаційного потенціалу знижені. Так, в мотиваційно-потребнісній сфері осіб ми передбачаємо порушення ціннісних орієнтацій та спрямованості мотивації, в сфері самосвідомості осіб можлива неадекватність самооцінки, низький рівень рефлексії, неефективність психологічних захисних механізмів; в емоційно-вольовій сфері – недостатність вольового самоконтролю; серед індивідуально-типологічних особливостей – дисгармонійне поєднання акцентуованих рис характеру. Соціальна дезадаптація досліджуваного контингенту, на нашу думку, пов'язана саме з їх низьким адаптаційним потенціалом.

Висновки. Отже, незважаючи на те що поняття «адаптація» застосовується тривалий час, однозначної інтерпретації не знайдено, що пояснюється, насамперед, різноманітням сфер його використання. На соціально-психологічному рівні процес адаптації має двосторонній характер: з одного боку, він припускає зміну соціальних функцій, необхідних для того, щоб задовольнити вимогам соціального середовища; з іншого – змінюється і середовище. У контексті дослідження під цілісним процесом соціальної адаптації особистості у соціальних системах розуміємо взаємне активне пристосування окремої особи та навколишнього соціального середовища один до одного з метою створення гармонічної взаємодії для ефективного функціонування особи в цих соціальних системах. Порушення цього процесу або здійснення його соціально несхвалюваними чи асоціальними способами призводить до порушення цілісного процесу адаптації або протікання його в неприйнятних для соціуму формах. Соціальна дезадаптація призводить до порушення процесу соціалізації, що виражається в ускладненні засвоєння та застосування соціальних ролей, цінностей і установок. Відповідно соціальна робота повинна бути орієнтована на заміщення асоціальних норм, цінностей і установок на просоціальні. Цей процес ми трактуємо як соціальну реадaptaцію – цілеспрямовано організовану перебудову в морально-ціннісній і поведінковій сферах особистості, що сприяє формуванню соціально-ціннісних орієнтацій і поведінки. Цілісний процес соціальної адаптації особистості у соціальних системах може забезпечуватися усвідомленням і рефлексією змін навколишнього середовища; активністю особистості в регуляції адаптаційного потенціалу; трансформацією адаптаційного потенціалу у більш складні і досконалі форми взаємодії з навколишньою реальністю.

Література

1. Балл Г. А. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки // Соціальна психологія / Г. А. Балл. – 2005. – № 1 (9). – С. 3–13.
2. Капська А. Й. Соціалізація особистості – надзавдання соціально-педагогічної роботи / А. Й. Капська // Вісник ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Серія : Психологічні науки. – 2006. – Т. 1. – Вип. 41. – С. 136–140.
3. Карамушка Л. М. Психологія управління / Л. М. Карамушка. – К. : Міленіум, 2003. – 342 с.
4. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
5. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки / Н. Ю. Максимова. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2002. – 308 с.
6. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация : механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Эксмо, 2010.
7. Орбан-Лембрик Л. Е. Суспільні трансформації і проблема соціалізації зрілої людини / Л. Е. Орбан-Лембрик // Проблеми заг. та пед. психол. : Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 2. – С. 219–230.

References

1. Ball G. A. Fenomen viboru v kontekstI sotsIalnoYi povedInki // SotsIalna psihologIya / G. A. Ball. – 2005. – № 1 (9). – С. 3–13.
2. Kapska A. Y. SotsIalIzatsIya osobistostI – nadzavdannya sotsIalno-pedagogIchnoYi roboti / A. Y. Kapska // VIsnik ChDPU Im. T. G. Shevchenka. – SerIya : PsihologIchnI nauki. – 2006. – T. 1. – Vip. 41. – S. 136–140.
3. Karamushka L. M. PsihologIya upravlnnnya / L. M. Karamushka. – K. : MIlenIum, 2003. – 342 s.
4. Maksimenko S. D. Genezis suschestvovaniya lichnosti / S. D. Maksimenko. – K. : KMM, 2006. – 240 s.
5. Maksimova N. Yu. PsihologIya adiktivnoYi povedInki / N. Yu. Maksimova. – K. : VPTs "KiYivskiy unIversitet", 2002. – 308 s.
6. Nalchadzhyan A. A. Psihologicheskaya adaptatsiya : mehanizmy i strategii / A.A. Nalchadzhyan. – [2-e izd., pererab. i dop.]. – M. : Eksmo, 2010.
7. Orban-Lembrik L. E. SuspllnI transformatsIYi I problema sotsIalIzatsIYi zrIloYi lyudini / L. E. Orban-Lembrik // Problemi zag. ta ped. psihol. : Zb. nauk. prats In-tu psihol. Im. G. S. Kostyuka APN UkraYini / Za red. S. D. Maksimenka. – K., 2006. – T. VIII. – Vip. 2. – S. 219–230.

Завацкая Н.Е.

Особенности целостного адаптационного процесса личности в социальных системах и Интернет-сети

В статье показано, что специфика целостного процесса адаптации личности в социальных системах не исчерпывается только особенностями его элементов, например таких как личностная зрелость, изменение условий социальной среды, и определяется взаимодействием структурных компонентов адаптационного потенциала личности. Причем дезадаптация одного из таких компонентов неизбежно сказывается на целостности адаптационного процесса личности. Показано, что на основе анализа структурных составляющих адаптации личности (социальная адаптированная

ситуация, социальная адаптивная потребность, психическая адаптивная потребность) необходимо выяснение роли каждого из указанных компонентов в процессе ее адаптации. Источников – 7.

Ключевые слова: *личность, адаптационный процесс, адаптационный потенциал, социальные системы, сеть Интернет.*

Zavatskaya N.E.

Features a holistic process of adaptation of the individual in social systems and Internet network

The paper shows that the specificity of the whole process of adaptation of the individual in social systems is not limited only by the features of its elements, such as personal maturity, changing the terms of the social environment, and by the interaction of the structural components of the adaptive capacity of the individual. And one of the maladjustment of such components inevitably affects the integrity of the process of adaptation of the individual. It is shown that the analysis of the structural components of the individual adaptation (adapted social situation, the social need for adaptive, adaptive psychological need) to clarify the role of each of these components in the process of adaptation. Sources - 7.

Key words: *personality, the adaptation process, adaptive potential, social systems, Internet.*

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ПРОБЛЕМА ИДЕАЛЬНОГО «ОБРАЗА-Я» В ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается проблема места и роли идеального образа в современной психологии личности зарубежной психологической науки. Автор использует зарубежные научные источники и концепции, показывает объективный характер, применяет методологию научного анализа. В статье представлены зарубежные идеи концепции "образа Я", его место и роль в сознании личности, его психофункциональное назначение, органическая связь "образа-Я", с жизнью человека. Исследователь широко представляет европейскую и американскую психологию личности, аргументированно доказывает научную и практическую актуальность данного исследовательского направления и дальнейшую необходимость изучения данной проблемы. Источников – 15.

Ключевые слова: идеальный образ, образ-Я, социокультурные детерминанты образа-Я, социально-педагогические причины формирования образа-Я.

Постановка проблемы. Проблема идеального образа занимает одно из центральных мест в концептуальной системе психологии личности. В свое время отечественный философ Э.В. Ильенков предупреждал о том, что идеальное слишком серьезная категория, чтобы с нею обходиться бездумно и неосторожно. Итальянский онтопсихолог А. Манегетти утверждает, что тот «кто познал образ, тот познал самого себя, что образ – это «причинность психической деятельности», что образ – это «базовый критерий», «простейший ключ» к пониманию историко-логических формообразований онейрических сообщений», «совершенно естественный язык внутри – и межличностных коммуникаций, свойственных человеку», это «смысл онейрических сообщений» и что образы можно вывести «на уровень их рационального использования для подтверждения точности логического построения нашей индивидуальной и социальной жизни».

Все это говорит о том, что идеальный образ-Я – это эпицентр и глубина личностного развития человека, от которого зависит его существование и социализация в обществе. В связи с этим **цель** нашего исследования – показать прикладное значение и социальную востребованность научной оценки и функциональной роли идеального образа-Я в жизни человека. **Цель статьи** – представить современные методы работы с идеальными образами.

Анализ последних исследований и публикаций. Онтологическим пространством идеального образа-Я является психология личности со структурой её сознания. В истории зарубежной психологии это направление представлено рядом психологов: У. Джеймс (Теория личности); Э.Берн (Психоаналитическая концепция личности); З.Фрейд (Теория личности); К.Юнг (Теория личности и аналитическая психология личности); А.Адлер (Теория личности и индивидуальная психология); Э. Фромм (Личность в современной культуре, авторитарная личность); К. Хорни (Невротическая личность); гуманистические концепции личности (К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франкл); диспозиционные теории личности (Г.Олпорт и др); социально-психологические теории личности (Г.Салливан) и др.

Исследования показывают, что идеальный образ-Я указывает на уровень и целостность личности. В своё время К. Юнг писал, что «достичь уровня личности означает максимально развернуть целостность индивидуальной сущности» и что «только взрослый может достичь этого уровня развития в качестве спелого плода жизненных свершений, направленных на эту цель» и что «здесь требуется вся человеческая жизнь со всеми биологическими, социальными и психологическими аспектами. Личность - высшая реализация врожденного своеобразия, у отдельного живого существа. Личность-результат наивысшей жизненной стойкости, абсолютного приятия индивидуального сущего и

максимально успешного приспособления к общезначимому при величайшей свободе выбора». И далее: «Личность развивается в течение всей жизни человека из темных или даже вовсе необъяснимых задатков, и только наши дела покажут, кто мы есть... Мы не знаем наперед, какие дела и злодеяния, какая судьба, какое добро и какое зло содержатся в нас; и только осень покажет, что было зачато весной» [15, с.185].

В концепции У. Джеймса личность представляет собой триаду — физическая личность, социальная личность и духовная личность. Кроме того, в человеке имеется «эмпирическое Ego» (познаваемый элемент сознания) и «чистое Ego» (познающий элемент сознания). Как показывают современные исследования концепций идеального образа-Я, формирование идеального образа прямо связано с физической, социальной и духовной личностью, с «эмпирическим» и «чистым». Нам думается, что в основе идеального образа-Я у У. Джеймса лежит принцип отождествления. Исследуя у У. Джеймса «физическую личность», Д.Я. Райгородский также отмечает у него наличие образа в следующей мысли: «мы в такой степени присваиваем платье нашей личности, до того отождествляем одно с другим, что немногие из нас, не колеблясь ни минуты, дадут решительный ответ на вопрос, какую бы из двух альтернатив они выбрали: иметь прекрасное тело, облаченное в вечно грязные и рваные лохмотья, или под вечно новым костюмом скрывать безобразное, уродливое тело» [6, с.22].

В концепции «социальной личности» У. Джеймс также говорит о психическом образе личности. По его мнению именно по образу люди дифференцируют личность. В связи с этим он отмечает, что если бы человек был в обществе не узнаваем, то его бы охватило «бессильное отчаяние». По его мнению человек — многогранное существо и каждая грань должна быть представлена своим образом. Кроме того, «у человека столько социальных личностей, сколько индивидов признают в нем личность и имеют о ней представление» [6, с.24].

В «духовной личности» У. Джеймс связывает образ-Я с эмоциями и желаниями, с чувством активности, с душевными состояниями, являющимся «субстанцией нашей души» [6, с.24].

Изложение основного материала и результатов исследования. Идеальный образ-Я гносеологически связан с «психологией личности» и «трансактным анализом» Э. Бёрна и изложен прежде всего в таких его работах, как «Трансакционный анализ и психотерапия» и «Игры, в которые играют люди, люди, которые играют в игры». Прежде всего Э. Берн пишет о том, что состояния Это — это естественные физиологические состояния как результаты организованной человеческим мозгом психической жизни.

Трансакционный анализ появился у Э. Берна во время наблюдения за поведением людей. Психолог обратил внимание на то, что люди в общении, в поведении быстро изменяются, приводя в движение мимику, речь, жесты, позы и т.п. Он обратил внимание на тот факт, что взрослый человек может резвиться как ребенок, а ребенок в соответствующих ситуациях может вести себя как взрослый. Э. Берн пришел к мысли, что подобная транзакция абсолютно естественна и может иметь статус «единицы общения». В подобных переходах он увидел несколько базовых моментов, которые впоследствии легли в основу будущей транзакционной концепции: «эмоциональное возрождение (всплеск); «соотнесенность с определенным состоянием сознания»; «существование различных состояний Это с его системой чувств и набором согласованных поведенческих схем». Однако самый перспективный концептуальный вывод заключался в том, что все это «не роли, а психологическая реальность». И неформально эту реальность можно свести к трем формам: Родитель, Взрослый, Ребенок. В социальной жизни человек в единицу времени выступает в той или иной форме и может переходить из одного состояния в другое. На этом основании Э. Берн делает вывод, что «каждый носит в себе Родителя», «В каждом человеке есть Взрослый», «Каждый таит в себе маленького мальчика или девочку». Он указал, что личность может проявлять себя с разной степенью зрелости в этих трех образах и моделях поведения, отметил их причины и разработал Структурную

диаграмму и соответствующие инстанции «Я» с типичными способами поведения и высказывания. В качестве примера покажем их в том виде, как они представлены у Э. Берна [3, с.97].

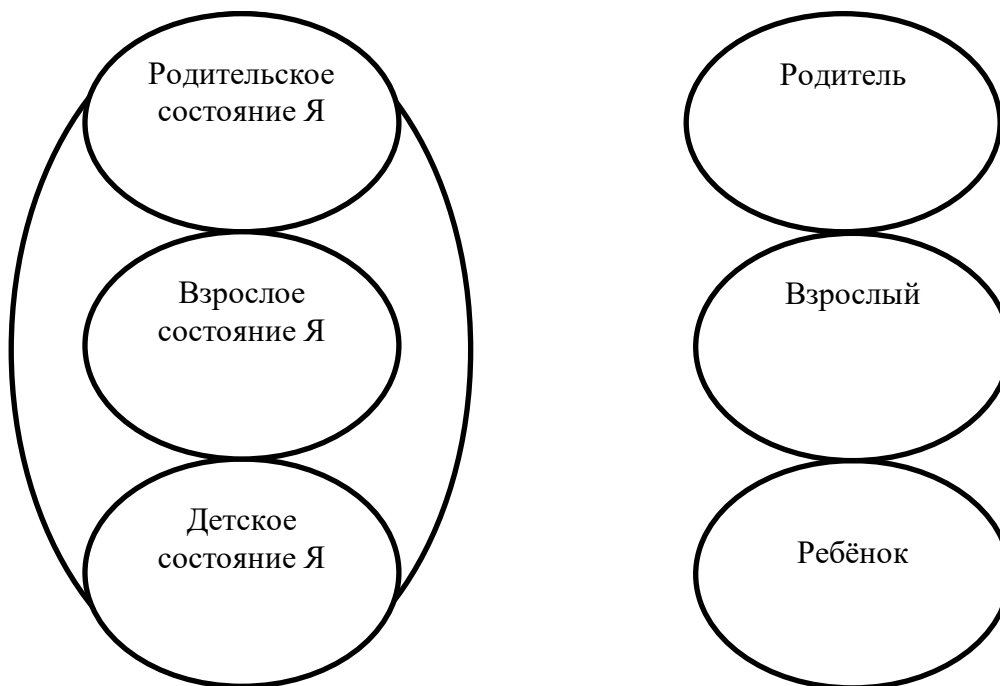

Рис. 1. Структурная диаграмма (по Э. Берну)

Э. Берн полагает, что в психологической норме каждая личность имеет все три составляющие, однако при условии плохого воспитания эти структуры деформируются, личность выбирает для самопрезентации ошибочный (неадекватный) образ — Я и, в результате, в психике наступает напряжение, переживание и нарушение общения. То есть, все состояния функционально необходимы и весь вопрос только в том, заключает психолог, чтобы их умело дифференцировать и адекватно использовать.

Особый вклад в психологию личности внес З. Фрейд, положивший начало классическому психоанализу. С ним связано дальнейшее развитие идеального образа – Я.

В дальнейшем З.Фрейд, К. Юнг, Э.Фромм, А.Адлер составили культурно-исторический вектор психологии личности с позиции биологии человека.

З.Фрейд-основоположник психоаналитической теории личности-схематично определил структуру личности в единстве Ид, «Эго и Суперэго, где:

- Ид-примитивные, инстинктивные и врожденные аспекты личности; Ид функционирует в бессознательном и тесно связано с биологическими побуждениями;

- Эго-компонент психического аппарата, ответственный за принятие решений. Эго выражает и удовлетворяет желание Ид в соответствии с ограничениями, налагаемыми внешним миром». Эго обеспечивает безопасность и самосохранение организма;

- Суперэго- морально-этическая сила личности, следствие положительной зависимости ребёнка от родителей и подразделяется на две системы: совесть (способность к критической самооценке) и Эго-идеал (поощрительный аспект Суперэго). Развитие идеального образа-Я личности ближе к концепции Суперэго З.Фрейда.

**Инстанции Я и типичные способы поведения
и высказывания (по Э. Берну)**

Инстанция Я	Типичные способы поведения, высказывания
Заботливый родитель	Утешает, исправляет, помогает «Это мы сделаем» «Не бойся» «Мы все тебе поможем»
Критический родитель	Грозит, критикует, приказывает «Опять ты опоздал на работу?» «У каждого на столе должен быть график!»
Взрослый	Собирает и дает информацию, оценивает вероятность, принимает решение «Который час?» «У кого же может быть это письмо?» «Эту проблему мы решим в группе»
Спонтанный ребенок	Естественное, импульсивное, хитрое, эгоцентричное поведение «Это дурацкое письмо у меня уже третий раз на столе» «Вы это сделали просто замечательно!»
Приспосабливающийся ребенок	Беспомощное, боязливое, приспособляющееся к нормам, уступчивое «Я бы с радостью, но у нас будут неприятности»
Бунтующий Ребенок	Протестующее, бросающее вызов «Я это делать не буду!» «Вы этого сделать не сможете»

Интересное развитие идеальный образ-Я получает у К. Юнга-основоположника аналитической психологии личности. К. Юнг высказал мнение о том, что коллективное бессознательное состоит из первичных психических образов-архетипов:

- анима-бессознательная женская сторона личности мужчины;
- анимус-бессознательная мужская сторона личности женщины;
- персона-социокультурная роль человека, сформированная из общественных ожиданий;
- тень-бессознательная противоположность утверждаемого индивидом в сознании;
- самость-воплощение целостности и гармонии, регулирующий центр личности;
- мудрец-персонификация жизненной мудрости и зрелости личности;
- бог - конечная реализация психической реальности, спроецированной на внешний мир. Концепция К.Юнга явилась мощным гносеологическим источником дальнейшего развития научных исследований образа-Я личности.

Своё дальнейшее развитие концепция образа-Я получает в Индивидуальной теории личности А. Адлера. Он выделил несколько типов личности:

- управляющий эго-образ социального паразитизма и удовлетворения своих собственных потребностей за счёт других, стремление получить от других как можно больше;
- избегающий - отсутствие социальной активности, недостаточность социального интереса;
- социально-полезный - зрелая личность, умеющая адекватно подать себя в социуме, в образе-Я развиты социальные интересы и высокий уровень активности. У этого типа

личности развито «чувство общественного», умение управлять своей судьбой, развитое кооперативное поведение.

Особенно интересное направление психологии личности развивала К. Хорни. Предмет ее исследования – невротическая личность. В контексте нашего исследования нас интересует невротические формы образа – Я как модели поведения личности. При этом К. Хорни дифференцирует неврозы по этиологическому фактору – ситуативные неврозы и неврозы характера. Как она пишет, ситуативные неврозы не представляют интерес для ее клинико-психологических исследований, так как в этом виде невроза личность сохранена и не искажена, они – всего лишь реакция на внешнюю конфликтную ситуацию. Интересный материал К. Хорни собрала в отношении деформаций характера.

Нас интересует образ-Я в рамках обоих видов невроза, так как в любых состояниях личность имеет свое «Я». И мы согласны с К. Хорни в том, что все виды неврозов «родом с детства».

К. Хорни интересует не клиника невроза, а расстройство характера, культурная деформация личности, потому что именно характер, а не симптомы влияют на поведение человека. Кроме того, «излечение от симптома не обязательно означает излечение от невроза». Патогенный конфликт кроется не в невротическом симптоме, а в характере человека, строящего свои отношения в обществе. Эти отношения К. Хорни классифицирует следующим образом: «во-первых, отношения любви, привязанности и расположения человека (как к другим людям, так и с их стороны); во-вторых, отношения, связанные с оценкой «Я»; в-третьих, отношения, связанные с самоутверждением; в-четвертых, с агрессией; в-пятых, с сексуальностью» [6, с.182].

Если посмотреть, как выглядит образ-Я в рамках этих пяти форм отношений, то можем опереться на исследования К. Хорни. В первой группе доминирующими чертами являются «чрезмерная зависимость от одобрения или расположения со стороны других людей» и эта чувствительность может скрываться под маской безразличия». Кроме того, невротик этой группы внутренне противоречив – он может быть заботливым не по излучаемой изнутри теплоте, а по причине навязчивых побуждений.

Невротик второй группы демонстрирует социуму себя в виде «внутренней незащищенности», зависимости от других, комплекса неполноценности, глупости, некомпетентности, непривлекательности. Этот образ-Я также противоречив и несет в себе сформированное имманентное стремление к самовозвеличиванию, представлению себя в более выгодном свете, желании быть поближе к знаменитостям и т.п.

Третья группа характерных для неврозов отношений – самоутверждение, связанное с запретами. Образ-Я представлен моделью «чрезмерной напористости», неумением защитить себя и сказать «нет», неспособностью сформулировать свое мнение, осознанием собственных желаний, социальной пассивностью даже в выборе спутника жизни, наличием невротических страхов.

Образ-Я личности из четвертой группы выражен в агрессивной модели поведения в постоянных нападках, унижениях других людей, искаженном восприятии окружающего мира.

Пятая группа невротиков связана с сексуальной сферой – они либо проявляют навязчивую потребность в сексуальной активности, либо в запрете на нее. При этом в пятой группе как в фокусе проявляются все особенности предыдущих четырех групп [13, с.168].

Э. Фромм – основоположник гуманистического направления в психологии личности – выделил пять социальных типов характера. Как показали современные исследования, в социальных истоках характера не последнее место занимают социокультурные модели и образы социализации и поведения личности в обществе. К ним относятся:

- рецептивные типы: в основу образа-Я положен ряд моделей – «модель зависимости», «модель пассивности», модель беспомощности», «модель быть любимым,

но неспособным любить», «модель внешнего источника счастья, но не внутри себя» и.т.п.;

- эксплуатирующие типы: достигают цели по «модели силы или изобретательности»; отсутствует «модель творческого развития личности», руководствуются «силовой моделью добиться любви и эмоций» и др.;

- накапливающие типы: сознание сформировано по «модели получения большого количества материальных благ, любви и власти», ярко развита «модель тяготения к прошлому, консервативному»;

- рыночный тип: в основе социальной модели поведения лежит такое представление: «личность – это товар, который можно купить, продать, обменять», «шлифовка своей внешности как товара», «знакомство с нужными людьми»;

- продуктивный тип: образ-Я - независимость, честность, спокойствие, творчество, социально-полезные поступки [12, с.76].

Уровень сформированности идеального образа личности просматривается и в концепциях А. Адлера – основоположника индивидуальной теории личности. Он выделил следующие типы личности:

- управляющий: модель самоуверенности, напористости, активности (но не в социальном плане), ощущения превосходства над внешним миром;

- берущий: модель паразитизма и удовлетворения своих потребностей за счет других. Их основная задача – получать от других как можно больше;

- избегающий: их образ-Я характеризуется недостаточностью социального интереса, активности, закливаются на неудачах и не стремятся к успеху;

- социально-полезный тип: их образ-Я это воплощение зрелости, высоко развитого социального интереса и уровня активности [1, с.57].

Используемые методы работы с самообразом-Я личности. Экспериментальную группу составили люди с неадекватным и деформированным самообразом-Я, неверным восприятием окружающего мира и своего места в нем, которые вследствие этого всю жизнь чувствуют дискомфорт, не владеют техниками общения, гонимые и не воспринимаемые социумом, одинокие, неспособные найти свое «Я», «свою судьбу» и «смысл жизни» и др.

С учетом данного контингента и проблемой многовекторности их социально-психологических расстройств в работе были задействованы уже известные в мировой практике методы психокоррекции: некоторые коррекционные воздействия из классического психоанализа, аналитическая индивидуальная психокоррекция по А.Адлеру, использовался клиент-центрированный подход по К.Роджерсу, поведенческие и когнитивное направление, трансактный анализ Э. Берна, гештальттерапия и имаго-метод, метод расстановок по Б. Хелингеру, методики современной «теории выживания» и др.

Работа велась как групповая, так и индивидуальная. Психокоррекционные программы подбирались в соответствии с диагнозом, индивидуальными характеристиками психического развития личности, ее мировоззрения, когнитивности и обучаемости, количества типичных и индивидуальных проблем с их дифференциацией в сознании и поведении клиента. Выявлялись ведущие и второстепенные свойства личности и работа с ними. Программа индивидуального развития строилась с опорой на более сильные качества личности, формировалась способность переноса полученных знаний в новые сферы ее жизни, воспитывались новые системы ценностей в мировоззренческой структуре, формировались подходы к новым видам деятельности в жизни человека. Применяемые техники и методики изменялись, варьировались в зависимости от их эффективности и результативности.

В экспериментальной группе участвовало 150 человек с разными социально-психологическими проблемами. Однако их объединяло нечто общее – неадекватное понимание жизненной ситуации и, как следствие, скандалы (30 человек) и разводы (17

человек); слабые коммуникативные способности (15 человек) и неадекватное поведение как неверная подача себя в социуме (12 человек); неспособность мобилизовать свои жизненные силы (28 человек); неумение развить способность к воспроизведению своего образа-Я в разных ситуациях и на этом основании неумение нормально войти в любую ситуацию и овладеть ею (35 человек). В эту группу вошли люди с семейными и сексуальными дисгармониями, с патологическим одиночеством и т.п.

В результате применяемых методик («психогимнастика», «иммерсия», «жетонный» метод и «метод Мерита», «Холдинг», «имаго-метод», «психодрама» и др. в пациентах формировалось новое адекватное поведение, новые способы эмоционального реагирования, преодоление защитных реакций и, наоборот, формирование защитных механизмов у тех, кто ими не владел, понимание собственных проблем, достижение катарсиса и инсайта. Вся работа была направлена на открытие образа-Я личности, использование ее нераскрывшегося потенциала с последующей апробацией клиента в новых для него ситуациях. Каждый пациент прошел через ряд этапов по следующей логике: а) формирование своего «образа-Я» с осознанием его онтологической поливариантности и социокультурной функциональности; б) обучение поведенческим социокультурным знаниям, умениям и навыкам с их последующей апробацией в разных сферах жизни – от семейной и до общественной; закрепление знаний и умений для более адекватного использования своих «образов-Я и выведение их на уровень навыка с помощью разных социально-психологических тренингов; при помощи игр формировался «образ-Я» в деловой сфере. Самым сложным для психокоррекции оказались «сексуальная застенчивость» (по причине «комплекса неполноценности» и морфофобии), и одиночество (не сформирован образ жены, матери).

Анализ работы с данными пациентами показал две вещи: а) все перечисленные психологические проблемы, разбросанные по другим группам пациентов, как в фокусе комплексно присутствовали у «одиноких», «сексуально инфантильных» и некоторых других. К сожалению, пациентам в 55-60 лет с подобной отягощенной психопатологией (сексуально заторможенных и всю жизнь одиноких) известные методики не помогли (8 человек); трудно было создать в этом возрасте соответствующий сексуальный «образ-Я», не наблюдалось внутренней необходимости в «мотивации»; в этом случае психокоррекция была направлена на формирование «образа-Я» согласно возрасту с открытием источников внутренних сил, полезного использования себя в своем возрасте в социуме и на профессиональное развитие клиента; б) мы пришли к выводу, что все проблемы «родом из детства», когда вследствие неверного воспитания детей и неграмотного установления своего «Я» у ребенка, начиная с рождения формируется и невозможность исправить ситуацию в течение жизни, что приводит к кумулятивному эффекту – эффекту накопления патогенеза и, как следствие, к неудавшейся судьбе.

Выводы. Глубокое изучение и анализ научной литературы зарубежной психологии личности позволил нам сделать ряд выводов. Во-первых, проблема формирования «своего лица», своего «образа-Я» личности – это одна из фундаментальных проблем психического развития человека со всеми последующими его социальными качествами, обуславливающими качество протекания всей жизни человека.

Во-вторых, как показали, вслед за зарубежными авторами, наши исследования - неверно сформированный самообраз личности весьма многофункционален: он «работает» в пространстве и времени, то есть накапливает личностные неадекватности и создает сложности в поведении и в психологии общения человека в социуме и, как следствие, приводит к развитию неврозов.

В-третьих, в зависимости от запущенности проблемы, готовности человека изменить себя и свою жизнь, мобилизовать себя и свой образ-Я, работа с данным патогенезом возможна, поддается в большинстве случаев коррекции и дает свои результаты.

В-четвертых, актуальность данной проблемы не вызывает сомнения, так как подтверждается жизненной востребованностью в ее решении и широким междисциплинарным ее исследованием на мировом уровне.

Литература

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. М., 1995. Дайджест.
2. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия. СПб., 1992. – 240 с.
3. Берн Э. Игры, в которые играют люди, люди, которые играют в игры. Л., 1992. - Дайджест. – 260 с.
4. Дайджест. Д. Фейдимен, Р. Фрейгер. Теория и практика личностно-ориентированной психологии. М., 1995. – 360 с.
5. Джеймс М., Джонгвард Д. Рожденные вингривать. М., 1993. -372 с.
6. Райгородский Д.Я. Психология личности. - Т. 1. Зарубежная психология. - Самара: Издат. Дом «БАХРАХ-М», 2006. - 512 с. - С. 22.
7. Фрейд З. «Я» и «Оно». – М.: Инфопресс. – 2005. – 150 с.
8. Фрейд З. Психология «Я» и защитные механизмы. – М.: «Инфопресс», - 2006. – 320 с.
9. Фромм Э. Здоровое общество. Дайджест /Психоанализ и культура. – М., 1995. -280 с.
10. Фромм Э. Бегство от свободы. Дайджест. М., 1990. – 262 с.
11. Фромм Э. Психоанализ и этика. М. 2000. -280 с.
12. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 2007. – Инфопресс. – 240 с.
13. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Дайджест. – М., 1993. – 320 с.
14. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Дайджест. – М., 2006. – 240 с.
15. Юнг К. Конфликты детской души. - М., 1995. - С. 185.

References

1. Adler, A. The practice and theory of individual psychology. Moscow, 1995. Digest.
2. Berne E. Transactional analysis and psychotherapy. SPb., 1992. - 240.
3. Berne E. Games people play, people who play games. L., 1992. - Digest. - 260.
4. Digest. Feydimen D., R. Freyger. Theory and practice of person-centered psychology. Moscow, 1995. - 360 p.
5. James M., born Dzhongvard D. vingrivat. Moscow, 1993. -372 S.
6. Raigorodskii DY Psychology of personality. - Т. 1. Foreign psychology. - Samara: Publishing. House "Bahr M", 2006. - 512 p. - S. 22.
7. Freud Z. "I" and "It". - Moscow: Infopress. - 2005. - 150.
8. Z. Freud Psychology "I" and protective mechanisms. - М.: "Infopress" - 2006. - 320.
9. Fromm E. healthy society. Digest / Psychoanalysis and Culture. - М., 1995. -280 S.
10. E. Fromm, Escape from Freedom. Digest. Moscow, 1990. - 262 p.
11. Fromm E. Psychoanalysis and Ethics. M. 2000. -280 S.
12. Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. М., 2007. - Infopress. - 240.
13. Horney, K. The neurotic personality of our time. Digest. - М., 1993. - 320.
14. Horney K. Our inner conflicts. Digest. - М., 2006. - 240.
15. Jung K. Conflicts child's soul. - М., 1995. - S. 185.

Александровська В.М.

Проблема ідеального «образу-Я» у зарубіжній психології особистості

У цій статті розглядається проблема місця і ролі ідеального образу в сучасній психології особистості зарубіжної психологічної науки. Автор використовує зарубіжні наукові джерела та концепції, показує об'єктивний характер, застосовує методологію наукового аналізу. У статті представлені закордонні ідеї концепції "образу Я", його місце і роль у свідомості особистості, його психофункціональні призначення, органічний зв'язок "образу-Я", з життям людини. Дослідник широко представляє європейську та американську психологію особистості, аргументовано

доводить наукову та практичну актуальність даного дослідницького напрямку і подальшу необхідність вивчення даної проблеми. Джерел – 15.

Ключові слова: ідеальний образ, образ-Я, соціокультурні детермінанти образу-Я, соціально-педагогічні причини формування образу-Я.

Alexandrovskaya V.N.

Problem of the ideal "images-I" in foreign psychology person

This paper addresses the problem of the place and role of the ideal image in the modern psychology of personality psychology abroad. The author uses the foreign scientific sources and concepts shows objective nature, applies the methodology of scientific analysis. The paper presents the idea of the foreign concept of "self-image", its place and role in the consciousness of psihofunktionalnoe his appointment, the organic link "image-I", with human life. Researcher broadly representative European and American psychology of the individual, argumentirovanno proves scientific and practical relevance of the research areas and the need to further study the issue. Sources – 15.

Key words: ideal image, image-me, social and cultural determinants of image-me, social-pedagogical reasons of form of image-me.

Александровська Валентина Миколаївна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Донецького національного медичного університету ім. М. Горького

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТА-АГРАРІЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

У статті розглядаються основні складові професійної самосвідомості майбутніх фахівців аграрного профілю. Зазначається, що детермінантами професійного становлення майбутнього спеціаліста є зовнішні та внутрішні фактори, що впливають на розвиток особистості в умовах навчальної діяльності у ВНЗ. Показниками професійної самосвідомості є засвоєння студентами всіх елементів змісту освіти – знань, умінь, навичок, розвиток когнітивного, емоційно-оцінного та практичного компонентів професійного становлення. Процес формування професійної самосвідомості студентів-аграріїв вбачається у психологічному забезпеченні навчального процесу в освітньому просторі. Визначається роль і значення соціально-психологічного тренінгу як форми навчально-виховного процесу на етапі формування майбутнього спеціаліста АПК. Джерел – 7.

Ключові слова: професійна самосвідомість, позитивна «Я-концепція» особистості, професійне становлення студента-аграрія, самооцінка особистості, рефлексія, тренінг, психологічне забезпечення навчального процесу.

Постановка проблеми. Вирішення нових завдань, поставлених перед системою освіти України, зміни в суспільно-політичному та економічному житті суспільства потребують психологічної готовності майбутніх фахівців-аграріїв до професійної діяльності. Сучасний стан розвитку суспільства вимагає від психологічної науки вирішення складних завдань, зокрема розробки та впровадження засобів психологічного забезпечення формування професійної самосвідомості майбутнього спеціаліста аграрної сфери. Усвідомлення молоддю вимог, що висуваються професією, та вміння співвідносити їх з особливостями своєї особистості розглядається як одна із необхідних умов, що сприяє активному ставленню до вибору професії, побудови професійних планів [5], впевненості у правильності обраного шляху [7], а також професійному самовдосконаленню, самовихованню, саморозвитку [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливого значення набуває потреба особистісного підходу щодо розвитку особистості фахівця-професіонала та його професійної самосвідомості (І. В. Дубровіна, Л. В. Долинська, С. Д. Максименко, Н. В.Чепелева та ін.). Дослідження з питання самосвідомості було предметом наукового пошуку багатьох науковців. Повною мірою ця проблема розглянута в працях І. Беха, Т. Дуткевич, І. Зязюна, О. Леонтєва, Н. Лосєвої, О. Савицької та багатьох інших. Зокрема значення соціально-психологічного супроводу з розвитку професійної кар'єри майбутнього фахівця розкрито в роботах М. В. Сурякової та Н. Ф. Шевченко. Проте аналіз літератури показує, що проблема розвитку професійної самосвідомості студентів-аграріїв в умовах соціально-психологічного тренінгу є складною і недостатньо вивченою в науковому психологічному здобутку.

Мета статті полягає в розгляді та науковому обґрунтуванні ролі соціально-психологічного тренінгу в системі професійної аграрної освіти як активізуючого фактора формування професійної самосвідомості студента-аграрія.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Формою прояву професійної самосвідомості молоді є переважно усвідомлення своєї соціальної позиції, своїх інтересів, нахилів, здібностей, характерологічних особливостей, рівня своєї загальної та спеціальної готовності. При цьому усвідомлення своїх психічних особливостей нерозривно пов'язано з певним ставленням до себе, із самооцінкою. Професійна самосвідомість (або професійна «Я-концепція») включає уявлення людини про себе як про члена професійного суспільства, носія професійної культури, зокрема певних професійних норм, правил, властивих цьому професійному співтовариству. В ці

уявлення включаються характеристики людини, які визначають успішність її діяльності. До них відносять професійно важливі якості, які можуть виступати як індивідуально-психологічні властивості та ставлення особистості. До індивідуально-психологічних властивостей належать такі властивості особистості: сенсорні, перцептивні, мисленнєві, мовні, емоційні, вольові, моторні, комунікативні та ін. Ставлення особистості включають: ставлення людини до професії; до себе як до суб'єкта діяльності; до інших людей (колеги, керівників); до об'єкта праці; до предмета праці; до засобів праці; до умов праці. Оскільки професійна «Я-концепція» є частиною загальної особистісної «Я-концепції», виникає питання про їхнє співвідношення. При вирішенні цього питання дослідниками враховуються такі позиції, як місце конкретної діяльності в житті особистості, місце людини в цій діяльності, місце особистості у власній життєдіяльності, місце професійної самоідентифікації в життєвому самовизначенні особистості. Тому самосвідомість – це не лише пізнання себе, але й емоційне ставлення до себе, інтегральним результатом якого є самоповага.

Констатуємо, що професійна самосвідомість є одним із важливих компонентів професійної самоідентифікації та психологічної готовності до діяльності спеціаліста-аграрія. Керуючись самосвідомістю, суб'єкт формує своїми діями нові властивості особистості. Самосвідомість сприяє формуванню в людини системи цінностей, тобто тих духовних орієнтирів, які згодом набувають вираження в конкретних цілях, усвідомленні типів відносин між людьми, а також ставленні до різних явищ соціальної дійсності.

Ми продовжуємо дослідження процесу розвитку професійної самосвідомості студента-аграрія як показника інтеграції психічного здоров'я суб'єкта, здатності до самоаналізу, рефлексії, розуміння ролі «спеціаліст АПК». Дослідження в галузі професійної самосвідомості доводять взаємопов'язаність феномену професійної діяльності та професійного навчання майбутнього фахівця: успішне професійне навчання визначає адекватний вибір професійної кар'єри у відповідності до особистісних особливостей людини та умовами професійної діяльності. Професійна самосвідомість є компонентом, який впливає на самовиховання та навчання студента-аграрія. Це парадигма, з погляду якої спеціаліст-аграрій сприймає, осмислює та оцінює одержану ззовні інформацію і здійснює професійну діяльність, що є адекватною. Вона відображає сутність явищ професійної дійсності, її суб'єктів і об'єктів.

Розвиток професійної самосвідомості студентів-аграріїв відображається в системній організації навчально-виховного процесу на основі спеціального відібраного комплексу дидактично-методичних засобів та використання соціально-психологічних тренінгів, що забезпечують цілісний професійний розвиток особистості. При цьому необхідне засвоєння студентами всіх елементів змісту освіти – знань, умінь, навичок, розвиток когнітивного, емоційно-оціночного та практичного компонентів професійного становлення. Когнітивний аспект професійного становлення відбувається в процесі активної мисленнєвої роботи студента-аграрія в аспекті засвоєння професійних знань, в рефлексивному відображенні сприймаючої інформації про аграрну професію, її значущість, взаємозв'язок із сучасністю та майбутньою життєдіяльністю суспільства. Ключовим моментом в структурі когнітивного компонента є активність позитивного мисленнєвого висновку, пізнавальна самостійність студентів щодо формування переконань про значущість професійної спадкоємності передуючих і наступних поколінь, про реальний внесок фахівців аграрної сфери в існування суспільства. Це сприяє розвитку професійної самосвідомості, компетентності, відповідальності, а значить, відбувається формування професійної самоідентифікації майбутнього фахівця аграрного профілю.

Емоційно-оцінний компонент у складі професійного становлення визначає психологічну готовність майбутніх фахівців до професійної діяльності. Його зміст утворює ціннісно-емоційну основу професійного інтересу. Професійна аграрна наповненість емоційно-ціннісної основи проявляє глибинну суть ціннісного змісту, який конкретизується в особистісно-значущих цінностях, провідних професійних орієнтаціях.

Базисом їх розвитку є система соціальних норм відносин, професійних аграрних цінностей, професійних ідеалів, що історично розвивалися та відтворювалися в суспільстві. Це обумовлює широке соціально осмислене аграрне сприйняття, розуміння студентами взаємозв'язку професійних аграрних цінностей із загальнолюдськими. Педагогічний процес у вищій аграрній школі передбачає розвиток потреби берегти, підтримувати обрану професію, усвідомлення особистого покликання до цього як провідних мотивів діяльності в аграрній сфері.

Практичний (поведінковий) компонент професійного становлення майбутніх фахівців аграрного профілю розуміється нами як активна участь студентів у різних формах професійної діяльності, усвідомлення ролі та місця обраної професії як фактора соціалізації особистості, особиста організація процесу самонавчання, самовиховання, самореалізації, саморегуляції та самоконтролю.

Нерідко під час навчання у навчальному закладі майбутній фахівець не розглядає професійну діяльність як можливість свого розвитку, не усвідомлює мету професійної кар'єри, не планує її етапи. На нашу думку, активізуючим фактором у формуванні особистості та самосвідомості майбутнього фахівця-аграрія, його світогляду, професійних якостей є соціально-психологічний тренінг. Така форма навчально-виховного процесу набуває поширення в професійній освіті в ХХ ст., є необхідним елементом розв'язання багатьох педагогічних проблем і базується на комплексному системному підґрунті. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що проблема формування спеціаліста АПК у процесі професійної підготовки доповнюється значенням соціально-психологічного тренінгу як інноваційної умови формування майбутнього фахівця аграрного профілю.

У широкому значенні під соціально-психологічним тренуванням (СПТ) розуміють практику психологічного впливу, яка ґрунтується на активних методах групової роботи, використання своєрідних форм навчання: знання, уміння і техніка у сфері спілкування, діяльності, власний розвиток та корекція. Соціально-психологічний тренінг – спрямовується на розвиток комунікативних здатностей, міжособистісних відносин, уміння встановлювати та розвивати різні види відносин між людьми [1]. У вітчизняному психологічному здобутку поширене визначення соціально-психологічного тренінгу як одного з активних методів навчання. Л. Петровська трактує соціально-психологічний тренінг «як засіб впливу, спрямований на розвиток знань, соціальних установок, навичок та досвіду в галузі міжособистісного спілкування». Г. Ковальов відносить соціально-психологічний тренінг до методів активного соціально-психологічного навчання через комплекс завдань соціально-дидактичного спрямування [4].

СПТ визначається як процес створення нових функціональних утворень (або розвиток уже існуючих), які керують поведінкою, або як "група методів розвитку здатностей до навчання й оволодіння будь-яким складним видом діяльності" [2]. С. І. Макшанов визначає також СПТ як багатофункціональний метод спеціальних змін психологічних феноменів людини, групи й організації з метою гармонізації професійного й особистісного буття людини [3].

В психологічному словнику поняття «тренінг» трактується як організаційна форма навчально-виховного процесу, яка, спираючись на досвід і знання її учасників, забезпечує ефективне використання різних психолого-педагогічних методів шляхом створення позитивної емоційної атмосфери та спрямовується на отримання сформованих навичок і життєвих компетенцій. Так, А. П. Ситніков розглядає тренінги як навчальні ігри, які є "синтетичною антропотехнікою, що поєднує в собі навчальну й ігрову діяльність, яка проходить в умовах моделювання різних ігрових ситуацій [6;144].

Висока ефективність тренінгового навчання є результатом того, що:

- Цінується позиція й знання кожного учасника;
- Можна поділитися своїм досвідом і проаналізувати його у комфортній атмосфері;
- Є можливість вчитися, виконуючи практичні дії;

- Можна припускатися помилок, що не призводитиме до негативних наслідків;
- Немає оцінок, «ярликів» та інших засобів оцінювання нових знань.

Використовуючи тренінгові технології, тренер насамперед сприяє рефлексії учасниками тренінгу отриманих знань, які мають трансформуватися через досвід, емоційні переживання суб'єкта діяльності, що значною мірою забезпечує адекватний зворотний зв'язок. У процесі тренінгу учасники завдяки зворотному зв'язку виявляють брак умінь та навичок, а також неадекватність наявних установок і стереотипів. Це сприяє корекції неефективних моделей поведінки та їхній заміні на нові, більш ефективні.

Суттєвою перевагою тренінгової методики є те, що вона дає унікальну можливість вивчити складні, емоційно значущі питання в безпечній обстановці тренінгу, а не в реальному житті з його загрозами та ризиками. Тренінг дає змогу вчитися без хвилювання стосовно неприємних наслідків, які можуть виникнути у випадку прийняття неправильного рішення.

Тренінг став міждисциплінарним методом, за допомогою якого викладачі та психологи розв'язують багато різноманітних актуальних проблем в професійному навчанні. В межах нашого розуміння проблеми розвитку професійної самосвідомості студентів-аграріїв СПТ виступає умовою формування майбутнього фахівця аграрного профілю. Так, основною метою СПТ є розвиток професійної компетентності студента-аграрія на практичному рівні. Це полягає не в аналізі та інтерпретації проблем особистості, задля подальшого їх усунення або зміни мотивації поведінки, а в активному, свідомому виробленні бажаної поведінки [1]. Досягнення цієї мети планується за допомогою вирішення таких завдань:

- формування мотивації досягнення успіхів у професійному розвитку;
- формування мотивації досягнення успіхів у навчальній діяльності;
- розвиток навичок спілкування до рівня комунікативної компетентності;
- розвиток групової згуртованості;
- приведення до оптимальних показників параметрів самооцінки, домагань, особової тривожності і ситуативної тривожності за допомогою особового розвитку;
- формування навичок управління групою;
- розвиток професійної ідентифікації.

Соціально-психологічний тренінг визначає очікування щодо подальшого професійного розвитку, ставлення до професійної діяльності, а це є показником рівня сформованості соціально-професійних якостей фахівця, професійної зрілості та самостійності, тому доцільно відстежувати їх характер протягом всіх етапів професійного становлення. В уявленні людини не існує готової моделі професійної траєкторії, вона змушена діяти без опори на досвід чи приклади, тому що соціально-економічні умови та засоби досягнення цілей завжди унікальні. Однак вирішення завдань, пов'язаних з планування професійної діяльності та професійної самореалізації, можливе через розвиток усвідомлення особистісного ставлення до себе, до професійної діяльності, уміння розробляти альтернативні професійні сценарії, передбачення можливих труднощів. Так, вища аграрна школа має забезпечувати підготовку спеціалістів відповідно до вимог сучасного виробництва, науки, техніки, культури та перспектив розвитку. Створення певних психологічних умов забезпечення і сприяння формуванню професійної самосвідомості в традиційному навчальному процесі у ВНЗ може сприяти цілісному і гармонійному розвитку особистості студентів, а також процесу їхньої самореалізації і самоактуалізації.

Висновки. Отже, особливого значення набуває завдання підвищення ефективності роботи ВНЗ з підготовки майбутніх фахівців-аграріїв. Щоб підготувати висококваліфікованого працівника агропромислової сфери, необхідний високий рівень знань в галузі фізичних, математичних, технічних, біологічних, агрономічних, медичних та гуманітарних наук. Фахівець аграрної сфери зобов'язаний знати правила, норми, стандарти, технічні умови і характеристики, встановлені Міністерством аграрної

політики. Основна увага в організації навчального процесу ВНЗ приділяється озброєнню студентів професійними знаннями та вміннями, і явно недостатньо здійснюється соціально-психологічне забезпечення розвитку професійної самосвідомості майбутнього фахівця АПК: формування необхідних особистісних якостей, ставлення до майбутньої професії як життєво значущої діяльності, відчуття впевненості у своїх здатностях і задоволення своїм професійним вибором.

Література

1. Курлянд З. Н. Педагогіка вищої школи / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмельюк, А. В. Семенова. – К.: Знання. – 2007. – 495 с.
2. Макшанов С. И. Методологические аспекты профессионального тренинга // Вестник СПбГУ. - Серия 6. - Вып. 3. - 1992.–С. 83-87.
3. Макшанов С. И. Психология тренинга. - СПб. – 1997. - 214 с.
4. Мороз Л. И. Основы професійно-психологічного тренінгу: [навч. посібник] / Л. И. Мороз. – К. – 2004. – 130 с.
5. Рувинский Л. И. О сущности самовоспитания // Вопросы психологии – 1968. - № 5. - С. 12-17.
6. Ситников А. П. Акмеологический тренинг: Теория. Методика. Психотехнология. / А. П. Ситников – М.: Технологическая школа бизнеса – 1996 – 428 с.
7. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П. А. Шавир – М.: Педагогика – 1981 – 167 с.

References

1. Kurllyand Z. N. Pedagogika vischoyi shkoli / Z. N. Kurllyand, R. I. Hmelyuk, A. V. Semenova. – K.: Znannya. – 2007. – 495 s.
2. Makshanov S. I. Metodologicheskie aspektyi professionalnogo treninga // Vestnik SPbGU. - Seriya 6. - Vyip. 3. - 1992.–S. 83-87.
3. Makshanov S. I. Psihologiya treninga. - SPb. – 1997. - 214 s.
4. Moroz L. I. Osnovi profeslyno-psihologichnogo treningu: [navch. poslbnik] / L.I. Moroz. – K. – 2004. – 130 s.
5. Ruvinskiy L. I. O suschnosti samovospitaniya // Voprosyi psihologii – 1968. - №5. - S. 12-17.
6. Sitnikov A. P. Akmeologicheskyy trening: Teoriya. Metodika. Psihotehnologiya. / A. P. Sitnikov – M.: Tehnologicheskaya shkola biznesa – 1996 – 428 s.
7. Shavir P. A. Psihologiya professionalnogo samoopredeleniya v ranney yunosti / P. A. Shavir – M.: Pedagogika – 1981 – 167 s.

Афанасенко Л. А.

Проблема развития профессионального самосознания студента-агрария в условиях социально-психологического тренинга

В статье рассматриваются основные составляющие профессионального самосознания будущих специалистов аграрного профиля. Отмечается, что детерминантами профессионального становления будущего специалиста являются внешние и внутренние факторы, которые влияют на развитие личности в условиях учебной деятельности в ВУЗе. Показателями профессионального самосознания являются усвоение студентами всех элементов содержания образования – знаний, умений, навыков, развитие когнитивного, эмоционально-оценочного и практического компонентов профессионального становления. Процесс формирования профессионального самосознания студентов-аграриев видится в психологическом обеспечении учебного процесса в образовательном пространстве. Определяется роль и значение социально-психологического тренинга как формы учебно-воспитательного процесса на этапе формирования будущего специалиста АПК.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, позитивная "Я-концепция" личности, профессиональное становление студента-агрария, самооценка личности, рефлексия, тренинг, психологическое обеспечение учебного процесса. Источников – 7.

Afanasenko L. A.

The problem of the development of professional identity of agrarian students in conditions of socio-psychological training

The paper discusses the main components of the professional consciousness of future agrarian specialists. It is noted that the determinants of professional development of future specialist are external and internal factors that influence the development of the individual in the learning activities at the university. Indicators of professional consciousness are assimilation by students of all elements of educational content - knowledge, skills, development of cognitive, attitudinal and practical components of professional development. The process of formation of professional identity of students-agrarians is seen in the psychological support of the educational process in the educational space. The role and importance of social-psychological training as a form of academical-educational process at the stage of formation of the future agrarian specialist are defined. Sources – 7.

Key words: professional identity, positive "I-konception" of a person, professional development of the student-agrarian, self-identity, reflection, training, psychological support of the educational process.

Афанасенко Лариса Анатоліївна – асистент кафедри історії та українознавства Луганського національного аграрного університету

КОПІНГ-РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ ЯК СКЛАДОВІ ІНТЕГРОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ ДО ВАЖКИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ

Стаття присвячена аналізу копінг-ресурсів особистості в процесі адаптації до важких життєвих ситуацій. Зроблено аналіз наукових досліджень з питань допінг-поведінки та механізмів психологічного захисту. Розглянуто особистісні ресурси: Я-концепція, інфернальний локус контролю; ресурси когнітивної сфери; афіліація; емпатія; позиція людини по відношенню до життя, смерті, любові, віри; духовність; ціннісна мотиваційна структура особистості) і ресурси соціального середовища. Джерел – 29.

Ключові слова: копінг, копінг-стратегія, копінг-ресурси, механізми психологічного захисту, копінг-поведінка, емпатія, афіліація, соціальна підтримка, когнітивні стратегії.

Постановка проблеми. У зв'язку з підвищенням темпу життя, швидкості зміни соціально-економічних умов, а також ростом емоційних, інформаційних навантажень і вимог до психічних ресурсів людини гостро стає проблема адаптації до умов особистісно-середовищної взаємодії, профілактики стресу й підтримки, необхідного для успішної діяльності рівня психічного й фізичного здоров'я. Складна багаторівнева система організації життєдіяльності людини забезпечує широкі можливості для пристосування до змінюваних умов. Здатність до адаптації є невід'ємною характеристикою людини й відбиває гнучкість і відносну стійкість біопсихосоціальної системи. Однак стрес, що особливо тривало існує, може привести до поступового виснаження адаптаційних ресурсів особистості і, як наслідок, до порушення психічної адаптації [2; 8; 9; 17].

Потенціал подолання стресогенних подій відбивається на виборі успішних або неуспішних пристосувальних стратегій поведінки, а рівень розвитку й репертуар адаптаційних механізмів мають величезне значення як для рівня функціонування людини, так і для збереження її психічного благополуччя.

Механізми психологічного захисту й механізми опанування (копінг-поведінка) розглядаються як найважливіші форми адаптаційних процесів індивіда [1, 20, 18, 24]. Для опанування важкою життєвою ситуацією людині необхідно задіяти весь свій потенціал.

Таким чином, копінг-ресурси як відносно стабільні характеристики людини і стресу (як важкої життєвої ситуації), потребують досконалого вивчення, за яких стає можливим активізація механізмів власних стратегій (копінг-стратегій) на основі наявного особистісного досвіду та психологічних резервів (особистісні ресурси або копінг-ресурси).

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Вперше термін "Coping" з'явився в психологічній літературі в 1962 році; Л. Мерфі застосував його, вивчаючи, яким чином діти долають кризи розвитку [33]. Чотири роки опісля в 1966 році Р. Лазарус у своїй книзі "Psychological Stress and Coping Process" ("Психологічний стрес і процес його подолання") звернувся до копіngu для опису усвідомлених стратегій подолання стресу та інших подій, що породжують тривогу [26, с. 146].

Точніше, копінг-поведінка визначається так: копінг – це "безперервно змінні когнітивні і поведінкові спроби справитися із специфічними зовнішніми і/або внутрішніми вимогами, які оцінюються як надмірні або такі, що перевищують ресурси людини" [26, с. 149]. Автори підкреслюють, що копінг – це процес, який весь час змінюється, оскільки особа і середовище утворюють нерозривний, динамічний взаємно і впливають один на одного взаємний вплив [27, с. 123].

Як показано, Лазарусом стверджується, що стрес – це дискомфорт, що відчувається, коли відсутня рівновага між індивідуальним сприйняттям запитів середовища і ресурсів, доступних для взаємодії з цими запитами. Саме індивід оцінює ситуацію як стресову чи ні. За Лазарусом і Фолкманом, індивіди оцінюють для себе величину потенційного стресора, зіставляючи запити середовища з власною оцінкою ресурсів, якими вони володіють, щоб справитися з цими самими запитами [28].

З часом поняття "копінг" стало включати реакцію не тільки на "надмірні або перевищуючі ресурси людини вимоги", але й на щоденні стресові ситуації. Зміст копінгу при цьому залишився тим же: копінг – це те, що робить людина, щоб справитися із стресом: вона об'єднує когнітивні, емоційні і поведінкові стратегії, які використовуються, щоб справитися із запитами буденного життя. Думки, почуття і дії утворюють копінг-стратегії, які використовуються в різному ступені в певних обставинах. Таким чином, копінг – це "поведінкові і когнітивні зусилля, застосовувані індивідами, щоб справитися з взаємостосунками людина-середовище" [25, с. 257].

При цьому підкреслюється, що реакції індивіда на стресову ситуацію можуть бути як довільними, так і мимовільними. Мимовільні реакції – це ті, що засновані на індивідуальних відмінностях у темпераменті, а також ті, що набуті в результаті повторення і більше не вимагають свідомого контролю.

Психологи, що займаються проблематикою копінг-поведінки, дотримуються різних поглядів на ефективність стратегій подолання. Якщо в багатьох теоріях враховується, що копінг-стратегії за своєю суттю можуть бути як продуктивними, функціональними, так і непродуктивними, дисфункціональними, то існують автори, з погляду яких невід'ємною характеристикою копінг-поведінки є її корисність; вони визначають подолання, як "адаптивні дії, цілеспрямовані і потенційно усвідомлені" [8, с. 27].

Альтернативна точка зору полягає в тому, що копінг не завжди є продуктивним; його ефективність залежить від двох чинників: реакції у відповідь і контексту, в якому цей копінг реалізується [8, с. 30].

В сучасних психологічних дослідженнях [3; 5; 6; 9; 10] поняття копінг (coping behavior) охоплює широкий спектр активності суб'єкта, починаючи від неусвідомлених психологічних захистів і завершуючи цілеспрямованими способами подолання проблемних ситуацій. Ця категорія використовується для опису характерних способів поведінки суб'єкта не лише в екстремальних ситуаціях, але й у буденній діяльності. Психологічне призначення копінг-поведінки полягає в якомога найкращій адаптації суб'єкта до вимог ситуації шляхом оволодіння або послаблення цих дезидератів, тобто у полегшенні стресового впливу ситуації. Проблема адаптації активізує можливості, вкрай необхідні для подолання вимог назрілого. Назріле стає організаційним принципом, відповідно до якого різні можливості суб'єкта актуалізуються саме в тій послідовності, яка є єдиною, можливою та необхідною для вирішення цього зовнішнього завдання.

Дослідники копінг-стратегій у спробах систематизувати і створити струнку класифікацію виділяють декілька рівнів узагальненості того, що робить індивід, щоб справитися із стресом: це копінгові дії, копінг-стратегії і копінгові стилі. Копінгові дії (те, що індивід відчуває, думає або робить) часто групуються в копінг-стратегії, стратегії, у свою чергу, групуються в копінгові стилі (наприклад, групу стратегій, яка є концептуально схожими діями). Наприклад, таким стилем може бути "Звернення до інших". Іноді терміни копінгові дії і копінг-стратегія використовуються як взаємозамінні, тоді як копінгові стилі загалом відносяться до дій або стратегій, які послідовно використовуються індивідом, щоб справитися із стресом. Інші схожі терміни – це копінгові тактики і копінгові ресурси [14, с. 76].

Мета статті – визначити та вивчити копінг-ресурси особистості як складові інтегрованої поведінки в процесі адаптації до важких життєвих ситуацій.

Виклад основних матеріалів та результатів дослідження. В теорії копінг-поведінки важливе значення мають механізми подолання стресу, які визначають розвиток різних форм поведінки та призводять до адаптації або дезадаптації особистості.

У процесі подолання життєвих ситуацій людина використовує великий арсенал активних (копінг-стратегій), а також пасивних (захисні механізми) стратегій. Всі вони являють собою найважливіші форми адаптаційних процесів і реагування індивіда на стресові ситуації [19, с. 357].

У результаті теоретичних і експериментальних досліджень було показано, що у процесі опанування стресу кожна людина використовує власні стратегії (копінг-стратегії) на основі наявного у неї особистісного досвіду та психологічних резервів (особистісні ресурси або копінг-ресурси). Саме через це стрес-опановуючу поведінку почали розглядати як результат взаємодії копінг-стратегій і копінг-ресурсів. Копінг-стратегії - способи управління стрес-чинником, який виникає як відповідь особистості на наявну загрозу. Копінг-ресурси - відносно стабільні характеристики людей та стресу, які сприяють розвитку способів опанування з ним [25, с. 254].

До копінг-ресурсів відносяться характеристики особистості і соціального середовища, які підвищують стресостійкість людини, - все те, що індивід залучає для того, щоб опанувати. Це особистісні структури, які допомагають індивіду впоратися із загрозливими обставинами, полегшують адаптацію. Насамперед це загальне здоров'я і його важливий компонент - особистісний енергетичний потенціал, необхідний для розв'язання конкретної проблеми. Також в літературі найчастіше згадуються такі види копінг-ресурсів: фізичні (здоров'я, витривалість і т.д.), психологічні (переконання, самооцінка, локус контролю, мораль та ін.), соціальні (індивідуальні соціальні зв'язки та інші соціально-підтримуючі системи) і поділяють їх на 2 види: особистісні і ресурси середовища.

Ш. Тейлор до особистісних ресурсів відносить високу самоповагу, легкість характеру (комунікабельність, розвинені соціальні навички) і релігійність [29, с. 127]. Екстернальні ресурси включають достатні матеріальні можливості (наявність грошей і часу), наявність соціальної підтримки, рівень освіти, а також спосіб життя в цілому. Деякі із перерахованих чинників припиняють дію стресора, інші - зменшують його. До копінг-ресурсів також відносять: розвиненість когнітивної сфери, яка дозволяє оцінювати вплив соціального середовища, яке оточує людину; уявлення людини про себе (Я-концепція); вміння контролювати своє життя, брати на себе відповідальність за нього (інтернальний локус контролю); вміння спілкуватися з людьми, певна соціальна компетентність, прагнення бути разом з людьми (афіліація); вміння співпереживати оточуючим, проживати разом з ними якийсь відрізок їх життя, накопичуючи при цьому свій власний досвід (емпатія); позиція людини у ставленні до смерті, любові, самотності, віри, духовності, віри у Бога і т.д.; ціннісно-мотиваційна структура особистості. Ресурси соціального середовища також визначають поведінку людини. До них відносяться: система соціальної підтримки - це оточення, в якому живе людина (сім'я, суспільство).

Соціальна підтримка при цьому являє собою дуже потужний копінг-ресурс, який пом'якшує вплив стресорів, тим самим зберігаючи благополуччя індивіда.

Поняття "емпатія", введене в психологію Е. Тітченером, означає глибоке розуміння емоційного стану та переживань іншої людини. Розрізняють емоційну емпатію, яка ґрунтується на механізмах проєкції і наслідування моторних і афективних реакцій іншої людини, когнітивну емпатію, яка базується на таких інтелектуальних процесах, як порівняння, аналогія і т.д. і предикативну емпатію, яка проявляється як спроможність людини передбачати афективні реакції іншого у конкретних ситуаціях.

Емпатія є одним з найважливіх ресурсів у подоланні проблемних і емоційно-стресових ситуацій. Розвинені навички емпатії на основі альтруїстичної мотивації дозволяють долати і власний стрес і надавати допомогу у подоланні дистресу особі, якій співпереживають. Нерозвиненість навичок емпатії визначає у ситуації хронічного

дистресу вибір на основі егоїстичної мотивації емоційної відповіді, спрямованої насамперед на збереження власного благополуччя, редукції власної емоційної напруги [23, с. 137].

Іншим важливим копінг-ресурсом особистості є афіліація, яка тісно пов'язана з емпатією і визначається як прагнення людини бути у товаристві інших людей. Це прагнення підсилюється у ситуаціях, які оцінюються індивідом як такі, що загрожують його благополуччю у стресових ситуаціях.

Блокування афіліації викликає почуття самотності, відчуженості, породжує і поглиблює стрес.

За даними Р. Немова мотив афіліації зазвичай проявляється як прагнення людини налагодити добрі, емоційно позитивні взаємостосунки з людьми. Внутрішньо, або психологічно афіліація виступає у вигляді почуття прив'язаності, вірності, а зовнішньо - у комунікабельності, в прагненні співробітничати з іншими людьми, постійно перебувати з ними. У якості протилежного мотиву афіліації виступає мотив відчуження, який проявляється у боязкості бути неприйнятним, відторгненим значущими людьми [16, С. 61].

За дослідженням С.А. Hill, низькі афіліативні потреби людини знижують ефективність соціальної підтримки. Афіліативна потреба є інструментом орієнтації у міжособистісних контактах і регулює емоційну, інформаційну, товариську та матеріальну соціальну підтримку шляхом побудови більш або менш ефективних взаємостосунків [28].

До копінг-ресурсів, що допомагають впоратись із стресогенними ситуаціями відносяться: ресурси особистості (Я-концепція; інтернальний локус контролю; ресурси когнітивної сфери; афіліація; емпатія; позиція людини стосовно життя, смерті, любові, віри, духовності; ціннісна мотиваційна структура особистості) і ресурси соціального середовища (оточення, в якому живе людина, а також її уміння знаходити, приймати і надавати соціальну підтримку).

Уявлення людини про себе, або Я-концепція, в процесі дорослішання має бути замінена на нову, що відповідає особливостям віку. З погляду формування адаптаційних механізмів слід розглядати Я-концепцію як найважливіший особистісний ресурс. Процеси формування Я-концепції та інших психологічних механізмів адаптації до соціального середовища здійснюються паралельно, впливаючи один на одного. Я-концепція наче сконструйованим утворенням, відображає як вікові, так і індивідуальні особливості і включена в безліч зв'язків і відносин з іншими феноменами розвитку людини [25, с. 258].

Інтернальний локус контролю, або вміння контролювати своє життя і брати відповідальність за нього, є особистісним ресурсом, на основі якого формується адаптаційна поведінка. Саме від цього ресурсу багато в чому залежить вибір варіанта адаптації до соціального середовища і життєвий стиль людини.

На думку Д.Роттера (автора цього поняття), суб'єктивний контроль, або локус контролю, є "певний ступінь сприйняття людьми подій, що залежать або від власної поведінки (інтернальний локус контролю), або від інших людей, долі, успіху (екстернальний локус контролю)", а також трактується як "ступінь розуміння людиною причинних взаємозв'язків між власною поведінкою і досягненням бажаного". Доведено, що люди з внутрішнім (інтернальним) локусом контролю проявляють велику когнітивну активність, ефективніше долають стрес і проявляють вищий рівень соціальної адаптації, ніж "екстернали".

Можливості, що дозволяють оцінювати дію соціального середовища і власну поведінку, тісно пов'язані з когнітивним розвитком людини. Вона базується на змінах Я-концепції і формуванні зрілого мислення. Когнітивний розвиток впливає на формування навичок подолання проблем і міжособистісної, комунікативної ефективності. Негнучкість і обмеженість поведінкових стратегій у дитинстві в більшості випадків змінювалася адекватнішими творчими і емпатичними навичками в дорослому періоді. Самоповага, самоефективність, що є продуктом розвитку когнітивних процесів, створюють можливість адекватно реагувати на стресові ситуації і справлятися з ними [24, с. 49].

Соціальна підтримка – це інформація, яка приведе людину до переконання, що її люблять, цінують, піклуються про неї, що вона є членом соціальної мережі і має з нею взаємні

зобов'язання (Cobb S., 1976). Соціальна підтримка визначається як обмін ресурсами між різною кількістю людей, принаймні, двома – донором підтримки та її реципієнтом (одержувачем) і є функцією соціальних мереж, які характеризують соціальне середовище особистості.

Мережі соціальної підтримки – це структури, здатні надати людині допомогу. Вони включають різні взаємостосунки між людьми, що сприяють підтримці здоров'я.

Люди, що одержують ефективну соціальну підтримку від сім'ї, друзів, значущих для них людей і соціальних співтовариств, володіють міцнішим здоров'ям, легше справляються із стресами, стійкіші до розвитку захворювань, тому важливу роль у подоланні стресових і проблемних ситуацій відіграє соціально підтримуючий процес, що включає три ланки:

1) здатність індивіда знаходити людей, готових надати допомогу – пошук соціальної підтримки;

2) наявність структур, здатних надати підтримку (члени сім'ї, друзі, значущі інші, члени суспільних організацій і т.д.) – мережі соціальної підтримки;

3) здатність людини приймати допомогу від оточуючих – сприйняття соціальної підтримки [17, с. 143].

Виділяють такі типи соціальної підтримки:

– емоційна або інтимна – турбота про іншого, довіра і співпереживання йому;

– інструментальна або матеріальна – допомога колег по роботі, фінансова допомога, забезпечення ресурсами;

– інформаційна – сприяння у вирішенні проблеми шляхом пропозиції важливої інформації, поради;

– зворотний зв'язок або підтримка у формі оцінки – оцінка виконання після вирішення проблем.

До компонентів соціальної підтримки відносяться:

– структура (сімейний статус, число друзів, зв'язки з родичами, членами формальних і неформальних організацій і т.д.);

– функції (емоційна, оцінна, інформаційна, ресурсна);

– ефект (задоволеність підтримкою).

Соціальна підтримка пом'якшує дію стресу високої інтенсивності, виступає як буфер між стресором і людиною. Висока соціальна підтримка нейтралізує негативний вплив стресу високої інтенсивності і забезпечує збереження здоров'я. Низька соціальна підтримка при стресі високої інтенсивності не має буферного ефекту, що приводить до погіршення здоров'я.

Соціальна підтримка сприяє процесам подолання стресу в трьох напрямках: завдяки підвищенню самооцінки; завдяки допомозі інших людей у зміні стресової ситуації; шляхом включення оцінки значущого іншого в свою систему, що змінює емоційну відповідь на дію стресогенного чинника і дозволяє побачити ситуацію "іншими очима". С.Кохен і С.Сайм вважають, що соціальна підтримка знижує негативну дію стресу і збільшує позитивну шляхом підвищення самооцінки, посилення міцності імунної системи, внаслідок чого зменшується сприйнятливості до хвороб [3, с. 28].

Феномену соціальної підтримки та її впливу на адаптацію індивіда в стресовій ситуації присвячено багато досліджень.

Висновки. У ході даного дослідження було розглянуто такі питання та зроблено висновки:

- копінг виступає як *динамічний процес*, який визначається суб'єктивністю переживання ситуації й багатьма іншими факторами. Психологічне подолання визначається як когнітивні й поведінкові зусилля особистості, спрямовані на зниження впливу стресу. У рамках його моделі психологічна адаптація забезпечується за допомогою *особистісно-середовищної взаємодії*, у процесі якої проявляються індивідуальні тенденції, що актуалізуються в стресових ситуаціях на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях організації особистості (копінг-поведінка);

- більшість дослідників дотримуються єдиної класифікації способів опанування стресом: 1) копінг-стратегії, що впливають на ситуацію; 2) когнітивні стратегії, спрямовані на переорієнтування ситуації; 3) зусилля, спрямовані на зняття емоційної напруги.

Таким чином, копінг-поведінка – це стратегії дій, які людина використовує в ситуаціях психологічної загрози фізичному, особистісному й соціальному благополуччю, здійснювані в когнітивній, емоційній і поведінковій сферах функціонування особистості й таких, що ведуть до успішної або менш успішної адаптації. На нашу думку, копінг-поведінка – це, з одного боку, індивідуальна стійка особистісна структура (диспозиція), тобто набір певних, відповідних до індивідуально-особистісних характеристик і емоційно-динамічних властивостей індивіда варіантів (способів) поведінки й реагування в стресових ситуаціях. З іншого боку, – це широкий спектр (репертуар) різноманітних стратегій подолання стресу, чим особистість може маніпулювати (використовувати) залежно від зовнішніх обставин, умов діяльності й індивідуальних цілей. Чим активніше й різноманітніше буде вибір, тим вище її адаптаційний потенціал, і тим успішніше відбувається психологічна адаптація особистості.

Усе це дозволяє зробити висновок про те, що механізми психологічної адаптації тісно пов'язані з індивідуально-типологічними характеристиками особистості (адаптаційними ресурсами або копінг-ресурсами), оскільки формуються на основі типологічних властивостей і емоційно-динамічного паттерна особистості.

У комбінації з накопиченим індивідуальним досвідом особистісно-середовищної взаємодії визначені психологічні характеристики являють собою у підсумку адаптаційний потенціал особистості.

Для подолання важкої життєвої ситуації людині необхідно задіяти весь свій потенціал. Імовірність розвитку психологічного стресу залежить від особливостей особистості, що обумовлюють ступінь стійкості до стресу. Подібні риси, що підвищують ресурси протистояння стресогенним ситуаціям, позначаються як почуття когерентності, «стресостійкість» або «особистісна витривалість», що розуміється як потенційна здатність активного подолання труднощів [1, с. 18]. Ресурси особистості в значній мірі визначають здатність до побудови інтегрованої поведінки, що дозволяє навіть в умовах фрустрації, психічної напруженості зберегти стійкість вибраної лінії поведінки, пропорційно враховувати власні потреби й вимоги оточення, співвідносити негайні результати й віддалені наслідки тих або інших вчинків.

Література

1. Абабков В.А. Защитные психологические механизмы и копинг: анализ взаимоотношений / В.А. Абабков // Актуальные проблемы клинической психологии и психофизиологии: Материалы научно-практической конференции «Ананьевские чтения-2004» / Под ред. Л.А. Цветковой. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – С.14-22.
2. Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация / Ю.А. Александровский. – М.: Наука, 1976. – 272 с.
3. Андреева Г.М. Психология социального познания / Андреева Г.М. – М., 2000. – 37 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология / Андреева Г.М. – М., 1999. – 91 с.
5. Анцыферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и "техники" ее бытия / Анцыферова Л.И. // Психологический журнал. – 1993. – №2. – С. 3-16.
6. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Анцыферова Л.И. // Психологический журнал. – 1994. – №1. – С. 3-19.
7. Беличева С.А. Словарь-справочник по социальной работе / Беличева С.А. – М., 1997. – 417с.
8. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л.: Наука, 1988. – 270 с.

9. Вассерман Л.И. Факторы риска психической дезадаптации у педагогов массовых школ: методич. пособие / Л.И. Вассерман, М.А. Беребин // Психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева. – СПб., 1997. – 52 с.
10. Вассерман Л.Л., Ерышев О.Ф. и др. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля: Пособие для врачей и психологов. – СПб., 1999. – 164 с.
11. Вишневский В.А. Клинические особенности депрессивного развития личности / Вишневский В.А. // Журн. неврологии и психиатрии. – 1989. – № 12. – С. 73-78.
12. Волкова Н.В. Coping strategies как условие формирования идентичности / Волкова Н.В. // Мир психологии. – 2004. – №2. – С. 119-124.
13. Карвасарский Б.Д., Абабков Б.А., Васильева А.В. и др. Копинг-поведение у больных неврозами и его динамика под влиянием психотерапии. – СПб., 1999. – 72 с.
14. Келли Дж. Психология личности: теория личностных конструктов / Келли Дж. – СПб, 2000. – 98 с.
15. Каррье Р., Фельдман Д. Как справиться с потерей работы – М., 1995. – 147 с.
16. Леонтьев Д.А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Леонтьев Д.А. // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В.Ломоносова. Вып. 1 / Под ред. Б.С.Братуся, Д.А.Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – С. 56-65.
17. Меерсон Ф.З. Адаптация, стресс и профилактика / Ф.З. Меерсон. – М.: Наука, 1981. – 278 с.
18. Пельцман Л. Стрессовые состояния у людей, потерявших работу/ Пельцман Л. // Психологический журнал. – 1992. – №1. – С. 126-130.
19. Прайс Р. Ситуации риска // Психология социальных ситуаций. Хрестоматия. / Сост. и общая редакция Н.В. Гришиной. – СПб.: Питер. – 2001. – С. 354-363.
20. Психотерапевтическая энциклопедия / Под общ. ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 743 с.
21. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Роджерс К. – М., 1994. – 480 с.
22. Роджерс К. Консультирование и психотерапия/ Роджерс К. – Новейшие подходы в области практической работы. – М., 1999. – 464 с.
23. Сергиенко Е.А. Когнитивная репрезентация в раннем онтогенезе человека / Сергиенко Е.А. // Ментальная презентация: динамика и структура. – М.: Ин-т психологии РАН, 1998. – С. 135-162.
24. Ташлыков В.А. Личностные механизмы совладания (копинг-поведение) и защиты у больных неврозами в процессе психотерапии / В.А. Ташлыков // Медико-психологические аспекты охраны психического здоровья. – Томск, 1990. – С. 60-61.
25. Ткачук Т.А. Копінг-стратегії та копінг-ресурси у структурі копінг-поведінки індивіда. Актуальні проблеми психології / Ткачук Т.А. //Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.Костюка АПН України. Том 7. Випуск 14. –К., 2008. – С 255–260.
26. Lazarus R.S. Cognitive and coping processes in emotion / Stress and coping. N.Y. Columbia Univ. press, 1977. – P. 144 – 157.
27. Lazarus R. S., Folkman S. Stress appraisal and coping. N.Y.: Springer, 1984. – P. 22 – 46.
28. Lazarus R. Psychological stress and the coping process. N.Y.: McGraw-Hill, 1966.
29. Taylor R.D., Casten R., Frickinger S.M. Influence of kinship social support on the parenting experience and psychosocial adjustment of African-American adolescents. //Dev.Psychol. - 1993. -N2. -P. 382-388.

References

1. Ababkov V.A. Zashhitnye psihologicheskie mehanizmy i koping: analiz vzaimootnoshenij / V.A. Ababkov // Aktual'nye problemy klinicheskoy psihologii i psihofiziologii: Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii «Anan'evskie chtenija-2004» / Pod red. L.A. Cvetkovej. – SPb.: Izd-vo SPbGU, 2004. – S.14-22.

2. Aleksandrovskij Ju.A. Sostojanija psihicheskoj dezadaptacii i ih kompensacija/ Ju.A. Aleksandrovskij. – M.: Nauka, 1976. – 272 s.
3. Andreeva G.M. Psihologija social'nogo poznaniya / Andreeva G.M. – M., 2000. – 37 s.
4. Andreeva G.M. Social'naja psihologija / Andreeva G.M. – M., 1999. – 91 s.
5. Ancyferova L.I. Psihologija povsednevnosti: zhiznennyj mir lichnosti i "tehnik" ee bytija / Ancyferova L.I. // Psihologicheskij zhurnal. – 1993. – №2. – S. 3-16.
6. Ancyferova L.I. Lichnost' v trudnyh zhiznennyh uslovijah: pereosmyslivanie, preobrazovanie situacij i psihologicheskaja zashhita / Ancyferova L.I. // Psihologicheskij zhurnal. – 1994. – №1. – S. 3-19.
7. Belicheva S.A. Slovar'-spravochnik po social'noj rabote / Belicheva S.A. – M., 1997. – 417s.
8. Berezin F.B. Psihicheskaja i psihofiziologicheskaja adaptacija cheloveka / F.B. Berezin. – L.: Nauka, 1988. – 270 s.
9. Vasserman L.I. Faktory riska psihicheskoj dezadaptacii u pedagogov massovyh shkol: metodich. posobie / L.I. Vasserman, M.A. Berebin // Psihonevrologicheskij institut im. V.M. Behtereva. – SPb., 1997. – 52 s.
10. Vasserman L.L., Eryshev O.F. i dr. Psihologicheskaja diagnostika indeksa zhiznennogo stilja: Posobie dlja vrachej i psihologov. – SPb., 1999. – 164 s.
11. Vishnevskij V.A. Klinicheskie osobennosti depressivnogo razvitija lichnosti / Vishnevskij V.A. // Zhurn. nevrologii i psichiatrii. – 1989. – № 12. – S. 73-78.
12. Volkova N.V. Coping strategies kak uslovie formirovanija identichnosti / Volkova N.V. // Mir psihologii. – 2004. – №2. – S. 119-124.
13. Karvasarskij B.D., Ababkov B.A., Vasil'eva A.V. i dr. Koping-povedenie u bol'nyh nevrozami i ego dinamika pod vlijaniem psihoterapii. – SPb., 1999. – 72 s.
14. Kelli Dzh. Psihologija lichnosti: teorija lichnostnyh konstruktov / Kelli Dzh. – SPb, 2000. – 98 s.
15. Karr'e R., Fel'dman D. Kak spravit'sja s poterej raboty – M., 1995. – 147 s.
16. Leont'ev D.A. Lichnostnoe v lichnosti: lichnostnyj potencial kak osnova samodeterminacii / Leont'ev D.A. // Uchenye zapiski kafedry obshhej psihologii MGU im. M.V.Lomonosova. Vyp. 1 / Pod red. B.S.Bratusja, D.A.Leont'eva. – M.: Smysl, 2002. – S. 56-65.
17. Meerson F.Z. Adaptacija, stress i profilaktika / F.Z. Meerson. – M.: Nauka, 1981. – 278 s.
18. Pel'man L. Stressovye sostojanija u ljudej, poterjavshih rabotu/ Pel'man L. // Psihologicheskij zhurnal. – 1992. – №1. – S. 126-130.
19. Prajs R. Situacii riska // Psihologija social'nyh situacij. Hrestomatija. / Sost. i obshhaja redakcija N.V. Grishinnoj. – SPb.: Piter. – 2001. – S. 354-363.
20. Psihoterapevticheskaja jenciklopedija / Pod obshh. red. B.D. Karvasarskogo. – SPb.: Piter Kom, 1998. – 743 s.
21. Rodzhers K. Vzgljad na psihoterapiju. Stanovlenie cheloveka / Rodzhers K. – M., 1994. – 480 s.
22. Rodzhers K. Konsul'tirovanie i psihoterapija/ Rodzhers K. – Novejshie podhody v oblasti prakticheskoi raboty. – M., 1999. – 464 s.
23. Sergienko E.A. Kognitivnaja reprezentacija v rannem ontogeneze cheloveka / Sergienko E.A. // Mental'naja prezentacija: dinamika i struktura. – M.: In-t psihologii RAN, 1998. – S. 135-162.
24. Tashlykov V.A. Lichnostnye mehanizmy sovladanija (koping-povedenie) i zashhity u bol'nyh nevrozami v processe psihoterapii / V.A. Tashlykov // Mediko- psihologicheskije aspekty ohrany psihicheskogo zdorov'ja. – Tomsk, 1990. – S. 60-61.
25. Tkachuk T.A. Koping-strategii ta koping-resursi u strukturi koping-povedinki individa. Aktual'ni problemi psihologii / Tkachuk T.A. // Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii im. G.Kostjuka APN Ukraïni. Tom 7. Vipusk 14. – K., 2008. – S 255–260.
26. Lazarus R.S. Cognitive and coping processes in emotion / Stress and coping. N.Y. Columbia Univ. press, 1977. – P. 144 – 157.

27. Lazarus R. S., Folkman S. Stress appraisal and coping. N.Y.: Springer, 1984. – P. 22 – 46.
28. Lazarus R. Psychological stress and the coping process. N.Y.: McGraw-Hill, 1966.
29. Taylor R.D., Casten R., Frickinger S.M. Influence of kinship social support on the parenting experience and psychosocial adjustment of African-American adolescents. //Dev.Psychol. - 1993. -N2. -P. 382-388.

Афонина И.Ю.

КОПИНГ-РЕСУРСЫ ЛИЧНОСТИ КАК СОСТАВЛЯЮЩИЕ ИНТЕГРИРОВАННОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ АДАПТАЦИИ К ТРУДНЫМ ЖИЗНЕННЫМ СИТУАЦИЯМ

Статья посвящена анализу копинг-ресурсов личности в процессе адаптации к трудным жизненным ситуациям. Сделан анализ научных исследований по вопросам особенностей копинг-поведения и механизмам психологической защиты. Рассмотрены личностные ресурсы: Я-концепция, интернальный локус контроля, ресурсы когнитивной сферы, аффилиация, эмпатия, позиция человека по отношению к жизни, смерти, любви, веры, духовности, ценностная мотивационная структура личности и ресурсы социальной среды. Источников - 29.

Ключевые слова: копинг, копинг-стратегия, копинг-ресурсы, механизмы психологической защиты, копинг-поведение, эмпатия, аффилиация, социальная поддержка, когнитивные стратегии.

Afonina I.Y.

PERSONALITY'S COPING RESOURCES AS A BEHAVIOUR COMPONENT IN THE PROCESS OF ADAPTATION TO HARD LIFE'S SITUATIONS

The article is devoted to the analysis of personality's coping resources in the process of adaptation to hard life's situations. The analysis of scientific researches on features of coping-behaviour and psychological defence mechanisms has been made. Personal resources are considered: self-concept, internal locus of control, resources of cognitive sphere, affiliation, empathy, person's attitude to life, death, love, trust, spirituality, value and motivational structure of personality and resources of social environment as well. Sources - 29.

Key words: coping, coping strategy, coping resources, mechanisms of psychological defence, coping behaviour, empathy, affiliation, social support, cognitive strategies.

Афоніна Ірина Юрїївна - аспірантка кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЕ АСПЕКТЫ В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЛИЧНОСТНОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ И ПОСТРОЕНИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье приводится описание результатов практических усилий в применении современных интеллектуальных технологий, направленных на решение задачи внедрения нового стандарта мышления в деятельностные процессы современных руководителей предприятий, учреждений и общественных организаций. Обучение в форме интеллектуальных тренингов, реализуемых на новых интеллектуальных технологиях, является необходимой предпосылкой выведения нашего общества на принципиально другой виток развития – в сторону построения гражданского общества и перевода социально-экономической формации с постиндустриальной фазы своего развития в фазу общества с информационно-интеллектуальной доминантой во всех сферах деятельности. Источников – 9.

Ключевые слова: стандарт мышления, деятельность, инвариантное моделирование, концептуально-понятийное единство, гражданское общество.

Постановка проблемы. В современном мире информация, интеллектуальные технологии стали определяющим фактором, влияющим на все сферы человеческой деятельности.

В этом процессе, идущем по нарастающей и почти лавинообразно, уже явно ощутимо самое слабое звено – человек. А точнее – его способность воспринимать эту информационную лавину, ориентироваться в ней и принимать оптимальные решения [2].

При этом:

1. Информационное разнообразие и его рост резко затрудняют способность воспринимать информацию, понимать ее и даже просто ориентироваться в сложном разнокачественном потоке знаний [2; 3].

2. Скорость информационного потока и темп социально-экономических действий стали существенно превышать скорость человеческого восприятия и осмысления происходящего. Из-за чего многие процессы стали практически неуправляемыми и плохо предсказуемыми по своим конечным результатам [8].

3. Существующий стандарт мышления, формируемый в основном именно в процессах обучения и опирающийся на формальную логику и операции анализа, перестал соответствовать по своим возможностям тем задачам, которые навалились на человечество в виде глобальных проблем.

Об этих проблемах с тревогой говорилось на Международной конференции по устойчивому развитию, прошедшей под эгидой ООН в 1992 году в Рио-де-Жанейро [7]. И в качестве главной задачи современности была названа необходимость разработки парадигмы нового мышления.

Нерешенность перечисленных проблем начала оказывать все усиливающееся негативное воздействие практически на все важнейшие сферы современной жизни: науку, культуру, бизнес в целом, политику, межгосударственные отношения и т.д.

Именно об этом с тревогой заговорили такие выдающиеся авторитеты в подготовке современной руководящей элиты, как Эдвард де Боно [3], Ицхак Адизес [1], Линдон ля Руш [9].

Изложение основного материала и результатов исследования. Ключевой и определяющей особенностью уходящей эпохи является ее созерцательный характер. Этой особенностью определялся и эпохальный базовый стандарт мышления. В цивилизованной части человечества, особенно в белой расе и в течение последних двух тысячелетий, этот стандарт базировался на трех составляющих:

- в основу мировоззрения была положена диалектика с ее основными законами (единство и борьба противоположностей, отрицание отрицания и т.д.);
- в качестве базовой аргументации и в основе рассуждений лежала формальная логика;
- основной системой ценностей, особенно в последние века, была христианская этика.

Созерцательный характер эпохи и указанный стандарт мышления привели к тому, что мыслительная деятельность людей акцентировалась на таких операциях, как накопление знаний, логическое оперирование ими, следуя за обнаруженными фактами и возникающими проблемами по мере их поступления. При этом и исходные данные, и получаемые результаты старались уложить в двухмерный стандарт черно-белой логики, оперируя в основном такими понятиями, как «да» и «нет», «истинно» и «неистинно» и тому подобное. Все, что не умещалось в эту двоичную логику либо игнорировалось, либо урезалось до уровня ее возможностей и требований, калеча тем самым и исходные данные, и результаты, полученные на такой основе.

Пока эпоха была созерцательной, то доминирование в ней аналитики и соперничество многих истин было несущественным, но даже способствовало поддержанию интереса к познанию мира и накоплению разносторонней информации о нем.

Сказанное выше – это особенность и исходные данные, связанные с уходящей эпохой, основное предназначение которой с позиций развития человека и становления его мышления было накопление исходной информации об окружающем мире. Это накопление шло путем познания мира, что зачастую сопровождалось разрушением объектов и процессов познания с целью постижения их сути. А этому лучше всего соответствовала процедура анализа, которая в силу сказанного доминировала в уходящей эпохе на уровне мыслительности [8], являясь вершинным достижением в процессе формирования и развития человеческого мышления.

Иная ситуация в эпохе грядущей. А именно:

1. Грядущая эпоха уходит от созерцательного характера и заменяет его акцентуацией на деятельности. Изменение характера эпохи требует соответствующего изменения стандарта мышления. А это в свою очередь должно сопровождаться мировоззренческими, этическими и прочими изменениями, на основе которых такой стандарт может быть построен.

Учитывая явно зримую тенденцию к интеграционным процессам во всех сферах человеческой деятельности, что явно проявилось в конце уходящей эпохи и является характерным признаком переходной фазы, становится ясно, что аналитической компоненты уже не достаточно в подобных процессах. Такая недостаточность требует, с одной стороны, сохранения аналитических возможностей в стандарте мышления (и даже их еще большего развития), с другой, требуется расширить мышление до способности выполнять операцию синтеза, без которой ни понимание, ни реализация интеграционных процессов принципиально невозможны.

Таким образом, основными характеристиками нового стандарта мышления являются:

- синтетичность мышления, дополняющая традиционную аналитическую компоненту;
- планетарный характер мышления;
- системный характер видения окружающего мира и человека в нем.

Сегодня в нашем обществе на всех социальнозначимых уровнях ощущается острая, жизненно важная потребность в людях инициативных, способных на социальнозначимый, осознанный, самоотверженный поступок на основе самостоятельно принятого решения в условиях высокой информационной неопределенности и риска, не ждущих указаний

сверху, самодостаточных, способных организовать себя и других, готовых отвечать за свои поступки.

В качестве минимально необходимого объема современных знаний для любого специалиста, работающего на результат (в первую очередь для руководителей, принимающих решения), мы выделили динамичную информационную совокупность, состоящую из трех частей. А именно: методологическая составляющая, информационно-аналитическая и нравственная (системоценностная).

Отметим универсальный характер указанных трех составляющих. Иначе говоря, каждая из них в меру необходимости меняется по своему наполнению (содержанию), но при этом все три (пусть даже с актуализированным, обновленным содержанием) всегда присутствуют в требуемой минимальной критической массе.

1. Как показала апробация этого шага на практике, в качестве методологической составляющей рекомендуется брать наиболее крупномасштабный теоретический материал, применение которого позволяет увидеть стоящую перед руководителем ситуацию в целом. А целостное видение в свою очередь является предпосылкой для понимания процесса, проведения анализа рассматриваемой ситуации и свершения процесса принятия оптимального решения. В качестве такого крупномасштабного теоретического материала необходимо использовать какие-либо философские концепции. В нашем случае мы используем новое фундаментальное философское направление, именуемое «Новый универсум» [4; 5].

2. Но наличие методологии – это, пусть теоретическое, но всего лишь инструментальное обеспечение руководителя. Что он будет делать с этим инструментом, которым вооружено его мышление? На этот вопрос отвечает вторая составляющая в нашем исходном минимуме – информационно-аналитическая, где представляется непрерывно обновляемая текущая информация о состоянии дел и различных тенденциях, лежащих в сфере деятельности и ответственности конкретного руководителя. По сути своей, это те знания, на основе которых происходит ситуационный анализ, и принимается решение. Именно с этой информацией работает методология, выдавая необходимый интеллектуальный продукт.

3. Третья необходимая составляющая – нравственная – выполняет ограничительно-контролирующую функцию, выбрасывая из возможных вариантов решений те, которые социально не приемлемы, не разрешаются данным нравственным кодексом и заложенной в нем системой ценностей. Именно этот элемент является наиболее важным социальным регулятором, ведущим к взаимопониманию и возможности плодотворно сотрудничать разноплановым специалистам во всех сферах социально значимой человеческой деятельности.

Нашим практическим результатом по аспекту формирования нового стандарта мышления является построенная на передовом отечественном материале Международная Высшая Школа «Новый Универсум» (А.Н. Малюта), родившаяся и получившая свое признание на Международном форуме «Язык, культура, экология», проходившем в Попраде (Словакия) в 1995 году. В основе материала – принципиально новые фундаментальные интеллектуальные технологии, появившиеся в конце XX столетия – методологии Инвариантного Моделирования (ИМ), базирующиеся на системном подходе третьего поколения – теории Гиперкомплексных Динамических Систем (ГДС) [5]. На основании теории ГДС в свою очередь была построена новая мировоззренческая концепция, соответствующая духу времени и призванная формировать новое мышление человека новой эпохи. Эта философская концепция получила название – Новый Универсум и дала название Школе.

Основной задачей указанной Школы является универсальная элитарная подготовка руководителей высшего звена, реализуемая на основе циклического изложения материалов, проводимых в виде интенсивных интеллектуальных тренингов-марафонов, участники которых представляют собой специально подобранные группы.

В ходе освоения методологического блока, информационно-аналитического материала и нравственной составляющей материала решается задача концептуально-понятийного единства участников группы. В результате у слушателей возникает явление мировоззренческой общности. Это в свою очередь дает возможность гармонического единения этих людей для выполнения любых социально значимых задач в развитии сфер человеческой деятельности.

Мировоззренческое единство и системная организованность позволяют более эффективно, за более короткое время, при пониженных ресурсных затратах формулировать и решать стратегически важные задачи, что особенно важно в условиях современного кризисного этапа социального развития нашего общества.

Объединение системно организованных людей, групп и организаций способствует процессу гармонизации общественных отношений, позволяет начать процесс социально-экономической стабилизации в целом, а также начать реальную структуризацию нашего общества по конкретным видам социально значимой деятельности в области политики, экономики, науки и т.д.

По нашим наблюдениям, системная организация мышления приводит к резкому подъему творческой активности участников семинаров. Если число таких людей достигает некой "критической массы", то их творчество становится общественно значимым. Это проявляется в возникновении целого ряда практически реализуемых инициатив.

Системная организация мышления и связанные с ним мировоззренческие изменения привели к созданию общественных организаций нового типа – Центров гражданских инициатив. Основная задача этих центров: самореализация личности и социума в социально-экономических условиях. Подробное описание целей, особенностей и других характеристик Центра гражданских инициатив даны в [6]. Процесс организации этих центров в данный момент времени настолько широк, что переходит от уровня создания отдельных функциональных центров к их объединению в более крупные структуры республиканских и международных уровней.

Апробация предложенных шагов с различными группами населения (по всей социальной вертикали) показала результативность применяемых методов и излагаемых с их помощью материалов. Апробация проводилась как в странах СНГ, так и за рубежом в течение более 15 лет.

В частности в Краматорске на протяжении двухлетней активной работы Школы «Новый Универсум» получены такие результаты на уровне социальной практики, осуществленной участниками интеллектуальных тренингов, внедрившими в свою деятельность интеллектуальные технологии:

- создание трех общественных организаций - «Центр Гражданских Инициатив «Звезда Крама», Областной Клуб Предпринимателей «Наше Дело» и Областной Благотворительный фонд «Русь», основными целями которых является раскрытие творческого деятельностного потенциала социально активных граждан и направление их деятельности на реализацию процессов самоорганизации жителей города и решение задачи строительства гражданского общества в нашей стране;

- объединение этих организаций в Общественный Союз «Совесть», являющийся первым системным социальным механизмом, позволившим успешно осуществить ряд значимых для города социальных проектов (табл. 1).

- формирование важнейшей для города интеллектуальной инициативы – стратегия развития «Краматорск – Интеллектуальный Город», реализация которой создала условия для активизации взаимодействия основных социальных элементов: общественных организаций, власти и бизнеса.

Показатели деятельности ОС «Совість»

№	Показатели	Ед. изм.	2010	2011	2012
1	Количество организованных и проведенных социально значимых мероприятий	шт	16	54	97
2	Внедрено: новых крупных проектов	шт	1	3	3
3	Количество принявших участие в организации проектов (активные члены общественных организаций)	чел.	5	15	32
4	Общее количество принявших участие в реализации проектов (приблизенно)	чел.	100	1000	1700
5	Сумма привлеченных к выполнению проектов внутренних инвестиций	тыс. грн	4.0	156.0	215.0

Выводы. Таким образом, организация мышления является основным наиболее высоким фактором устойчивого воздействия на поведение личности как в личной, так и в социальной сферах. Такой подход является более эффективным средством общественного воздействия, управления и контроля.

Методы расширения сознания на основе технологии Нового Универсума оказались единственными социальными технологиями, органически вошедшими в реальную социальную практику на территории страны, в силу их методологической деятельности, психофизической и культурно-цивилизационной совместимости с основными особенностями нашего этноса.

Литература

1. Адизес И. Как преодолеть кризисы менеджмента. Диагностика и решение управленческих проблем / И. Адизес. – СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2007. – 294 с.
2. Боно Э. Параллельное мышление /Э. де Боно. - СПб.: Попурри, 2007. – 320 с.
3. Боно Э. Рождение новой идеи /Э. де Боно. – М.: Прогресс, 1976. – 218 с.
4. Малюта А.Н. Система деятельности / А.Н. Малюта. – Киев: «Наукова думка», 1991.- 177 с.
5. Малюта А.Н. Гиперкомплексные динамические системы / А.Н. Малюта. – Львов: «Высшая школа», 1989. – 157с.
6. Малюта А.Н. Социум: от стихийной самоорганизации к центрам гражданских инициатив / А.Н. Малюта // Бизнес и политика. – Днепропетровск, 1999. - № 14. – С. 15 – 17
7. Материалы Конференции ООН по окружающей среде и развитию. – Рио-де-Жанейро - www.un.org
8. Щедровицкий Г.П. Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления /Г.П. Щедровицкий.– М.: Дело, 2003.–176 с.
9. www.larouchepub.com

References

1. Adizes I. Kak preodolet' krizisy menedzhmenta. Diagnostika i reshenie upravlencheskih problem / I. Adizes. – SPb.: Stokgol'mskaja shkola jekonomiki v Sankt-Peterburge, 2007. – 294 s.
2. Bono Je. Parallel'noe myshlenie /Je. de Bono. - SPb.: Popurri, 2007. – 320 s.
3. Bono Je. Rozhdenie novoj idei /Je. de Bono. – M.: Progress, 1976. – 218 s.

4. Maljuta A.N. Sistema dejatel'nosti / A.N. Maljuta. – Kiev: «Naukova dumka», 1991.- 177 s.
5. Maljuta A.N. Giperkompleksnye dinamicheskie sistemy / A.N. Maljuta. – L'vov: «Vysshaja shkola», 1989. – 157s.
6. Maljuta A.N. Socium: ot stihijnoj samoorganizacii k centram grazhdanskih iniciativ / A.N. Maljuta // Biznes i politika. – Dnepropetrovsk, 1999. - № 14. – S. 15 – 17
7. Materialy Konferencii OON po okruzhajushhej srede i razvitiju. – Rio-de-Zhanejro - www.un.org
8. Shhedrovickij G.P. Putevoditel' po metodologii Organizacii, Rukovodstva i Upravlenija /G.P. Shhedrovickij.– M.: Delo, 2003.–176 s.
9. www.larouchepub.com

Борозенцева Т.В., Малюта А.Н.

Діяльнісний аспект у вирішенні соціально-особистісної проблематики та побудови громадянського суспільства

У статті наводиться опис результатів практичних зусиль у застосуванні сучасних інтелектуальних технологій, спрямованих на вирішення завдання впровадження нового стандарту мислення в діяльнісні процеси сучасних керівників підприємств, установ та громадських організацій. Навчання у формі інтелектуальних тренінгів, реалізованих на нових інтелектуальних технологіях, є необхідною передумовою виведення нашого суспільства на принципово інший виток розвитку - в бік побудови громадянського суспільства і перекладу соціально-економічної формації з постіндустріальної фази свого розвитку в фазу товариства з інформаційно-інтелектуальною доміантою в усіх сферах діяльності. Джерел - 9.

Ключові слова: стандарт мислення, діяльність, інваріантне моделювання, концептуально-понятійне єдність, громадянське суспільство.

Borozentseva T.V., Malyuta A.N.

Aspects of activity in solving social and personal problems and formation of civil society

The article describes the results of practical efforts in the application of modern intelligent technologies aimed at introduction of new thinking standard in activity-related processes of modern business leaders, institutions and social organizations. Education in the form of intellectual training, implemented by means of new intelligent technologies is a necessary precondition to bring our society to a fundamentally different stage of progress, towards building of civil society and conversion of social and economic structure from post-industrial phase of development in the phase of society with an informational and intellectual dominant in all areas of activity. Sources - 9

Key words: standard of thinking, activity, invariant modeling, conceptual unity, civil society.

Борозенцева Тетяна Валеріївна - керівник кадрового центру «Вектор», президент Обласного Клубу Підприємців «Наше Дело», м. Краматорськ

Малюта Олександр Миколайович - доктор філософських наук, Акад. Петровської Академії Наук і Мистецтв (м. Санкт-Петербург), президент Міжнародного Союзу об'єднань громадян «Звездный путь», м. Львів

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СИМПТОМІВ ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

В статті розглядаються теоретико-методологічні засади дослідження симптомів тривожності, особистості дитини дошкільного віку із заїканням та СДУГ (синдром дефіциту уваги і гіперактивності); вивчення характеру порушень, відхилень у розвитку від їхніх зовнішніх проявів до внутрішніх, сутнісних причин; пошук вирішення протиріччя між потенційними можливостями дитини з відхиленнями в розвитку й неможливістю їхньої реалізації у звичайних і психолого-педагогічних умовах; знаходження оптимального співвідношення між загальним, особливим й індивідуальним у змісті й методах корекційно-педагогічної роботи. Джерел - 10.

Ключові слова: тривожність, дивергенція, дошкільний вік, заїкання, невротичні та неврозподібні форми, СДУГ (гіперактивність), імпульсивність, синдром дефіциту уваги і гіперактивності, агресія, пасивність, малоініціативність.

Постановка проблеми. У період духовного й національного відродження України, становлення її як незалежної держави процес гуманізації суспільства набуває все більшої ваги. Глобальні перетворення, що відбуваються у суспільстві, потребують істотних змін у системі освіти, принципах її організації, формах і методах навчально-виховного процесу, психологічної підтримки для впровадження новітніх інноваційних технологій навчання та виховання. І тому перед системою освіти нашої країни постають важливі проблеми соціальної, педагогічної, психологічної готовності молодих людей до життя в суспільстві, формування соціально зрілої особистості, інтенсифікації її інтелектуального і морального розвитку, моделювання життєвого шляху.

Одним із напрямків у сучасному суспільстві дошкільної освіти України, визначених у програмі «Я у Світі», яка почала роботу з 1 вересня 2010 року та була затверджена на І з'їзді працівників з дітьми дошкільного віку, є впровадження до нової, базової, державної програми нових розділів всестороннього, гармонічного розвитку дитини: соціально-морального розвитку та креативності, але проблема з оптимізації навчально-виховного процесу дітей до трирічного віку залишилась актуальною темою сьогодення. На жаль, молода родина не володіє методами та прийомами педагогічної майстерності, не знає психофізичних особливостей дитини, не уміє спілкуватись з малечю, проводити стимулюючі заняття, закаливання, фізичні та музичні заняття, які необхідні для повноцінного розвитку дитини.

У силу несформованості повноцінного спілкування з дорослим у малюка порушуються комунікативно пізнавальні здібності, затримується розвиток здатності до словесної комунікації. В результаті цього не формуються стійке позитивне самовідчуття та активна позиція до навколишнього середовища. Малюк росте пасивним, малоініціативним. Запас загальних відомостей та уявлень обмежений. Словниковий запас бідний, не сформовані навички інтелектуальної діяльності. Сприйняття характеризується затриманістю, не сформоване наочно образне мислення, яке виявляється в примітивності малюнка, страждає оптично-просторовий синтез, зорово-моторна координація. З таким рівнем знань, умінь та навичок малюк приходиться до дитячого садка. Дитина у трирічному віці має діагнози: затримка психічного розвитку, загальна затримка мовлення, дислалія, заїкання, СДУГ, емоційна напруженість, підвищена тривожність, тому що дитина не мала педагогічної та соціально-психологічної допомоги, кажучи іншою мовою, дитина має перелічені діагнози через педагогічну занедбаність. Якщо дитина не отримує педагогічну допомогу, може статися розмежування двох планів розвитку (біологічного та психологічного), що є дивергенцією, яка є причиною затримки загального розвитку та мовлення. Дивергенція обумовлена в сучасному житті періодом економічної кризи, коли далеко не всі матусі можуть приділяти достатньо часу дитині для повноцінного виховання

та навчання; неправильними методами та засобами виховання; сімейними обставинами, розлученнями батьків; проживанням з батьками, які втратили довіру у дитини; постійними конфліктними ситуаціями у родині; перевантаженням самих дітей; незнанням психофізіологічних та індивідуальних особливостей дітей тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних та російських психологів проблемою заїкання займалися Л.І. Белякова, Н.А. Власова, В.А. Гиляровський, Н.І. Жинкін, В.С. Кочергіна, Р.Є. Левіна, С.С. Ляпідевський, Ф.А. Рау, Г.А. Флоренська, І.К. Хмелевський та інші. Серед закордонних психологів треба визначити Н.М. Асатіані, Ф.А. Рау, А.Г. Рахмілевич, Ю.Л. Фрейдін, Н.А. Циркун та інші.

Фундаментальні положення про складну структуру мовної діяльності, про взаємозв'язок процесів розвитку мови й інших психічних функцій (Л.С. Виготський, А.Р. Лурія, О.О. Леонтьєв), вчення про загальні і специфічні закономірності психічного і мовного розвитку при нормальному і порушеному онтогенезі (Л.С. Виготський, Р.Є. Левіна, В.І. Лубовський та інші), вчення про функціональні системи (П.К. Анохін), вчення про динамічну локалізацію вищих психічних функцій (І.М. Сеченов, А.Р. Лурія та інші), концепція про єдність біологічного і соціального в процесі психічного розвитку (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, П.Я. Гальперін та інші). Вперше теоретичне обґрунтування усунення заїкання у дітей дошкільного віку було сформульоване С.А. Мироновою, Н.А. Чевельовою, які ґрунтуються на усуненні заїкання в процесі образотворчої діяльності.

Слід відзначити, що останні роки до захворювання з гіперактивності починають приділяти все більше уваги в усіх країнах, у тому числі й у Україні. Про це свідчить зростаюча кількість публікацій з цієї теми. Якщо в 1957-1960 рр. їх було 31, то в 1960-1975 рр. - 2000, а в 1977 -1980 рр. - 7000. В даний час щорічно з цієї проблеми публікується 2000 і більше статей та книг.

Основною причиною підвищеного інтересу до проблеми є поступове збільшення поширеності порушення. Так, дані статистичного дослідження Р.А. Barkle говорять про те, що в даний час в середньому в кожному класі є 1-3 гіперактивні дитини. Епідеміологічні дослідження, проведені L.S.Goldman і M. Genel в 1998 році, свідчать про те, що СДУГ страждають від 3 до 6% дітей шкільного віку. За E. Taylor (1991), у 17% дітей, що проживають в Лондоні, відзначаються ознаки СДУГ. Про високі цифри розповсюдження захворювання в популяції свідчать і результати, наведені M.L.Wolraich (1997). За його даними, у 16% школярів зі штату Тенессі відзначаються ознаки СДУГ.

Вітчизняні дослідження, проведені М. М. Заваденко і співавт. (1999), показують, що із загального числа обстежених московських школярів ознаки СДУГ відзначаються у 7,6% дітей. Результати порівняльних епідеміологічних досліджень, проведених І.П. Брязгуновим і Є.В. Касатіковою (2001,2002), показують, що в Москві СДУГ зустрічається в 18% випадків, в м. Шатура - в 15% випадків, в м. Володимирі - в 17% випадків.

Теоретичне значення дослідження полягає у розширенні знань щодо виникнення тривожності у дітей дошкільного віку із заїканням та гіперактивністю; в провадженні програми психологічної допомоги тривожним дітям молодшого дошкільного віку із заїканням та з СДУГ психогенного генезу. Направлено спрямоване на розвиток стійкості емоційно-вольової сфери, когнітивних процесів, що сприяють усуненню заїкання та СДУГ у дітей дошкільного віку. Запропоновані тренінги для батьків, вправи і релаксаційні гімнастики, які допоможуть батькам, вихователям, психологам досягти позитивних результатів в усуненні заїкання.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому вперше з позиції гуманістичного підходу визначено та обґрунтовано соціально – психологічні особливості тривожності молодших дошкільників із заїканням, гіперактивністю, які є симптомами тривожності та при подоланні якої психотерапевтичними засобами набуваються

комунікативні спілкування, усуваються дефекти мови, нормалізуються поведінка та психологічні чинники готовності до життя в суспільстві, формується соціально зріла особистість.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Перебування дітей в умовах неправильного виховання, довгої несприятливої психотравмуючої дії на нервову систему може призвести до стійких змін у нервово-психічній та емоційно-вольовій сферах.

В умовах бездоглядності (гіпоопіка) може формуватися ефект психогенного інфантилізму з перевагою виражених уявлень психічної нестійкості (відповідальність, контролювання своїх емоцій, імпульсивність, завищена навіюваність).

За пильного виховання (гіперопіка) психогенний інфантилізм має інший характер з перевагою егоцентризму та егоїзму, установкою на опіку; не формується здатність до вольового зусилля, самостійності.

За психотравмуючої ситуації у родині, дисгармонічних відносин між близькими людьми (грубість, агресія, конфлікти, фізичне покарання, алкоголізм батьків) формується похлива та боязка особистість. Психогенний інфантилізм, що спостерігається у цієї дитини (за типом психічного гальмування), виявляється у несамостійності, відсутності ініціативи, активності та невпевненості в собі, що веде до порушень в емоційно-вольовій сфері малюка, але саме у цей час формуються основні функції пізнавальних процесів, нервової системи, що стає своєрідним поштовхом до прояву відхилень в психоемоційній сфері. Проте прихована форма розвитку емоційних розладів у дошкільному періоді набуває відкритої форми під час вступу дитини до школи. Тому особливо важливою стає корекція негативних тенденцій в розвитку особистості дитини саме на ранньому етапі. Від її своєчасності багато в чому залежить подальший розвиток дошкільника.

Оборотні форми заїкання, дислалії, загального недорозвинення мовлення, напруженість емоційного стану, підвищена тривожність, СДУГ обумовлені дивергенцією. Рання діагностика, підтримка родини не тільки попереджають прояв цих недоліків, але і позбавляють від вторинних та третинних відхилень (якщо не усунути порушення звуковимови, вторинним відхиленням у розвитку буде порушення зорового аналізу і синтезу, зорової орієнтації в просторі, фонематичного сприйняття, а до третинного відхилення буде віднесено порушення читання та письма). Вчені та практики науково обґрунтували той факт, що симптомами підвищеної тривожності є порушення всіх когнітивних процесів: пам'яті, сприйняття, уваги, спостереження, мислення, мовлення, їх порушення призводить до затримки психічного розвитку, мовної затримки, заїкання, дислалії, загального недорозвинення мовлення дитини, СДУГ, напруженості емоційного стану. Дослідження показують, що із 100 обстежених дітей із підвищеною тривожністю, 51% із затримкою психічного розвитку психогенного походження (О.В. Заширинська, 2005). Із 100 обстежених із підвищеною тривожністю 25 % дітей мають СДУГ психогенного генезу (Mennin, Biederman, Mick & Faraone, 2005; Tannock, 2005);

Зі 100 обстежених дітей із підвищеною тривожністю – 41% із заїканням психогенного походження (О.Є. Шевцова, 2005).

Усі перелічені недоліки психогенного походження обумовлені дивергенцією, тому ми для роботи взяли симптоми тривожності, такі як заїкання та гіперактивність, які набувають сьогодні неабиякого інтересу як проблеми, бо мають тенденцію поступового збільшення поширеності порушень.

Синдром дефіциту уваги і гіперактивності (СДУГ) - це дисфункція центральної нервової системи (переважно ретикулярної формації головного мозку), яка виявляється у труднощах концентрації та підтримки уваги, порушеннях навчання і пам'яті, а також у складнощах обробки екзогенної та ендогенної інформації і стимулів.

У картині СДУГ відзначають три основних симптомокомплексу: порушення уваги (неуважність), гіперактивність, імпульсивність.

Під неухважністю мають на увазі підвищене відволікання і зниження концентрації уваги. Дитина не вміє доводити виконувану роботу до кінця. Вона відчуває величезні труднощі в процесі організації власної діяльності (неважливо - побудувати будинок з кубиків чи написати шкільний твір), легко відволікається на сторонні імпульси.

Під імпульсивністю розуміють неможливість контролю за своїми діями. Імпульсивність виражається в тому, що дитина часто діє не подумавши, перебуває інших, може без дозволу встати і вийти з класу. Крім того, такі діти не вміють регулювати свої дії і підкорятися правилам, чекати, часто підвищують голос, емоційно лабільні (часто змінюється настрій).

У ході психологічного обстеження ми проводили оцінку рівня розвитку когнітивних функцій (уваги, пам'яті, мислення), а також емоційних особливостей і рухової сфери. Ми зосереджували увагу на особистісних особливостях дитини, наявності у неї акцентуацій характеру, оцінювали ступінь оволодіння шкільними навичками і соціальні умови життя.

Головним інструментом, яким ми користувались при проведенні психологічного обстеження, був метод систематичного, фіксованого спостереження. Завдяки спрямованому спостереженню ми відзначили особливості поведінки та розвитку дитини з СДУГ. Інформацію про рівень імпульсивності у дитини ми отримали і в ході аналізу продуктів її діяльності: малюнків, виробів, зошитових записів. Так, про високий рівень імпульсивності свідчили такі ознаки: недбалість ведення записів, часті помарки, відступи за поля і та ін., нерівномірний натиск, розмашистість почерку, штрихування. У малюнках спостерігались асиметричність, недбалість штрихування, виступи за межі листа. Люди і тварини на малюнках рідко були статичні, вони часто сповнені рухів.

Для діагностики рівня уваги використовували методiku «Коректурна проба» та методiku «Розстав крапки».

Для оцінки особливостей мислення ми використовували методики «Що тут зайве?», «Класифікація», «Чим залатати килимок?» «Нісенітниця» та ін. Для дослідження сприйняття ми використовували методики «Чого не вистачає на малюнках?», «Дізнайся, хто це?», «Які предмети заховані в малюнках?» та ін. Рівень розвитку зорової та слухової пам'яті визначалися методиками «Вивчи слова», «Запам'ятай фігури» та ін. Крім стандартизованих психодіагностичних й діагностичних обстежень використовували і нейропсихологічні методики: методика експрес - діагностики «Лурія - 90», розроблена О. Г. Смірницькою, проби на рівень розвитку довільних рухів А. Р. Лурії і М.М. Озерецького в обробці Л. С. Цветкової. Для діагностики ідеомоторної координації використовували малюнкові техніки «Будинок, дерево, людина», «Неіснуюча тварина», «Автопортрет». Інструментом для виявлення мінімальної мозкової дисфункції була проведена методика Тулуз-П'єрона - один із варіантів коректурної проби, загальний принцип якої був розроблений Б. Бурдоном в 1885 р. Суть завдання полягає в диференціюванні стимулів, близьких за формою і змістом протягом певного часу. В проведених дослідженнях ми виявили: у дітей з СДУГ та заїканням спостерігалися недостатня сформованість дрібної моторики та навичок самообслуговування, що надалі приводить до появи такого порушення писемного мовлення, як дисграфія. Мають місце також порушення просторової координації. Емоційний розвиток дітей із СДУГ та заїканням (психогенного характеру) також відстає від нормальних показників даної вікової групи. Занижена самооцінка, низькі самоконтроль і довільна регуляція, а також підвищений рівень тривожності. Одним із симптомів тривожності є СДУГ. Порушення пізнавальної сфери виявляються насамперед у порушенні концентрації уваги. Підвищена здатність переключатись з однієї діяльності на іншу дозволяє робити це мимоволі, без налаштування на діяльність і наступного контролю. Однією з характерних особливостей дітей зі СДУГ є порушення соціальної адаптації і фіксується негативна самооцінка, ворожість до оточуючих, виникають неврозоподібні і психопатологічні розлади, які підвищують дезадаптацію і ведуть до формування негативної «Я-концепції». У дітей зі СДУГ присутні і порушення мови: затримка розвитку мови, недостатність моторної

функції апарату артикуляції, заїкання, зайво уповільнена мова, або, навпаки, вибуховість, порушення голосу і мовного дихання.

Центральним напрямом у роботі з дітьми та підлітками зі СДУГ є створення умов для осмислення кожною дитиною використовуваних нею способів успішного виконання навчальних дій, свого стилю засвоєння навчального матеріалу і для переходу дітей до самоконтролю, саморегуляції, самокерованості власною діяльністю (всі інші напрямки вплетені в цю діяльність).

У комплексній корекції СДУГ у дітей незамінні фізкультура і спортивні заняття. Для дітей молодшого віку корисні заняття ритмікою, дітям старшого віку рекомендуються заняття хореографією, танцями, тенісом, плаванням, карате та іншими східними єдиноборствами. Спортивні заняття сприяють поліпшенню організації рухів, у тому числі тонкої моторики. Крім того, регулярні тренування дисциплінують. У бесідах з батьками важливо підкреслювати, що супутні ГРДВ порушення піддаються корекції, але процес покращення стану дитини зазвичай займає тривалий час.

За словами Г.Б. Моніної, різні періоди вікового розвитку дитини (як стабільні, так і кризові) супроводжуються різноманітною симптоматикою. Перші прояви СДУГ можна вже діагностувати на першому році життя. Ознаками цього розладу у немовлят можуть бути: надмірна чутливість до подразників; гнучний плач; порушення сну; рухове занепокоєння.

У дошкільному віці основний прояв захворювання - гіперактивність. Такі діти можуть безцільно тинятися по групі дитячого саду, базікати без угаву, заважають іншим дітям. Однак таку їхню поведінку також не можна розглядати як симптом СДУГ. Причинами такої поведінки можуть бути темперамент дитини або надмірні вимоги з боку дорослих. Основними ознаками, які свідчать про наявність у дитини СДВГ, в даному випадку можуть бути:

- хронічний характер проблемної поведінки;
- нецілеспрямованість дій;
- мінімальна статико-моторна недостатність (диспраксія - так звана «незграбність»);
- надлишкова рухова активність на межі розгальмованість.

За даними А.М. Литвинської, частим супутнім розладом в цьому віці є специфічний розлад мови (СРМ).

З вступом дитини до школи ситуація ускладнюється. Надмірна рухова активність, неухважність уваги зумовлюють появу таких супутніх порушень як шкільна дезадаптація і низька успішність. У цьому віці можуть фіксуватися перші ознаки розладів соціальної поведінки, патерни опозиційно-зухвалої поведінки.

Аналіз вікової динаміки СДУГ показав два сплески прояву синдрому. Перший відмічається в 5-10 років і припадає на період підготовки до школи і початок навчання, другий - в 12-15 років. Це зумовлено динамікою розвитку вищої нервової діяльності. Вік 5,5-7 і 9 - 10 років - критичні періоди для формування систем мозку, які відповідають за розумову діяльність, увагу, пам'ять. Д.А. Фарбер зазначає, що до 7 років відбувається зміна стадій інтелектуального розвитку, формуються умови для становлення абстрактного мислення і довільної регуляції діяльності. Активізація СДУГ в 12 - 15 років збігаються з періодом статевого дозрівання. Гормональний сплеск відбивається на особливостях поведінки і ставлення до навчання.

За сучасними науковими даними, серед хлопчиків 7-12 років ознаки синдрому діагностуються в 2-3 рази частіше, ніж серед дівчаток. Серед підлітків це співвідношення становить 1:1, а серед 20-25 річних - 1:2 з переважанням дівчат. У клініці співвідношення хлопчиків і дівчаток варіює від 6:1 до 9:1. У дівчаток більш виражені соціальна дезадаптація, навчальні труднощі, особистісні розлади.

Дослідники П. Уендер і Р. Шейдер (1998) встановили, що в 30-70% випадків симптоми СДУГ переходять і в дорослий період і надалі приводять до тих чи інших порушень соціально-побутової адаптації. Так, дорослі пацієнти зі СДУГ

характеризуються підвищеним числом нещасних випадків, змін місць роботи, розлучень. У цієї категорії осіб більше, ніж у популяції, представлені депресивні, тривожні і соматоформні розлади (вегето-судинна дистонія). Дорослі зі СДУГ частіше страждають поведінковими або адиктивними розладами, ніж їхні здорові однолітки.

І.П. Брязгунов, Є.В. Касаткіна у своїй книзі «Непосидюча дитина або все про гіперактивних дітей» так характеризують дітей зі СДУГ: «Гіперактивні діти постійно перебувають у русі, незалежно від того, чим вони займаються – математикою або фізкультурою. На заняттях фізкультурою вони в одну мить встигають накреслити крейдою смужку для кидків м'яча, вишикувати групу і встати попереду всіх для виконання завдання. Недарма їх називають «regretuum mobile»-вічними двигунами. Однак результативність подібної фонтануючої активності невисока, а багато що розпочате просто не доводиться до кінця. Зовні створюється враження, що дитина дуже швидко виконує завдання, і, дійсно, швидким і активним є кожен елемент руху, але в цілому у неї багато зайвих, непотрібних і навіть нав'язливих рухів.

Діяльність гіперактивних дітей нецілеспрямована, маломотивована і не залежить від ситуації – вони рухливі завжди, хоча до кінця дня внаслідок загального стомлення «надактивність» виражається в істериках, безпричинних нападах роздратування, плаксивості.

Вчителі початкових класів часто називають гіперактивних дітей «шустриками», «моторчиками», однак саме такі діти завдають їм більше всього клопоту.

Така дитина весь час квапиться, метушиться: приступає до завдання, не дослухавши інструкції, а потім багато разів перепитує, робить помилки і не встигає за вчителем. У зошиті у неї брудно, самостійні та контрольні роботи вона кидає недоробленими або, швидко зробивши, здає з помилками. Їй важко самоорганізуватися, тому на заняттях вона вимагає багато уваги з боку дорослих ».

Крім рухового розгальмування, для дітей зі СДУГ властиві порушення моторного контролю, які виявляються у вигляді «м'якої» неврологічної симптоматики. Дослідження З. Тржеслглави вказують на те, що у більшості таких дітей мають місце дискоординація рухів за типом статико-локомоторної динамічної атаксії, тики і нав'язливі рухи.

Також у дітей зі СДУГ та заїканням психогенного характеру спостерігається недостатня сформованість дрібної моторики та навичок самообслуговування. Вони нерідко відчують труднощі при зав'язуванні шнурків, застібанні гудзиків, конструюванні, ліпленні, малюванні. Надалі це може привести до появи такого порушення писемного мовлення як дисграфія.

Мають місце також порушення просторової координації. Діти неначе «не вписуються в простір» - натикаються на кути, часто йдуть напролом, ніби не помічаючи перешкод.

Емоційний розвиток дітей із заїканням та СДУГ також відстає від нормальних показників даної вікової групи. Для них характерні швидка зміна настрою, безпричинні напади злості, люті, гніву, не тільки по відношенню до оточуючих, але і до самих себе, занижена самооцінка, низькі самоконтроль і довільна регуляція, а також підвищений рівень тривожності.

Порушення пізнавальної сфери виявляються насамперед у порушенні концентрації уваги: дитина не може сконцентруватися більш-менш тривалий час на будь-якому занятті. Підвищена здатність переключатись з однієї діяльності на іншу відбувається мимоволі, без налаштування на діяльність і наступного контролю. Дитина відволікається на незначні звукові і зорові стимули, які іншими однолітками ігноруються.

І.П. Брязгунов зазначає, що тенденція до яскраво вираженого зниження уваги спостерігається в незвичних ситуаціях, особливо коли необхідно діяти самостійно. Діти не виявляють завзятості ні під час занять, ні в іграх, не можуть додивитися до кінця улюблену телепередачу. Також дослідження І.П. Брязгунова і Є.В. Касаткіної показали, що порушення уваги при заїканні та СДУГ (психогенного характеру) зустрічається в 100% випадків, а рухова розторможеність - досить часто, але не завжди.

За словами Є.К. Лютова і Г. Б. Моніно, досить часто гіперактивні діти бувають кмітливими і швидко «схоплюють» інформацію, мають неординарні здібності. Серед дітей зі СДУГ та заїканням зустрічаються дійсно талановиті діти, але й випадки затримок психічного розвитку у даної категорії дітей не є рідкістю. Найсуттєвіше полягає в тому, що інтелект дітей зберігається, але риси, що характеризують СДУГ, - занепокоєння, непосидючість, безліч зайвих рухів, недостатня цілеспрямованість, імпульсивність вчинків і підвищена збудливість, часто поєднуються з труднощами в придбанні навчальних навичок (читання, рахунок, лист). Це і веде до вираженої шкільної дезадаптації.

Дослідження Л.А. Ясюкова (2000) показали, що інтелектуальна діяльність дитини зі СДУГ має циклічний характер: довільна продуктивна робота не перевищує 5-15 хвилин, після закінчення яких діти втрачають контроль над розумовою активністю далі, протягом 3-7 хвилин мозок накопичує енергію і сили для наступного робочого циклу.

У дітей зі СДУГ присутні і порушення мови (слід зазначити, що максимальна вираженість СДУГ збігається з критичними періодами психомовного розвитку у дітей). Особливо частими у них бувають такі мовні порушення, як затримка розвитку мови, недостатність моторної функції апарату артикуляції, зайво уповільнена мова, або, навпаки, вибуховість, порушення голосу і мовного дихання. Всі ці порушення обумовлюють ущербність звуковимовлюваної сторони мови, її фонації, обмеженість словника і синтаксису, недостатність семантики.

З'являються порушення - заїкання. Заїкання не має чітких вікових тенденцій, однак найчастіше спостерігається в 2 і 6 років. Заїкання більш властиве хлопчикам і виникає у них набагато раніше, ніж у дівчаток, і однаково присутній у всіх вікових групах.

Однією з характерних особливостей дітей зі СДУГ та заїканням є порушення соціальної адаптації. Для цих дітей типовий більш низький рівень соціальної зрілості, ніж звичайно буває в їхньому віці. Афективна напруженість, значна амплітуда емоційного переживання, труднощі, що виникають у спілкуванні з однолітками і дорослими, призводять до того, що у дитини легко формуються і фіксуються негативна самооцінка, ворожість до оточуючих, виникають невротоподібні і психопатологічні розлади. Ці вторинні розлади збільшують клінічну картину стану, посилюють дезадаптацію і ведуть до формування негативної «Я-концепції».

І.П. Брязгунов зазначає, що тенденція до яскраво вираженого зниження уваги спостерігається в незвичних ситуаціях, особливо коли необхідно діяти самостійно. Діти не виявляють завзятості ні під час занять, ні в іграх, не можуть додивитися до кінця улюблену телепередачу. Переключення уваги при цьому відсутні, тому види діяльності, що швидко змінюють один одного, здійснюються редуційовано, неякісно і фрагментарно, проте при вказівці на помилки діти намагаються їх виправити.

Висновки. Проаналізовано теоретичні та методичні підходи до вивчення емоційно-вольових особливостей у дітей дошкільного віку, які заїкаються та мають СДУГ, у наукових джерелах. Заїкання виникає в тому віці, коли у дитини інтенсивно формується фразове або монологічне мовлення. При різних клінічних формах початок заїкання пов'язаний з різними причинами. Першою причиною і умовою появи невротичної форми заїкання служать патогенні емоційні чинники зовнішнього середовища. Гостра або хронічна психічна травма, що переживається дитиною, знаходиться в безпосередньому зв'язку з появою "мовних" судом. Це свідчить про головне значення гіперактивації емоціогенних структур мозку при цій формі заїкання. Патогенетичні механізми, що сприяють появі невротичної форми заїкання, складні і не зводяться до пережитої дитиною психічної травми. Сам факт появи судомних мовленнєвих зупинок у дітей свідчить про виникнення патологічної функціональної системи мовлення.

Патологічно посилене збудження емоціогенних структур мозку таких дітей і патологічна система мовлення, що формується, пригнічується гальмуючими впливами центральної нервової системи. У цих випадках заїкання спостерігається як епізод, або є

спонтанним регредієнтним перебігом заїкання. В інших випадках своєчасні адекватні коректувальні дії сприяють нормалізації мовлення.

Генератор патологічного збудження при неврозоподібній формі заїкання формується унаслідок органічного ураження головним чином підкіркових моторних структур і порушення кіркових регулюючих впливів органічної природи. Важливо відзначити, що неврозоподібна форма заїкання виникає в процесі формування фразового мовлення. На цьому етапі розвитку мовлення необхідні нові, значно складніші координаторні регуляції для реалізації розгорненого вислову, які у цих дітей є функціонально ослабленими.

Були виявлені порушення емоційно-вольової сфери у дітей з невротичною і неврозоподібною формами заїкання. Стан нервової системи дитини дошкільного віку, у якій згодом може розвинути невротична форма заїкання, характеризується особливою емоційною реактивністю. Таким дітям властиві підвищена вразливість, боязкість, тривожність, порушення сну, апетиту, емоційна вразливість і т.п. Це свідчить про природжені або рано надбані відхилення від норми в стані нервової системи. Через ці характеристики центральної нервової системи у таких дітей під впливом психічного стресу може формуватися осередок застійної патологічної активності в емоціогенних структурах мозку. Будь-яке посилення емоційного збудження (неправильна поведінка батьків, перевантаженість дитини враженнями і т.п.) погіршують стан центральної нервової системи, сприяє "закріпленню" патологічної функціональної системи мовлення.

Діти з неврозоподібною формою заїкання характеризуються деякою затримкою розвитку моторних функцій організму, а також їхніми якісними відмінностями в порівнянні з віковою нормою: координаторними розладами, низьким рівнем розвитку відчуття ритму і темпу, гіперкінезами різного типу. Поведінка заїкуватих дітей цієї групи характеризується нерідко руховою розгальмованістю, у них виявляється фізичне або психічне стомлювання, недостатність активної уваги, деяке зниження пам'яті і т.п.

При обстеженні дітей, які заїкаються, були виявлені діти зі СДУГ.

СДУГ дитини є симптомом тривожності, тому причина прояви обумовлена дивергенцією. Діти зі СДУГ психогенного походження більш схожі на дитину з невротичною формою заїкання, тому методи мультимодальної психотерапевтичної роботи ми вибрали саме такі, як і з дітьми невротичної форми заїкання.

Було проведено соціально-психологічне дослідження з виявленням емоційно-вольових особливостей дошкільників, які заїкаються та дітей з гіперактивністю. Було виявлено підвищений рівень тривожності та рівень емоційної напруги. У п'ятирічних дітей рівень тривожності вище дво-чотирирічних. За гендерним аспектом у хлопчиків та дівчат однаково високий рівень тривожності. Рівень емоційної напруги у хлопчиків виражений більше, ніж у дівчат. Виявлена емоційна нестійкість у 50 % дітей, котра найбільше виражена у дво-чотирирічних дітей, особливо у хлопчиків. У дітей 2-4-річних виражена агресивність – 17 %, у 5-річних – 10 %. За гендерним аспектом хлопчики більше схильні до прояву агресивності, ніж дівчата, на 7 %. Порівнюючи тип темпераменту з емоційними особливостями виявлено: у екстравертів показники емоційної напруги вищі, ніж у інтровертів, на 10 %, емоційна нестійкість виражена у екстравертів на 7 % більше, ніж у інтровертів, та агресивність у екстравертів більше на 4 %, ніж у інтровертів.

Була визначена спрямованість диференційного психолого-педагогічного підходу на усунення дефекту заїкання та СДУГ з урахуванням якостей емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку.

При розробці реабілітаційних заходів ми враховували характер первинного ураження нервової системи при невротичній і неврозоподібній формах заїкання та зі СДУГ у зв'язку з тим, що детермінанта патологічної системи є утворенням найбільш резистентним до коректувальних дій.

При невротичній формі заїкання психотерапевтичні дії повинні бути спрямовані на зниження збудливості емоціогенних структур мозку, що може досягатися за допомогою

поєднання фізіотерапевтичних процедур і різних психотерапевтичних прийомів, від терапії стресу, гіпнозу до аутогенного тренування. Логопедичні заняття на цьому тлі проходять значно ефективніше.

Діти з неврозоподібною формою мовного дефекту потребують тривалих корекційно-педагогічних дій, що сприяють розвитку регулюючих функцій мозку (стимуляція когнітивних та емоційно-вольових особливостей у дітей дошкільного віку), спеціального медикаментозного лікування, направлено на редукцію наслідків раннього органічного ураження мозку. Логопедичні заняття повинні бути регулярними протягом значного часу.

Враховуючи те, що кінцевим результатом патологічної системи є порушення ритму протікання мовленнєвого психомоторного акту, в комплекс лікувальних і психолого-педагогічних дій обов'язково включаються методи, направлені на ритмізацію рухів. Заняття під музику з ритмічними рухами рук, ніг, тулуба, а надалі поєднання цих рухів зі співом, читанням віршованих і прозаїчних текстів позитивно діють на протікання мовленнєвого акту. Логоритміка як один зі сугестивних прийомів, сприятливо позначається не тільки на стані мовлення молодших дошкільників, які заїкаються, та дітьми зі СДУГ, але і на особі в цілому, оскільки в процесі заняття коригуються різні моменти вербальної і невербальної комунікації, що розширюють мовленнєві можливості дітей, що заїкаються, та поліпшується емоційний стан, загальна моторика і у дітей зі СДУГ. В роботі також впроваджувались психотерапевтичні засоби: арттерапії, холдінгтерапії, гештальттерапії, ігри з елементами психодрами, казкотерапії та ін. Комплексні заходи, спрямовані на всі ланки і рівні патологічної системи мовлення та психологічні чинники, а також на дошкільників, які заїкаються та мають СДУГ, дозволяють одержати стабільний коректувальний ефект. Для дітей із заїканням та СДУГ запроваджена комплексна мультимодальна психокорекція, яка позитивно впливає на всі когнітивні процеси та поведінку дитини, регулярні тренінги з психокорекції дисциплінують, привчають дитину доводити роботу до кінця, сприяють посидючості та викликають позитивні емоції.

Література

1. Астапов В.М. Тревожность у детей / В.М.Астапов. – СПб. : Питер, 2004.- 224 с.
2. Бадалян Л.О. Невропатология / Л.О. Бадалян – М. : Просвещение, 2000. – 378 с.
3. Буянова Л.Е. Заикание / Л.Е. Буянова. – М. : Просвещение, 1990. – 128 с.
4. Буренкова Е.В.Изучение взаимосвязи стиля семейного воспитания, личностных особенностей ребенка и стратегии поведения значимого взрослого / Е.В. Буренкова : Дис. канд. псих. наук. – Пенза, 2000. – 237 с.
5. Захаров А.И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка / А.И.Захаров. - СПб. : Союз, 1997. – 424 с.
6. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти /А.А. Реан. - СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. - 656 с. - (Серия «Психологическая энциклопедия»).
7. Реан А.А. Психология ребенка (методики и тесты от рождения до 11 лет) / А.А. Реан. - М.; АСТ ; СПб. : ПРАЙМ – ЕВРОЗНАК, 2007. - 224 с.
8. Режиссура педагогического взаимодействия / Н.П.Аниклева, Г.В.Винникова, С.А.Смирнов. – Новосибирск : НГПИ, 1991.- 290 с.
9. Широкова Г.А. Справочник дошкольного психолога / Г. А.Широкова. – Ростов н/Д. : Феникс, 2003. – 384 с.
10. Черняева С.А. Психотерапевтические сказки и игры / С. А. Черняева. – СПб. : Речь, 2002. – 168 с.

References

1. Astepov V.M. Trevozhnost' u detej / V.M.Astepov. – SPb. : Piter, 2004.- 224 s.

2. Badaljan L.O. Nevropatologija / L.O. Badaljan – M. : Prosveshhenie, 2000. – 378 s.
3. Bujanova L.E. Zaikanie / L.E. Bujanova. – M. : Prosveshhenie, 1990. – 128 s.
4. Burenkova E.V. Izuchenie vzaimosvjazi stilja semejnogo vospitanija, lichnostnyh osobennostej rebenka i strategii povedenija znachimogo vzroslogo / E.V. Burenkova : Dis. kand. psih. nauk. – Penza, 2000. – 237 s.
5. Zaharov A.I. Preduprezhdenie otklonenij v povedenii rebenka / A.I. Zaharov. – SPb. : Sojuz, 1997. – 424 s.
6. Rean A.A. Psihologija cheloveka ot rozhdenija do smerti / A.A. Rean. – SPb. : Prajm-Evroznak, 2002. – 656 s. – (Serija «Psihologicheskaja jenciklopedija»).
7. Rean A.A. Psihologija rebenka (metodiki i testy ot rozhdenija do 11 let) / A.A. Rean. – M.; AST ; SPb. : PRAJM – EVROZNAK, 2007. – 224 s.
8. Rezhissura pedagogicheskogo vzaimodejstvija / N.P. Anikleva, G.V. Vinnikova, S.A. Smirnov. – Novosibirsk : NGPI, 1991. – 290 s.
9. Shirokova G.A. Spravochnik doskol'nogo psihologa / G. A. Shirokova. – Rostov n/D. : Feniks, 2003. – 384 s.
10. Chernjaeva S.A. Psihoterapevticheskie skazki i igry / S. A. Chernjaeva. – SPb. : Rech', 2002. – 168 s.

Боханова Л.В.

Социально-психологические детерминанты симптомов тревожности у детей дошкольного возраста

В статье рассматриваются теоретико-методологические основы исследования симптомов тревожности, личности ребенка дошкольного возраста с заиканием и СДВГ (синдром дефицита внимания и гиперактивности), изучение характера нарушений, отставаний в развитии от их внешних проявлений к внутренним, сущностных причин, поиск решения противоречия между потенциальными возможностями ребенка с отклонениями в развитии и невозможностью их реализации в обычных и психолого-педагогических условиях; нахождение оптимального соотношения между общим, особым и индивидуальным в содержании и методах коррекционно-педагогической работы. Источников – 10.

Ключевые слова: тревожность, дивергенция, дошкольный возраст, заикание, невротические и неврозоподобные формы расстройств, гиперактивность, импульсивность, агрессия, пассивность, безинициативность.

Bohanova L.V.

Socio-psychological determinants of trouble symptoms of preschool children

The paper deals with the theoretical- methodological ways concerning the investigation of trouble symptoms particularly of preschool children with stuttering and with the syndrome of attention deficit and hyperactivity. The nature of violation, the deviation of development from their external manifestation to the internal essential causes is studied. The contradictions between potential possibilities of the children with the development deviation and impossibilities of their realizations under the general and psychological-pedagogical conditions are searched and studied. Optimal relationship between general, particular, and individual in the content and methods of correct – pedagogical work is suggested. Sources – 10.

Key words: trouble, divagation, preschool age, stutter, nerve and nervous forms, syndrome of attention deficit and hyperactivity, aggression, passivity, unintuitive.

Боханова Лариса Василівна - старший викладач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

PSYCHOLOGY OF FUTURE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF MODERN SENIORS

The article analyzes the social and psychological conditions that permit to intensify future professional identity of nowadays seniors. The basic principles of preparing high school students for future professional self-determination were elucidated. The characteristic features of behavioral, cognitive and personal development of the modern high school students are attached. Activities motives are determined that influence on future professional self-determination. Sources - 7.

Key words: *motive, motivation, professional self-determination, seniors, personal development, professional interests, educational activities, self-esteem, identity.*

Formulation of the problem. Humanization general trends of secondary education determine necessity of existing approaches modernization to psycho-pedagogical process providing of informed choice young man in future profession. Analysis of socio-psychological research reveals the need to address the problem of future professional self-determination. Socio-economic changes, that take place in the Ukrainian society, as well as the latest achievements of psychological science demand revision and rethinking of approaches to the problem of professional self-determination of pupils, in particular - search of forms and methods of activation in this process.

Analysis of research and publications. Every human life is inseparable from the necessity of constant implementation of its various interests. Issues of interest emergence, its improvement and use have always been and continue to be relevant in the science and practice. Therefore, a specific role is given for the modern secondary school in the training of future specialists, formation of seniors' interest in a particular type of professional activity.

In psycho-pedagogical literature (B.G. Ananjev, M.F. Belyaev, L.I. Bozovic, L.S. Vygotsky, L.A. Gordon, G.S. Kostjuk, N.D. Levitov, V.A. Myasishev, K.K. Platonov, S.L. Rubinstein, B.M. Teplov) the development of interest in certain types of employment and training is seen as a dynamic multi-faceted process that influences on a variety of approaches for the definition of its essence. The analysis of works on the problem of interest suggests making a conclusion that interest is a system formation, defined by a set of parameters that vary in content, character, type, characterized by quality levels and stages of development. In the works of V.M. Mjasishheva, V.G. Ivanov, A.G. Kovalev there were selected the following traits of interest as the desire and experience, in the works of S. Rubinstein - attitude and attention, in the works of A. A. Fortunatova a cognitive aspect of needs is disclosed; the interest as a direction of the person - MF Belyaev, as research motivation - A.V. Petrovsky, as a secondary need – B.I. Dodonov. Describing the personal activity as an indicator of personality formation of interest and differentiating it in the interests of weak and high activity, T. H. Yehorov particular emphasis on the fact that their the interest itself has primarily contemplative nature and extent of high activity is characterized by a motivation for action.

Several researchers (T.L. Bukharina, M.O. Zbarskyj, V.G. Ivanov), analyzing the relationship of interest with other mental processes, pointing out that its effect on the propensity and ability of a person, is usually positive. It gives them reason to believe that the interest is a source of activation, the leading motive. S.P. Kryahzhde developed instrumental concept of professional interests. After analyzing the main approaches to the concept of "interest", he particularly found their common ground - namely, selective stimulation activity. Revealing the specificity of interest as a component of the individual orientation, S.L. Rubinstein celebrates notes its originality, which lies in focusing on certain subjects of thoughts, thoughts of a person, desire to become acquainted with the subject, penetrate deeper into it, without losing sight. Academic highlights two-sidedness of nature of the interest. "Interest - he writes - assumes the

character of bilateral relations. If I am interested in any subject, it means that this subject is interesting to me "[6].

The interest is a complex psychological structure, which is determined by importance of its influence on the development of the human person, in the first place - on its activity. It cannot be attributed to individual mental processes. The interest can be defined primarily as emotionally tinged personality attitude to objects and phenomena of reality and as human focus on a particular object or a particular activity (including professional).

The purpose of the article: to substantiate a specificity of future professional seniors' self-determination.

The main material of the research. Youth – is extremely complicated, contradictory stage of life's journey, which lays the valuable foundation of personality. New intellectual opportunities that emerge in early youth broaden horizons of the young man consciousness. The development of consciousness at this age is so bright and vivid that researchers from different psychological courses have the same position in assessing its importance for personal formation. Early youth is a period of search for self, which is the basis for creating a structured system of individual system value orientations. Thanks to this a young person develops an adequate identity that ensures readiness for vital choice, personal and social self-assertion in life. Adolescence is sensitive to the impact on the process of value orientation as a stable element of life perspective.

In early adolescence the reflective properties of consciousness are deepening and expanding. Reflection is a process of self-consciousness, on which a self-knowledge oneself is based as an active subject of oneself life. The most important property of this age is the discovery of oneself inner world. Due to reflection, young person acquires the ability to delve into himself, his experiences, understand his emotions not only as derived from certain external events, but as well as his own state I. If a teenager learning himself through the prism of others, focused on "what am I among the others and what common do I have with them", then a senior increasingly focused on what he is in the eyes of others, how he differs from the others and closer to his ideal. The especially important processes in the development of youth consciousness are a formation of a personal identity, formation of conscious understanding of his self. Formation of identity in early adolescence ends as more structured system of values, which determines priorities in life and statement sequence and purposes implementation. There are quite certain considerations as to what to be and how to live their lives. With a sense of self-identity, unity and continuity of the self I young man is ready to choose life goals, build life plans, build life prospects do weighted, deliberate life choices [3].

The sphere of growing personality enriches in early adolescence. The inner world of seniors is quite complicated and fragile. In this time the feelings of loneliness become keener, which is according to the opinion of Erich Fromm lasts long and does not disappear with the transition into a new age, can lead to mental disorders to the same extent as physical starvation to death. The experience of loneliness in early adolescence normally is not stable and disappears at establishing good personal relationships with other people.

An important personality trait that is launched in early youth is self-esteem, which is a generalized self-esteem, is a measure of acceptance or rejection of oneself as individuals. Boys and girls with low self-esteem have low social aspirations of the individual, evading all manner of activities in which a point competition exists. These young people often refuse to achieve goals because they lost faith in themselves. This, in turn, reinforces the low self-esteem.

Educational and professional activity is the main activity of seniors. New social position of senior changes the importance of learning, his goals and objectives. Older students appreciate the learning process in terms of what it provides for their future. In comparison with teens their interest in learning grows quickly. This is due to the fact that there forms new motivational structure of learning, occur changes in the motivational sphere of their activity. Motivation is conditional upon consciously intended purpose and has arbitrary nature. Motivational scope of training includes:

- motives related to self-determination and preparation for independent living (focus on the future, on the longer term goals and playing a leading role, is quite effective);
- broad social motives (the desire to become a full member of society, beliefs about the practical relevance of science, belief in the growth capacity to compete in the labor market due to its own competence and scholarship);
- interest to the content and learning process (there is interest in methods of scientific research, self-search activities in order to solve complex tasks, such as activities of Small academies).

Seniors understand the importance of an education for future employment, to continue their studies in higher institutions, obtaining specialty for life. Such cognitive motivation may cover all the items on the cycle of certain objects or separate subject. Selectivity of cognitive interest of seniors often associated with life plans that promote the formation of educational interests. Characteristic interpenetration of broad social and educational reasons. Motivation features of seniors learning activity manifest in their attitude towards school ratings [7]. Seniors deeply appreciate an erudition and knowledge that go beyond the school curriculum, textbooks. Reasons for learning may be:

- interest to the general positive success associated with the desire to successfully finish school and extend their knowledge and manifests in the same interest to all disciplines taught at school;
- a combination of general interest with selective interest in a particular school subject concerning the chosen specialty or which have entrance exams to university.

New intellectual opportunities that emerge in early adolescence, broaden horizons of identity of the young man. The development of self-awareness at this age is so bright and vivid that researchers from different psychological courses have the same position in assessing its importance for personal formation. Self-awareness - is, above all, the mechanism by which a person cognizes herself and treats herself. There are three basic components of identity (for P. Chamata):

- 1) cognitive – is a system of beliefs and knowledge about the individual self (self-knowledge, self-examination of himself, self-esteem, etc.);
- 2) emotional and evaluative - emotional evaluation of their ideas and knowledge of the individual himself, emotional attitude for himself (sense of modesty, pride, self-esteem, etc.);
- 3) behavioral (regulatory) - all these manifestations of mental activity, which is the conscious control of their actions, deeds, his relationship to others and to himself (self-control, self-discipline, self-control, etc.).

Regarding the characteristics of cognitive component, it should be stressed that the assimilation of moral concepts at each age level precede the necessary understanding of the different variations of action and actions, the accumulation of which is carried out in close cooperation with reality or while watching the actual types of behavior. Describing moral concepts as a structural component of moral consciousness, we must emphasize that the sustainability of the formation of moral consciousness largely depends on the sound system of the formation of moral concepts. Moral knowledge is a primary element in the process students mastering moral values, they are a prerequisite for guidance in moral values and in the choice of a particular line of conduct.

In high school age there are established a close relationship between the professional and educational interests. [1] Choosing a profession promotes forming of educational interests, seniors start interesting in those things that they need in connection with the chosen profession. There are created favorable conditions for students familiarization with the psychological characteristics of occupations, i.e. with those requirements that are laid down to attention, thinking, character and other psychological features of a person in a particular profession.

In psychological literature, a professional self-identity taken regarded as one of the sides of its life self-determination. Analysis of the professional seniors self-determination is complicated by the fact that the notion of "self-determination" is used in the scientific literature

in a fairly wide range of meanings. Terms such as "live self-determination", "social self-determination", "professional self-determination" etc., reflect different psychological phenomena and deal concern different aspects of the life of a young man. [2]

In the period of transition from adolescence to early maturity in the formation of a new level of consciousness, there occurs a development of a new level of attitude to oneself. One of the key points here is to change the basis for evaluation criteria of oneself, his "I" – it changes "from outside to inside," acquiring qualitatively different form compared to the criteria for evaluating by a person other people. The transition from individual self-assessments to the general, integral (changing bases) creates the conditions for formation of its own attitude, quite independent of attitudes and evaluations of others, individual successes and failures, all kinds of situational influences and so on.

One of the important indicators of self-concept can serve a level dynamic of claims under the influence of success or failure in the performance of tasks of varying difficulty. The level of claims is considered as being generated by two contradictory trends: on the one hand, to maintain oneself "I" and a self-esteem at the highest level and on the other to reduce their claims and to avoid failure and thereby to damage the self-esteem. It's inherent for teens to have an active desire in different ways to implement only the first of these trends, considered B.S. Bratus.

Seniors are on the verge of entering an independent working life [2]. He faces the fundamental problems of social and personal self-determination. Boy and girl should be excited by many serious issues: how to find their place in life, to choose a business in accordance with their capabilities and abilities, what is the sense of life, how to become a real man and many others.

The activity of the individual in choosing future profession was focused by G.S. Kostjuk: "A personality is involved in choosing a career with all its intellectual, moral and other qualities. This is it, realizing social need and capabilities, determine its future life, place in society, is included in some type of professional activity in which creating material or spiritual values, it will create itself "[7].

In the age aspect the problem of self-determination, in our opinion, most deeply and fully was examined by L. Bozovich. Describing a social situation of seniors development, it points that the selection of the future course of life, self-determination is an affective center of their life situation. Stressing the importance of self-determination, L. Bozovich doesn't make an unambiguous definition and treats it as a choice of the future path, as the need to find their place in the work, in society, in life, search for purpose and content of its existence, the need to find their place in the general flow life. Perhaps the most succinct definition is the need for self-determination as the need to merge into a single system view of the world summarized and generalized picture of oneself and thereby determine the meaning of his own existence. In his later work L. Bozovich describes self-determination as personal high school age tumor, associated with the formation of internal position of adult with knowledge of himself as a member of society, with the need to solve problems of the future. [2]

Professional self-determination in the aspect of life perspective was investigated by E. Holovakha. As career choice of a young man connected not with much with his life experience, but as with its vision of the future, the author studied the complete picture of the future in the minds of young people, being in a situation of profession choice. The prospect of the future, which is formed in the minds of senior high school, greatly affects the process of professional identity, characterized by a certain level of mental and social development of the individual. An important indicator of professional perspective and its realistic appears a relationship of life and professional expectations, values and life goals with professional plans, the ability to associate them with the life situation.

Research of interests, abilities of students can be carried out in a variety of ways - from simple monitoring their progress in the development of academic disciplines to usage of different forms and questionnaires. Using techniques to study the professional interests of

students can analyze the interests in advance, similar to a certain type of activity. For this purpose, there are used different techniques such as: interpersonal multifactor methodology of Kettle, methods of diagnosis interpersonal relations of T. Leary, methods of diagnostic orientation of the individual by B. Bass, etc. [4].

Conclusions. A part of vocational personality structure is professionally important physiological properties, the development of which is in the process of assimilation. Choosing of profession depends on the availability and feasible educational tasks assigned to students and on the teachers ability to organize learning process to embrace all the students in the class. To generate seniors interest to the appropriate activity sphere, it's necessary to create conditions for sustained psychological and pedagogical influence on them. Development of professional interest should be based on the formation of the cognitive interests. Educational methods of vocational work can be considered as forms, ways and means of joint activities of teachers, psychologists and students aimed at creating conditions that encourage students individual for career-oriented activities, and through it - to self-knowledge, self-esteem of individual characteristics, independent search of professional information.

Literature

1. Боровникова С. А. Профессиональное самоопределение // Психологическое обеспечение трудовой деятельностью / Боровникова С. А. – СПб. : Питер, 1991. – 23 с.
2. Вітковська О. І. Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації / Вітковська О. І. – К. : Науковий світ, 2001. – 91 с.
3. Кон И. С. Психология ранней юности / Кон И. С. – М. : Наука, 1989. – 234 с.
4. Чистякова С. Н. Основы профориентации школьников / Чистякова С. Н. – М. : Дайджест, 1983. – 112 с.
5. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / Шавир П. А. – М. : Педагогика, 1981. – 96 с.
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эриксон Э. – М. : Дайджест, 1996. – 378 с.
7. Ярошенко В. В. Школа і професійне самовизначення учнів / Ярошенко В. В. – К. : Вища школа, 1983. – 112 с.

References

1. Borevnikova S. A. Professionalnoe samoopredelenie // Psichologicheskoe obespechenie trudovo' dejatel'nostju / Borevnikova S. A. – SPb. : Piter, 1991. – 23 s.
2. Vitkovcka O. I. Profeci'ne samoviznachennja ocobictocti i praktichni aspekti profeci'noi koncultatsii / Vitkovcka O. I. – K. : Naukovi' cvit, 2001. – 91 s.
3. Kon I. S. Psichologija ranne' junosti / Kon I. S. – M. : Nauka, 1989. – 234 s.
4. SHictjakova C. N. Osnovi proforientatsii shkolnikov / SHictjakova C. N. – M. : Da'dject, 1983. – 112 s.
5. SHavir P. A. Psichologija profeccionalnogo samoopredelenija v ranne'junosti / SHavir P. A. – M. : Pedagogika, 1981. – 96 s.
6. Erikcon E. Identichnoct: junoc't i krizic / Erikcon E. – M. : Da'dject, 1996. – 378 s.
7. JAroshenko V. V. SHkola i profeci'ne samoviznachennja uchniv / JAroshenko V. V. – K. : Vischa shkola, 1983. – 112 s.

Бохонкова Ю.О.

ПСИХОЛОГІЯ МАЙБУТНЬОГО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті аналізуються соціально-психологічні умови, які дозволятимуть активізувати майбутнє професійне самовизначення сучасних старшокласників. Висвітлено основні принципи підготовки старшокласників до майбутнього професійного самовизначення. Надана характеристика особливостей поведінкового, когнітивного та особистісного розвитку

сучасного старшокласника. Визначено мотиви діяльності, які впливають на майбутнє професійне самовизначення старшокласників. Джерел – 7.

***Ключові слова:** мотив, мотивація, професійне самовизначення, старшокласники, особистісний розвиток, професійні інтереси, навчальна діяльність, самооцінка, ідентичність.*

Бохонкова Ю. А.

Психология будущего профессионального самоопределения современных старшекласников

В статье анализируются социально-психологические условия, которые позволят активизировать будущее профессиональное самоопределение современных старшекласников. Освещены основные принципы подготовки старшекласников к будущему профессиональному самоопределению. Дана характеристика особенностей поведенческого, когнитивного и личностного развития современного старшекласника. Определены мотивы деятельности, которые влияют на будущее профессиональное самоопределение старшекласников. Источников – 7.

***Ключевые слова:** мотив, мотивация, профессиональное самоопределение, старшекласники, личностное развитие, профессиональные интересы, учебная деятельность, самооценка, идентичность.*

Бохонкова Юлія Олександрівна - кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті проаналізовано основні підходи щодо дослідження проблеми формування мотивації до занять фізичною культурою студентів вищих навчальних закладів. Надано визначення поняттям "мотивація", "здоров'я зберігаючі технології". Визначено основні типи здоров'я зберігаючих технологій. Розглянуто типології мотивів, стилі та типи мотивації до занять фізичною культурою. Визначено критерії та рівні сформованості мотивації до занять фізичною культурою у студентів ВНЗ. Джерел - 10.

Ключові слова: внутрішня мотивація, здоровий спосіб життя, здоров'я зберігаючі технології, зовнішня мотивація, мотивація, самоконтроль, студенти ВНЗ, потреби, фізична культура.

Постановка проблеми. Проблема збереження й зміцнення здоров'я студентської молоді буде вирішена за умови формування відповідної мотивації. Але, як показують наукові дослідження, переважна більшість студентської молоді в Україні не дотримується оздоровчої діяльності і здорового способу життя, що особливо в останні роки призводить до погіршення стану здоров'я студентів. Саме тому особливій актуальності набуває проблема вивчення та формування у студентів мотивації до занять фізичною культурою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній науці мотивація трактується як: сукупність факторів, що підтримують і спрямовують, тобто визначають поведінку; сукупність мотивів; процес психічної регуляції певної діяльності; процес формування мотиву. Науковці поділяють визначення на дві групи: перша розглядає мотивацію зі структурних позицій; друга характеризує її як динамічне явище.

У психологічному словнику мотивація (з лат. *moveo*) визначається як спонукання до дії; динамічний процес фізіологічного та психологічного плану, що керує поведінкою людини, визначає її організованість, активність і стійкість; здатність людини діяльно задовольняти свої потреби [6].

Ряд авторів (Ж. Дандарова, С. Занюк, К. Платонов, А. Реан, В. Шадриков) розглядають мотивацію як сукупність спонукаючих факторів або мотивів. Інші дослідники визначають мотивацію не як статичне, а як динамічне утворення, як процес, механізм (В. Вілюнас, І. Джидарьян, Є. Ільїн, М. Магомед-Емінов, А. Файзулаєв та ін.).

При цьому мотив розуміють як «внутрішнє спонукання особистості до того чи іншого виду активності, пов'язане із задоволенням певної потреби». А мотивацію розглядають як «всю сукупність різних спонукань: мотивів, потреб, інтересів, прагнень, цілей, потягів, мотиваційних установок, ідеалів і т.п., що у найбільш широкому розумінні детермінує поведінку людини в цілому» [6].

Співвідношення мотиву й мотивації теж трактується по-різному. В. Іванников вважає, що процес мотивації починається з актуалізації мотиву, тобто його не потрібно формувати, а необхідно просто актуалізувати, викликати у свідомості образ.

Є. Ільїн [3] пише, що на відміну від мотивації, мотив має більш вузьке значення, у ньому фіксується власне психологічний зміст, внутрішнє тло, на якому розгортається процес мотивації в цілому. Мотив «наділяє енергією» і спрямовує дії людини. Роль мотивації в такому випадку залишається незрозумілою.

У психологічній літературі широко обговорюється питання про два типи мотивації: зовнішня й внутрішня.

Зовнішньою мотивацією називають детермінацію поведінки фізіологічними потребами й середовищною стимуляцією (Е. Десі, Г. Харлоу), внутрішньою мотивацією –

обумовленість поведінки, що безпосередньо не виводиться з потреб організму й впливів середовища.

Формування мотивації, на думку М. Козленко, повинне спиратися на ту чи іншу психологічно обумовлену і системну модель цілісної мотивації. Процес формування полягає в тому, що той, хто навчається, і той, хто навчає (вихователь дитячого садка, вчитель школи, викладач ВНЗ) прагнуть у ході цілеспрямованого впливу викликати ті чи інші якісні зміни мотиваційної сфери [4].

При цьому, як зазначає Г. Кривошеєва, першочерговими завданнями вищих навчальних закладів щодо формування у студентів мотивації до занять фізичною культурою повинні бути [7]: формування у студентів прихильності до здорового способу життя; озброєння їх знаннями з правильного харчування, рухової активності тощо.

Формування у студентів мотивації до занять фізичною культурою, як вказує Л. Лубишева, ґрунтується на певних ідеологічних засадах, що включають: пріоритетність цінності здоров'я у світоглядній системі цінностей людини; сприйняття здоров'я не тільки як стану відсутності захворювання або фізичних вад, а дещо ширше – як стану повного благополуччя; ідею цілісного розуміння здоров'я як феномена, що невід'ємно поєднує його чотири сфери – фізичну, психічну, соціальну і духовну; ідею так званого “перерозподілу відповідальності” (мається на увазі, що контроль способу життя повинен здійснюватись і державою, і суспільством, і самою людиною).

Р. Васильєва підкреслює, що формування у студентів мотивації до занять фізичною культурою можливо реалізувати лише за умови єдності трьох складових освіти – навчання, розвитку і виховання [2].

Б. Ясько вказує на те, що під час навчання у навчальному закладі не відбувається суттєвих позитивних змін у фізичному розвитку і фізичній підготовленості більшості студентів. Це пояснюється слабкою організацією роботи з фізичного виховання і відсутністю врахування індивідуальних особливостей [8].

Р. Белов також підкреслює, що у сфері фізичної культури недостатньо представлені такі якості й елементи людської індивідуальності, як самореалізація, проєктивний та цілеспрямований саморозвиток, творчість, духовні потреби, що є імпульсом будь-якої діяльності. Це обмежує можливості фізкультурної діяльності розвитком лише рухової сфери, що, врешті-решт, знижує культурний потенціал даної галузі людської практики, не дозволяє реалізувати можливості фізичної культури у розвитку інтелектуальних, розумових, творчих та комунікативних потенцій людини.

Мета статті: визначити психологічні особливості формування мотивації до занять фізичною культурою та критерії її сформованості у студентів вищів.

Виклад основних матеріалів та результатів дослідження. Навчання у виші співпадає з початком юнацького віку. Це означає, що при формуванні у студентів мотивації до занять фізичною культурою необхідно враховувати психологічні особливості даного вікового періоду.

У юнацтві інтенсивно розвивається емоційна сфера. На початку юнацького віку розвиваються соціальні емоції – переживання людиною власного ставлення до оточуючих людей. Вони виникають, формуються і виявляються в системі міжособистісних взаємовідносин. Розвиток соціальних емоцій передбачає не тільки оволодіння певним обсягом знань (норми поведінки, оціночні категорії, культурні символи), а й формування ставлення до цих знань, які є своєрідними еталонами і мають специфічні відмінності, обумовлені даним суспільством і даною культурою. Це означає, що в даний віковий період розвитку мотивація молоді людини залежить від того, як в процесі міжособистісних взаємовідносин оточуючі (наприклад, однолітки) емоційно (позитивно або негативно) оцінюють її поведінку (дії, вчинки). Тобто позитивна оцінка оточуючих значно впливає на формування у студентської молоді мотивації до занять фізичною культурою. Отже, виховна робота, спрямована на формування мотивації до занять

фізичною культурою, має сприяти створенню позитивних соціальних емоцій у колективі студентів, позитивного ставлення до збереження власного здоров'я.

У цей період відбуваються кардинальні зміни у мотиваційній сфері, які мають як кількісний, так і якісний характер.

З розвитком процесів самопізнання спостерігаються якісні зміни мотивів, деякі з них характеризуються більшою стійкістю, інтереси набувають характеру стійких захоплень. За механізмом дії мотиви стають не безпосередньо діючими, а такими, що виникають на основі свідомо поставленої мети і усвідомленого наміру. Тобто необхідно спрямовувати процес розвитку мотивації таким чином, щоб у студентів формувалися і закріплювалися такі інтереси, прагнення, цілі, життєві плани, що пов'язані зі збереженням фізичного здоров'я.

Спілкування і соціальна взаємодія – ще одна галузь, в якій яскраво виявляється прагнення підлітків та юнаків до самовираження, що відбивається в афіліативній потребі – потребі у спілкуванні, в емоційних контактах, прагненні бути серед людей, створенні, збереженні, відновленні позитивних взаємин з іншими людьми [6].

Афіліативна потреба у приналежності до певної групи іноді, на думку, І. Кона, перетворюється у деяких юнаків на стадне почуття: вони не можуть не тільки день, а навіть годину пробути поза своєю, а якщо немає своєї – то у будь-якій компанії.

Дійсно, людина може пізнати себе тільки у спілкуванні з іншими, і тому в юнацькому віці людина звертається у першу чергу до своїх однолітків – переважно на них вона спирається у пошуках своєї ідентичності. Інші люди для юнака – дзеркало, у якому відображаються ставлення і реакції на його поведінку, за що його приймають і за що не приймають у суспільстві. Збираючи таку інформацію, юнак поступово формує уявлення про себе, і у подальшому ці уявлення ще багато разів будуть перевірятися і уточнюватися через стосунки з іншими людьми. Тому в цьому віці надзвичайно важливим є оточення, оскільки саме на суспільну думку і орієнтується юнак, приймаючи певні рішення, формуючи певне ставлення, зокрема, до занять фізичною культурою.

Значне місце в групі мотивів, потенційно орієнтованих на формування у студентів мотивації до занять фізичною культурою, посідає пізнавальна потреба. Вона виявляється в прагненні студента розширити знання, досвід, підвищити свою компетентність, розвинути здібності й ін. При цьому пізнавальні потреби в сукупності з потребою досягнення успіху впливають на виникнення стійких переконань, поглядів, світогляду і, в підсумку, на формування мотивації збереження здоров'я.

Формувати мотивацію – це означає не сформувати готовий мотив і ціль, а побудувати такі умови й ситуації розгортання активності, де бажані мотиви й мета склалися й розвивалися з урахуванням і в контексті минулого досвіду, індивідуальності, внутрішніх бажань особистості.

Рівень цієї готовності характеризується здатністю студентів перетворювати зовнішні вимоги на внутрішні спонуки, мотиви поведінки з пробудженням їхньої самосвідомості і відповідальності за власну культуру.

Проблема формування у студентів мотивації до занять фізичною культурою охоплює широкий спектр питань. Вирішення цих проблем пов'язане в першу чергу із підвищенням свідомого ставлення студентів до свого здоров'я. І велика роль в цій справі належить саме інформаційним та здоров'язберігаючим технологіям, які комплексно впливають на різні сторони сприйняття і сприяють швидкому формуванню поглядів способу мислення і навіть потреб [7].

Поняття «здоров'язберігаючі технології» об'єднує в собі всі напрями діяльності вищих навчальних закладів щодо формування, збереження та зміцнення здоров'я студентів.

Під здоров'язберігаючими технологіями вчені пропонують розуміти:

- сприятливі умови навчання студента (відсутність стресових ситуацій, адекватність вимог, методик навчання та виховання) ;

- оптимальну організацію навчального процесу (відповідно до вікових, статевих, індивідуальних особливостей та гігієнічних норм) ;
 - повноцінний та раціонально організований руховий режим [1].
- Науковцями запропоновані такі типи здоров'язберігаючих освітніх технологій:
- здоров'язберігаючі технології, що створюють безпечні умови для перебування, навчання та праці у виші та ті, що вирішують завдання раціональної організації виховного процесу (з урахуванням вікових, статевих, індивідуальних особливостей та гігієнічних норм), відповідність навчального та фізичного навантажень можливостям студента;
 - оздоровчі технології, спрямовані на вирішення завдань зміцнення фізичного здоров'я студентів, підвищення потенціалу (ресурсів) здоров'я : фізична підготовка, фізіотерапія, аромотерапія, загартування, гімнастика, масаж, фітотерапія, музична терапія, водні процедури;
 - технології навчання здоров'ю, гігієнічне навчання, формування життєвих навичок (керування емоціями, вирішення конфліктів тощо), профілактика травматизму та зловживання психоактивними речовинами, статеве виховання;
 - виховання культури здоров'я – виховання у студентів особистісних якостей, які сприяють збереженню та зміцненню здоров'я, формуванню уявлень про здоров'я як цінність, посиленню мотивації на ведення здорового способу життя, підвищенню відповідальності за особисте здоров'я, здоров'я родини [8; 9; 10].

На думку Н. Кондрашової, в системі формування у студентів мотивації до занять фізичною культурою мають займати позааудиторні форми виховання: діяльність спортивних гуртків, конференцій, дискусійних клубів, зустрічі зі спортсменами, лікарями, психологами; екскурсії до лікувальних закладів та ін. Усі студенти на добровільних засадах мають бути охоплені різними формами і видами діяльності поза межами суто навчальної роботи, виходячи із необхідності задоволення їхніх індивідуальних потреб, які є джерелом формування мотивів діяльності особистості [5].

На думку С. Сінгаєвського, формування у студентів мотивації до занять фізичною культурою можливе лише за умови оволодіння ними знаннями про шляхи й засоби збереження та зміцнення здоров'я та опанування відповідних умінь. Знання основ здорового способу життя служать підґрунтям для вироблення стійких поглядів і переконань, які є спонукальною системою для здійснення дій і вчинків. У житті студентів вони набувають вигляду понять і норм способу життя.

Т. Іваненко підкреслює велику роль особистісно-орієнтованого виховання, методів самоосвіти та самовиховання у формуванні мотивації студентів до занять фізичною культурою.

Одним з найефективніших методів у формуванні мотивації до занять фізичною культурою, як вказує В. Васильєва, є самоконтроль. Самоконтроль - це система спостережень за своїм здоров'ям, фізичним розвитком, функціональним станом, перенесенням навантажень. До завдань самоконтролю входить: освоєння найпростіших методів самоспостережень (підрахунок пульсу, частота дихання, функціональні проби, тести), формування навичок правильного дихання, довільного розслаблення м'язів, самомасажу, визначення рівня психоемоційного стану, фізичного розвитку й працездатності, активного відпочинку тощо; набуття навичок найпростіших методів самоспостережень; набуття навичок вміння записати – результати спостережень, аналізувати й оцінювати дані самоконтролю; закріплення на практиці набутих знань [2].

У процесі самоконтролю необхідно враховувати суб'єктивні та об'єктивні дані. Об'єктивними вважають: антропометричні показники – зріст, масу тіла, окружності; частоту серцевих скорочень; показники сили; дані функціональних проб серцево-судинної, дихальної, нервової систем, нервово-м'язового апарату, результати тестування. До суб'єктивних даних відносять: самопочуття, апетит, настрій, почуття втоми, бажання виконувати вправи, ставлення до оздоровчих занять, порушення сну, відчуття працездатності тощо.

Як зазначає П. Яременко, пріоритетними мотивами занять фізичною культурою у студентів є зміцнення здоров'я, удосконалення форми тіла, досягнення високого спортивного результату, спілкування з друзями й активний відпочинок [9].

Коли мова йде про мотивацію студентів вишу до занять фізичною культурою як особливого виду діяльності визначити тип мотивації достатньо складно. Оскільки зовнішня мотивація визначається фізіологічними потребами, дії людини по зміцненню свого здоров'я після поганого самопочуття, хвороби можна розглядати як змушену реакцію на фізіологічна вада (переживання болю) і, отже, мотивація в цьому випадку зовнішня. До зовнішньої мотивації також можна віднести такі прояви турботи про здоров'я, як освоєння гігієнічних навичок, виконання режимних моментів під контролем батьків на перших етапах формування звичок (заохочення й покарання з боку батьків), відмова від паління, якщо за порушення заборони загрожує звільнення, стримування емоційного вибуху, щоб не зіпсувати відносини з іншими [10].

Складніше визначити прояви внутрішньої мотивації студентів вишів до занять фізичною культурою. Для внутрішньої мотивації характерне виконання діяльності заради неї самої, заради результату, що перебуває усередині самої діяльності, отже, здійснення різних дій по збереженню й зміцненню здоров'я при внутрішній мотивації передбачає їх виконання з почуттям радості, бажання, задоволення й саме заради підтримки самого здоров'я, гарного самопочуття. У цьому сенсі істинно внутрішньо мотивованими будуть дії по збереженню здоров'я, коли людина, будучи здоровою, виконує дії заради підтримки свого гарного самопочуття й при цьому зазнає насолоди, задоволення від самого процесу турботи про себе. При цьому можуть спостерігатися крайності, коли людина «зациклюється» на здоров'ї, занадто стурбована ним, все робить тільки заради здоров'я: щодня вимірює вагу, вираховує калорії прийнятої їжі, постійно прислухається до відчуттів організму й т.д.

За теорією інших авторів (Е. Дісі, Р. Райан В. Чірков), внутрішня мотивація в збереженні здоров'я має місце, якщо людина виконує певні дії для підтримки свого здоров'я, виходячи зі своїх переконань, почувавши свою компетентність у цих питаннях, навіть у ситуаціях, коли турбота про здоров'я перешкоджає одержанню задоволення. Наприклад, відмова від звичної смачної їжі, паління, тривалого перегляду телепередач або здійснення вольових зусиль, щоб раніше встати, зробити зарядку, прийняти контрастний душ, контролювати наростання внутрішнього роздратування при спілкуванні з іншими і т.п. У цих ситуаціях безпосереднє задоволення відсутнє, але все це людина може здійснювати заради досягнення інших цілей. Тут може мати місце задоволення від роботи над собою щодо досягнення поставленої мети. У збереженні здоров'я є свій особистий сенс. Здоров'я розглядається як основа успішного, повноцінного особистого й професійного життя, у цьому може бути сенс і ціль турботи про здоров'я.

На основі аналізу наявних підходів до розуміння зовнішньої й внутрішньої мотивації можна запропонувати таку типологію мотивації студентів вишів до занять фізичною культурою.

Зовнішня мотивація студентів вишів до занять фізичною культурою — це мотивація під впливом фізіологічних потреб й середовищної стимуляції (заохочення й покарання), коли відсутнє внутрішнє бажання виконувати певні дії для підтримки здоров'я.

Внутрішня мотивація студентів вишів до занять фізичною культурою — це мотивація, що має у своїй основі задоволення від процесу турботи про власне здоров'я й гарне самопочуття як результату цієї турботи.

Внутрішня особистісно-смилова мотивація студентів вишів до занять фізичною культурою - це мотивація турботи про здоров'я заради досягнення певних цілей і завдань.

При розгляді індивідуальних особливостей мотивації виділяють стилі мотивації. Виділяють імпульсивний й керований (рефлексивно-вольовий) стилі, які відображають особливості формування мотиву. При імпульсивному стилі ситуативні тенденції

реалізуються при мінімальному обмірковуванні, а при рефлексивно-вольовому – має місце розгорнутий аналіз можливих способів досягнення мети [3].

Прояв цих стилів залежить і від особливостей зовнішньої інформації в мотивації студентів до занять фізичною культурою. У ситуаціях емоційного зараження, наслідування часто реалізується імпульсивний стиль: дії референтної особистості (групи) можуть викликати бажання їх повторити.

Іншими характеристиками мотивації можуть бути особливості побудови підстави вчинку (мотиву) з опорою на свої можливості, зусилля або ж на обставини, випадок. Цей аспект мотивації розглянутий Дж. Роттером у його концепції про зовнішній і внутрішній локус контролю. Людина, яка переконана, що може впливати на оточуючих і на своє життя, тобто людина із внутрішнім локусом контролю, буде більш активною. Дж. Роттер виділив внутрішній (інтернальний) і зовнішній (екстернальний) локуси контролю. У людини формуються узагальнені очікування щодо життєвих ситуацій: вони залежать або від впливу зовнішніх факторів (зовнішній контроль), або від самого суб'єкта (внутрішній контроль).

Серед індивідуальних особливостей мотивації виділяють також мотивацію досягнення, що виявляється в постановці нових цілей, прагненні до успіху в діяльності, прагненні переборювати труднощі, домагатися високої самоповаги через успішне використання своїх здібностей і талантів. Відповідно до теоретичних подань основоположників даного напрямку, американських психологів Д. МакКлеланд, Д. Аткинсон, цей мотив складається із двох протилежних мотиваційних тенденцій: прагнення до успіху й уникнення невдач. Високий рівень мотивації досягнення означав, що у людини переважає прагнення до успіху, а низький рівень мотивації свідчив про перевагу прагнення уникати неспіху.

При формуванні у студентів мотивації до занять фізичною культурою ряд авторів виділяють такі її складові, як мотиваційне зміщення, мотиваційне перемикання, мотиваційне обумовлювання, мотиваційна фіксація [3]. Мотиваційне зміщення розуміють як зміщення позитивних емоційних переживань із результату на процес, на засоби й проміжні операції. Наприклад, заняття спортом є засобом покращання зовнішнього вигляду. Спочатку людина займається спортом, щоб удосконалити зовнішність. Згодом, одержуючи певні результати, виникає і задоволення від реалізованих мотивів і потреб, а окремі дії набувають привабливості і можуть стати самостійними потребами (задоволення від самого процесу занять) [6].

Мотиваційне перемикання — це психологічний механізм формування мотивації (інтересу) до об'єкта шляхом перенесення енергії до нього з іншого об'єкта. Цей механізм має місце, наприклад, у колективному туристичному поході - це не тільки зміцнення здоров'я шляхом фізичного навантаження, перебування на природі, але й можливість приємного спілкування із друзями.

Мотиваційне обумовлювання — це передача емоційного (мотиваційного) значення новому змісту, тобто поширення переживання на новий зміст. Позитивна або негативна емоція, що пов'язана з певним предметом або змістом, надає йому відповідного емоційного забарвлення й робить його більш привабливим. Цей механізм може мати місце при формуванні позитивних звичок щодо збереження фізичного здоров'я студентів. З огляду на механізм обумовлювання, подачу навчальної інформації щодо збереження здоров'я необхідно зв'язувати з переживанням сильних і повторюваних позитивних емоцій.

Мотиваційна фіксація — це механізм розвитку мотивації, що полягає в миттєвому придбанні й тривалому збереженні об'єктами мотиваційного (емоційного) значення, якого вони раніше не мали. В. Вілюнас підкреслює, що цей механізм пов'язаний зі здатністю емоційної події залишатися в пам'яті. Мотиваційна фіксація залежить від інтенсивності й глибини емоцій, від типу емоції. Найкраще запам'ятовується те, що викликає страждання, страх і подив.

Б. Ясько наводить таку класифікацію мотивів студентів до занять фізичною культурою: за спрямованістю на процес або результат діяльності -процесуальні мотиви (інтерес, задоволення й ін.), результативні мотиви (очікування нагороди, позитивні соціальні наслідки і т.п.); за ступенем стійкості – ситуативні (короткочасні), стійкі (довгострокові, часто багаторічні); за зв'язком з цілями діяльності – змістотворних (прямо пов'язані з метою), стимули (спонукають до діяльності, наприклад, матеріальні стимули); за місцем у системі "Інші - Я" - індивідуальні (мотиви особистого самоствердження), групові (патріотизм всіх рівнів, мотиви чесної змагальної боротьби й ін); за домінуючою установкою – мотивація досягнення успіху (переважання мотивів на успіх, перемогу, навіть шляхом ризику, мотивація уникнення невдачі) [8].

Критеріями сформованості мотивації студентів до збереження фізичного здоров'я можна вважати [5]:

- на рівні фізичного здоров'я: прагнення до фізичної досконалості, ставлення до власного здоров'я як найвищої соціальної цінності, фізична розвиненість, загальна фізична працездатність, загартованість організму, дотримання раціонального режиму дня, виконання вимог особистої гігієни, правильне харчування;

- на рівні психічного здоров'я (психологічного комфорту): відповідність пізнавальної діяльності календарному віку, розвиненість довільних психічних процесів, наявність саморегуляції, адекватна самооцінка, відсутність акцентуацій характеру та шкідливих поведінкових звичок;

- на рівні духовного здоров'я: узгодженість загальнолюдських та національних морально-духовних цінностей, наявність позитивного ідеалу, працелюбність, відчуття прекрасного у житті, в природі, у мистецтві;

- на рівні соціального здоров'я (соціального благополуччя): сформована громадянська відповідальність за наслідки нездорового способу життя, позитивно спрямована комунікативність, доброзичливість у ставленні до людини, здатність до самоактуалізації, саморегуляції, самовиховання.

Мотивація до занять фізичною культурою виконує різні функції (спонукальну, направляючу, регулятивну, смислоутворюючу, стимулюючу), які не є специфічними. Для ефективного формування мотивації студентів вищу до занять фізичною культурою необхідно спиратися на загально психологічні механізми формування мотивації, серед яких можуть бути такі: формування почуття особистої причинності і отже, внутрішньої мотивації; формування мотивації досягнення успіху як однієї з форм внутрішньої мотивації і, отже, включення цілей необхідності турботи про здоров'я як умови досягнення успіху (формування синдрому досягнення, самоаналіз, формування прагнення й навичок ставити перед собою високі, але адекватні цілі, міжособистісна підтримка); знаходження людиною особистісного сенсу в збереженні фізичного здоров'я для перетворення «знаних» мотивів у діючі; мотиваційний зсув як психічний механізм розвитку мотивації; мотиваційне перемикання; мотиваційне обумовлювання; мотиваційна фіксація.

Проведений теоретичний аналіз досліджень з даної проблеми дозволило виділити такі критерії мотивації до занять фізичною культурою у студентів вишів.

Когнітивний критерій – виявляється у певному ступені обізнаності або компетентності студентів у сфері здоров'я, знанні основних чинників ризику, розумінні ролі фізичної культури в забезпеченні активного і тривалого життя; передбачає постійне накопичення і систематизацію теоретичних знань студентами університету щодо фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Емоційно-ціннісний критерій – включає оцінні думки, що характеризують активно-позитивне емоційне ставлення студентів до фізкультурно-оздоровчої діяльності, наявність особистісної мотивації студентів університету до занять фізичною культурою та сформованість системи цінностей й потреб у фізкультурно-оздоровчій діяльності.

Поведінковий критерій – передбачає сформованість у студентів університету умінь і навичок фізкультурно-оздоровчої діяльності, відповідність дій і вчинків студентів вимогам здорового способу життя.

Висновки. Таким чином, мотивацію студентів вишів до занять фізичною культурою можна визначити як систему внутрішніх спонукальних сил, що сприяють систематичному використанню студентами у своїй життєдіяльності вимог здорового способу життя (загартування, заняття фізичними вправами, раціональне харчування, дотримання правил гігієни, відмова від шкідливих звичок та ін.), що вимагає від студентів тривалого самостійного додання відповідних труднощів, сприяє формуванню у них самостійності та наполегливості і є необхідною умовою їхнього здоров'я.

Мотивація фізкультурно-оздоровчої діяльності пов'язана з особистісно-мотиваційним втіленням індивідами своїх соціальних, психологічних, фізичних можливостей. Мотивація людини являє собою комплекс спонукань: потреб, мотивів, ідеалів, цілей, ціннісних орієнтацій. Всі ці подразники взаємопов'язані між собою та організовані в систему, що і визначає цілісну поведінку людини, надає їй спрямованості. Мотивація виконує декілька функцій: спонукає поведінку людини, спрямовує її, надає їй особистісного змісту та значущості.

Відповідно до згаданих критеріїв виділено рівні, що характеризують ступінь сформованості у студентів мотивації до занять фізичною культурою: високий, середній, низький.

Високий рівень сформованості мотивації студентів до занять фізичною культурою виявляється у високому ступені обізнаності студентів у сфері здоров'я, знанні основних чинників ризику, розумінні ролі фізичної культури в забезпеченні активного і тривалого життя, відзначається ґрунтовними теоретичними знаннями про фізкультурно-оздоровчу діяльність; наявністю у студентів активно-позитивного емоційного ставлення до фізкультурно-оздоровчої діяльності, високого рівня мотивації до оздоровчо-фізкультурної діяльності, високого рівня володіння уміннями і навичками фізкультурно-оздоровчої діяльності, відповідність дій і вчинків студентів вимогам здорового способу життя.

Середній рівень сформованості мотивації студентів до занять фізичною культурою виявляється у середньому ступені обізнаності студентів у сфері здоров'я, відзначається обмеженими теоретичними знаннями студентів про фізкультурно-оздоровчу діяльність та недостатньою систематизацією цих знань; наявністю у студентів мінливого емоційного ставлення до фізкультурно-оздоровчої діяльності, середнього рівня особистісної мотивації до фізкультурно-оздоровчої діяльності, середнього рівня володіння уміннями і навичками фізкультурно-оздоровчої діяльності та у фрагментарному (частковому) веденні студентами здорового способу життя.

Низький рівень сформованості мотивації студентів до самостійної позааудиторної оздоровчої діяльності виявляється у низькому ступені обізнаності студентів у сфері здоров'я, відзначається відсутністю теоретичних знань студентів про фізкультурно-оздоровчу діяльність; наявністю у студентів пасивного емоційного ставлення до фізкультурно-оздоровчої діяльності, низького рівня особистісної мотивації до фізкультурно-оздоровчої діяльності, низького рівня володіння уміннями і навичками фізкультурно-оздоровчої діяльності та у невідповідності дій і вчинків студентів вимогам здорового способу життя.

Література

1. Бальсевич В. К. Физическая подготовка в системе воспитания культуры здорового образа жизни человека (методологический, экологический и организационный аспекты) / В. К. Бальсевич // Теория и практика физической культуры. – 1990. – №1. – С. 22-26.
2. Васильева Р. Ю. Формування здорового способу життя у студентів ВНЗ / Р. Ю. Васильева // Вісник Житомирського державного університету. – Випуск 50. – Житомир. – 2010. – С. 151-154.

3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 508 с.
4. Козленко М. П. Виховання у студентів інтересу до фізкультури і спорту / М. П. Козленко. – К.: Знання, 1982. – 48 с.
5. Кондрашова Н. М. Мотивы занятий спортом и факторы, формирующие спортивные интересы / Н. М. Кондрашова // Научные труды ВНИИФК за 1970 год. – Т. 1. – М. - 1972. – С.114-115.
6. Краткий психологический словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Наука, 1985 – 407 с.
7. Кривошеєва Г. Л. Формування культури здоров'я студентів університету / Кривошеєва Г. Л. – Донецьк : Сталкер, 2001. – 228 с.
8. Ясько Б. Л. Складові здорового способу життя / Б. Л. Ясько – К. : Наук.думка, 2006. – 234 с.
9. Яременко П. С. Здоров'я сучасної української молоді / П. С. Яременко. – К. : Лібра, 2010. – 167 с.
10. Яхнін М. В. Здоров'я і здоровий спосіб життя / М. В. Яхнін. – К. : Наукова думка, 2009. – 214 с.

References

1. Bal'cevic V. K. Fizicheskaja podgotovka v sisteme vospitaniya kul'tury zdorovogo obraza zhizni cheloveka (metodologicheskij, ekologicheskij i organizacionnyj aspekty) / V. K. Bal'cevic // Teorija i praktika fizicheskoj kul'tury. – 1990. – № 1. – S. 22-26.
2. Vasil'eva P. U. Formuvannja zdorovogo sposobu zhittja u studentiv VNZ / P. U. Vasil'eva // Visnik Zhitomir's'kogo derzhavnogo universitetu. – Vipusk 50. – Zhitomir. – 2010. – S. 151-154.
3. П'ин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. П'ин. – СПб. : Питер, 2002. – 508 с.
4. Kozlenko M. P. Vihovannja u studentiv interesu do fizkul'turi i sportu / M. P. Kozlenko. – K. : Znannja, 1982. – 48 s.
5. Kondrashova N. M. Motivy zanjatij sportom i faktory, formirujushie sportivnye interesy / N. M. Kondrashova // Nauchnye trudy VNIIFK za 1970 god. – T. 1. – M. - 1972. – S. 114-115.
6. Kratkij psihologičeskij slovar' / pod red. A. V. Petrovskogo, M. G. Jaroshevskogo. – M. : Nauka, 1985 – 407 s.
7. Kpivosheeva G. L. Fopmuvannja kul'turi zdorov'ja studentiv universitetu / Kpivosheeva G. L. – Donec'k : Stalker, 2001. – 228 s.
8. Jas'ko B. L. Skladovi zdorovogo sposobu zhittja / B. L. Jas'ko – K. : Nauk.dumka, 2006. – 234 s.
9. Jaremenko P. C. Zdorov'ja suchasnoji ukrajins'koji molodi / P. C. Jaremenko. – K. : Libra, 2010. – 167 s.
10. Jaxnin M. V. Zdorov'ja i zdorovij sposib zhittja / M. V. Jaxnin. – K. : Naukova dumka, 2009. – 214 s.

Бугаева Н.Н.

Психологические особенности формирования мотивации к занятиям физической культурой у студентов высших учебных заведений

В статье проанализированы основные подходы к исследованию проблемы формирования мотивации к занятиям физической культурой студентов высших учебных заведений. Даны определения понятий "мотивация", "здоровьесохраняющие технологии". Выделены основные типы здоровьесохраняющих технологий. Рассмотрены типологии мотивов, стили и типы мотивации к занятиям физической культурой. Определены критерии и уровни сформированности мотивации к занятиям физической культурой у студентов вузов. Источников - 10.

Ключевые слова: внешняя мотивация, внутренняя мотивация, здоровый образ жизни, здоровьесохраняющие технологии, мотивация, самоконтроль, студенты вузов, потребности, физическая культура.

Bugaeva N.N.

Psychological peculiarities of motivation in physical training of students of higher educational institutions

In article the main approaches to research of a problem of formation of motivation to occupations by physical culture of students of higher educational institutions are analysed. Definitions of the concepts "motivation", "technologies of preservation of health" are given. The main types of technologies of preservation of health are allocated. Styles and motivation types to occupations by physical culture are considered typology of motives. Criteria and levels of formation of motivation to occupations by physical culture at students of higher educational institutions are defined. Sources - 10.

Key words: external motivation, internal motivation, healthy lifestyle, technologies of preservation of health, motivation, self-checking, students of higher educational institutions, requirements, physical culture.

Бугайова Наталія Миколаївна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ЗАГАЛЬНІ ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА

У статті методологічно розглянуто та досліджено основні концепції особистості керівника, у результаті чого встановлена наявність різноманітних підходів до розробки теоретичної моделі розвитку особистості та ефективності його управлінської діяльності. Проаналізовано головні якості особистості, професійні властивості, що характеризують успішного управлінця.

Представлено структури особистісних властивостей суб'єктів управління вітчизняних та зарубіжних дослідників. Виявлено основні стилі керівництва, психологічні чинники та умови розвитку діяльності керівника, основні функції фахівця.

Здійснено оцінку рівня ефективності (успішності) управлінської команди, професійної майстерності управлінців у відповідності із професійно-кваліфікаційними вимогами до посади керівника; посадовими обов'язками, викладеними у посадовій інструкції; критеріями, за якими відбувається оцінка.

Надані науково-практичні рекомендації із впровадження психологічних умов і чинників розвитку ефективної управлінської діяльності. Джерел – 17.

Ключові слова: керівник, керівництво, організація, підхід, соціально-психологічний, теоретична модель, управління, управлінська діяльність, функції.

Постановка проблеми. Сучасна соціальна ситуація розвитку нашої держави характеризується змінами в різних сферах життя суспільства в цілому і функціонуванні різних організацій зокрема. Діяльність будь-якої організації визначена професіоналізмом його персоналу та, в першу чергу, її керівника. Не випадково вивчення психологічних і соціально-психологічних основ професіоналізму сучасних керівників різного рівня викликає підвищений інтерес як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників.

Однією з умов формування ефективної управлінської діяльності керівників організацій є зміна в методах управління. Наявність великої кількості управлінців викликає потребу для розгляду різних моделей управління.

Ефективність виконання управлінських функцій; прийняття і реалізації управлінських рішень визначається рівнем професіоналізму керівників.

Взаємодія керівника з підлеглими вивчається в основному в дослідженнях стилю керівництва, під яким розуміється цілісна відносно стійка система способів впливу на колектив, що володіє внутрішньою єдністю і забезпечує виконання функцій управління в рамках певних умов. Суб'єкт управління розглядається тут в системі «керівник - колектив», аналізується загальна сукупність дій управлінського працівника на всіх етапах його праці від постановки проблеми до оцінки виконання рішення щодо всіх членів трудового колективу. Разом з тим, взаємодія керівника з підлеглими міняє свій зміст на різних етапах управління.

Таким чином, розгляд загальних теоретичних моделей управлінської діяльності керівника допоможе в оцінці, покращенні ефективності та професіоналізмі керування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У центрі уваги дослідників перебувають різні сторони професійної діяльності суб'єктів управління. Вони аналізуються як в рамках вітчизняної та зарубіжної психології і педагогіки, так і в теорії управління (К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, АА Деркач, А.Л. Журавльов, В.Г. Зазикін, Т.С. Кабаченко, ІА Корчемний, Н.В. Кузьміна, Б.Ф. Ломов, А.К. Маркова, Дж. Равен, Г. Саймон, Д. Смітбург, В.В. Сисоєв, В. Томпсон та ін.).

Теоретичні основи дослідження професіоналізму розроблялися в працях Б.Г. Ананьєва, А.М. Гуревича, К.К. Платонова, С.Л. Рубінштейна, Б.М. Теплова, В.Д. Шадрікова та ін.. Найбільше значення проблема професіоналізму та професійної

компетентності придбала в соціальній психології (О.С. Анісімов, АА Бодальов; АА Деркач, В.М. Д'ячков, В.Г. Зазикін, Е.В. Селезньова та ін.), психології праці та професійного розвитку (Е.А. Клімов, Б.Ф. Ломов, Л.М. Мітіна, Є.І. Рогов, В.А. Толочек та ін.), психології; професіоналізму і професійного становлення; (Л.М. Корольов, Р. Л.; Кричевський, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, АС Огнев та ін.) У працях Е.А. Бодрова, Е.М. Борисової, А.К. Маркової, І.М. Носса, Ю.Е. Писаренко та інших дослідників намічені підходи до структури професійних здатностей, в тому числі і до побудови їх профілів, які визначаються характером професійної та управлінської діяльності.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Звернемося до аналізу концепції особистості керівника, у результаті якого встановлена наявність різноманітних підходів до розробки теоретичної моделі розвитку особистості й ефективності управлінської діяльності керівника. Зокрема психологічному підходу, що висуває вагомість відповідних професійних властивостей, керівник повинен мати відмітні особистісні якості, які забезпечують успішність управлінської діяльності [7; 8; 9]. Крім цього, може бути визначений перелік цих якостей для конкретної посади. Типові системи оцінки керівників містять набори професійно значимих якостей (В.Л. Марищук). Найбільш повно якості керівника описані в роботах О.В. Горлова, А.Л. Журавльова, О.І. Китова, Г.О. Нефедова та А.М. Омарова.

Так, О.І. Китов у структурі особистісних властивостей керівника виділяє чотири підструктури: управлінські здатності, політичні якості, професійні якості, організаторські якості. Причому в рамках кожної із цих груп описано окремі, зовсім різні за своєю природою й рівнем конструкти.

Близьким за змістом до зазначеного вище підходу є конкурентний підхід [4; 5]. Він передбачає наявність у керівників особливих особистісних властивостей або певного рівня розвитку загальних властивостей, що відрізняють їх від інших людей. Пошук цих особистісних властивостей здійснюється шляхом порівняння групи керівників і людей, які не відносяться до цієї категорії, успішних і неуспішних керівників різних посадових рівнів. У структурі особистості керівника вона виокремлює адміністративно-організаторські вміння, морально-етичні характеристики, якості розуму, професійні вміння, соціальну спрямованість, мотивацію.

Парціальний підхід, сформований у процесі практичної діяльності психологів, утверджує корекцію особистісних способів орієнтації в середовищі [9; 11; 15]. Формування особистості керівника опосередковано пов'язане з відпрацюванням окремих операцій і дій, включених в управлінську діяльність, із психокорекцією системи відносин. При цьому особлива увага приділяється дослідженню розвитку мислення й створенню алгоритмів рішення управлінських завдань.

Інженерно-психологічний підхід знайшов своє відображення в аналізі систем управління й розглядає керівника як особу, котра приймає рішення [45]. Інтенсивна розробка його підходу здійснена в роботах Б.Ф. Ломова, О.І. Галактионова, Г.М. Зараковського, А.О. Крилова та О.В. Філіпова. У цьому підході обмежуються вивченням психологічних процесів опрацювання керівником інформації і його індивідуальних особливостей, що проявляються в управлінській діяльності.

Рефлексивно-ціннісний підхід (Ю.Д. Красовський) вивчає особистість керівника через формування в нього рефлексивно-ціннісної концепції управління. Здатність керівника до інтеграції проявляється у формуванні, осмисленні й самокорекції його власної управлінської концепції (О.І. Китов, С.М. Белозеров), що складається з ряду взаємопов'язаних «концептуальних моделей» діяльності. Це своєрідна програма реалізації стратегічних задумів керівника.

Численні дослідження особистості керівника здійснені в соціально-психологічному підході. Тут розроблено й емпірично доведено різні моделі особистості керівника виробничої організації (Р.Б. Гітельмахер, А.Л. Журавльов, Д.П. Кайдалов, О.І. Китов, О.Г. Ковальов, Б.Б. Косов, І.С. Мангутов, Б.Д. Паригін, В.Ф. Рубахін, Є.І. Суїменко,

Л.І. Уманський, О.В. Філіпов й ін.), вивчений вплив особистості керівника на ефективність управлінської діяльності (О.М. Заленіна, Л.Д. Кудряшова, В.С. Лазарев й ін.), організаторський потенціал і спрямованість керівника (Ю.М. Ємельянов, Т.О. Загрузіна, З.К. Шаукенова й ін.), прогнозування професійного розвитку (С.Д. Некрасов, Л.А. Ясюкова й ін.), управлінська взаємодія й вплив (Л.М. Аксьоноvsька, О.Г. Шестаков й ін.), соціально-перцептивні процеси в управлінні (Н.В. Волкова, Р.Б. Гітельмахер, В.О. Полухін, Є.П. Шевелева); рольові конфлікти (С.І. Єрина) і соціально-психологічне орієнтування (Т.Ю. Базаров).

При розробці теоретичної моделі особистості керівника особливе значення надається вивченню закономірностей мінливості стилю керівництва. За допомогою методів багатомірного статистичного аналізу досліджена зміна стилю у відповідності із просуванням керівника по рівнях ієрархії організації [7; 8].

Розвиток соціально-психологічного підходу, зокрема значні напрацювання в сфері моделювання особистості й діяльності керівників, сприяло виникненню ситуаційно-комплексного (О.В. Філіпов), факторного (Р.Л. Кричевський, О.В. Маліновський, А.В. Маржине, М.М. Рижак, С.С. Фролов, Є.П. Утлик), функціонального (А.Л. Журавльов, О.Г. Ковальов, К.К. Платонов, Н.В. Шорохова) й іміджевого (А.А. Романов, І.О. Федоров, В.М. Шепель) підходів, котрі зробили значний внесок у побудову концепцій особистості керівника.

Ситуаційно-комплексний підхід розглядає рушійні сили розвитку особистості керівника в різних управлінських ситуаціях і життєвих подіях [5; 7]. Для вивчення механізмів розвитку особистості керівника О.В. Філіпов виділяє комплексне (оцінка діяльності в повному обсязі її функцій) і локальне (оцінка однієї функції) прогнозування й експресивне оцінювання.

Аналіз впливу окремих чинників і умов на розвиток особистості керівника в управлінській діяльності передбачає факторний підхід. Дослідники вивчають групи чинників.

Функціональний підхід реалізований у дослідженні діяльності майстрів і начальників цехів виробничих організацій [8; 13]. На переконання А.Л. Журавльова, вивчення особистості керівника має будуватися на двох методологічних підставах:

1) у відповідності зі структурно-функціональною організацією його діяльності, що задає певні вимоги до особистості керівника;

2) зміст особистості керівника важливо розглядати як сукупність взаємозалежних підструктур у цілісній структурі особистості.

Поєднання зазначених вище підструктур особистості визначає типологію й особистісну своєрідність керівників («керівник-політичний лідер», «керівник-фахівець», «керівник-організатор», «керівник-наставник»).

Для іміджевого підходу характерне вивчення індивідуально-особистісних якостей і створення технологій формування іміджу керівника, що відповідає свідомим і несвідомим потребам тієї або іншої соціальної групи. Автори виділяють основні індивідуально-особистісні якості, якими повинен володіти керівник, який намагається бути успішним: сила, щедрість, справедливість, владність, доброта. Основний недолік даного підходу полягає в тому, що, створюючи образ ідеального керівника, автори приділяють увагу тільки зовнішнім характеристикам.

В умовах зміни форм власності відбувається інтенсивне формування економіко-психологічного підходу до вивчення психологічних закономірностей економічної поведінки різних типів керівників [5; 8; 9]. Акцентується увага на розробці структури особистості керівника-підприємця, його ціннісних й економічних орієнтаціях (В.О. Хащенко); мотивації й відповідальності (Є.Д. Дорофеев), діловій активності (А.Л. Журавльов, В.П. Позняков), суб'єктивному економічному статусі (А.Л. Журавльов), психосоціальної ідентифікації (М.О. Кисельова), уявленнях про феномен довіри

(В.О. Сумарокова), особистісних якостях (Є.М. Сивашенко), самооцінці (С.О. Матошук) і ставленні до зміни форми власності (М.В. Кирюхіна, М.Є. Колесникова).

У результаті аналізу сучасних досліджень особистості керівників колективів, що працюють в умовах нових форм власності, виявлені принципи зміни в соціально-психологічних механізмах формування їх авторитету. Зокрема А.Л. Журавльов і В.П. Позняков відзначають:

- суттєво змінилися уявлення про основні види компетентності керівників, коли віддається перевага економічній і юридичній компетентності, а вагомість педагогічних і моральних якостей, професійної компетентності керівників, рівня їх освіти й загальної культури знижується;

- підвищення значимості економічних цінностей у структурі ціннісних орієнтацій керівників;

- підвищення соціальної чутливості членів трудових колективів до фінансових доходів своїх керівників.

Крім цього, встановлені зв'язки між величиною доходів працівників і їх оцінок особистості керівника (М.В. Волкова, В.О. Полухін, Р.Б. Гітельмахер).

Інтегративний підхід передбачає виявлення глибинних психологічних механізмів, що інтегрують особистість і діяльність керівників [5]. При цьому особливості управлінської діяльності конкретного керівника визначаються інтегрально-функціональними якостями (Р.Х. Шакуров), загальною інтегральною здатністю до керівництва (Л.Д. Кудряшова), «Я-концепцією» (Є.В. Сторова; А.А. Чечулін), особливостями професійної самосвідомості (С.В. Кошелева).

Акмеологічний підхід націлений на розробку професіограм різних типів керівників, структур професіонала-керівника у взаємозв'язку з образом світу, психолого-акмеологічної моделі формування професійної самосвідомості особистості керівника [6; 12; 13].

Отже представлені класифіковані психологічні критерії й показники функціональної ефективності керівника, що відповідають розробленій структурі успішності управлінської діяльності:

1) суб'єктивний, що спрямовує на оцінку ступінь усвідомлення себе суб'єктом своєї управлінської діяльності;

2) діяльнісний, який передбачає оцінку рівня розвитку управлінських здатностей і індивідуально-професійного потенціалу;

3) об'єктивний, в основу якого покладено виразність і адекватність самооцінки й оцінки підлеглими керівника;

4) професійний, що орієнтується на оцінку рівня розвитку професіоналізму, складової індивідуально-професійного розвитку керівника.

Психологічною сутністю роботи з кадровим резервом є створення об'єктивних і суб'єктивних соціально-психологічних умов для продуктивного розкриття особистісного потенціалу перспективних суб'єктів управління, забезпечення прогресивного індивідуально-професійного розвитку, збільшення особистісного потенціалу.

Оцінка рівня ефективності (успішності) управлінської команди, професійної майстерності управлінців проводилася за допомогою методики «360 градусів» (Л.О. Степанова) в одному зі структурних підрозділів компанії (N=10) у два етапи: 1) оцінка керівником 10 співробітників за 4-ма критеріями професіоналізму; 2) самооцінка кожного співробітника за даними критеріями. Обробка результатів здійснювалася у вигляді: 1) підрахунку сумарної оцінки, даної керівником кожному зі співробітників, за кожним критерієм з урахуванням ваги критерію; 2) підрахунку підсумкового рейтингу конкурентоспроможності співробітника за результатами всіх видів оцінки.

У результаті оцінки керівником професійних якостей фахівця були отримані такі дані, які відображено у табл. 1. Зокрема наведені результати оцінки фахівця Х., де представлено його показники за чотирма критеріями професіоналізму й інтегральна

середня оцінка (20,63). Найвищий бал цей фахівець виявляє за параметром «міжособистісні компетенції» (23,00), найнижчий - за параметром «професіоналізм у галузі управління» (17,82). Тому професійний розвиток успішності управлінської діяльності цього фахівця має розбудовуватися з урахуванням даних напрямків (підвищення кваліфікації). Таким чином, на основі вагових коефіцієнтів були отримані оцінки з боку керівника дев'яти інших співробітників, виявлені їхні рейтинги й управлінські переваги.

Таблиця 1

Оцінка керівником професійних якостей фахівця X

№ з/п	Критерії	Вага критерію*	Середній бал	Бал з урахуванням ваги критерію
1.	Інтелектуальна зрілість	4,5	4,6	20,48
2.	Ресурсність	4,6	5,0	23,00
3.	Міжособистісні компетенції	4,7	4,8	21,23
4.	Професіоналізм в управлінні	4,9	3,7	17,82
5.	Середній бал			20,63

*Примітка: 5-бальна шкала: 1 - якість майже не виражена, 5- якість виражена в максимальному ступені.

До психологічних умов розвитку професіоналізму управлінця відносяться умови, що детермінують його професіоналізацію, процес його становлення як професіонала: а) вибір людиною професії з урахуванням власних можливостей і здібностей; б) засвоєння правил і норм професії; в) усвідомлення себе як професіонала; г) збагачення своїх професійних знань, умінь, навичок завдяки засвоєнню накопиченого в даній сфері досвіду. З погляду розвитку професіоналізму управлінця особистість мусить постійно розвиватися, змінюватися таким чином, щоб адаптуватись до нових, складних завдань.

Висновки. Здійснений аналіз вищезазначених підходів до розробки концепції особистості керівника засвідчує:

- аналізовані підходи засновані на авторському уявленні про структуру особистості, механізми її зміни й психологічні вимоги до керівника;
- в авторів немає єдності у визначенні компонентів багаторівневої структури особистості керівника;
- більшість моделей розроблялися на основі досліджень особистості керівника первинного трудового колективу й не відображають змін, що відбуваються в сучасному суспільстві;
- суттєвий вплив на методологію розробки структури особистості керівника зробили класичні моделі особистості, які були розроблені Б.Г. Ананьєвим, О.Г. Ковальовим, В.С. Мерлиним, В.М. Мясичевим, К.К. Платоновим, Н.І. Рейнвальд, С.Л. Рубінштейном і Л.І. Уманським;
- сучасний етап вивчення особистості керівника характеризується переходом від описових моделей до інтегральних, коли на зміну розрізним дослідженням приходять узагальнюючі концепції особистості з більш послідовним описом управлінського розвитку керівника й пошуком інтегральної основи його структури особистості;
- намітилася тенденція до пошуку ядра структури особистості керівника;
- в осмисленні феномена особистості керівника недостатній розвиток одержали психосемантичний, автобіографічний, експериментально-психологічний, клініко-психологічний і віковий підходи.

Як науково-практичні рекомендації сформульовані такі пропозиції: в організації пропонується на базі психологічних служб оптимізувати професійну діяльність із використанням психологічної оцінки, що передбачає: 1) формування еталонної моделі компетенцій керівників і фахівців компанії; 2) формування системи критеріїв і показників психологічної оцінки; 3) на цій основі конкретизація професіограм управлінців; 4) впровадження комплексної методики професійної оцінки професійної компетентності управлінців.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку передбачають більш глибоке опрацювання соціально-психологічного підходу в оптимізації професійної діяльності завдяки новим методам психологічної оцінки, що зумовлюють рішення організаційних і методичних завдань, пов'язаних із професійним розвитком кадрів.

Література

1. Андреева Г. М. Психология социального познания / Галина Михайловна Андреева. – М. : Аспект – пресс, 1998. – 520 с.
2. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – СПб : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с. – (Большая университетская библиотека).
3. Волобуєва Т. Б. Самоосвітня діяльність керівника / Т.Б. Волобуєва. – Х. : Вид. група „Основа”, 2005. – 96 с.
4. Гічан І. С. Психотехнологія ділового спілкування. / І.С. Гічан, Д.В. Назаренко – К.: НАУ, 2003. – 78 с.
5. Деркач А. А. Профессиональное самосознание руководителей образовательных учреждений: теория, методология, практика / А. А. Деркач, О. В. Москаленко. – М. : РАГС, 1999. – 578 с.
6. Журавлев А.Л. Социально-психологические проблемы управления / А.Л. Журавлев // Прикладные проблемы социальной психологии. – М., 1983. – С. 173–185.
7. Журавлев А. Л. Совместная деятельность как объект социально-психологического исследования. / А.Л. Журавлев. // Совместная деятельность: методология, теория, практика. / отв. ред. А. Л. Журавлев, П. Н. Шихирев, Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1988. – С. 19-36.
8. Казмиренко В. П. Социальная психология организаций: [Монография.] / Казмиренко В. П. — К. : МЗУУП, 1993.— 384 с.
9. Карамушка Л. М. Психологія управління : [навчальний посібник] / Людмила Миколаївна Карамушка. – К. : Міленіум, 2003 – 344 с.
10. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О.В.Овчарук. – К. : «К.І.С.», 2004. – 112 с.
11. Корнев М. Н. Социальная психология: [підручник] / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К. : АТ „Київська книжкова фабрика”, 1995. – 304 с.
12. Методы системного педагогического исследования: [учебное пособие]. / Под ред. Н. В. Кузьминой. – Л. : ЛГУ, 1980. – 170 с.
13. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Николай Николаевич Обозов. – К. : Изд-во «Льбидь» при Киевск. ун-те, 1990 – 192 с.
14. Общие основы психологии управления : [учеб. пособие] / Е. И. Еремина, Т. В. Сидорина, Н.В. Силкина, Л.А. Худорошко – Екатеринбург, 1997. - 116 с.
15. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: [посібник]. / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 568 с. – (Альма-матер).
16. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної управлінської діяльності / Л. Орбан-Лембрик // Освіта і управління. –2005. – Т. 8. – №3 – 4. – С. 58-66.

17. Третьяченко В. В. Управлінські команди: методологія та теорія, формування та розвиток: Монографія / В. В. Третьяченко. – Луганськ : Вид-во СЧУ ім. В. Даля, 2004. – 300 с.

References

1. Andreeva G. M. Psihologija social'nogo poznanija / Galina Mihajlovna Andreeva. – M.: Aspekt – press, 1998. – 520 s.
2. Bol'shoj psihologicheskij slovar' / Sost. i obshh. red. B. G. Meshherjakov, V. P. Zinchenko. – SPb : Prajm-EVROZNAK, 2007. – 672 s. – (Bol'shaja universitetskaja biblioteka).
3. Volobueva T. B. Samoosvitnja dijaln'ist' kerivnika / T.B. Volobueva. – H. : Vid. grupa „Osnova”, 2005. – 96 s.
4. Gichan I. S. Psihotehnologija dilovogo spilkuvannja. / I.S. Gichan, D.V. Nazarenko – K.: NAU, 2003. – 78 s.
5. Derkach A. A. Professional'noe samosoznanie rukovoditelej obrazovatel'nyh uchrezhdenij: teorija, metodologija, praktika / A. A. Derkach, O. V. Moskalenko. – M. : RAGS, 1999. – 578 s.
6. Zhuravlev A. L. Social'no-psihologicheskie problemy upravlenija / A.L. Zhuravlev // Prikladnye problemy social'noj psihologii. – M., 1983. – S. 173–185.
7. Zhuravlev A. L. Sovmestnaja dejatel'nost' kak ob#ekt social'no-psihologicheskogo issledovanija. / A.L. Zhuravlev. // Sovmestnaja dejatel'nost': metodologija, teorija, praktika. / otv. red. A. L. Zhuravlev, P. N. Shihirev, E. V. Shorohova. – M. : Nauka, 1988. – S. 19-36.
8. Kazmirenko V.P. Social'naja psihologija organizacij: [Monografija.] / Kazmirenko V.P. — K. : MZUUP, 1993.— 384 s.
9. Karamushka L. M. Psihologija upravlinnja : [navchal'nij posibnik] / Ljudmila Mikolaïvna Karamushka. – K. : Milenium, 2003 – 344 s.
10. Kompetentnisnij pidhid u suchasnij osviti: svitovij dosvid ta ukraïns'ki perspektivi: Biblioteka z osviti'oï politiki / Pid zag. red. O.V.Ovcharuk. – K. : «K.I.S.», 2004. – 112 s.
11. Kornev M.N. Social'na psihologija: [pidruchnik] / M. N. Kornev, A. B. Kovalenko. – K. : AT „Kiïvs'ka knizhкова fabrika”, 1995. – 304 s.
12. Metody sistemnogo pedagogicheskogo issledovanija: [uchebnoe posobie]. / Pod red. N. V. Kuz'minonj. – L. : LGU, 1980. – 170 s.
13. Obozov N. N. Psihologija mezhlichnostnyh otnoshenij / Nikolaj Nikolaevich Obozov. – K. : Izd-vo «Lybid'» pri Kievsk. un-te, 1990 – 192 s.
14. Obshhie osnovy psihologii upravlenija : [ucheb. posobie] / E.I. Eremina, T.V. Sidorina, N.V. Silkina, L.A. Hudoroshko – Ekaterinburg, 1997. - 116 s.
15. Orban-Lembrik L. E. Psihologija upravlinnja: [posibnik]. / Lidija Ernestivna Orban-Lembrik. – K.: Akademvidav, 2003. – 568 s. – (Al'ma-mater).
16. Orban-Lembrik L. Psihologija profesijnoï upravlin's'koï dijaln'osti / L. Orban-Lembrik // Osvita i upravlinnja. –2005. – T. 8. – №3 – 4. – S. 58-66.
17. Tret'jachenko V. V. Upravlin's'ki komandi: metodologija ta teorija, formuvannja ta rozvitok: Monografija / V. V. Tret'jachenko. – Lugans'k : Vid-vo SNU im. V. Dalja, 2004. – 300 s.

Гамага О.А.

ОБЩИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ

В статье методологически рассмотрены и исследованы основные концепции личности руководителя, в результате чего установлено наличие разнообразных подходов к разработке теоретической модели развития личности и эффективности его управленческой деятельности. Проанализированы основные качества личности, профессиональные свойства, характеризующие успешного управленца.

Представлены структуры личностных свойств субъектов управления отечественных и зарубежных исследователей. Выявлены основные стили руководства, факторы и условия развития деятельности руководителя, основные функции специалиста.

Осуществлена оценка уровня эффективности (успешности) управленческой команды, профессионального мастерства управленцев в соответствии с профессионально-квалификационными требованиями к должности руководителя; должностными обязанностями, изложенными в должностной инструкции; критериями, по которым происходит оценка.

Представлены научно-практические рекомендации по внедрению психологических условий и факторов развития эффективной управленческой деятельности. Источников - 17.

Ключевые слова: модель, организация, подход, руководитель, руководство, социально-психологический, теоретическая управление, управленческая деятельность, функции.

Gamaga O.

GENERAL THEORETICAL MODELS EFFEKTIVNOSTI MANAGEMENT SUPERVISOR

The paper is methodologically considered and investigated the main concept of the person head, resulting in the presence of various established approaches to the development of theoretical models of personality development and the effectiveness of its management. Analyzed the basic personality traits, professional properties that characterize a successful manager.

The structures of personality traits of management subjects of domestic and foreign researchers. The basic leadership styles, factors and conditions for the development of the head, the basic functions of a specialist.

The estimation of the level of performance (success) management team, professional skills of managers in accordance with the professional qualification requirements of the position of the head; official duties outlined in the job description, the criteria on which the assessment takes place. The results are shown in Table 1.

Providing scientific and practical recommendations for the implementation of psychological conditions and factors for the development of effective management. Sources - 17.

Key words: model, organization, approach, leader, leadership, socio-psychological, theoretical management, management activities, and functions.

Гамага Оксана Олексіївна - кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

EFFECT OF TRANSFORMATION PROCESSES IN THE FORMATION DESTRUCTIVE VALUES UKRAINIAN CITIZENS

The article discusses the features of a personal value system in conditions of social transformations that have taken place in modern Ukraine. It was found that the negative impact of economic, political and legal aspects of the causes the appearance of a curved personal value system, which is a significant element of corruption. On the basis of value-determination of the value of the normative approach examined the relationship of the individual to modern aspects of his life. It was determined that corruption is a phenomenon that has become an objective value based on its penetration into all spheres of public life, and it becomes a significant factor for achieving personal goals. It was stated that the correlation of corruption with individual needs and objectives of activity of the subject makes the acquisition of its value the content and turning it into a personal value, originating in the psyche of an individual with a positive emotion corruption as instrumental value is merged with his cognition and is able to guide the activity of the individual in society. The proposed social and psychological measures that minimize the impact of corruption on economic and regulatory activity of the individual. Sources – 7.

Key words: corruption, identity, values, social and regulatory activity.

Problem. Since Ukraine became independent a significant change in various spheres of social life of Ukraine took place. Transformation processes affected the economy, politics, law, culture, education, health and etc. The most affected was the consciousness of the Ukrainian citizens, as diametrically opposed values were communist and capitalist (market) societies. As you know, values, on the one hand, acts as a positive (or negative) significance for historically defined community or individual of any natural and social phenomena, processes and other real or ideal objects of evaluation. On the other – intrinsically subjective side – values are the views, beliefs, ideas and ideals, standards and samples, interests and life plans, under which and on which these objects are recognized as valuable, bad or indifferent-neutral.

Psychological orientation values due to their motive energy, participation in determining goals and means to meet their essence. They are the basis for decision-making criteria in order to seek what should and what should be avoided. Moreover, the values are the “arbitrator” in resolving internal conflicts, pointing to a better way, bring stability in the behavior of individual and community life, providing foresight.

When we know the ideas of man is that it grows ideals which it pursues goals, we can answer the question why and for what it provides or that act. So by the time of independence in the plane of the value of elections clearly defined value priorities of a large number of Ukrainian, which, unfortunately, not always coincide with the general human values. Social transformations and their consequences have led to the fact that for much of the Ukrainian term “corruption” was leading in achieving their goals or solve urgent problems of existence. Thus, no matter how often talked about the uniqueness of such a shameful phenomenon, in fact, corruption has acquired value for a large number of individuals.

The main material. Today there are different definitions of vision “corruption” Yes, Wikipedia corruption (from lat. *corrumpere* – damage) is defined as the unlawful activity that is used by officials of their rights and job opportunities for personal enrichment, bribery and corruption of public persons and politicians [1]. The Law of Ukraine «On Combating Corruption» in Corruption refers to “... the activities of persons authorized to perform public functions, aimed at the misuse of their powers to obtain material goods, services, benefits or other benefits” [3].

Foreign researcher J. Moul Obzor on the basis of the results of the Commission International Transparency (ILC) infers that public officials and politicians are taking bribes from the causes of low wages in the public sector, because of the presence of the integrity of

officials, a classifying their activities. At the same time, relatively countries moving towards a market economy marked weakening of state control, the process of privatization, expansion of foreign investment and trade [6].

Moul Obzor on the basis of research results «Gallup International» (defined tendency of exporting companies in bribes) found that "... always take bribes in Russia, Ukraine, Romania and Bulgaria. Never take in of Denmark, Sweden, Norway, Finland" [6, p. 97]. Although these results are not a national symbol of corruption, but they reflect the perception of certain state citizens of other countries. On the Corruption Perception Index (annually placed by the international organization Transparency International) in 2011 Ukraine ranked 152nd place with 183 (along with Tajik) and generally remains a country where most affected by corruption are justice, police, parliament and civil service system. According to opinion polls to assess the level of corruption in the country in 2011 was certified for entry into large-scale sizes. As the Razumkov Centre: 12% say that "bribes are all"; 49% – "many", 29% – "some". Only 2% of respondents believe that the country "almost no one takes bribes" [3]. Thus, 60.1% of respondents said they were engaged in corrupt relationships with government officials over the past 12 months [4].

The main reason for this is that Ukraine is among those countries where there is power to certain rules, not rules of law. So probably most of Ukrainian law understood as a manifestation of power those who are in the tree step above them (MPs, high officials, representatives of power structures and so on.) And have more rights.

In this sense we must admit the existence in our society a certain congruence between pro-social norms and standards that are inherent in the criminal community [5]. Thus, in the criminal world is condemned to notify law enforcement about the location of offenders and promoted tolerance of criminals. The same is observed also in relation to corruption. A reason for this is that the attitude of the majority of Ukrainian law enforcement institutions, most law enforcement officers recently deteriorated significantly and the trend does not change. During the period of transformation in the Ukrainian social environment was developed rate at which people used to ignore the fact that if the crime she suffers from the same social discrimination. Conviction for a crime or committing corruption is not crucial to the future successful career person or class of higher social status in society. Moreover, the variety of personal property corruption (graft) was formed under the influence of bribery and spreading it every day life in their eyes.

That is, in terms meet a variety of individual needs through a bribe – it becomes a regular phenomenon, which itself creates and multiplies stereotypes such illegal behavior. Demand causes supply, which ultimately leads to the "replication" of such activity, even in an environment where you need to meet legal way, but stereotyped thinking produces opinion – "easier and safer to bribe (gift) and choose your problem" or "bribe – a bonus for hard and thankless job". Another reason that corruption has become valuable value is that at a time when social and even in the narrower sense, the legal standard will dictate one thing and socio-economic conditions of other real role in choosing the direction of individual behavior, as usually play socio-economic factors.

However, we do not need absolute negative because in Ukraine there is a manifestation of a certain proportion of such action. Not all regions of Ukraine, and all the cities most people understand the law as a manifestation of power. Many of them consider the law as a social contract, which has responsibility for each public good [2; 7].

In general, the combination of dominant and first and second, which produces in the daily lives of Ukrainian citizens, management styles and their interaction. Thus, the loss of effective influence institutions of socialization, the decline of family values, the uncertainty of the political and socio-economic development, loss of faith in the future encourage the emergence of certain changes in the identity of the individual. And because there is reformatting identity of people who "come out" of the Soviet system of relations against the background of constant destruction of moral values, then replace them with new can take considerable time, and in some individuals this process may never end.

Actually, we propose to consider corruption as an instrumental value that determines direction of action of the subject, as legal as illegal and that in his opinion is better or more effective to meet their needs or implementing the corporate interest. This regulatory action subject of corruption involving matters within their authority as provided by legislative and other provisions, but that required a bribe.

Unlawful – contrary to applicable law or beyond the competence of the officer, but that the subject of corruption commits to obtain material goods, services, benefits or receive other benefits.

“Advantages” of corruption or their appraisal value for the individual are that:

– you can solve any issue, even outside their own expertise to enhance their own social status, expanding the scope of problems solved, communication, interaction with the "elite" great personal opportunity. This satisfies the need for respect from others and especially those who receive it from corruption benefits

(family, friends, reference environment);

– feelings of personal superiority over others, authority and power can compensate for an inferiority complex caused subconscious motives that perform compensation functions;

– there are plans for another scale resolving personal problems and above all material nature, and issues near and dear. What was considered previously not available it is possible, simple and normal, due to rapid satisfy hedonistic needs;

– corruption saving time and then what time saving results in saving money;

– corruption leads to mutual responsibility and solidarity group provides “a sense of power”.

So given the above, corruption in the Ukrainian space should consider the prism of its management value for the individual. Especially difficult is the question of minimization of corruption as instrumental values of the individual. This is a more complex problem than the strengthening of criminal responsibility for committing corrupt acts, but at the same time, more effective and efficient.

Findings. As we consider this to be to increase pressure in the field of information policy, which should involve the media available (information assault). We're making corruption free as a value, due to the impact on people's minds. Content such impacts should be backed by examples of successful struggle against grafters, make fun of their actions, provide social proof pro-social algorithms for solving life's problems, to involve experts able to provide expertise, create fashion in young people's scornful attitude towards corruption and graft, to conduct educational activities in higher Education with the assistance of leading experts from abroad and so on.

Literature

1. Вікіпедія – Корупція – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Корупція>.

2. Гарькавець С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: [монографія]. / С. О. Гарькавець. – Луганськ : вид-во «Ноулідж», 2010. – 343 с.

3. Корупція в Україні: соціальне коріння – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2012/koruptsiya>

4. Корупція у 2011 році. Що змінилося з 2007? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-99.html>

5. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / В. Н. Кудрявцев. – М. : Гардарики, 2002. – 238 с.

6. Моул Дж. Особенности национальной психологии народов новой Европы: бизнес, общение, успех / Джон Моул. – М. : Астрель; АСТ, 2006. – 381 с.

7. Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичний феномен : дисс. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Є. В. Невмержицький. – К., 2009. – 364 с.

References

1. Korupciy – Wikipediy – [Elektronniy resurs] – Rezim dostupa: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Корупція>.
2. Garkavets S. O. Socialno-normativ konformizm lichnosti v pshologicheskome izmerenii: monografiya / S. O. Garkavets. – Lugansk : vid-vo «Noulidg», 2010. – 343 s.
3. Korupciy v Ukraine: social korni – [Elektronniy resurs] – Rezim dostupa: <http://naub.oa.edu.ua/2012/koruptsiya>
4. Korupciy u 2011 roku. Shcho zminilo z 2007? – [Elektronniy resurs] – Rezim dostupa: <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-99.html>
5. Kudryychev V. N. Prestupnost i nrabi perexodnogo obschestva / V. N. Kudryychev. – M. : Gardariki, 2002. – 238 s.
6. Moul Dg. Osobennosti nacionalnoy pshologii narodov novoy Evrope: biznes, obchenie, uspek / Dgon Moul. – M. : Astrel; AST, 2006. – 381 s.
7. Nevmergickiy E. V. Korupciy iyk socialno-politichny fenomen : diss. ... doktora polit. nauk: 23.00.02 / E. V. Nevmergickiy. – K., 2009. – 364 s.

Гарькавец С. О.

Вплив трансформаційних процесів на формування деструктивних ціннісних орієнтацій українських громадян

У статті розглядаються особливості формування особистісної системи цінностей в умовах соціальних перетворень, які відбулися в сучасній Україні. З'ясовано, що негативний вплив економічних, політичних та правових аспектів викликає виникнення деформованої системи цінностей особистості, яка виступає важливим елементом у процесі виникнення корупції. На підставі ціннісно-нормативного підходу розглянутий взаємозв'язок особистості з різними аспектами її життєдіяльності. Встановлено, що корупція є явищем, яке набуло значення об'єктивної цінності для індивіда, оскільки вона проникла у всі сфери суспільного життя та здебільшого виступає чинником, який забезпечує досягнення особисто значущих цілей. Зазначено, що переплетення корупції з індивідуальними потребами та цілями діяльності суб'єкта сприяє перетворенню її в особистісну цінність, а підкріплена позитивними емоціями, корупція набуває інструментального значення та можливості визначати направленість активності індивіда в суспільстві. Запропоновані соціально-психологічні засоби, які можуть мінімізувати вплив корупції на економічну та соціально-нормативну життєдіяльність людини. Джерел – 7.

Ключові слова: самоідентичність, цінності, соціально-нормативна активність.

Гарькавец С. А.

Влияние трансформационных процессов на формирование деструктивных ценностных ориентаций украинских граждан

В статье рассматриваются особенности формирования системы ценностей личности в условиях социальных преобразований, которые произошли в современной Украине. Было установлено, что негативное влияние экономических, политических и правовых аспектов вызывает возникновение деформированной системы ценностей личности, которая выступает важным элементом, порождающим коррупцию. На основе ценностно-нормативного подхода рассмотрена взаимосвязь личности с различными аспектами его жизнедеятельности. Установлено, что коррупция представляет собой явление, которое приобрело значение объективной ценности для индивида, поскольку она проникла во все сферы общественной жизни, и во-многом выступает фактором, который обеспечивает достижения лично значимых целей. Отмечено, что переплетение коррупции с индивидуальными потребностями и целями деятельности субъекта способствует превращению ее в личную ценность, а подкрепленная положительными эмоциями, коррупция обретает инструментальное значение и возможность определять направленность активности индивида в обществе. Предложены социально-психологические меры, которые могут минимизировать влияние коррупции на экономическую и социально-нормативную жизнедеятельность человека. Источников – 7.

Ключевые слова: коррупция, самоидентичность, ценности, социально-нормативная активность.

Garkavet's S. - Doctor of Psychological Science, Professor of Psychology East-Ukrainian National University named after Vladimir Dalh (Lugansk)

GENDER STEREOTYPES AND THE PROBLEM OF ECONOMIC SOCIALIZATION OF STUDENTS

The article deals with theoretical aspects related to the problem of economic socialization of students and the most common gender stereotypes regarding the economic sphere of men and women. It has been established that the basis of gender stereotypes is the phenomenon of generalization or schematization of one's own and others' experience which enable to draw images of a man and a woman in a simplified form. The fact is ascertained that these are stable social ideas about masculinity and femininity in the mind of an individual which are reference models that correlate the actual features and characteristics of an individual. It has been noted that gender stereotypes are not something permanent and unchangeable. They may change due to socio-economic, legal and political transformations. In connection with the specified issue of gender parity in the course of the development of the modern Ukrainian society is actualized. Sources - 17.

Key words: androgyny, androgynous identity, gender stereotypes, economic socialization, masculinity, femininity.

Statement of the problem. Studies on the economic socialization of students take on certain relevance in complex socio-economic realities of Ukrainian society. Gender stereotypes have quite a big impact on the success in the economic sphere of an individual. Therefore, domestic scholars pay great attention to the study of this problem. The processes of gender-roles socialization of men and women have many differences. For a woman, according to the historically shaped patriarchal stereotypes which, despite the social progress, still have place, focus on family and family values, housekeeping etc. prevails. For men, according to the same stereotypes, the desirable activity by standards is the one which is greater outside the family: professional activity, social activity. According to this separation the essential condition of self-realization for a woman is considered to be a successful and timely marriage. On the other hand, successful self-realization of a man is linked to his career, often to the status in the society.

The result of the process of gender (sex-role) socialization of an individual is the awareness of what it is – a man or a woman. This is the awareness of one's own "I" on the basis of certain standards and patterns of the sex to which a person belongs. This is the gender identity of an individual, without which, as rightly noted by V. V. Moskalenko, "... there can be no complete individual either psychologically or socially" [11, p. 352].

Regarding the formation of gender identity patterns, most researchers believe that it is the adolescence when the age of puberty is reached and this process is virtually completed [4; 7; 12; 13]. And gender maturity is not some constant set of specific gender features, but the system of dynamically changeable characteristics of a man or a woman.

At the same time, the influence of gender stereotypes on economic socialization of students in the current context has not yet been studied sufficiently, as evidenced by the uncertainty of psychological factors, mechanisms and socio-psychological conditions that allow optimization of the specified process, the efficiency of entry of boys and girls, regardless of the gender, into socio-economic relations.

Analysis of recent research and publications. As noted by the scholars (V. S. Ageiev, T. V. Hovorun, L. A. Huseynova, O. V. Litvinova, G. V. Lozhkyn, L. E. Orban-Lembryk etc.) there are significant differences on the gender level in the functioning of mental cognitive processes and display of personal characteristics of women and men [1; 10; 12;].

It is stated that women have more advanced verbal intelligence, they have perceptual quickness, they better understand the peculiarities of social interaction and perceive emotionally rich information, have good associative memory; uneasiness, uncertainty, anxiety in situations of interaction with others, extroversion are often observed with them. Women's self-esteem is more affected by social relationships, but at the same time it is high

enough; social "I" is filled with sensitivity and interpersonal harmony; aesthetic, social and spiritual values prevail in the system of values.

Men are inclined to flexibility and abstractness of thinking, mathematical judgments, figurative creativity, better understanding of spatial relationships, high and purposeful motility in carrying out subject work, rationality and introversion of manifestations. Men's self-esteem greatly depends on success in business, but social skills remain undervalued and physical capacity, power, prestige and wealth are overestimated in the "I-concept". Men are more strong-willed, goal-oriented, persistent, and theoretical, economic and political axiology prevails among their values.

So, looking at the process of economic socialization of boys and girls through the prism of acquisition of certain gender features by them, it appears that this process should take place following differential algorithms. However, it is important to focus on the fact that any established difference is only a statistical average datum which can not be extrapolated to the general public.

Scholars in explaining the causes of the existing gender differences in individuals of different sex refer to both the evolutionary sources (the universality of human nature which was formed by natural selection and securing the necessary behaviors), and cultural determinants (the presence of a particular culture which leads to the formation of sex-role division) [1; 4; 12;].

The evolutionary concept of sex differentiation by V. A. Heodakyan states that dichotomy of male and female is the dichotomy of heredity and variability, long-term and operative memory of the type, quantity and quality of offspring, conservatism and evolutionism. However, this dichotomy may be due to: anatomical maturation (Z. Freud [16]); puberty of individuals within the social and cultural extrapolations guiding and adjusting the flow of this process (S. L. Rubinstein [14], V. S. Ageiev [1]); the impact of the society and its institutions, the leading role of socio-cultural determinations (Yu. E. Alioshina, V. V. Moskalenko [11]); the influence of nature and education (T. Parson, R. Bales [6]), etc.

Thus, the division into gender groups is not only differentiation by sexual characters but also understanding that it is the consequence of socialization of an individual.

However, gender stereotypes are not something permanent and unchangeable. They may change due to socio-economic, legal and political transformations. As noted by T. V. Hovorun, O. M. Kikinezhdi [4], V. V. Moskalenko [11] and others the transformation processes can not but affect the changes in the system of gender roles. They focus on the general trend of breaking traditional gender stratification and weakening the polarization of involvement of men and women in role-sharing in the field of economic relations. The reason for this lies in the common labor activity of men and women, coeducation of boys and girls, as well as dissemination of the feminist movement which gained momentum in the twentieth century.

The purpose of the article is to determine and analyze the problem of socialization of students and to present the most common gender stereotypes.

The research results and their discussion. The statistical data analysis indicates that Ukrainian women are often unemployed and undergo the greatest difficulties in job search. The existing stereotypes lead to the perception of women as unstable and inefficient workers, and this in turn affects the dynamics of their dismissal. Role-sharing in the family exacerbates this problem. Women use different types of benefits and this affects their low productivity and therefore it is more advantageous for an employer to hire men as more reliable workers.

Researchers pay attention to such modern social features as the "feminization of poverty" [7]. More women become poor. Actually, feminization of poverty is not only a drop in profit but impossibility for women to realize their economic potential. S. Bern [2] indicates that the drop in profit of women is due to: jobs with lower wages; they are less valuable workers than men; women get less as they expect to receive. All the specified social and psychological factors affect the formation of inferiority ideas and lead to further "feminization of poverty" in the country.

But it should be noted that men also have certain difficulties in the realization of economic potential. The main problem is the life time. In Ukraine, the average life expectancy of men is 10-12 years shorter than women and 4 times more death among men of working age (28-45 years) [7, p. 169]. And because men are less adapted to the changing conditions of life than women, they have problems with undergoing such problems as unemployment, lack of career growth and low wage. This leads to their marginalization and destructive activity. For example, the number of suicides among men is almost 75 percent and among women is 25 percent.

The researches show that the presence of non-linear thinking is a prerequisite for the success of women in the economic and administrative spheres. So, if men distinguish one of the elements of intellectual problem solution, women consider as much data as possible without dividing them into more or less important [7].

It should be noted that gender stereotypes also replicate socio-economic changes that cause the appearance of other requirements for men and women who play significant roles in public life. And accents that were made on standard ideas about somatic and behavioral features characteristic for men and women, elements of symbolism associated with the differentiation of sex roles, no longer satisfy researchers. Bipolarity (all sex-specific characteristics inherent to an individual of a certain sex and that are placed on one scale with two poles) and multipolarity (psychological sexes seen not only as a set of contrary traits of masculinity or femininity but as a more elaborate construct which includes gender ideas, stereotypes, interests, etc.) should be added by such construct as androgyny.

Actually androgyny is a key concept of the same-name concept which was developed by the American psychologist Sandra Bem (1975). This is a concept which to some extent combines both masculine and feminine qualities of an individual. *Androgyny* is the construct that combines instrumental and expressive characteristics, masculinity and femininity depending on which of these different types of behavior at some point is more suited to a particular situation. According to S. Bem androgyny is associated with situational flexibility, high self-esteem, motivation of achievement, good performance of parental role, subjective sense of well-being [17].

As the scholars note the androgenic role is more in line with the needs and expectations of modern society and therefore it is important to direct these sex-role socialization basing on youth's adoption of androgenic gender roles [11, p. 351].

The researches conducted recently are the proof of such statements. Studying gender issues of personal development of school managers O. I. Bondarchuk established peculiarities of their gender identity. Peculiarities of managers' self-esteem depending on the type of gender identity with the highest level were found in the androgyny-managers and especially women. And the lowest self-esteem of managers was characteristic of masculine-type women and feminine-type women and men. It should be noted that the level of self-esteem correlates with low self-esteem, fear of failure, low capacity for risk and fear of success [9].

Other studies showed that the fear of success which is one of the main factors in gender differences in the motivation of men and women is a personal trait that is developed in childhood and is associated with the development of gender identity. And the fear of success can be seen as a situational variable. Some researchers indicate that it is lower with women who are engaged in sex-atypical areas than in areas which are not sex-typical [3; 7; 13]. Also, it is concluded that the fear of success is higher in women who are more feminine, who produce a traditional sex-role orientation and meet cultural expectations.

Analyzing the impact of the socialization process on the development of women's careers M. V. Safonova [15] concluded that women's achievements are primarily associated with their non-traditional attitudes about women's roles in a society, the possibility of combining family responsibilities and working ones, with the pattern of upbringing in childhood (father taught not to be afraid to take risks and be independent) and school education (teachers encouraged activity and self-affirmation). This is consistent with the findings of other researchers who believe that the socialization of such women is close to the socialization of

an "average man" and perhaps it is the androgyny that influenced the effective combination of career achievements with family life.

Moreover, it is noted that the success in the socio-economic life is considerably influenced by the authority of father or mother. Due to the dominating influence of father, the girl in the future develops the desire for promotion, success, gaining higher social status, financial independence and intrusion into "professionally male" domain. The main thing is that these conditions form either androgyny or if the effect is strong and without certain counterweights – masculinity.

Based on the above one can agree that social behavior of an androgynous individual is the most adaptable than masculine or feminine behavior type. Androgynous subjects have rich behavioral repertoire that allows them to cope with a variety of activities in a better way, effectively adapt to the requirements of a social situation and operate efficiently in variable socio-economic conditions of life.

An androgynous individual is an individual deprived of severe restrictions of masculine or feminine characteristics, with high amplitude of social activity, combining and showing traditionally masculine and feminine traits in the behavior, playing masculine and feminine roles as an equal, persistent, independent and effective and having high level of real achievements.

Conclusions

1. Based on the theoretical analysis it was determined that one of the major social and psychological causes of inefficient economic socialization of boys and girls enrolled in higher educational institutions are peculiarities of their gender (sex-role) socialization. Masculine and feminine gender roles do not correspond to the modern context of the Ukrainian society development. The reason for this is the increasing number of pre-figurative culture elements due to which adults have to learn from their children.

2. In modern conditions the traditional division into male and female ceases to be relevant, and therefore the social behavior of an androgynous individual moves to the forefront. Androgynous subjects have rich behavioral repertoire that allows them to cope with a variety of activities in a better way, effectively adapt to the requirements of a social situation and operate efficiently in variable socio-economic conditions of life.

3. So it may be noted that the peculiarities of an individual's gender development exert some influence on its economic socialization.

Literature

1. Агеев В. С. Мужчины и женщины / В. С. Агеев // Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М. : Изд-во Моск. ун-та., 1990. – С. 178-200.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Шон Берн. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 320 с.
3. Блохина Н. А. Понятие гендера: становление, основные концепции и представления [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gender-cent.gyazan.ru/school/bloхина.htm>.
4. Говорун Т. В. Гендерна психологія: [навчальний посібник]. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. 308 с.
5. Гусейнова Л. А. Ценностные ориентации: гендерный аспект / Л. А. Гусейнова // Социологические исследования. – 1993. – № 5. – С. 16-21.
6. Літвінова О. В. Вплив гендерних експектацій на соціально-рольову позицію майбутнього фахівця : дис. ... кандид. психол. наук : 19.00.05 / Літвінова Ольга Володимирівна Луганськ, 2007. – 180 с.
7. Літвінова О. В. Гендерна психологія : [навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів]. / О. В. Літвінова. – Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2010. – 236 с.
8. Ложкин Г. В. Руководитель мужчина – руководитель женщина / Г. В. Ложкин, Н. В. Дорошенко // Персонал. – 2002. – № 2. – С. 47-52.
9. Макклелланд Д. Мотивация человека / Дэвид Макклелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с. – (Серия «Мастера психологии»).

10. Москаленко В. Особливості статевої соціалізації в умовах трансформації суспільства / Валентина Москаленко, В. Романова // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 107–115.
11. Москаленко В. В. Соціальна психологія : [підручник]. / В. В. Москаленко // – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
12. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : [навч. посібник] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 324 с.
13. Палуди М. Психологія жінки / М. Палуди. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 713 с.
15. Сафонова М. В. Социально-психологические особенности женщин, успешных в карьере : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Сафонова Марина Владимировна – СПб., 1999. – 233 с.
16. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». / Зигмунд Фрейд – М. : Наука, 1991. – 70 с.
17. Bem S. L. The measurement of psychological androgyny / S. L. Bem. // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1974. № 42. – P. 155-162.

References

1. Ageev V. S. Muzhchinyzhenshiny / V. S. Ageev // Mezhhruppovoevzaimodejstvie: social'no-psihologicheskieproblemy. – M. : Izd-voMosk. un-ta., 1990. – S. 178-200.
2. Bern Sh. Gendernaja psihologija / Sh. Bern. – SPb. : prajm-EVROZNAK, 2004. – 320 s.
3. Blohina N. A. Ponjatie gendera: stanovlenie, osnovnye koncepcii i predstavlenija [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa : <http://www.gender-cent.ryazan.ru/school/blohina.htm>.
4. Govorun T. V. Genderna psihologija: [navchal'nij posibnik]. / T. V. Govorun, O. M. Kikinezhd. – K. : Vidavnichij centr «Akademija», 2004. 308 s.
5. Gusejnova L. A. Cennostnye orientacii: gendernyj aspekt / L. A. Gusejnova // Sociologicheskie issledovanija. – 1993. – № 5. – S. 16-21.
6. Litvinova O. V. Vpliv gendernih ekspektacij na social'no-rol'ovu poziciju majbutn'ogo fahivca : dis. ... kandid. psihol. nauk : 19.00.05 / Litvinova Ol'ga Volodimirivna – Lugans'k, 2007. – 180 s.
7. Litvinova O. V. Genderna psihologija : [navch. posib. dlja studentiv vishhijh navchal'nih zakladiv]. / O. V. Litvinova. – Vid-vo SNU im. V. Dalja, 2010. – 236 s.
8. Lozhkin G. V. Rukovoditel' muzhchina – rukovoditel' zhenshina / G. V. Lozhkin, N. V. Doroshenko // Personal. – 2002. – № 2. – S. 47-52.
9. Makklelland D. Motivacija cheloveka / Djevid Makklelland. – SPb. : Piter, 2007. – 672 s. – (Serija «Mastera psihologii»).
10. Moskalenko V. Osoblivosti statevorol'ovoї socializacii v umovah transformacii suspil'stva / Valentina Moskalenko, V. Romanova // Social'na psihologija. – 2003. – № 1. – S. 107–115.
11. Moskalenko V. V. Social'na psihologija : [pidruchnik]. / V. V. Moskalenko // – K. : Centr navchal'noi literaturi, 2005. – 624 s.
12. Orban-Lembrik L. E. Social'na psihologija : [navch. posibnik] / L. E. Orban-Lembrik. – K. : Akademvidav, 2003. – 324 s.
13. Paludi M. Psihologija zhenshiny / M. Paludi. – SPb. : prajm-EVROZNAK, 2003. – 384 s.
14. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshhej psihologii / S. L. Rubinshtejn. – SPb. : Piter, 2004. – 713 s.
15. Safonova M. V. Social'no-psihologicheskie osobennosti zhenshin, uspeshnyh v kar'ere : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.05 / Safonova Marina Vladimirovna – SPb., 1999. – 233 s.
16. Frejd Z. Massovaja psihologija i analiz chelovecheskogo «Ja». / Zigmud Frejd – M. : Nauka, 1991. – 70 s.
17. Bem S. L. The measurement of psychological androgyny / S. L. Bem. // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1974. – № 42. – P. 155-162.

Герасименко М.М.

Гендерні стереотипи та проблема економічної соціалізації студентської молоді

У статті розглядаються теоретичні аспекти, що пов'язані з проблемою економічної соціалізації студентської молоді, та найбільш поширені гендерні стереотипи, які стосуються економічної сфери чоловіків та жінок. З'ясовано, що в основі гендерних стереотипів знаходиться феномен генералізації або схематизації свого та чужого досвіду, що надає можливість у спрощеному вигляді малювати образи чоловіка та жінки. Констатовано, що це стійкі соціальні уявлення про маскуліність та фемінність у свідомості індивіда, які є еталонними моделями, що співвідносять реальні риси та властивості особистості. Зазначено, що гендерні стереотипи не є чимось сталим і незмінним. Вони можуть змінюватися під впливом соціально-економічних, правових і політичних трансформацій. У зв'язку із зазначеним актуалізується проблема гендерного паритету в умовах розбудови сучасного українського суспільства. Джерел – 17.

Ключові слова: андрогінія, андрогінна особистість, гендерні стереотипи, економічна соціалізація, маскуліність, фемінність.

Герасименко М. М.

Гендерные стереотипы и проблема экономической социализации студенческой молодежи

В статье рассматриваются теоретические аспекты, связанные с проблемой экономической социализации студенческой молодежи, и наиболее распространенные гендерные стереотипы, которые относятся к экономической сфере мужчин и женщин. Выяснено, что в основе гендерных стереотипов находится феномен генерализации или схематизации своего и чужого опыта, что дает возможность в упрощенном виде рисовать образы мужчины и женщины. Констатировано, что это устойчивые социальные представления о маскулинности и феминности в сознании индивида, которые выступают эталонными моделями, соотносят реальные черты и свойства личности. Указано, что гендерные стереотипы не являются чем-то постоянным и неизменным. Они могут изменяться под влиянием социально-экономических, правовых и политических трансформаций. В связи со всем вышеперечисленным актуализируется проблема гендерного паритета в условиях развития современного украинского общества. Источников - 17.

Ключевые слова: андрогиния, андрогинная личность, гендерные стереотипы, экономическая социализация, маскулинность, феминность.

Gerasyenko Mykhailo Mykhailovych - postgraduate student of Psychology Department of VolodymyrDahl East-UkrainianNationalUniversity

УДК 159.9

Єрґакова Ю.Г.

АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕЗАДАПТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ІНТЕРНАТНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті розглянуто особливості розвитку дезадаптивної поведінки підлітків, які виховуються в інтернатних навчальних закладах. Здійснено наукове уточнення понять «соціальне сирітство», «дитяча безпритульність», «вихованець притулку для неповнолітніх». Визначено основні складові соціальної компетентності особистості вихованця притулку; встановлено як впливає соціальний статус підлітка на його розвиток та проаналізовано його дезадаптивність в соціумі. Проаналізовано ефективність впровадження умов організації процесу виховання у притулку для неповнолітніх. Проаналізовано вплив виховання в умовах інтернатних навчальних закладів на розвиток особистості, його соціалізації та становлення, бачення себе в соціумі, дезадаптація підлітків в сучасному світі, шляхи її подолання та засоби корекції. Джерел – 9.

Ключові слова: особистість, підліток, дезадаптивна поведінка, розвиток, притулок, дітисиріти, соціальне сирітство, безпритульність, неповнолітні, соціометрія, соціальний статус, соціум, інтернатний навчальний заклад, агресія, самооцінка.

Постановка проблеми. Велику шкоду у вихованні молодого покоління завдає байдуже ставлення до сімейних відносин. Щорічно в Україні розпадається понад 180 тис.

сім'ей. У неповних сім'ях виховується 146 тис. дітей. На обліку в міліції понад 17 тис. батьків, які злісно ухиляються від виховання дітей. За останні два роки загострилась проблема підліткової злочинності. Вона зросла майже на 28 %, багато неповнолітніх ніде не працюють і не навчаються. В країні майже 95 тис. дітей-сиріт, переважна більшість з яких перебуває під опікою, інші – в школах-інтернатах, дитячих будинках та будинках дитини. Це діти не тільки алкоголіків, наркоманів та позбавлених волі, а й ті, в кого батьки загинули в результаті стихійних лих і катастроф, а також під час виконання службових та інтернаціональних обов'язків [1, с. 26].

Усе це потребує прийняття реальних рішень, удосконалення суспільних відносин та поліпшення матеріальних умов життєдіяльності людини, що виступають як провідні фактори формування всебічно розвинутої особистості.

Становлення людини не протікає без складностей і протиріч. Чим багатша і різнобічніша особистість, тим складніше шлях її розвитку. У пошуках себе, сумнівах і помилках, у подоланні того, що ще вчора здавалося досягненням, а сьогодні уже вимагає корекції, в умінні конструктивно виходити з кожного нового кризового стану і полягає нормальний шлях психологічного розвитку людини.

Щоб допомогти підростаючій людині переробити виникаючі відхилення в її продовженні і розвитку, потрібно враховувати, на якому віковому етапі перебуває дитина, яку сходинку свого життєвого шляху зараз вона переборює, у чому типові складності того чи іншого віку. Це не означає, що появу брутальності, наприклад, можна виправдати специфікою підліткового етапу розвитку і пасивно чекати, коли це негативне явище зникне [2, 70].

Розвиток інтересу до себе, до власного внутрішнього життя, усвідомлення суперечливості своїх устремлень, бажань, потреб – усе це стає змістом конфліктних переживань підлітка. Визначені вікові й індивідуальні особливості дисгармонійного розвитку підлітка нерідко виявляються причиною його важковиховуваності. Необхідно в процесі становлення індивідуальності вчасно переборювати виникаючі психологічні труднощі, шукати правильний підхід до кожного підлітка, усувати фактори, що негативно впливають на його розвиток, враховувати статево-вікові, індивідуально-типологічні особливості, розуміти протиріччя, що він сам не може визначити.

Перетворення людського індивіда на особистість відбувається в процесі соціалізації. Соціалізація, тобто процес входження дитини в соціальне середовище, включає в себе засвоєння мови, норм поведінки, моральних цінностей – взагалі усього того, що становить культуру суспільства. Процес входження підлітка в соціальне середовище під керівництвом дорослої людини називається вихованням. Основним завданням дорослого тут є передання дитині тих моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства. Якщо ж дитина не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися щодо зразків поведінки та вимог суспільства, то процес соціалізації порушується, а поведінка стає соціально дезадаптованою. Підлітки, які виховуються в умовах інтернатних закладів, не мають можливості в достатньому спілкуванні з дорослими, що і призводить до дезадаптивної та девіантної поведінки. Існує безліч термінів для визначення соціально дезадаптованих підлітків: недисципліновані, важкі, педагогічно занедбані, важковиховувані, діти з відхиленням у поведінці, діти, що схильні до правопорушень, соціально занедбані і т.ін.

В умовах економічної кризи, політичної і соціальної нестабільності, радикальної соціально-культурної трансформації нашого суспільства постає проблема щодо необхідності розробки нових форм утримання та виховання дітей, які перебувають у особливо складних і дискомфортних умовах. Це стосується, зокрема, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ранній емоційний досвід підлітка має визначальне значення для формування особистості. Саме відчуття себе любимою, почуття захищеності й повного прийняття становить фундамент розвитку адаптованої дитини. З віком емоційний досвід підлітка

розширюється розвиток інтересу до себе, до власного внутрішнього життя, усвідомлення суперечливості своїх устремлінь, бажань, потреб – усе це стає змістом конфліктних переживань підлітка.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основою виховання особистості є система реальних відносин та діяльності, в яку вона включена, подолання негативної поведінки підлітків. Разом з тим слід підкреслити, що процес попередження правопорушень серед підлітків має ряд і специфічних моментів. Антисупільні погляди, спрямованість та поведінка дорослої людини – це, як правило, якості сформованої особистості. Коли ж ми говоримо про дітей, то маємо справу з особистостями, які ще тільки формуються, а тому – з питанням про зародження деяких первинних негативних рис і якостей особистості, з поняттями правильного виховання людини та породження відхилень у моральному розвитку особистості, в її свідомості та поведінці. Це протиріччя торкнулося всіх категорій працівників освіти. Його подолання ускладнюється тим, що проблема педагогічної творчості недостатньо досліджена в теоретико-методичному плані і не знайшла ще належного висвітлення в літературі. Однак широке коло досліджень в галузі виховання педагогічно занедбаних дітей та дітей-сиріт проводилося педагогами, юристами, соціологами, філософами, психологами, медиками (М.О. Алемаскіним, Б.Г. Ананьєвим, Г.Г. Бочкарьовою, Т.В. Драгуновою, Д.І. Зотовим, Л.К. Керімовим, А.І. Кочетовим, І.С. Дьоміною, В.А. Парфьоновим, Е.І. Драніщевою, С.Ш. Зіганшиним, Г.А. Умановим, Ф.І. Юрченком, В.М. Обуховим, В.П. Шевченком, Є.І. Петуховим, М.М. Фіцулою, В.Г. Слюсаренком та ін.).

Вагомий вклад у розв'язанні цієї проблеми зробили спеціальні школи-інтернати та училища, створені в Україні в 1964 р. Головні завдання цих навчальних закладів полягають у тому, щоб озброїти згаданих дітей необхідними знаннями основ наук і навичками, перевиховати і виховати з них суспільно адаптованих, морально підготованих, емоційно стійких особистостей суспільно корисних громадян, подолати, педагогічну занедбаність, проводити профілактичну роботу під час перебування їх у спеціальній школі-інтернаті [3, с.260].

Об'єкт дослідження – дезадаптивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – соціально-психологічні особливості дезадаптивної поведінки підлітків в умовах інтернатних навчальних закладів.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити соціально-психологічні особливості дезадаптивної поведінки підлітків, які виховуються в умовах інтернатних закладах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи поняття соціальної ситуації розвитку, ми виходимо з учення Л.Виготського, тобто розглядемо не лише умови життя підлітка, а й те, як вони впливають на її розвиток, в яких взаєминах із соціумом перебуває сама дитина на цьому етапі свого життя. Соціальна ситуація розвитку – це поєднання зовнішніх обставин життя підлітка з тим, як переживає вона ці обставини. Обставини життя підлітка зумовлюються як макросоціумом (економічні, культурно-історичні, національні особливості тощо), так і мікросоціумом (школа, однолітки, значущі дорослі та ін.). Кожний з цих факторів по-різному впливає на формування особистості, набуваючи особливого значення.

Слід зауважити, що реальних дитячих будинків в Україні не існує. Є три види різних закладів: будинок дитини (тобто цілодобові ясла), дитячий будинок (цілодобовий дитсадок) і школа-інтернат.

Внаслідок такої системи дитина протягом життя переживає сирітство мінімум ще два рази: коли переводиться до кожного наступного закладу. Це призводить до порушень міжособистісних відносин, що вже склалися з групою та персоналом, зміни зовнішніх умов, що є серйозним стресовим фактором. Найчастіше ці види закладів розділені територіально не лише в масштабі міста, але й району, області: дитина залишає звичайне оточення назавжди.

Через надмірну кількість дітей у групі, нестачу персоналу, його змінність відбувається емоційна, сенсорна й інтелектуальна депривація. Це призводить до педагогічної та мікросоціальної занедбаності, затримки у формуванні мови, інтелекту при більш успішному оволодінні навичками самообслуговування. За наявності всіх цих недоліків, направлення дитини до дитячого будинку все ж буває необхідним, а особливо для підлітків, які швидше адаптуються до нейтрального середовища закладу, ніж до нової родини. Підлітки, що перебувають в школах-інтернатах, потребують повсякденної допомоги психологів. Ця допомога має включати в себе постійне патопсихологічне обстеження, спостереження за динамікою розвитку підлітка, допомогу підлітку в кризових ситуаціях.

Збір емпіричного матеріалу здійснювався на базі інтернатів Луганська та Луганської області. До експериментальної групи увійшло 310 осіб, у віковій категорії від 14 до 16 років, 57% (180 осіб) жіночої статі та 43% (130 осіб) чоловічої.

Методичними заходами констатуючого експерименту були обрані такі методики : тест «Самооцінки», завдяки якому ми змогли дослідити рівень самооцінки осіб підліткового віку, які виховуються в школах-інтернатах, інтернатах та сиротинцях. Цей тест пропонує досліджуваному, по-перше, обрати ті особистісні властивості, котрі мають бути у людини, а потім із обраних властивостей відмітити саме ті властивості, котрі властиві саме досліджуваному.

Для більш повнішого уявлення про самооцінку та стан досліджуваної особистості ми провели проєктивну методику «Неіснуюча тварина», котра хоч і не використовується самостійно, але при більш докладному аналізі орієнтована на дослідження соціальної адаптивності осіб підліткового віку, виявлення самоставлення осіб підліткового віку.

За своїм характером тест «Неіснуюча тварина» належить до проєктивних. Для статистичної перевірки або стандартизації результат аналізу може бути представлений в описових формах. За складом цей тест – орієнтування і як єдиний метод дослідження зазвичай не використовується і вимагає об'єднання з іншими методами як батареїний інструмент дослідження.

Було проведено дослідження акцентуації характеру за допомогою опитувальника Шмішека «Акцентуації характеру», завдяки якому в досліджуваних виявлені акцентуовані риси характеру. Згідно з теорією «акцентуованих особистостей» існують риси особистості, які самі по собі ще не є патологічними, проте можуть за певних умов розвиватися в позитивному або негативному напрямі. Риси ці є немов загостренням деяких, властивих кожній людині, індивідуальних властивостей. У психопатів ці риси досягають особливо великої вираженості.

Для більш повної інформації про стан досліджуваних була проведена методика діагностики стану агресії (Басса-Даркі). Тест заснований на самооцінці.

Першим етапом дослідження було виявлення рівня самооцінки особистості. За допомогою тесту «Самооцінки» (А. Будассі) отримані нами результати можна представити: у 19% досліджуваних неадекватно низький рівень самооцінки, 10% мають низький рівень самооцінки, 16% мають рівень самооцінки вище середнього, неадекватно високий рівень самооцінки у 13% , 10% підлітків отримали показники нижче середнього та 32 % осіб середній рівень самооцінки. Дані тесту «Самооцінка» надали змогу побачити рівні самооцінки досліджуваних та прослідити взаємозалежність рівня самооцінки від показників за іншими методиками.

Другим етапом дослідження було діагностування за допомогою методики «Неіснуюча тварина». Ця методика орієнтована на дослідження соціальної агресивності осіб підліткового віку, виявлення самоставлення осіб підліткового віку та демонстративності. Було виявлено, що завищену самооцінку мають 34% досліджуваних, занижену – 11%, середню – 55% досліджуваних, наявність в рисах особистості демонстративності є у 68% досліджуваних та рис агресивності в 35% осіб.

Проведення методики «Неіснуюча тварина» надало змогу побачити рівні самооцінки досліджуваних та тим самим доповнити дані тесту «Самооцінка», також дала можливість побачити, що більшість досліджуваних мають у рисах своєї особистості демонстративність, та меншість – агресивність.

Третім етапом дослідження був аналіз даних за опитувальником Шмішека «Акцентуації характеру». Було виявлено, що середній показник, який свідчить про відсутність акцентуацій, отримали 17% досліджуваних, а в 83% досліджуваних було виявлено наявність хоча б однієї акцентуації. Аналіз результатів надав можливість виявити ті риси в досліджуваних, які являються загостренням деяких, властивих кожній людині, індивідуальних властивостей.

Четвертим етапом дослідження була діагностика стану агресії за допомогою методики Басса-Даркі. Було отримано такі результати: середній показник, який свідчить про відсутність агресії, отримали 27% досліджуваних, показники про наявність агресії (хоча б одного виду) отримали 73% досліджуваних.

Отже, можна зробити висновок про те, що в цій групі досліджуваних підлітків дуже високий рівень агресивності, що підтвердили методика «Неіснуюча тварина», та дані методики Басса-Даркі. Також в групі досліджуваних виявлено досить високий рівень демонстративності. Але доволі гарні показники за тестом «Самооцінка», де більшість досліджуваних отримала показники з нормальною самооцінкою. Тому можна зробити висновок про те, що всі ці показники говорять про те, що деякі з досліджуваних підлітків можуть потрапити у групу ризику та проявляти адиктивну поведінку.

Висновки. Отримані результати констатувального експерименту показали, що в групі досліджуваних підлітків дуже високий рівень агресивності, що підтвердили методика «Неіснуюча тварина» та дані методики Басса-Даркі. Також в групі досліджуваних виявлено досить високий рівень демонстративності. Система ставлень таких звичайно характеризується конфліктністю, негативними переживаннями. Але доволі гарні показники за тестом «Самооцінка», де більшість досліджуваних отримала показники адекватної самооцінки. Проте третина досліджуваних підлітків потрапляють у групу ризику та виявляють дезадаптивну поведінку.

Психологічне коригування особистості підлітків, соціально дезадаптована поведінка яких детермінована розбіжністю ставлень, вимагає спеціально організованих дій, спрямованих на подолання цього особистісного утворення. Подолання розбіжностей ставлень підлітка як детермінанти у розвитку його особистості є необхідною передумовою адекватного сприйняття педагогічної та психологічної дії. Необхідно знайти такі шляхи, що дають змогу контактувати з підлітком, обминаючи бар'єр розбіжності ставлень. Де існує цей захисний бар'єр, підліток має можливість ізолюватися від впливу педагогів, психологів, колективу класу, вихованців школи-інтернату.

Профілактику соціально дезадаптивної поведінки підлітків слід розпочинати зі зміни їхньої системи ставлень до себе та інших. Треба створити навколо такого підлітка атмосферу доброзичливості, забарвлену позитивним емоційним тоном, зняти конфліктність у спілкуванні з однолітками.

Література

1. Мушинская О.В. Психолого–педагогические аспекты профилактической работы с подростками / О.В. Мушинская // Матеріали Третьої загальноукраїнської науково-практичної конференції «Молодь, соціальна політика і проблеми національного відродження України». – Донецьк : Педагогіка, 2004. – С. 157–158.
2. Сміян І.С. Критерії діагностики формування у підлітків схильності до соціально-негативної поведінки і шляхи її запобігання (методичні рекомендації) / І.С. Сміян, Н.О. Ліщенко, В.П. Неділько. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2003. – 27с.

3. Молодцова Т.Д. Психолого-педагогические проблемы предупреждения и преодоления дезадаптации подростков / Т.Д. Молодцова. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – 340 с.
4. Социальная реабилитация дезадаптированных детей и подростков в специализированных учреждениях : Пособие для сотрудников. – М: ЦСиЭИ, 1996. –120с.
5. Социальный приют для детей и подростков: содержание и организация их деятельности /Под ред. Г. М. Иващенко. – М : НИИ семьи. – 1997.
6. Волков Г.Д. Адаптация и её уровни / Г.Д. Волков, Н.Б. Оконская // Философия пограничных проблем науки. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1995. – Вып. 7. – С. 134 – 138.
7. Кузнецов П.С. Методика измерения социальной адаптации / П.С. Кузнецов // Социология. – М., 1997. – № 9. – С. 146 – 162.
8. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 16–24.
9. Максимова Н.Ю. Патопсихологія підліткового віку / Психологічний інструментарій. –Т. 28. – №7. – С. 83-92.

References

1. Mushynskaya O. Psycho - pedahohycheskye aspects profylaktycheskoy work with teenager / "Young people and social policy issues of national revival of Ukraine": Proceedings of the Third nationwide scientific conference. - Donetsk: Pedagogy, 2004. - P .157 - 158.
2. Smiyan IS, Lishchenko NA, VP Nedilko Criteria for diagnosis of forming propensity to negative social behaviors and ways to prevent it (guidelines) - Ternopil: Ukrmedknyha, 2003. – 27 с.
3. Molodtsov ETC Psychological and Warnings pedahohycheskye problems and overcome dezadaptatsyy adolescents. - Rostov: Phoenix, 1997.-340s.
4. Sotsyalnaya Rehabilitation dezadaptirovannyh children and adolescents in spetsyalyzirovannyh Establishments: allowance for employees. - M: TsSyЭУ, 1996.-120С.
5. Sotsyalnyy shelter for children and adolescents: Content and organization's activities / Ed. GM Yvaschenko. - M: NII family. - 1997.
6. Volkov H.D.Adaptatsyya and Her Levels / GD Volkov, N. Okonskaya / / Philosophy pohranychnyyh problems of science. - Perm: Izd Perm. Zap, 1995. - Vol. 7. - S. 134 - 138.
7. PS Kuznetsov Methods of measurement sotsyalnoy adaptatsion / PS Kuznetsov / / Sociology. - M., 1997. - № 9. - S. 146 - 162.
8. Maklakov AG Lychnostnyy adaptatsyonnyy CAPACITY: ego mobilization and forecasting in ekstremal'nyh conditions / AG Maklakov / / Psychological Journal. - 2001. - Т. 22, № 1. - S. 16-24.
9. Maximov NY Pathopsychology adolescence / Psychological tools. - 28. - № 7. - S. 83-92.

Ергакова Ю.Г.

Анализ социально-психологических особенностей дезадаптированного поведения подростков в условиях интернатных учебных заведений

В статье рассмотрены особенности развития дезадаптивного поведения подростков, воспитывающихся в интернатных учебных заведениях. Осуществлено научное уточнение понятий «социальное сиротство», «детская беспризорность», «воспитанник приюта для несовершеннолетних». Определены основные составляющие социальной компетентности личности воспитанника приюта; установлено как влияет социальный статус подростка на его развитие и проанализированы его дезадаптивность в социуме. Проанализирована эффективность внедрения условий организации процесса воспитания в приюте для несовершеннолетних. Проанализировано влияние воспитания в условиях интернатных учебных заведений на развитие личности, его социализации и становления, видение себя в социуме, дезадаптация подростков в современном мире, пути ее преодоления и средства коррекции. Источников – 9.

Ключевые слова: личность, подросток, дезадаптивное поведение, развитие, приют, дети-сироты, социальное сиротство, беспризорность, несовершеннолетние, социометрия, социальный статус, социум, интернатное учебное заведение, агрессия, самооценка.

Yerhakova Y.G.

Analysis of the socio-psychological characteristics of maladjusted behavior of adolescents in residential educational institutions

The article deals with the peculiarities of maladaptive behavior among adolescents who are raised in boarding schools. Done scientific clarification of the concepts of "social orphans", "homelessness", "pet shelter for minors." The main components of the social competence of individual pupil asylum set to affect the social status of the teenager on his development and his analyzes dezadaptyvnist in society. The effectiveness of implementing the conditions of the process of education in temporary shelters. The influence of education in boarding schools on the development of personality, his socialization and development, seeing ourselves in society. Disadaptation teenagers in today's world to overcome ways and means of correction. Sources – 9.

Key words: person, teenager, maladaptive behavior, development, home, children, orphans, social orphans, homelessness, juvenile, Sociometry, social status, society, boarding school, aggression, self-esteem.

Єрґакова Юлія Геннадіївна - здобувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

УДК 159.9

Zavatskaya N.E., Borovskay V.S.

EFFECT OF CONFIDENCE ON THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF STUDENTS

This article presents the theoretical and methodological analysis of the research level of confidence in domestic and foreign literature, are considered especially students. The research results influence the level of confidence on the socio-psychological adaptation of students, provided practical advice on the development of self-confidence. Sources - 5.

Key words: socio-psychological adaptation, confident behavior, self-confidence, students.

Statement of the problem. The problem of confidence has long occupied a prominent place in the scientific psychological literature. This is quite natural, because society can not exist without confident individuals. Confidence is one of the most important basic features of the personality. It's begin to form in the early childhood, at a senior same school age confidence is of great importance for the disclosure of a person's abilities and further definition of its place in life.

Now many aspects of human life lost its usual unambiguity and more demanding activity, courage, personal initiative and self-confidence. Today the most successful and perspective in life there are those people who are not afraid of situations race, able to act independently, active, energetic, purposeful, while other people experience a feeling of uncertainty in communication, the establishment of interpersonal contacts, they are passive in the activities of the overly concerned with the assessment of other people, are more dependent on the other, sensitive, prone to suggestions, are subjected to pressure from the environment.

The correlations of confidence of the subject with its activities become a great scientific and practical significance. Mechanisms of confidence included in decision-making processes, the study of which occupies the leading place in the foreign and domestic science. (D. Kahneman, A. Karpov, A. Tversky, A. Slovik and many others).

The background to the development of measurement procedures for estimating confidence constitute a theory A. Salter, which explained the confidence dominance of arousal

over the processes of braking, J. Volpe, which explained the uncertainty of the influence of social fear, and A. Lazarus, who saw the cause of it in the «deficit of conduct», not enshrined in the necessary skills of the confident behavior.

Summing up the data of different authors, we can say that self-confidence is the property of the individual, the core of which is the positive assessment of the individual's own skills and abilities, sufficient to achieve meaningful goals for him and meet his needs. Confidence is the property of the individual, which reflects a reasonable self-esteem, sense of purpose, that is in self-control and a clear expression of their feelings, needs and attitudes, based on objective knowledge and experience.

In every society is a certain culture of relations and interaction between the children and the younger generation, there are social stereotypes, it is therefore necessary to implement a more comprehensive approach to the study of age-related characteristics of confidence and the various options influence on the development of confidence of senior schoolchildren and students. Especially important studies of this phenomenon in the youth age, because this age is the bridge with adult life [2; 3; 5].

The analysis of last researches and publications. In the modern scientific studies have examined the various aspects of the problem of the formation of self-confidence, namely: the psychological mechanisms of the formation of this process (I.V. Vainer, V. B. Vysotsky); specifics of the emergence and development of confidence in the conditions of various kinds of activity: public (T. V. Matolina), training (V. V. Butovs'ka, Je. A. Serebrjakova); examines the impact of assurance on achievement of success in the activities of the (F. I. Ivashhenko, O. P. Nikitina, F. Devis, D. Manuel', M. Smit and others); confidence is studied as a socio-psychological characteristics of a person, his mental condition (O. Papir, V. G. Romek, Je. Smaglij).

The intensification of research confidence caused in Ukraine in recent decades, primarily the emergence of works of foreign authors in this field. In the West the interest to this problem increases, starting from the mid-twentieth century.

Both in native and foreign science, there are two main directions in the study of confidence: first of all, self-confidence as a personality trait, which is studied with the help of questionnaires; secondly, confidence in the correctness of his judgment, which is studied on the material of the implementation of the cognitive tasks of different level of complexity.

Such different directions in the study of this concept is close to the regulation on the availability of situational and derivative from her personal confidence, generalized to the whole experience of the subject [5].

Among the works of native scientists, devoted to the definition of this concept and review of the reasons for which is formed confidence or uncertainty, it may be noted the works K. A. Abul'hanovoi'-Slavs'koi', V. B. Vysoc'kogo, F. I. Ivashhenko, V. G. Romeka, Je. A. Serebrjakovoi' and others.

From the point of view of V. G. Romeka, a representative of cognitive-behavioral approach in the national psychology, the structure of the confidence it is possible to allocate the cognitive, emotional and behavioral components. He believes that confidence is the property of the individual, the core of which is the positive assessment of the individual's own skills and abilities as sufficient to achieve significant goals and needs. Assertive behavior is repertoire of skills that provides self-realization of man in the social environment. V.G. Romeka, investigating the causes of insecurity, believes that the low degree of confidence is the result of many negative evaluations on the part of parents, relatives and teachers [2].

The aim of the article: to reveal the peculiarity of the impact of the level of confidence on the socio-psychological adaptation of students.

Presentation of the main material and research results. Methodological and theoretical basis of the research are: the basic principles of systemic and holistic approach to the study of personality and individuality (K. A. Abul'hanova-Slavs'ka, V. G. Asjejev, T. F. Bazylevich, V. A. Barabanshykiv, E. A. Golubjeva, V. D. Nebylicyn, N. I. Rejnval'd); the concept of

multivariate -functional organization of features of the personality and individuality (A. I. Krupnov), which was implemented in a number of studies (O. B. Barabash, M. I. Vovk, T. V. Voroncova, G. N. Kamenjeva, N. V. Kartyna, S. I. Kudinov, I. A. Ponomar'ova, O. Ju. Pol's'ka); work in the field of psychology of confidence, in which the phenomenon of confidence is studied comprehensively and as personal characteristics (A. Bandura, A. Sal'ter, Dzh. Vol'pe, V. G. Romek,), and as a significant determinant of the decision (P. Dzhuslin, V. Ferrel, I. V. Vajner, I. G. Skotnykova) [3; 4].

As is known, a person in its development passes through several age periods, each of which corresponds to the flowering of certain mental functions and features of the personality. The main feature of youth age is the awareness of their own individuality, identity and otherness of the other.

A student as a person of a certain age and as a person can be characterized by the three sides: from a psychological, which represents the unity of psychological processes, States and personality traits; and social, in which are embodied public relations, quality, stemming from the membership of the student of a particular social group, nationality and so forth, from the biological, which includes the type of higher nervous activity, structure analyzers, unconditional reflexes, instincts, physical strength, body type, facial features, skin color, eyes, height and so on. The party mainly due to heredity and the equipment born, but to a certain extent changed under the influence of the conditions of life [1].

Confident student behavior - this expression without harming others. The main characteristics of assertive behavior are: optimism and self-efficacy, openness, spontaneity, emotional language that meets the open, spontaneous and genuine expression in the language of his expressed feelings, expressiveness and congruence of behavior and language, direct and honest expression of opinion, without regard on others, the ability to improvise that is until the spontaneous expression of feelings and needs.

Based on these and many other studies, we can assume that confidence is a property of the individual, the core of which is the positive assessment of the individual's own skills and abilities that will be sufficient to achieve significant goals for him and meet his needs. For the formation of self-confidence is an important positive subjective evaluation of the results of their own actions and estimates of significant people. Positive assessment of availability, "quality" and the effectiveness of their own skills and abilities define social courage in setting new goals and defining objectives and initiatives with which the student is taken for their implementation [5].

To study the impact of a level of confidence on the socio-psychological adaptation of students used the following method: the test V. G. Romeka «Self-confidence», test of Rajdas «Self-confidence», the method of diagnostics of social-psychological adaptation K. Rodzhersa and R. Dajmonda. The survey was conducted among the students of the psychology Department of the East-Ukraine national University named after Volodymyr Dahl.

The questionnaire V. G. Romeka «Self-confidence» - gives an idea of self-confidence as a socio-psychological characteristic of human. Evaluation is presented in the form of three scales: the scale of total self-confidence, the scale of social courage and scale of the initiative. For the formation of self-confidence is important not so much the objective success, status, money, etc., how many subjective positive assessment of the results of their own actions and evaluation, which follow from the important people. The positive assessment of the availability, quality and effectiveness of their own skills and abilities will determine the social courage in the formulation of new objectives and identifying the challenges, as well as the initiative from which the person is taken for their implementation. However, the positive assessments of their own behavioral repertoire presuppose the presence of some behavioral «foundation» of these assessments.

Methods "Self -confidence" of Raydas designed to assess the degree of confidence. Self-confidence is the property of the individual, the core of which is the positive assessment of the individual's own skills and abilities that will be sufficient to achieve significant goals for him

and meet his needs. Formed under the influence of upbringing, education and social experience gained in the process of socialization and professional development.

Can be used with individual counseling, to evaluate the effectiveness of social and psychological training, the selection of personnel for communication profession.

Self-confident man, as a rule, to a greater extent than the uncertain people who possess such qualities, which are manifested in the activities of, the manner of behavior and speech:

- purposefulness, perseverance, willingness to take risks;
- awareness of himself master of his own destiny, the responsibility for everything that happens to him, independence in making decisions;
- active and impartial perception of reality, a good orientation in it;
- acceptance of oneself and of others as they are;
- openness and friendly attitude in terms of their thoughts and feelings;
- emotional well-balanced, tactful in dealing with people in combination with firmness in the case;
- flexibility of conduct taking into account the changed circumstances, an individual approach to people;
- an operational and effective organization of collective discussions of problems;
- stimulation of other persons by means of the encouragement, support, sincere admiration of their achievements (not insults, not demean other people);
- promotion and maintenance of a favorable psychological climate in the collective.

Is held in the form of an oral test. The Respondent is invited 30 of the allegations, describing the various types of behavior. The task of the Respondent assessed these statements on a 5-point scale, depending on how the described behavior is characteristic of him: «it is Very typical for me» to «not at all typical for me».

The method of diagnostics of social-psychological adaptation K. Rodzhers and R. Dajmond is the analysis of how well a student is experiencing and is aware of the critical moments of their personality and of their states, because of the accuracy of such display in many respects depends on the success of its mastering with the new requirements, adaptation to it (under the adaptation understand the process of transformation of the objective social forms and conditions of life of individuals in productive individual qualitatively unique methods of its organization).

In the questionnaire contained statements about the man, his way of life: experiences, thoughts, habits and styles of behavior. They can always be identified with our own way of life.

All statements have been grouped to 6 factors, which meet the criteria suitability and disadapted: 1) acceptance - rejection of themselves; 2) the adoption of other - the conflict with others; 3) emotional comfort - emotional discomfort; 4) expectations of internal control - the expectations of external control; 5) domination - statement; 6) escapism (a « backtrack » from the problems).

The study showed on the method V. G. Romeka "Self-confidence", we have the following results. The high score for the scale "confidence" with 24% of respondents, 46% of respondents have a mean value of self-confidence and 30% of respondents - low self-confidence. On a scale of social courage good results with only 20% of respondents, 43% - average and 37% - low, they are timid and shy. Scale "initiative in social contacts" showed that high levels of 30% of the respondents, the average - 33% and the lowest rates are 37%.

The overall level of confidence demonstrates technique of Raydas "Self-confidence." According to this method, it was found that self-confident only 27% of respondents (high), 40% - with the average confidence and 33% - unconfident of himself.

According to the method of diagnostics of social-psychological adaptation K. Rogers and R. Diamond has identified the following results. Since this technique has six factors, let us consider each of them. For the first factor, it was found that fully perceive themselves - 70% of the respondents, while 30% - partially, that is, they do not satisfy in itself. The second factor is

«The adoption of other» showed that 54% of the respondents have high rates, the average indicators are 33% and 13% of the respondents - the low level of acceptance of others. The high level of emotional comfort is 56% of the respondents, and it shows that they are optimistic way of life and balanced. In 30% of the respondents expressed the average level of emotional comfort and only in 13% of respondents found emotional discomfort. Such people are usually anxious or worried and apathetic. The fourth factor expresses internality person, that is a person focuses on internal control or by external control. High values for these factors have a 63%. These respondents are guided to the fact that the achievement of life goals depends on themselves, but also they emphasized personal responsibility and competence. The average levels have 13% of respondents. Low rates are expressed in 24% of the respondents indicate that the person is focused on external control. Such a person relies on the momentum and support from the outside, it is passive in addressing the challenges of life. According to the results of the fifth factor, it turned out that 40% of respondents have a high level of striving for domination; 20% - medium level; low level have 40% of the respondents and this shows that they are dependent on others. The sixth factor showed 60% of the respondents have a high level of escapism, that is, they do not deviate from the problems. The low levels have 30% of the respondents. Such people shy away from a challenge. And 10% of the respondents were in the zone of uncertainty. This is also the method was determined by the level of socio-psychological suitability students. The high levels of socio-psychological suitability have 26% of students; the average level of development have 50% of the respondents; the low level of 24% have students.

On the basis of the results of the research have been developed practical recommendations on the identification in the course of investigations of the influence of the level of confidence on the socio-psychological adaptation of students.

Conclusions. As a result of establishing research has shown that one of the components of the success of socio-psychological adaptation of students to teaching in a higher education institution is the high level of their self-confidence. For its increase in the student group, you need to create a favorable atmosphere of solidarity and trust, to reveal the creative potential of students, to form a tolerant attitude to all members of the group. Set benchmarks, assuage the hunger for information and remove affordable voltage. To awaken in the students of the group of curiosity. When the group created a comfortable microclimate, her students become confident, eager to learn and create. The creation of self-confidence on the socio-psychological adaptation in the group will contribute to the game forms of training and socio-psychological training. Game forms of training can significantly strengthen the motivation of the students, they contribute to the understanding of the complex linkages that help socialization and personal development of students and provide an opportunity to verify in practice, develop and integrate different beliefs, skills, and abilities. Joint group activities, with the participation of all the students, improve interpersonal relations, which significantly affects the increase of the level of confidence in himself. As numerous researches show, the effective regulation of social-psychological adaptation of students is a group training. Already after the first session of the social-psychological training in group behavior changes: decrease categorical assessments, increasing friendliness, born mutual responsibility, expanding mutual assistance, goodwill.

Thus, all the educational activities should be aimed at formation of a healthy level of self-confidence as an important indicator of the quality of socio-psychological adaptation of students. But to secure a high level of self-confidence, it is necessary to work above itself.

Literature

1. Александрова Ю. В. Возрастная психология / Ю. В. Александрова. – М. : СГУ, 1999. – 63 с.
2. Дьяченко М. И. Психология высшей школы: особенности деятельности студентов и преподавателей / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Хэлтон, 2008. – 399 с.

3. Лабунская В. А. Психология личности. учебное пособие / П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. – М. : Эксмо, 2007 – 653 с.
4. Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс / Д. Майерс. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. – 512 с.
5. Хохлова Е. В. Уверенность в себе - базовое качество инновационной личности [Текст] / Е. В. Хохлова // Молодой ученый. – 2011. – №6. Т.2. – С. 108 – 110.

References

1. Aleksandrova Ju. V. Vozrastnaja psihologija / Ju. V. Aleksandrova. – М. : SGU, 1999. – 63 s.
2. D'jachenko M. I. Psihologija vysshej shkoly: osobennosti dejatel'nosti studentov i преподаvatelej / M. I. D'jachenko, L. A. Kandybovich. – Minsk : Hjelton, 2008. – 399 s.
3. Labunskaja V. A. Psihologija lichnosti. uchebnoe posobie / P. N. Ermakova, V. A. Labunskoj. – М. : Jeksmo, 2007 – 653 s.
4. Majers D. Social'naja psihologija. Intensivnyj kurs / D. Majers. – SPb. : Prajm-Evroznak, 2007. – 512 s.
5. Hohlova E. V. Uverennost' v sebe - bazovoe kachestvo innovacionnoj lichnosti [Tekst] / E. V. Hohlova // Molodoj uchenyj. – 2011. – №6. Т.2. – С. 108 – 110.

Завацька Н.С., Боровська В.С.

ВПЛИВ РІВНЯ ВПЕВНЕНОСТІ У СОБІ НА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНУ АДАПТАЦІЮ СТУДЕНТІВ ДО УМОВ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті проведено теоретико-методологічний аналіз проблеми дослідження рівня впевненості в собі у вітчизняній та зарубіжній літературі; розглядаються особливості студентської молоді. Наведено результати дослідження особливості впливу рівня впевненості в собі на соціально-психологічну адаптацію студентів до умов вищого навчального закладу; надано практичні рекомендації щодо розвитку впевненості в собі. Джерел – 5.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, впевнена поведінка, впевненість у собі, студентська молодь, вищий навчальний заклад.

Завацкая Н.Е., Боровская В.С.

Влияние уровня уверенности в себе на социально-психологическую адаптацию студентов у условиях высшего учебного заведения

В статье проведен теоретико-методологический анализ по проблеме исследования уровня уверенности в себе в отечественной и зарубежной литературе; рассматриваются особенности студенческой молодежи. Приведены результаты исследования влияния уровня уверенности в себе на социально-психологическую адаптацию студентов к условиям высшего учебного заведения; даны практические рекомендации по развитию уверенности в себе. Источников - 5.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, уверенность, уверенное поведение, уверенность в себе, студенческая молодежь, высшее учебное заведение.

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ

Боровська Вікторія Сергіївна – студентка 4 курсу спеціальності «Психологія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВ САМООЦІНКИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті проведено теоретико-методологічний аналіз за проблемою дослідження впливу самооцінки студентів вищих навчальних закладів на ефективність їхньої навчальної діяльності. Наведено практичні рекомендації щодо формування адекватної самооцінки студентської молоді та підвищення ефективності процесу оволодіння знаннями під час навчання у виші. Джерел – 6.

Ключові слова: студенти, особистість, самооцінка, самосвідомість, успішність навчальної діяльності.

Постановка проблеми. Період навчання у вищому навчальному закладі і те, як студент справляється з проблемами, що виникають у цьому процесі, дуже важливі для перебігу його подальшого життя. А. Маслоу розглядає навчання як процес, що триває все життя і не обмежений стінами навчальної аудиторії.

Вивчення властивостей самосвідомості, адекватності самооцінки, структури рівня успішності навчальної діяльності має не тільки теоретичний, а й практичний інтерес у зв'язку з формуванням життєвої позиції особистості. Самосвідомість тісно пов'язана з рівнем домагань людини. Рівень домагань виявляється в ступені труднощів цілей і завдань, які людина ставить перед собою. Отже, рівень успішності навчальної діяльності можна розглядати і як реалізацію самооцінки людини, а відтак означену проблему слід вважати актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічних дослідженнях, як вітчизняних, так і зарубіжних, проблема самооцінки не обділена увагою; найбільш повну розробку її теоретичні аспекти знайшли в радянській психології в працях Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, І. С. Кона, М. І. Лісіна, А. І. Ліпкіної, В. В. Століна, у закордонній – У. Джемса, Ч. Кулі, Дж. Міда, Е. Еріксона, К. Роджерса та інших. Цими вченими обговорюються такі питання, як онтогенез самооцінки, її структура, функції, можливості та закономірності формування. Самоцінка розглядається як найважливіше особистісне утворення, що бере безпосередню участь в регуляції людиною своєї поведінки і діяльності як автономна характеристика особистості, її центральний компонент, що формується за активної участі самої особистості і відображає якісну своєрідність її внутрішнього світу.

Самоцінка у вітчизняній психології вивчалася у зв'язку з проблемою розвитку і формування самосвідомості. Ці дослідження сконцентровані навколо двох груп питань. З одного боку, в загальнотеоретичному та методологічному аспектах проаналізовано питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. З даного питання можна виділити роботи таких психологів, педагогів як Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтьєв, С. С. Рубінштейн, М. Н. Скаткін, в іншій групі досліджень розглядаються більш спеціальні питання, перш за все пов'язані з особливостями самооцінок, їхнім взаємозв'язком з оцінками оточуючих. Можна виділити публікації А. І. Ліпкіної, Є. І. Саванько.

Значне поширення феномену оцінки в навчально-виховному процесі послужило причиною того, що оцінювання результатів навчальної діяльності і самооцінювання виділилося в останні роки в самостійний напрям. Проблема оцінювання і оцінки в різних своїх аспектах отримала відображення в працях вітчизняних і зарубіжних психологів, педагогів та методистів (Б. Г. Ананьєв, Ю. К. Бабанський, П. П. Блонський, Дж. Брунер, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Є. О. Голубева, О. М. Леонтьєв, І. Я. Лернер, О. Р. Лурія, М. Н. Скаткін, Д. Б. Ельконін, А. І. Ліпкіна).

Мета статті – вивчення взаємозв'язку самооцінки і ефективності навчальної діяльності студентів вищих навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Самооцінка виступає як відносно стійке структурне утворення, компонент Я - концепції, самопізнання і як процес самооцінювання. Основу самооцінки становить система особистісних смислів індивіда, прийнята ним система цінностей. Розглядається в якості центрального особистісного освіти і центрального компонента Я - концепції.

Самооцінка інтерпретується як особистісне утворення, що приймає безпосередню участь в регуляції поведінки і діяльності людини, як автономна характеристика особистості, її центральний компонент, що формується за активної участі самої особистості і відображає своєрідність її внутрішнього світу.

Т. Шибугані говорить про самооцінку так: «Якщо особистість - це організація цінностей, то ядром такого функціонального єдності є самооцінка» [3].

Провідна роль самооцінці відводиться в рамках дослідження проблем самосвідомості: вона характеризується як стрижень цього процесу, показник індивідуального рівня її розвитку, його особистісний аспект, органічно включений в процес самопізнання. З самооцінкою зв'язуються оцінні функції самопізнання, вбирають в себе емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе, специфіка розуміння нею самої себе [2].

Однією з найбільш актуальних проблем педагогіки вищої школи є навчальна успішність, що пов'язано з підвищенням вимог до фахівців і обумовлено високим темпом розвитку технологій, величезним потоком інформації, а значить, необхідністю вжиття заходів щодо поліпшення якості вузівської підготовки, і, відповідно, підвищенням навчальної успішності студентів. Дана проблема вивчалася в педагогіці загальноосвітньої школи, але залишається досі предметом гарячих суперечок і сферою протистояння абсолютно протилежних точок зору на аспект визначення провідних чинників забезпечення навчальної успішності та попередження неуспішності. Педагогіка вищої школи зазнає в даний час гостру потребу в дослідженні зазначеної проблеми.

В. О. Якунін вважає, що академічна успішність, навчальна успішність і навчальна активність належать до числа узагальнених критеріїв ефективності навчання. У термінах управління академічну успішність можна визначити як ступінь збігу реальних результатів навчальної діяльності студентів із запланованими, а успішність навчання – як ефективність керівництва навчально-пізнавальною діяльністю студентів, що забезпечує високі психологічні результати за мінімальних витрат (матеріальних, фінансових, фізичних, психологічних і т.д.) [3].

Критеріями навчальної успішності є академічна (навчальна) успішність, що відображає в бальній оцінці (позначці) рівень навчальних досягнень, а також зацікавленість, вмотивованість, якість і способи розумової роботи (активність, напруженість, темп, тривалість, систематичність, співвідношення раціональних і нераціональних прийомів роботи і т.п.). Внаслідок індивідуально-психологічних відмінностей в структурі навчально-пізнавальної діяльності одні студенти досить швидко і легко досягають високих результатів у навчанні, інші - порівняно повільно, а деякі зовсім не можуть до них наблизитися. У даному випадку говорять про такі властивості психічного розвитку людини, як його навченість або вихованість, під якими мають на увазі придбану під впливом освіти, навчання і виховання внутрішню готовність до різних психологічних перебудов і перетворень у відповідності з новими програмами подальшого навчання і виховання. Навченість і вихованість стають найважливішими умовами і факторами подальшого розвитку людини і формування його як особистості і суб'єкта діяльності [4].

Успіх будь-якої діяльності, в тому числі навчальної, забезпечується завдяки активності особистості та її оптимального психічного стану. Навчальна діяльність - це мотивована активність того, хто навчається, для досягнення цілей навчання. Своєрідність

навчальної діяльності полягає в тому, що в процесі її здійснення людина не тільки засвоює знання, але і формується як особистість. Навчальна діяльність студентів вищих навчальних закладів відрізняється професійною спрямованістю, що пов'язано з посиленням ролі професійних мотивів самоосвіти та самовиховання. З точки зору Н.М. Пейсахова, навчальна діяльність розглядається як складна динамічна система, обумовлена рівнями відносин, поведінки, пізнавальної діяльності, психічних станів і фізіологічного забезпечення (функціональних станів). Всі ці рівні взаємопов'язані і взаємозумовлені. Тому порушення, збій в одній ланці навчальної діяльності призводить до порушення і зниження ефективності роботи всієї системи в цілому [1].

У структурі навчальної діяльності виділяється рівень відносин між студентом і викладачем, між студентом і його однокурсниками. За єдності цілей у викладача і студента спілкування між ними буде творчою співдружністю. Якщо активна особистість (викладач) при спілкуванні зі студентом ставить мету передати знання, а пасивна особистість (студент) розглядає спілкування як засіб отримання оцінки, заліку, то відносини між ними будуть на рівні управління. Якщо у взаємодії активна особистість (студент або викладач) розглядає спілкування з пасивної як засіб одержання чогось, а пасивна при цьому ставить мету, то спілкування між ними буде на рівні обслуговування (пасивна особистість обслуговує активну). Рівень відносин між викладачем і студентом впливає на поведінку останнього, на його пізнавальну діяльність, на психічний стан, а через нього і на його функціональний стан.

Відносини, що виникають у навчальному процесі при спілкуванні між викладачем і студентом, студентською групою, безумовно, мають великий вплив на всі рівні навчальної діяльності, на формування і становлення особистості, індивідуальності студента. При цьому тільки тоді, коли кожен з тих, хто спілкуються, розуміє іншу і приймає його таким, яким він є, відносини будуть сприяти розвитку творчих здібностей студента, становленню його індивідуальності [5].

Успішність навчання включає в себе успішне проходження по шаблях і рівнях освіти, оволодіння знаннями, вміннями, навичками, розвиток особистісного потенціалу, формування соціальної компетентності, адаптацію в соціумі, входження в професійну діяльність.

Період навчання студента в університеті і те, як він навчається, справляється з проблемами, що виникають у цьому процесі, дуже важливі для перебігу його подальшого життя. А. Маслоу розглядає навчання як процес, що триває все життя і не обмежений стінами навчального класу [6].

В основі неуспішності навчання може лежати кілька взаємозалежних причин. Основними причинами неуспішності психологи (Н.О. Менчинська, С.С. Степанов) вважають, по-перше, різного роду недоліки пізнавальної діяльності; по-друге, недоліки в розвитку мотиваційної сфери студентів.

Самооцінка, тобто оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей, будучи регулятором поведінки людини, впливає на ефективність її діяльності.

Студенти з адекватною або високою самооцінкою налаштовані більш оптимістично, ніж ті, у кого самооцінка занижена; вони успішно вирішують поставлені перед ними завдання, оскільки відчувають впевненість у власних силах. Такі люди менше схильні до стресу і тривожності, доброзичливо сприймають навколишній світ і себе самих.

Адекватна самооцінка надає студенту моральне задоволення і підтримує його людську гідність [4].

Для дослідження впливу самооцінки на ефективність навчальної діяльності студентів використовувались такі методики: шкала самооцінки та рівня домагань Т. Дембо і С.Я. Рубінштейн, методика «Особистісний диференціал», анкета «Успішність навчальної діяльності». Дослідження проводилося серед студентів спеціальності «Психологія» Східноукраїнського національного університету імені В. Даля.

Шкала самооцінки та рівня домагань Т. Дембо і С.Я. Рубінштейн побудована на безпосередньому оцінюванні (шкалюванні) респондентами ряду особистісних якостей, таких як здоров'я, здібності, характер і т. д. Обстежуваним пропонується на вертикальних лініях відзначити певними знаками рівень розвитку у них цих якостей (показник самооцінки) і рівень домагань, тобто рівень розвитку цих же якостей, який би задовольняв їх. Кожному досліджуваному пропонується бланк методики, що містить інструкцію і завдання. Методика призначена для психологічної діагностики стану самооцінки за наступними параметрами: висота самооцінки (фон настрою), стійкість самооцінки (емоційна стійкість), ступінь реалістичності адекватності самооцінки, ступінь критичності, вимогливості до себе, ступінь задоволеності собою, інтегрованість усвідомленого й неусвідомлюваного рівнів самооцінки.

Методика «Особистісний диференціал» надає можливість вивчити ставлення до самого себе і до інших людей і спрямована на виявлення уявлень індивіда про власну значущість, рівні домагань, вольової саморегуляції та розвиненості комунікаційних здібностей у міжособистісних відносинах. Особистісний (семантичний) диференціал, побудований на самооцінці функціонального стану, є високозначущою методикою для перекладу одержуваної об'єктивної інформації на мову суб'єктивно-рефлексивних рис особистості – на мову самого досліджуваного. Цей метод з найбільшою повнотою дозволяє проникнути саме у внутрішній світ особистості, систему його «психічних координат». Розроблений варіант методики включає полюси трьох класичних факторів семантичного диференціала: оцінки, сили та активності. В якості полярних позицій шкал використовуються прикметники, які позначають особистісні якості. Від соціометричних методів ця методика відрізняється багатомірністю характеристик відносин і більшою їхньою узагальненістю.

Анкета «Успішність навчальної діяльності» складається з 16 питань, на які респонденту пропонується відповісти «так» чи «ні». Анкета, побудована на самооцінюванні випробуваного успішності своєї навчальної діяльності, дає змогу визначити, чи успішний респондент в навчанні, чи задоволений він результатами оволодіння знаннями, чи комфортно він себе почуває в навчальній діяльності.

Після проведення методики «Шкала самооцінки та рівня домагань Т. Дембо і С.Я. Рубінштейн» були отримані такі результати. За шкалою рівня домагань були отримані такі показники: 30% респондентів мають нормальний (реалістичний) рівень домагань, 43% респондентів мають високий рівень домагань, що вказує на їхнє оптимальне уявлення про свої можливості, 20% випробовуваних мають завищений рівень домагань, що говорить про їхнє нереалістичне, некритичне ставлення до власних можливостей, та 7% респондентів показали занижений рівень домагань, що може свідчити про несприятливий розвиток особистості. За шкалою висоти самооцінки випробовувани отримали такі результати: 37% респондентів мають високий показник самооцінки, що свідчить про реалістичну (адекватну) самооцінку, у 27% випробовуваних низький рівень самооцінки, що скоріше за все свідчить про крайнє неблагополуччя у розвитку особистості, 23% респондентів мають завищену самооцінку, що може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими, у 13 % випробовуваних середній (адекватний) рівень самооцінки.

За методикою «Особистісний диференціал» були виявлені такі результати. За шкалою оцінки 60% випробовуваних отримали середні показники, що свідчить про те, що респонденти в цілому приймають себе як особистостей, задоволені собою; 37% випробовуваних отримали низькі показники, що говорить про незадоволеність власною поведінкою, рівнем досягнень, особливостями особистості та недостатній рівень прийняття самого себе; 3% респондентів отримали високі показники, це свідчить про те, що респонденти схильні усвідомлювати себе як носіїв позитивних, соціально бажаних характеристик. За шкалою сили 60% випробовуваних отримали низькі показники, що

може говорити про недостатній самоконтроль, нездатність триматися прийнятої лінії поведінки, залежність від зовнішніх обставин і оцінок, 33% респондентів отримали середні показники, що вказує на схильність розраховувати на власні сили у важких ситуаціях, 7% випробовуваних отримали високі показники, що говорить про впевненість в собі, незалежність. За шкалою активності 53% респондентів отримали низькі показники, що свідчить про певну пасивність, спокійні емоційні реакції, 37% випробовуваних отримали середні показники, що вказує на середню активність, товариськість, 10% респондентів отримали високі показники, що говорить про високу активність, імпульсивність поведінки.

За допомогою анкети «Успішність навчальної діяльності» були отримані такі результати. 53% респондентів мають високі показники, що свідчить про їхню повну задоволеність своєю навчальною діяльністю, 27% респондентів частково задоволені своїми успіхами у навчанні, 16% респондентів не вважають себе успішними в оволодінні знаннями.

На основі результатів дослідження розроблені практичні рекомендації щодо виявлення в ході дослідження впливу самооцінки на ефективність навчальної діяльності студентів.

Висновки. Для того щоб сформувати адекватний рівень самооцінки у студентів, треба створити позитивну емоційну атмосферу в студентській групі таким чином, щоб кожен студент, почувавши себе її часткою, міг повністю розкрити весь свій творчий потенціал, не боявся виказувати свою думку, міг покласти на одногрупника та відчував підтримку всієї групи. Потрібно викликати інтерес у студентів, заохочуючи їх до навчання, відкриваючи перед ними нові грані науки та допомагаючи долати труднощі. Створення сприятливої атмосфери в студентській групі неможливе без втручання педагога. На основі знання і врахування індивідуальних особистісних особливостей студентів педагог вибирає та здійснює необхідні психолого-педагогічні впливи в кожному конкретному випадку: бесіди, спрямовані на зняття у частини студентів станів невпевненості, підвищеної тривожності; заохочення, підбадьорювання в ситуації іспитів студентів з високою невпевненістю в собі, зняття перед іспитом стану страху, який знижує їхні можливості, сковує пам'ять, мислення; перед іспитами таких студентів треба заохотити, вселити впевненість у своїх силах; бесіди, спрямовані на подолання зайвої впевненості в собі (зниження рівня самооцінки); робота з пасивними студентами з метою подолання їхнього власного стереотипу поведінки. Такі студенти (не обов'язково з низькими здібностями, нерідко просто запустили навчання, невпевнені в собі) не наважуються звернутися за допомогою до викладачів або товаришів по групі і тому накопичують незрозумілий матеріал. Виявити активність їм заважають боязнь показати свою некомпетентність, почуття незручності. Таким студентам самим не позбутися звички до пасивної поведінки; допомогти виявитися їхні сильні сторони (можна, зокрема, давати конкретні доручення, при виконанні яких виявилися б відповідні здібності студентів, і на цій основі змінилося б ставлення до них всередині групи, підвищився їхній статус серед однокурсників); введення слабого студента в колектив групи, налагодження контакту з товаришами по навчанню; здійснення організуючої функції по згуртуванню колективу куратором студентської групи, вивчення структури міжособистісних відносин і психологічного клімату в студентській групі. Якщо в групі буде створена позитивна емоційна атмосфера, то студенти почуватимуться більш впевненими у собі, а завдяки цьому нормалізується їхня самооцінка.

Розвитку адекватного рівня самооцінки також сприятимуть ігрові форми навчання та соціально-психологічні тренінги.

Таким чином, всі навчально-виховні заходи повинні бути спрямовані на формування адекватного рівня самооцінки, як важливий показник успішності навчальної діяльності студентів. Але щоб закріпити адекватний рівень самооцінки, необхідно працювати над собою.

Література

1. Александрова Ю. В. Возрастная психология / Ю. В. Александрова. – М. : СГУ, 1999. – 63 с.
2. Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования / А. Г. Асмолов. – М. : МГУ, 1984. – 104 с.
3. Зимбардо Ф. Формирование самооценки. Самосознание и защитные механизмы личности / Ф. Зимбардо. – Самара : «Бахрах», 2003. – 203 с.
4. Лабунская В. А. Психология личности. учебное пособие / П. Н. Ермакова, В. А. Лабунская. – М. : Эксмо, 2007 – 653 с.
5. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. - М. : Политиздат, 1972 - 303 с.
6. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977 - 144 с.

References

1. Aleksandrova Ju. V. Vozrastnaja psihologija / Ju. V. Aleksandrova. – M. : SGU, 1999. – 63 s.
2. Asmolov A. G. Lichnost' kak predmet psihologicheskogo issledovanija / A. G. Asmolov. – M. : MGU, 1984. – 104 s.
3. Zimbardo F. Formirovanie samoocenki. Samosoznanie i zashhitnye mehanizmy lichnosti / F. Zimbardo. – Samara : «Bahrah», 2003. – 203 s.
4. Labunskaja V. A. Psihologija lichnosti. uchebnoe posobie / P. N. Ermakova, V. A. Labunskaja. – M. : Jeksmo, 2007 – 653 s.
5. Spirkin A. G. Soznanie i samosoznanie / A. G. Spirkin. - M. : Politizdat, 1972 - 303 s.
6. Chesnokova I. I. Problema samosoznanija v psihologii / I. I. Chesnokova. – M. : Nauka, 1977 - 144 s.

Завацкая Н.Е., Дюкарева О.Ю.

Особенности влияния самооценки на эффективность учебной деятельности студентов высших учебных заведений

В статье проведен теоретико-методологический анализ по проблеме исследования влияния самооценки студентов высших учебных заведений на эффективность их учебной деятельности. Приведены практические рекомендации по формированию адекватной самооценки студенческой молодежи и повышения эффективности процесса овладения знаниями во время учебы в вузе. Источников - 6.

Ключевые слова: студенты, личность, самооценка, самосознание, успешность учебной деятельности.

Zavatskaya N., Dyukareva O.

Features of the influence on the effectiveness of self-learning activities of students of higher educational institutions

The article provides theoretical and methodological analysis on the problem of self-study of the effect of university students on the effectiveness of their training activities. The practical recommendations for forming self-esteem of students and improve the process of acquiring knowledge during their studies at the university. Sources - 6.

Key words: students, personality, self-esteem, self-awareness, the success of the training activities.

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

Дюкарсва Олена Юрійвна – студентка 4 курсу спеціальності «Психологія» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті визначено проблему становлення духовно-особистісного становлення особистості, що є актуальною як в науці, так і в суспільній практиці. Актуальність цієї проблеми зумовлена причинами декількох типів: по-перше, сучасна молодь прагне до найбільш повного виявлення та реалізації своїх можливостей, оскільки прагне «відповідати» сучасному світові у якості «рівноцінного партнера»; по-друге, для сучасної людини проблема реалізації всіх своїх можливостей пов'язана з досить впливовою суспільною тенденцією сьогодення, зумовленою «потребою самоактуалізації», що набула статусу соціально-ціннісної потреби в сучасному суспільстві. Розглянуто сучасні підходи до духовно-особистісного становлення молоді. Представлено ідею комплексного підходу до природи, механізмів духовно-особистісного становлення молоді. Джерел – 16.

Ключові слова: студентська молодь, духовно-особистісне становлення, само актуалізація, самореалізація.

Постановка проблеми. Проблема духовно-особистісного становлення особистості є актуальною як в науці, так і в суспільній практиці. На перехідних етапах історичного розвитку нації значущість духовності набуває особливої ваги. Ситуація, що склалася в сучасній Україні, є складною і суперечливою. Науковці констатують недостатній рівень поширення духовних цінностей серед української молоді, домінування в неї суто прагматичних інтересів. Актуальність цієї проблеми зумовлена причинами декількох типів: по-перше, сучасна молодь прагне до найбільш повного виявлення та реалізації своїх можливостей, оскільки намагається «відповідати» сучасному світові у якості «рівноцінного партнера»; по-друге, для сучасної людини проблема реалізації всіх своїх можливостей пов'язана з досить впливовою суспільною тенденцією сьогодення, зумовленою «потребою самоактуалізації», що набула статусу соціально-ціннісної потреби в сучасному суспільстві. Сьогодні ситуація в суспільстві диктує нові завдання духовного розвитку студентської молоді. Становлення духовності особистості передбачає культурний процес впливу суспільства на молоду людину [14, с. 3].

У науковій літературі відсутні показники і критерії духовного становлення особистості, а також ефективні моделі і продуктивні програми духовного становлення студентської молоді. Розробка вищенаведених положень є необхідною не тільки як теоретичний внесок у педагогічну та вікову психологію, а й як практична допомога викладачам вищих навчальних закладів [13, с. 13 - 19].

Глибокі соціальні зміни в Україні зумовлюють необхідність суттєвого удосконалення системи професійної підготовки. Сьогодні нашій країні потрібні не просто фахівці високого класу, а особистості з багатим духовним світом, здатні до усвідомлення себе як частини суспільства, готові діяти на його благо та відповідати за свої дії. В умовах зростання бездуховності в усіх сферах суспільного життя саме такі професіонали спроможні долати численні труднощі, кризи, конфлікти, сприяти переорієнтації суспільного розвитку на необхідні сьогодні антропоцентричні засади [16, с. 116 - 118]. Це зумовлює актуальність освітнього завдання щодо забезпечення духовного розвитку студентів – майбутніх суб'єктів трудової діяльності.

Обґрунтуванню значення духовності присвячено чимало досліджень, і коло їх розширюється. Адже серед багатьох проблем нашого суспільства, які спостерігаємо сьогодні, першочергового вивчення потребує питання духовного розвитку особистості і, передусім, молоді людини.

Духовність – це складний психічний феномен; прояв внутрішнього світу особистості; інформаційно-енергетична структура особистості, насичена символами, якими вона володіє. Такий підхід передбачає розгляд духовної сфери як складової феномена культури. Духовний світ кожної людини індивідуальний. Духовність є тією властивістю, яка робить особистість творчою, цікавою для інших. Йдеться не лише про знання, досвід, товариськість або щедрість. Духовність – це індивідуальна особливість особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити й діяти для інших [12, с. 39 - 53].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічною основою дослідження є: філософські, психолого-педагогічні концепції, що розкривають загальнонаукові категорії «духовність» (Л.П.Буева, Б.С.Братусь, В.В.Знаков, М.С.Каган,); «потенціал» (В.Н.Мясіщев, В.И.Слободчиков); «становлення» (И.С.Кон, А.Н.Леонтьев, В.Франкл, В.А.Петровский); (К.А.Абульханова-Славська, А.В.Брушлинський, А.В.Петровский, С.Л.Рубінштейн); системно-діяльнісна парадигма в дослідженнях психічного (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьев, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн та ін.); системний підхід до дослідження особистості (К.О. Альбуханова-Славська, Б.Г.Ананьев, М.Й.Боришевський, Г.В.Ложкін, Б.Ф.Ломов та ін.); принципи детермінації та суб'єктної активності в їх взаємозв'язку (А.В.Брушлинський, О.М.Леонтьев, В.О.Моляко, В.А.Романець, С.Л.Рубінштейн, Т.М.Титаренко та ін.); чинники становлення і розвитку особистості та психологічні умови педагогічного сприяння цим процесам (Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, В.В.Давидов, Г.С.Костюк, Н.В.Чепелева та ін.); дослідження присвячені проблемі активності та активності індивіда в його особистісному становленні (М.Й.Боришевський, О.О.Кнопкін, В.О.Татенко, П.Р.Чамата та ін.); ідеї гуманізації освіти у рамках особистісно-розвивальної парадигми (Г.О.Балл, О.Ф.Бондаренко, В.В.Давидов, С.Д.Максименко, Ю.М.Швалб).

У дослідженні реалізовано один з підходів до розкриття психологічних аспектів проблеми духовності. Спадщина мислителів Г. С. Сковороди, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, В. О. Сухомлинського, Г. П. Ващенко, праці зарубіжних психологів К. Г. Юнга, Ф. Лерша, Г.Г. Гадамера, К. Роджерса, Р. Мейя, М. Фрідмана, Д. Еткінза, Дж. Портера, Е. Бартона, Р. Тоскова, Дж. Коннора, А. Пріллетенскі, Ш. Шустера, М. Букувалас, українських Г. С. Костюка, С. Д. Максименка, М. Й. Боришевського, І. Д. Бега, Г. О. Балла, О. В. Киричука, О. П. Колісника, Е. О. Помиткіна, В. Ф. Моргуна, О. П. Саннікової, В. А. Семиченко, Н. В. Чепелевої, Т. С. Яценко становлять основу сучасних психологічних досліджень духовності особистості. Дослідженню духовності сприяло осмислення складних психологічних реалій людського вчинку (В. А. Роменець, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко), розвиток саморегулювання людини на особистісному рівні та самоактуалізації особистості (М. Й. Боришевський). Педагогічний і народознавчий аспекти духовності досліджували П. Р. Ігнатенко, В. Л. Плужний, В. В. Москаленко, М. І. Пірен, В. В. Рибалка, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька, психолого-педагогічний – С. Д. Максименко, М. Й. Боришевський, І. А. Зязюн, В. П. Москалець, М. В. Савчин, В. Л. Зливков, О. В. Сухомлинська, І. В. Тисячник, К. І. Чорна та інші. Проте розуміння суті становлення духовності молоді у юнацькому віці залишається важливою дослідницькою проблемою. Бракує досліджень, присвячених аналізу процесу становлення духовності у контексті самовдосконалення людини. Цей дефіцит безпосередньо позначається на розвитку не тільки фундаментальних, але й прикладних досліджень у галузі соціальної, вікової та педагогічної психології. Спроби дослідити та побудувати універсальний алгоритм організації та забезпечення «ефективного», «продуктивного» життєвого шляху осіб юнацького віку властиві кожному окремому історичному етапу розвитку філософської та психологічної думки (Сократ, Платон, А.Августин, М.Кузанський, Г.Сковорода, С.А.К'єркегор, В.С.Соловйов, М.О.Бердяев, С.Л.Франк, В.В.Розанов, М.О.Лосський, Г.І.Челпанов, В.В.Зеньковський, Г.Г.Шпет, С.Булгаков, П.Флоренський, М.М.Рубінштейн, Ш.Бюлер, С.Л.Рубінштейн, Г.С.Костюк,

Б.Г.Ананьєв, К.О.Абульханова-Славська, В.А.Роменець, В.П.Зінченко, І.Г.Белявський та ін.).

Дослідження психології духовності у вітчизняній науці здійснювали, зокрема, М.Й.Боришевський, О.В.Киричук, Ж. Юзвак. Проблемам духовного виховання присвячено праці І.Д.Беха, В.М.Бондаровської, М.Й.Боришевського, І. Зязюна. Духовний розвиток особистості відображений у працях таких вчених, як А. Адлер, Р. Алперт, В.Я.Артюнов, А. Гармась, С. Гроф, О.І.Климишин, О. В. Киричук, Г. С. Мурніна, О. М. Олексюк, Т. І. Пашукова, Г. Райх, К. Роджерс, О. Семашко, В. Сивков, Н. Хомутиннікова.

Проте, в умовах сучасної трансформації суспільства проблема соціально-психологічних особливостей духовно-особистісного становлення студентської молоді є актуальною.

Мета статті – розглянути теоретичні та методологічні засади вивчення особливостей духовно-особистісного становлення. Теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити соціально-психологічні особливості духовно-особистісного становлення студентської молоді.

Виклад основних матеріалів та результатів дослідження. Духовний розвиток особистості є предметом досліджень у галузі педагогіки і психології (І. Бех, Ж. Маценко, М. Піщулін, Е. Помиткін, Ж. Юзвак). Нині учені зосереджують свою увагу на різних аспектах феномена духовності та можливостях його формування. Так, у працях І.Зязюна та С. Гончаренка проаналізовано моральні та етичні сторони духовності. О. Сухомлинська обґрунтувала тезу щодо ролі духовних цінностей як смислоутворювального ядра духовності. М. Савчин присвятив свої роботи проблемі розвитку духовного потенціалу особистості, а Г. Балл – питанню духовної самореалізації особистості. Останнім часом активізувалися наукові пошуки у напрямі розробки теоретико-методологічних засад формування духовної особистості з позицій християнсько-філософської ноології (Г. Васянович, В. Онищенко, М. Савчин), виховання молоді на принципах християнської моралі (В. Жуковський, Л.Крижанська, С. Новоселецька, І. Петрова) [11, с. 139 - 150].

Незважаючи на посилення наукового інтересу до означеної проблеми, недостатньо розробленим є питання духовно-особистісного розвитку студентської молоді. В межах цієї роботи бачиться доцільним здійснити огляд поглядів на феномен духовності особистості, визначити оптимальні педагогічні підходи до розв'язання питання духовно-особистісного розвитку особистості майбутнього фахівця у ході навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі.

Зроблені ученими узагальнення дають змогу розуміти духовність особистості залежно від наявності відповідних згаданим ідеалам певних якостей (інтелектуальних, моральних, чуттєво-емоційних, мотиваційних), а саме:

– спрямованості на пошук істини, переживання краси та слідування добру (Філософський енциклопедичний словник) [10, с. 311];

– індивідуальної виразності «в системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання та соціальної потреби жити, діяти «для інших» (Психологічний словник) [6, с. 282];

– спрямованості інтересів та нахилів людини до пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей (Ж. Маценко) [5, с. 11];

– творчої здатності особистості до самореалізації й самовдосконалення, зумовленої «такими особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової сфер, що сприяють успішному формуванню та реалізації потреби у цілеспрямованому пізнанні та ствердженні в її життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних та естетичних цінностей, усвідомленню єдності себе та Всесвіту» (Ж.Юзвак) [11];

– проникливого розуму, гармонійних почуттів і твердої волі (В. Андрущенко) [9, с. 96];

– зорієнтованості на людину, яка має високий гуманістичний потенціал, моральну стійкість, постійне прагнення до втілення в життя таких вищих ідеалів людства, як віра, надія, любов, сумління (О. Валуйський) [1, с. 23];

– наявності моральних установок, громадянськості, компетентності (професійності), віри у світлі ідеали та почуття відповідальності за все, що відбувається навколо людини (М. Піщулін) [2; 3, с. 93].

Узагальнюючи наведені положення, ми дійшли висновку, що феномен духовності особистості доцільно розглядати у запропонованих Г. П. Васяновичем параметрах духовно-розумного, морально-духовного та духовно-естетичного буття [4]. Ці параметри співвідносяться з особистісними досягненнями у напрямках:

– розумового розвитку – у вигляді системи мобільних знань та гнучких методів здобуття й критичного осмислення цих знань, що уможливило адекватне оцінювання дійсності в органічній єдності із засвоєними цінностями та продуктивну реалізацію професійних завдань, розв'язання життєвих проблем;

– морального розвитку – як втілення змісту моралі та інших суспільних регуляторів у свідомість і поведінку особистості, що є основою для просоціальної регуляції життєдіяльності;

– естетичного розвитку – як втілення естетичних ідеалів у свідомість і поведінку особистості, що забезпечує естетичну оцінку подій та естетизацію життєдіяльності.

Таким чином, духовний розвиток особистості реалізується передусім у сферах:

- розумової діяльності – як шлях від сприйняття інформації про навколишнє до глибокого усвідомлення її сутності;

- моральної діяльності – через референцію широкого спектра моральних норм (від засвоєння формальних норм ввічливості до прийняття гуманістичних принципів взаємодії з людьми);

- естетичної діяльності – у напрямі досягнення краси та вироблення потреби створювати прекрасне до оволодіння способами творіння прекрасних учинків, дій, речей.

Оскільки за даними дослідників були відокремлені вищенаведені ознаки, за якими можна відстежити духовно-особистісне становлення молоді, у нашому дослідженні були використані такі методики: тест-опитування емпатійних тенденцій (А. Мехраб'ян, Н. Епштейн); методика дослідження інтелекту Амтхауэра, методика «Визначення загальної емоційної спрямованості особистості» (методика Б.І. Додонова); Методика «Тип мислення» методика виявлення типу мислення в модифікації Г.В.Резапкіної).

Розвиток духовності у нашому розумінні – це процес позитивних кількісних та якісних змін: 1) у розумовій сфері людини (дитини) – від пізнання предметів та явищ на чуттєвому рівні – до усвідомлення їх сутності та взаємозв'язку; 2) у почуттєво-емоційній сфері – від простих емоцій – до здатності співчувати та переживати духовні стани та почуття; 3) у моральній сфері – від егоцентризму до гуманізму, альтруїзму; 4) у діяльній-вольовій сфері – від мимовільних дій – до цілеспрямованої саморегуляції, духовних вчинків; 5) у естетичному світосприйнятті – від споглядання естетичних об'єктів – до естетичної потреби та естетичної діяльності [7, с. 24 - 49].

Виходячи з головних постулатів гуманістичної психології, де особистість досліджують як унікальну цілісну систему, що має суто людську можливість для самоактуалізації, ми розглядаємо духовний розвиток як динаміку ієрархії метамотивів та потреб, з позиції яких особистість оцінює себе, інших, довкілля і діє. Найістотнішим для здійснення духовного розвитку ми вважаємо формування та реалізацію таких вищих потреб людини: у пізнанні світу, себе, сенсу життя; у визнанні та повазі власної особистості з боку інших осіб; у сприйманні та створенні краси (тобто естетичну); у добродійстві та у ствердженні справедливості (тобто гуманістичну); у психічному та особистісному вдосконаленні [8].

Отже, психологічний зміст поняття «духовний розвиток» ми визначаємо як процес реалізації когнітивно-інтелектуального, почуттєво-емоційного, вольового, креативного

потенціалів суб'єкта, здійснення прогресивних якісних та кількісних змін у його ціннісних орієнтаціях та вчинках, результатом якого є досягнення психічної цілісності та гармонії. Цей процес може бути інтерпретований як різновид творчості, оскільки він є індивідуальним шляхом пізнання людиною своєї природи, відкриття власних можливостей та їх реалізації.

Існує багато визначень поняття «духовність», але ми зупинились на такому: «Духовність – це індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти для інших».

Критеріями духовної сформованості є: моральна етична культура (моральні норми, моральний ідеал, любов і повага до ближнього), соціальний критерій (ставлення до громадської діяльності, доручень. Любов до батьківщини, відчуття справжнього громадянина своєї держави), пізнавальний критерій (творча спрямованість, пошуковий інтерес, жага до знань), розуміння сенсу буття (життєва позиція учнів, розуміння своєї мети і свого призначення в житті).

Дослідження проводилося на базі кафедри психології та кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Досліджуваними виступили студенти – майбутні психологи, які навчаються за денною формою навчання, у кількості 30 осіб (юнаки у кількості 10 осіб та дівчата - 20 осіб), віком від 19 до 22 років.

За проведенню і аналізу результатів за методикою тест-опитувальник емпатійних тенденцій (А. Мехрабіан, Н. Епштейн). У 30% юнаків високий рівень соціальної емпатії, дівчат з високим рівнем виявлено не було, у 25% дівчат низький рівень емпатії, хлопців з низьким рівнем емпатії виявлено не було, це свідчить про те, що хлопці цієї вибірки більш схильні співпереживати, співчувати ніж дівчата. Оскільки було припущення, що чим більше людина здатна до співчуття і співучасті стосовно інших, чим більш тонка в неї емоційна організація, тим більш вона схильна до духовно-особистісного розвитку. Таким чином, можна зробити висновки, що хлопці нашої вибірки мають більшу схильність ніж дівчата до духовно-особистісного становлення.

Дані дослідження за методикою Амтхауера свідчать, що у 60% юнаків і 40% дівчат за всією вибіркою виявлено IQ вище середнього, 20 % дівчат з високим IQ, хлопців з високим IQ не виявлено. Це вказує на те, що тенденція до духовно-особистісного розвитку в вибірці та за цією методикою у дівчат вище, ніж у хлопців.

За методикою визначення загальної емоційної спрямованості особистості (Б.І. Додонова) отримані такі результати за вибіркою: 27% всієї вибірки домінує гедоністична спрямованість, з них 30% всіх дівчат вибірки і 20% з усіх юнаків - що свідчить про потребу у задоволенні тілесного і душевного комфорту, це може стати свого роду поштовхом до духовно-особистісного становлення цієї групи випробовуваних. У 23% вибірки з яких 25% від всіх дівчат і 20% від усіх юнаків - виявлена романтична емоційна спрямованість, що свідчить про прагнення особистості до всього надзвичайного і таємничого. У 17% вибірки переважає комунікативна спрямованість - це 25% від всіх дівчат вибірки, юнаків з такої емоційної спрямованістю виявлено не було, це свідчить про те, що у дівчат цієї вибірки потреба в спілкуванні більше ніж у хлопців, хлопці більш схильні до інтроверсії, а дівчата до екстраверсії.

Методика виявлення типу мислення в модифікації Г.В.Резапкіної показала, що у 50% випробовуваних провідним типом мислення є наочно-образне з них 60% від всіх дівчат і 20% всіх хлопців - це свідчить про те, що такі досліджувані здатні собі уявити кінцевий результат будь-якої діяльності, тобто можуть уявити те, що було, і те, чого ніколи не було, цей тип мислення передбачає наявність творчості в житті людини, а так само пошуки себе і свого місця в житті, розкриття свого життєвого потенціалу. У 37% - розвинена креативність (креативне мислення) - це означає, що люди здатні мислити творчо і неординарно, здатні знаходити нестандартні рішення завдань і часто ці люди

талановиті у всіх сферах діяльності, вони є всебічно освіченими людьми. З 37% - 50 % хлопців і 30% дівчат, що свідчить про те, що хлопці цієї вибірки більш схильні до творчості, у них більш розвинена увага та дещо більший творчий потенціал, що сприяє духовно-особистісному становленню.

Висновки. Отже, психологічний зміст поняття «духовно-особистісне становлення» - це процес реалізації когнітивно-інтелектуального, почуттєво-емоційного, вольового, креативного потенціалів суб'єкта, здійснення прогресивних якісних та кількісних змін у його ціннісних орієнтаціях та вчинках, результатом якого є досягнення психічної цілісності та гармонії. Цей процес може бути інтерпретований як різновид творчості, оскільки він є індивідуальним шляхом пізнання людиною своєї природи, відкриття власних можливостей та їх реалізації.

За даними результатів дослідження можна розробити програму, яка сприятиме та допомагатиме студентській молоді у визначенні свого внутрішнього світу, а саме духовно-особистісному становленню студентів, які навчаються у вищому навчальному закладі.

Література

1. Глушенко Н.С. Индивидуальность как выражение природно-социального в человеке / Н.С.Глушенко // Автореферат. – Барнаул : БГП, 2006. – 74 с.
2. Духовність і моральні цінності сучасної української молоді. – К. : Аналіт. Дон. Поточ. Арх. Укр. ін.-ту соц. досліджен, 1998. – 360 с.
3. Зеньковский В.В. Собрание сочинений. Т.2 : О православии и религиозной культуре : статьи и очерки (1916–1957) / В.В.Зеньковский // Сост., подгот. текста, вступ. ст., и примеч. О.Т.Ермишина. 2008. – 528 с.
4. Колесникова И.А. «Воспитание к духовности и нравственности в эпоху глобальных перемен» / И.А.Колесникова. – М. : Педагогика, 2008. – № 9. – С. 25
5. Маценко Ж. М. Духовність : феномен психології та об'єкт виховання / Ж.М.Маценко. – К. : Освіта України, 2010. — 100 с.
6. Психология. Словарь / под. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – [2-е издание исправленное и дополненное]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
7. Сагатовський В. Так что же такое духовность? / В.Сагатовський // Школа духовности, – 1998. – № 2. – С. 24 – 40.
8. Сапогова Е. Е. Психология развития человека : учебное пособие / Е.Е.Сапогова. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 460 с.
9. Столин В. В. Самосознание личности / В.В.Столин — М. : МГУ, 1983. – 284 с.
10. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.
11. Юзвак Ж. Духовність як психологічний феномен : структура та чинники розвитку / Ж. Юзвак // Філософська думка. – 1999. – № 5. – С. 139 – 150.
12. Кон И. С. Психология ранней юности : книга для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 225 с.
13. Кліш А. П. Соціальне виховання підлітків у мікросоціумі : дис. Канд. педагогічних наук : 13.00.01 / Український центр світоглядної освіти молоді / А. П. Кліш. – Луцьк : 1993. – 141 с.
14. Лехман Т. Гуманістичне виховання молоді : [Конф. «Формування інтелектуально розвинутої і морально зрілої особистості у процесі викладання гуманітарних дисциплін»] / Освіта України. (Київ, 2004. – 26 жовт.). – С. 3
15. Мерлин В.С. Психология индивидуальности / В.С.Мерлин. – М. : МПСИ, 2009. – 544 с.

16. Сущенко А. В. Гуманізація педагогічної діяльності як фактор розвитку творчої особистості / А. В. Сущенко // Гуманістична педагогіка ХХІ століття : матеріали перших Всеукр. пед. читань, 20 лют. 2004 р. / Нац. гірн. ун т. – Д. : 2004. – С. 116–118.

References

1. Glushhenko N.S. Individual'nost' kak vyrazhenie prirodno-social'nogo v cheloveke / N.S.Glushhenko // Avtoreferat. – Barnaul : BGP, 2006. – 74 s.
2. Duhovnist' i moral'ni cinnosti suchasnoï ukraïns'koï molodi. – K. : Analit. Don. Potoch. Arh. Ukr. in.-tu soc. doslidzhen, 1998. – 360 s.
3. Zen'kovskij V.V. Sobranie sochinenij. T. 2 : O pravoslavii i religioznoj kul'ture : stat'i i ocherki (1916–1957) / V.V.Zen'kovskij // Sost., podgot. teksta, vstup. st., i primech. O.T.Ermishina. 2008. – 528 s.
4. Kolesnikova I.A. «Vospitanie k duhovnosti i npravstvennosti v jepohu global'nyh peremen» / I.A.Kolesnikova. – M. : Pedagogika, 2008. – № 9. – S. 25
5. Macenko Zh. M. Duhovnist' : fenomen psihologii ta ob'ekt vihovannja / Zh.M.Macenko. – K. : Osvita Ukraïni, 2010. — 100 s.
6. Psihologija. Slovar' / pod. red. A. V. Petrovskogo, M. G. Jaroshevskogo. – [2-e izdanie ispravlennoe i dopolnennoe]. – M. : Politizdat, 1990. – 494 s.
7. Sagatovs'kij V. Tak chto zhe takoe duhovnost'? / V.Sagatovs'kij // Shkola duhovnosti, – 1998. – № 2. – S. 24 – 40.
8. Sapogova E. E. Psihologija razvitija cheloveka : uchebnoe posobie / E.E.Sapogova. – M. : Aspekt Press, 2001. – 460 s.
9. Stolin V. V. Samosoznanie lichnosti / V.V.Stolin — M. : MGU, 1983. – 284 s.
10. Fetiskin N. P. Social'no-psihologicheskaja diagnostika razvitija lichnosti i malyh grupp / Fetiskin N.P., Kozlov V.V., Manujlov G. M. – M. : Izd-vo Instituta Psihoterapii, 2002. – 490 s.
11. Juzvak Zh. Duhovnist' jak psihologichnij fenomen : struktura ta chinniki rozvitku / Zh. Juzvak // Filososfs'ka dumka. – 1999. – № 5. – S. 139 – 150.
12. Kon I. S. Psihologija rannej junosti : kniga dlja uchitelja / I. S. Kon. – M. : Prosveshhenie, 1989. – 225 s.
13. Klish A. P. Social'ne vihovannja pidlitkiv u mikrosociumi : dis. Kand. pedagogichnih nauk : 13.00.01 / Ukraïns'kij centr svitogljadnoï osviti molodi / A. P. Klish. – Luc'k : 1993. – 141 s.
14. Lehman T. Gumanistichne vihovannja molodi : [Konf. «Formuvannja intelektual'no rozvinoï i moral'no zriloi osobistosti u procesi vikladannja gumanitarnih disciplin»] / Osvita Ukraïni. (Kiïv, 2004. – 26 zhovt). – S. 3
15. Merlin V.S. Psihologija individual'nosti / V.S.Merlin. – M. : MPSI, 2009. – 544 s.
16. Sushhenko A. V. Gumanizacija pedagogichnoï dij'al'nosti jak faktor rozvitku tvorchoï osobistosti / A.V. Sushhenko // Gumanistichna pedagogika ННІ stolittja : materiali pershih Vseukr. ped. chitan', 20 ljut. 2004 r. / Nac. girn. un t. – D. : 2004. – S. 116–118.

Завацкая Н.Е., Никишина Ю.В.

Социально-психологические особенности духовно-личностного становления студенческой молодежи

В статье определена проблема духовно-личностного становления личности, являющаяся актуальной как в науке, так и в общественной практике. Актуальность этой проблемы обусловлена несколькими причинами: во-первых, современная молодежь стремится к наиболее полному проявлению и реализации своих возможностей, поскольку стремится «соответствовать» современному миру в качестве «равноценного партнера», во-вторых, для современного человека проблема реализации всех своих возможностей связана с достаточно влиятельной общественной тенденцией настоящего, обусловленной «потребностью самоактуализации», получившая статус

социально-ценностной потребности в современном обществе. Рассмотрены современные подходы к духовно-личностному становлению молодежи. Представлена идея комплексного подхода к природе, механизмам духовно-личностного становления молодежи. Источников - 16.

Ключевые слова: студенческая молодежь, духовно-личностное становление, самоактуализация, самореализация.

Zavatskaya N., Nikishina Y.

Social and psychological characteristics of spiritual and personal formation of students

In the article the problem of spiritual and personal formation of personality, which is relevant both in science and in public practice. The problem was due to several reasons: First, today's youth is committed to the fullest expression and of their opportunities as it seeks to "fit" the modern world as an "equal partner", secondly, the problem for the modern man of all its features related with an influential trend of the public due to the "need for self-actualization", received the status of social and value needs of modern society. Modern approaches to the spiritual and personal formation of youth. Presented the idea of an integrated approach to nature and mechanisms of spiritual and personal formation of youth. Sources - 16.

Key words: students, youth, spiritual and personal formation, self-actualization, self-realization.

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

Нікішина Юлія Володимирівна – магістр кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ У ФОРМУВАННІ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті розглядаються гендерні відмінності у формуванні життєвих перспектив старшокласників. Доведено, що формування життєвої перспективи у ранньому юнацькому віці є цілісним, інтегративним процесом, в якому утверджуються і реалізуються основні життєві цінності людини і конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення. Зазначено, що старший шкільний вік характеризується ще одним не менш важливим процесом, а саме: статевою соціалізацією.

Наведено аналіз досліджень та публікацій за актуальною проблематикою. На підставі опитування 652 учнів 10-11-х класів загальноосвітніх шкіл міста Луганська та області, з яких 392 дівчини та 260 хлопців, було констатовано, що формування життєвих перспектив молоді має певні гендерні відмінності. Доведено, що для старшокласників, незалежно від статі, найбільш актуальними є питання, що пов'язані з роботою, створенням власної сім'ї та народженням дітей, отриманням освіти, придбанням власного житла, кар'єрою та влаштуванням життя.

Зроблено висновок, що подальша розробка проблеми пов'язана з дослідженням особливостей і закономірностей становлення життєвих перспектив молоді в залежності від місця проживання та соціального статусу родини. Джерел – 15.

Ключові слова: гендерні відмінності, життєві перспективи, юнацький вік, молодь, статевою соціалізація, старшокласник, самовизначення.

Постановка проблеми. Старший шкільний вік науковці пов'язують перш за все з пошуком юнаками і дівчатами власної перспективи в житті, яка б найбільшою мірою відповідала їхнім здібностям і можливостям, і водночас реалізація якої дозволила б у майбутньому посісти гідне місце в суспільстві. Саме в цьому віці людина перебуває на порозі вступу до самостійного трудового життя, і тому найважливішим завданням цього періоду є соціальне та особистісне самовизначення, що зумовлює вирішення таких серйозних питань, як знайти своє місце в житті, вибрати справу відповідно до своїх можливостей і здібностей, в чому сенс життя, як стати справжньою людиною тощо.

Формування життєвої перспективи у ранньому юнацькому віці є цілісним, інтегративним процесом, в якому утверджуються і реалізуються основні життєві цінності людини, і конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення. Цей процес порушує подальший розвиток особистості, зміну внутрішньої позиції, визначає умови і засоби реалізації життєвих планів, переосмислення життєвих задумів і цінностей. Практично стало загальноприйнятим розглядати процес формування життєвої перспективи як одного з основних психологічних новоутворень раннього юнацького віку (Є. Головаха, І. Мартинюк, Л. Сохань, В. Ядов, І. Дубровіна, Л. Тодорів, Н. Толстих, Д. Фельдштейн), оскільки саме це багато в чому характеризує соціальну ситуацію розвитку, в якій відбувається формування особистості в цей період.

Крім того, старший шкільний вік характеризується ще одним, не менш важливим процесом, а саме статевою соціалізацією (Ю. Альошина, А. Бандура, Ш. Берн, В. Васютинський, Н. Городнова, І. Кон, В. Романова).

Сучасними науковцями проблема статевої відмінностей людини вивчається в трьох основних напрямках: медико-біологічному, предметом якого є вивчення процесу набуття статевої зрілості і фізичного росту (Г. Васильченко, П. Вундер, А. Захаров, Д. Ісаєв, В. Каган, Д. Колесов, Н. Сельверова та ін.); психологічному, в якому зосереджено увагу на вивченні статевої диференціації, формуванні психологічної статі, гендерної ідентичності та механізмів її формування (В. Абраменкова, В. Васютинський, Т. Говорун, Д. Колесов, А. Личко, Т. Юферова та ін.); соціально-психологічному, ключовою проблемою якого є

проблема статевої соціалізації (Ш. Берн, В. Каган, Я. Коломинський, І. Кон, Г. Лактіонова, М. Мелтас та ін.).

Статева соціалізація визначається більшістю дослідників як процес активного засвоєння особистістю стандартів психосексуальної культури (В. Каган, І. Кон). Дослідниками визнається той факт, що система освіти є потужним засобом, за допомогою якого суспільство здійснює соціальний вплив на особистість, виховуючи в неї здатність до різноманітних соціальних взаємин, формування моделей статевої поведінки, потреби у особистісному самовизначенні та побудови власної моделі поведінки дорослої людини, що допоможе в усвідомленні себе як повноправного члена суспільства, визначенні себе в світі та розумінні своїх можливостей наряду із розумінням власного місця та життєвого призначення.

Тобто саме в освітній системі здійснюється формування як гендерної, так і професійної ідентичності особистості. Однак, незважаючи на цінність результатів, що отримані у дослідженні психолого-педагогічного спрямування, все ще недостатньо розробленими залишаються питання гендерних відмінностей у формуванні життєвих перспектив старшокласників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній психології дослідженнями особливостей юнацького віку займалися в різних напрямках: становлення ідентичності (Е. Еріксон, Д. Марсія), Я-концепції (Р. Бернс), розвитку мотивів самоактуалізації (Е. Шостром) та ін.

У вітчизняній психології до вивчення особливостей юнацького розвитку звертались М. Алексєєва, Л. Божович, І. Булах, Л. Виготський, І. Дубровіна, І. Кон, Б. Круглов, Л. Орбан-Лембрик, В. Петровський, Т. Титаренко, Д. Фельдштейн, Г. Фурманюк та ін. Науковці спрямовують дослідні пошукові інтереси на вивчення здатності особистості передбачати майбутнє й ефективно організовувати свою діяльність на далеку часову перспективу.

Старший шкільний вік – це час активного світоглядного пошуку, у фокусі якого перебуває проблема планування подальшого життя, визначення її цілей та засобів їхнього досягнення. Саме в цьому віці відбувається, з одного боку, завершення фізичного (статевого) дозрівання, а з іншого – процес набуття життєво важливих компетентностей, що надає можливості в подальшому вирішувати завдання особистісного розвитку, орієнтуватися в сучасному суспільстві, інформаційному просторі, допомагає здійснювати життєвий вибір, в тому числі й професійний.

Проблемам формування статевої та професійної ідентичності присвячено праці багатьох вчених. Теорія розвитку психологічних якостей в процесі ідентифікації та соціалізації старших учнів знайшла відображення в роботах Л. Божовича, Т. Драгунової, Я. Коломінського, І. Кона, Д. Ельконіна, Л. Потапчук. Психолого-педагогічні засади особливостей професійного вибору досліджували П. Атутов, Г. Бас, С. Батишев, Ю. Гільбух, О. Голомшток, Є. Клімов, Г. Костюк, Є. Павлютенков, К. Платонов, К. Сазонов, В. Симоненко, С. Чистякова, О. Федоришин, адаптації до нових умов життєдіяльності – Г. Балл, Є. Головаха, О. Кронік.

Щодо дослідження гендеру, то провідну роль у цій галузі відіграють зарубіжні психологи (С. Бем, Ш. Берн, К. Гуїчі, К. Джеклін, Доуван, А. Ерхард, Л. Колберг, Е. Маккобі, Дж. Мані, М.Х. Мелтас, Б.Ф. Скінер, А. Шерріфс та ін.).

У вітчизняній психології вивчення цієї проблеми зосереджено на визначенні відмінностей між статями, особливостей статевої диференціації, формування психологічної статі (Т. Бендас, В. Васютинський, Є. Ільїн, О. Іюффе, Д. Ісаєв, В. Каган, О. Кочарян, Д. Логвінова, В. Романова, Т. Юферєва та ін.).

Різним аспектам статевої соціалізації виховання присвячені праці В. Васютинського, Т. Говоруна, Я. Коломінського, І. Кона, Г. Лактіонової, А. Реана, Т. Титаренко, Т. Юфєрової та ін.

Проте, незважаючи на велику кількість психолого-педагогічних досліджень, присвячених різним аспектам формування та виховання особистості у старшому шкільному віці, проблема гендерних відмінностей у формуванні життєвих перспектив ще не знайшла цілісного відображення.

Мета статті – дослідити гендерні відмінності у формуванні життєвих перспектив старшокласників.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Старший шкільний вік характеризується розгортанням життєтворчих процесів, формуванням життєвої перспективи особистості. Наукові пошуки вчених, які досліджували ці феномени, констатують, що центральним новоутворенням раннього юнацького віку є *життєве самовизначення*, мета якого з'ясувати відносини зі світом, прагнення знайти в них своє місце (Л. Божович, О. Леонт'єв, Л. Славіна). Крім того, це період індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень (Е. Еріксон, Л. Сохань). Головною проблемою цього вікового етапу є пошук смислу власного існування, своєї необхідності у житті. Саме в цей період закладається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проєкція головних напрямків пошуку в самореалізації на інших вікових етапах (К. Ушинський); закладаються основні складові життя – професійні інтереси, політичні вподобання, стиль поведінки, характер спілкування (В. Давидов, І. Кон). Особистість вперше вчиться оволодівати перспективами свого життя. Мрії, прагнення, пошуки ідеалу – все це сприяє поступовому створенню все більш *реальних* життєвих планів, що “заземлюються” на виборі професії (Є. Головаха, В. Панок, Т. Титаренко). Основною відмінністю соціальної ситуації розвитку у ранній юності є вибір життєвого шляху (І. Кулагіна, В. Моргун, С. Максименко, В. Панок, Т. Титаренко).

Тобто саме в цьому віковому періоді відбувається вироблення індивідом системи стійких поглядів на світ і своє місце у ньому, а також особистісного й професійного самовизначення. За останні 10-15 років дуже помітно змінилася соціально-економічна ситуація в країні, став іншим той світ, у який має увійти підліток. Змінилися норми і цінності (не тільки соціально-економічні, але і психологічні), моделі поведінки, що має засвоїти особистість. Проблема самовизначення та формування життєвої перспективи особистості в сучасній соціально-економічній ситуації стала, таким чином, особливо актуальною.

Добре відомо, що старший шкільний вік сензитивен для формування ціннісних орієнтацій як сталого утворення особистості, що сприяє становленню світогляду і ставлення до навколишньої дійсності. Оптимальним для успішного розвитку особистості є задоволеність теперішнім і в той же час спрямованість у майбутнє.

Це дослідження виконано в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі» та спрямоване на виявлення уявлень старшокласників про доросле життя, сім'ю, професію, освіту; визначення спільного та відмінного у формуванні життєвих перспектив юнаків та дівчат.

Діагностичний інструментарій дослідження становили: авторська анкета «Старшокласник Луганщини» (автори П. Скляр, О. Задорожна) для дослідження життєвих намірів, цінностей юнаків та дівчат; диференціально-діагностичний опитувальник Є. Климова та модифікований варіант методики Йовайши для дослідження сфери професійних переваг учнів; опитувальник Дж.Холланда для дослідження взаємозв'язку типу особистості та сфери професійної діяльності; опитувальник для вивчення провідних мотивів професійної діяльності.

У дослідженні брали участь 652 учні 10-11-х класів загальноосвітніх шкіл міста Луганська та області, з яких 392 дівчини (60,1 %) та 260 хлопців (39,9 %). Цікавим в цій вибірці є той факт, що 420 осіб проживають в районних центрах та малих містечках Луганської області, 104 – в обласному центрі, решта 128 – є сільськими жителями. Тобто

дослідженням було охоплено значний контингент учнів і отримані усереднені результати щодо гендерних розбіжностей говорять про найбільш загальні тенденції, притаманні старшокласникам незалежно від їхнього місця проживання.

За результатами обробки отриманих даних (результатів опитування і бесід з учителями та самими учнями) можна констатувати таке, що обстежений контингент старшокласників складається з цілком благополучних дітей як за об'єктивними, так і суб'єктивними характеристиками. Зокрема, більшість обстежених вказує на середній (71,9 %) або вище середнього (15 %) матеріальний рівень сім'ї; 56,7 % мають упевненість в собі, своїх можливостях і власному майбутньому; 68,3 % знають, чого хочуть досягнути в житті; 59,8 % відчують себе щасливими; 77,3 % на момент опитування оцінюють свій рівень шкільної освіти як цілком достатній.

Дослідження життєвих перспектив старшокласників дозволило отримати дані про плани хлопців та дівчат на найближчі 10 років (див. табл. 1).

Т а б л и ц я 1

Життєві плани старшокласників на найближчі 10 років

№	Життєві плани на найближчі 10 років	Разом				Разом відповіли «Так»
		Дівчата (n=392)		Хлопці (n=260)		
		Кільк.	%	Кільк.	%	
1.	Знайти роботу	366	93,37	233	89,62	599
2.	Створити власну сім'ю	272	69,39	149	57,31	421
3.	Народити дитину (дітей)	207	52,81	105	40,38	312
4.	Закінчити технікум, коледж	140	35,71	110	42,31	250
5.	Отримати вищу освіту	286	72,96	175	67,3	461
6.	Виїхати на постійне місце проживання за межі України	88	22,45	73	28,08	161
7.	Виїхати на заробітки за межі України	42	10,71	63	24,23	105
8.	Переїхати на інше місце проживання в межах України	141	35,97	65	25	206
9.	Купити власне житло	322	82,14	200	76,92	522
10.	Зробити кар'єру	322	82,14	202	77,69	524
11.	Влаштуватися в житті	365	93,11	244	93,85	609

Ці показники свідчать, що для старшокласників найбільш актуальними є питання, пов'язані з роботою, створенням власної сім'ї та народженням дітей, отриманням освіти, придбанням власного житла, кар'єрою та влаштуванням життя. Щодо статевих розбіжностей у побудові життєвих перспектив то слід відзначити, що спостерігаються незначні відмінності у юнаків та дівчаток, але вони все-таки існують. Так, наприклад, дівчата більше, ніж юнаки, переймаються пошуками роботи (93,87 % дівчат проти 89,62 % юнаків); покупкою власного житла (82,14 % дівчат проти 76,92 % юнаків); побудовою кар'єри (82,14 % дівчат проти 77,69 % юнаків); отриманням вищої освіти (72,69 % дівчат проти 67,3 % юнаків); створенням власної сім'ї (69,39 % дівчат проти 57,31 % юнаків) та народженням дітей (52,81 % дівчат проти 40,38 % юнаків).

Для юнаків же більш характерним є тенденція до отримання професійно-технічної освіти – 42,31 % юнаків проти 35,71 % дівчаток. Також можна відзначити більшу мобільність хлопців – виїхати на постійне місце проживання за межі України планують 28,08 % (22,45 % дівчат), а на заробітки 24,23 % (10,71 % дівчат).

На питання «Що, на вашу думку, є предметом поваги серед молоді?» дівчата з більшою впевненістю відповідають, що модний одяг та імідж (53,83 % дівчат проти 33,85 % юнаків); високий рівень матеріальної забезпеченості (46,68 % дівчат проти 32,96 % юнаків); рівень та якість освіти (37,50 % дівчат проти 17,69 % юнаків); становище батьків в суспільстві (28,50 % дівчат проти 20 % юнаків). Юнаки, більше ніж дівчата, переймаються розміром заробітної плати (49,62 % юнаків проти 25,3 % дівчат); віддають перевагу можливості хорошо відпочивати та проводити вільний час (36,15 % юнаків проти 33,93 % дівчат); вважають, що цікаві та незвичні хобі є предметом задрощів інших (29,62 % юнаків проти 22 % дівчат).

Щодо рейтингу привабливості професій то перші два місця і дівчата і хлопці одностайно віддали юристу та бізнесмену (підприємцю). Далі у дівчат в рейтингу привабливості стоять лікар – 3 місце; фахівець комп'ютерної техніки – 4 місце; бухгалтер, економіст – 5 місце; робітник творчої сфери (актор, художник, співак) та робітник митної або податкової служби – 6 місце; стоматолог – 7 місце. У хлопців 3 місце посідає фахівець комп'ютерної техніки; 4-е – робітник митної або податкової служби; 5-е місце посів лікар; 6-е – державний службовець та військовий; 7-е – інженер.

Крім того, дівчата краще володіють іноземними мовами (45 % дівчат проти 33 % юнаків), при виборі професії більше довіряють думці друзів (62,3 % дівчат проти 45 % юнаків), батьків (52 % дівчат проти 34,6 % юнаків); частіше відвідують зустрічі з викладачами вузів (26,6 % дівчат проти 13,5 % юнаків), звертаються до довідників (32,1 % дівчат проти 17 % юнаків), ходять на «Дні відчинених дверей» у вузах (19,1 % дівчат проти 8,5 % юнаків). Тобто дівчата у цьому віці виявляють більшу активність у професійному самовизначенні та пошуку шляхів реалізації власних намірів.

Щодо дослідження сфери професійних переваг старшокласників, то було діагностовано, що дівчата більш схильні до професій типу «людина-людина» (62,7 % дівчат проти 42,3 % юнаків), «людина-художній образ» (37,8 % дівчат проти 9,5 % юнаків), «людина-природа» (33,2 % дівчат проти 11,4 % юнаків). Хлопці, навпаки, виявили більшу зацікавленість професіями типу «людина-техніка» (72,47 % юнаків проти 31,4 % дівчат) та «людина-знакова система» (42,9 % юнаків проти 17 % дівчат).

Схильності до розумової наукової діяльності, до рухової фізичної активності та матеріальну зацікавленість було діагностовано в однаковій мірі і у хлопців і у дівчат.

Щодо дослідження взаємозв'язку типу особистості та сфери професійної діяльності то було з'ясовано, що дівчата належать більшою мірою до соціального (43,7 %), артистичного (28,4 %), інтелектуального (14,3 %) типів, а хлопці – до підприємницького (59,4 %), реалістичного (36,4 %) та конвенціонального (27,7 %) типів.

Вивчення провідних мотивів професійної діяльності показало, незначні переваги у дівчат мотивів соціальної значущості праці та самоствердження в труді, а у хлопців більш значущими виявилися мотиви власної праці та професійної майстерності.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження гендерних відмінностей у формуванні життєвих перспектив старшокласників дозволило констатувати, що хлопці та дівчата проявляють різну активність у виборі майбутньої сфери діяльності, демонструють неоднакові професійні інтереси. Так, дівчата виявляють більшу активність до взаємодії з оточуючим соціальним середовищем, а також у пошуку шляхів самореалізації. Хлопці більш схильні будувати свій життєвий шлях з урахуванням матеріального компонента, який, на їхню думку, має забезпечити в подальшому життєвий успіх та гідне місце в суспільстві.

Результати опитувань свідчать також про те, що для сучасного старшокласника незалежно від статі найбільш значуща професійна кар'єра та прагнення зайняти своє місце в житті.

Подальша розробка цієї проблеми вбачається нами у проведенні досліджень особливостей і закономірностей становлення життєвих перспектив молоді в залежності від місця проживання та соціального статусу родини.

Література

1. Байтингер О. Е. Переживание будущего как проблемы в ранней юности / Байтингер О. Е. ; под ред. Л. А. Регула. - СПб. : Питер, 1998. - 356 с.
2. Барабанова В. В. Представления старшеклассников о будущем как аспект их социализации [Электронный ресурс] / В. В. Барабанова, М. Е. Зеленова // Психологическая наука и образование – 1998. – №1. – Режим доступа: http://www.ihitika.net/Психологическая наука и образование/1998/Барабанова_В.В.,_Зеленова_М.Е._Представления_старшеклассников_о_будущем_как_аспект_их_социализации.html.
3. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія / Булах І. С. - К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 338 с.
4. Гаміна Т. С. Проблема соціалізації та соціокультурної активності молоді / Т. С. Гаміна, О. Л. Чуланова // Наукові записки – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2000.– Вип. 21. - С.24–27. (Серія: Педагогічні науки.).
5. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. - 1994. - № 3. - С. 43-52
6. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Головаха Е. И. - К. : Наукова думка, 1988. – 143 с.
7. Життєві плани випускників середніх шкіл та їх реалізація : наук.-метод. посібник / [ред. В.В. Олійник, Л. Даниленко]. - К. : Міленіум, 2003. – 204 с.
8. Занюк С. С. Психологія мотивації: навчальний посібник / Занюк С. С. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.
9. Логвінова Д. В. Вплив гендерних установок на статево-рольове самовизначення старших підлітків: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія / Логвінова Діана Валеріївна. – Харків, 2007. – 20 с.
10. Потапчук Л. В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія / Потапчук Людмила Володимирівна. – Луцьк, 2001. – 20 с.
11. Пряжников Н. Престижно-элитарные ориентации в профессиональном самоопределении старшеклассников / Н. Пряжников // Журнал практического психолога. - 1996. - № 4. - С. 66-73.
12. Романова В. Г. Особливості статево-рольової соціалізації підлітків: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія / Романова Валерія Геннадіївна. - Київ, 2002. – 20 с.
13. Рудь Г. В. Формування життєвих перспектив у ранній юності: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія / Рудь Галина Володимирівна. - Київ, 2003. – 20 с.
14. Скляр П. П. Гуманізація освіти у життєвих перспективах майбутніх інженерів : монографія / Скляр П. П. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – 288 с.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эриксон Э. ; [пер. с англ.]. – М. : Флинта, 2006. – 342 с. (Серия: Библиотека зарубежной психологии).

References

1. Baytinger O. E. Perezhivanie buduschego kak problemy v ranney yunosti / Baytinger O. E. ; pod red. L. A. Regula. - SPb. : Piter, 1998. 356 s.
2. Barabanova V. V. Predstavleniya starsheklassnikov o buduschem kak aspekt ih sotsializatsii [Elektronniy resurs] / V. V. Barabanova, M. E. Zelenova // Psihologicheskaya nauka i obrazovanie – 1998. – № 1. – Rezhim dostupu: http://www.ihitika.net/Psihologicheskaya nauka i obrazovanie/1998/Barabanova_V. V.,_Zelenova_M. E._Predstavleniya_starsheklassnikov_o_buduschem_kak_aspekt_ih_sotsializatsii.html.
3. Bulah I. S. Psihologiya osobistisnogo zrostannya pidlitka : monografiya / Bulah I. S. - K. : NPU Imeni M.P. Dragomanova, 2003. – 338 s.

4. Gamina T. S. Problema sotsializatsiyi ta sotsiokulturnoyi aktivnosti molodi / T. S. Gamina, O. L. Chulanova // Naukovi zapiski – Kirovograd : RVTs KDPU Im. V. Vinnichenka, 2000.– Vip. 21. S. 24–27. (Seriya: Pedagogichni nauki.).
5. Ginzburg M. R. Psihologicheskoe sodержanie lichnostnogo samoopredeleniya / M. R. Ginzburg // Voprosy psihologii. - 1994. - № 3. - S. 43-52.
6. Golovaha E. I. Zhiznennaya perspektiva i professionalnoe samoopredelenie molodezhi / Golovaha E. I. - K. : Naukova dumka, 1988. – 143 s.
7. Zhittevi plani vipuschnikiv serednih shkil ta yih realizatsiya : nauk.-metod. posibnik / [red. V.V. Oliyuk, L. Danilenko]. - K. : Milenium, 2003. – 204 s.
8. Zanyuk S. S. Psihologiya motivatsiyi : navchalniy posibnik / Zanyuk S. S. – K. : Libid, 2002. – 304 s.
9. Logvinova D. V. Vpliv gendernih ustanovok na statevorolove samoviznachennya starshih pidlitkiv: avtoref. dis. na zdobuttya stupenya kand. psihol. nauk : spets. 19.00.07 - pedagogichna ta vikova psihologiya / Logvinova Diana Valeriyivna. – Harkiv, 2007. – 20 s.
10. Potapchuk L.V. Psihologichni osoblivosti stanovlennya osobistisnoyi zrilosti starshoklasnikiv: avtoref. dis. na zdobuttya stupenya kand. psihol. nauk : spets. 19.00.07 – pedagogichna ta vikova psihologiya / Potapchuk Lyudmila Volodimirivna. – Lutsk, 2001. – 20 s.
11. Pryazhnikov N. Prestizhno-elitarniy orientatsii v professionalnom samoopredelenii starsheklassnikov / N. Pryazhnikov // Zhurnal prakticheskogo psihologa. - 1996. - № 4. -S. 66-73.
12. Romanova V. G. Osoblivosti statevorolovoyi sotsializatsiyi pidlitkiv: avtoref. dis. na zdobuttya stupenya kand. psihol. nauk : spets. 19.00.05 – sotsialna psihologiya / Romanova Valeriya Gennadiyivna. Kiyiv, 2002. – 20 s.
13. Rud G. V. Formuvannya zhittEvih perspektiv u rannly yunosti: avtoref. dis. na zdobuttya stupenya kand. psihol. nauk : spets. 19.00.07 - pedagogichna ta vikova psihologiya / Rud Galina Volodimirivna. - Kiyiv, 2003. – 20 s.
14. Sklyar P. P. Gumanizatsiya osviti u zhittevih perspektivah maybutnih inzheneriv : monografiya / Sklyar P. P. – Lugansk : Vid-vo SNU Im. V. Dalya, 2007. – 288 s.
15. Erikson E. Identichnost: yunost i krizis / Erikson E. ; [per. s angl.]. – M. : Flinta, 2006. – 342 s. (Seriya: Biblioteka zarubezhnoy psihologii).

Задорожная О. Н.

Исследование гендерных различий в формировании жизненных перспектив старшеклассников

В статье рассматриваются гендерные различия в формировании жизненных перспектив старшеклассников. Доказано, что формирование жизненной перспективы в раннем юношеском возрасте является целостным, интегративным процессом, в котором утверждаются и реализуются основные жизненные ценности человека, и конкретизируются аспекты его жизненного, личностного, социального самоопределения. Отмечено, что старший школьный возраст характеризуется еще одним, не менее важным процессом, а именно половозрастной социализацией.

Проанализированы исследования и публикации по актуальной проблематике. На основании опроса 652 учащихся 10-11-х классов общеобразовательных школ города Луганска и области, из которых 392 девушки и 260 юношей, было констатировано, что формирование жизненных перспектив молодежи имеет определенные гендерные различия. Доказано, что для старшеклассников, независимо от пола, наиболее актуальными являются вопросы, связанные с работой, созданием собственной семьи и рождением детей, получением образования, приобретением собственного жилья, карьерой и устройством жизни.

Сделан вывод, что дальнейшая разработка проблемы связана с исследованием особенностей и закономерностей становления жизненных перспектив молодежи в зависимости от места проживания и социального статуса семьи. Источников – 15.

Ключевые слова: гендерные различия, жизненные перспективы, юношеский возраст, молодежь, полоролевая социализация, старшеклассник, самоопределение.

Zadorozhnaya O. N.

The study of gender differences in the formation of life prospects of seniors

The article deals with gender differences in the formation of life prospects of seniors. It is shown that the formation of life prospects of young people is holistic, integrative process in which are approved and implemented the basic human values of life and specified aspects of his life, personal and social identity. Indicated that senior school age is characterized by another, equally important process, namely, sex-role socialization.

Reviewed research and publications on topical issues. Based on the survey of 652 students of 10-11th grade schools of Lugansk and region of Lugansk, of which 392 girls and 260 boys stated that the formation of life prospects of young people has some gender differences. It is proved that for high school students, regardless of gender, the most relevant are the issues related to the work, the creation of their own family and the birth of children, education, the purchase of their own homes, careers, and life of the device.

It is concluded that further development of problems associated with the study of the characteristics and patterns of development life prospects of young people depending on the place of residence and social status of the family. Sources – 15.

Keywords: *gender differences, life perspective, adolescence, youth, sex-role socialization, senior, self-determination.*

Задорожна Ольга Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ У ПОДРОСТКОВ

В статье уточняется концептуальная связь механизмов психологической защиты с её социальными проявлениями; представлена упрощенная схематическая иллюстрация этой связи. Предложено определение термина «социальные проявления психологической защиты»; проанализированы различные определения для механизмов психологической защиты, на основе которых предложен уточненный вариант. В итоге очерчены возможные направления исследовательских задач. Источников – 6.

Ключевые слова: механизмы психологической защиты, подсознание, психоанализ, социальная психология, подростковый возраст.

Постановка проблемы. Изучение особенностей подросткового возраста имеет длительную историю, так как именно социальная сторона жизни подростка имеет свою специфику. Она заключается в том, что проявления подростка интенсивно задевают окружающих – настолько, что это невозможно игнорировать или отмахнуться от этого. А если речь идет о родителях и педагогах – то и подавно.

Одно дело, когда равнодушному человеку безразличны внутренние переживания подростка и их последствия для него; совсем другое дело, когда подросток бросает открытый вызов социальному окружению в такой форме, что не реагировать на это невозможно. А если это происходит еще и с группой подростков – тем более. В некоторых случаях окружающие реагируют раздражением или даже опасениями о своем благополучии, здоровье и целостности организма, не говоря уже о случаях проявления открытой агрессии.

Анализ последних исследований и публикаций. Изучение подросткового возраста происходило в направлении «от понимания – к воздействию», и как раз в плане того, как совладать с трудностями и проблемами этого возрастного периода, происходят исследования последнего времени.

Более общий контекст этого вопроса связывается с адаптацией подростка к актуальным социальным условиям и с механизмами психологической защиты.

Следует еще отметить, что исследователи стремились изучить предмет как можно глубже, поэтому апофеозом считалось погружение во внутренний мир подростка максимально. Соответствующим направлением в знаниях о человеке является психоанализ. Именно в рамках психоанализа наиболее полно и глубоко было прояснено, что происходит в глубине подростковой психики, какие процессы подсознания сопровождают жизнь подростка и как функционируют его механизмы психологической защиты.

Однако актуальным становится соединить этот контекст с тем, что происходит в социальном окружении, как глубинные процессы в психике подростка отражаются на его социальной жизни. Поэтому исследовать связи глубинно-психологического с разнообразными социальными моментами будет весьма своевременно в плане тех усилий, которые направлены на устранение определенных неудобств, связанных с подростковым возрастом.

Изложение основных материалов и результатов исследования. Тематика психологических защитных механизмов тесно связана с практикой психологического консультирования; педагогическими контекстами социализации личности; психологией кризисных жизненных явлений в жизни индивидов.

Посредством психики индивиды взаимодействуют с внешней средой, которая в контексте человеческого сообщества рассматривается как социальная. В этом взаимодействии психика выполняет роль адаптации и, в конечном итоге – эффективности жизнедеятельности. Другое дело, что социальная среда может быть как дружественной, так и враждебной, и именно при враждебном окружении роль защиты является не то чтобы повышенной а жизненно важной. Другими словами – чем эффективнее защита, тем вероятнее выживание и утверждение себя в жизни.

При этом не стоит забывать и такой специфический контекст социальной среды, как «ложная враждебность». В каком случае может расцениваться как враждебный, например, медик, причиняющий боль ради излечения? Здесь, таким образом, актуализируется дополнительный вопрос об адекватности восприятия субъектом окружающей социальной среды.

В указанном примере адекватный взрослый субъект отдает себе отчет в том, чтобы добровольно подвергнуться дискомфорту для выздоровления, при этом действия врача не считает враждебными. Маленькому ребенку очень трудно объяснить, что непродолжительный дискомфорт обернется последующим облегчением – на это тратится огромная доля педагогических усилий взрослых и воспитателей, да и сами детские врачи имеют целый арсенал стимулов для понуждения к добровольности согласия ребенка подвергнуться неприятному лечению.

В случае подростков мы имеем как бы промежуточный вариант – сознанием они отдают себе отчет в не враждебности окружения и его проявлений, а другая часть психики продолжает неумолимо «стоять на страже», отвергая воздействия социума «сплошь», без разбору.

Это один из умозрительных примеров того, как может работать психологическая защита при взаимодействии субъекта с социальным окружением. С учетом того, что сам феномен этой защиты, а также его механизмы и особенности, рассматривается прежде всего в рамках психоанализа, примем положение о том, что средоточием этих механизмов является подсознание.

Подростковый возраст – период бурного и неравномерного роста и развития организма, когда происходит интенсивный рост тела, совершенствуется мускульный аппарат, идет процесс окостенения скелета. Центральным фактором физического развития в подростковом возрасте является половое созревание, которое оказывает существенное влияние на работу внутренних органов. Половым созреванием обусловлены психологические особенности возраста: повышенная возбудимость и относительная неустойчивость нервной системы, завышенные притязания, переходящие в наглость, переоценка возможностей, самоуверенность и др. Нервная система подростка еще не всегда способна выдерживать сильные или длительно действующие раздражители и под влиянием их часто переходит в состояние торможения или, наоборот, сильного возбуждения.

Подростковый возраст традиционно считается самым трудным в отношении социализации личности. Сам процесс полового созревания влияет на поведение подростка опосредованно, через социальные условия его существования, например, через статус подростка в коллективе сверстников, его взаимоотношения со взрослыми и т.д. предполагает более широкое и глубокое духовное и социальное созревание. И воздействовать на поведение подростка можно только через преобразование социальных условий [1]. Результат погружения подростка в социальный контекст не всегда осознается им, тем более – когда речь идет о работе подсознания в рамках механизмов психологической защиты.

Теперь можно говорить о взаимосвязи социальной среды с подсознанием как о противоположных полюсах в схеме своеобразного обмена (рис. 1).

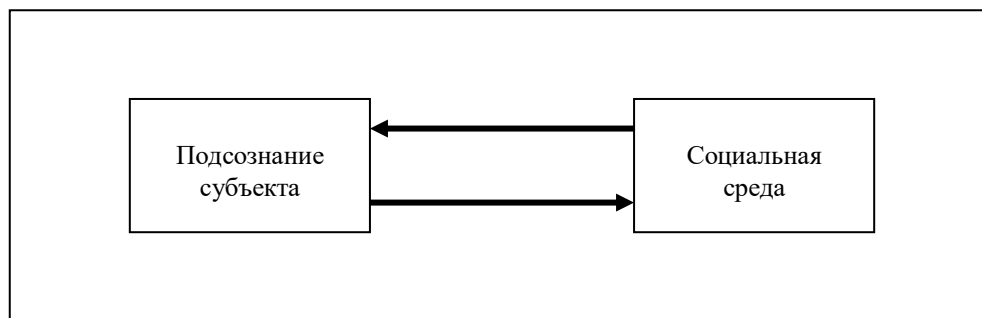

Рис. 1. Взаимодействие субъекта с социальной средой

На схеме наиболее значимыми элементами являются стрелки. Верхняя стрелка символизирует воздействие социальной среды. Можно сказать, что оно происходит перманентно, постоянно. Его можно учитывать, изучать; можно регулировать или даже организовывать, будучи элементом среды по отношению к рассматриваемому субъекту.

Логичным было бы предположить, что нижняя стрелка символизирует отклик, ответ, реакцию субъекта на это воздействие – к тому же подобными схемами иллюстрируются концептуальные положения бихевиоризма (известные в виде словесной конструкции «стимул – реакция»), в известном смысле противоположному психоаналитическим взглядам, получившим дополнительную характеристику «глубинная психология».

Но на самом деле благодаря такой визуализации становится сделать несколько отличный вывод – **реакция** субъекта начинается сразу же после получения воздействия, и **распадается на две части:**

- то, что происходит в психике, в ее глубине (на схеме это – содержимое квадрата «подсознание субъекта»);

- то, что проявляется наружу в виде регистрируемых действий – слов и поступков (на схеме это как раз и соответствует нижней стрелке, направленной от субъекта).

Можно также говорить о том, что внешняя реакция заслуживает отдельного термина, который должен зафиксировать именно направленность в окружающую социальную среду всего того, чем реагирует субъект. Если же мы говорим о действиях механизмов психологической защиты, то и термин должен содержать прямые указания на это. В итоге его звучание должно выглядеть таким образом: «социальные проявления психологической защиты».

В связи с вышесказанным необходимо дать определение этому термину, которое предлагается следующим: социальные проявления психологической защиты – это целостные комплексы речевой и поведенческой активности, явившиеся результатом срабатывания механизмов психологической защиты субъекта в ответ на социальные воздействия, которые расцениваются им как враждебные.

Исходя из такого понимания последствий психологической защиты субъекта, можно сделать еще один вывод, который имеет существенное методологическое значение, а именно: основной вопрос в проявлениях субъекта заключается не в адекватности проявлений механизмов психологической защиты, а в самих механизмах и еще более – в том, что запускает их срабатывание.

Упрощенно говоря, если обратиться к приведенной схеме, то исследовательский акцент нужно ставить не на нижней стрелке, и даже не на самом квадрате, а на входе верхней стрелки в квадрат «подсознание субъекта».

В то же время, связь результата работы механизмов психологической защиты с социальными проявлениями нуждается в прояснении, которое могло бы привести к очерчиванию того, какие из описанных на сегодняшний момент механизмов психологической защиты приводят к вполне определенным и четко зафиксированным

умозрительно социальным проявлениям. Это могло бы стать и основой для эмпирических проверок теоретических построений.

Второй вопрос мог бы заключаться в исследовании как раз «входа» в подсознание, и именно поэтому субъекты подросткового возраста представляют повышенный исследовательский интерес – их реакции, во-первых, непосредственные, а во-вторых – интенсивные.

Социальным эффектом от таких исследований может стать получение представлений ил даже разработка технологий того, как диагностировать работу психологической защиты подростков, регулировать ее или даже предотвращать в нежелательных случаях.

Итак, механизмы психологической защиты впервые были рассмотрены З. Фрейдом, и тали довольно популярной темой – сейчас даже неспециалисты знают, по крайней мере, три термина – замещение, вытеснение и сублимация, которые обозначают наиболее существенные способы психологической защиты с участием подсознания.

Проблема защитных механизмов личности «пережила период ревизии породившей ее теоретической концепции», была творчески переосмыслена и развита в иных научно-психологических подходах и по-прежнему привлекает к себе внимание исследователей [2, с. 20].

Впервые понятие «защита» З.Фрейд использовал в 1894 году в своей работе «Защитные нейроспихозы». По его первоначальным представлениям, механизмы психологической защиты являются врожденными, запускаются в экстремальной ситуации и выступают как средство разрешения конфликта между сознанием и бессознательным.

Свои фундаментальные положения о защите З.Фрейд сформулировал в процессе лечения больных неврозами: «обратимыми расстройтвами, обусловленными воздействием психотравмирующих факторов» [6, с.21].

Впоследствии защитные механизмы стали рассматриваться не только как элемент психики людей, склонных к невротическим реакциям или страдающих неврозами, но и как функции «Я» – сознательной части личности любого человека.

Расширение представлений о защите связано с именем дочери З. Фрейда – Анной Фрейд. Она сделала попытку обобщить и систематизировать знания о механизмах психологической защиты, накопившиеся к середине 40х годов 20 века. Она дала первую дефиницию защитных механизмов: «Защитные механизмы – это деятельность «Я», которая начинается, когда «Я» подвержено чрезмерной активности побуждений или соответствующих им аффектов, представляющих для него опасность. Они функционируют автоматически, не согласуясь с сознанием» [6, с.26].

В этом определении акцент сделан на «входе стрелки», что подтверждает и наши предположения о важности именно входного момента.

Еще позднее Ж.Лапланш и Ж.-Б.Понталис определяют защиту как «совокупность действий, нацеленных на уменьшение или устранение любого изменения, угрожающего цельности и устойчивости биопсихологического индивида» [4, с.357].

Здесь наоборот, акцентируется «выход» и сама стрелка, а запускающие механизмы обозначены как нечто исходное и вербализованы как угрожающие изменения. Вопрос о реальной или мнимой угрозе здесь не ставится.

А.А. Налчаджян определяет защитные механизмы как «схемы психических действий, которые приводят к той или иной степени и форме адаптированности личности, разрешения фрустрирующей ситуации и т.п.» [5, с.395].

В этом определении акцент ставится на самих механизмах, просматривается стремление исследователя максимально учесть и формализовать их, «схематизировать» – и в самом определении «схема» играет двоякую роль (как, впрочем, это ей и положено в научном познании) – сначала строится на основе наблюдаемых проявлений, а затем служит ориентиром при распознавании.

В кратком психологическом словаре дается такое определение: психологическая защита – это «специальная регулятивная система стабилизации личности, направленная

на устранение или сведение до минимума чувства тревоги, связанного с осознанием конфликта» [3, с.101].

То, что родовым признаком взято слово «система», должно бы повысить качественность определения. В части самой сущности понятия это определение кажется почти безупречным, однако представляется неоправданным понижением взятой было высокой общности – в части источника и запуска этих механизмов. Не смотря на то, что чувство тревоги зачастую сопровождается включением механизмов психологической защиты, конфликт оказывается преимущественной формой социального дискомфорта, все же источники можно было бы обозначить и в более общей форме: «устранение или сведение к минимуму **социального дискомфорта – как реального, так и мнимого**». В такой редакции выдерживался бы высокий уровень общности как в источниках, так и в самих механизмах психологической защиты.

О.Н. Арестова и Н.В. Калинина пишут, что психологическая защита – это «сложная структура, определяемая взаимодействием как внешних факторов (сила фрустрирующего воздействия, вид выполняемой задачи), так и внутренних, к которым относятся устойчивые характерологические особенности» [2, с.28].

Вероятно, это служебное определение, так как в нем не указано прямо, структура чего имеется в виду. Интересным моментом в этом определении является то, что предпринята попытка соотнесения внешнего и внутреннего. Такое видение может стать основой для структурирования внешних факторов, требующего добавления этих факторов на основе хорошей методологии (а также, вероятно, эмпирической проверке действенности этих факторов – вплоть до того, чтобы установить, факторы ли это или условия по образцу вероятностных). Также можно углубиться и в «характерологические особенности», возможно пересмотрев сам термин и то, что за ним может стоять (и как действовать – речь можно было бы вести о специфическом «фильтре» воздействий и опять-таки – о выявлении именно факторов).

В настоящее время многие исследователи рассматривают психологические защитные механизмы в качестве «процессов интрапсихической адаптации личности за счет подсознательной переработки поступающей информации» [6, с.27].

Это определение выглядит также вполне приемлемым, с оговоркой в плане понимания «адаптации» – здесь не говорится явно, к чему адаптация; если её понимать, что имеется в виду – ко всему дезадаптирующему в широком смысле, тогда остается лишь одно сомнительное место в этом определении: слово «информация». Если таким образом применяется информационный подход, тогда можно считать его уместным; если же оставаться в рамках теории психического отражения, то уместнее было бы слово «сигнал», «раздражитель», «воздействие» (в частности – и социальное, что в подавляющем большинстве случаев оказывается значимым как для субъекта, так и для исследователя или терапевта).

В итоге сформируем определение для механизмов психологической защиты: «специальная регулятивная система внутренней стабилизации личности, направленная на устранение или сведение до минимума социального дискомфорта – как реального, так и мнимого». В этом определении к взятому за основу варианту из краткого психологического словаря, мы добавили слово «внутренней», ибо не было понятно из контекста, что субъект не получает эту стабилизацию извне.

Также здесь не просто удалено из определения «чувство тревоги» – контекст определяемого делается более общим, в который, таким образом, включаются не только особенность психического отражения неприятных воздействий, но и социальная реальность, которая является, с одной стороны, источником этих воздействий, а с другой – местом приложения реальных усилий субъекта по устранению дискомфорта, вплоть до его причин.

Еще одним существенным моментом является расширение и понимания собственно механизмов защиты – в такой редакции они выходят за рамки подсознательных процессов. Это представляется очень уместным, так как все здание психоанализа имеет конечными

сверхзадачами каждый раз приводить субъекта к осознанию и произвольности своей психической, а затем – социальной деятельности.

Если теперь углубиться в сами механизмы психологической защиты, то возникает вопрос – сколько существует видов защитных механизмов? История его рассмотрения свидетельствует о тенденции нарастания: Анна Фрейд описала всего пятнадцать механизмов; и в дальнейшем этот список постоянно пополнялся. Сейчас среди современных исследователей нет единства мнений по вопросу. Так, в Словаре-справочнике по психиатрии, опубликованном Американской Психиатрической ассоциацией в 1975 году, их обозначено двадцать три. Обобщив список всего лишь двух классификаций, Л.И. Вассерман с соавторами в качестве примера приводят список из тридцати четырех – вытеснение, отрицание, перемещение, обратное чувство, подавление (первичное и вторичное), идентификация с агрессором, аскетизм, интеллектуализация, изоляция аффекта, регрессия, сублимация, расщепление, проекция, прожективная идентификация, всемогущество, девальюация, примитивная идеализация, реактивное образование (реверсия или формирование реакции), замещение или субституция (компенсация или сублимация), смещение, интроекция, уничтожение, идеализация, сновидение, рационализация, отчуждение, катарсис, творчество, инсценирование реакции, фантазирование, заговаривание, аутоагрессия [6].

Судя по всему, речь идет не только об открытии все новых, неизвестных ранее механизмов, а о неуклонной дифференциации в их понимании, что, в общем-то, естественно для развития научных взглядов вообще.

Но, тем не менее, рассматривая такой обширный набор как стартовую диспозицию для исследований, мы неуклонно окажемся перед необходимостью выполнения обратной научной задачи – классификации элементов указанного множества по значимым критериям, что в естественнонаучной парадигме известно под названием «кластерного анализа».

Следующей задачей должно стать соотнесение каждого из психологических механизмов с адекватным ему социальным проявлением, или речь должна идти хотя бы о кластерах механизмов. Кстати говоря, может оказаться, что в качестве критериев для кластерного анализа наиболее удачными окажется то, что связано именно с социальными проявлениями в их разнообразии и интенсивности.

Также в качестве еще более важной задачи будет исследовать «вход» верхней стрелки (по схеме на рис. 1). Было видно из приведенных определений механизмов психологической защиты, что одним из существенных свойств этого «входа» является его способность к оценочности. Понятно, что это один из аспектов той «информации», которая, собственно, и попадает на этот вход. Значит, необходимо рассмотреть две стороны «вхождения» – с одной стороны, очертить систему входной информации; с другой – охарактеризовать систему того, чем эта информация будет «встречена» в психическом отражении субъекта.

Выводы. Таким образом, механизмы психологической защиты образуют в психике индивида сложную структуру, существенное место в которой отведено подсознанию. Роль этих механизмов довольно высока, тем более – в подростковом возрасте, и не только потому, что их функционирование дает возможность адаптироваться к неблагоприятным воздействиям социальной среды, но и потому, что постоянное их задействование и длительная работа может привести к уменьшению адекватности субъекта и даже к изменениям в его психическом складе.

Довольно простая схема системы социальных проявлений механизмов психологической защиты, предложенная здесь, не только проясняет механизм ее функционирования, но и ставит теоретические и прикладные задачи по ее изучению. Если действие этих механизмов принимает угрожающий характер, то констатировать это, тем не менее, весьма затруднительно, поэтому необходимо постараться очертить формы явных социальных проявлений того, что у подростка начинает или продолжает срабатывать психологическая защита. В этом случае возникают предпосылки для успешной терапии его жизненных проблем, которые, как известно, в подростковом возрасте переживаются наиболее остро.

Литература

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология // М.: Просвещение, 2000.
2. Арестова О.Н., Калинина Н.В. Индивидуальные особенности функционирования защитных механизмов // Вестник МГУ. – Сер. Психология. - М.: 2009. – №1.
3. Краткий психологический словарь/сост. Карпенко Л.А.; под общ.ред. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. – М.: Политиздат, 1985.
4. Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Защита// В кн.: Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия под ред. Райгородского Д.Я. – Самара: Издательский Дом “Бахрах-М”, 2003.
5. Налчаджян А.А. Психологические защитные механизмы// В кн.: Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия под ред. Райгородского Д.Я. – Самара: Издательский Дом “Бахрах-М”, 2003. – С. 395-482.
6. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. – СПб: Речь, 2001. – 507с.

References

1. Abramova GS Psychology. // MA: Education, 2000.
2. Arestova ON, Kalinin NV Individual features of the functioning of defense mechanisms // MSU. - Ser. Psychology. - New York: 2009. - № 1.
3. Kratky psychological dictionary / comp. Karpenko LA; under obsch.red. Petrovsky, AV, MG Yaroshevsky - M. Politizdat, 1985.
4. Laplansh J., J.-B. Pontalis Protection // In.: Self-awareness and personal protective mechanisms. A Reader, ed. Raigorodskii DY - Samara: Publishing House "Bachrach-M", 2003
5. Nalchadzhyan AA Psychological defense mechanisms // In.: Self-awareness and the protective mechanisms of the individual. A Reader, ed. Raigorodskii DY - Samara: Publishing House "Bachrach-M", 2003. - S. 395-482.
6. Nikolskaya IM, RM Granovskaya Psychological defense in children. - St. Petersburg: Rech, 2001. - 507s.

Зеленська В.Ю.

Теоретичні передумови вивчення соціальних проявів психологічних захисних механізмів у підлітків

У статті уточнено концептуальний зв'язок механізмів психологічного захисту з її соціальними проявами; надана спрощена схематична ілюстрація цього зв'язку. Запропоновано визначення терміна «соціальні прояви психологічного захисту»; проаналізовані різні визначення для механізмів психологічного захисту, на основі яких запропоновано уточнений варіант. У підсумку окреслені можливі напрями дослідницьких завдань. Джерел – 6.

Ключові слова: механізми психологічного захисту, підсвідомість, психоаналіз, соціальна психологія, підлітковий вік.

Zelenskaya V.

Theoretical background of studying social manifestations of psychological defense mechanisms in adolescents

The article clarifies conceptual link defense mechanisms with its social manifestations, provided a simplified schematic illustration of this connection. A definition of the term "social manifestations of psychological defense", analyzed different definitions for the defense mechanisms against which proposed an updated version. As a result, outlined possible areas of research tasks. Sources – 6.

Key words: psychological defense mechanisms, the unconscious, psychoanalysis, social psychology, adolescence.

Зеленська Вікторія Юріївна - викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Донецького національного медичного університету ім. М. Горького, здобувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ СЦЕНАРІЇВ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті наведено аналіз впливу гендерної ідентичності на формування життєвих сценаріїв особистості в юнацькому віці. На основі наукових підходів розглядається проблема формування життєвих сценаріїв особистості та проблема гендерної ідентичності. Охарактеризовано вибірку досліджуваних, яка була обумовлена завданнями та метою дослідження. У статті надано опис методик, за допомогою яких було проведено діагностику впливу гендерної ідентичності на формування життєвих сценаріїв особистості в юнацькому віці. Також представлено результати кореляційного аналізу. Рис.-1, табл. – 11, джерел - 5.

Ключові слова: андрогінність, гендер, гендерна ідентичність, життєвий план, життєвий сценарій особистості, життєвий шлях особистості, маскуліність, методики діагностики, фемінінність.

Постановка проблеми. Соціально-економічні та політичні зміни, які досить часто відбуваються в Україні, є чинниками зміни сприйняття самих себе а також загальної картини світу молоддю. Ці зміни є каталізаторами процесу пошуку юнаками і юнками власного гармонійного життєвого сценарію або життєвого шляху. Індивідуальний життєвий шлях або сценарій повинен відповідати себе у здібностям і можливостям юнаків і юнок і одночасно бути засобом реалізації себе у житті. В сучасних умовах процес особистісного та професійного самовизначення, здобуття освіти пов'язані з низкою труднощів, саме тому проблема формування життєвого сценарію особистості в юнацькому віці стає все більш актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми життєвого сценарію або життєвого шляху особистості присвячено велику кількість досліджень як вітчизняних (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, О.О. Бодальов, Л.І. Божович, Н.Є. Бондар, Ю.О. Бохонкова, А.В. Брушлинський, М.Й. Боришевський, Є. І. Головаха, Н.Є. Завацька, Б.В. Зейгарник, Г.С. Костюк, О.О. Кроник, А.Є. Левенець, Д.О. Леонтьєв, Н.А. Логинова, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, Н.М. Толстих, Л.О. Регуш, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, Л.В. Сохань, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, В.В. Третьяченко та ін.), так і зарубіжних (А. Адлер, Е. Берн, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерс, В. Франкл, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Г. Юнг, К. Ясперс) вчених.

Усвідомлення свого індивідуального життєвого шляху припадає на юнацький вік. Юнацький вік є оптимальним часом для побудови свого майбутнього (І.Д. Бех, Л.І. Божович, Н.Є. Бондар, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, Л.С. Виготський, Л.Л. Гільова, М.Р. Гінзбург, Є.І. Головаха, Е. Еріксон, Б.В. Зейгарник, І.С. Кон, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, В.М. Піскун, Л.В. Потапчук, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко).

Як аспект самосвідомості гендерна ідентичність істотно впливає на побудову особистістю в юнацькому віці свого життєвого шляху (С. Бем, Ш. Берн, О.В. Літвінова, М. Мід).

Мета статті: представити результати соціально-психологічного дослідження гендерних особливостей формування життєвих сценаріїв особистості.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Вибірка становила 281 випробуваного (мешканці Луганської області) чоловічої та жіночої статі у віці від 17 до 22 років. Всі досліджувані опитувались за місцем навчання (студенти СНУ ім. В. Даля). Наявність саме такої вибірки була обумовлена завданнями та метою дослідження.

На першому етапі дослідження проводився аналіз теоретичних джерел з теми дослідження. Було з'ясовано, що, згідно з М.Р. Гінзбургом, як структурні компоненти

життєвого сценарію можна представити смислове майбутнє (особистісне) проектування себе в майбутнє і тимчасове майбутнє (власне планування). У даному дослідженні життєвий сценарій визначається, як саме смислова система особистості, в яку входять уявлення особистості про власний життєвий шлях. Дана система є базовою для включення в неї гендерної підсистеми. Гендерні характеристики особистості можуть бути представлені як комплекс уявлень і переживань пов'язаних з соціально-психологічною статтю. У Великому тлумачному соціологічному словнику надано таке поняття: «Гендерна ідентичність - усвідомлення себе, як пов'язаного з культурними визначеннями мужності і жіночності. Поняття діє не за межами суб'єктивного досвіду і служить психологічною інтеріоризацією чоловічих або жіночих рис, виникаючи в результаті процесу взаємодії «Я» та інших». У підручнику Н. Смелзера надано таке визначення: "Гендерна ідентичність пов'язана з нашим уявленням про свою стать - чи відчуваємо ми себе в дійсності чоловіком або жінкою".

І.С. Клецина розмірковуючи про гендерну ідентичність пише, що тут йдеться про аспект самосвідомості особистості, що описує переживання людиною себе як представника статі, як носія конкретних статевоспецифічних характеристик і особливостей поведінки, співвідносить з уявленнями про маскуліність/фемінінність. Узагальнюючим поняттям виступає категорія «маскуліність/фемінінність», що є маркером і корелятом чоловічої чи жіночої ідентичності.

Далі було обрано методики та розроблено програму дослідження. На констатувальному етапі було проведено емпіричне дослідження гендерних особливостей формування життєвих сценаріїв особистості в юнацькому віці. Для діагностики впливу гендерної ідентичності на формування життєвих сценаріїв особистості в юнацькому віці нами використовувались такі методики: методика С. Бем «Маскуліність-фемінінність», «Шкала загальної самооефективності» Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромек, опитувальник тимчасової перспективи Ф. Зімбардо, методика «Рівень співвідношення «Цінності» і «Доступності» в різних життєвих сферах» (О.Б. Фанталова), методика «Життєві плани» (авторська розробка), методика «Смисло-життєві орієнтації» адаптована Д. О. Леонтьєвим, методика діагностики мотивації до досягнення успіху Т. Елерса, методика діагностики мотивації уникнення невдач Т. Елерса, анкета (авторська розробка). Для використання методів математичної статистики був задіяний пакет статистичних програм SPSS (версія 19.0).

Для з'ясування об'єктивних характеристик респондентів використовувалась анкета (авторська розробка). Анкета складається з таких питань: ППП, вік, стать, група, курс; оцініть успішність Вашого навчання; дайте оцінку престижності вашої майбутньої професії; як багато вільного від навчального навантаження часу Ви витрачаєте на самоосвіту; на цьому етапі життя Ви більше орієнтуєтесь на чітко визначену мету в майбутньому або поки змушені орієнтуватися на вирішення повсякденних поточних завдань; Ви берете регулярну участь в університетських концертах, КВК; Ви берете регулярну участь в інтелектуальних конкурсах (олімпіадах, іграх і т.д.); чи знаєте ви іноземні мови (або цілеспрямовано вивчаєте їх поза університетським курсом); оцініть стан свого здоров'я (за шкалою від 1 до 10); чи є у вас хобі (наприклад, вишивання, в'язання, риболовля, спорт); відкладаєте ви регулярно гроші на яку-небудь велику покупку в майбутньому; чи є у вас успішний досвід ведення свого бізнесу (в тому числі сільовий маркетинг); чи є у вас бажання до постійних відносин з метою створення сім'ї; чи любите ви дітей (грати з ними, гуляти, наглядати); чи допомагаєте ви інвалідам, сиротам, безпритульним постійно.

За результатами анкетного опитування, 56,5% опитуваних відповіли, що вони вимушені орієнтуватися у житті на тимчасові завдання, але не на загальну мету життя. Багато з опитуваних вже зараз роблять кроки з формування основи свого майбутнього. Зокрема, 13,2% навчаються іноземній мові поза стандартним університетським курсом, в середньому 50% вільного часу опитувані займаються самоосвітою. Беруть участь у

суспільних заходах (КВК, творчі конкурси, концерти) 20,9% опитуваних, 15% з опитуваних регулярно беруть участь у інтелектуальних конкурсах.

57,3% опитуваних відкладають гроші на значні дорогі покупки у майбутньому, 17,1% вже мають досвід власного бізнесу. Мотивація стійких стосунків з метою створення сім'ї є в 76,3% опитуваних, а 79% з них вказують, що полюбляють піклуватися про дітей. 30% опитуваних вказують, що регулярно допомагають бідним. Самооцінка за 10-бальною шкалою успішності навчання дорівнює 7, престижність професії оцінюється у середньому на 6,6 бала з 10, самооцінка здоров'я також вище середніх 5 балів та становить 7,7 бала. Деякі відповіді на анкетні запитання мають статеві розбіжності. Результати дослідження за анкетними даними представлені в табл. 1.

Т а б л и ц я 1

Результати дослідження за анкетними даними

	Юнаки	Юнки	test	p
Орієнтація на мету	39	47,1	1,5	0,22
Участь у суспільних заходах	17,9	23,4	0,9	0,333
Участь в інтел. конкурсах	11,3	17,9	1,9	0,167
Навчання іноземній мові	66,1	56,7	2,2	0,137
Відкладання грошей	62,9	52,9	2,5	0,117
Досвід бізнесу	22,6	12,8	4	0,046
Мотивація створення сім'ї	68,3	82,7	7,1	0,008
Любов до дітей	71	85,4	7,8	0,005
Допомога бідним	23,4	35,3	4,1	0,043

Орієнтація на загальну життєву мету, участь у суспільних заходах та інтелектуальних конкурсах та відкладання грошей на майбутнє розподілені між юнаками та юнками рівномірно. Але досвід власного бізнесу мають переважно юнаки ($U=4$; $p=0,046$), мотивація створення сім'ї та любов до дітей проявляють переважно юнки ($U=7,1$; $p=0,008$), вони ж більш схильні допомагати бідним ($U=4,1$; $p=0,043$).

На наступному етапі дослідження проводилась методика С. Бем «Маскулінність-фемінінність». Результати тестування за психологічними методиками були переведені у Т-бали на основі наданих авторами норм тестів. Вибір Т-балів зумовлено, з одного боку, їх зручністю при інтерпретації, з іншого – детальністю цієї шкали у порівнянні зі стенами. Взагалі ж, Т-бали є стандартною шкалою зі середнім 50 та стандартним відхиленням 10, нормативний інтервал становить 40-60 Т-балів.

Показники гендерної ідентичності за всією вибіркою знаходяться у межах норми, ми не можемо констатувати, що досліджувані юнаки та юнки в цілому мають завищені чи занижені показники маскулінності, фемінінності чи андрогінності (див. рис.1).

З огляду на сутність гендерної ідентичності, її показники повинні значно розрізнятися залежно від статі.

Як бачимо, маскулінність закономірно вища у юнаків ($U=12466$; $p<0,001$), фемінінність вища у юнок ($U=7592$; $p=0,002$), але андрогінність не має значних розбіжностей.

Для того щоб дослідити взаємозв'язок між типом гендерної ідентичності та загальної осмисленості життя була проведена методика «Смисложиттєві орієнтації», адаптована Д. О. Леонтьєвим. За даними цієї методики з'ясовано, що представники андрогінного типу оцінюють своє життя як більш результативне ($H=7,82$; $p=0,02$) та більш впевнені у своїй

здатності контролювати життя ($H=6,8$; $p=0,033$). Дані за цією методикою представлені в табл. 3.

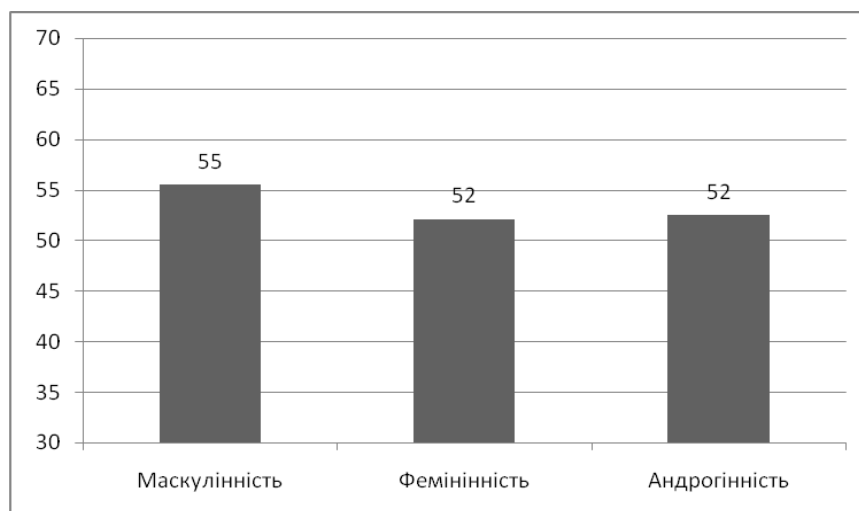

Рис.1. Діаграма показників вираження маскулінності-фемінінності за методикою С. Бем

Т а б л и ц я 2

Результати дослідження за методикою С. Бем

Тип гендерної ідентичності	Юнаки	Юнки	U	p
Маскулінність	55,84	49,8	12466	<0,01
Фемінінність	50,3	54,4	7592	0,002
Андрогінність	54,09	53,71	10027,5	0,665

Т а б л и ц я 3

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку між типом гендерної ідентичності та загальної осмисленості життя

	Андрогінна	Маскулінна	Фемінінна	H	p
Мета	53,56	52,19	48,93	3,39	0,183
Процес	56,01	50,68	52,08	5,88	0,053
Результат	57,01	52,47	52,97	7,82	0,02
Локус контролю Я	57,65	56,47	52,22	6,8	0,033
Локус контролю життя	55,99	54,47	53,86	1,06	0,589
Осмисленість життя	56,39	53,37	51,82	5,07	0,079

Далі були проведені методика діагностики мотивації до досягнення успіху Т. Елерса та методика діагностики мотивації уникнення невдач Т. Елерса. В ході дослідження були отримані такі результати: мотивація уникнення невдачі дуже висока у фемінінного типу, але помірна в інших ($H=10,46$; $p=0,005$). Дані за цьома методиками представлені в табл. 4.

Т а б л и ц я 4

Результати за методикою діагностики мотивації до досягнення успіху та мотивації уникнення невдач Т. Елерса

	Андрогінна	Маскулінна	Фемінінна	Н	р
Мотивація успіху	65,73	58,67	59,11	4,43	0,109
Мотивація уникнення невдачі	56,3	57,14	69,19	10,46	0,005

Щодо опитувальника тимчасової перспективи Ф. Зімбардо, то результати за цією методикою представлені в табл. 5.

Т а б л и ц я 5

Результати за опитувальником тимчасової перспективи Ф. Зімбардо

	Андрогінна	Маскулінна	Фемінінна	Н	р
Негативне минуле	54,39	53,86	59,64	4,05	0,132
Гедон. Сьогодення	53,77	48,88	50,87	5,22	0,074
Майбутнє	48,52	47,86	48,34	0,34	0,842
Позитивне минуле	53,01	44,34	49,62	10,1	0,006
Фаталістичне сьогодення	54,98	48,12	55,99	8,35	0,015

Представники андрогінної ідентичності оцінюють своє минуле краще за інших (Н=10,1; р=0,006), фаталістичний погляд на сьогодення в них на середньому рівні, але у маскулінного типу він має тенденцію до зниження (Н=8,35; р=0,015)

Далі була проведена методика «Рівень співвідношення «Цінності» і «Доступності» в різних життєвих сферах» (О.Б. Фанталова). Гендерна ідентичність дуже мало корелює з обраними цінностями, але доступність цінностей має деякі кореляції. Зокрема, представники андрогінного типу вважають більш доступною цікаву роботу та гарну дружбу, але менш за всіх вважають доступною красу природи та мистецтва.

Т а б л и ц я 6

Результати кореляційного аналізу за методикою «Рівень співвідношення «Цінності» і «Доступності» в різних життєвих сферах» (О.Б. Фанталова)

	А	М	Ф	Н	Р
1. Активнае життя	5,69	5,4	5,63	0,02	0,992
2. Здоров'я	6,81	6,3	5,3	5,06	0,08
3. Цікава робота	4,95	3,6	3,33	10,6	0,005
4. Краса природи і мистецтва	3,71	3,8	5,52	9,07	0,011
5. Любов	5,83	7,05	6,81	3,84	0,146
6. Матеріально забезпечене життя	3,83	5	3,74	2,81	0,245
7. Наявність хороших і вірних друзів	7,5	5,85	5,78	11,11	0,004
8. Впевненість у собі	6,6	6,15	5,41	3,81	0,149
9. Пізнання	6,26	5,4	6,89	4,56	0,102
10. Свобода	5,38	5	5,81	2,17	0,338
11. Щасливе сімейне життя	4,64	4,8	4,7	0,05	0,974
12. Творчість	4,4	3,25	4,56	2,88	0,236

Що стосується взаємозв'язку життєвих планів та гендерної ідентичності, то на вік 20-24 роки частка планів збігається у всіх трьох типів. Збігаються плани: здобуття освіти, самоосвіта, піклування про батьків. Представники андрогінної та фемінінної групи планують на цей період виїхати з України.

Унікальними для андрогінної ідентичності є плани знайти сенс життя та творчі плани. Для маскулінної ідентичності унікальними планами на цей період є забезпечене життя та успіх у спорті. Для фемінінної ідентичності на цей період важливими є відпочинок та статусна покупка – автівка (див. табл. 7).

Т а б л и ц я 7

Результати за методикою «Життєві плани» (авторська розробка)

Андрогінна	%	Маскулінна	%	Фемінінна	%
Здобути освіту	84,2	Здобути освіту	85,7	Здобути освіту	86,7
Самоосвіта	42,1	Забезпечене життя	47,6	Самоосвіта	53,3
знайти сенс життя	40,4	Самоосвіта	47,6	виїхати з України	36,7
виїхати з України	36,8	успіх у спорті	47,6	Відпочинок	33,3
піклування про батьків	33,3	піклування про батьків	42,9	купити автівку	30
Творчість	33,3			піклування про батьків	30

На вік 25-29 років також багато планів, які збігаються: створення родини та народження дитини, успішна кар'єра, піклування про дітей, забезпечене життя. Представники андрогінної та фемінінної ідентичності не є унікальними за своїми життєвими планами на цей період. Але представники маскулінного типу ідентичності мають унікальні для своєї ідентичності плани: виїхати з України, купити автівку, підвищити кваліфікацію (див. табл. 8).

Т а б л и ц я 8

Андрогінна		Маскулінна		Фемінінна	
народження дитини	59,6	народження дитини	66,7	створити родину	66,7
успішна кар'єра	56,1	успішна кар'єра	57,1	народження дитини	63,3
піклування про дітей	50,9	виїхати з України	47,6	успішна кар'єра	60
створити родину	49,1	забезпечене життя	47,6	забезпечене життя	50
забезпечене життя	45,6	купити автівку	42,9	піклування про дітей	46,7
		підвищення кваліфікації	42,9		
		піклування про дітей	42,9		
		створити родину	42,9		

На вік 30-39 років незалежно від ідентичності планується подорож та піклування про батьків (див. табл. 9).

Представники андрогінної ідентичності мають плани частково схожі з обома іншими ідентичностями: як й представники фемінінної ідентичності вони бажають у цьому віці дати освіту дітям, мати забезпечене життя. Як й представники маскулінної ідентичності, андрогіни бажають піклуватися про дітей та займати керівну посаду.

Представники маскулінної ідентичності у віці 30-39 років бажають піклуватися про дітей та батьків, поїхати у подорож, займати керівну посаду, але всі ці плани збігаються з іншими типами ідентичності. Мати власний бізнес також планують представники маскулінної ідентичності, але представники фемінінної ідентичності також мають цей план.

Т а б л и ц я 9

Андрогінна		Маскулінна		Фемінінна	
піклування про батьків	47,4	піклування про батьків	42,9	дати освіти дітям	46,7
дати освіти дітям	43,9	керівна посада	38,1	забезпечене життя	43,3
забезпечене життя	40,4	піклування про дітей	38,1	керівна посада	43,3
піклування про дітей	40,4	Подорож	38,1	піклування про батьків	40
керівна посада	35,1	власний бізнес	33,3	власний бізнес	30
Подорож	35,1			побудувати будинок	30
				подорож	30

Представники фемінінної ідентичності мають у більшості плани, які збігаються з іншими типами: дати освіти дітям та піклуватися про батьків, жити забезпечено, займати керівну посаду, мати власний бізнес, поїхати у подорож. Єдиним унікальним планом фемінінної ідентичності є побудувати будинок у 30-39 років.

На вік 40-59 років всі типи ідентичності формують плани відпочинку, піклування про внуків, піклування про престарілих батьків. План вийти на пенсію є актуальним у цьому віці для андрогінів та маскулінної ідентичності, але не для фемінінної. Плани жити щасливо та поїхати у подорож характерні для андрогінної та фемінінної ідентичності. Дати освіти дітям та жити забезпечено – це плани на 40-59 років, які властиві маскулінній та фемінінній ідентичності, але не андрогінній. Єдиним унікальним планом на цей період є пожити для себе, який є властивим лише представникам андрогінної ідентичності (див. табл. 10).

Т а б л и ц я 10

Андрогінна		Маскулінна		Фемінінна	
вийти на пенсію	35,1	дати освіти дітям	38,1	піклування про батьків	36,7
жити довго та щасливо	31,6	піклування про батьків	33,3	жити довго та щасливо	30
відпочинок	28,1	вийти на пенсію	28,6	відпочинок	26,7
піклування про батьків	28,1	Відпочинок	28,6	подорож	26,7
піклування про внуків	28,1	забезпечене життя	28,6	дати освіти дітям	23,3
Подорож	28,1	піклування про внуків	28,6	забезпечене життя	23,3
пожити для себе	28,1			піклування про внуків	23,3

На вік більше 60 років всі планують вийти на пенсію, щасливу старість, жити довго та щасливо, відпочинок. Таким чином, плани на старість позбавлені впливу гендеру (див. табл. 11).

Андрогінна		Маскулінна		Фемінінна	
щаслива старість	64,9	щаслива старість	76,2	щаслива старість	66,7
жити довго та щасливо	56,1	піклування про внуків	66,7	жити довго та щасливо	53,3
вийти на пенсію	47,4	вийти на пенсію	57,1	вийти на пенсію	50
піклування про внуків	47,4	Відпочинок	57,1	піклування про внуків	40
відпочинок	40,4	жити довго та щасливо	57,1	Відпочинок	30

Висновки. В першу чергу слід зазначити, що психологічні конструкти маскулінності та фемінінності не є протилежностями, як це вказує у своїх останніх роботах сама С. Бем. За нашими даними їх кореляція становить $r=0,05$, що майже дорівнює нульовому рівню зв'язку. Але андрогінність, згідно з теорією, є поєднанням маскулінності та фемінінності, що й доводять отримані кореляції андрогінності з маскулінністю ($r=0,51$; $p<0,001$) та фемінінності ($r=0,52$; $p<0,001$). При цьому слід зробити дуже важливе зауваження – андрогінність за використаною нами методикою оцінюється окремим набором якостей, які не перетинаються з двома іншими показниками.

Всі три показники гендерної ідентичності значущо та позитивно пов'язані з осмисленістю життя (r від 0,21 до 0,36; $p<0,001$). Це є ознакою того, що незалежно від типу гендерної ідентичності, чим більше якостей з тесту гендерної ідентичності вказує опитуваний, тим більшою є осмисленість життя. Таким чином, ми можемо казати про показник «насиченості» ідентичності як ознаку осмисленості життя. Те ж саме стосується й мотивації на успіх: всі три показники ідентичності мають позитивні кореляції з ним (r від 0,16 до 0,34; $p<0,01$). Але мотивація уникнення невдач корелює з маскулінністю, причому ця кореляція негативна ($r=-0,23$; $p<0,001$). Тобто чим більш маскуліною є людина, тим менше вона прагне уникання невдачі, що, вочевидь, пов'язане зі схильністю до ризику, яка притаманна маскуліним особистостям.

Самоефективність є ознакою одночасно андрогінних ($r=0,22$; $p<0,001$) та маскуліних людей ($r=0,29$; $p<0,001$), але не фемінінних.

Кореляції показників гендерної ідентичності з гедоністичним сьогоденням мають ту ж саму закономірність, що й з осмисленістю життя: чим більше якостей вказує респондент взагалі (незалежно від ідентичності), тим більшим є показник гедоністичного сьогодення (r від 0,14 до 0,23; $p<0,01$). Чим вищою є маскулінність, тим нижчим є показник фаталістичного сьогодення ($r=-0,16$; $p<0,01$), фемінінність позитивно пов'язана з позитивною оцінкою минулого ($r=0,2$; $p<0,001$), андрогінність негативно пов'язана з негативною оцінкою минулого ($r=-0,16$; $p<0,01$) та позитивно з його позитивною оцінкою ($r=0,21$; $p<0,001$). Андрогінність позитивно корелює з гедоністичним сьогоденням ($r=0,23$; $p<0,001$) та з направленістю на майбутнє ($r=0,13$; $p<0,05$).

Показники гендерної ідентичності мало пов'язані з ціннісними орієнтаціями. Можна спостерігати не сильну позитивну кореляцію маскулінності з цінністю активного життя ($r=0,14$; $p<0,05$) та негативну з любов'ю ($r=-0,15$; $p<0,05$). Чим вищою є фемінінність, тим нижчою здається досліджуванам доступність матеріально забезпеченого життя ($r=-0,17$; $p<0,01$). Чим вищою є андрогінність, тим вищою є доступність цінностей цікавої роботи ($r=0,13$; $p<0,05$) та впевненості у собі ($r=0,14$; $p<0,05$).

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская – М. : Просвещение, 1991. – 341 с.

2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : пройм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 320 с.
3. Кленина И.С. Психология гендерных отношений : Теория и практика / И.С. Кленина – СПб. : Алтейя, 2004. – 408 с.
4. Логинова Н.А. Жизненный путь как проблема психологии / Н.А. Логинова – М. : Просвещение, 1985. - №1. – С. 103-108.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – М. : Академия, 1946. – 265 с.

References

1. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Strategija zhizni / K.A. Abul'hanova-Slavskaja – М. : Prosveshhenie, 1991. – 341 s.
2. Bern Sh. Gendernaja psihologija / Sh. Bern. – SPb. : projm-EVROZNAK, 2004. – 320 s.
3. Klenina I.S. Psihologija gendernyh otnoshenij : Teorija i praktika / I.S. Klenina – SPb. : Altejjja, 2004. – 408 s.
4. Loginova N.A. Zhiznennyj put' kak problema psihologii / N.A. Loginova – М. : Prosveshhenie, 1985. - №1. – S. 103-108.
5. Rubinshtejn S.L. Osnovy obshhej psihologi / S.L. Rubinshtejn – М. : Akademija, 1946. – 265 s.

Камбалова Т.С.

Исследование гендерных особенностей формирования жизненных сценариев личности в юношеском возрасте

В статье представлен анализ влияния гендерной идентичности на формирование жизненных сценариев личности в юношеском возрасте. На основании научных подходов рассматривается проблема формирования жизненных сценариев личности и проблема гендерной идентичности. Охарактеризована выборка исследуемых, которая обусловлена заданиями и целью исследования. В статье даётся описание методик, с помощью которых была проведена диагностика влияния гендерной идентичности на формирование жизненных сценариев личности в юношеском возрасте. Также представлены результаты корреляционного анализа. Рис.-5, табл.-11, источников-5.

Ключевые слова: андрогинность, гендер, гендерная идентичность, жизненный план, жизненный сценарий личности, жизненный путь личности, маскулинность, методики диагностики, фемининность.

Kambalova T.S.

Research of gender features of forming of vital scenarios of personality in youth age

In the article the analysis of influence of gender identity is presented on forming of vital scenarios of personality in youth age. On the basis of scientific approaches the problem of forming of vital scenarios of personality and problem of gender identity are examined. Described selection of investigated, that was conditioned by tasks and research aim. Description of methodologies by means of that diagnostics of influence of gender identity was conducted on forming of vital scenarios of personality in youth age is given in the article. The results of cross-correlation analysis are also presented. Sources - 5.

Key words: androginnost, gender, gender identity, vital plan, vital scenario of personality, vital way of personality, maskulinnost, methods of diagnostics, femininnost.

Камбалова Тетяна Сергіївна - аспірант кафедри психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ

ORGANIZATIONAL CULTURE OF SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS: STAFF'S ASSESSMENT OF REAL AND DESIRABLE TYPES OF CULTURE

Based on the empirical investigation findings the authors analyze the distinctive features of teaching staff's assessment of real and desired types of organizational culture of secondary schools. The authors have found some inconsistencies in the development of real and desirable types of organizational culture and have identified possible psychological and pedagogical conditions to neutralize them. Sources – 18.

Key words: *secondary educational institutions, organizational culture, real organizational culture, desirable organizational culture, clan-type organizational culture, adhocratic organizational culture, market organizational culture, hierarchical organizational culture*

Introduction. High levels of educational organizations' culture are necessary prerequisites for modernization of educational system and innovative development of secondary education in Ukraine.

The formation and development of organizational culture as the foundation for improvement of modern secondary schools' competitiveness is extremely important. Only having built an organizational culture at appropriate levels, one can expect an effective organizational development of secondary schools.

An important mission of modern schools is the effective management of organizational culture. In turn, the management of organizational culture is impossible without its full assessment in specific secondary schools.

Analysis of relevant research findings and literature. Analysis of the psychological literature suggests that the issue of formation and development of organizational culture have drawn much attention of foreign and Ukrainian researchers who investigated the essence of organizational culture [3; 4; 8; 11; 12], the distinctive characteristics of organizational culture [15; 16], the effects of national factors on organizational culture [10; 14], etc.

Widely known are the investigations of diagnostic and assessment methods of organizational culture [5; 7; 8]. Some psychological aspects of secondary schools' organizational culture have been also studied by a number of Ukrainian scientists (V.G. Bazeliuk [1], L.M. Karamushka [6; 7], and I.I. Snadanko [7; 11]).

However, there is still a need for clarifying the features of the real and desired types of organizational culture of secondary schools.

It is well-known that the analysis of any phenomenon should start with the analysis of its real and desired states. Applying this principle to secondary schools' organizational culture the investigators should first find out the levels of its development and determine its critical and non-critical elements. This may help in determining the ways of development of organizational culture of a secondary educational institution that would best suite its objectives and interests.

Tasks:

1. Finding out and analysis of real and desirable types of organizational culture of secondary educational institutions.

2. Comparative analysis of real and desirable organizational culture assessed by teaching staff of secondary schools.

The investigation supervised by L.M. Karamushka, corresponding member of NAPS of Ukraine, Dr of Psychology, Prof., was conducted under the research project of the Laboratory of Organizational Psychology of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of NAPS of Ukraine: 'Psychological Determinants of Organizational Culture' (2013-2015) (state registration number 0113U002096).

Results and discussion. To determine the real and desired types of organizational culture

of secondary schools of innovative and traditional types we used the *Organizational Culture Assessment Instrument* (OCAI) by Kim S. Cameron and Robert E. Quinn [5].

K. Cameron and R. Quinn have proposed a two-dimensional evaluation of organizational culture. The first dimension measures organizations' flexibility on the scale from the organizational versatility and pliability to the organizational rigidity and longevity. The second dimension characterizes organizations by the criteria of internal orientation - external orientation, integration – differentiation, and unity - competitiveness. Correspondingly, following four types of organizational culture can be diagnosed: *clan-type*, *adhocratic*, *market*, and *hierarchical*.

The obtained data were analyzed using SPSS (version 13).

The sample included 402 school staff members from 8 secondary schools from Kiev region.

Analysis of the obtained data (Table 1.) suggests differences between the real and desirable types of organizational culture of secondary schools.

Table 1

Real and desirable types of organizational culture as assessed by secondary school staff (% of the sample)

Types of organizational culture	Respondents' assessed organizational culture	Levels of organizational culture		
		<i>high</i>	<i>medium</i>	<i>low</i>
Clan-type	real	28.9***	40.5***	30.7***
	desirable	30.2***	36.9***	32.9***
Adhocratic	real	27.6***	41.2***	31.2***
	desirable	24.6***	45.2***	30.2***
Market-type	real	12.1***	65.8***	22.1***
	desirable	31.4***	39.9***	28.6***
Hierarchical	real	27.9***	33.9***	38.2***
	desirable	25.1***	44.7***	30.2***

*** (p<0.001)

As seen from the table some types of organizational culture, in the respondents' view, were more desirable than their organizations' real culture.

The most desirable type was found to be the *market-type* organizational culture supported by 31.4% of respondents and reaching high levels of development. However, only 12.1% of respondents (almost three times fewer) noted that this type of organizational culture was real and highly developed in their organizations.

It suggests that the secondary school staff had a distinct need of this type of organizational culture. The market-type organizational culture has the following *advantages*: promotion of organizations' competitiveness, staff's motivation for competitive actions, organizations' competitiveness-relevant efficiency, etc. However, this type of organizational culture has some drawbacks (*limitations*), too. They are organizations' heavy work task orientation, managers' application of 'hard' competition strategies (authoritative decision-making and interaction with subordinates) etc.

Given the positive characteristics of the market-type organizational culture and the respondents' strong need of it, we can suggest that this type of organizational culture can be efficient if used with constructive competition strategies based on partnership, competitors' mutual respect, and orientation toward personal and professional development. This suggestion is supported by the findings obtained in the research done by O.A. Fil [13; 17].

Some differences between real and desirable types of organizational culture were also found regarding the *clan-type organizational culture*. As seen from Table 1, the desirability of this type of

organizational culture was noted by 30.2% of the respondents with 28.9% of them naming it as highly developed real organizational culture.

It should be noted that the clan-type organizational culture has a number of *positive aspects* which include friendly relations between workers, family-like school organization, staff's perception of leaders and managers as mentors, staff's organizational commitment, dedication to traditions, cohesion, high morale, and benevolence towards customers of educational services, teamwork, as well as superiors' care for staff's welfare, etc.

However, in our view, this type of organizational culture, like the previous one, also has some *negative aspects*. To name some of them: employees' limited freedom due to their friendly obligations as they are responsible for the positive psychosocial climate in the collective and mainly compromise- and cooperation-oriented in conflict situations which sometimes may not contribute to solving the problems.

These findings suggest that certain types of organizational culture are less desirable than their real manifestations. Although not clear-cut, these differences were present.

To the above mentioned types of organizational culture belongs the *hierarchical type*. As seen from the data presented in Table 1, it was desirable for 25.1% of respondents whereas 27.9% of them said it was real and highly developed.

According to the investigation method, the hierarchical type of organizational culture is *positively* characterized by staff's clearly regulated activities, formal work rules, and gradual organizations' development.

On the other hand, the hierarchical type of organizational culture has certain *negative aspects*, too. The overload of formal rules and regulations, certain lack of freedom and independence in work, staff's poor involvement in organizations' policy-making are just some of them.

Based on the obtained data, it can be suggested that secondary schools have a bit too many formal approaches to work organization due to the nature of educational work (care for the younger generation, the organization of a clear system of knowledge and skills, responsibility for students' life and development, etc.). However, the teaching staff need more work freedom and autonomy that can positively affect both the content of educational work and promote the development of students' self-reliance qualities. Educators' autonomy, initiative and creativity have been necessitated by many Ukrainian researchers: O.I. Bondarchuk investigated its importance for school managers' personal development [2], O.V. Kredentser stressed out the importance of entrepreneurial behaviors for teachers' work [9; 18]).

Thus, secondary schools' work aimed at promoting staff's self-reliance, initiative and creativity may be a promising aspect of development of secondary schools' organizational culture.

In addition, a certain shift in the way of 'reality' has been found in relation to the so-called *adhocratic* organizational culture. This is evidenced by 24.6% of the respondents who noted its high-level desired status, while 26.7% of the respondents noted its real status at high level of development.

The adhocratic organizational culture is *positively* characterized by innovation and creativity in problem-solving, staff's ability to take risks, and a leading role of individual initiative and freedom, etc.

However, like any other type of organizational culture, this type has certain *limitations* which include external orientation (in contrast to the clan-type organizational culture's internal orientation), continuous monitoring of the external organizational environment and interaction strategies with other organizations, constant review of external trends in the education space, etc., that cause difficulties in schools' work.

The data obtained from the whole sample suggest a certain *contradiction* in secondary school staff's assessment of the desirability and reality of different types of organizational culture. On the one hand, the respondents have a distinct orientation towards broader implementation of the market-type organizational culture that should be, in our view, quite close to the adhocratic organizational culture. But in our case, the market-type organizational culture is more associated with the clan-type organizational culture and does not offer schools' good orientation in educational space that can have negative effects.

Conclusion. The investigation found certain *inconsistencies* in secondary school staff's assessment of the real and desirable types of organizational culture.

The obtained findings are advised to consider by heads and staff of secondary schools in optimizing school work.

Literature

1. Базелюк В.Г. Шляхи формування організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / В. Г. Базелюк // Електронне фахове видання «Теорія та методика управління освітою». – 2010. – №3. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ttmuo/2010_3/10bazocs.pdf – Назва з екрану.

2. Бондарчук О.І. Проблема впливу організаційного розвитку на особистісний розвиток персоналу організацій / О.І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології. Том I.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – Київ: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2010. – Ч. 28. – С. 172-177.

3. Броницький О.М. Організаційна культура як інструмент підвищення ефективності функціонування ринкової системи [Текст]: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук. 08.01.01. / Харк. нац. ун-т імені В.Н.Каразіна. – Х., 2003. – 20 с.

4. Денисон Д. Организационная культура и эффективность: российский контекст / Д. Денисон // Вопросы экономики. – 2005. – № 4. – С. 58-74.

5. Камерон К. Диагностика и изменение организационной культуры / К.Камерон К., Р. Куинн : Пер. с англ. под ред. И. В. Андреевой. – СПб: Питер, 2001. – 320 с.

6. Карамушка Л.М. Організаційний розвиток освітніх організацій: актуальні психологічні проблеми дослідження / Л. М. Карамушка // Актуальні проблеми психології. Том. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.: Наук. світ, 2008. – Частина 21-22. – С. 3-10.

7. Карамушка Л.М. Психологія організаційної культури (на матеріалі промислових підприємств) : навчальний посібник / Л.М. Карамушка, І.І. Сняданко. – К. – Львів : Край, 2010. – 212 с.

8. Карташова Л.В., Никонова Т.В., Соломанидина Т.О. Организационное поведение / Л.В. Карташова, Т.В. Никонова, Т.Ю.Соломанидина. – М., 2001. – 220 с.

9. Креденцер О.В. Інноваційність як важлива психологічна характеристика підприємницької поведінки менеджерів освітніх організацій у контексті організаційного розвитку / О. В. Креденцер // Актуальні проблеми психології. Том I.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія / за ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України, 2010, Ч. 28. – С. 70-78.

10. Персикова Т. Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура : Учебное пособие / Т. Н. Персикова. – М.: Логос, 2002. – 224 с.

11. Сняданко І.І. Особливості управління організаційною культурою освітньої організації / І.І. Сняданко / Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди» : науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 16. – С. 227-230.

12. Спивак В.А. Корпоративная культура/ В.А.Спивак. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.

13. Філь О.А. Психологія розвитку конкурентоздатності організацій: рівні аналізу, психологічні складові та характеристики, методи дослідження / О.А. Філь // Правничий вісник Університету «КРОК» – Вип. 11. – К., 2012. – С. 185-197.

14. Харчишина О.В. Дослідження сутності категорії «організаційна культура» / О.В. Харчишина // Вісник Житомирського державного технічного університету (економічні науки). – № 2 (56) – 2011. – С. 148-151.

15. Шаталова Н.И. Организационная культура / Н.И. Шаталова. – М. : Экзамен, 2006. – 656 с.
16. Шейн Э. Организационная культура и лидерство. Построение. Эволюция. Совершенствование / Э. Шейн: Пер. с англ. С. Жильцов, А. Чех. – СПб.: Питер, 2002. – 336 с.
17. Fil, A. Organizations' competitiveness: levels of analysis, psychological components, characteristics, methods and results of experimental investigation / A. Fil / Innovative Trends in the Development of Work and Organizational Psychology in Poland and Ukraine (3rd Polish-Ukrainian Workshop (4 September 2012, Katowice, Poland): Book of abstracts. Editors: Liudmyla Karamushka, Barbara Kozusznik. – Kyiv-Katowice: 2012. – P. 38-40. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.uaoppp.com.ua/>
18. Kredentser, O. Innovativeness as an important psychological characteristic of education managers' entrepreneurial behaviour / Oksana Kredentser // Proceedings of the IAREP Conference «Microcosm of Economic Psychology» (5-8 September 2012, Wroclaw, Poland). – Wroclaw, 2012. – P.328. – Назва з екрану.

References

1. Bazeljuk V.G. Shljahi formuvannja organizacijnoï kul'turi zagal'noosvitnih navchal'nih zakladiv [Elektronnij resurs] / V.G. Bazeljuk // Elektronne fahove vidannja «Teorija ta metodika upravlinnja osvitoju». – 2010. – №3. – Rezhim dostupu : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tmuo/2010_3/10bazocs.pdf. – Nazva z ekranu.
2. Bondarchuk O.I. Problema vplivu organizacijnogo rozvitku na osobistisnij rozvitok personalu organizacij / O.I. Bondarchuk // Aktual'ni problemi psihologii. Tom I.: Social'na psihologija. Psihologija upravlinnja. Organizacijna psihologija / Za red. Maksimenka S.D., Karamushki L.M. – Kiïv: Institut psihologii im. G.S. Kostjuka APN Ukraïni, 2010. – Ch. 28. – S. 172-177.
3. Bronic'kij O.M. Organizacijna kul'tura jak instrument pidvishhennja efekтивности funkcionuvannja rinkovoï sistemi [Tekst]: Avtoref. dis. na zdob. nauk. stup. kand. ekon. nauk. 08.01.01. / Hark. nac. un-t imeni V.N.Karazina. – H., 2003. – 20 s.
4. Denison D. Organizacionnaja kul'tura i jeffektivnost': rossijskij kontekst / D. Denison // Voprosy jekonomiki. – 2005. – № 4. – S. 58-74.
5. Kameron K. Diagnostika i izmenenie organizacionnoj kul'tury / K.Kameron K., R. Kuinn : Per. s angl. pod red. I. V Andreevoj. – SPb: Piter, 2001. – 320 s.
6. Karamushka L.M. Organizacijnij rozvitok osvitnih organizacij: aktual'ni psihologichni problemi doslidzhennja / L.M. Karamushka // Aktual'ni problemi psihologii. Tom. 1: Organizacijna psihologija. Ekonomichna psihologija. Social'na psihologija : zb. naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraïni / za red. S.D. Maksimenka, L.M. Karamushki. – K.: Nauk. svit, 2008. – Chastina 21-22. – S. 3-10.
7. Karamushka L.M. Psihologija organizacijnoï kul'turi (na materiali promislovih pidpriemstv) : navchal'nij posibnik / L.M. Karamushka, I.I. Snjadanko. – K. – L'viv : Kraj, 2010. – 212 s.
8. Kartashova L.V., Nikonova T.V., Solomanidina T.O. Organizacionnoe povedenie / L.V. Kartashova, T.V. Nikonova, T.Ju.Solomanidina. – M., 2001. – 220 s.
9. Kredencer O.V. Innovacijnist' jak vazhliva psihologichna harakteristika pidpriemnic'koï povedinki menedzheriv osvitnih organizacij u konteksti organizacijnogo rozvitku / O. V. Kredencer // Aktual'ni problemi psihologii. Tom I.: Social'na psihologija. Psihologija upravlinnja. Organizacijna psihologija / za red. Maksimenka S.D., Karamushki L.M. – Kiïv: Institut psihologii imeni G.S. Kostjuka APN Ukraïni, 2010, Ch. 28. – S. 70-78.
10. Persikova T. N. Mezhkul'turnaja komunikacija i korporativnaja kul'tura : Uchebnoe posobie / T.N. Persikova. – M.: Logos, 2002. – 224 s.
11. Snjadanko I.I. Osoblivosti upravlinnja organizacijnoju kul'turoju osvith'oï organizacii / I.I. Snjadanko / Gumanitarnij visnik DVNZ «Perejaslav-Hmel'nic'kij derzhavnij pedagogichnij

universitet imeni G. Skovorodi» : naukovo-teoretichnij zbirnik. – Perejaslav-Hmel'nic'kij, 2008. – Vip. 16. – S. 227–230.

12. Spivak V.A. Korporativnaja kul'tura / V.A.Spivak. – SPb.: Piter, 2001. – 352 s.

13. Fil' O.A. Psihologija rozvitku konkurentozdatnosti organizacij: rivni analizu, psihologichni skladovi ta harakteristiki, metodi doslidzhennja / O.A. Fil' // Pravnichij visnik Universitetu «KROK» – Vip. 11. – K., 2012. – S. 185-197.

14. Harchishina O.V. Doslidzhennja sutnosti kategorii «organizacijna kul'tura» / O.V. Harchishina // Visnik Zhitomir'skogo derzhavnogo tehničnogo universitetu (ekonomichni nauki). – № 2 (56) – 2011. – S. 148–151.

15. Shatalova N.I. Organizacijnaja kul'tura / N.I. Shatalova. – M. : Jekzamen, 2006. – 656 s.

16. Shejn Je. Organizacijnaja kul'tura i liderstvo. Postroenie. Jevoljucija. Sovershenstvovanie / Je. Shejn: Per. s angl. S. Zhil'cov, A. Cheh. – SPb.: Piter, 2002. – 336 s.

17. Fil, A. Organizations' competitiveness: levels of analysis, psychological components, characteristics, methods and results of experimental investigation / A. Fil / Innovative Trends in the Development of Work and Organizational Psychology in Poland and Ukraine (3rd Polish-Ukrainian Workshop (4 September 2012, Katowice, Poland): Book of abstracts. Editors: Liudmyla Karamushka, Barbara Kożuszniak. – Kyiv-Katowice: 2012. – P. 38-40. [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu : <http://www.uaopp.com.ua/>

18. Kredentser, O. Innovativeness as an important psychological characteristic of education managers' entrepreneurial behaviour / Oksana Kredentser // Proceedings of the IAREP Conference «Microcosm of Economic Psychology» (5-8 September 2012, Wroclaw, Poland). – Wroclaw, 2012. – P.328. – Nazva z ekranu.

Карамушка Л.М., Шевченко А.М., Івкін В.М.

Організаційна культура загальноосвітніх навчальних закладів: оцінка педагогічними працівниками «існуючого» та «бажаного» типу культури

У статті на основі емпіричного дослідження представлено особливості оцінки педагогічними працівниками «існуючого» та «бажаного» типу організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів. Виявлено певні протиріччя в рівні розвитку «реального» та «бажаного» типу організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів та визначено можливі психолого-педагогічні умови їх подолання. Джерел – 18.

Ключові слова: загальноосвітні навчальні заклади; організаційна культура; «існуюча» організаційна культура; «бажана» організаційна культура; «кланова», «адхократична», «ринкова» та «ієрархічна» організаційна культура.

Карамушка Л. М., Шевченко А., Івкін В.М.

Организационная культура общеобразовательных учебных заведений: оценка педагогическими работниками «существующего» и «желаемого» типа организационной культуры

В статье на основе эмпирического исследования представлены особенности оценки педагогическими работниками «существующего» и «желаемого» типа организационной культуры общеобразовательных учебных заведений. Выявлены определенные противоречия в уровне развития «существующего» и «желаемого» типа организационной культуры общеобразовательных учебных заведений и возможные условия их преодоления. Источников – 18.

Ключевые слова: общеобразовательные учебные заведения; организационная культура; «существующая» организационная культура «желательна» организационная культура; «кланова», «адхократическая», «ринкова» и «иерархическая» организационная культура.

Карамушка Людмила Миколаївна - член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Шевченко Антоніна Михайлівна - науковий кореспондент лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, методист центру педагогічних інновацій Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Івкін Володимир Миколайович – кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

ТИПИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ КАР'ЄРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У АСПІРАНТІВ

У процесі емпіричного дослідження проаналізовано рівень розвитку та типи кар'єрних орієнтацій у аспірантів. Встановлено вплив на рівень розвитку кар'єрних орієнтацій аспірантів таких чинників, як спеціальність, за якою навчаються аспіранти їх вік і стать. Визначено напрямки подальшого розвитку кар'єрних орієнтацій у аспірантів. Джерел – 9.

Ключові слова: аспіранти; кар'єрні орієнтації; рівень розвитку кар'єрних орієнтацій аспірантів; типи кар'єрних орієнтацій аспірантів; чинники розвитку кар'єрних орієнтацій аспірантів.

Постановка проблеми. Одним із важливих напрямів професійної підготовки аспірантів є їх підготовка до майбутньої професійної кар'єри. Важливим аспектом вирішення цієї проблеми є вивчення кар'єрних орієнтацій, які є складовою професійного «Я» образу аспірантів та значною мірою визначають їх майбутній професійний шлях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури показав, що проблема вивчення кар'єрних орієнтацій є достатньо новою в психології. Вона знайшла лише деяке відображення в роботах західних (Дж. Савелі [8], С. Тодорі [8], Е. Шейн [9]), російських (А.А. Жданович [2], Л.Г. Почебут [5], О.П. Терновська [6], В.А.Чикер [5] та ін.) та українських (О.І. Бондарчук [1], Н. Ковальчишина [3], А.П. Поплавська [4], А.В. Чернявська [7] та ін.) вчених, в яких розкрито сутність кар'єрних орієнтацій, показано їх роль у здійсненні професійної кар'єри, розкрито особливості розвитку кар'єрних орієнтацій у деяких категорій фахівців (менеджери, підприємці, військовослужбовці, студенти та ін.).

Що ж стосується вивчення психологічних особливостей кар'єрних орієнтацій у аспірантів, то ця проблема, наскільки нам відомо, *раніше не виступала предметом спеціального дослідження.*

Виходячи із актуальності та недостатньої розробки проблеми, нами було визначено об'єкт дослідження – кар'єрні орієнтації особистості.

Предмет дослідження – типи та чинники розвитку кар'єрних орієнтацій у аспірантів.

Завдання дослідження.

1. Проаналізувати рівень розвитку кар'єрних орієнтацій у аспірантів.
2. Дослідити типи кар'єрних орієнтацій у аспірантів та їх вираженість.
3. Визначити чинники розвитку кар'єрних орієнтацій аспірантів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для проведення дослідження використовувався опитувальник “Якорі кар'єри” Е. Шейна (адаптація В.О. Чикер, В.Е. Винокурової) [5].

Методика спрямована на вивчення рівня розвитку 9 кар'єрних орієнтацій: професійна компетентність; менеджмент; автономія; стабільність місця роботи; стабільність місця проживання; служіння; виклик; інтеграція стилів життя; підприємництво.

Математична обробка даних та графічна презентація даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 13). Використовувалися: описова статистика; кореляційний, факторний та кластерний аналіз.

Учасниками дослідження були аспіранти гуманітарних і технічних спеціальностей (Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України; Університет менеджменту освіти НАПН України; Національний технічний університету України «КПІ»). Усього в дослідженні взяло участь 108 аспірантів: 45,3% аспірантів гуманітарних і 54,7% технічних спеціальностей. Серед аспірантів було: 42,6% хлопців та 57,4% дівчат. За віком аспіранти

були розподілені таким чином: аспіранти віком від 23 до 24 років – 22,2%, від 25 до 26 років – 46,3%; понад 27 років – 31,5% відповідно.

Дослідження проведено в 2012 р.

1. Рівень розвитку основних кар'єрних орієнтацій у аспірантів

Аналіз даних, отриманих по масиву в цілому, дав можливість встановити такі *закономірності щодо рівня розвитку основних видів кар'єрних орієнтацій у аспірантів*.

Аналіз кар'єрних орієнтацій опитаних аспірантів за рівнем їх розвитку (*високий, середній та низький*) дав можливість об'єднання кар'єрних орієнтацій у декілька змістовно-сміслових груп та дозволив виділити певні тенденції в їх розвитку.

Як видно із табл. 1, найбільш розвинutoю (*займає перше місце*) є така кар'єрна орієнтація, як **«стабільність місця роботи»**. Високий рівень розвитку зазначеної кар'єрної орієнтації зафіксовано у 53,7% опитаних. Тобто, можна говорити про те, що у переважній більшості опитаних аспірантів кар'єрні орієнтації сфокусовані на тому, щоб працювати в організації, яка забезпечить досить тривалий термін роботи, має хороший статус, гарантує соціальну захищеність. Наявність такої тенденції у розвитку кар'єрних орієнтацій тісно пов'язана, на наш погляд, з прагненням більшості людей мати певну стабільність у житті та соціальні гарантії, що за класифікацією потреб А. Маслоу, належить до однієї з базових потреб людей.

Друге, третє, четверте, п'яте та шосте місце зайняли такі кар'єрні орієнтації, як **«автономія», «служіння», «менеджмент», «підприємництво» та «інтеграція стилів життя»**. Високий рівень розвитку таких орієнтацій зафіксовано у 31,5%, 27,8%, 25,9%, 24,1% та 22,2% опитаних відповідно.

Високий рівень розвитку таких кар'єрних орієнтацій у досить великої кількості опитаних свідчить про те, що суттєвим для аспірантів у їх професійній кар'єрі є також наявність певної самостійності у виборі професійної діяльності, бажання займатися своєю справою, реалізовувати свої певні ідеї, самореалізуватися, здійснювати управлінську діяльність.

Т а б л и ц я 1

Рівень розвитку кар'єрних орієнтацій у аспірантів
(у % від загальної кількості опитаних)

№№ з/п	Кар'єрні орієнтації	Високий рівень розвитку	Середній рівень розвитку	Низький рівень розвитку
11	«Стабільність місця роботи»	53,7	33,3	13,0
22	«Автономія»	31,5	38,9	29,6
33	«Служіння»	27,8	61,1	11,1
34	«Менеджмент»	25,9	38,9	35,2
55	«Підприємництво»	24,1	33,3	42,6
66	«Інтеграція стилів життя»	22,2	42,6	35,2
67	«Професійна компетентність»	18,5	50,0	31,5
78	«Виклик»	18,5	29,6	51,9
99	«Стабільність місця проживання»	11,1	29,6	59,3

Разом з тим досить велика частина опитаних при цьому також орієнтується на «служіння», тобто використання своїх здібностей та умінь для досягнення важливої та корисної мети, для того щоб приносити користь іншим, щоб зробити світ кращим, щоб допомагати людям. Це руйнує, на наш погляд, існуючі досить часто у старшого покоління стереотипи, що «сьогоднішня молодь прагматична, яка лише прагне гарно влаштуватися в житті».

При цьому важливою є також можливість поєднувати здійснення професійної кар'єри з сімейним життям.

Сьоме місце за рівнем розвитку зайняла така кар'єрна орієнтація, як **«професійна компетентність»**. Лише у 18,5 % опитаних аспірантів ця орієнтація досягає високого рівня розвитку.

Це свідчить про те, що аспіранти в недостатній мірі орієнтуються на виконання діяльності в науковій та технічній сфері, на досягнення високого рівня професіоналізму в своїй діяльності, на присвячення свого життя обраній професії.

Восьме місце займають за рівнем розвитку такі кар'єрні орієнтації, як **«виклик»**. Високий рівень розвитку такої кар'єрної орієнтації зафіксовано, як і щодо «професійної компетентності», лише у 18,5% опитаних. Разом з тим звертає на себе увагу той факт, що низький рівень розвитку такої компетентності спостерігається у 51,9% опитаних, що значно вище за більшість інших кар'єрних орієнтацій.

Це говорить про те, що опитані аспіранти досить мало орієнтуються на вирішення складних завдань, на змагання, на конкуренцію, що, на наш погляд, опосередковано свідчить про переважання орієнтації на “стабільне”, “розмірене” професійне життя, без особливого “виклику”.

Дев'яте, останнє місце за рівнем розвитку зайняла така кар'єрна орієнтація, як **«стабільність місця проживання»**, з високим рівнем розвитку у 11,1% опитаних.

Це, скоріше всього, свідчить про те, що опитані аспіранти готові до нового, у них розвинута активність, мобільність, динамічність, готовність до пошуку роботи у будь-яких місцях проживання. Це також підтверджується і результатами щодо низького рівня розвитку цієї кар'єрної орієнтації, який спостерігається у 59,3% опитаної молоді. Це показник найвищий серед усіх кар'єрних орієнтацій.

2. Типи кар'єрних орієнтацій аспірантів та міра їх вираженості

За допомогою *факторного аналізу* було встановлено, що кар'єрні орієнтації аспірантів групуються у три фактори (див. табл. 2). Дані фактори описують 62,8% загальної дисперсії.

Т а б л и ц я 2

Типи кар'єрних орієнтацій аспірантів (за результатами факторного аналізу)

№ з/п	Кар'єрні орієнтації	1 фактор	2 фактор	3 фактор
1	«Менеджмент»	0,764		
2	«Підприємництво»	0,763		
3	«Виклик»	0,633		
4	«Автономія»	0,631		
5	«Стабільність місця проживання»	-0,620		
6	«Служіння»		0,818	
7	«Професійна компетентність»		0,608	
8	«Інтеграція стилів життя»			0,846
9	«Стабільність місця роботи»			0,778

Перший фактор («підприємницько-менеджерський») об'єднав такі кар'єрні орієнтації: «менеджмент» (0,764), «підприємництво» (0,763), «виклик» (0,633), «автономія» (0,631) та «стабільність місця проживання» (-0,620). Тобто до цього фактора входять кар'єрні орієнтації, які мають відношення до орієнтації аспірантів на автономію, конкуренцію, підприємницьку поведінку, здійснення менеджерської діяльності.

Слід зазначити, що даний фактор є *двополюсним*, тобто орієнтація аспірантів на вияви автономності, здатності до конкуренції, підприємництва та менеджерської діяльності не корелює із орієнтацією на стабільність місця проживання аспірантів, що свідчить про орієнтацію аспірантів на мобільність, готовність до зміни місця проживання в процесі здійснення професійної діяльності.

Другий фактор («професійний») охоплює такі дві складові: «служіння» (0,818) та «професійна компетентність» (0,608). За своїм змістом цей фактор має відношення до того, що аспіранти прагнуть бути майстрами своєї справи, досягати успіху у професійній сфері, готовність аспірантів служити людям, робити світ кращим.

Третій фактор («традиційний») містить такі складові: «інтеграція стилів життя» (0,846) та «стабільність місця роботи» (0,778). Цей фактор відображає прагнення аспірантів інтегрувати різні сторони життєдіяльності (професійну кар'єру, родину, саморозвиток тощо), а також орієнтацію аспірантів на пошук роботи в організації, що забезпечує певний термін роботи, має добру репутацію, піклується про власних співробітників, сплачує великі пенсії.

На основі *кластерного аналізу* виявлено **три типи аспірантів** (за вираженістю у них типів кар'єрних орієнтацій): «підприємницько-менеджерський», «професійний» і «традиційний». Встановлено, що найбільш представленим серед опитаних аспірантів є «професійний» та «традиційний» тип. Високий рівень розвитку даних типів КО представлено у 39,0 % та 39,0% аспірантів відповідно. «Підприємницько-менеджерський» тип характерний для значно меншої кількості опитаних – 22,0%.

3. Чинники розвитку кар'єрних орієнтацій аспірантів

За допомогою *кореляційного аналізу* виявлено залежність ($p < 0,001$) розвитку типів кар'єрних орієнтацій аспірантів від *типу спеціальності*, за якою вони навчаються: у аспірантів гуманітарних спеціальностей більше, ніж у аспірантів технічних спеціальностей, виражений «традиційний» тип кар'єрних орієнтацій (58,3% проти 24,1%). Водночас у аспірантів технічних спеціальностей більше, порівняно із аспірантами гуманітарних спеціальностей, виражений «професійний» тип кар'єрних орієнтацій (51,7% проти 20,8%). Щодо «підприємницько-менеджерського» типу кар'єрних орієнтацій, то суттєвих відмінностей між аспірантами гуманітарних і технічних спеціальностей не виявлено (20,8% та 24,1% опитаних відповідно).

Констатовано вплив *віку* аспірантів (на рівні статистично значущої тенденції $p < 0,1$) на рівень розвитку у них типів кар'єрних орієнтацій. Це проявляється в тому, що з віком знижується рівень розвитку у аспірантів «традиційного» типу кар'єрних орієнтацій (від 23 до 24 років – 58,3%; від 25 до 26 років – 32,0%; понад 27 років – 35,3%). В той же час з віком збільшується кількість аспірантів, у яких розвинуто «підприємницько-менеджерський» тип кар'єрних орієнтацій (від 23 до 24 років – 16,7%; від 25 до 26 років – 20,0%; понад – 29,4%).

Встановлено вплив *статі* аспірантів ($p < 0,01$) на розвиток у них кар'єрних орієнтацій. Це проявляється в тому, що у дівчат більше, ніж у хлопців, виражений «традиційний» тип кар'єрних орієнтацій (51,6% проти 21,7%). Разом з тим хлопці більше, порівняно із дівчатами, орієнтовані на «професійний» тип кар'єрних орієнтацій (56,5% проти 25,8%). Щодо «підприємницько-менеджерського» типу кар'єрних орієнтацій, то суттєвих відмінностей між хлопцями і дівчатами не виявлено (21,7% та 22,6% опитаних відповідно).

Висновки

1. Виявлено *три типи кар'єрних орієнтацій* аспірантів («підприємницько-менеджерський»; «професійний»; «традиційний»).

2. Встановлено *вплив типу спеціальності*, за якою навчаються аспіранти, *віку і статі* аспірантів на розвиток у них кар'єрних орієнтацій.

3. Отримані дані свідчать, на наш погляд, про необхідність *підвищення рівня розвитку у аспірантів підприємницько-менеджерських* кар'єрних орієнтацій, які сприяють вияву самостійності, незалежності, виклику, ініціативності, організованості аспірантів, готовності до мобільності.

4. Також слід говорити про *необхідність посилення* у аспірантів кар'єрних орієнтацій, які мають відношення до їх *професійної компетентності*, оскільки на даний момент ці якості виражені в такій же мірі, як і «традиційні» якості, які мають відношення до стабільності роботи та поєднання роботи і сім'ї.

5. Це обумовлено, на нашу думку, насамперед, тим, що аспіранти в майбутньому будуть виступати лідерами в освіті, науці, промисловості, бізнесу, тому посилення у них орієнтації на професійність, самостійність, незалежність буде сприяти впровадженню *інноваційних напрямків роботи*, пошуку нових підходів до вирішення соціально-економічних проблем.

6. Посилення розвитку таких типів кар'єрних орієнтацій, як «підприємницько-менеджерський» та «професійний», особливо потрібно, як свідчать результати дослідження, у *представників гуманітарних спеціальностей та аспіранток*.

7. Встановлені закономірності доцільно враховувати в процесі професійної підготовки аспірантів у вищих навчальних закладах та в науково-дослідних інститутах.

Література

1. Бондарчук О.І. Професійна кар'єра і особистісний розвиток керівників загальноосвітніх навчальних закладів // Бондарчук О.І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О.І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – С. 198–211.

2. Жданович А.А. Реадаптація опросника «Карьерные ориентации» и его стандартизация на студенческой выборке / А.А. Жданович // Психологический журнал. – 2007. – № 4. – С. 4–19.

3. Ковальчишина Н. Мотиваційна основа кар'єрних орієнтацій працівників слідчих органів МВС / Н. Ковальчишина // Соціальна психологія. – 2010. – № 2(40). – С. 160–167.

4. Поплавська А.П. Дослідження психологічних особливостей кар'єрних орієнтацій військовослужбовців-офіцерів / А.П. Поплавська // Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2005. – Ч. 14. – С. 43–47.

5. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриева, В.М. Снеткова. – СПб. : Речь, 2001. – 448 с.

6. Терновская О.П. Карьерные ориентации студентов в процессе вузовской подготовки (на примере студентов психологического факультета) / О.П. Терновская // Сборник научных трудов кафедры философии МПГУ «Актуальные проблемы социогуманитарного знания». – Вып. XXIX. – М., 2005. – С. 229–232.

7. Чернявська В.А. Студентський вік – сенситивний період формування кар'єрних орієнтацій / В.А.Чернявська // Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К. : Науковий світ, 2008. – Част. 21–22. – С. 137–138.

8. Sarchielli, G. (2006). Work Role and Affective Well-Being: the Role of Career Anchors / G. Sarchielli, S. Toderi // Convivence in Organizations and Society: Guerini Studio. – P. 187–194.

9. Schein, E. (1986) A critical look at current career development theory and research / E. Schein / In D. T. Hall and Association (Eds.). Career development in organization. – San-Francisco, CA, 1986.

References

1. Bondarchuk O.I. Profesijsna kar'era i osobistisnij rozvitok kerivnikov zagal'noosvitnih navchal'nih zakladiv // Bondarchuk O.I. Social'no-psihologichni osnovi osobistisnogo rozvitku kerivnikov zagal'noosvitnih navchal'nih zakladiv u profesijnij dijal'nosti : monografija / O.I. Bondarchuk. – K. : Nauk. svit, 2008. – S. 198–211.

2. Zhdanovich A.A. Readaptacija oprosnika «Kar'ernye orientacii» i ego standartizacija na studencheskoj vyborke / A.A. Zhdanovich // Psihologicheskij zhurnal. – 2007. – № 4. – S. 4–19.

3. Koval'chishina N. Motivacijna osnova kar'ernih orientacij pracivnikov slidchih organiv MVS / N. Koval'chishina // Social'na psihologija. – 2010. – № 2(40). – S. 160–167.

4. Poplavs'ka A.P. Doslidzhennja psihologichnih osoblivostej kar'ernih orientacij vijs'kovosluzhbovciv-oficeriv / A.P. Poplavs'ka // Aktual'ni problemi psihologii. Tom 1: Social'na psihologija. Psihologija upravlinnja. Organizacijna psihologija. – K. : In-t psihologii im. G.S. Kostjuka APN Ukraïni, 2005. – Ch. 14. – S. 43–47.

5. Praktikum po psihologii menedzhmenta i professional'noj dejatel'nosti / pod red. G.S. Nikiforova, M.A. Dmitrieva, V.M. Snetkova. – SPb. : Rech', 2001. – 448 s.

6. Ternovskaja O.P. Kar'ernye orientacii studentov v processe vuzovskoj podgotovki (na primere studentov psihologicheskogo fakul'teta) / O.P. Ternovskaja // Sbornik nauchnyh trudov kafedry filosofii MPGU «Aktual'nye problemy sociogumanitarnogo znanija». – Vyp. XXIX. – M., 2005. – S. 229–232.

7. Chernjavs'ka V.A. Students'kij vik – sensitivnij period formuvannja kar'ernih orientacij / V.A. Chernjavs'ka // Aktual'ni problemi psihologii. Tom 1: Social'na psihologija. Psihologija upravlinnja. Organizacijna psihologija : zb. naukovih prac' Institutu psihologii im. G.S. Kostjuka APN Ukraïni. – K. : Naukovij svit, 2008. – Chast. 21–22. – S. 137–138.

8. Sarchielli, G. (2006). Work Role and Affective Well-Being: the Role of Carrer Anchors / G. Sarchielli, S. Toderi // Convivence in Organizations and Society: Guerini Studio. – P. 187–194.

9. Schein, E. (1986) A critical look at current career development theory and research / E. Schein / In D. T. Hall and Association (Eds.). Career development in organization. – San-Francisco, CA, 1986.

Карамушка Т.В.

Типы и факторы развития карьерных ориентаций у аспирантов

В процессе эмпирического исследования проанализирован уровень развития и типы карьерных ориентаций у аспирантов. Установлено влияние на уровень развития карьерных ориентаций аспирантов таких факторов, как специальность, по которой обучаются аспиранты, их возраст и пол. Определены направления дальнейшего развития карьерных ориентаций у аспирантов. Источников – 9.

Ключевые слова: аспиранты; карьерные ориентации; уровень развития карьерных ориентаций аспирантов; типы карьерных ориентаций аспирантов; факторы развития карьерных ориентаций аспирантов.

Karamushka T. V.

Types and factors of development of PhD students' career orientations

The author analyzes the findings of an empirical investigation of the levels of development and the types of PhD students' career orientations. The PhD students' career orientations are shown to be influenced by the respondents' PhD program, age, and gender. The author discusses the ways of development of PhD students' career orientations. Sources – 9.

Key words: PhD students; career orientations; level of PhD students' career orientations; types of PhD students' career orientations; factors of development of PhD students' career orientations.

Карамушка Тарас Вікторович – магістр 2 курсу факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ВРЕМЕНИ

В статье анализируется понятие репрезентации. Приводится анализ невербальных репрезентаций времени в периоде детства - юности. Показано, что невербальная символизация времени в сознании испытуемых начинается с изображения универсального символа «часы», затем в сознании появляются представления о времени и его свойствах – необратимости, течении, направленности. Источников – 10.

Ключевые слова: репрезентации, время, сознание, онтогенез.

Постановка проблемы. А.В. Брушлинский понятие «репрезентация» считает одним из центральных в психологии [1]. Слово «representation» переводится как «представление», «представленность», «отражение одного в другом». Проблема репрезентации в общей психологии связана с проблемой «образа мира» (А.Н. Леонтьев), а в когнитивной психологии под «репрезентацией» первоначально понималась некоторая фиксированная форма определенным образом упорядоченного знания либо та или иная форма его хранения (в виде прототипа, следов памяти, перцептивных эталонов, фрейма и т. д.). В последующие годы содержание понятия «репрезентация», или «ментальная репрезентация», было существенно пересмотрено. Поскольку нет более или менее согласованной точки зрения на термин «ментальный», то считают, что предпочтительнее использовать термин «когнитивная репрезентация». Д. Андерсен выделял репрезентацию, основанную на восприятии (это знания, основанные на перцептивном опыте), и репрезентацию, основанную на значении (репрезентация знаний, которая пытается извлечь некоторые значимые аспекты опыта). А. Пайвио предложил гипотезу «двойного кодирования», которая представляет собой вариант объяснения природы субъективных средств построения репрезентации. Согласно А. Пайвио [10], существуют две системы репрезентации внешнего воздействия: вербальная (через словесное обозначение) и образная (через наглядное впечатление). Дж. Ройс также рассматривал природу феномена репрезентации. По его мнению, все умственные образы (или репрезентации) в виде умственных впечатлений, идей, инсайтов и т. п. являются продуктом определенных познавательных процессов (восприятия, мышления и символизации). У каждого человека складывается особый баланс этих познавательных процессов, на основе которого вырабатывается специфическая система субъективных «кодов» (средств субъективного представления действительности). Поэтому разным людям присущи разные стили познавательного отношения к миру в зависимости от преобладающего типа познавательного опыта, наличия определенных, субъективно предпочитаемых правил переработки информации и выраженности собственных критериев оценки достоверности своих знаний.

Анализ последних исследований и публикаций. В современной когнитивной психологии репрезентация, отмечает М.А. Холодная, рассматривается уже не как форма фиксации знаний, а как инструмент приложения знаний к определенному аспекту действительности [7].

Смысл понятия «репрезентации» раскрыт в работах Р. Клацки, Б.М. Величковского [2] и И. Хофмана через следующие положения:

– знания, которые хранятся в памяти в значительно большей степени в виде более или менее обобщенно-абстрактных продуктов умственной переработки воспринятого. В этих продуктах представлены устойчивые инвариантные характеристики предметного мира, а также инвариантные характеристики внутренних состояний субъекта и субъект-объектных отношений;

– хранящиеся в памяти продукты умственной (когнитивной) обработки образуют более или менее упорядоченные системы, состоящие из ряда подсистем и иерархических уровней;

– эти системы представляют собой не только системы хранения знаний, но и средство познания. Они являются внутренними умственными психологическими формами (матрицами, сетками, моделями...), сквозь которые или посредством которых человек смотрит на окружающий мир;

– это структуры, с помощью которых человек извлекает информацию, на которых происходит анализ и синтез всех поступающих новых впечатлений и сведений. Чем больше они развиты, тем больше возможности получения, анализа и синтеза информации, тем больше видит и понимает человек в окружающем его мире и в самом себе.

Б. Величковский, исследуя процессы переработки информации на неинтроспективном уровне, показал наличие особых психических образований – посредников – когнитивных структур, принимающих участие в приеме, преобразовании и хранении информации [2]. Они являются внутренними относительно стабильными психологическими системами репрезентации знаний в самом широком смысле слова, согласно Н.И. Чуприковой [9]. Когнитивные структуры недоступны непосредственному наблюдению, отмечает Н.И. Чуприкова, ни со стороны испытуемого, ни со стороны экспериментатора. Когнитивные структуры – это «кристаллизованные» матрицы получения всех знаний о мире; складывающиеся в процессе жизни относительно стабильной основой динамических процессов анализа, синтеза, абстракции и обобщения [9]. Н.И. Чуприкова объединяет понятия репрезентации и когнитивные *структуры* на основе собственных представлений и выводов Р. Клацки, Б.М. Величковского и И. Хофмана:

– репрезентативно-когнитивные структуры – это обобщенный результат приобретения знаний, умений, навыков;

– это внутренняя основа всех текущих процессов переработки информации и организации деятельности;

– развитие репрезентативно-когнитивных структур зависит от определенных первичных базовых морфо-функциональных особенностей мозга (задатки);

– для успешного выполнения разных видов деятельности необходимы свои специфические системы репрезентативно-когнитивных структур [9, 341].

М.А. Холодная также отождествляет когнитивные структуры и репрезентации. Так, когнитивные структуры являются носителями ментального опыта, а репрезентация, согласно М.А. Холодной, – это особая форма организации ментального опыта в виде индивидуального умозрения (того, как человек мысленно видит в данный конкретный момент времени конкретное событие или явление) [7]. Характер реконструкции этих контекстов и определяет своеобразие умственного видения человеком той или иной конкретной ситуации или явления.

Несмотря на очевидную схожесть представлений о репрезентативно-когнитивных структурах Н.И. Чуприковой и М.А. Холодной, во взглядах ученых есть и различия. Так, Н.И. Чуприкова в своих определениях когнитивно-репрезентативных структур показывает на генетические аспекты их становления. М.А. Холодная учитывает интегрированные формы опыта, которые влияют на разделение репрезентативно-когнитивных структур. Воззрения М.А. Холодной и Н.И. Чуприковой дополняют друг друга.

Т.М. Титаренко, ссылаясь на терминологию концепции Томэ и Лер, говорит о когнитивных репрезентациях событий как результате особенной активности личности, которая исследует и разъясняет обстоятельства, которые сложились под влиянием жизненных «тем», потребностей, мотивов, реактивных тенденций. Человек, который создает когнитивные репрезентации событий, привносит свое настроение, ожидания и весь свой житейский опыт [5]. Когнитивные репрезентации выступают во внутреннем

мире личности как значимые переживания. Томэ относил восприятие, представление, схемы (организованные структуры знаний о мире и себе), убеждения, ожидания, прототипы, сценарии, планы к формам когнитивных репрезентаций [5].

Важную роль в функционировании когнитивных структур, по мнению ученых, играют обобщенные структуры опыта. На современном этапе развития психологии опыт приобретает ведущие позиции в системе научного психологического знания. Так, Д.Н. Завалишина считает, что опыт «становится ведущим компонентом, потенциальным резервуаром новых операциональных и предметных знаний...». А.Н. Лактионов писал, что опыт представляет собой психологическое образование, которое дает возможность не только использовать соответствующие задаче знания, умения и навыки, но и определенным способом адаптироваться к условиям жизни, взаимодействовать с окружающим миром, интерпретировать события в мире и себя в этих событиях. Опыт может оказывать как положительное (повышение скорости и продуктивности решения задач под влиянием ранее усвоенного релевантного опыта, способность мыслить по аналогии), так и отрицательное (тормозящее влияние прошлого опыта на мышление (исследование А. и Е. Лачинсов), проявления «функциональной фиксированности», стереотипности в изменившихся условиях) влияние на интеллектуальную деятельность. Опыт уникален, индивидуален и субъективен, в нем заложено личностное отношение к собственной жизнедеятельности. М.М. Бахтин также считал опыт «связью времен» внутри субъекта: «...моментом существенной связи прошлого с настоящим; моментом необходимости прошлого и необходимости его места в линии непрерывного развития, моментом творческой деятельности прошлого и наконец, моментом связи прошлого и настоящего с необходимым будущим». Таким образом, опыт разворачивается во времени, в нем отражается жизнедеятельность субъекта, и опыт является одной из детерминант интеллектуальной деятельности субъекта.

Изложение основного материала и результатов исследования. Анализируя представления о репрезентативно-когнитивных структурах, можно сделать следующие выводы: репрезентации – это обобщенно-абстрактные продукты переработки воспринятого, средства субъективного представления действительности, особого рода психическая реальность, которая хотя и иницируется «извне» внешним воздействием, но зарождается и обеспечивается «внутри» субъекта; репрезентации индивидуальны (могут быть вербальными и невербальными) важную роль в их функционировании играет опыт, который разворачивается во времени и, следовательно, влияет на изменение когнитивно-репрезентативных структур, с учетом генетически заложенных в них потенциалов развития (задатки); формой бытия когнитивно-репрезентативных структур являются концепты, развивающиеся по дифференциально-интегративному пути и включающие логическое содержание, аффекты и экзистенциальные реакции. Репрезентации разделяют на: вербальные и невербальные.

В результате взаимодействия с темпоральной действительностью человек отражает эту действительность в виде обобщенно-абстрактных продуктов умственной переработки воспринятого - с помощью репрезентаций. Время репрезентировано в сознании в рамках вербальной и невербальной (образной) систем. Вербальные и невербальные репрезентации представляют второй уровень отражения времени (С.Л. Рубинштейн, П. Фресс, Д.Г. Элькин) – абстрактное, опосредованное, понятийное время. Одним из проявлений вербальной репрезентации времени является суждение, поскольку именно через него воспринимается время, согласно Г. Вудроу. Суждение как универсальная структурная единица мысли расположено в ряду когнитивных психических структур между представлением и понятием, которое может связывать и непонятные структуры (Л.М. Веккер). К структурным компонентам суждения относятся сенсорно-перцептивные образы, представления (как вторичные образы) и понятийные обобщения (Л.М. Веккер). Таким образом, осознание и осмысление времени конкретной человеческой индивидуальностью, выраженное в репрезентациях, происходит с помощью переживаний,

опыта, жизнедеятельности, отражающих познавательную, ценностно-ориентировочную, преобразовательную, коммуникативную деятельность субъекта при участии социокультурных феноменов времени.

Однако время может быть представлено и с помощью невербальных репрезентаций. У детей 8-9 лет время репрезентировано в виде визуального символа «Время – это часы», что подтверждает возможность фиксации значений в индивидуальном сознании не только в языковых формах, а и в символах (рис.1)[3]. Известно, что Э.Фромм различал три вида символов: условные, случайные и универсальные. Условные символы характеризуют устоявшуюся связь между знаком и обозначаемым, которая основана на каком-то реальном их подобии. Случайные символы базируются на запечатлении какой-то условной связи, а универсальный смысл – это устойчивый символ, основанный на внутренней связи. На наш взгляд, часы относятся к универсальным символам, представленным в индивидуальном сознании. Согласно Д.А. Леонтьеву [4], символ – это бывший смысл, который утратил динамичность и перешел в иную статичную форму существования. В этом разнообразии визуальных символов просматривается фиксированный смысл с социально возникшими связями.

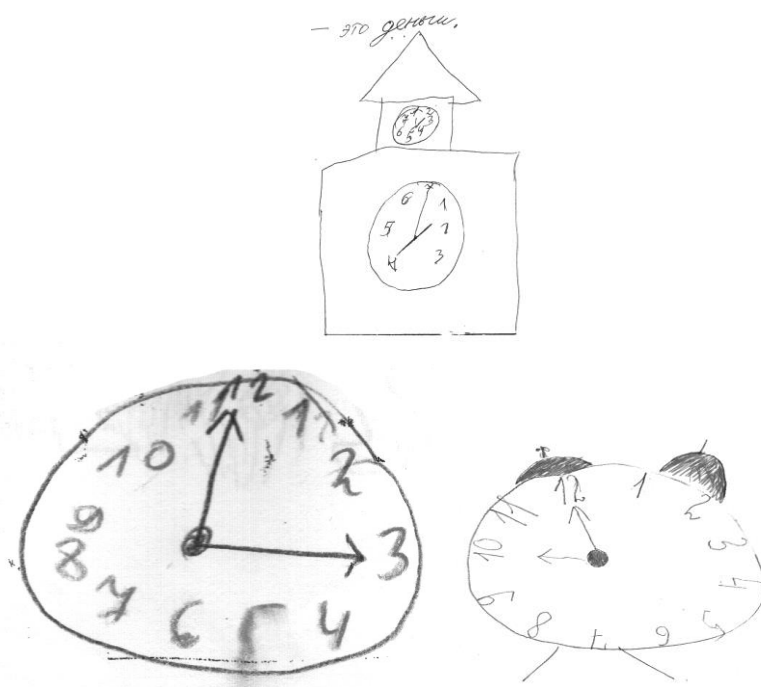

Рис. 1

Большинство визуальных символов времени это – часы (рис.1), которые показывают статичное время. И действительно, с одной стороны в сознании большинства детей 8 -10 лет (рис.1) время не предстает как изменение, а П. Фресс писал: «Время не дано субъекту познания как некая самостоятельная, независимая сущность, оно может быть познано только через процессы, вещи, явления». «Время – это изменение. Все непрерывно меняется в субъектах. Мысли, чувства, движения постоянно приводят индивидов к новым состояниям». А с другой – часы, являются глубинной ассоциацией, с помощью которой на протяжении всего онтогенеза, индивиды вербально и невербально репрезентируют время (например, время часы, у испытуемых зрелой юности рис.2).

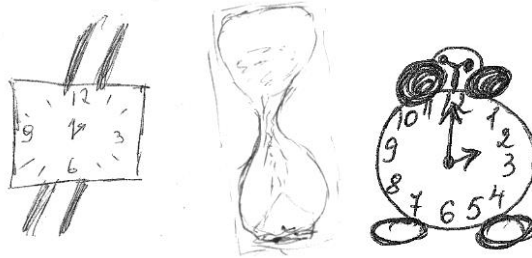

Рис.2

Мы полагаем, что по развитию невербальных репрезентаций можно судить о развитии индивидуального темпорального сознания. Поскольку уже часть детей 8-9 лет передали невербально свое представление о времени, отличное от ассоциативного значения «время – часы». Так, с помощью визуальных образов, время можно репрезентировать как изменение. Например, испытуемая П. С. нарисовала изменения, происходящие с цветком в течение какого-то промежутка времени (рис.3)[3].

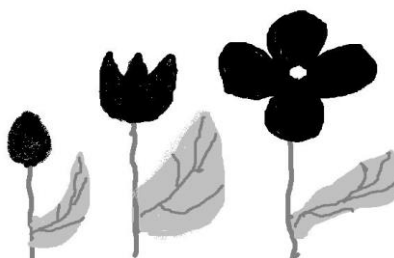

Рис.3

Испытуемая С. П. (9 лет) изобразила циклические изменения, происходящие в природе в течение года (рис. 4).

Рис. 4

Рисунок испытуемой С. П. (рис. 4) отражает известную из архаических культур циклическую модель времени. А.Я. Гуревич отмечал, что циклическое восприятие времени пришло из первобытной культуры и господствовало у народов древнего Востока

и в античности. В такой модели время представляется сознанию через повторяемость, последовательность и предопределенность событий в природе, в частности, времен года.

В этих невербальных репрезентациях детей изменилась предметная отнесенность, и как следствие, изменилось значение «время»: через образное отображение ребенок перешел к новой анализирующей и обобщающей функции, то есть к новому значению - время предстает в сознании этих испытуемых как изменение.

Свойства времени также можно передать невербально. Например, движение, изменение, течение, испытуемая К. О., 11 лет передала с помощью песочных часов. Более того, из рисунка испытуемой К. О. видно, что время в ее сознании течет дискретно (рис 6.а). Подобные невербальные репрезентации мы встречаем у испытуемых 22 лет (рис.6.б)[3].

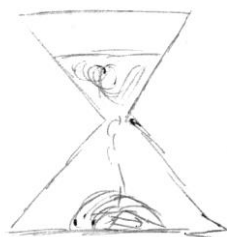

Рис.6.а

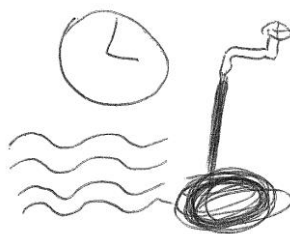

Рис.6.б

Свойство времени – бесконечность, также можно выразить невербально. Например, испытуемая Г. С. вербально определила: «Время – это бесконечность, его вернуть нельзя», – и невербально отразила это свойство (рис.7).

Рис .7

Г. Рейхенбах писал о необратимости и направленности времени: «Наиболее очевидным свойством времени является то, что оно не статично, оно движется и движется – от прошлого к будущему», что отражает идею линейного времени и также изображено в невербальных репрезентациях испытуемых в возрасте зрелой юности (рис.8.)

Рис.8

Осознание темпоральной действительности неразрывно связано с вербальной и невербальной репрезентацией «время жизни»[3]. Например, у 10- летних детей: испытуемый, С. Н.: «Время – это жизнь»; Ч. С.: «Время это отсчет до конца нашей жизни.

Все на Земле умирает и рождается»), испытуемый Ив. Д.(12 лет): «Это понятие течения человеческой жизни, процессов»; Л. С.: «Время это продолжительность жизни»; В. Д.: «Это течение событий и действий, их смена, смена жизни и смерти»; Ж. Д.: «Це певні числа, під якими йде життя»; О. А.: «Время это жизнь. Где-то не успеешь – уже с кем-то какое-то несчастье случилось»; А. А.(12 лет): «Время это жизнь» + рисунок (рис. 9).

1. Что такое время по-моему?

Время - это жизнь.

Рис. 9

Подобные невербальные репрезентации времени мы встречаем и на других этапах онтогенеза – в возрасте зрелой юности (рис.10)[3].

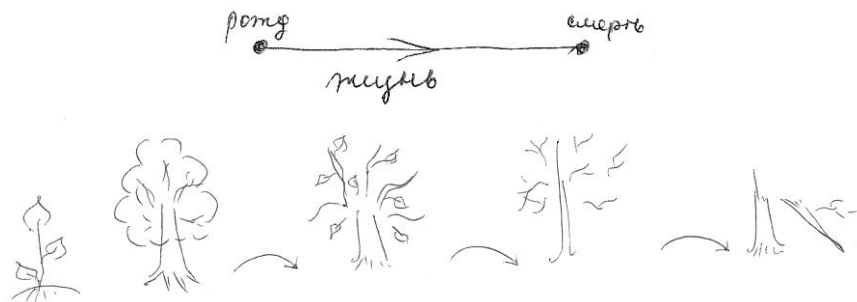

Рис. 10

Интересной, на наш взгляд, является невербальная репрезентация времени испытуемого С. О., 13 лет (рис. 11).

Рис. 11

Интерпретация этой невербальной репрезентации может говорить об ассоциативном значении «время – часы», а с другой, расположение часов на голове может быть расценено как имплицитное (наивное) знание о внутреннем времени каждого из нас, то,

что в науке описал Б.И. Цуканов: «Переживаемое время течет, его течение заложено в механизме собственных часов... которые подчинены регуляции ЦНС» [8, 24], ход этих часов осознается субъектом как «течение непосредственно переживаемой длительности», и на определенном этапе онтогенеза время для субъекта приобретает черты объективной реальности» [8, 31].

Выводы. Таким образом, анализ невербальных репрезентаций времени показывает, что символизация времени в сознании испытуемых начинается с изображения универсального символа «часы», затем появляются сенсорно-перцептивные репрезентации, отражающие изменения в природе, а затем - репрезентации отражающие свойства времени и жизненный цикл. Индивидуальные невербальные репрезентации времени отражают универсальные представления о времени и его свойствах – необратимости, течении, направленности «стрелы времени».

Литература

1. Брушлинский А.В. Культурно-историческая теория мышления / Брушлинский А.В. -М.: Изд-во МГУ, 1968.
2. Величковский Б.М. Современная когнитивная психология / Б.М.Величковский. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. -336 с.
3. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем: Монография / З.О. Киреева. – Одесса: ВМВ 2010.-380с.
4. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – [3-е изд., доп.]. - М.: Смысл, 2007. – 511 с.
5. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М.Титаренко. - К.: Либідь, 2003. – 376 с.
6. Фресс П. Приспособление человека ко времени / П.Фресс // Вопросы психологии. -1961. - N1. - С.43 - 57.
7. Холодная М.А. Интегральные структуры понятийного мышления / М.А. Холодная. - Томск: Из-во Томск. Университета., 1983. – 190 с.
8. Цуканов Б.И. Время в психике человека: монография / Б.И.Цуканов. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.
9. Чуприкова Н.И. Психология умственного развития: Принцип дифференциации / Н.И. Чуприкова. - СПб.: Питер, 2007. – 448 с.: ил.- (Серия «Мастера психологии»).
10. Paivio A. (1986). Mental representations: A dual coding approach. // Oxford Psychol. series. N 9. N.Y.: Oxford Univ. Press.

References

1. Brushlinskiy A.V. Kulturno-istoricheskaya teoriya myishleniya / Brushlinskiy A.V. -M.: Izd-vo MGU, 1968.
2. Velichkovskiy B.M. Sovremennaya kognitivnaya psihologiya / B.M.Velichkovskiy. - M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1982. -336 s.
3. Kireeva Z.A. Razvitie soznaniya, determinirovannoe vremenem: Monografiya / Z.O. Kireeva. – Odessa: VMV, 2010.-380s.
4. Leontev D.A. Psihologiya smysla: priroda, stroenie i dinamika smyislovoy realnosti / D.A.Leontev. – [3-e izd., dop.]. - M.: Smyisl, 2007. – 511 s.
5. Titarenko T.M. ZhittEviy svIt osobistostI: u mezhah I za mezhami budennostI / T.M.Titarenko. - K.: LibId, 2003. – 376 s.
6. Fpess P. Ppisposoblenie cheloveka ko vpemeni / P.Fpess // Vopposyi psihologii. -1961. - N1. - S.43 - 57.
7. Holodnaya M.A. Integralnyie strukturyi ponyatiynogo myishleniya / M.A. Holodnaya. - Tomsk: Iz-vo Tomsk. Universiteta., 1983. – 190 s.

8. Tsukanov B.I. Vpemya v psihike cheloveka: monografiya / B.I.Tsukanov. – Odessa: Astroprint, 2000. – 220 s.

9. Chuprikova N.I. Psihologiya umstvennogo razvitiya: Printsip differentsiatsii / N.I. Chuprikova. - SPb.: Piter, 2007. – 448 s.: il.- (Seriya «Mastera psihologii»).

10. Paivio A. (1986). Mental representations: A dual coding approach. // Oxford Psychol. series. N 9. N.Y.: Oxford Univ. Press.

Кіреєва З.О.

Невербальні репрезентації часу

У статті аналізується поняття репрезентації. Приводиться аналіз невербальних репрезентацій часу в періоді дитинства - юності. Показано, що невербальна символізація часу у свідомості випробуваних починається із зображення універсального символу "годинник", потім у свідомості з'являються уявлення про час і його властивості - необоротність, плин, спрямованість. Джерел – 10.

Ключові слова: репрезентації, час, свідомість, онтогенез.

Kireeva Z.

Non-verbal representations of the time

The article analyzes the concept of representation. An analysis of the non-verbal representations time in the period of childhood – adolescence is provided. It is shown that the non-verbal symbolization of time in the mind of the subjects starts from the image of a universal symbol of the «clock», and then the representation of time and its features, as irreversibility flow, orientation appears in the minds. Sources – 10.

Key words: representation, time, consciousness, ontogenesis.

Кіреєва Зоя Олександрівна - доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА МОДЕЛЬ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена виділенню основних структурних компонентів моделі самопрезентації особистості як найбільш узагальненої, іманентної та мультисуб'єктної парадигми, що позначає систему підтверджень образу Я суб'єкта та підтримки самооцінки як усвідомлюваний або неусвідомлюваний процес, який здійснюється активним суб'єктом та в системі особистісних орієнтирів займає проміжне положення між соціальним та внутрішньопсихологічним в структурі особистості. Джерел – 4.

Ключові слова: психічний, психологічний, структурно-функціональна модель, конструкт, мультисуб'єктний конструкт, базисний горизонт

Постановка проблеми. Для побудови структурно-функціональної моделі самопрезентації особистості важливим, на наш погляд, є уточнення термінологічного інструментарію, зокрема диференціація понять “психічний” і “психологічний”, чого безумовно потребує логіка побудови нашого дослідження. Оскільки ми припускаємо, що концептуально модель самопрезентації може складатися з двох рівнів: диференціально-психофізіологічного (нижчого, базового, який забезпечує стійкість обраного стилю самопрезентації, його унікальність) та диференціально-психологічного (або особистісного), який містить особистісні, соціокультурні компоненти та забезпечує якісну, змістовну своєрідність стилю самопрезентації, то відповідно методологічно значущим для нас є систематизація цих двох понять.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ми згодні з Н.В. Беломестною, яка наголошує, що поняття “психіка людини” (та його дериват – “психічний”) означає психіку перш за все у її біологічних детермінантах [1]. Другий рівень, психологічний, припускає ті властивості людини в їхній психосоматичній єдності, які сформовані і виявляються в процесі соціальної взаємодії, причому як в онто-, так і у філогенезі.

Разом з тим вибір системного підходу як однієї з методологічних основ припускає не тільки визнання за психікою таких якостей, як цілісність організованість, структурність, ієрархічність і т.д., але й розкриття того, в якому саме вигляді і формах ці системні властивості виступають в дослідженні такого конкретного явища, як модель самопрезентації особистості – це і складає, власне, основне завдання втілення системного підходу в наше дослідження [3].

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Створення диференціальної моделі самопрезентації особистості передбачає формулювання узагальнених методологічних рівнів дослідження. Виділені рівні задають основний вектор розуміння призначення та функціонування диференціальної моделі самопрезентації; дозволяють в подальшому на конкретно-науковому рівні чіткіше структурувати складові означеної моделі та їхню роль в процесі життєдіяльності особистості.

Перший рівень умовно можна назвати рівнем доцільової спрямованості, оскільки він створює своєрідний «базисний горизонт», який складається зі стійких, біологічно обумовлених характеристик особистості та забезпечує становлення неусвідомлюваних стратегій і способів побудови власної поведінки. Індивідуально базисний горизонт усвідомлюється суб'єктом як неорганізоване і нерозчленоване майбутнє, таке, що є однорівневим переліком актуальних завдань. Рівень доцільової спрямованості актуалізує суб'єктивний початок у структурі особистості.

Другий рівень може бути умовно названий рівнем індивідуальних цілей особистості, і основною його особливістю є формування цілей самоподання, що відрізняються узагальненістю, інтегральністю відносно конкретних способів та стилів саамопрезентації.

Для рівня індивідуальних цілей особистості важливим та фактично основним є суб'єктний аспект – тобто зміст мети орієнтований перш за все на стан самого суб'єкта, який може бути досягнутий в результаті використання певної моделі самопрезентації.

Третій рівень ми назвали рівнем цільового планування стилю самопрезентації, який характеризується тим, що в результаті набуття досвіду та усвідомлення власних потреб та бажань суб'єктом здійснюється планування можливостей власної самопрезентації, ініційоване життєвими цілями, суб'єктом формується система приватних цілей і пов'язаних з ними приватних завдань самопрезентації, в якій враховуються як наявні в його розпорядженні засоби, так і ті, які мають бути створені.

Саме на третьому рівні формується план конкретних дій щодо самопрезентації, який являє собою синтез цілей і засобів їхнього досягнення, організований у вигляді ієрархічної структури з різним ступенем складності як по вертикалі, так і по горизонталі. Ступінь узгодженості і скоординованості цілей самопрезентації та відповідних ним планів виражає цілісність особистісної моделі.

В процесі розгортання самоподання особистості на основі виділених рівнів суб'єктом створюється індивідуальна та неповторна програма поведінки, що конкретизує шляхи і способи досягнення основної мети – створення стійкої моделі самопрезентації.

Під моделлю в контексті нашого концептуального підходу до самопрезентації ми розуміємо цілісність окремих елементів, що володіє такими ознаками: структурованим зв'язком елементів між собою, цілеспрямованістю системи, інтегрованістю елементів в єдине ціле, тривалістю існування, стабільністю і рівновагою, відмежованістю від навколишнього середовища, з яким система може вступати у регулярні відносини.

Структурно-функціональна модель самопрезентації особистості – це найбільш узагальнена, іманентна та мультисуб'єктна парадигма, що позначає систему підтверджень образу Я суб'єкта та підтримки самооцінки як усвідомлюваний або неусвідомлюваний процес, який здійснюється активним суб'єктом та в системі особистісних орієнтирів займає проміжне положення між соціальним та внутрішньопсихологічним в структурі особистості.

Виходячи з цього, іманентність моделі самопрезентації дозволяє розглядати її як внутрішньо властиву суб'єкту, таку, що виникає з його природи, а мультисуб'єктність моделі самопрезентації підкреслює спрямованість її впливу на інших суб'єктів.

Ми розглядаємо стилі самопрезентації як єдність та взаємозв'язок різнорівневих та певним чином підпорядкованих особистісно-індивідуальних властивостей суб'єкта, серед яких провідна роль належить індивідним, природним властивостям.

Відповідно, узагальнена модель самопрезентації може складатися з двох рівнів: диференціально-психофізіологічного (нижчого, базового, який забезпечує стійкість обраного стилю самопрезентації, його унікальність) та диференціально-психологічного (або особистісного), який містить особистісні, соціокультурні компоненти та забезпечує якісну, змістовну своєрідність стилю самопрезентації.

Узагальнена, транстеоретична диференціальна модель самопрезентації суб'єкта освітньої діяльності може містити в собі десять процесів зміни, які по-різному беруть участь на різних стадіях її становлення:

- 1) зростання усвідомлення – збільшення інформації про власну особистість;
- 2) явне полегшення – оцінка того, що людина відчуває та мислить про себе;
- 3) самозвільнення – вибір та прийняття рішення діяти, віра у здатність змінюватися;
- 4) перевиховання – можлива заміна для небажаної поведінки;
- 5) контроль за стимулами – уникнення або протистояння стимулам, які провокують небажану поведінку;
- 6) управління підкріпленням – заохочення себе самого або заохочення з боку оточуючих щодо здійснення змін;
- 7) взаємовідносини, що допомагають, – відкритість та довіра щодо обговорення проблем з людиною, яка імпонує;

8) явне полегшення – відчуття та вираз власного ставлення до проблеми та способів її розв'язання;

9) переоцінка оточення – оцінка того, як стиль самопрезентації впливає на оточення;

10) соціальне звільнення – зростання можливостей у суспільстві у зв'язку з відмовою від небажаної поведінки [4].

Ця транстеоретична модель є універсальною та дозволяє виявити відповідність способів самопрезентації конкретній ситуації, особливості індивідуального вплива суб'єкта, можливість економії особистісних ресурсів, готовність суб'єкта до інтерації та оцінювання наслідків.

При розробці структурно-функціональних диференціальних моделей самопрезентації суб'єктів освітньої діяльності ми виходимо з таких міркувань.

Модель самопрезентації розглядається як замкнена система, структурні компоненти якої об'єднуються в єдине ціле складними багаторівневими зв'язками і відносинами. Ці зв'язки і відносини впливають один на одного і на ефективність дії моделі самопрезентації.

Для побудови моделі самопрезентації необхідно виділити основну одиницю аналізу. Л.С. Виготський висував до одиниці аналізу певні вимоги [2]. По-перше, одиниця — мінімальне утворення, що володіє усіма основними властивостями, властивими цілому; по-друге, одиниця аналізу володіє певною структурою та, по-третє, ця структура не є калькою із структури цілого, як і одиниця не є зменшеною копією цілого. Л.С. Виготський розглядає структурну одиницю як згорнуту і трансформовану структуру цілого. Структура цілого представлена в структурі одиниці аналізу потенційно як можливість розвитку, розгортання з одиниці цілого. Одиниця аналізу виступає у певному значенні і універсальною складовою цілого.

На думку В.О. Ганзена, головним завданням наукового дослідження будь-яких сторін психічного життя особистості є проведення структурного аналізу отриманих множин та їхніх характеристик [3]. Здійснюється цей аналіз, згідно із системним підходом, через певне відношення між окремими одиницями аналізу, які в сукупності дають уявлення про її структуру. В процесі структурного аналізу виявляються такі основні характеристики психічних компонентів цілісного явища, які виступають одиницями аналізу та витікають з самої природи об'єкта:

- рівневість, співпадаюча з рівневістю загальної моделі самопрезентації;
- суб'єктивність - об'єктивність;
- ступінь узагальненості (загальні, особливі, індивідуальні властивості і характеристики);

Одиницею аналізу в контексті нашого концептуального підходу є категорія індивідуально-особистісного конструкту, під яким ми розуміємо інтеграційні системи різного рівня складності, до складу яких входять вторинні менш складні індивідуально-особистісні утворення. Саме індивідуально-особистісний конструкт, діючи як єдиний механізм, обумовлює унікальність та неповторність самопрезентаційної поведінки суб'єкта, його взаємини з навколишнім світом і ставлення до самого себе і до обраної моделі.

Основними індивідуально-особистісними конструктами, що становлять диференціальну складнопідпорядковану модель самопрезентації особистості, виступають :

- індивідуальний конструкт;
- індивідуально-мультисуб'єктний конструкт;
- особистісний конструкт;
- особистісно-мультисуб'єктний конструкт.

Кожен з виділених конструктів, виконуючи певну функцію у загальній моделі самопрезентації, може бути базовим або координаційним – базовий конструкт акцентує увагу на універсальності симптомокомплексів, які входять до нього, а координаційний розкриває ступінь занурення симптомокомплексу в процес суб'єкт-суб'єктних відносин (ми називаємо його мультисуб'єктним конструктом).

Узагальнена концептуальна модель самопрезентації особистості проілюстрована рисунком 1.

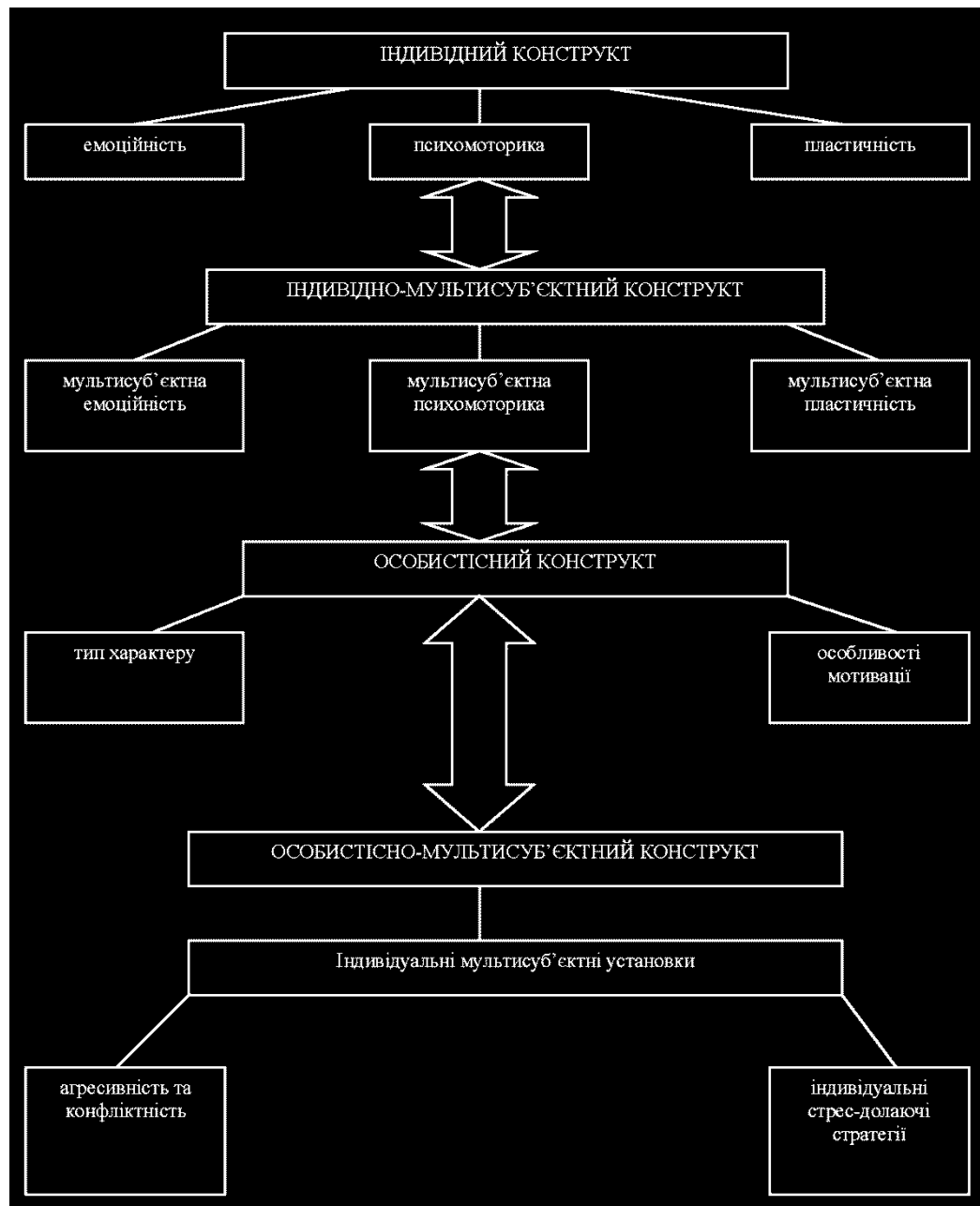

Рис.1. Структурно-функціональна модель самопрезентації особистості

На основі кожного з означених конструктів формується симптомокомплекс, тобто сукупність взаємопов'язаних психологічних характеристик, які входять у семантичне поле поняття «самопрезентація особистості».

Перший, **індивідуальний конструкт**, є універсальним та містить симптомокомплекс властивостей психіки, що належать до темпераменту (емоційність, психомоторика, пластичність).

Другий, **індивідуально-мультиоб'єктний конструкт**, є координаційним, заломлює властивості психіки, що належать до темпераменту через суб'єкт-суб'єктну систему координат (соціальна емоційність, соціальна психомоторика, соціальна пластичність).

Третій, **особистісний конструкт**, є універсальним та містить симптомокомплекс типів характеру та особливостей мотивації.

Четвертий, **особистісно-мультиоб'єктний конструкт**, містить симптомокомплекс індивідуальних мультиоб'єктних установок, особливостей агресивності і конфліктності та індивідуальні стрес-долаючі стратегії).

Вважаємо за необхідне відмітити, що усі виділені конструкти та симптомокомплекси, що входять до їхньої структури, знаходяться між собою у відношеннях включення, тобто вони поглинають та якісно підсилюють один одного.

Ці чотири фундаментальні конструкти реалізуються та еволюціонують у трьох блоках психіки — когнітивному (репрезентативна функція), психомоторному (інтерактивна) та інтегративному (регуляторна), а енергетичну стимуляцію усієї моделі здійснює блок активаційно-афективних психічних станів та базовий емоційний фон суб'єкта.

Висновки. Таким чином, під моделлю розуміється цілісність окремих елементів, що володіє такими ознаками, як структурований зв'язок елементів між собою, цілеспрямованість системи, інтегрованість елементів в єдине ціле, тривалість існування, стабільність і рівноважність, відмежованість від навколишнього середовища, з яким система може вступати у регулярні відносини. Структурно-функціональна модель самопрезентації особистості – це найбільш узагальнена, іманентна та мультиоб'єктна парадигма, що позначає систему підтверджень образу Я суб'єкта та підтримки самооцінки як усвідомлюваний або неусвідомлюваний процес, який здійснюється активним суб'єктом та в системі особистісних орієнтирів займає проміжне положення між соціальним та внутрішньопсихологічним в структурі особистості.

Основними індивідуально-особистісними конструктами, що становлять диференціальну складнопорядковану модель самопрезентації особистості, виступають індивідуальний, індивідуально-мультиоб'єктний, особистісний та особистісно-мультиоб'єктний конструкт. Кожен з виділених конструктів, виконуючи певну функцію у загальній моделі самопрезентації, може бути базовим або координаційним.

Література

1. Беломестнова Н.В. Индивидуальность человека как интегративная категория / Беломестнова Н.В.//Интегративный подход в психологии. — СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2003. - С.70-90.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: [В 6 т.] / Л.С. Выготский. - М.: Педагогика, 1982.- Т.4: Детская психология. Педология подростка. – 432 с.
3. Ганзен В. А. Системные описания в психологии /Ганзен В.А. - Л.: Изд-во Ленингр.ун-та, 1984. - 176 с.
4. Прохоров А.В. Транстеоретическая модель изменения поведения и ее применение /Прохоров А.В., ВелисерУ.Ф., Прочаска Дж.О.//Вопросы психологии. - С.113-122.

References

1. Belomestnova N.V. Individual'nost' cheloveka kak integrativnaja kategorija / Belomestnova N.V.//Integrativnyj podhod v psihologii. — SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I.Gercena, 2003. - S.70-90.

2. Vygotskij L.S. Sobranie sochinenij: [V 6 t.] / L.S. Vygotskij. - M.: Pedagogika, 1982.- T.4: Detskaja psihologija. Pedologija podrostka. – 432 s.
3. Ganzen V. A. Sistemnye opisanija v psihologii /Ganzen V.A. - L.: Izd-vo Leningr.un-ta, 1984. - 176 s.
4. Prohorov A.V. Transteoreticheskaja model' izmenenija povedenija i ee primenenie /Prohorov A.V., VeliserU.F., Prochaska Dzh.O.//Voprosy psihologii. - S.113-122.

Кононенко А. А.

Дифференциальная модель самопрезентации личности

Статья посвящена выделению основных структурных компонентов модели самопрезентации личности как наиболее обобщенной, имманентной и мультисубъектной парадигмы, которая означает систему подтверждений образа Я субъекта и поддержки самооценки как осознаваемого или неосознаваемого процесса, осуществляемого активным субъектом и в системе личностных ориентиров занимающего промежуточное положение между социальным и внутриспсихологическим в структуре личности. Источников – 4.

Ключевые слова: психический, психологический, структурно функциональная модель, конструкт, мультисубъектный конструкт, базисный горизонт.

Копonenko A.A.

Differential model of self-identity

The article is devoted the selection of basic structural components the model of psychological personality as the paradigm, which means the system of confirmations of appearance I subject and support of self-appraisal as the realized or unrealized process, carried out an active subject and in the system of personality occupying intermediate position between social and inner-psychological in the structure of personality, most generalized, immantial and multisubject. Sources – 4.

Key words: psychical, psychological, structurally functional model, construct, multisubject конструкт, base horizon.

Кононенко Анатолий Александрович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов природничих факультетів Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТОВО-ДІЄВИХ ХАРАКТЕРИСТИК САМОРОЗВИТКУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті розглядається феномен саморозвитку особистості. Подано авторський підхід до емпіричного вивчення особливостей саморозвитку як суб'єктної діяльності. Наведено результати дослідження рівня актуалізації психологічних ресурсів особистісного саморозвитку осіб юнацького віку. Здійснено порівняльний аналіз середніх значень рівня актуалізації ресурсів саморозвитку в групах студентів за фаховим спрямуванням, за формою навчання та гендерною ознакою. З'ясовано їх уявлення про характер і зміст процесу саморозвитку та ступеня власної участі в ньому. Джерел – 5.

Ключові слова: особистісний саморозвиток, психологічні ресурси саморозвитку, актуалізація ресурсів саморозвитку, потреба в саморозвитку, умови саморозвитку, механізми саморозвитку.

Постановка проблеми. Посилення уваги до феномена саморозвитку пояснюється зростаючим розумінням його визначальної ролі в життєдіяльності особистості на сучасному етапі розвитку суспільства. Саморозвиток як суб'єктна діяльність – саме такий ракурс дослідження видається найбільш перспективним, особливо в період становлення особистості в юнацькому віці, оскільки дозволяє розглядати людину як автора і організатора власної життєдіяльності та власного розвитку.

Враховуючи недостатню опрацьованість даної проблеми, а також її значення для психології особистості, вікової психології та психологічної науки в цілому, доцільно розглядати саморозвиток як цілісне явище, що відбувається на різних рівнях структурної організації психіки – від психофізичного до соціально-психологічного, суб'єктно-смыслового, духовного – в контексті життєдіяльності особистості завдяки її самоактивності. Звідси постає необхідність вивчення індивідуальних особливостей саморозвитку особистості, його детермінантів і чинників, а також виявлення можливих причин ускладнення, блокування становлення особистості як суб'єкта саморозвитку і на цій основі – побудови концепту, а саме – визначення шляхів, умов та технологій актуалізації і оптимізації становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. Розв'язання поставлених завдань представлено у [3; 4]. Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей саморозвитку осіб юнацького віку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як свідчить теоретичний аналіз, систематичне і послідовне розкриття проблематики саморозвитку особистості має спиратися на базові психологічні концепції регульовальної ролі свідомості в життєдіяльності людини (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн, М.В. Савчин, Т.М. Титаренко, П.Р. Чамата). Даний підхід припускає, що самосвідомість слугує інтегруючою основою психологічної активності (самоактивності) особистості. На цій підставі концептуальним положенням нашого дослідження є твердження про те, що психологічні ресурси як сукупність можливостей розвитку потенційно існують у психологічній реальності людини, але для здійснення прогресивного особистісного саморозвитку потрібна їх актуалізація і встановлення між ними конструктивних функціональних зв'язків.

На цьому положенні ґрунтувалося дослідження змістово-дієвих характеристик саморозвитку особистості, що становлять внутрішній інтегративний критерій саморозвитку як суб'єктної діяльності, а саме – актуалізованість психологічних ресурсів (структурних складових цілісної системи) особистісного саморозвитку [3; 4].

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для визначення рівня актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості як прогресивного, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін, особистісного зростання була

використана авторська діагностична методика «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості (ДХСО)» [5].

Експериментом були охоплені особи юнацького віку – студенти ВНЗ денної, заочної та дистанційної форми навчання гуманітарних і технічних спеціальностей (664 особи), що забезпечило репрезентативність вибірки.

Отримані дані засвідчили недостатній рівень актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості у юнацтва. Найбільше занепокоєння у нас викликають показники рівня актуалізації потреби в саморозвитку, яку ми визначили як його джерело і детермінант. Показник (шкала методики) «Потреба в саморозвитку» свідчить про прагнення людини до самовдосконалення, особистісного зростання, самозбагачення і усвідомленого самотворення. Крім того, потреба в саморозвитку виявляється в пізнавальній і творчій активності людини, насиченості її життя, самопоширенні, оволодінні новими компетентностями, у відкритості і «жадобі» до навколишнього світу, внутрішнього світу свого та інших людей. Узагальнюючи викладене, можна сказати, що зміст шкали становить потреба виходу за межі існуючого, потреба в трансценденції. На жаль, на констатувальному етапі дослідження високе значення за цією шкалою виявлене тільки у 6 % респондентів, тоді як майже 40% респондентів мають низький рівень потреби в саморозвитку.

Більш втішними виявилися результати, отримані за шкалою «Умови саморозвитку» (високий рівень – 30,7 %, середній – 47,7 %, низький – 21,6 % респондентів). Отримані результати свідчать про рівень вираженості у юнаків позитивного самосприйняття, сили, зрілості Я, визначеності цілей, про володіння активними життєвими стратегіями, почуття автономності, впевненості в собі. На жаль, як було з'ясовано за допомогою контент-аналітичної обробки висловлювань студентів (міні-анкета «Дієвість саморозвитку особистості»), позитивне самосприйняття доволі часто проявляється в пасивно-оптимістичній (об'єктній, споглядальній) і навіть егоцентрично-споживацькій життєвих настановах, тоді як усвідомлені цілі мають побутовий характер і належать до найближчої перспективи [5]. Проте при певних умовах означені особистісні властивості сучасної молоді можуть стати основою актуалізації і оптимізації усвідомленого, прогресивного особистісного саморозвитку, а отже, і становлення суб'єкта саморозвитку.

Зміст шкали «Механізми (функціональні засоби) саморозвитку» становить самопізнання, самоаналіз, усвідомлення розбіжності між реальним і бажаним Я, чутливість до зворотного зв'язку як отримання додаткової інформації про себе і навколишній світ, здатність до оволодіння власними психоемоційними станами і поведінкою. З'ясувалось, що сучасна молодь на недостатньому рівні (високий – 19,2 %, середній – 60,8 %, низький – 20 % контингенту опитаних) володіє навичками самоаналізу і саморегуляції, повною мірою не може здійснювати самопроекування, самоорганізацію і самоконтроль, що не сприяє становленню особистості як суб'єкта власної життєдіяльності і власного розвитку.

Аналіз результатів розподілу даних за рівнем актуалізації ресурсів саморозвитку всього контингенту вибірки дозволив виявити групи респондентів за домінуванням значень певної шкали методики «ДХСО», тобто за актуалізованістю певного психологічного ресурсу саморозвитку особистості або їх (ресурсів) поєднання. Результати математичного аналізу відображені в табл. 1 та на діаграмі Ейлера-Венна, яку використовують для ілюстрації відносин між підмножинами (рис. 1).

Як видно з таблиці, особистісні зміни у найбільшій кількості осіб юнацького віку (23,4 % респондентів) зумовлюються актуалізованістю психологічного ресурсу «Умови саморозвитку», сутність якого становить позитивне самосприймання, автономність, сила і зрілість Я, активні життєві стратегії. Проте, якщо особистісні зміни не супроводжуються неперервним самопізнанням, самоаналізом, самоконтролем, саморегуляцією (домінування психологічного ресурсу «Механізми саморозвитку» виявлено у 16,3 % осіб) і не викликані потребою в особистісному зростанні, усвідомленому самотворенні, інтересом до внутрішнього світу свого та інших людей, що в повній мірі свідчить про духовність

особистості (домінування психологічного ресурсу «Потреба в саморозвитку» виявлене у 2,7 % осіб), – такі особистісні зміни не можуть бути гармонійними і позитивними для особистості, а, скоріше, слугують її самовираженню, самоствердженню.

Т а б л и ц я 1

Домінування рівня актуалізації ресурсів саморозвитку за шкалами методики ДХСО (у %)

Шкали	Потреба	Умови	Механізми	Потреба-Умови	Умови-Механізми	Механізми-Потреба	Інші
Кіл-ть осіб	2,7	23,4	16,3	7,8	20,5	5,0	24,3

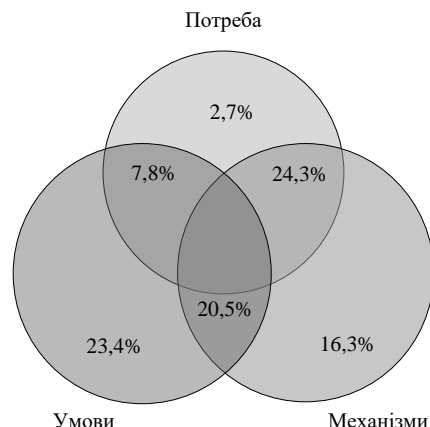

Рис. 1. Домінування рівня актуалізації ресурсів саморозвитку за шкалами методики ДХСО

Для кращого розуміння особливостей саморозвитку юнацтва ми здійснили порівняльний аналіз середніх значень рівня актуалізації ресурсів саморозвитку в групах студентів за фаховим спрямуванням, за формою навчання та гендерною ознакою.

Порівняльний аналіз показав відсутність різниці в середніх значеннях за інтегральним показником між групами респондентів гуманітарної та технічної спрямованості ($t_{\alpha 0.1}=1,64$; $t=1,22$). За показником «Умови саморозвитку» середнє значення у представників групи технічної спрямованості (5,02) значуще відрізняється від середнього показника (4,82) групи гуманітарної спрямованості ($t_{\alpha 0.05}=1,28$; $t=4,14$). За шкалою «Механізми саморозвитку» середнє значення групи гуманітарної спрямованості (5,19) перевищує значення групи технічної спрямованості (4,82) ($t_{\alpha 0.05}=1,64$; $t=2,54$). За шкалою «Потреба в саморозвитку» середні значення груп респондентів відрізняються лише на рівні тенденцій.

Аналіз результатів дослідження актуалізації ресурсів саморозвитку в групах учнівської (денна форма навчання) і працюючої (заочна форма навчання) молоді показав значущу різницю середніх значень за шкалами «Інтегральний показник» ($t_{\alpha 0.05}=1,64$; $t=2,03$) та «Умови саморозвитку» ($t_{\alpha 0.05}=1,65$; $t=2,93$) між групами респондентів. Це свідчить про дещо вищий рівень актуалізації зазначених ресурсів саморозвитку у працюючої молоді. За шкалами «Умови саморозвитку» ($t_{\alpha 0.1}=1,29$; $t=1,15$) та «Потреба в саморозвитку» ($t_{\alpha 0.1}=1,29$; $t=1,11$) між групами респондентів значущої різниці в середніх значеннях не виявлено.

Дані свідчать, що студенти технічного напрямку навчання більш впевнені в собі, більш незалежні, активніші в діях, сприятливі до нового, студенти гуманітарних спеціальностей більшою мірою схильні до самопізнання, самоаналізу, сприймання зворотного зв'язку від оточення, більшою мірою володіють засобами саморозвитку, проте високий, середній і низький рівень за «Інтегральним показником» рівня актуалізації ресурсів саморозвитку

демонструють приблизно однакова кількість студентів незалежно від фахового спрямування (гуманітарна спрямованість – 5,6 %, 55,1 %, 39,4 %, технічна спрямованість – 6,8 %, 52,8 %, 40,4 %) і незалежно від форми навчання (денна форма навчання – 6,2 %, 53,3 %, 40,6 %, заочна форма навчання – 5,6 %, 57,6 %, 36,8 %).

Майже однакові показники за шкалою «Потреба в саморозвитку» виявлені й у групах респондентів, об'єднаних за гендерною ознакою (дещо більше жінок із високим рівнем – 6,8 %, чоловіків – 4,4 % і однакова кількість осіб із низьким значенням показника – 39,9 % і 38,9 % відповідно). Суттєвої різниці між групами респондентів, об'єднаних за гендерною ознакою, за інтегральним показником та шкалою «Потреба в саморозвитку» не виявлено. За шкалою «Механізми саморозвитку» середнє значення в групі жінок (5,17) значуще перевищує середнє значення за цією шкалою (4,80) у чоловіків ($t_{0.05}=1,65$; $t=2,42$). Середнє значення за шкалою «Умови саморозвитку» відрізняються на рівні тенденцій ($t_{0.05}=1,65$; $t=1,63$). Дані свідчать, що жінкам більш властиві рефлексія, самоорганізація і самоконтроль, вони більш чутливі до зворотного зв'язку як засобу отримання додаткової інформації про себе і внутрішній світ інших людей.

Таким чином, отримані за методикою ДХСО дані виявили стан ресурсів саморозвитку студентської молоді. За нашою концепцією домінування рівня актуалізації ресурсів саморозвитку особистості (та їх поєднання) можна співвіднести з вимірами психологічного простору саморозвитку особистості [3, с. 16; 4, с. 131], що свідчить про індивідуальну своєрідність організації особистісного саморозвитку. Зазначене дозволяє здійснювати індивідуальний підхід і розробляти індивідуальні технології оптимізації становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. В той же час для здійснення прогресивного, усвідомленого, самокерованого саморозвитку необхідна актуалізація, взаємопосилена і гармонізація всіх психологічних ресурсів саморозвитку особистості, збагачення її зв'язків із навколишнім середовищем та іншими людьми, підвищення духовності [1].

Крім того, нам вдалося розширити уявлення про характер і зміст розуміння процесу особистісного саморозвитку і ступеня власної участі в ньому за допомогою розробленої і апробованої нами методики проєктивного характеру [4; 5]. Респондентам пропонувалося зобразити на малюнку, схемі або навіть описати словами (за власним бажанням) їх уявлення про особистісний саморозвиток. Інструкція формулювалася так: «Як ви розумієте особистісний саморозвиток? Напишіть і/або зобразіть (малюнок, схема)». Інший варіант запропонованого завдання полягав у використанні формату методики «Піктограми» О.Р. Лурії і Л.С. Виготського, призначеної для вивчення довгострокової асоціативної пам'яті (метод смислового співвідношення). З огляду на мету нашого дослідження, до набору слів для запам'ятовування ми вводили серед інших і такі: «дитинство», «дорослість», «життєва мета», «особистісний саморозвиток». Названі діагностичні засоби в силу свого проєктивного характеру, в обхід цензури самосвідомості допомогли з'ясувати змістові особливості індивідуального розуміння досліджуваного феномена.

Дослідження проводилося на зазначеному вище контингенті. Після аналізу змісту малюнків опитувані були розподілені за тематичними групами щодо розуміння респондентами поняття «особистісний саморозвиток». Отримані результати наведено в табл. 2.

Проаналізуємо зміст рисунків студентів 1-4 курсів денної і першого курсу заочної форм навчання за виділеними тематичними групами.

Особистісне зростання (1 курс – 11,2 %, 2 курс – 14,4 %, 3 курс – 16,2 %, 4 курс – 20,2 %, ЗФН – 10,5 %, середнє значення – 14,5 %) студенти символічно зображують як щось біологічне, закладене природою. Про це свідчать малюнки з розквітаючими квітами, зростаючими деревами тощо. Можна припустити, що юнаки інтуїтивно відчують закладений у них потенціал, ресурсні можливості саморозвитку, але ресурси потрібно актуалізувати: щоб квітка почала рости, їй потрібні сонце, волога. Яскравим прикладом такого розуміння саморозвитку є малюнок дерева, коріння якого живить струмок.

**Кількісні показники категоризації розуміння поняття
«особистісний саморозвиток» (кількість осіб, %)**

Тематична група	Курс					
	Середнє значення	1	2	3	4	ЗФН
Аморфне уявлення про саморозвиток	21,4	33	19,4	18	10,7	26
Самопізнання	4,7	0	5,5	6,8	7,4	4
Самопобудова	2,6	0	3,1	3,5	4	2,2
Самовдосконалення (тіло, відносини, діяльність, інтелект, духовність)	10,8	12,5	10	7,2	13	11,5
Засіб (самозахист або боротьба)	3,3	0	4,4	4,9	4	3,3
Самопоширення (експансія)	2,3	0	2,4	3,8	3,5	2
Соціальні ролі (етапи соціалізації)	9,6	5,8	9,6	12	11,8	9
Досягнення цілей	6,2	8,8	6,4	5	5,4	5,5
Онтогенез	24,4	28,7	24,8	22,7	20	26
Особистісне зростання	14,5	11,2	14,4	16,1	20,2	10,5

Найбільша тематична група малюнків відображає розуміння саморозвитку як процесу онтогенезу (1 курс – 28,7 %, 2 курс – 24,8 %, 3 курс – 22,7 %, 4 курс – 20,0 %, ЗФН – 26,0 %, середнє значення – 24,4 %). На малюнках зображується людина від народження до старості на етапах її онтогенетичного розвитку. Тобто в розумінні авторів зазначених рисунків саморозвиток – це фатальний, запрограмований, біологічний процес народження, старіння, смерті, в якому людина не може щось змінити (стати суб'єктом власної життєдіяльності і власного розвитку).

На нашу думку, розуміння саморозвитку як суб'єктної життєдіяльності відображене в малюнках, об'єднаних у тематичну групу «Етапи соціалізації» (1 курс – 9,64 %, 2 курс – 5,8 %, 3 курс – 9,6 %, 4 курс – 12,0 %, ЗФН – 11,8 %, середнє значення – 9,0 %). На них зображена людина як носій певної соціальної ролі, яка змінюється з віком (немовля (несоціалізована людина) – учень – студент – далі варіанти - залежно від бачення студентами своєї подальшої долі). Дану тематичну групу можна було б назвати «Самопроекування», якщо б більшість малюнків не носила шаблонний, уніфікований характер, не відображала загальноприйнятї в суспільстві етапи соціалізації його членів (від школи – до пенсії, ... а що далі?). Тобто знову постає питання про індивідуальність, авторство життєвого шляху людини, суб'єктність її саморозвитку.

Близькою за змістом до попередньої є тематична група «Досягнення цілей» (1 курс – 8,8 %, 2 курс – 6,4 %, 3 курс – 5,0 %, 4 курс – 5,4 %, ЗФН – 5,5 %, середнє значення – 6,22 %). Цілі на малюнках у більшості випадків зображуються у вигляді конкретних побутових речей (машини, будинки, яхти, офіси фірм, салони краси тощо) або життєвих устремлень (сім'я з декількома дітками, місто за кордоном, бачення себе «ідеального»). Є й абстрактні зображення з написом «Ціль».

На малюнках, об'єднаних у тематичну групу «Самопоширення» (1 курс – 0 %, 2 курс – 2,4 %, 3 курс – 3,8 %, 4 курс – 3,5 %, ЗФН – 2 %, середнє значення – 2,3 %), зображені концентричні кола, «павутиння», «медуза», кола, що розбігаються по воді, тощо. Це символічно відображає експансію особистості, оволодіння новими життєвими ситуаціями, вміннями, компетентностями, сферами діяльності – за змістом малюнка.

Цікавою для аналізу є група малюнків, яка відображає розуміння юнаками саморозвитку як засобу (1 курс – 0 %, 2 курс – 4,4 %, 3 курс – 4,9 %, 4 курс – 4 %, ЗФН – 3,3 %, середнє значення – 3,3 %). Так, зображені на малюнку боксерські рукавички можна трактувати як засіб активних дій, боротьби. Адже самі по собі вони нічого зробити не можуть, і тільки в руках людини є інструментом. Малюнки «квітки з колючками»

символічно зображують самозахист. В одних випадках (трактування зображення автором) це можна розцінювати як позитивний процес посилення автономності, сили Я, самостійності, впевненості в собі, здатності відстояти свої інтереси, в інших – як прояв ідеї самозбереження або самоствердження.

Деяка кількість студентів (1 курс – 12,5 %, 2 курс – 10 %, 3 курс – 7,2 %, 4 курс – 13 %, ЗФН – 11,5 %, середнє значення – 10,8 %) розуміють саморозвиток як самовдосконалення. На малюнках це відображається як підйом по сходах або на гору, подолання гірської вершини; зображуються різні сфери життєдіяльності, сфери образу Я – фізичне Я, інтелекту, компетентності, духовності. Іншу групу малюнків можна об'єднати в тематичну групу «Самопізнання» (1 курс – 0 %, 2 курс – 5,5 %, 3 курс – 6,8 %, 4 курс – 7,4 %, ЗФН – 4 %, середнє значення – 4,7 %). На всіх цих малюнках у центрі символічно зображується Я особистості, до якого веде «дорога самопізнання». Це може бути лабіринт, піраміда Хеопса, декілька заплутаних стежок або низка питань, які людина ставить перед собою.

Особливу увагу привертає група малюнків (1 курс – 0 %, 2 курс – 3,1 %, 3 курс – 3,5 %, 4 курс – 4 %, ЗФН – 2,2 %, середнє значення – 2,6 %), на яких (у різних варіантах) зображується людина, яка сама будує дім. Таке розуміння саморозвитку можна назвати «Самопобудовою», і воно, на нашу думку, найбільше відображає усвідомлення студентами себе як творців власного життя, суб'єктів саморозвитку. На жаль, розуміння саморозвитку як процесу самотворення зустрічається у невеликій кількості студентів.

Достатньо велика кількість студентів (1 курс – 33 %, 2 курс – 19,4 %, 3 курс – 18 %, 4 курс – 10,7 %, ЗФН – 26 %, середнє значення – 21,4 %) не визначилася щодо змісту поняття «особистісний саморозвиток». На їх малюнках були абстрактні зображення, що супроводжувалися поширеними поясненнями, або взагалі вони відмовлялися виконувати завдання.

В цілому аналіз результатів дослідження розуміння поняття «особистісний саморозвиток», його характеру, змісту і власної участі в ньому особами юнацького віку свідчить про слабку диференціацію уявлення і низький рівень усвідомлення процесів саморозвитку у студентів всіх курсів з незначною динамікою зростання зазначених показників.

Висновки. Таким чином, дослідження змістово-дієвих характеристик саморозвитку осіб юнацького віку засвідчило недостатній рівень актуалізації психологічних ресурсів особистісного саморозвитку, слабку диференційованість уявлення та низький рівень усвідомленості і самокерованості процесу власних особистісних змін. З'ясування причин ускладнень саморозвитку як суб'єктної діяльності уможливило визначення напрямів роботи щодо створення умов і вибору (розробки) технологій становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці [2; 4].

Література

1. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості: [монографія] / М. Й. Боришевський. – Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012 – 608 с.
2. Кузікова С. Б. Психологія саморозвитку. Навчальний посібник. – Суми: Видавництво «МакДен, 2011. – 148 с.
3. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці [Текст] : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Кузікова Світлана Борисівна ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2012. – 44 с.
4. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : [монографія] / С. Б. Кузікова. – Суми : Видавництво «МакДен, 2012. – 410 с.
5. Кузікова С. Б. Розробка діагностичного інструментарію вивчення особливостей саморозвитку особистості. / Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 6. – Миколаїв : МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. – 316 с. – (Серія

References

1. Borishevs'kij M. J. Osobist' u vimirah samosvidomosti: [monografija] / M. J. Borishevs'kij. – Sumi : Vidavnicij budinok «Ellada», 2012 – 608 s.
2. Kuzikova S. B. Psihologija samorozvitku. Navchal'nij posibnik. – Sumi: Vidavnicтво «MakDen, 2011. – 148 s.
3. Kuzikova S. B. Psihologichni osnovi stanovlennja sub'ekta samorozvitku v junac'komu vici [Tekst] : avtoref. dis. ... d-ra psihol. nauk : 19.00.07 / Kuzikova Svitlana Borisivna ; Nac. akad. ped. nauk Ukraїni, In-t psihologii im. G. S. Kostjuka. – K., 2012. - 44 s.
4. Kuzikova S. B. Psihologichni osnovi stanovlennja sub'ekta samorozvitku v junac'komu vici : [monografija] / S. B. Kuzikova. – Sumi : Vidavnicтво «MakDen, 2012. – 410s.
5. Kuzikova S. B. Rozrobka diagnostichnogo instrumentariju vivchennja osoblivostej samorozvitku osobistosti. / Naukovij visnik Mikolaїvs'kogo derzhavnogo universitetu imeni V.O. Suhomlins'kogo: zbirnik naukovih prac' / za red.. S.D. Maksimenka, N.O. Evdokimovoї. – T. 2. – Vip. 6. – Mikolaїv : MDU imeni V.O. Suhomlins'kogo, 2011. – 316 s. – (Serija «Psihologichni nauki»). S. 159 –164.

Кузикова С.Б.

Исследование содержательно-действенных характеристик саморазвития в юношеском возрасте

В статье рассматривается феномен саморазвития личности. Представлен авторский подход к эмпирическому изучению особенностей саморазвития как субъектной деятельности. Приведены результаты исследования уровня актуализации психологических ресурсов личностного саморазвития лиц юношеского возраста. Осуществлен сравнительный анализ средних значений уровня актуализации ресурсов саморазвития в группах студентов по профессиональной направленности, форме обучения и гендерному признаку. Выяснено их представление о характере и содержании процесса саморазвития и степени собственного участия в нем. Источников – 5.

Ключевые слова: личностное саморазвитие, психологические ресурсы саморазвития, актуализация ресурсов саморазвития, потребность в саморазвитии, условия саморазвития, механизмы саморазвития.

Kuzikova S.

Research in content-efficient characteristics of self-development in adolescence

The article discusses the phenomenon of self-identity. Presented by the author approach to the empirical study of the characteristics of self as subject-activity. The results of the study of the level actualization psychological resources of personal self-development in young people. The comparative analysis of the average values of the level of resources actualization self-development groups for students of vocational direction, form of education and gender. Found their idea of the nature and content of the process of self-development and the extent of its own participation. Sources – 5.

Key words: personal self-development, self-psychological resources, resource self-actualization, the need for self-development, self-development conditions, the mechanisms of self-development.

Кузикова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ЗНИЖЕННЯ ПРОЯВІВ ГІПЕРДИНАМІЧНОГО СИНДРОМУ У ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розглядається проблема гіперактивності у дітей, проаналізовано підходи до означеної проблеми. Визначено основні причини виникнення та форми прояву синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю. Охарактеризовано основні корекційні засоби зниження проявів гіпердинамічної поведінки, які включають два напрямки роботи з різним змістом психокорекційних і соціореабілітаційних компонентів. Перший напрямок пов'язаний з проведенням індивідуальної або групової психокорекційної роботи з дитиною; другий – соціореабілітаційний, включає завдання, спрямовані на забезпечення соціально-психологічної підтримки дитини з гіпердинамічною поведінкою. Надано поради батькам, педагогам щодо організації діяльності і спілкування гіперактивних дітей. Джерел – 20.

Ключові слова: гіперактивність, гіпердинамічний синдром, синдром дефіциту уваги, емоційно-вольові розлади, фізична реабілітація, поведінкова корекція, психотерапевтичні заходи.

Постановка проблеми. Найпоширенішою формою хронічних порушень поведінки в дитячому віці є гіперактивність. Причинами звертання батьків та вчителів до фахівців – медиків, психологів, соціальних педагогів стає надзвичайна рухова активність дитини, неможливість усидіти на одному місці, вона легко відволікається, спостерігається імпульсивність поведінки, нестача відчуття небезпеки. Визначені риси характеризують гіперактивну поведінку, частота якої серед дітей дошкільного і шкільного віку за даними більшості досліджень становить від 5 % до 10 %. З кожним роком кількість таких дітей збільшується. Безперечно, що через особливості своєї поведінки такі діти та їхні батьки мають потребу в психолого-педагогічній допомозі, надання якої вимагає виявлення основних причин виникнення подібного розладу і на підставі цього розробки ефективних корекційних програм.

Різноманітні теоретичні та практичні дослідження цієї теми свідчать про необхідність комплексного характеру і системного підходу до профілактики, діагностики і корекції гіперактивної поведінки дітей. Тож, опрацювання проблеми гіперактивної поведінки дітей фахівцями медичного профілю потребує відповідних адаптивних розробок методів корекції дитячої гіперактивності.

Отже, основними завданнями роботи психологів навчальних закладів є:

- 1) допомога дитині в адаптації до соціального середовища;
- 2) проведення інформаційної та профілактичної роботи з ознайомлення батьків із особливостями гіперактивної поведінки дитини;
- 3) надання допомоги педагогам і батькам в оволодінні прийомами конструктивного, позитивного спілкування з гіперактивною дитиною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Синдром гіперактивності відносять до системних порушень розвитку дитини, тому викликає інтерес у фахівців різних наукових галузей. Психогенетичні дослідження порушень уваги та гіперактивності спрямовані на виявлення причин виникнення СДУГ. Серед етіологічних причин як основної психогенетики (Vandenberg S.G., Scarr S.) називають порушення діяльності ЦНС, яке, в свою чергу, є результатом впливу генетичних або факторів середовища. Засоби лікування залежать від віку дитини та ступеня порушення. Дітям зі слабо вираженими порушеннями рекомендується психологічна і педагогічна допомога; при сильних порушеннях – обов'язково медикаментозне лікування разом зі спеціалізованими педагогічними і психотерапевтичними прийомами. Психогенетичні дослідження визначають СДУГ як спадкове порушення (конкордатність МЗ близнюків становить 100%, ДЗ - 17%). Результати близнюкових робіт показали, що нормальний рівень

активності дитини контролюється генетично [12, с. 407]. Сімейні дослідження також підтверджують гіпотезу про спадковість СДУГ (І.В. Равіч-Щербо). Багато досліджень присвячено встановленню зв'язку СДУГ з іншими психічними порушеннями, зокрема Дж. Бідерман встановив зв'язок афективних порушень (депресії, тривожності), девіантної поведінки і труднощів в навчанні з СДУГ.

Цікавими є дослідження В. А. Красова, в якому гіперактивна поведінка представлена поєднанням власне рухового розгальмування, підвищеного відволікання, тобто порушень уваги й емоційно-вольових розладів.

Вивченням проблеми гіперактивної поведінки дітей у різні часи займалися не лише видатні вітчизняні і закордонні психологи, але й дитячі психіатри і неврологи. Слід зазначити роботи таких авторів, як Л. С. Алексєєва, А. О. Дробинський, Дж. Добсон, А. Д. Кошелева, Е. К. Лютова, Г. Б. Моніна, В. Окленд та інші.

Мета статті – з'ясувати природу гіперактивної поведінки дітей та визначити відповідні засоби корекції гіперактивних порушень у дитини.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Аналіз робіт клінічного напрямку встановлює, що психофізіологічною основою гіперактивної поведінки у дитини може бути незрілість, порушення або розлади роботи мозку (за типом малих мозкових дисфункцій). Прояв гіперактивної поведінки дитини захоплює кілька сфер, серед яких найчастіше зустрічаються різні варіанти поєднання трьох симптомів: надлишок рухової активності, порушення емоційного поведіння, дефіцит уваги.

В практичній діяльності зустрічається декілька груп школярів, які проявляють синдром дефіциту уваги та гіперактивності:

1. Діти, у яких СДУГ супроводжується вираженим порушенням координації рухів: загальної моторики – при розгортанні рухів у просторі та дрібної моторики – при розгортанні рухів на площині (на дошці, в зошиті, на столі тощо).

2. Діти з порушенням сприйняття просторово-часових взаємовідносин: викривлення сприймання форм і розмірів оточуючих предметів, а також співвідношення між ними, нерозуміння причинно-наслідкових зв'язків, послідовності подій, що відбуваються.

3. Діти з порушенням реципрокних взаємодій рухів очей і рук під час письма, малювання, конструювання тощо.

4. Діти, у яких спостерігаються змішані форми СДУГ при затримці психічного розвитку і мовної патології: аномальний розвиток когнітивних процесів, розлад емоційно-вольової сфери, дефекти мовлення.

Вивчення гіперактивності в психологічній літературі йде у напрямку уточнення поняття «гіперактивність», її основних складових. Однак і сьогодні актуальними завданнями залишаються: виявлення динаміки різних форм гіперактивної поведінки, з'ясування причин, які лежать в основі гіперактивної поведінки та пошук психологічних шляхів корекції знижених регулятивних можливостей психіки у гіперактивних дітей.

Наразі основні корекційні засоби гіперактивної поведінки досліджуються в трьох напрямках: фізична реабілітація; поведінкова корекція дітей та близьких дорослих; психотерапевтичні заходи.

Лікування гіперактивних дітей обов'язково має включати фізичну реабілітацію. Це спеціальні вправи, спрямовані на відновлення поведінкових реакцій, вироблення координованих рухів з довільним розслабленням кістякової і дихальної мускулатури. Механізм поліпшення самопочуття пов'язаний з посиленою продукцією при тривалій м'язовій активності особливих речовин - ендорфінів, які сприятливо впливають на психічний стан дитини. Однак не усі види фізичної активності можуть бути корисні для гіперактивних дітей. Для них не показані ігри, де надто виражений емоційний компонент (змагання, показові виступи). Рекомендуються фізичні вправи, які носять аеробний характер, у виді тривалого, рівномірного тренінгу легкої і середньої інтенсивності: тривалі прогулянки, плавання, лижі, їзда на велосипеді тощо. Особливу увагу сучасні

психологи та психотерапевти приділяють дихальним вправам, які знімають напругу, тривожний стан, покращують настрій.

Поведінкова корекція має враховувати особливості нервової системи дитини. А саме: низький поріг чутливості до негативних стимулів – діти несприйнятливі до докорів і покарань, але легко відповідають на найменшу похвалу.

Особливу увагу слід привернути корекційній роботі в сім'ї, яка спрямована на збагачення емоційного досвіду гіперактивної дитини, допомогу в оволодінні елементарними діями самоконтролю і тим самим зниження проявів підвищеної рухової активності. Цьому сприятимуть дії, ситуації, події, спрямовані на поглиблення контактів, їх емоційне збагачення. При вихованні гіперактивної дитини близькі мають уникати двох крайнощів: з одного боку, прояви надмірної жалості та всюдозволеності, з іншого – постановки вимог, які дитина не в змозі виконати. Треба зауважити, що часта зміна вказівок і коливань настрою батьків діють на таких дітей більше, ніж на інших.

Процес поліпшення стану дитини займає зазвичай тривалий час і настає не відразу. Важливим чинником в цьому процесі стає емоційно насичена взаємодія дитини з близьким дорослим. В цілому, атмосферу в сім'ї розглядають як умову закріплення, а в деяких випадках навіть і виникнення гіперактивності як способу поведінки дитини. Нерідко деякі особливості нервової системи дітей через незадовільне виховання і життєві умови є лише фоном, що полегшує формування гіперактивності як способу реагування дітей на несприятливі умови.

До рекомендацій, які допоможуть батькам в процесі виховання гіперактивної дитини, належать:

по-перше, корекція зовнішньої поведінки близьких дорослих людей:

- стримання бурхливих афектів, особливо якщо дорослі засмучені або незадоволені поведінкою дитини; уникання категоричних слів і виразів, жорстких оцінок, докорів, погроз, які можуть створити напружену ситуацію і викликати конфлікт в сім'ї; прагнення рідше говорити «ні», «не можна», «припини»;

- емоційна підтримка дітей у всіх спробах конструктивної, позитивної поведінки, якими б незначними вони не були;

- виховання інтересу до більш глибокого пізнання і розуміння дитини.

По-друге, організація середовища і навколишнього оточення в сім'ї:

- виділення для дитини власної кімнати або її частини для занять, ігор. Бажано уникати яскравих квітів, складних композицій. На столі і в найближчому оточенні дитини не повинно бути відволікаючих предметів, адже гіперактивна дитина сама не в змозі зробити так, щоб ніщо стороннє її не відволікало;

- організація розпорядку дня, який діє на дитину заспокійливо;

- визначення для дитини кола обов'язків, постійне спостереження і контроль за їх виконанням; частіше відзначати і хвалити зусилля дитини, навіть якщо результати далекі від досконалості.

По-третє, активна взаємодія та емоційна єдність дитини з близьким дорослим:

- використання основної діяльності дитини – гри, під час якої емоційні дії, що є в інтонаціях голосу, міміці, жестах, формі реагування дорослого на свої дії і дії дитини, приносить обом учасникам величезне задоволення;

- безумовна любов та підтримка дитини.

Гіперактивність - це спільне захворювання дитини і дорослих. Тож, корекційна робота принесе користь як дитини, так і її сім'ї. Серед основних можна відзначити такі: ігрова психотерапія; гештальттерапія, інтегративна терапія.

Ігрова терапія допомагає дітям набути навичок щодо саморегуляції поведінки за допомогою розвитку когнітивних процесів, зокрема довільної уваги, пам'яті, прогнозуванню власних дій, вдосконаленню рухової і вольової активності.

У процесі терапії дитина навчається краще розуміти свої почуття, робити вибір, приймати рішення, нести відповідальність за власні дії. Внаслідок цього розвиваються

комунікативні навички, підвищується самооцінка, що впливає на адаптаційні можливості дитини.

Варто підкреслити ефективність використання ляльок та іграшок маленького розміру, які дають можливість виразити і позбутися неусвідомлюваних страхів, тривог, розв'язати конфліктні ситуації. Крім того, гра допомагає встановити доброзичливі стосунки між дорослим і дитиною, що сприяє встановленню довіри.

З негативними проявами поведінки гіперактивних дітей, зокрема при роботі з агресією, гнівом ефективно використовувати методи гештальттерапії, а саме у тих випадках, коли необхідна робота з емоціями дитини. В ході біхевіоральної терапії психолог відпрацьовує з дитиною конструктивні способи поведінки, які замінюють деструктивні.

Психокорекційна програма для школярів з гіпердинамічною поведінкою і порушеннями формування шкільних навичок включає два напрямки роботи з різним змістом психокорекційних і соціореабілітаційних компонентів.

Перший напрямок – психокорекційний, пов'язаний безпосередньо з проведенням з дитиною індивідуальної або групової психокорекційної роботи; другий напрямок – соціореабілітаційний включає завдання, спрямовані на забезпечення соціально-психологічної підтримки дитині з гіпердинамічною поведінкою. Психокорекційний напрямок програми включає:

- розвиток у дітей відчуттів співпереживання, навичок пізнання і диференціювання емоційних реакцій і переживань, а також навичок практичного володіння виразними рухами і діями;

- розвиток і створення можливостей для формування самоконтролю щодо свого емоційного стану і своєї поведінки, формування терпимості до позиції іншого;

- розвиток когнітивних навичок і структуризація тимчасової і просторової організації психічних процесів, що забезпечує здатність прогнозувати результат поведінки;

- розвиток у дітей навичок групової взаємодії, спілкування і групової згуртованості;

- допомога дитині в усвідомленні свого реального «Я», підвищення рівня самооцінки, впевненості в собі.

З метою реалізації вищезначених навичок запропонована психокорекційна програма, яка умовно здійснюється в декілька етапів:

1. Перший етап спрямований на встановлення взаємин з терапевтом, обговорення та окреслення проблем, які турбують дитину; концентрацію уваги на головних моментах подій, які відбуваються; структурування діяльності. Підходи та техніки, які ефективно використовуються на даному етапі – клієнто-центрований підхід, емпатія, конгруентність, активне слухання.

2. Другий етап пов'язаний з усвідомленням власних емоцій, почуттів, переживань, прагнень та намагань. Найбільш доцільним є використання технік гештальттерапії.

3. Третій етап сприяє підвищенню самооцінки, формуванню позитивного образу «Я». Найбільш успішними на цій стадії виявляються тілесно-зорієнтовані та арттерапевтичні психотехніки.

4. Четвертий етап спрямований на формування нових конструктивних форм взаємодії з оточуючим середовищем, що сприяє гнучкості поведінки та розкриває адаптивні ресурси дитини. На цьому етапі мета досягається за допомогою когнітивно-біхевіоральної терапії.

5. П'ятий етап реалізує засвоєння навичок конструктивних способів поведінки. Окрім біхевіоральної терапії широко використовують ігрову терапію.

З метою розвитку основних аспектів пізнавальної активності доцільно використовувати додаткові види діяльності, такі як психогімнастика, ізодіяльність, театралізація.

При організації соціореабілітаційної роботи з батьками або педагогами варто перед початком роботи попросити батьків і вчителів дати характеристику поведінки дитини і

сформувати у них мотивацію на необхідність забезпечення дитині тривалої психологічної підтримки.

Перший етап соціореабілітаційної роботи - інформаційно-просвітницький, він включає ознайомлення батьків з психологічними характеристиками і особливостями соціальної поведінки дітей з гіпердинамічною поведінкою. Даний етап роботи особливо необхідний батькам, оскільки батьки в результаті тривалого протистояння з гіперактивною дитиною, як правило, відчують себе безсилими і не знають, що їм робити.

На інформаційно-просвітницькому етапі батьки не тільки отримують необхідну інформацію, але й з них знімається відчуття провини, з яким вони часто співіснують. Окрім цього батьків учать використовувати свій вплив на дитину, досягати послідовності в своїх діях, уміти прощати дитину, уникаючи фізичних покарань як би це не було важко.

Другий етап – корекційний. На цьому етапі батькам, педагогам, вихователям допомагають набути таких навичок:

1. Подолання неслухняності і заборона або усунення зухвалої поведінки дитини.
2. Ознайомлення з прийомами щоденного контролю виконання домашніх завдань, уміння так організувати діяльність дитини, щоб успіх був максимальним, а невдачі мінімальними.
3. Адаптація до емоційних проблем дитини.
4. Навчання здатності зберігати контроль над ситуацією, що виключає експансію існуючих проблем.
5. Захист інших членів сім'ї, інших дітей від впливу несприятливих чинників, обумовлених гіперактивною поведінкою дитини.

На третьому етапі – закріплення, батьки, педагоги, вихователі можуть об'єднуватися в групи підтримки і спільно обговорювати проблеми дітей і проблеми, пов'язані з невдачами навчання, виховання.

Варто підкреслити, що однією з причин гіперактивності і дефіциту уваги є несформованість функцій керування, які включають низку незалежних процесів, а саме: процеси програмування, регуляції та контролю. Тому психологічна корекційна робота спрямована на формування здатності чинити опір відволіканню; можливості швидкого перемикання різних етапів діяльності, пов'язаних з перерозподілом уваги; розвиток процесів контролю за власним виконанням роботи та процесів планування діяльності. Особливу роль при цьому відіграє мовна опосередкованість дій.

Групові форми роботи з гіперактивними дітьми містять такі вправи:

- 1) розвиток та контроль за руховою діяльністю:
 - рухові вправи на повільні рухи, пози спокою та дихальні вправи;
 - вправа: «що там відбувається?», в якій дитина за допомогою міміки, рухів, емоцій виконує завдання;
- 2) удосконалення навичок саморегуляції емоційної сфери:
 - знайомство: «більш за все я люблю... менш за все я люблю...»;
 - піктограми емоцій, вираження настрою за допомогою вправи «ласкаве ім'я»;
 - вправа «добре коло» - вираження власних почуттів і настрою;
- 3) формування позитивного образу «Я», конструктивних засобів поведінки:
 - гра-фантазія, корекція і формування моделі поведінки;
 - вправи на збільшення впевненості в собі - закінчити речення: «я хочу...», «я зможу...», «я зумію...»;
 - розповідь – «я люблю, коли...», «коли мені погано...», «коли я злий...», «мене турбує...», після якої вирішуються запропоновані ситуації.

В результаті досягнення означеної мети вирішуються такі завдання:

1. Удосконалення умінь та навичок контролю щодо рухової та емоційної сфер.
2. Формування здатності використовувати особистісні ресурси для подолання травмуючих ситуацій.

3. Розвиток позитивного ставлення до себе та оточуючого середовища.

Існує достатньо поширена точка зору, що в пубертатному періоді гіперкінетична симптоматика поступово нівелюється і трансформується в індивідуально психологічні і особові зміни. Проте аналіз віддалених медико-соціальних наслідків цього розладу показує, що у пацієнтів і в молодому, і в середньому віці зберігаються труднощі із здобуттям освіти, придбанням професії, виникненням проблем в сім'ї, часто закріплюється агресивний тип вирішення конфліктів, легко фіксуються стани залежності від психоактивних речовин, що указує на стійкі порушення соціальної адаптації і після повноліття. Ці факти свідчать про високу соціальну значущість аналізованого симптомокомплексу розладів, оскільки гіперкінетичний розлад реально є предиктором широкого кола дисоціальних порушень, включаючи агресивну, аддиктивну і рецидивну кримінальну поведінку. Тому важлива рання діагностика, адекватна психокоректувальна і лікувально-оздоровча допомога, яка спирається на розгорнену систему реальної соціально-психологічної підтримки через сім'ю, сферу навчання і соціальну профілактику.

Висновки. За даними клініцистів і фізіологів проблема гіперактивної поведінки визначається індивідуальною варіативністю та природно-обумовленими особливостями розвитку дитини. Психологічні дослідження дозволяють говорити про важливість зовнішніх, соціальних факторів, насамперед адекватних форм організації діяльності і спілкування дитини, вплив сімейних відносин на прояви її гіперактивності. У цьому контексті гіперактивність розглядається як сформований дорослими спосіб взаємодії дитини зі світом.

Реалізація психолого-педагогічних засад подолання гіперактивності у дітей призводить до підвищення самооцінки, розвитку здатності планування і прогнозування власної поведінки і, як наслідок, – розкриття адаптаційних можливостей дитини.

Виходячи з вищенаведеного, слід зазначити, що кожна гіперактивна дитина потребує індивідуального підходу, адже підвищена активність і порушення поведінки може бути проявом різних розладів. Гіпердинамічний синдром у дітей може бути знижений завдяки прийомам ефективної, конструктивної взаємодії в системі «дорослий - дитина».

Література

1. Астапов В. Н. Введение в дефектологию с основами нейро- и патопсихологии / В. Н. Астапов. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 467 с.
2. Бехтерев В. М. Объективная психология / В. М. Бехтерев. – М. : Наука, 1991. – 352 с.
3. Брызгунов И. П. Непоседливый ребенок, или Все о гиперактивных детях / И. П. Брызгунов, Е. В. Касатикова. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 280 с.
4. Дробинский А. О. Синдром гиперактивности с дефицитом / А. О. Дробинский // Дефектология. – 1999. – № 1. – С. 31-36.
5. Заваденко Н. Н. Диагноз и дифференциальный диагноз синдрома дефицита внимания с гиперактивностью у детей / Н. Н. Заваденко // Школьный психолог. – 2000. – № 4. – С. 2-6.
6. Заваденко Н. Н. Факторы для формирования дефицита внимания и гиперактивности у детей / Н. Н. Заваденко // Мир психологии. – 2000. – С. 12-14.
7. Запорожец А. В. Особенности психологии детей раннего и школьного возраста / А. В. Запорожец. – М. : ВЛАДОС, 1985. – 589 с.
8. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция / В. П. Кащенко. М. : Педагогика, 2000. – 278 с.
9. Маленкова Л. И. Педагоги, родители, дети / Л. И. Маленкова. М. : Аспект, 1994. – 230 с.
10. Мотова Е. К. Тренинг эффективного взаимодействия с детьми / Е. К. Мотова, Г. Б. Манина. СПб. : Речь, 2001. – 245 с.

11. Обухова Л. Ф. Детская психология: теория, факты проблемы / Л. Ф. Обухова. – М.: Аспект, 1995. - 558 с.
12. Равич-Щербо И. В. Психогенетика: Учебник / И. В. Равич-Щербо Т. М. Марютина, Е. Л. Григоренко. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 447 с.
13. Рапаев Д. С. Гиперактивность в детском возрасте / Д. С. Рапаев. – М. : ВЛАДОС, 2007. – 186 с.
14. Славина Л. С. Дети с аффективным поведением / Л. С. Славина. – М. : МГУ, 1966. – 226 с.
15. Степанов В. Г. Психология трудных школьников / В. Г. Степанов. – М. : 2001. – 192 с.
16. Спиваковская А. А. Профилактика детских неврозов. Комплексная психокоррекция / А. А. Спиваковская. – М. : МГУ, 1988. - 489 с.
17. Шевченко Ю. С. Коррекция поведения детей с гиперактивностью и психоподобным синдромом / Ю. С. Шевченко. – М. : Знание, 1997. - 465 с.
18. Ширгалин Б. Ш. Работа с детьми группы риска / Б. Ш. Ширгалин. – М. : Педагогика, 1999. – 238 с.
19. Шульга Т. И. Психологические основы работы с детьми группы риска / Т. И. Шульга, Л. Я. Олифиренко. – М. : Знание, 1997. – 256 с.
20. Чистякова М. М. Психогимнастика / М. М. Чистякова. – М. : Просвещение, 1990. – 182 с.

References

1. Astapov V. N. Vvedenie v defektologiyu s osnovami neyro- i patopsihologii / V. N. Astapov. – М. : Mezhdunarodnaya pedagogicheskaya akademiya, 1994. – 467 s.
2. Behterev V. M. Ob'ektivnaya psihologiya / V. M. Behterev. – М. : Nauka, 1991. – 352 s.
3. Bryazgunov I. P. Neposedlivyy rebenok, ili Vse o giperaktivnyih detyah / I. P. Bryazgunov, E. V. Kasatikova. – М. : Izd-vo In-ta psihoterapii, 2001. – 280 s.
4. Drobinskiy A. O. Sindrom giperaktivnosti s defitsitom / A. O. Drobinskiy // Defektologiya. – 1999. – # 1. – S. 31-36.
5. Zavadenko N. N. Diagnostika i differentsialnyy diagnosticheskiy sindrom defitsita vnimaniya s giperaktivnostyu u detey / N. N. Zavadenko // Shkolnyy psiholog. – 2000. – # 4. – S. 2-6.
6. Zavadenko N. N. Faktory dlya formirovaniya defitsita vnimaniya i giperaktivnosti u detey / N. N. Zavadenko // Mir psihologii. – 2000. – S. 12-14.
7. Zaporozhets A. V. Osobennosti psihologii detey rannego i shkolnogo vozrasta / A. V. Zaporozhets. – М. : VLADOS, 1985. – 589 s.
8. Kaschenko V. P. Pedagogicheskaya korrektsiya / V. P. Kaschenko. М. : Pedagogika, 2000. – 278 s.
9. Malenkova L. I. Pedagogi, roditeli, deti / L. I. Malenkova. М. : Aspekt, 1994. – 230 s.
10. Motova E. K. Trening effektivnogo vzaimodeystviya s detmi / E. K. Motova, G. B. Manina. SPb. : Rech, 2001. – 245 s.
11. Obuhova L. F. Detskaya psihologiya: teoriya, faktyi problemy / L. F. Obuhova. – М.: Aspekt, 1995. - 558 s.
12. Ravich-Scherbo I. V. Psihogenetika: Uchebnik / I. V. Ravich-Scherbo T. M. Maryutina, E. L. Grigorenko. – М. : Aspekt Press, 2002. – 447 s.
13. Rapayev D. S. Giperaktivnost v detskom vozdaste / D. S. Rapayev. – М. : VLADOS, 2007. – 186 s.
14. Slavina L. S. Deti s affektivnyim povedeniem / L. S. Slavina. – М. : MGU, 1966. – 226 s.
15. Stepanov V. G. Psihologiya trudnykh shkolnikov / V. G. Stepanov. – М. : 2001. – 192 s.
16. Spivakovskaya A. A. Profilaktika detskih nevrozov. Kompleksnaya psihokorrektsiya / A. A. Spivakovskaya. – М. : MGU, 1988. - 489 s.
17. Shevchenko Yu. S. Korrektsiya povedeniya detey s giperaktivnostyu i psihopodobnyim sindromom / Yu. S. Shevchenko. – М. : Znanie, 1997. - 465 s.

18. Shirgalin B. Sh. Rabota s detmi gruppyi riska / B. Sh. Shirgalin. – M. : Pedagogika, 1999. – 238 s.
19. Shulga T. I. Psihologicheskie osnovyi raboty s detmi gruppyi riska / T. I. Shulga, L. Ya. Olifirenko. – M. : Znanie, 1997. – 256 s.
20. Chistyakova M. M. Psihogimnastika / M. M. Chistyakova. – M. : Prosveschenie, 1990. – 182 s.

Левченко В.В.

Социально-психологические способы снижения проявлений гипердинамического синдрома у детей школьного возраста

В статье рассматривается проблема гиперактивности у детей, проанализованы основные подходы к решению данной проблемы. Определены основные причины возникновения и формы проявления синдрома дефицита внимания с гиперактивностью. Охарактеризованы основные коррекционные способы снижения проявлений гипердинамического поведения, которые включают два направления работы с различным содержанием психокоррекционных и социореабилитационных компонентов. Первое направление связано с проведением индивидуальной или групповой психокоррекционной работы с ребенком; второе – социореабилитационное, включает задания, направленные на обеспечение социально-психологической поддержки ребенка с гипердинамичным поведением. Даны рекомендации родителям и педагогам относительно организации деятельности и общения гиперактивных детей. Источников – 20.

Ключевые слова: гиперактивность, синдром дефицита внимания, эмоционально-волевые расстройства, физическая реабилитация, поведенческая коррекция, психотерапевтические способы.

Levchenko V.V.

Social and psychological ways to reduce symptoms hyperdynamic syndrome in children of school age

In this article the problem of hyperactivity among children was considered and was analyzed the main approaches to the problem. The main causes and forms of attention deficit disorder with hyperactivity were determined. This article describes the main methods of correction and recommendations for parents and teachers in organization of activities and communication of hyperactive children. Sources – 20.

Key words: hyperactivity, attention deficit disorder, emotional and volitional disorders, physical rehabilitation, behavioral correction, psychotherapeutic methods.

Левченко Вікторія Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ.

ЕМПІРИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ СПРИЙМАННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ

Сприймання літературного тексту – комплексний багаторівневий психічний процес, котрий в той же час є похідним від власне сприймання. Проаналізовано можливості дослідження сприймання тексту за допомогою традиційних загальнопсихологічних методів вивчення перцептивної сфери особистості; розкрито перспективи залучення методів із різних психологічних галузей та інших наук; висвітлено особливості побудови емпіричної моделі дослідження сприймання літературних текстів. Джерел – 9.

Ключові слова: *сприймання тексту, семантичний диференціал, контент-аналіз, інтертекстуальна взаємодія, шкалювання, розуміння тексту.*

Постановка проблеми. Сприймання літературного тексту являє собою процес вилучення змісту, котрий знаходиться за зовнішньою формою мовленнєвих висловлювань, що вимагає знання не лише психологічних, але й лінгвістичних закономірностей. Будучи цілісним відображенням предметів, ситуацій і подій, сприймання текстів виникає при безпосередньому впливі фізичних подразників на рецепторні поверхні. Таке сприймання підпорядковується загальним психологічним закономірностям: воно тісно пов'язане з увагою, мисленням і пам'яттю, направляється мотивацією, має певне емоційне забарвлення.

Вивченню сприймання людиною усних і письмових текстів присвячена значна кількість досліджень у рамках різних наук і наукових підходів, таких як лінгвістика, філологія, бібліологія, літературознавство, філософія та ін. Однак найбільш повно процес сприймання людиною текстової інформації досліджується саме в рамках психологічної науки. Зокрема, дослідники-психологи представили найбільшу кількість робіт, в яких сприйняття текстів розглядається як комплексний багаторівневий процес, тісно пов'язаний з індивідуально-психологічними особливостями читача. Це в першу чергу теорія кодифікації текстових повідомлень Р. Барта, концепція бібліологічної психології М. Рубакіна, а також дискурсивний підхід у психології Р. Харре.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Закономірності продукування та сприйняття різного роду текстів, а особливо літературних творів традиційно викликає жвавий інтерес не тільки вчених психологів (М. Бахтін, М. Богданов, Е. Гуссерль, Л. Іванова, І. Іванушкін, Н. Карпова, Дж. Кемпбелл, П. Ліндсей, Д. Норман, Т. Сарбін, Л. Сахарний, Н. Фрай, Н. Чепелева, Г. Чуланова, А. Шиловська, Л. Шпрінкіна та ін.), але і мистецтвознавців, педагогів, філософів, культурологів та інших фахівців (В. Біблер, Б. Борович, Н. Валгіна, Г. Гадамер, Г. Гессе, К. Долінін, Ю. Лотман, П. Рікер, Д. Чижевський та ін.).

Проводячи дослідження в даній сфері, психологи зазвичай стикаються з низкою труднощів, як-то: брак надійних, валідних психологічних методів вивчення сприймання текстів. Вирішуючи це питання, дослідники обирають для себе один із двох можливих шляхів. Перший – це запозичення та адаптація методів інших наук (лінгвістики, семантики, літературознавства та ін.). Другий – створення власних авторських методів, котрі дозволили б максимально реалізувати мету конкретного дослідження. Такий підхід породжує велику кількість розрізнених методів, більшість з яких становлять не аби яку цінність для сучасної психологічної науки.

Саме тому в даній статті ми поставили собі за мету опис та систематизацію актуальних на сьогоднішній день методів дослідження сприймання людиною текстової інформації. Також в статті представлена модель авторського дослідження механізмів

сприймання літературних текстів, наведені перші висновки за результатами проведеної роботи, окреслено перспективи подальших досліджень психологічних особливостей та механізмів сприймання літературних текстів.

При аналізі робіт лінгвістів і психологів, присвячених вивченню сприймання текстів, нами було відзначено широке різноманіття методів. Існують спроби опису методів вивчення мови [7, с. 56-57], методів семантичного аналізу [6, с. 45-49], але при цьому відсутня класифікація методів дослідження сприймання і розуміння текстів.

Перша спроба опису шляхів дослідження психології читача і сприйняття літератури була запропонована О. Никифоровою. Дослідниця до методів збору емпіричних даних щодо сприймання читачами літературних текстів віднесла такі: 1) спостереження; 2) анкетування; 3) опитування, інтерв'ю, бесіди; 4) експеримент: метод вивчення і перевірки сприймання певної характерної особливості теми та способу її розгортання (твори на одну тему, але різних стилів); метод пропуску тих чи інших ланок твору; метод відстроченої реакції (опитування через проміжок часу); метод уточнення показників читачів: шкалювання, порівняльна оцінка; методи вивчення сприймання літературних текстів через прояви в тій чи іншій діяльності людини (замальовки персонажів тощо) [4, с. 65-69]. Дана класифікація може вважатися найбільш універсальною, оскільки всі методи, що використовуються при вивченні сприймання літературного тексту, можуть бути віднесені до однієї із груп даної класифікації. Але, на жаль, в ній відсутні загальні підстави для виділення груп.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У рамках психологічного підходу до вивчення сприймання текстової інформації літературний текст розглядається як структурно-семантичне, функціональне утворення, що виникає в ході інтертекстуальної комунікації. Текст сам по собі є динамічним. Він є учасником комунікативного процесу. «Процесуальна сторона тексту знаходиться в компетенції психології, яка досліджує не результат мовленнєво-мисленнєвої діяльності, а саму цю діяльність» [5, с 176].

При психологічному підході до вивчення механізмів сприймання літературних текстів традиційно використовуються такі методика: методика класифікації, методика відновлення тексту за заголовком, методика відтворення авторського тексту з фрагментів, методика відновлення пропусків у тексті. А. Штерн та Л. Мурзин розглядають методи вивчення тексту з точки зору основних властивостей тексту: цілісності та зв'язності [3, с. 201-202].

Наведений вище підхід використовувала Л. Ширінкіна при створенні авторської класифікації методів дослідження тексту [9, с. 55-57]. В розробці своєї класифікації дослідниця враховувала те, на вивчення чого спрямована певна методика: сприймання або розуміння тексту, відновлення авторського задуму (змісту) або особливостей сприймання тексту реципієнтом (див. табл.).

Як видно з таблиці, крайніми точками на горизонтальній осі виступають основні характеристики тексту, що впливають, на думку дослідників, на сприймання і розуміння реципієнтом тексту: зв'язність і цілісність. На вертикальній осі розташовані два процеси: сприймання і розуміння. Розуміння являє собою відтворення авторського задуму, сприймання – створення в уяві образу тексту, котрий не обов'язково збігається з авторським. На перетині цих осей можна розмістити чи не будь який метод дослідження особливостей сприймання та засвоєння текстової інформації.

Інший аспект психологічних особливостей сприймання літературних текстів досліджуються за допомогою проєктивних психосемантичних методів та методик. Проєктивні методи широко застосовуються при дослідженні особистісних властивостей читача, оскільки вони наділені широкими можливостями і відносно прості в застосуванні. Як відомо, принцип таких методів базується на можливості множинних інтерпретацій експериментальної ситуації досліджуванним. Проєктивний метод дозволяє виявляти

унікальну систему особистісних смислів (проекцій), так само як і когнітивний стиль респондентів.

Т а б л и ц я

Класифікація методів сприймання та розуміння літературних текстів (за Л. Ширінкіною)

	Розуміння (автор)		З в , я з н і с т ь
	Ц і л і с н і с т ь	<p>Методика відтворення авторського тексту з фрагментів.</p> <p>Методика індексування, компресії (виділення ключових слів у тексті).</p> <p>Метод «змістових віх».</p> <p>Методика відтворення тексту за заголовком</p>	
	<p>Методика семантичного диференціала.</p> <p>Методика шкалювання тексту.</p> <p>Метод вільної класифікації.</p> <p>Методика порівняльного сприймання окремих слів, описових словосполучень та літературних текстів.</p> <p>Методика читання з перешкодами</p>	<p>Методика теоретичного відтворення.</p> <p>Методика штучного уповільнення читання.</p> <p>Методика зведення тексту до структури комунікативних програм або слів, описових словосполучень та різнопорядкових предикацій.</p> <p>Методика пошуку опорних пунктів при сприйманні тексту на іноземній мові</p>	
	Сприймання (реципієнт)		

Серед проєктивних методів, що знаходяться в арсеналі психологів, розрізняють: візуальні (завдання яких стимулювати у випробовуваних створення зорових образів); інтерпретаційні (які передбачають тлумачення ситуації); експресивні (малюнки людини, фантастичних істот, тварин, з якими випробуваний себе ототожнює) та ін.

Особливої уваги науковців заслуговують діагностичні можливості, пов'язані з різними вербальними проявами особистості, перш за все на рівні слова, а також розповідей та переказів. Велика увага останнім часом приділяється також мікросемантичному аналізу.

Проєктивні тести, що використовують словесний матеріал, набули особливого поширення і застосування в психології з розвитком психолінгвістики. Психолінгвістика розрізняє об'єктивну і суб'єктивну семантики. Перша є семантичною системою значень мови, друга являє собою асоціативну систему, існуючу в свідомості індивідуума. Зупинемось детальніше на деяких з них.

Асоціативний експеримент показує наявність в значенні слова (а також предмета, що позначається словом) психологічного компонента, даючи можливість побудувати семантичну структуру слова. Він розкриває існуючі в психіці носія мови семантичні зв'язки слів. Тому він широко відомий і активно використовується в психолінгвістиці, психології, соціології, психіатрії.

Метод семантичного диференціала, запропонований Ч. Осгудом, використовується для побудови суб'єктивних семантичних просторів і належать до методів шкалювання. Як об'єкт при цьому можуть виступати як фізичні, так і соціальні процеси, в тому числі слова та тексти. Цей метод дозволяє здійснювати кількісне (і одночасно якісне) індексування значення слова за допомогою двополюсних шкал, на кожній з яких є градація з парою антонімічних прикметників.

Методика доповнення, або відновлення. Сутність її полягає в деформації мовного повідомлення і подальшому його пред'явленні респондентам для відновлення. Цікаво, що особи, які дають у вільному асоціативному експерименті велику кількість рідкісних

асоціацій, гірше відновлюють пошкоджений текст. Крім того, тексти, написані такими досліджуваними, вказують на їх підвищену тривожність.

Методика незакінчених речень полягає в тому, що досліджуваним пропонується усно або письмово закінчити розпочаті експериментатором речення.

Методи непрямого дослідження семантики полягають у тому, що досліджуваних просять висловитися щодо істинності чи хибності деякого судження або пояснити значення псевдослова.

Методика визначення граматичної правильності дозволяє отримати статистично достовірний матеріал у відношенні граматично допустимих, з точки зору носіїв мови, висловів. Усі названі вище методи є запозиченими з різних наук та наукових підходів, проте активно використовуються у дослідженнях особливостей та механізмів сприймання літературних текстів.

У сучасній вітчизняній психологічній науці також мають місце дослідження особливостей взаємодії читачів з текстом. В рамках таких досліджень з'являються, проходять апробацію та модифікуються різноманітні методи та методики дослідження сприймання різного роду текстів.

Яскравим прикладом цього є методика смислового аналізу тексту, запропонована І. Неволіним та модифікована Н. Чепелевою [8, с. 76]. Такий метод аналізу смислової структури повідомлення дає змогу, по-перше, представити текст у єдності його зовнішньої та внутрішньої (смислової структури), що уособлює такі взаємопов'язані його характеристики, як цілісність, зв'язність та структурність. По-друге, цей метод дає можливість виділити основні інформаційні плани повідомлення, тобто відбити таку ознаку тексту, як інформативність. І нарешті, наявність у тексті інформації, що належить до рефлексивних та регулятивних інформаційних шарів, характеризує таку ознаку тексту, як діалогічність. Процедура побудови графічного зображення смислової структури тексту (дітексту) складається з декількох етапів.

На першому етапі зміст розбивається на мінімальні змістові одиниці, які несуть закінчену думку (текстові елементи). Кожному текстовому елементу приписується номер, який відповідає порядку його появи у даному творі. В результаті ми отримуємо схему зовнішньої структури тексту, що складається із низки текстових елементів, які йдуть один за одним відбиваючи хід думок автора.

На другому етапі аналізу окремі текстові елементи групуються в смислові теми та підтеми, тобто окремі текстові елементи, які нерідко відділені один від одного, зводяться у більш складні смислові утворення. В результаті ми отримуємо схему, що складається із смислових тем та дрібніших смислових одиниць (підтем і мікротем), які входять до окремої смислової теми.

Результатом третього етапу смислового аналізу тексту є побудова його внутрішньої смислової структури, яка передбачає встановлення смислової ієрархії окремих тем, підтем та мікротем і розміщення їх у трьох інформаційних шарах – когнітивному (з теоретичним та фактологічним рівнями), рефлексивному та регулятивному.

Останній етап смислового аналізу тексту передбачає зображення його смислової структури в графічному вигляді, що дозволяє наочно відобразити просторову організацію твору, приховану за його зовнішньою лінійною організацією, тим самим представивши реалізацію комунікативного наміру автора тексту, відображеного у його внутрішній структурі та об'єктивованого у структурі зовнішній [1, с. 95].

Іншим варіантом уваги методом є дослідження ефективності сприймання тих чи інших текстових структур та підструктур. Для цього описується характеристика структурно-семантичних параметрів тексту. В основу визначення таких параметрів було покладено спосіб смислової структури тексту (дітексту). Структурно-семантичні параметри тексту визначаються Н. Чепелевою як показники співвідношення між основними елементами тексту – смисловими темами [8, с. 86-88].

Простий план тексту повинен відбивати його зовнішню структуру, будучи, по суті, об'єктивацією виконання операції структурування твору. Складний план, в свою чергу, є відображенням досліджуваними операцією переструктурування тексту. Як вже зазначалося, повна та безпомилкова передача усіх смислових тем та підтем тексту є показником повноти його розуміння. Про глибину розуміння свідчить переструктурування текстового матеріалу, що відтворює зовнішню (смыслову) його структуру.

На думку О. Леонтєва [2, с. 98], показником найвищого рівня розуміння тексту є уміння узагальнювати його зміст. Саме це уміння проявляється в результаті оволодіння і використання усіх когнітивних операцій розуміння – структурування та переструктурування змісту твору, його стиснення та семантичне зв'язування.

Наведена вище інформація робить очевидним той факт, що об'єкти перцепції, створені людиною і призначені для передачі іншій відображень об'єкта, стану, ситуації, є особливо складними для сприймання та розуміння. Людина найчастіше взаємодіє з такими об'єктами, в яких інформація представлена вербально – з текстами.

Особливості сприйняття тексту визначаються не тільки такими властивостями суб'єкта, які виявлено при вивченні сприймання взагалі, але і специфічними характеристиками цього конкретного сприймання, а також особистісними особливостями сприймаючого суб'єкта. Саме тому у власному дослідженні ми вивчали вплив особистісних факторів та рис людини на перебіг у неї процесу сприймання літературного тексту.

У дослідженні взяло участь близько 200 осіб віком від 25 до 45 років, усі вони мають вищу освіту, роботу і є мешканцями великих міст. Як стимульний матеріал нами були обрані п'ять уривків з творів російськомовних авторів, що розрізняються за своєю жанровою організацією, а також за динамічним аспектом представленої в них інформації. Досліджуваним було запропоновано прочитати тексти, виділити основну ідею прочитаного, скласти план і коротко переказати зміст тексту в письмовому вигляді. Крім того, досліджувані мали можливість висловити своє ставлення до тексту за допомогою методу семантичного диференціала. Зупинимось детальніше на кожній з цих методик.

План тексту, розроблений читачем, дозволяє дослідити рівень оволодіння і використання різних перцептивно-когнітивних операцій розуміння – структурування і переструктурування змісту літературного тексту, його стискування і семантичне зв'язування. Що стосується переказу прочитаних текстових фрагментів, то отримані в ході дослідження читацькі відображення основних авторських ідей були оброблені за допомогою методу контент-аналізу. Це дало можливість виявити основні категорії, на які спираються реципієнти в процесі сприймання і ретрансляції змісту літературного тексту. Наступний крок – дослідження за методом семантичного диференціалу розкриває емоційні особливості оцінки читачами текстового матеріалу. Фінальним етапом збору фактичних даних стало вивчення особистісних особливостей і рис респондентів за допомогою методики багатфакторного дослідження особистості Дж. Кеттелла. На актуальному етапі дослідження відбувається статистична обробка фактичного матеріалу і первинний аналіз отриманих даних. Проте вже зараз ми маємо змогу робити певні висновки.

Висновки. Грунтуючись на отриманих у ході емпіричного дослідження даних, можна стверджувати, що особливості сприймання літературних текстів дійсно залежать від особистісних рис і властивостей читача. Саме цими властивостями обумовлюється не лише ефективність розпізнання і запам'ятовування змісту прочитаного, але і ті ключові моменти в тексті, на які читач звертає основну увагу. Більше того, саме особистісними особливостями обумовлюється вибір літературних уподобань людини, а також його ставлення до героїв і подій у тексті.

На основі цього можна припустити, що вибір тексту може бути якості діагностичним критерієм при складанні індивідуальної характеристики особистості. На сьогоднішній

день триває кількісна обробка емпіричних даних і якісний їх аналіз. У повному обсязі результати дослідження особистісних особливостей сприйняття літературних текстів будуть представлені нами в подальших публікаціях.

Література

1. Кириченко Р. В. Вплив смислової структури тексту на його розуміння студентами: Дис... канд. психол. н. /19.00.01. – К., 2004. – 203 с.
2. Леонтьев А. А. Психолінгвістические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2010. – 312 с.
3. Мурзин Л. М., Штерн А. С. Текст и его восприятие / Л. М. Мурзин, А. С. Штерн. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 171 с.
4. Никифорова О. И. Психологические вопросы восприятия художественной литературы. Дис... канд. психол. н. /19.00.01. – М., 1969. – 243 с.
5. Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация / А. И. Новиков. – М.: Наука, 1983. – 176 с.
6. Петренко В. Ф. Основы психосемантики: учебное пособие / В. Ф. Петренко. – Смоленск: Изд-во СГУ, 1997. – 207 с.
7. Ушакова Т. Н., Павлова Н. Д., Зачесова И. А. Речь человека в общении / Т. Н. Ушакова, Н. Д. Павлова, И. А. Зачесова. – М.: Наука, 1989. – 193 с.
8. Чепелева Н. В. Психология чтения текста студентами вузов / Н. В. Чепелева. – К.: Либідь, 2000. – 96 с.
9. Ширинкина Л. В. Восприятие текста как психологический феномен. Дис... канд. психол. н. /19.00.01. – Пермь, 2004. – 226 с.

References

1. Kirichenko R. V. Vpliv smislovoi strukturi tekstu na jogo rozuminnja studentami: Dis... kand. psihol. n. /19.00.01. – K., 2004. – 203 s.
2. Leont'ev A. A. Psiholingvisticheskie edinicy i porozhdenie rechevogo vyskazyvanija / A. A. Leont'ev. – M.: Smysl, 2010. – 312 s.
3. Murzin L. M., Shtern A. S. Tekst i ego vosprijatie / L. M. Murzin, A. S. Shtern. – Sverdlovsk: Izd-vo Ural. un-ta, 1991. – 171 s.
4. Nikiforova O. I. Psihologicheskie voprosy vosprijatija hudozhestvennoj literatury. Dis... kand. psihol. n. /19.00.01. – M., 1969. – 243 s.
5. Novikov A. I. Semantika teksta i ee formalizacija / A. I. Novikov. – M.: Nauka, 1983. – 176 s.
6. Petrenko V. F. Osnovy psihosemantiki: uchebnoe posobie / V. F. Petrenko. – Smolensk: Izd-vo SGU, 1997. – 207 s.
7. Ushakova T. N., Pavlova N. D., Zachesova I. A. Rech' cheloveka v obshhenii / T. N. Ushakova, N. D. Pavlova, I. A. Zachesova. – M.: Nauka, 1989. – 193 s.
8. Chepeleva N. V. Psihologija chitannja tekstu studentami vuziv / N. V. Chepeleva. – K.: Libid', 2000. – 96 s.
9. Shirinkina L. V. Vosprijatie teksta kak psihologicheskij fenomen. Dis... kand. psihol. n. /19.00.01. – Perm', 2004. – 226 s.

Литвиненко Е.А.

Эмпирические возможности исследования психологических механизмов восприятия литературных текстов

Восприятие литературного текста – комплексный многоуровневый психический процесс, являющийся в то же время производным от собственно восприятия. Проанализированы

возможности исследования восприятия текста с помощью традиционных общепсихологических методов изучения перцептивной сферы личности, раскрыты перспективы привлечения методов из различных направлений психологии и других наук; представлены особенности построения эмпирической модели исследования восприятия литературных текстов. Источников – 9.

Ключевые слова: восприятие текста, семантический дифференциал, контент-анализ, шкалирование, понимание текста.

Litvinenko E.A.

Empirical research opportunities psychological mechanisms of perception of literary texts

Literary text perception is a comprehensive multi-mental process, which at the same time is derived from the perception - mental process of a higher order. This relationship between these processes provides the question of the possibility of investigating the text perception using the traditional methods of the general psychology studying the perceptual field of the individuality, or the necessity of methods from the other fields of psychology, or even the other sciences, such as linguistics, semantics, literary and other. This article presents systematized information about the methods studying literary text perception, and the nature of empirical research in this area. Sources – 9.

Key words: Perception of the text, semantic differential, content analysis, intertextual interaction, scaling, text comprehension.

Литвиненко Олена Олександрівна – магістр психології, аспірант факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ПОКОЛІНЬ ЯК ІСТОРИЧНО ТА КУЛЬТУРНО ЗМІНЮВАНОВОГО ЯВИЩА

Мета статті полягала в теоретичному вивченні психологічних аспектів взаємодії поколінь в історичному та культурному вимірах. Визначено актуальність дослідження цієї проблеми в сучасних умовах розвитку суспільства, яка пов'язана з пошуком нових засобів формування спадкоємності між поколіннями. Надано визначення поняття «покоління» з точки зору різних теоретичних підходів в демографії, соціології, філософії, психології тощо. Проаналізовано основні характеристики генеалогічного (родового, сімейного) покоління та психологічні особливості взаємодії між поколіннями в сім'ї. Представлено культурологічний підхід до вивчення взаємодії між поколіннями М. Мід, основні ідеї К. Мангейма, Х. Ортега-і-Гассета з приводу цього питання. Надана характеристика двом орієнтаціям у дослідженні поняття «покоління» поза сімейним контекстом: позитивістсько-натуралістичній та романтично-гуманітарній. Надано критерії для оцінки взаємодії між поколіннями. Представлено основні положення теорії соціальних уявлень С. Московічі як фактору, який впливає на сприйняття поколінь. Наголошено на необхідності знаходження оптимальних моделей взаємодії між поколіннями, які співіснують в одному часі, в одному історичному контексті чи в одній сім'ї. Джерел – 8.

Ключові слова: покоління, когорта, генеалогічне покоління, хронологічне покоління, умовне покоління, соціальні уявлення, спадкоємність, поколінне становище, поколінна єдність, поколінний взаємозв'язок.

Постановка проблеми. Взаємодія поколінь – один з істотних аспектів історичного процесу. Для того щоб історія продовжувалась, кожне нове покоління має освоїти накопичені знання, оволодіти культурою, визначитися в існуючій системі цінностей, виробити необхідні практичні навички й включитися в діючу сукупність суспільних відносин. Проблема поколінь належить до вічних, і проблема ця не біологічна, й навіть не демографічна, а соціокультурна, психологічна й історична. В цьому сенсі навіть сам термін «покоління» невизначений. Він передає насамперед причетність людей до тих чи інших суспільних подій, які істотно впливають на життя суспільства, і пов'язану із цим спільність цілей, соціально-психологічних установок, ціннісних орієнтацій, що характеризують специфіку їхнього менталітету. Мова йде про зміни засобів й типів спадкоємності, культурно-історичний зміст яких проявляється ставленням до традицій.

В умовах різких соціальних переломів найбільш чітко проявляється конфлікт поколінь, оскільки вікові особливості впливають на здатність адаптуватися до змін, тому соціокультурні характеристики переплітаються як з демографічними, так і з психологічними. Але це не означає їхнє ототожнення, що призвело б до нігілізму, до підміни типів й засобів спадкоємності, знищення традицій, а значить, й до руйнування культури, тому що культура може розвиватися тільки спираючись на традиції.

Покоління – категорія тимчасова. Зміна поколінь – це той потік, який відбувається в історії, забезпечуючи передачу соціальної інформації, культури, накопиченого досвіду від одного покоління до іншого. Але конкретний характер взаємодії поколінь залежить від конкретних історичних умов існування. Кожне суспільство, кожна епоха виробляє певний тип взаємодії поколінь й певні механізми передачі культури в часі. Сучасний транзитивний стан українського суспільства загострив проблему стійкості культури, відновив бурні дискусії про взаємовідносини батьків й дітей, місце й роль молодого покоління в соціумі. Загострилась проблема можливості адекватного здійснення процесу міжпоколінної комунікації, від успішної реалізації якої залежить подальший соціально-економічний, політичний й культурний розвиток нашої держави.

У постановці й дослідженні проблеми поколінь в Європі виокремлюються 1860-1870 й 1910-1920 роки. В цей період вийшли найбільш відомі роботи К. Мангейма та

Х. Ортега-і-Гассета. Новий поштовх дали події 1968-го року в Європі й США, коли був зафіксований міжпоколінний розрив (роботи М. Мід). Відомі спроби дослідити поколінні моделі соціальної адаптації на прикладі іммігрантів (Ф. Боас, Ш. Н. Айзенштадт). Поколінна проблематика розроблялась у зв'язку із дослідженням молоді, з проблемами культурної трансмісії (Е. Шпрангер, Л. фон Візе).

Тематика життєвого шляху й життєвого циклу, тісно пов'язана з проблемами поколінь й відносинами між ними, досліджувалась психологами: Г. С.Абрамовою, К. О.Абульхановою-Славською, Б. Г. Ананьєвим, Л. І. Анциферовою, Є. Головахою, Г. Крайг, А. Кроніком, С. Л. Рубінштейном, З. Фрейдом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Найбільш давнє значення, що визначається навіть етимологією слова (generatio – породження), – біолого-генеалогічне: покоління – це ланка чи рівень в ланцюгу походження від загального предка, а міжпоколінні відносини – це відносини між батьками та дітьми, предками та потомками. Звідси зв'язок поняття з термінами спорідненості, яка має значення для антропологів, етнографів, юристів, психологів [2].

Покоління – це багатозначний термін, що означає різні аспекти вікової структури й історії суспільства. Можна виокремити такі визначення: 1) реальне покоління (когорта) – сукупність однолітків, що утворюють віковий шар населення; 2) генеалогічне покоління (генерація) – ступінь походження від загального предка (прабатьки, діти, онуки й т. ін.); 3) хронологічне покоління – період часу, протягом якого живе й активно діє це покоління; 4) умовне чи гіпотетичне покоління – сукупність сучасників, чие життя нерозривно пов'язане з важливими історичними подіями, чи яким приписується деяка духовна, символічна спільність, «дух часу» [6].

Під сімейним (генеалогічним) поколінням розуміють умовно-вікову сукупність людей, однаково віддалених в родинному відношенні від спільних предків (прабатьки, діти, онуки), які створюють стосовно до них однакову ступінь родинності по прямій лінії. Поколінням також називають потомство подружньої пари за ступенем родинності [1].

Значну увагу взаємодії поколінь і конфліктам, які виникають між ними, приділяли Д. Аусубель, К. Девіс, К. Кеністон, К. Мангейм, М. Мід, Х. Ортега-і-Гассет, Л. Фойер, З. Фрейд й багато інших. Центральною ідеєю, що сприяла створенню концепцій, теорій для вивчення взаємодії поколінь, є ідея конфлікту між ними. Так, в розробленій М. Мід культурологічній концепції розгортається сценарій різних типів відносин між батьками та дітьми, що відповідає трьом типам культури міжпоколінних відносин: постфігуративній, в якій діти вчаться у своїх предків, засвоюючи їхній соціальний досвід як основи для свого теперішнього й майбутнього; конфігуративній, в якій молодь вчиться у своїх однолітків, але при цьому не ігнорується соціальний досвід попередніх поколінь; префігуративній, в якій старші покоління вчаться у своїх дітей, найбільш активно й мобільно засвоюючи інновації й адаптуючись до мобільності й динаміки суспільного розвитку. Концепція М. Мід визначає залежність міжпоколінної взаємодії від темпу науково-технічного й соціального розвитку, підкреслюючи, що міжпоколінна трансмісія культури включає в себе інформаційний потік не тільки від батьків до дітей, але й від дітей до батьків; молодіжна інтерпретація сучасної ситуації й культурного спадку здійснює вплив на старше покоління [2].

Методи поколінного аналізу використовуються в суспільних науках, історії й психології при вивченні вікової стратифікації суспільства, міжпоколінної трансмісії культури, молодіжних рухів, змін в структурі життєвого шляху, ціннісних орієнтацій тощо.

В немарксистській літературі робились спроби покласти поняття «покоління» в основу загальноісторичної періодизації (Х. Ортега-і-Гассет) чи представити конфлікт поколінь як рухову силу історії. Марксистська соціологія відкидає такий підхід. Конкретні взаємовідносини між представниками різних поколінь, включаючи взаємодію батьків та дітей, можна зрозуміти тільки в світлі більш загальної соціальної ситуації,

враховуючи характер соціальних конфліктів, темп історичного розвитку, рівень згуртованості чи роз'єднаності суспільства. К. Мангейм відносив діяльність поколінь до сили, яка формує суспільство. Д. С. Мілль підкреслював, що всі історичні зміни прямо чи опосередковано пов'язані із зміною поколінь, ступінь впливу минулих поколінь на теперішні – один з головних факторів соціальної еволюції [2].

В. Т. Лісовський визначає покоління через достатньо різні характеристики: 1) демографічне покоління – сукупність однолітків, що народились приблизно в один й той же час й утворюють віковий шар населення; 2) антропологічне покоління – сукупність людей, що мають загальних предків, цей аспект аналізу пов'язаний з генеалогією сім'ї; 3) історичне покоління – охоплює відрізок часу, що дорівнює інтервалу між народженням батьків і народженням дітей, статистично цей інтервал становить приблизно 20-25 років; 4) хронологічне покоління – функціонує в певний період часу; 5) символічне покоління – сукупність сучасників, життя яких співпало з особливим періодом історії, зробивши їх учасниками й свідками певних подій [4, с.18].

Соціально-психологічний аналіз взаємодії поколінь було почато Кінгслі Девісом. Він виходив з того, що різниця між батьками й дітьми становить 20-30 років. Цей факт сам по собі ще нічого не означає, але стає значущим, якщо враховувати темп змін в соціальному житті, який призводить до того, що умови й спосіб життя, вірування й цінності тих, хто проходив соціалізацію 20-30 років тому різні, і це само по собі несе потенційні можливості конфлікту. З віком знижуються здатності до адаптації, нове не сприймається й не засвоюється дорослими так швидко, як молоддю. Для старших характерно постійне відставання від темпу життя, який постійно прискорюється, що призводить до того, що в зрілому й похилому віці людина повертається до звичок та переконань своєї молодості [3, с.15].

Мета статті – теоретично дослідити психологічні аспекти взаємодії поколінь як історично та культурно змінюваного явища.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. В контексті нашого дослідження важливими стають поняття «молоде покоління» й «старше покоління». Введення поняття старшого (батьківського та прабатьківського) покоління необхідно, на наш погляд, для визначення соціально-психологічної диференціації. Сьогодні корінна якісна ломка систем цінностей особливо гостро проявляється в кризі виховної функції батьківського та прабатьківського поколінь. Соціалізація нового покоління протікає на фоні зміни ієрархії цінностей і дестабілізації виховних орієнтирів в інституті сім'ї.

На відмінність від «епохи», «періоду» й тому подібних суто хронологічних аспектів, «покоління» передбачає співіснування й протиборство в один й той же момент історії різних соціально-культурних груп й може трактуватися як рід культурно-історичної ідентичності.

В соціальній філософії XIX століття поняття «покоління» вперше стало предметом теоретичного аналізу поза сімейно-генеалогічного контексту як соціально-історичне явище. При цьому виокремлюють дві орієнтації:

1) Позитивістсько-натуралістична орієнтація (Ж. Дромель, О. Конт, А. Курно, Д. С. Мілль) - прагнула виокремити структурні аспекти поколінної спільності, локалізувати їх у часі й надати самому терміну просторово-хронологічну визначеність. Ця парадигма акцентує на біологічних та хронологічних детермінантах вікової спільності й прагне знайти загальний закон, який виражав би ритм історичного розвитку.

2) Романтично-гуманітарна орієнтація (В. Дільтей, О. Лоренц, Л. фон Ранке), навпаки, підкреслювала внутрішню, духовну єдність поколінь, спільність ідей та діяльності. Дана парадигма підкреслює внутрішні, духовні сили історичного процесу, зміна поколінь бачиться авторами як прояв «духа часу».

В першому випадку інтерес викликають фактори, які детермінують спільність поколінь, в другому – покоління виступає як динамічний зв'язок, суб'єкт історичної творчості.

Видатний німецький соціолог К. Мангейм зробив спробу об'єднати ці два підходи. Зміна поколінь, вважав він, – це універсальний процес, заснований на біологічному ритмі людського життя, внаслідок якого: а) в культурному процесі з'являються нові учасники, тоді як б) старі учасники цього процесу поступово зникають; в) члени будь-якого такого покоління можуть брати участь тільки в хронологічно обмеженому відрізку історичного процесу і г) тому необхідно постійно передавати накопичений культурний спадок; д) перехід від покоління до покоління є послідовним процесом [7].

В результаті своїх досліджень К. Мангейм отримав три самостійних поняття, які він адресував до поняття «покоління» в широкому культурно-історичному аспекті, але, на наш погляд, ці поняття можна використати й для аналізу покоління в родовому, сімейному чи генеалогічному контексті [2, с.104]:

1. Поколінне становище – поколінний статус, місце, яке посідають люди певного віку в цьому суспільстві, їхні потенційні можливості.

2. Поколінний взаємозв'язок – актуальне покоління, асоціація, заснована на подібності життєвих проблем та інтересів, що витікає з однаковості становище.

3. Поколінна єдність – передбачає усвідомлення своєї поколінної спільності й вироблення відповідної самосвідомості, спільних ідеалів та діяльності.

Якщо ці поняття трансформувати з урахуванням сімейного контексту, то, на нашу думку, можлива така класифікація:

1. Поколінне становище – місце кожного члена сім'ї в загальній історії роду згідно з їхніми потенційними можливостями.

2. Поколінний взаємозв'язок – наявність сімейних історій, міфів, легенд, наративів, що забезпечують зустрічний рух старших й молодших поколінь в сім'ї, передачу сімейних цінностей, накопиченого досвіду й можливість гнучко й швидко адаптуватися до змінюваних умов існування.

3. Поколінна єдність – це формування сімейної ідентичності, сімейної самосвідомості, створення спільних сімейних конструктів.

Засновник етології К. Лоренц стверджував, що конфлікти між поколіннями мають етологічне коріння. Сучасний стан суспільства, за його словами, це масовий невроз, обумовлений тим, що у сучасної людини порушені механізми, відповідальні за підтримку рівноваги між задоволенням й турботою. Труднощі й перепони, які змушували людину робити необхідні для виживання, але неприємні зусилля, зникли. І як наслідок – гедонізм, вимога негайного задоволення всіх бажань, нетерплячість й лінощі, які завжди супроводжуються емоційним й духовним збіднінням. Оскільки ці риси особливо розповсюджені у молоді, суспільству загрожує розрив культурної традиції. Молоді люди «відчувають архаїчне інстинктивне задоволення від племінної війни, спрямованої проти батьківського покоління. Ненависть, яку вони питають до нас – старшого покоління, – схожа на національну ненависть, саму руйнівну зі всіх емоцій. Вона виключає будь-яку комунікацію, що робить її «сліпою» і створює загрозу ескалації ворожнечі» [8]. Ці слова К. Лоренц висловив у 70-х роках ХХ століття, але вони не залишили своєї актуальності й на сьогоднішній момент.

Кожне покоління виступає як об'єкт взаємодії попередніх поколінь і як суб'єкт змін, як ініціатор нового. Однак при цьому слід мати на увазі реальний тягар минулого, що виявляється в інерції свідомості, складності в освоєнні нової ситуації.

Проблему взаємодії поколінь слід розглядати в широкому історичному контексті, що дозволить бачити цей процес в двох аспектах. Перший – це вертикальний, коли за основу обирається послідовність зміни поколінь в історії певного періоду. Тоді можна уявити загальну картину передачі культурної спадщини, відкриття та втрати, продовження початих перетворень чи розчарувань в їхніх завданнях та результатах. Попередній досвід не можна викреслити з життя поколінь та з історії держави, з нього можна почерпнути уроки, проаналізувати помилки, але не стерти з пам'яті. Другий аспект – горизонтальний, чи синхронний, коли враховується, що всі покоління, які живуть в один історичний час

діють одночасно й між ними складаються відносини співробітництва, взаєморозуміння, довіри чи, навпаки, конфлікту, відчуження, взаємної критики й неприйняття один одного. Напруга у відносинах може виникнути не просто між старшим і молодшим поколіннями і не за всіма проблемами життя, а зачіпати переважно духовну сферу – погляди, смаки, симпатії, оцінки подій. В одних питаннях покоління можуть мати спільні позиції, а в інших – бути непримиренними стосовно один до одного.

Крім того, покоління багатомірне й багатоліке, його важко уявити як єдине й монолітне утворення. В ньому завжди віддзеркалюється складна соціальна й духовна структура суспільства, розподіл на групи, субкультури, етнічні та релігійні спільноти, регіональні відмінності центру та периферії, міські та сільські поселення. Тому навіть конфлікт поколінь рідко має загальний характер – в чомусь він виражений сильніше, а в чомусь згладжений відповідними обставинами.

Спектр взаємодії поколінь можна виокремити за наступними критеріями:

1. Соціальний критерій – визначає становище поколінь в суспільстві, висхідні чи низхідні лінії та тенденції розвитку.

2. Економічний критерій – характеризує рівень зайнятості в різних сферах трудової діяльності, можливості для подальшого просування й кар'єри, рівень доходів.

3. Політичний аспект – показує становище між поколіннями в системі влади, відмінності в політичній культурі, симпатіях та антипатіях, критиці чи захисті режиму, участі в політичних організаціях, партіях, мітингах.

4. Культурний аспект – визначає спільність й відмінності у ставленні до культурної спадщини, досягнень й цінностей, в рівні освіченості, в моральних нормах, естетичних смаках, релігійності.

5. Побутовий аспект – відображає різноманітні життєві умови різних поколінь.

6. Соціально-психологічний аспект – показує ставлення між поколіннями в процесі спілкування, у повсякденному житті, в школі, вузі, між батьками та дітьми, відмінності в ціннісних орієнтаціях, смисложиттєвих орієнтирах.

7. Етнічний аспект – характеризує ставлення між різними народами, визначає характер міжнаціональних відносин.

Самостійним соціальним фактором, що впливає на взаємодію між поколіннями, є соціальні уявлення, соціальні стереотипи. Суспільна думка й сьогодні підживлюється різноманітними історіями, чутками й міфами, і якщо про період дитинства відомо з особистого досвіду, то про похилий вік й старість інформація мінімізована. Знання про вікові особливості й вікові кризові стани має стати надбанням громадськості, а не тільки сферою компетентності вузького кола спеціалістів.

Проблема вивчення соціальних уявлень піднімалась такими дослідниками, як Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Л. Леві-Брюль, Ж. Піаже, З. Фрейд та ін. Автором концепції соціальних уявлень є французький дослідник С. Московічі. Автор визначає соціальні уявлення як засіб інтерпретації й осмислення повсякденної реальності, як певну форму соціального пізнання, що передбачає когнітивну активність індивідів і груп. С. Московічі розглядає соціальні уявлення як особливу форму повсякденного колективного знання, яке засвоюється окремим індивідом. Основні функції соціальних уявлень, які виокремлює автор, це: 1) збереження стабільності й стійкості індивідуальної й групової структури свідомості, 2) інтерпретація реальності, 3) адаптація нової інформації до тієї, яка вже має місце в системі соціальних уявлень, 4) регуляція існуючих відносин й поведінки; 5) смисловий синтез. Таким чином, категорія соціального уявлення означає специфічну форму пізнання, а саме знання здорового глузду, зміст, функції й відтворення якого соціально обумовлені.

«Що відбувається з кожним з нас, коли ми проходимо процес соціалізації? – писав С. Московічі, - відбувається то, що ми поступово навчаємось розуміти дії чи ситуації певним чином усередині нашої культури. Годі ми стаємо здатними погоджувати свою діяльність з діяльністю інших членів нашої культурної групи й брати участь в передачі

цих культурних значень тим, хто пов'язаний з нами. Таким чином, значення подій не створюються індивідом, але культурно спільно використовуються як соціальні уявлення [5].

В теорії С. Московічі важливим з точки зору взаємодії поколінь є те, що колективні культурні уявлення, які формуються як в контексті історичного покоління, так і в контексті генеалогічного (родового) покоління описуються ним як несвідомі і пов'язані з навичкою, яку ми отримуємо в процесі соціалізації. Ця навичка дозволяє нам сприймати навколишній світ під особливим кутом зору, уловлювати й передавати специфічні культурні цінності, які були притаманні як широкому соціальному рівню, так і мікрорівню, своєї родині.

В психотерапевтичній літературі увага зосереджена на аналізі взаємодії поколінь в контексті значення історії сім'ї й предків (М. Боуен, О. Л. Михайлова, А. А. Шутценбергер, І. Ю. Хамітов). Подальша розробка цього питання актуальна саме в сімейному контексті, враховуючи історичні події ХХ століття (війни, репресії тощо), що зачепили не тільки життя окремих поколінь в цілому, але й відносини практично в кожній сім'ї. Наслідки цих далеких подій проявляються в різних дисфункціональних соціально-психологічних феноменах сім'ї й на теперішній час.

Історія сім'ї – це сукупність знань про членів сім'ї старших поколінь, їхнє життя й особистісні особливості, а також сімейні традиції, правила, ритуали, фіксовані в сімейній пам'яті в частково міфологізованій формі, що передається свідомо чи несвідомо з покоління в покоління як сімейний наратив.

Висновки. Ні одне покоління людей з моменту появи людства не стояло й не може стояти осібно від інших поколінь й суспільства в цілому. Всі покоління перебувають не тільки у взаємній залежності, але й у взаємодії. Одне покоління певним чином через різноманітні форми й методи впливає на інше й в свою чергу випробовує його впливи на собі. При цьому слід мати на увазі, що одне покоління при взаємодії може бути ведучим, визначальним, а інше – визначуваним.

Проблема соціально-психологічної взаємодії між поколінням молоді й поколінням людей похилого віку належить до вічних, і ця проблема не біологічна, а соціальна, культурна, психологічна. Важливо те, що за значущістю, глибиною, багатогранністю й суперечністю вона стоїть в одному ряду з тими факторами, які визначають існування людства та його перспективи і насамперед його взаємодія з природою й технікою. Соціальна взаємодія поколінь – це постійний пошук їхніх оптимальних моделей, форм й засобів узгодження потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій і молоді, і старшого покоління. Порушення принципу співробітництва, толерантності між поколіннями має негативний вплив не тільки на теперішнє, але більшою мірою на майбутнє життя людей й суспільства в цілому. В першу чергу це стосується трудових, моральних, сімейних цінностей, традицій, які склалися роками й навіть століттями.

В сучасному суспільстві не залишаються незмінними і самі механізми трансляції накопиченого минулими поколіннями досвіду. Змінюються й механізми соціального наслідування, й засоби самоствердження нових поколінь. Молодь набула більшої самостійності, в тому числі й у виборі того, що вона сприймає з минулого, й разом з тим посилюється в детермінації її поведінки вплив матеріальних й економічних факторів. Ламається попередній, переважно традиційний механізм соціального наслідування, а новий механізм, здатний захищати молодь від антисуспільних впливів, настроїв, вчинків, ще не сформувався. Основними соціокультурними чинниками, що погіршують відносини між старшим та молодим поколіннями, є: соціально-економічна нестабільність й втрата в суспільстві традиційних норм доброзичливості й співчуття; трансформація інституту сім'ї й знецінення накопиченого досвіду старших поколінь; науково-технічний прогрес, що підриває авторитет старших; неповага до минулого й традицій.

Література

1. Вдовина М. В. Специфика межпоколенных конфликтов в семье / М. В. Вдовина // Демографические исследования. – 2010. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://demographia.ru/articles_N/index.html?idR=20&idArt=440
2. Кон И. С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива) / И. С. Кон. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – С.100-110.
3. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: Опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Современный социальный анализ. Сборник статей. – М. : Прогресс, 1998. – С.15-17.
4. Лисовский В. Т. Социология молодежи : учебное пособие / В. Т. Лисовский. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1996. – 361 с.
5. Московичи С. Социальные представления / С. Московичи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethnopsychology.narod.ru/study/ustanovka/Moscovoci.htm>.
6. Философский энциклопедический словарь; Гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – С.506.
7. Mannheim K. The Problem of Generations. – Essays on the Sociology of Knowledge. L., 1952, с.292.
8. Lorenz K. The Enmity Between Generations and its Probable Ethological Causes. – The Psychoanalytic Review. 1970, vol. 57, №3, с.338.

References

1. Vdovina M. V. Spetsifika mejpokolenn'ih konfliktov vceme / M. V. Vdovina // Demograficheskie issledovaniya. – 2010. – № 4. [Elektronn'i' resurs]. – Rejim doctupa : http://demographia.ru/articles_N/index.html?idR=20&idArt=440
2. Kon I. S. Rebenok i obschestvo: (Ictoriko-etnografichesckaja percpektiva) / I. S. Kon. – M. : Glavnaja redaktsija voctochno' literatur'i izdatelectva «Nauka», 1988. – С.100-110.
3. Leontev D. A. TSennoc't kak mejdictsiplinarno'e ponjatie: Op'it nogomerno' rekonctruktsii / D. A. Leontev // Covremenn'i' cotsioanaliz. Cbornik ctate'. – M. : Progrecc, 1998. – С.15-17.
4. Licovcki' V. T. Cotsiologija molodeji : ucetbno'e pocobie / V. T. Licovcki'. – CPb. : Izd-vo CPb. un-ta, 1996. – 361 c.
5. Mockovichi C. Cotsial'n'ie predctavljenija / C. Mockovichi. [Elektronn'i' resurs]. - Rejim doctupa : <http://ethnopsychology.narod.ru/study/ustanovka/Moscovoci.htm>.
6. Filocofcki' entsiklopedichecki' clovar; Gl. red. L. F. Ilichev, P. N. Fedoceeva, C. M. Kovalev, V. G. Panov. – M. : Covetckaja entsiklopedija, 1983. – С.506.
7. Mannheim K. The Problem of Generations. – Essays on the Sociology of Knowledge. L., 1952, с.292.
8. Lorenz K. The Enmity Between Generations and its Probable Ethological Causes. – The Psychoanalytic Review. 1970, vol. 57, №3, p.338.

Литвинова О. В.

Психологические аспекты взаимодействия поколений как исторически и культурно изменяемого явления

Цель статьи состояла в теоретическом изучении психологических аспектов взаимодействия поколений в историческом и культурном измерениях. Определена актуальность исследования проблемы в современных условиях развития общества, что связано с поиском новых способов формирования преемственности между поколениями. Представлено определение понятия «поколение» с точки зрения различных теоретических подходов в демографии, социологии, философии, психологии. Проанализированы основные характеристики генеалогического (родового, семейного) поколения и психологические особенности взаимодействия между поколениями в семье.

Представлен культурологический подход к изучению взаимодействия между поколениями М. Мид, основные идеи Х. Мангейма, Х. Ортега-и-Гассета по проблеме изучения. Дана характеристика двум ориентациям в исследовании понятия «поколение» вне семейного контекста: позитивистско-натуралистической и романтически-гуманитарной. Представлены критерии для оценки взаимодействия между поколениями. Охарактеризованы основные положения теории социальных представлений С. Московичи как фактора, который влияет на восприятие поколений. Сделан акцент на необходимости нахождения оптимальных моделей взаимодействия между поколениями, которые существуют в одном времени, в одном историческом контексте, в одной семье. Источников – 8.

Ключевые слова: поколение, когорта, генеалогическое поколение, хронологическое поколение, условное поколение, социальные представления, преемственность, поколенное положение, поколенное единство, поколенная взаимосвязь.

Litvinova O.V.

Psychological aspects of the interaction of generations as historically and culturally changing phenomena

The aim of this article consisted in theoretical study of the psychological aspects of interaction between the generations in the historical and cultural dimensions. Relevance of the study of this problem in modern conditions of social development, which is associated with the search of new ways to form continuity between generations is determined. Definition of "generation" in terms of the different theoretical approaches in demography, sociology, philosophy, psychology is submitted. The main characteristics of the genealogical (genus, family) generation and psychological characteristics of the interaction between the generations in the family are analyzed. Culturological approaches to the study of the interaction between the generations М. Mead, the main ideas H. Mannheim, Ortega-y-Gasset on the problem of the study are submitted. Characteristic of two orientations in the study of the concept of "generation" outside the family context: the positivist-naturalistic and romantic humanitarian is given. Criteria to evaluate the interaction between the generations are submitted. Basic tenets of the theory of social representations S. Moscovici are characterized, as a factor that influences the perception of generations. The emphasis on the need to find the optimal models of the interaction between the generations that exist in one time, in one historical context, in the same family is made. Sources - 8.

Key words: generation cohort, family generation, the chronological generation, conventional generation, social perceptions, succession, generation status, Unity Generation, generational relationships.

Літвінова Ольга Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ КОМУНІКАТИВНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ СТУДЕНТІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті надано соціально-психологічний аналіз структури комунікативних компетенцій професіоналізму майбутнього фахівця у системі вищої освіти. З'ясовано, що на сучасному етапі домінуючим в освіті стає формування здатності майбутнього фахівця перебудувати систему власної професійної діяльності. Це можна прогнозувати, якщо забезпечити всебічний розвиток особистості майбутнього фахівця з урахуванням соціально значущих цілей та нормативних обмежень. Виявлено, що процес професіоналізації у вищій школі забезпечує процес формування особистості студента як компетентного не тільки в професійній галузі, але й напрямку розвитку активної життєвої позиції, мобільності, громадянської свідомості, тобто майбутній фахівець в процесі професіоналізації має стати компетентним при вирішенні будь яких завдань.

В основі розвитку комунікативних компетенцій визначено такі напрямки: розуміння соціального значення своєї професії, розуміння свого місця в системі соціальних відносин, здатність до критичної оцінки свого життєвого та професійного досвіду, свідомого вибору шляхів та методів удосконалення своїх особистісних та професійних якостей. Джерел – 6.

Ключові слова: комунікація, комунікативні компетенції, майбутній фахівець, мобільність, професіоналізм, система вищої освіти, спілкування.

Постановка проблеми. Необхідність компетентнісного підходу у вищій освіті визначається соціально-економічними, політичними, духовно-моральними змінами, що характеризують сучасне суспільство, яке вимагає досягнення нової якості кінцевого результату сфери освіти - професійної компетентності випускника вищого навчального закладу.

Аналіз значної кількості досліджень в галузі теорії компетентнісного підходу в освіті показує, що в нових умовах не заперечуються звичні знання - уміння - навички. Відбувається перенесення акцентів на знання - розуміння - навички, в результаті інтегрування яких формуються компетенції, які більшістю фахівців сьогодні трактуються як здатність і готовність особистості до тієї чи іншої діяльності.

Особливості постіндустріального суспільства, тенденції зміни соціально-економічного середовища вимагають адаптації майбутнього фахівця до часто змінюваних умов, звідси виникнення значущості комунікативних компетенцій, які допомагають формувати вміння орієнтуватися на ринку праці, готовність пов'язувати свою кар'єру з продовженням освіти, змінювати профіль діяльності в залежності від змін стратегії розвитку організації, технологій, уміння самостійно працювати з інформацією, приймати рішення.

Сьогодні досліджується широкий спектр проблем, що відносяться до феномена комунікації, ці питання були і залишаються об'єктом вивчення представників різних наук: психології (Б. Г. Ананьєв, М. Ахгайл, О. О. Бодальов, І. О. Зимня, Ю.С. Крижанська, В. О. Лабунська, О. О. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, Дж. Равен, А. О. Реан, Р. Ульріх, М. О. Холодна та ін.) філософії (М. Бахтін, Р. Барт, М. С. Каган, Ю. Крістева, В. М. Соколова, А. Я. Найн та ін); методології (П. П. Блонський, Є. В. Бондаревська, Ф. Н. Гоноболін, Н. В. Кузьміна, В. О. Сластенін та ін); соціології (Н. В. Гришина, Ю. М. Емельянов, Ю. М. Шуков, Г. А. Кидрон, Л. О. Петровська, Р. О. Якобсон та ін.); педагогіки (Ю. В. Варданян, В. Х. Грехнев, А. О. Деркач, І. І. Зарецька, В. А. Кан-Калік, К. М. Левітан, А. К. Маркова, А. В. Мудрик, В. В. Соколова, О. В. Попова та ін.)

У психологічних дослідженнях комунікативні компетенції і компетентності розділені: компетенції атомарні щодо компетентності, але професійна компетентність не є спектральним набором певних компетенцій, вона являє собою складну ієрархічну систему

взаємозалежних, змінюваних в часі компетенцій. Різні рівні професійної компетентності характеризують окремі точки професійної траєкторії фахівця, успішне вибудовування якої можливе лише за умови слідування парадигмі неперервної освіти (В. І. Байденко, А. С. Белкін, А. А. Вербицький, І. Г. Галямін, Е. Ф. Зеєр, І. О. Зимня, В. О. Кальней, А. К. Маркова, А. Ю. Петров, Ю. Т. Татур, Ю. Ф. Фролов, А. В. Хуторський, С. С. Шишов, A. Schelten, P. D Mitchell, B. Lentz та ін.)

Однак в останні роки спостерігається підвищення інтересу до проблеми саме комунікативних компетенцій. Це поняття трактується неоднозначно і розглядається в зв'язку з характеристикою взаємодії людей. Наразі існує значний науковий спектр визначення як поняття комунікативної компетентності, так і комунікативної компетенції. Існує, таким чином, точка зору, що комунікативна компетенція - це деяка система вимог, а комунікативна компетентність - ступінь відповідності людини цій системі вимог. Враховуючи знання та вміння в цій галузі, ступінь відповідності людини цій системі вимог часто розглядається як особистісна якість та поведінка людини, що базується на індивідуальних здатностях спілкування, що виявляється в соціальній взаємодії з іншими. Поняття "комунікативна компетенція" за походженням означає деяку систему вимог до людини, пов'язаних з процесом спілкування: грамотна мова, розвиненість усної та письмової мови, володіння тією чи іншою лексикою, знання ораторських прийомів, вміння проявити індивідуальний підхід до співрозмовника, володіння комунікативними тактиками, комунікативними стратегіями, знання особистісних особливостей і типових проблем людей, з якими належить спілкуватися, вміння аналізувати зовнішні сигнали (рухи тіла, міміка, інтонації), здатність гасити конфлікти в зародку, неконфліктогенність, асертивність, володіння навичками активного слухання, акторські здатності, мобільність, емпатія, вміння перейнятися інтересами іншої людини.

Розкриваючи комунікативну компетентність як мету підготовки спеціаліста, особистісно значущу якість і необхідну складову загальної професійної компетентності фахівця, ми спиралися на роботи Т. П. Абакірової, Б. Г. Ананьєва, В. М. Березіна, Є. В. Бондаревського, Є. В. Булгакової, Н. О. Дмитрієвої, Е. Ф. Зеєр, Г. Г. Ільїної, О. М. Ішакової, І. В. Кондріної, Н. Б. Крилової, М. С. Лукьянчикової, Н. І. Мешкової, О. П. Садохіна, Т. Г. Браже, Д. Хайте.

Останнього часу спостерігається підвищена увага науковців до проблеми вивчення механізмів процесу формування професійної компетенції (Г. М. Андрєєва, Ю. К. Бабанський, О. О. Бодальов, О. О. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, Л. А. Петровська й ін.) та визначення процесу комунікації як єдності трьох взаємопов'язаних компонентів: інформаційного, інтерактивного та перцептивного; як умова, що підвищує ефективність освіти (Б. Г. Ананьєв, А. А. Брудний, В. М. М'ясищев, А. В. Мудрик та ін.).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: принципи системного підходу в психології (П. К. Анохін, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, Л. І. Анциферова, В. С. Мерлін, Г. П. Щедровицький та ін.), методологічні принципи організації психологічного дослідження (Б. Г. Ананьєв, А. Анастасі, Л. Ф. Бурлачук, В. О. Ганзен, В. М. Дружинін, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко), принципи та механізми соціалізації особистості (В. В. Москаленко, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. І. Пірен, В. В. Столін та ін.), концепція саморозвитку особистості Г. С. Костюка, загальні положення особистісно-діяльнісного підходу (Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін А. А. Леонтєв, Л. С. Рубинштейн); концепції мовної і вторинної мовної особистості (Г. І. Богін, Ю. М. Караулов, І. І. Халєєва, К. М. Хитрик); компетентнісного підходу (А. В. Хуторський, І. О. Зимня, Ю. Г. Татур); когнітивного підходу у психології (У. Найссер, Р. Л. Солсо, В. П. Зинченко), теорії професійної компетентності фахівця (Т. П. Абакірова, Б. Г. Ананьєв, В. М. Березін, Е. В. Бондаревська, Е. В. Булгакова, Н. А. Дмитрієва, Е. Ф. Зеєр, Г. Г. Ільїна, О. М. Ішакова, І. В. Кондріна, Н. Б. Крилова, М. С. Лукьянчикова, Н. І. Мешкова, О. П. Садохін, Т. Г. Браже, Д. Хайте), теорії комунікації (О. Г. Асмолов, Г. В. Бороздіна, Л. А. Карпенко, В. М. Куніцина, В. О. Лабунська, М. І. Лісіна, А. К.

Маркова, Б. Д. Паригін В. Н. Панферов, А. О. Реан, В. В. Рижов, Е. Ф. Тарасов, Т. М. Ушакова, J. Bowlby, M. Argyle, J. S. Bruner, A. W. Comb, M. L. Hoffman), теорії комунікативної компетентності (Г. М. Андреева, Ю. К. Бабанський, О. О. Бодалев, О. О. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, Л. А. Петровська).

Мета статті полягає у розкритті концептуальних засад вивчення поняття комунікативних компетенцій професіоналізму майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. У становленні професіоналізму майбутніх фахівців гуманітарного профілю вищих навчальних закладів значну роль відіграє розкриття життєвого потенціалу особистості. Суттю індивідуально-особистісного розвитку є соціально-діяльнісна природа особистості, знаходження свого "Я", своєї індивідуальності, унікальності в процесі спільної діяльності і спілкуванні, в процесі співпраці з світом людей і продуктами культури. Безумовно, цей процес має індивідуалізований характер і повністю залежить від особливостей і специфіки індивідуального в особистості.

Професійно важливі якості являють собою окремі динамічні риси особистості, окремі психічні і психомоторні властивості (виражаються рівнем розвитку відповідних психічних і психомоторних процесів), а також фізичні якості, що відповідають вимогам до людини будь-якої певної професії і сприяють успішному оволодінню цією професією. Професійно важливі якості є передумовою професійної діяльності і, з іншого боку, вони самі удосконалюються, шліфуються в ході діяльності, будучи її новоутворенням; людина в ході праці змінює і саму себе [6].

Найважливіша якість діяльності майбутнього фахівця гуманітарного профілю - професійна компетентність, яка включає в себе професійні знання, вміння, навички, здатності, а також діапазон професійних можливостей, досконале володіння інструментарієм, прийомами і технологіями професійної діяльності. Професійна компетентність проявляється у творчому характері його діяльності, в активному пошуку інноваційних підходів та інноваційних технологій, особистій ініціативі та професійній комунікабельності, реалізація яких стає можливою завдяки мобільності.

Проаналізувавши генезис в науково-психологічній та соціологічній літературі таких понять, як «соціальна мобільність», «соціокультурна мобільність», «академічна і освітня мобільність», зазначимо, що результатом сучасної професійної освіти виступає здатність випускників до професійної мобільності нового типу - мобільності як основи віри людей в себе і своє майбутнє, у свої сили і можливості.

Л. С. Виготський визначав, що «людина породжує смисли і цінності, які є підставою для спрямованих поведінкових актів».

На думку В. Л. Маришук, професійно важливі якості виступають в ролі тих внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи і вимоги діяльності і є вузловим моментом формування комунікативних компетенцій професіоналізму [3].

На сучасному етапі домінуючим в освіті стає формування здатності майбутнього фахівця перебудувати систему власної професійної діяльності. Це можна прогнозувати, якщо забезпечити всебічний розвиток особистості майбутнього фахівця з урахуванням соціально значущих цілей та нормативних обмежень. Процес професіоналізації у вищій школі забезпечує процес формування особистості студента як компетентного не тільки в професійній галузі, але й напрямку розвитку активної життєвої позиції, мобільності, громадянської свідомості, тобто майбутній фахівець в процесі професіоналізації має стати компетентним при вирішенні будь-яких завдань.

Розвиток комунікативних компетенцій студентів в процесі професіоналізації у вищому навчальному закладі – це конкретне досягнення в системі результативної освіти (результати освіти, знання, уміння, ціннісні орієнтації, життєвий потенціал, мобільність).

У розвитку комунікативних компетенцій студентів в процесі професіоналізації треба враховувати когнітивну, мотиваційну, поведінкову, етичну, соціальну, операційно-інформаційну складові.

Зміна парадигми освіти від традиційної до суб'єкторієнтованої висуває перед вищою освітою проблему вдосконалення підготовки студентів, тобто формування в процесі професіоналізації знання та розуміння (теоретичне знання академічної галузі), знання як діяльність (уміння самостійно працювати з інформацією, приймати рішення, практично та оперативно застосовувати практичні знання до конкретних ситуацій), знання як буття (життя з іншими в соціальному контексті).

Комунікативні компетенції включають в себе певні здатності, які допомагають адаптуватися у всіх життєвих галузях, спільно ці здатності сприяють розвитку особистості студента.

В основі розвитку комунікативних комунікацій ми вбачаємо такі напрямки: розуміння соціального значення своєї професії, розуміння свого місця в системі соціальних відносин, здатність до критичної оцінки свого життєвого та професійного досвіду, свідомого вибору шляхів та методів удосконалення своїх особистісних та професійних якостей.

Комунікативна компетенція набувається індивідом у процесі соціалізації, з іншого боку - вона дозволяє людині не просто усвідомлювати себе людиною, яка користується мовою, але й відчувати себе членом соціально зумовленої системи спілкування. У сферу комунікативних компетенцій включають: правила мовного етикету, правила спілкування між особами рівного і різного соціального статусу, вікового статусу, правила реалізації різних за метою висловлювань.

У середині 1960-х минулого сторіччя Д. Хаймс (Dell Hymes) визначив концепт «комунікативна компетенція» (the concept of communicative competence). Д. Хаймс визначав сутність комунікативної компетенції у внутрішньому розумінні ситуаційної доречності мови. Структура комунікативної компетенції включала за Д. Хаймсом: граматичну, соціолінгвістичну, стратегічну, дискурсивну компетенції.

У 1980-х М. Канейл (M. Canale) і М. Свейн, (M. Swain) продовжили роботу над теорією комунікативної компетенції, з тих часів теорія отримала широке визнання і поширення.

М. Канейл і М. Свейн виділили 4 основні види компетенції, які у взаємодії з системою знань і умінь формують комунікацію: граматична компетенція (Grammatical competence); соціолінгвістична (Sociolinguistic competence); дискурсивна компетенція (Discourse competence); стратегічна компетенція (Strategic competence).

За М.М. Вятютневим комунікативна компетенція - це як вибір і реалізація програм мовної поведінки в залежності від здатності людини орієнтуватися в тій чи іншій обстановці спілкування; вміння класифікувати ситуації в залежності від теми, завдань, комунікативних установок, що виникають в учнів до бесіди, а також під час бесіди в процесі взаємної адаптації [2].

Є. В. Шуман на основі аналізу методичної літератури і поглядів деяких дослідників робить висновок: «Здається, що найбільш оптимальним є виділення таких компонентів комунікативної компетенції: лінгвістична, соціолінгвістична, соціокультурна, соціальна, дискурсивна, стратегічна. Всі інші в термінологічному відношенні частини комунікативної компетенції, що виділяються в літературі, так чи інакше характеризують зазначені шість приватних компетенцій. Наприклад, прагматична компетенція дає ті ж характеристики, що і соціолінгвістична компетенція ... Мовленнева компетенція, яка означає вміння використовувати досліджуваний іншомовний мовний матеріал у всіх видах мовленнєвої діяльності, також співвідноситься з соціолінгвістичною компетенцією, яка, крім цього, ще й націлює на необхідні змістовні особливості мовленнєвої діяльності студентів [2].

Разом з тим, поки ще не вироблений оптимальний підхід до розвитку і формування комунікативної компетенції студентів гуманітарного профілю.

Більшість дослідників сходяться на думці, що до основних компонентів комунікативної компетенції відносяться соціолінгвістична, соціокультурна, компенсаторна, стратегічна і соціальна компетенції.

Соціолінгвістична компетенція означає здатність вибору і перетворення мовних форм в залежності від характеру спілкування.

Соціокультурна компетенція передбачає готовність і здатність до ведення діалогу культур, знання громадського і культурного контексту, в якому функціонує мова.

Компенсаторна компетенція означає розвиток умінь виходити з скрутного становища (при дефіциті мовних засобів) завдяки використанню інших засобів, наприклад, синонімів, антонімів, перифразувань та ін.

Стратегічна компетенція передбачає оволодіння системою знань про те, як вербальна складова може вивчатися і вживатися.

Соціальна компетенція передбачає наявність особистісно значущого досвіду і вміння вступати в комунікацію з іншими людьми, здатності орієнтуватися в ситуації спілкування, навички продуктивного партнерства в умовах колективної комунікації.

У сучасному суспільстві активізується інтерес до багатомірного поняття комунікація. Комунікація в широкому сенсі - це все, що пов'язує людину з навколишнім середовищем, приносить йому інформацію про об'єктивну реальність, у вузькому сенсі - передача (поширення, повідомлення) будь-якого досвіду від людини до людини. Психологічний аспект комунікації бере на увагу обмін думками, почуттями між учасниками процесу, а семіотичний аспект це обмін значеннями. Слово «обмін» на відміну від слова «передача» підкреслює двосторонній, міжособистісний характер комунікації: обмін - це не втрата власних слів, думок, це взаємне збагачення думками, емоціями, значеннями [1].

Якщо розуміти комунікацію як діяльність, то важливим аспектом стає модель комунікативного діяча як суб'єкта цієї діяльності (комунікативної особистості). У цій моделі можна виділити такі компоненти:

а) мотиваційна - потреба (установка, інтенція) в спілкуванні: комунікативний діяч повинен не тільки хотіти вступити в спілкування, але й демонструвати це бажання в явному вигляді; при відсутності даного компоненту говорять про псевдокомунікацію або видимість спілкування;

б) когнітивний компонент: це пізнавальний і соціальний досвід особистості, освіченість, загальна і мовна культура;

в) функціонально-технологічний - практичне володіння засобами спілкування, уміння варіювати комунікативними засобами побудови дискурсу відповідно до норм, ситуації, також варіювання особливостями співрозмовника (аудиторії); а також має бути присутній мовний самоконтроль.

Важливо підкреслити, що мовна діяльність пронизує всі інші види людської діяльності: чим більш активну (суб'єктну) позицію займає людина в діяльності (трудова, дослідницька, художня, ігрова і т.д.), тим активніше він проявляє себе і як комунікативний діяч.

Комунікацію можна розуміти як дію. Ця дія має у своїй структурі чотири фази: орієнтування, планування, реалізація, контроль. Проходження комунікатором усіх цих фаз є запорукою успішної комунікації.

По-третє, комунікація - це процес. Одну з перших моделей комунікативного процесу запропонував американський математик Клод Шеннон в кінці 40-х років ХХ століття. Це так звана лінійна модель: джерело → кодуючий пристрій → повідомлення → декодер → приймач.

Комунікацію можна розуміти і як компетентність - ступінь задовільного володіння нормами спілкування. Виділяють базовий рівень комунікативної компетентності, який

визначається адекватністю мовної поведінки, вимогами соціальних канонів, і високим рівнем, який характеризується здатністю проявляти позитивний вербальний імідж.

Комунікація розуміється і як технологія. Технологія (переклад з грец. - мистецтво, майстерність) - це спеціально-організований процес взаємодії учасників, спрямований на досягнення запланованих цілей. Людина, яка володіє комунікативною технологією чітко утримує 3 позиції: я знаю, як це робити; я вмю це робити; я можу навчити цьому іншого. Комунікативна технологія (як і будь-яка інша технологія) включає мету (комунікативний намір), засоби її досягнення (методи, прийоми, алгоритми); масштаб використання (сфера, обмеження у застосуванні); варіативність використання (хороша технологія завжди має зону невизначеності, в якій проявляється індивідуальне - майстерність комунікатора) і результат (вплив, спонукання, переконання, прийняття спільного рішення).

На наш погляд, саме поняття комунікативної технології інтегрує всі інші аспекти розуміння комунікації: діяльнісний (технологія як засіб продуктивної організації комунікативної діяльності); процесуальний (технологія як засіб ефективної реалізації етапів у структурі мовної дії); компетентнісний (технологія як засіб формування комунікативної компетентності). Тому саме розробка ефективних комунікативних технологій представляється нам найбільш перспективним напрямком в проблематиці розвитку комунікативних компетенцій у майбутніх фахівців в системі вищої освіти.

Висновки: Розвиток комунікативних компетенцій професіоналізму студентів у вищому навчальному закладі це конкретне досягнення в системі результативної освіти (результати освіти, знання, уміння, ціннісні орієнтації, життєвий потенціал, мобільність).

У розвитку комунікативних компетенцій студентів в процесі професоналізації треба враховувати когнітивну, мотиваційну, поведінкову, етичну, соціальну, операційно-інформаційну складові.

Зміна парадигми освіти від традиційної до суб'єкторієнтованої висуває перед вищою освітою проблему вдосконалення підготовки студентів, тобто формування в процесі професіоналізації знання та розуміння (теоретичне знання академічної галузі), знання як діяльність (уміння самостійно працювати з інформацією, приймати рішення, практично та оперативно застосовувати практичні знання до конкретних ситуацій), знання як буття (життя з іншими в соціальному контексті).

Комунікативні компетенції включають в себе певні здатності, які допомагають адаптуватися у всіх життєвих галузях, спільно ці здатності сприяють розвитку особистості студента.

В основі розвитку комунікативних комунікацій ми вбачаємо такі напрямки: розуміння соціального значення своєї професії, розуміння свого місця в системі соціальних відносин, здатність до критичної оцінки свого життєвого та професійного досвіду, свідомого вибору шляхів та методів удосконалення своїх особистісних та професійних якостей.

Література

1. Андреева В. К. Конфликтология : искусство спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов / В. К. Андреева. – СПб. : Изд-во Речь, 1992. – 487 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Изд-во Аспект Пресс, 2000. – 376 с.
3. Васильев Н. Н. Тренинг профессиональных коммуникаций в психологической практике / Н. Н. Васильев. – СПб. : Речь, 2005. – 283 с.
4. Журавлев А. Л. Социальная психология / А. Л. Журавлев. – М. : Наука, 2002. – 351 с.
5. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1999. – 349 с.
6. Орбан -Лембрик Л.Е. Психология професійної комунікації: [монографія] / Л. Е. Орбан -Лембрик. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2009. – 528с.

References

1. Andreeva V. K. Konfliktologija : iskusstvo spora, vedenija peregovorov, razreshenija konfliktov / V. K. Andreeva. – SPb. : Izd-vo Rech', 1992. – 487 s.
2. Andreeva G. M. Social'naja psihologija / G. M. Andreeva. – M. : Izd-vo Aspekt Press, 2000. – 376 s.
3. Vasil'ev N. N. Trening professional'nyh kommunikacij v psihologicheskoj praktike / N. N. Vasil'ev. – SPb. : Rech', 2005. – 283 s.
4. Zhuravlev A. L. Social'naja psihologija / A. L. Zhuravlev. – M. : Nauka, 2002. – 351 s.
5. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologi / B. F. Lomov. – M. : Nauka, 1999. – 349 s.
6. Orban -Lembrik L.E. Psihologija profesijnoi komunikacii: [monografija] / L. E. Orban -Lembrik. – Chernivci : Knigi – NHI, 2009. – 528s.

Лосневская О.Г.

Анализ подходов к проблеме коммуникативных компетенций профессионализма студентов в системе высшего образования

В статье представлен социально-психологический анализ структуры коммуникативных компетенций профессионализма будущего специалиста в системе высшего образования. Выяснено, что на современном этапе доминирующим в образовании становится формирование способности будущего специалиста перестроить систему собственной профессиональной деятельности. Это можно прогнозировать, если обеспечить всестороннее развитие личности будущего специалиста с учетом социально значимых целей и нормативных ограничений. Выявлено, что процесс профессионализма в высшей школе обеспечивает процесс формирования личности студента как компетентного не только в профессиональной области, но и в направлении развития активной жизненной позиции, мобильности, гражданского сознания, т.е. будущий специалист в процессе профессионализации должен стать компетентным при решении любых задач. В основе развития коммуникативных компетенций определены следующие направления: понимание социального значения своей профессии, понимание своего места в системе социальных отношений, способность к критической оценке своего жизненного и профессионального опыта, сознательного выбора путей и методов совершенствования своих личностных и профессиональных качеств. Источников – 6.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативные компетенции, будущий специалист, мобильность, профессионализм, система высшего образования, общение.

Losievskaya O.G.

Analysis of approaches to the problem of communicative competence professionalism of students in higher education

The article presents a socio-psychological analysis of the structure of the communicative competence of the professionalism of the future expert in high education. It was found that nowadays the formation of the ability of the future specialist to reconstruct the system of his own career dominates. It is possible to predict if you provide the full development of the personality of the future expert with the socially relevant goals and regulatory restrictions. It is revealed that the process of professionalism in high education provides the formation of the individual of the student as a competent not only in the professional area, but also in the direction of an active life position, mobility, social awareness, ie future specialist in the process of professionalization must become competent in solving any problem. The basis of development of the communicative competence are the following areas: an understanding of the social significance of the own profession, an understanding of one's place in the system of social relations, the capacity for the critical assessment of the own life and professional experiences, the conscious choice of the ways of improvement of their personal and professional qualities. Sources – 6.

Key words: communication, communicative competence, the future specialist, mobility, professionalism, high education, communication.

Лосієвська Ольга Геннадіївна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля, м. Луганськ

АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕСТРУКЦІЇ РОДИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ У СІМ'ЯХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

В статті представлено аналіз соціально-психологічних чинників деструкції родинних зв'язків у сім'ях трудових мігрантів. Показано, що провідним чинником деструкції родинних зв'язків у сім'ях трудових мігрантів є розрив психоемоційного поля сім'ї. Джерел – 17.

Ключові слова: сім'я трудових мігрантів, діти трудових мігрантів, психоемоційне поле сім'ї.

Постановка проблеми. Проведення численних міждисциплінарних досліджень про причини трудової міграції в Україні дають змогу зробити узагальнення, що рушійні чинники, що змушують людину прийняти рішення про трудову міграцію, зумовлене факторами трьох видів, що часто поєднуються: фінансовою нестабільністю в сім'ї, матеріальними проблемами і проблематичністю вирішення їх доступними способами заробітку в Україні; прикладом трудової міграції інших людей, особливо знайомих і родичів; дискомфортом від загальної нестабільності в країні, поширеності корупційних практик, відсутності можливостей для розвитку та самореалізації, незахищеності від зловживань з боку владних структур. Однак питання збереження сім'ї, теплих родинних стосунків не виявилось значущим в момент прийняття такого рішення. Деструкція родинних зв'язків у сім'ях трудових мігрантів виявилась своєрідним артефактом, неочікуваним і незапланованим результатом цього чергового грандіозного соціального експерименту. Мабуть, настав час для інтерпретації його результатів та наслідків для такого важливого соціального інституту, як сім'я.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз життєвої ситуації, що складається в сім'ях, де батьки перебувають за кордоном на заробітках, здійснювали Н. С. Гевчук (аналізуючи життєдіяльність цих сімей, умовно поділяє їх на категорії, серед яких є і благополучні і неблагополучні сім'ї), І. Загарницька, І. Ф. Лизун, В.М. Пігіда та інші. Ними проаналізовані проблеми виховання дітей, запропоновані методики соціально-психологічної роботи для подолання занедбаності дітей, що виховуються в таких сім'ях. Дослідники солідарні у тому, що від'їзд одного з батьків (переважно матері) негативно впливає на дитину, що проявляється в:

- порушенні психоемоційного стану здоров'я дитини (погіршенні комунікативного спілкування з оточуючими);
- появі дратівливості, агресивності, тривожності, недовіри до оточуючих [4];
- відчутті самотності та власної неповноцінності; втраті емоційного зв'язку дорослих із дитиною [6];
- виникнення синдрому емоційної деривації [10], що призводить до девіантної поведінки (розвиток алкогольної, наркотичної, ігрової залежності) [12];
- ускладненні процесу соціалізації та якості виховання дитини (відсутність належного контролю за поведінкою дитини дорослими) [8];
- порушенні шкільної дисципліни, появі проблем у навчанні, що веде до порушення формування особистості у дітей трудових мігрантів;
- деформації ціннісних орієнтацій щодо сім'ї як такої (викривлене уявлення про позитивну модель сім'ї; складності у формуванні поняття про повноцінну сім'ю), що у більших масштабах означає зародження такого явища, як національне сирітство;
- комунікативних проблемах після повернення трудових мігрантів додому (ускладнення в спілкуванні та порозумінні дітей і батьків; незнання батьками своєї дитини тощо).

Таким чином, діти трудових мігрантів, окрім природних вікових та соціально-психологічних труднощів, переживають стрес та психологічну травму в момент виїзду батьків, далі – повільно й болісно пристосовуються до існуючої ситуації, так чи інакше навчаючись жити самостійно, й знову можуть переживати стрес в момент повернення.

Мета статті: обґрунтувати, що провідний чинник деструкції родинних зв'язків у сім'ях трудових мігрантів – це розрив психоемоційного поля сім'ї.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Практична психологія виділяє такі проблеми, що виникають у дітей, які тривалий час залишаються без опіки батьків або одного з батьків:

- формування особистісної тривожності;
- перебування у негативних емоційних тонах, депресивні стани;
- соціальна неадаптованість або дезадаптованість;
- несформованість відповідальності за власні дії;
- посттравматичні стресові симптоми;
- хворобливість організму;
- афективні поведінкові реакції;
- негативна “Я - концепція”;
- проблема самостійності.

Відсутність поруч батьків також посилює вплив інших соціально-негативних факторів розвитку і становлення дитини – підлітково-юнацькі авторитети, асоціальні групи, вживання наркотичних речовин, ціннісних пріоритетів молодіжної субкультури [14].

Розглянемо основні постулати психологічної науки за останні 70 років, які окреслюють роль батьків як впливових персоналій та сім'ї як середовища для розвитку дитини.

Вітчизняна традиція вікової психології завдяки фундаментальним методологічним і емпіричним дослідженням Л. С. Виготського головну увагу приділяє ролі провідної діяльності в психічному розвитку дитини [1; 5]. Саме в процесі спільного здійснення з батьками цієї форми активно-перетворювального відношення до світу відбувається становлення і розвиток вищих психічних функцій у дитини. Останні, згідно з положенням Л. С. Виготського, спочатку були зовнішніми (форма стосунків між людьми) і пізніше в процесі розвитку психіки дитини в спілкуванні з батьками вони стають внутрішніми, такими, що психічно належать дитині [1].

Згідно з тезою Л. С. Виготського про системну і смислову будову свідомості спілкування дитини з батьками (головним чином спілкування мовного типу) є основою системи смислової будови свідомості. Смислова структура свідомості, що формується в спілкуванні з батьками, значною мірою опосередкує розвиток ставлення дитини до себе, навколишнього світу і свого місця в системі соціальних стосунків, тобто закладає фундамент суб'єктивної картини світу, що формується. Очевидно, що батьки - як носії сенсів і їхніх джерел для дитини, відіграють визначальну роль в психічному розвитку особистості.

Вказані положення були розвинені і доповнені О. М. Леонтьєвим [9], який показав, що одним з джерел психічного розвитку дитини є включене в спільну діяльність з батьками спілкування з ними. Його дослідження показали, що до моменту народження у дитини немає сформованої потреби в спілкуванні. Вона з'являється і пізніше диференціюється в результаті випереджаючої активності дорослої людини (батьків). Дорослий же здійснює таку активність в опорі на власну мотиваційно-потребнісну сферу, будучи для дитини джерелом і одночасно провідником у світ сенсів, що визначають ставлення дитини до себе і навколишнього світу.

Ці ідеї співпадають з поглядами дитячих психоаналітиків відносно ролі батьків в розвитку психіки дитини. Зокрема, з тим як Р. Спіць описував розвиток психіки дитини (визначаючи його як процес руху від стану нестабільності) до стабільності в результаті її

взаємодії з матір'ю. Співпадають ці ідеї із його дослідженнями ролі феномену материнської депривації в психічному розвитку дітей. Близькими, по суті, є висновки Г. Кохута про роль батьків в задоволенні базових потреб дитини в процесі дитячо-батьківських стосунків, що формується у дитини в ситуації взаємодії з батьками; А. Фрейда про розвиток і роль об'єктивної тривоги в дитячому віці; Д. В. Винникотта про роль "холдингу" (фізичної і емоційної підтримки) в стосунках дітей і батьків [17].

Аналогічних ідей дотримувався і Д. Б. Ельконін, результати експериментальних досліджень якого показали, що первинною для наступних етапів психічного розвитку дитини є її взаємодія зі світом людей [15]. Ця взаємодія приводить до формування і подальшої диференціації мотиваційно-потребнісної сфери як базової особової складової. Світ людей (джерел носіїв сенсів для дитини), згідно з Д. Б. Ельконіним, відіграє важливу роль в усіх етапах психічного розвитку дитини, оскільки він є своєрідним провідником дитини у світ фізичної і соціальної реальності.

Це можна зіставити з тим як Д. В. Винникотт визначав розвиток у дитини образів "досить хорошої" і "поганої матері" як базових особових компонент, що визначають надалі ставлення дитини до навколишнього світу [17].

Таким чином, вітчизняна парадигма вікової психології підкреслює, що становлення і розвиток дитячої психіки відбувається в процесі змістовної взаємодії психіки дитини і батьків. При цьому становлення і розвиток свідомості дитини, її свідомого ставлення до себе і навколишнього світу, опосередковане формами, способами і - головне - змістом спільної діяльності дітей і батьків, на основі взаємодії мотиваційно-потребнісної сфер дитячої і батьківської психіки. Поступово в процесі розвитку мотиви, потреби, як і способи їхньої реалізації, інтеріоризуються дитячою психікою, стаючи власною психічною приналежністю дитини. Отже, становлення і розвиток дитячої психіки є процесом, що залежить від ролі в ньому батьків, точніше, від їхньої позиції відносно дитини, яка у свою чергу визначається особливостями батьківської психіки. Проте в центрі уваги вітчизняних авторів - свідомий аспект взаємодії дітей і батьків, тобто така форма і зміст дитячо-батьківських стосунків, яка опосередкована характером свідомого конструкта, дитини, що включає сприйняття, ставлення до нього в сьогоденні і уявлення про його майбутнє.

Тепер спробуємо описати механізм впливу несвідомої батьківської установки на психіку дитини. У цьому сенсі важливим є той факт, що з моменту народження дитина занурена в поле, яке можна метафорично назвати етнолінгвістичним. Переживаючи потребу в емоційній взаємодії з батьками і не маючи здатності говорити, вона вже набуває статус об'єкта висловлювання. Дитина стає об'єктом висловлювань батьків або осіб, що займаються його вихованням. Це важливо і справедливо для усіх форм культури, що визначають специфіку ставлення батьків до немовляти. Слідом за М. Мід відмітимо, що дитина в соціокультурному просторі оточена голосами, звучанням навкруги, колискових і похоронних пісень, і через це внутрішній світ і досвід предків стає її власним внутрішнім світом і досвідом. У ширшому аспекті (спільна діяльність) у вітчизняній психології розглядається як інтерналізація дитиною суспільно-історичного досвіду в процесі взаємодії з батьками.

Аналогічна ситуація спостерігається і у сучасної дитини. Ще не уміючи говорити, вона вже чує звернену до неї мову, пісні, казки, прості репліки захоплених або чимось засмучених батьків. При цьому будучи об'єктом висловлювання і переживаючи потребу в емоційному контакті, вона вчиться розпізнавати щонайтонші відтінки голосу і голосової динаміки, дещо пізніше - нюанси вимови, лексики і стилю. І засобами цього активізується її власна здатність будувати і здійснювати інтегральний акт мовної діяльності, спрямована на реалізацію потреби спілкування з батьками. Цей акт переводить ментальні утворення із вже наявних у неї архаїчних шарів психіки у вищі (на рівні свідомості), а з них - у власну дійсну мову. Звідси ясно, що змістовна і якісна сторони цього процесу у

дитини значною мірою залежні від вибору способів і форм конститування в мові і мові суб'єктів висловлювання (тобто батьків)

У контексті дитячо-батьківських стосунків це можна розглядати в категоріях Б. Хелінгера як своєрідну "передачу" суб'єктом (батьками) або міжпоколінну трансмісію досвіду у висловлювання об'єкта (дитини). У найбільш загальному аспекті це становить суть фонових умов міжпоколінних сімейних трансмісій, усередині системи дитячо-батьківських стосунків.

Здійснюючи психологічний аналіз системи дитячо-батьківських відносин у парадигмі глибинної психології, Д.І.Іванов прийшов до висновку, що психіка дитини знаходиться в надзвичайно сильній залежності від психіки батьків. Ця залежність виявляється у формулюючому впливі батьків не тільки на юну психіку дитини, але й на її індивідуальність, що розвивається. І ця дія носить не лише свідомий характер, але значною мірою здійснюється на рівні несвідомого (міжпоколінні трансмісії, фонові умови батьківського несвідомого). Навряд чи має сенс задаватися питанням, яка зі сторін батьківської дії (свідома чи несвідома), а також особистий чи колективний зміст досвіду відіграє головну роль, оскільки обидві сторони є необхідною і неодмінною умовою, що формує особистість [7].

Автор також наполягає, що роль фонових умов дитячо-батьківських стосунків відіграє сукупність формальних (що встановлюють зв'язок суб'єкта і об'єкта) і змістовних (передача значень і сенсів у рамках встановленого зв'язку) аспектів дискурсивної практики в системі дитячо-батьківської взаємодії.

Функціональний зв'язок установки і несвідомого симптомокомплексу стосунків в сімейній системі проявляє себе на двох рівнях:

- а) такому, що визначає специфіку реалізації і інтенції мовного висловлювання;
- б) такому, що визначає власне передачу (трансмісію) значень і сенсів в дискурсі.

Відносно першого Д.І. Іванов відмічає, що несвідомий симптомокомплекс помітно впливає на специфіку здійснення, вірніше, якість мовних інтенцій суб'єкта висловлювання. Також очевидний вплив зв'язку комплексу і установки на рівень лексичної організації мови, коли батьками часто використовуються одні і ніколи не використовуються інші слова [7].

Тож сім'я – це одна із найбільш стародавніх форм соціальної спільності людей, яка через різні канали і за допомогою певних механізмів пов'язана з усіма сферами діяльності людини. Змінюючись та розвиваючись разом зі зміною та розвитком суспільства, сім'я сприяє вирішенню багатьох важливих економічних та соціальних завдань. Водночас сім'я задовольняє всі найважливіші особистісні потреби людини: в довірливому спілкуванні, співпереживанні, тобто шлюб набуває значення як важливий інститут організації особистого та сімейного щастя.

Важливим є і факт впливу комплексу на змістовну сторону мовної дії батьків на дітей. Знову йдеться про символічну установку батьківського несвідомого. Той факт, що цей тип установки обумовлює символічну репрезентацію прихованих від свідомості ментальних утворень, робить її незамінною для прояснення феномену несвідомої батьківської дії.

Отже, символічна установка є потужним чинником, що визначає специфіку батьківської дії і виховання в цілому. З цього виходить, що свідомий і обумовлений раціональними причинами вибір батьками міфологічних мотивів, казок, пісень, з якими вони коли-небудь познайомлять своїх дітей, вибір ролей, які батьки гратимуть зі своїми дітьми в спільних іграх, - усе це і багато що інше продиктоване символічною установкою батьківського несвідомого. У її завдання входить обхідним шляхом передати той заповітний сенс, пряма передача якого неможлива або до крайності ускладнена.

На зміну традиційним ролям прийшла гнучка, еластична кооперація стосунків і діяльності, яка будується на єдності емоцій, потреб, поглядів.

На зміну традиційній сім'ї приходить сім'я нового типу, основними ознаками якої на даний момент виступають: катастрофічне погіршення матеріального благополуччя, відсутність нормальних умов для її життєдіяльності, зниження народжуваності, динаміка розлучень. Характерним для сучасної сім'ї є її дисфункційний розвиток, що виявляється в підвищенні сімейної напруги, незадоволеності.

Обґрунтовуючи концепцію соціокультурного імунітету, О.А. Ліщинська наголошує, що незважаючи на те що людина народжується з індивідуальним потенціалом життєвих сил, при народженні вона ще не отримує людської сутності. Ця сутність формується у процесах взаємодії, взаємозв'язків та взаємозалежностей з напруженістю психічних польових структур людських спільнот. Першою психічною польовою структурою, з якою взаємодіє людина – це психоемоційне поле сім'ї, механізм дії якого забезпечує роботу двотактної схеми: безумовна любов матері стимулює польові якості психіки дитини і відчуття захищеності, а умовна любов батька – індивідуальне самоствердження, здатність до напруження і відчуття спрямованості. Перебування дитини в силовому полі батьківської любові дає їй змогу виробити здатність до управління своїм особистісним потенціалом через перемикання властивостей поля та індивідуальної психіки. Тож сім'я – це єдине місце, де людина набуває власне людських рис, це те, що кожному з нас дано у вигляді життєвих умов розвитку; це та життєва заданість, яку неможливо змінити, а особливості стосунків членів батьківської сім'ї між собою виявляють себе практично у всіх сферах людської взаємодії в подальшому житті людини [11, с. 6].

Висновки. Отже, провідним чинником розвитку людського в людині є взаємодія дитини з психоемоційним полем сім'ї, яке представлено культурними, семантичними, смисловими, ціннісними, почуттєвими, лінгвістичними компонентами людського досвіду. Потужність, що має формуючу силу цього поля, локалізується у часі і просторі, оскільки виявляється через взаємодію живих людей. Перебування членів сім'ї на великій відстані одних від інших протягом довгого часу знижує формувальну напруженість психоемоційного поля сім'ї до критичних меж. Звісно, людська психіка має безмежні компенсаторні можливості, діти виростають без батьків, чоловіки і жінки не помирають від припинення шлюбних стосунків. Однак порушення родинних стосунків та міжпоколінних трансмісій досвіду призводять до тих психологічних проблем, які представлені на початку нашої статті.

Тому ми вважаємо, що провідним чинником деструкції родинних зв'язків у сім'ях трудових мігрантів є розрив психоемоційного поля сім'ї.

Література

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти т. т.4. Детская психология. – М.: 1984. – 434 с.
2. Вопросы психологии ребенка дошкольного возраста: Сб. статей / Под ред. А.Н.Леонтьева, А.В.Запорожца.-М., 1995.-144 с.
3. 33Возрастная и педагогическая психология: Тексты. - М.: Изд-во Моск.ун-та, 1992.-268с
4. Гевчук Н. С. Соціально-психологічні проблеми виховання дітей трудових мігрантів [Електронний ресурс] // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. – 2009. – Вип.11. – Режим доступу до журн. : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkp/Sp/2009_11/3.pdf
5. Деятельностный подход в психологии: Проблемы и перспективы: Сб. науч. тр. /АПН СССР,НИИ общ. и пед. психологии.-М.: АПН СССР, 1990.-180 с.
6. Загарницька І. Сучасне дитинство в контексті міграційних процесів: українські реалії [Електронний ресурс] // Вісник Інституту розвитку дитини Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 17. - Режим доступу до журн. : http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vird/2011_17/Pdf/32.pdf

7. Иванов Д. И. Психологический анализ системы детско-родительских отношений в парадигме глубинной психологии : Дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Таврический национальный ун-т им. В.И.Вернадского. — Симф., 2005. — 188л. — Библиогр.: л. 174-185.
8. КАРІТАС УКРАЇНИ Звітні матеріали соціального дослідження «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки» [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://caritas-ua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23
9. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т., М.: Педагогика, 1983.
10. Лизун І. Ф. Соціальні потреби дітей трудових мігрантів [Електронний ресурс] // педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 11. - Режим доступу до журн. : http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/pedalm/texts/2011_11/042.pdf
11. Ліщинська О.А. Психоемоційне поле сім'ї. Збірник наукових повідомлень регіональної науково-практичної конференції «Бог.Родина Україна» - Івано-Франківськ:пш.Кузів Б.П., 2012-52 с.
12. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. - М.: ТОО "Тривола", 1995.- 357 с.
13. Пігіда В. М. Аналіз стану та проблем дітей трудових мігрантів в Україні [Електронний ресурс] // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 9 (196). – с. 113. - Режим доступу до журн. : http://almater.lnpu.edu.ua/magazines/visnyk/2010/9_2010_ped.pdf#page=113
14. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових ігрантів. - К., 2007. - 240 с
15. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. – Вопросы психологии, 1971, №4, с. 6 – 20.
16. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с
17. Winnicott D. W. Transitional objects and transitional phenomena. Internat. J. Psycho-Anal.. 34: 89-97.11.Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. К.: Ваклер, 1999. - 336.

References

1. Vygotskij L. S. Sbranie sochinenij v 6- ti t. t.4. Detskaja psihologija. – М.: 1984. – 434 s.
2. Voprosy psihologii rebenka doskol'nogo vozrasta: Sb. statej / Pod red.A.N.Leont'eva,A.V.Zaporozhca.-M.,1995.-144 s.
3. 33Vozrastnaja i pedagogicheskaja psihologija: Teksty. - М.: Izd-vo Mosk.un-ta, 1992.- 268 s.
4. Gevchuk N. S. Social'no-psihologichni problemi vihovannja ditej trudovih migrantiv [Elektronnij resurs] // Zbirnik naukovih prac' Kam'janec'-Podil'skogo Nacional'nogo universitetu imeni Ivana Ogienka. Serija social'no-pedagogichna. – 2009. – Vip.11. – Rezhim dostupu do zhurn. : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znppk/Sp/2009_11/3.pdf
5. Dejatel'nostnyj podhod v psihologii: Problemy i perspektivy: Sb. nauch. tr. /APN SSSR,NII obshh. i ped. psihologii .-M.: APN SSSR, 1990.-180 s.
6. Zagarnic'ka I. Suchasne ditinstvo v konteksti migracijnih procesiv: ukrains'ki realii [Elektronnij resurs] // Visnik Institutu rozvitku ditini Zbirnik naukovih prac'. – 2011. – Vip. 17. - Rezhim dostupu do zhurn. : http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vird/2011_17/Pdf/32.pdf
7. Ivanov D. I. Psihologicheskij analiz sistemy detsko-roditel'skih otnoshenij v paradigme glubinoj psihologii : Dis... kand. psihol. nauk: 19.00.07 / Tavrisheskij nacional'nyj un-t im. V.I. Vernad'skogo. — Simf., 2005. — 188l. — Bibliogr.: l. 174-185.

8. KARITAS UKRAЇNI Zvitni materiali social'nogo doslidzhennja «Diti trudovih migrantiv: osoblivosti social'noї povedinki» [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu : http://caritas-ua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23
9. Leont'ev A. N. Izbrannye psihologicheskie proizvedenija: V 2-h t., M.: Pedagogika, 1983.
10. Lizun I. F. Social'ni potrebi ditej trudovih migrantiv [Elektronnij resurs] // pedagogichnij al'manah. – 2011. – Vip. 11. - Rezhim dostupu do zhurn. : http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/pedalm/texts/2011_11/042.pdf
11. Lishhins'ka O.A. Psihoemocijne pole simi. Zbirinik naukovih povidomlen' regional'noї naukovo-praktichnoї konferencii «Bog.Rodina Ukraїna» - Ivano-Frankivs'k:pp.Kuziv B.P., 2012-52 s.
12. Obuhova L. F. Detskaja psihologija: teorii, fakty, problemy. - M.: TOO "Trivola", 1995.- 357 s.
13. Pigida V. M. Analiz stanu ta problem ditej trudovih migrantiv v Ukraїni [Elektronnij resurs] // Visnik Lugans'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. – 2010. – № 9 (196). – s. 113. - Rezhim dostupu do zhurn. : http://almater.lnpu.edu.ua/magazines/visnyk/2010/9_2010_ped.pdf#page=113
14. Social'no-pedagogichna ta psihologichna robota z dit'mi trudovih igrantiv. - K., 2007. - 240 s
15. Jel'konin D. B. K probleme periodizacii psihicheskogo razvitija v detskom vozraste. – Voprosy psihologii, 1971, №4, s. 6 – 20.
16. Jel'konin D. B. Izbrannye psihologicheskie trudy. – M.: Pedagogika, 1989. – 554 s
17. Winnicott D. W. Transitional objects and transitional phenomena. Internat. J. Psycho-Anal.. 34: 89-97.11.Binsvanger L. Bytie-v-mire. K.: Vakler, 1999. - 336.

Ляльчук Г.Д.

Анализ социально-психологических факторов деструкции родственных связей в семьях трудовых мигрантов

В статье представлен анализ социально-психологических факторов деструкции родственных связей в семьях трудовых мигрантов. Показано, что ведущим фактором деструкции родственных связей в семьях трудовых мигрантов является разрыв психоэмоционального поля семьи. Источников – 17.

Ключевые слова: семья трудовых мигрантов, дети трудовых мигрантов, психоэмоциональное поле семьи.

Lyalchuk G.D.

Analysis of social and psychological factors of degradation of relationships in families of migrant workers

The analysis of social and psychological factors of degradation of relationships in families of migrant workers. It is shown that the leading factor in the destruction of kinship families of migrant workers is to break the field of emotional family. Sources - 17.

Key words: family of migrant workers, children of migrant workers, psychoemotional field family.

Ляльчук Галина Дмитрівна - директор центру практичної психології і соціальної роботи управління освіти та науки виконкому Івано-Франківської міської ради; здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (м. Київ)

ИЗУЧЕНИЕ ФЕНОМЕНА ОБЕСЦЕНИВАНИЯ СОСТОЯНИЯ ЗДОРОВЬЯ ЛЮДЕЙ ТРУДОСПОСОБНОГО ВОЗРАСТА

Норма здоровья человека трудоспособного возраста зависит не только от уровня физического здоровья, но и индивидуальных психологических качеств личности, в том числе и от осознанной оценки своего здоровья и понимания своей доли ответственности. И здесь важную роль играет процесс обесценивания как внутриспсихический процесс, ограничивающий мышление (Д. и А. Шифф, 1971). Информировав пациента о состоянии его здоровья, повреждающем действию вредных привычек, неправильного образа жизни, врачи сталкиваются с игнорированием пациентами и здоровыми людьми сведений об ухудшении их здоровья, бездействием, непониманием важности проявляющихся симптомов и грядущих последствий. Автором данного исследования был разработан опросник «Мое здоровье и я», позволяющий фиксировать преобладание процессов обесценивания над активной позицией по отношению к своему здоровью в части существования, значимости (стимулов и проблемы как таковой), возможностей решения данной проблемы со здоровьем вообще и личных возможностей ее решения в частности. Было проведено анкетирование данной методикой 431 человека (75 здоровых мужчин трудоспособного возраста и 356 студентов лечебного и педиатрического факультетов медуниверситета, студентов-филологов). Лица с преобладанием процессов обесценивания своего здоровья составили 18,2% данной выборки (у студентов-медиков этот показатель составил 19,5%). Были сопоставлены данные о наличии процессов обесценивания с результатами оценки физического здоровья, анкетирования и исследования психологических особенностей личности. Среди всего контингента обследуемых отмечалось, что мужчины в меньшей степени склонны игнорировать проблемы со здоровьем. Обесценивание преобладает в группе лиц с высшим образованием. Показано, что субъективная оценка состояния здоровья испытуемых, по данным анкетирования, значительно отличается от объективной оценки уровня здоровья методом Г.Л.Апанасенко (1988) в сторону игнорирования низкого уровня здоровья. Этот процесс объективизирует предложенная автором методика, и факт обесценивания коррелирует с этим объективным исследованием. Также установлен факт корреляции преобладания обесценивания и данных амбулаторных карт о наличии заболеваний; индексом «Самооценки здоровья» (Войтенко, 1991). По результатам сопоставления с оценкой по «Опроснику для выявления признаков вегетативных нарушений» (Вейн, 1998) более чувствительны к вегетативному дисбалансу те, кто не обесценивает состояние своего здоровья. Установлена недостоверная и требующая дальнейшей проверки в будущем связь между обесцениванием здоровья и наличием в семье родственника-медработника как действующей фигуры в передаче стереотипа обесценивания опасности заболеть. Отмечена связь тенденции игнорирования телесных проявлений и состояния своего здоровья с уровнем интеллектуального развития. Согласно данным психологических тестов, объективизирующих уровень эмоционального напряжения (Айзенк (EPQ), Люшер), уровень стрессоустойчивости выше у лиц, обесценивающих свое здоровье. Также по результатам выявления мотивации личности по А.Маслоу, среди них преобладает мотивация социального признания. В дальнейшем предложенный опросник объективизации обесценивания здоровья «Мое здоровье и я» планируется стандартизировать на большей выборке испытуемых. Источников – 17.

Ключевые слова: обесценивание, обесценивание состояния здоровья, самооценка здоровья, уровень здоровья, трудоспособное население, психологические особенности личности, опросник.

Постановка проблемы. Интегрируя современные данные медицины (санологии) и психологии в вопросах индивидуального здоровья, важно отметить факт обязательной психологической составляющей, т.е. личностного отношения к поддержанию и развитию уровня здоровья или, наоборот, к игнорированию повреждающих воздействий на собственный организм [1; 2; 3]. Задумываясь о причинах такого игнорирования, мы могли бы говорить о так называемом славянском менталитете, частью которого, к сожалению, является бравада злоупотреблением алкоголем, демонстративным пренебрежением к реально существующим опасностям, как внешним, так и внутренним [4; 5]. Важное значение имеют и исторические события, выпавшие на долю 3-4

предыдущих поколений (революции, войны, голод, реформы, восстановление хозяйства и т.п.). Эти факторы служили предпосылками выбора жизненно-важных приоритетов («здесь бы выжить, не до сохранения здоровья»), игнорирования стимулов от собственного организма. И, естественно, воспитываясь в среде своих героических в высоком смысле бабушек и дедушек, а затем стремящихся к достижениям родителей, ныне живущие поколения впитывали и стереотип невнимательного отношения к своему здоровью, исключения сигналов о неблагополучии или нарушении функций организма [6].

Анализ последних исследований и публикаций. В виду массовости такого игнорирования, результатом которого мы имеем крайне низкий процент здоровых людей, мы не допускаем, что у всех людей такого типа повреждены функции анализаторов (повышен, к примеру, болевой порог или крайне эффективно работает эндоопиатная система) или они обладают сверхъестественной силой воли, преодолевая боль и недомогания. Речь здесь, скорее, идет об обесценивании как специфической категории, известной психологам во всем мире и описывающей не только отношение к своему здоровью, но и другие аспекты жизнедеятельности личности. Так, известные психологи Д. и А. Шифф получили в 1974 году Премию Эрика Берна, признанного авторитета в области психологии, за развитие теории пассивности и обесценивания. Согласно этой теории, обесценивание (discounting) – внутриспсихический процесс, ограничивающий мышление. Это бессознательное игнорирование информации, связанной с возможностью решения проблемы. И охватывает этот процесс несколько уровней: 1) существования (стимулов, проблемы, человека, трудностей), 2) значимости (стимулов, проблемы, человека, трудностей), 3) возможностей решения проблемы вообще, 4) личных возможностей решения [13; 14; 15; 16; 17].

В норме процесс обесценивания в той или иной мере присущ всем людям (откликаться на все действующие стимулы невозможно), но степень его выраженности различна. Мы сделали предположение о том, что люди с худшими резервами здоровья в большей степени игнорируют повреждающие воздействия на свой организм.

В связи с вышеупомянутыми особенностями, проанализировав смысл термина «обесценивание», мы включили в собирательное понятие «обесценивание состояния здоровья» следующие проявления – обесценивание стимулов (фактов о наличии симптомов, вредных привычках и т.п.), проблемы наличия сниженного уровня здоровья (уровень существования), значимости (факты, проблемы признаются, но им не придается должного значения), отсутствие возможности решения проблем, ухудшающих здоровье, в принципе, и возможности личного решения этих проблем.

Утверждения опросника содержат высказывания, касающиеся всех представленных уровней, и результатом тестирования является заключение о наличии обесценивания у данного человека или его отсутствии (внимательном отношении к проблемам здоровья).

Целью нашего исследования, таким образом, явилось изучение процесса обесценивания у людей трудоспособного возраста с различным уровнем индивидуального здоровья.

Изложение основного материала исследования. В исследовании приняли участие 431 человек, среди них 75 здоровых мужчин трудоспособного возраста и 356 студентов (246 девушек и 110 юношей) в возрасте от 19 до 23 лет. К исследованию привлекались 302 студента медуниверситета (106 юношей и 196 девушек) и 54 студента-филолога (4 юноши и 50 девушек).

Исследование происходило в два этапа. На первом этапе проводилось собеседование, а также путем проведения физиологических проб (измерение артериального давления, частоты пульса до и после физнагрузки и прочих) устанавливался уровень физического здоровья испытуемых по методике Г.Л. Апанасенко [7]. Затем проводилось анкетирование и собеседование по вопросам оценки своего здоровья и анамнестических сведений. Привлекались данные амбулаторных карт о состоянии здоровья испытуемых.

Также предлагалось заполнить опросники: для определения индекса самооценки здоровья - «СОЗ» (Войтенко, 1991) [8]; «Опросник для выявления признаков вегетативных нарушений» (Вейн, 1998) [9], а также пройти анкетирование «Калькулятор количества здоровья и его прогноз» (Апанасенко, 2010) [10] – для прогнозирования уровня здоровья в будущем. В ходе заполнения анкеты испытуемым приходилось вносить некоторые сведения анамнеза, наследственности, существенные детали образа жизни, способа питания, вредных привычек, особенностей характера. Эти действия предполагали активизацию процессов осознания связей своего образа жизни с состоянием здоровья. Заключительная часть анкеты предполагает самостоятельный расчет показателей здоровья с помощью несложных формул. Таким образом, достигался эффект личного участия в выяснении прогноза своего здоровья. На втором этапе, через 3-5 дней, после дополнительно проведенных расчетов, испытуемых знакомили с результатами проведенных измерений и данных, полученных в результате тестирования с помощью «Калькулятора количества здоровья».

В эту же встречу предлагалось ответить на вопросы авторской методики С.Маврич «Мое здоровье и я» – бланкового теста по исследованию обесценивания собственного здоровья. Этот тест позволяет фиксировать преобладание процессов обесценивания над активной позицией по отношению к своему здоровью в части существования, значимости (стимулов и проблемы как таковой), возможностей решения данной проблемы со здоровьем вообще и личных возможностей ее решения в частности.

Двухэтапный подход обеспечивал достаточную вовлеченность испытуемых в предложенное исследование, исключал формальное отношение к предложенному тесту. Исследование дополнялось изучением темпераментальных особенностей испытуемых и уровня их психо-эмоционального напряжения с помощью теста Айзенка (EPQ), теста М.Люшера (использовался количественный показатель оценки интенсивности стресса [11], согласно которому присвоенные баллы от 0 до 12 позволяет количественно выражать уровень стрессового состояния). Определялась ведущая мотивация по А.Маслоу с применением бланкового теста. Для экспресс-диагностики уровня интеллектуального развития нами был использован фактор В 16-факторного личностного опросника Кеттелла [12].

Полученные результаты обрабатывали методами статистического анализа с помощью компьютерной программы STATISTICA 7.0. Корреляцию исследуемых параметров, выраженных количественно, анализировали с помощью непараметрического критерия Спирмена. Распределение испытуемых на группы с учетом качественных параметров проводили с помощью кросстабуляционных таблиц, достоверность различия оценивали по критерию хи-квадрат Пирсона.

По результатам проведенного тестирования среди исследуемого контингента 78 человек (18,1%) составили лица с обесцениванием здоровья и 353 человека (81,9%) - без игнорирования вопросов здоровья, причем среди студентов-медиков наблюдался самый высокий процент представительства лиц с обесцениванием – 19,53% против 16,67% у филологов и 11,92% у работников-мужчин. Среди испытуемых женщин показатель лиц с обесцениванием составил 21,1% против 79,9% внимательных к своему здоровью, среди мужчин – 13,9% против 86,1 % соответственно. Таким образом, можно предполагать, что мужчины в меньшей степени игнорируют проблемы, связанные со здоровьем. Среди участников исследования 86,8% составили те, кто имеет среднее образование, 4,6% - средне-специальное и 8,6% человек с высшим и неполным высшим образованием. Во всех категориях преваляло процентное представительство лиц, внимательных к состоянию своего здоровья с некоторым преувеличением такой категории в группе лиц с высшим образованием (эту группу составляли работники-мужчины среднего возраста) по сравнению с людьми со средним и средне-специальным образованием (91,7% против 86,3% и 85,7% соответственно).

По результатам проведенного анкетирования методикой «Калькулятор количества здоровья и его прогноз» все исследуемые разделились на 2 группы: с высоким уровнем прогноза (85,9%) и средним уровнем прогноза (14,1%). У лиц с обесцениванием и внимательных к здоровью превалировал высокий уровень прогноза (87,9% к 85,4%), а также процентное представительство лиц с худшим анамнезом (наследственностью, особенностями характера, пищевыми и другими привычками) по сравнению с данными физического здоровья. Таким образом, корреляций разработанного опросника по обесцениванию здоровья и методикой «Калькулятор здоровья» в данном исследовании установлено не было. Метод подсчета баллов для выяснения прогноза своего здоровья может быть использован в изучении феномена обесценивания в качестве материала, стимулирующего мотивацию к размышлениям о связи здоровья и образа жизни испытуемого.

По результатам индекса субъективно оцениваемого здоровья (СОЗ) испытуемые разделились на 3 категории: с оценкой здоровья на среднем уровне (70,3%), низкой (16,4%) и высокой (13,3%) самооценкой (подсчет индекса для мужчин и женщин велся отдельно, в связи с тем, что, по мнению В.П.Войтенко, у женщин более высокие средние значения индекса СОЗ). Результаты по этому тесту достоверно обратно коррелируют с предложенным авторским тестом по исследованию обесценивания ($r=-0,149$, $p<0,05$). Обратный знак корреляции подтверждает анализ кросстабуляционных таблиц. В каждой группе преобладают представители с отсутствием обесценивания, однако в группах с низкой и высокой самооценкой здоровья соотношение процентного представительства лиц с обесцениванием и внимательных к своему здоровью отличается в пользу недостоверного увеличения доли обесценивающих в категории с высокой оценкой здоровья. Таким образом, наблюдается тенденция к обратной корреляции обесценивания с индексом СОЗ.

Сопоставляя результаты изучения обесценивания с объективными данными, мы получили достоверную корреляцию с наличием/отсутствием заболеваний у обследуемого контингента ($r=0,1649$, $p<0,05$). Всего среди исследуемых лиц неинвалидизирующая патология (хр.гастрит, тонзиллит) наблюдалась у 42,6% лиц. Среди них обесценивали состояние своего здоровья 25,3% человек против 12,5% среди лиц с отсутствием заболеваний.

Также достоверной была корреляция результатов предложенного теста по оценке обесценивания с данными оценки уровня физического здоровья по Г.Л. Апанасенко ($r=0,15$, $p<0,05$). В нашем исследовании лица с низким уровнем здоровья составили 26,7%, с уровнем ниже среднего - 25,6%, средним - 41,0%, выше среднего - 6,2%, высоким - только 0,5%.

Интересно, что в ходе собеседования и анкетирования испытуемые по субъективной оценке своего здоровья разделились на 4 группы: 8,7% считают уровень своего здоровья высоким, 38,9% - выше среднего, 50,3% - среднего уровня, и только 2,1% - ниже среднего. Низким свой уровень здоровья не назвал никто. Таким образом, в категорию лиц с низким и ниже среднего уровня здоровья, по данным объективных исследований вошло 52,3% исследуемых, и по данным их субъективной оценки - 2,1%. То есть налицо недооценка существующего уровня здоровья у большинства обследуемых, что еще раз свидетельствует в пользу необходимости объективизации процессов обесценивания поддержания здоровья и актуальности нашей работы.

Итак, абсолютное большинство испытуемых составили люди с низким, ниже среднего и средним уровнем здоровья (93,3%). Ввиду малочисленности группы с уровнем здоровья выше среднего и высоким, статистический анализ кросстабуляционных таблиц для этих групп не проводился. Среди людей с низким уровнем здоровья процентное представительство лиц с обесцениванием - 11,5%, среди лиц со здоровьем ниже среднего - 24,00%, со средним - 16,3% соответственно. То есть наиболее уязвимой в плане

игнорирования предболезни является группа лиц с уровнем здоровья ниже среднего, что составляет 25,6% данной выборки.

Деление испытуемых на 2 категории – обесценивающих состояние здоровья и более внимательных к нему, подтверждается результатом тестирования по «Опроснику для выявления признаков вегетативных нарушений» А.М. Вейна. Так, среди всей выборки превалирует процентное представительство лиц с отсутствием вегетативных нарушений (47,99%), лиц со слабыми и выраженными вегетативными нарушениями – 25,26% к 26,77% соответственно. При сопоставлении данных кросстабуляционных таблиц об уровне вегетативных нарушений и обесценивания отмечается, что у тех, кто обесценивает здоровье, достоверно ниже уровень процентного представительства лиц с вегетативными нарушениями слабого уровня по сравнению с теми, кто внимателен к проявлениям своего здоровья и самочувствия (11,1% к 25,9% соответственно). Таким образом, чувствительность к разнообразным болезненным симптомам и проявлениям организма выше у тех, кто не обесценивает на уровне мышления свое здоровье.

Задумываясь о причинах игнорирования симптомов наступающей болезни, отрицательного значения вредных привычек, нельзя не думать о возможности передачи такого стереотипа через воспитание в семье. И гипотеза о влиянии представлений родственников-медиков и родственников, занятых на работах повышенной опасности, на формирование отношения к здоровью была проверена в этом исследовании. В рамках данного исследования достоверная связь факта наличия таких фигур и процесса обесценивания состояния здоровья не установлена. Однако с помощью кросстабуляционного анализа выявлено, что среди лиц с обесцениванием процентное представительство лиц с наличием в семье медработников - 54,3% против 45,7% представительства семей без медиков, и напротив, среди испытуемых, внимательных к состоянию здоровья, процентное представительство выросших в семьях медработников - 41,3% против 58,7% представителей семей без медиков. Таким образом, среди лиц с обесцениванием факт влияния родственников-медработников на формирование обесценивания вопросов здоровья у личности подтверждается, хотя и не статистически достоверно, и требует дальнейшей проверки в будущем. Связь между наличием в семье родственников, занятых на работах повышенной опасности, и фактом обесценивания вопросов поддержания здоровья на данной выборке не установлена.

Также объектом нашего интереса стал аспект субъективного оценивания образа жизни у лиц нашей выборки. Большинство составили люди, считающие, что их образ жизни немного снижает их уровень здоровья (45,5%), 35,2% решили, что их образ жизни не ухудшает их здоровье, фиксируя его на прежнем уровне, 12,2% утверждают, что их образ жизни укрепляет здоровье, и только 7,1% думают, что «надо срочно что-то менять» (формулировка анкеты). По сравнению с людьми, более внимательными к своему здоровью, среди обесценивающих обнаружено меньшее процентное представительство лиц, считающих, что их образ жизни ухудшает их здоровье (40% против 45,6%) или «надо срочно его менять» (5,7% против 8,1%), но эти различия не носят достоверный характер и требуют дальнейшей проверки.

Оценивая интеллектуальное развитие по данным экспресс-диагностики у представителей данной выборки и его связь с обесцениванием здоровья, можно говорить о превалировании представительства лиц со средними интеллектуальными способностями как среди тех, кто обесценивает здоровье, так и среди внимательных к нему. Но среди лиц с высоким интеллектом относительное количество лиц с обесцениванием выше, чем внимательно относящихся к своему здоровью (13,9% против 9,3%), а среди лиц с низким уровнем выполнения интеллектуальных операций – напротив, лиц с обесцениванием меньше (19,4% против 27,8%). Таким образом, можно предполагать, что лица с высоким уровнем интеллектуального развития имеют тенденцию игнорировать телесные проявления и состояние своего здоровья в большей степени, чем лица с низкими интеллектуальными способностями.

Чтобы оценить психологические особенности личности с наличием процесса обесценивания, были привлечены данные теста Г.Айзенка и М.Люшера (вышеприведенные методики). Так, среди обследуемых с обесцениванием, по данным теста Айзенка (EPQ), представительство лиц с отсутствием нервно-эмоционального напряжения превалирует над их количеством среди тех, кто внимателен к своему здоровью (50% к 38,3% соответственно). Таким образом, мы можем предполагать, что обесценивание состояния здоровья сопровождается низким уровнем эмоционального напряжения. Эти данные подтверждаются и коэффициентом стрессоустойчивости, полученного с помощью проективного теста М.Люшера. По данным анализа кросстабуляционных таблиц, у лиц с обесцениванием, так же как и у лиц, внимательных к состоянию здоровья, превалирует процентное представительство лиц со средним уровнем стресса (55,6% к 47,2% соответственно). Несколько ниже процентное представительство лиц с низким уровнем стресса (32,1% против 44,4%) и еще меньше представлены лица с высоким уровнем стресса (12,6% против 8,3% соответственно). Итак, оба теста подтверждают, что для процесса обесценивания существует тенденция к низкому уровню психоэмоционального напряжения и, наоборот, для лиц, более внимательных к своему здоровью, характерна большая чувствительность к сигналам и потребностям тела.

Поскольку обесценивание известно как внутриличностный процесс, связанный с мышлением, мы не могли не сопоставить данные нашего исследования с ведущей мотивацией испытуемых. И выявили, что среди обследуемых лиц преобладает тенденция к отсутствию ведущей мотивации по А.Маслоу (у 39,8% испытуемых), среди тех, кто имеет четкий вектор мотивации, обнаружено большее относительное количество лиц с мотивацией социального признания (33,2%), меньшее - с мотивацией безопасности и удовлетворения материальных потребностей (16,3%), с мотивацией самореализации - 6,1%, потребностью в общении - 4,6%. Такое же соотношение наблюдалось и среди тех, кто внимателен к своему здоровью. Среди тех, у кого выражено обесценивание, несколько преобладало процентное представительство лиц с мотивацией к социальному признанию над представительством лиц с отсутствием ведущей мотивации. Поэтому можно дискутировать о тенденции игнорирования состояния здоровья ради достижения социального статуса.

Выводы. Автором данного исследования был разработан опросник «Мое здоровье и я», позволяющий фиксировать преобладание процессов обесценивания над активной позицией по отношению к своему здоровью в части существования, значимости (стимулов и проблемы как таковой), возможностей решения данной проблемы со здоровьем вообще и личных возможностей ее решения в частности. Было проведено анкетирование данной методикой 431 человека (75 здоровых мужчин трудоспособного возраста и 356 студентов лечебного и педиатрического факультетов медуниверситета, студентов-филологов). Лица с преобладанием процессов обесценивания своего здоровья составили 18,2% данной выборки (у студентов-медиков этот показатель составил 19,5%). Были сопоставлены данные о наличии процессов обесценивания с результатами оценки физического здоровья, анкетирования и исследования психологических особенностей личности. Среди всего контингента обследуемых отмечалось, что мужчины в меньшей степени склонны игнорировать проблемы со здоровьем. Обесценивание превалирует в группе лиц с высшим образованием. Примечательно, что субъективная оценка состояния здоровья испытуемых по данным анкетирования значительно отличалась от объективной оценки уровня здоровья методом Г.Л. Апанасенко (1988) в сторону игнорирования низкого уровня здоровья. Этот процесс объективизирует предложенная автором методика, и факт обесценивания коррелирует с этим объективным исследованием. Также установлен факт корреляции преобладания обесценивания и данных амбулаторных карт о наличии заболеваний; индексом «Самооценки здоровья» (Войтенко, 1991). По результатам сопоставления с оценкой по «Опроснику для выявления признаков вегетативных нарушений» (Вейн, 1998) более чувствительны к вегетативному дисбалансу те, кто не

обесценивает состояние своего здоровья. Установлена недостоверная и требующая дальнейшей проверки в будущем связь между обесцениванием здоровья и наличием в семье родственника-медработника как действующей фигуры в передаче стереотипа обесценивания опасности заболеть. Отмечена связь тенденции игнорирования телесных проявлений и состояния своего здоровья с уровнем интеллектуального развития. Согласно данным психологических тестов, объективизирующих уровень эмоционального напряжения (Айзенк (EPQ), Люшер), уровень стрессоустойчивости выше у лиц, обесценивающих свое здоровье. Также по результатам выявления мотивации личности по А.Маслоу, среди них преобладает мотивация социального признания. В дальнейшем предложенный опросник объективизации обесценивания здоровья «Мое здоровье и я» планируется стандартизировать на большей выборке испытуемых.

Литература

1. Апанасенко Г.Л. Индивидуальное здоровье: сущность, механизмы, проявления / Г.Л. Апанасенко // Гигиена и санитария. - 2004. - №1. - С.60-62.
2. Апанасенко Г.Л. Охрана здоровья здоровых: постановка проблемы в Украине и России // Український медичний часопис: Актуальні питання клінічної практики. - 2009. - № 4/72. - ISSN 1562-1146. - С.122-124.
3. Завацька Н.Є. Феномен дезадаптації особистості, її причини та прояви / Н.Є.Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психол.: Зб.наук.праць СНУ ім. В.Даля. – Луганськ : СНУ ім. Даля, 2005. – № 1 (9). – С.91-100.
4. Апанасенко Г.Л. Сверхсмертность славянских мужчин: возможности противодействия ей // Сімейна медицина. - 2006. - №4. - 108-110.
5. Михайлова Е.Л. Я у себя одна, или Веретено Василисы. — М. : Независимая фирма “Класс”, 2003. — 320 с.
6. Петрановская Л. Травмы поколений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://soznatelo.ru/avtor/petranovskaya/1158-2010-05-20-19-47-58.html>
7. Апанасенко Г.Л., Попова Л.О. Медична валеологія (вибрані лекції). – К. : «Здоровья», 1998. – С.68-72.
8. Войтенко В.П. Здоровье здоровых. Введение в санологию / В.П.Войтенко. – К.: «Здоровья», 1991. – С.81-88.
9. Вейн А.М. Вегетативные расстройства: Клиника, лечение, диагностика / А.М. Вейн. – М. : Медицинское информационное агентство, 1998. – 752 с.
10. Апанасенко Г.Л. Вода и еда: правила здоровья / Г.Л. Апанасенко. - К. : Медкнига, 2010. - 72 с.
11. Розов В.І. Адаптивні антистресові психотехнології, навчальний посібник. – К. : Кондор, 2005. – С. 200-205.
12. Макаренко Н.В. Теоретические основы и методики профессионального психофизиологического отбора военных специалистов / НИИ проблем военной медицины Украинской военно-медицинской академии. - К., 1996.- с.271-272.
13. Mellor, Ken and Schiff, Eric: “Discounting”, *Transactional Analysis Journal*, V.5, No.3, July, 1975, p. 295-302.
14. Mellor, Ken and Schiff, Eric: “Redefining”, *Transactional Analysis Journal*, V.5, No.3, July, 1975, p 303-311.
15. Macefield, Ritchie and Mellor, Ken: “Awareness and Discounting: New Tools for Task/Option-Oriented Settings”, *Transactional Analysis Journal*, V.36, No.1, January, 2006, p 44-58.
16. Mellor, Ken: “Autonomy with Integrity”, *Transactional Analysis Journal*, V.38, No.3 July, 2008, p 182-199.
17. Simpson, Dr. Celia: “In Conversation with Ken Mellor”, *The Transactional Analyst*, V.1, Issue 3: Summer 2011, p 19-23.

References

1. Apanasenko G.L. Individual'noe zdorov'e: sushhnost', mehanizmy, projavlenija / G.L. Apanasenko // Gigiena i sanitarija. - 2004. - №1. - S.60-62.
2. Apanasenko G.L. Ohrana zdorov'ja zdorovyh: postanovka problemy v Ukraine i Rossii // Ukraïns'kij medichnij chasopis: Aktual'ni pitannja klinichnoï praktiki. - 2009. - № 4/72. - ISSN 1562-1146. - S.122-124.
3. Zvac'ka N.Є. Fenomen dezadaptacii osobistosti, ii prichini ta projavi / N.Є.Zvac'ka // Teoretichni i prikladi problemi psihol.: Zb.nauk.prac' SNU im. V.Dalja. – Lugans'k : SNU im. Dalja, 2005. – № 1 (9). – S.91-100.
4. Apanasenko G.L. Sverhsmernost' slavjanskih muzhchin: vozmozhnosti protivodejstvija ej // Simejna medicina. - 2006. - №4. - 108-110.
5. Mihajlova E.L. Ja u sebja odna, ili Vereteno Vasilisy. — M. : Nezavisimaja firma “Klass”, 2003. — 320 s.
6. Petranovskaja L. Travmy pokolenij [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: <http://soznatelno.ru/avtor/petranovskaya/1158-2010-05-20-19-47-58.html>
7. Apanasenko G.L., Popova L.O. Medichna valeologija (vibrani lekcii). – K. : «Zdorov'ja»,1998. – S.68-72.
8. Vojtenko V.P. Zdorov'e zdorovyh. Vvedenie v sanologiju / V.P.Vojtenko. – K.: «Zdorov'ja»,1991. – S.81-88.
9. Vejn A.M. Vegetativnye rasstrojstva: Klinika, lechenie, diagnostika / A.M. Vejn. – M. : Medicinskoe informacionnoe agentstvo, 1998. – 752 s.
10. Apanasenko G.L. Voda i eda: pravila zdorov'ja / G.L. Apanasenko. - K. : Medkniga, 2010. - 72 s.
11. Rozov V.I. Adaptivni antistresovi psihotehnologii, navchal'nij posibnik. – K. : Kondor, 2005. – S. 200-205.
12. Makarenko N.V. Teoreticheskie osnovy i metodiki professional'nogo psihofiziologicheskogo otbora voennyh specialistov / NII problem voennoj mediciny Ukrainskoj voenno-medichinskoj akademii. - K., 1996.- s.271-272.
13. Mellor, Ken and Schiff, Eric: “Discounting”, Transactional Analysis Journal, V.5, No.3, July, 1975, p. 295-302.
14. Mellor, Ken and Schiff, Eric: “Redefining”, Transactional Analysis Journal, V.5, No.3, July, 1975, p 303-311.
15. Macefield, Ritchie and Mellor, Ken: “Awareness and Discounting: New Tools for Task/Option-Oriented Settings”, Transactional Analysis Journal, V.36, No.1, January, 2006, p 44-58.
16. Mellor, Ken: “Autonomy with Integrity”, Transactional Analysis Journal, V.38, No.3 July, 2008, p 182-199.
17. Simpson, Dr. Celia: “In Conversation with Ken Mellor”, The Transactional Analyst, V.1, Issue 3: Summer 2011, p 19-23.

Маврич С.І.

Вивчення феномену знецінення стану здоров'я людей працездатного віку

Норма здоров'я людини працездатного віку залежить не тільки від рівня фізичного здоров'я, а й індивідуальних психологічних якостей особистості, в тому числі і від усвідомленої оцінки свого здоров'я і розуміння своєї частки відповідальності. І тут важливу роль відіграє процес знецінення як внутрішньопсихічних процесів, що обмежує мислення (Д. і А. Шифф, 1971). Інформуючи пацієнта про стан його здоров'я, небезпечний вплив шкідливих звичок, неправильного способу життя, лікарі стикаються з ігноруванням пацієнтами і здоровими людьми відомостей про погіршення їхнього здоров'я, бездіяльністю, недостатнім розумінням важливості симптомів, що проявляються і майбутніх наслідків. Автором даного дослідження був розроблений опитувальник «Моє здоров'я і я», що дозволяє фіксувати переважання процесів знецінення над активною позицією відносно свого здоров'я в частині існування, значущості (стимулів і проблеми як такої), можливостей вирішення даної проблеми зі здоров'ям взагалі і особистих можливостей її рішення зокрема. Було проведено анкетування даною методикою 431 людини (75 здорових чоловіків працездатного віку і 356 студентів лікувального та педіатричного факультетів медуніверситету, студентів-філологів). Особи з переважанням процесів знецінення свого здоров'я склали 18,19% даної вибірки (у студентів-медиків цей показник склав 19,53%). Були зіставлені дані про наявність процесів знецінення з результатами оцінки фізичного здоров'я, анкетування та дослідження психологічних особливостей особистості. Серед усього контингенту обстежуваних зазначалося, що чоловіки меншою мірою схильні ігнорувати проблеми зі здоров'ям. Знецінення превалює в групі осіб з вищою освітою. Примітно, що суб'єктивна оцінка стану здоров'я

підослідних за даними анкетування, значно відрізнялася від об'єктивної оцінки рівня здоров'я методом Г.Л.Апанасенко (1988) в бік ігнорування низького рівня здоров'я. Цей процес об'єктивізує запропонована автором методика, і факт знецінення корелює з цим об'єктивним дослідженням. Також встановлено факт кореляції переважання знецінення та даних амбулаторних карт про наявність захворювань; індексом «Самооцінки здоров'я» (Войтенко, 1991). За результатами співставлення з оцінкою з «Опитувальника для виявлення ознак вегетативних порушень» (Вейн, 1998) більш чутливі до вегетативного дисбалансу ті, хто не знецінює стан свого здоров'я. Встановлений недостовірний і такий, що вимагає подальшої перевірки в майбутньому зв'язок між знеціненням здоров'я і наявністю в родині родича-медпрацівника як діючої фігури в передачі стереотипу знецінення небезпеки захворювати. Відзначено зв'язок тенденції ігнорування тілесних проявів і стану свого здоров'я з рівнем інтелектуального розвитку. Згідно з даними психологічних тестів, що встановлюють рівень емоційної напруги (Айзенк (EPQ), Люшер), рівень стресостійкості вище в осіб, що знецінюють своє здоров'я. Також за результатами виявлення мотивації особистості по А.Маслоу, серед них переважає мотивація соціального визнання. Надалі запропонований опитувальник об'єктивізації знецінення здоров'я «Моє здоров'я і я» планується стандартизувати на більшій вибірці підослідних. Джерел – 17.

Ключові слова: знецінення, знецінення стану здоров'я, самооцінка здоров'я, рівень здоров'я, працездатне населення, психологічні особливості особистості, опитувальник.

Mavrych S.

The discounting of health of working age people phenomenon studies

Standart of health of working age people depends not only on the level of physical health, but also on individual psychological characteristics of individuals, including the conscious evaluation of their own health and understanding of their responsibility. While informing the patient about his health, harmful effect of bad habits, unhealthy lifestyle, doctors face a problem that patients and healthy people are careless and neglect an information about health deterioration; have lack of understanding of the importance of symptoms and their future consequences. And the important role here is played by the discounting as an intrapsychic process that limits thinking (D. and A.Shiff, 1971). The author of the study launched a questionnaire "My health and I" which showed the prevalence of processes of discounting on the active position relating to their health in terms of the existence, significance (stimuli and a problem as such), possible solutions to the health problem in general and personal abilities of its solving in particular. The survey was conducted on 431 people using this methodic (75 healthy men of the working age and 356 students of medical and pediatric departments of the Medical University, students of philology). Individuals with the prevalence of the discounting of their health made up 18.19% of the sample (at medical students, the figure was 19.53%). The data about the presence of processes of discounting was compared to the evaluation of physical health, surveys and studies of the psychological characteristics of the individual. Among the entire group of the surveyed men were less likely to ignore health problems. Discounting was prevailing in the group of those with higher education. It is noteworthy that the subjective evaluation of health of the person due to the survey was significantly different from an objective evaluation of health level by G.L.Apanasenko (1988) in the direction of ignoring the low level of health. This process objectifies proposed by the author method and the fact of discounting correlates with this objective study. In addition there was established the fact of correlation of discounting and the present diseases data from patient cards, the index of "self-rated health" (Voitenko, 1991). By comparing the results of the survey with the "Questionnaire for signs of autonomic disorders" (Wayne, 1998) those are more sensitive to autonomic disorders who do not discount the state of their health. The correlation that requires further testing in future was established between depreciation of health and a relative in a family affiliated with medicine as a source of a stereotype of discounting of risk of getting sick. There was established a tendency to ignore physical symptoms and health among people with higher level of intellectual development. According to the data of psychological tests, objectifying the emotional stress (Eysenck (EPQ), Lüscher), the level of stress resistance is higher at people discounting their health. In addition, according to the results of detection of motivation by Maslow, the motivation for social recognition is dominant among them. In future, the proposed objectification questionnaire of health depreciation "My health and I" is planned to be standartized on a larger sample of individuals. Sources – 17.

Key words: discounting, discounting of health state, self-reported health, health state, working population, psychological characteristics of a person, the questionnaire.

Маврич Світлана Іванівна - асистент кафедри фізіології ДЗ «Луганський державний медичний університет»

ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ

Розкриваються теоретичні аспекти формування національної самосвідомості як необхідної умови успішної соціалізації особистості. Надається також визначення особистісної та етнічної ідентичності, їх особливості та складові. Наводяться дані емпіричного дослідження особливостей національної самосвідомості та етнічної ідентичності студентської молоді, що відносить себе до української та російської етнічних спільнот та проживає в східному та південному регіонах України. Робляться висновки про східні особливості національної самосвідомості студентів-українців та студентів-росіян східного та південного регіонів України. Джерел – 15.

Ключові слова: самосвідомість, Я-концепція, особистісна Я-концепція, етнічна Я-концепція, самооцінка, самопізнання, саморегуляція, ідентичність.

Постановка проблеми. В умовах трансформації суспільства молодь виступає носієм нових цінностей, моделей поведінки та культурних зразків. Це дозволяє розглядати її як потенціал розвитку суспільства. Глобалізація поширює можливості соціально-психологічного розвитку молоді, а ідентичність як властивість зберігати свою цілісність та усвідомлювати свою приналежність до спільнот в умовах нестабільності стає одним з важливіших факторів реалізації молодіжного потенціалу. Ідентичність проявляється у вигляді орієнтації на певні зразки поведінки, а також визначає рівень інтенсивності соціально-психологічної активності, готовності до виконання соціальних ролей, громадянських обов'язків.

Однією з актуальних проблем системи освіти є завдання формування національної самосвідомості. Освіта буде насправді народною, національною тоді, коли вона зможе забезпечити духовність народу, його національну самосвідомість, коли вона вбере в себе етнічну культуру, етнічну психологію, образ життєдіяльності, систему духовно-моральних цінностей, уявлень своєї спільноти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою національної самосвідомості займалися багато психологів: Ю.В.Бромлей, Є.К.Васильєва, В.В. Піменова, Л.С. Христюлова, О.І.Клементьєва, А.А.Кожанова, Г.В. Старовойтова.

Під національною самосвідомістю розглядається досить стійка система усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференціюючих і етноінтегруючих ознак етнічної спільноти та особливостей етнокультурного середовища. Останнє являє собою безліч модифікацій навколишньої реальності, акумульованих членами етнічної спільноти в ході її історичного розвитку [1].

Вважають, що питання про структуру етнічної самосвідомості вперше поставив Г. Шелепов у 1968 році. Вчений виходив з того, що основним структурним елементом етнічної самосвідомості є усвідомлення людьми своєї етнічної належності (що проявляється, зокрема, у використанні спільної самоназви), яке, на думку автора, відбиває спільність їхнього походження, а також етнічні стереотипи, етнічні симпатії й антипатії тощо. Пізніше Ю. Бромлей розвинув поняття компонентів етнічної самосвідомості в тому напрямку, що відніс до них не лише уявлення про спільність походження, а й своєрідне відображення об'єктивних ознак етносу. Пізніше набір компонентів уже містив таке: уявлення про територію, про мову, про особливості культури, про єдність походження та етнічні стереотипи. Проте найбільш цілісного, всеохоплюючого й змістовного вигляду уявлення про структуру етнічної самосвідомості набуває у Й. Вироста [2].

На сучасному етапі зростання національної самосвідомості етнокультурні проблеми міжнародних відносин набули актуальності та гостроти. В зв'язку з цим виникає необхідність всебічного вивчення етносоціальних та етнокультурних процесів та основних закономірностей детермінації національної самосвідомості. Ці поняття

пов'язані з етносом, з особливостями етнографічного трактування національної культури, національного мислення, з психологічним складом нації та сферами свідомості людини. Стрижньову, системоутворюючу роль у структурі етнічної самосвідомості, на думку більшості дослідників, відіграє етнічна ідентичність.

В сучасній науковій літературі визначають декілька підходів до трактування та аналізу ідентичності, найбільш значними з них є такі: психоаналіз, що розроблявся З.Фрейдом, Г. Гартманом, Е.Еріксоном, Дж. Марсіа; класичний символічний інтеракціонізм, представлений працями Л. Краппмана, Дж. Міда та когнітивно-орієнтований підхід, в рамках якого працювали Х. Теджфел, Р. Тернер, Г. Брейкуелл, М. Ярмовиц [3-6].

Метою статті є визначення теоретико-методологічних засад національної самосвідомості у зарубіжній та вітчизняній науці, особливостей Я-концепції студентів південного та східного регіонів України.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Поняття «ідентичність» було прийняте як наукова категорія після видання основних праць представника психоаналітичного підходу Е. Еріксона [5].

Більшість вітчизняних психологів при вивченні проблеми ідентичності (в тому числі і етнічної) спираються на дві концепції, які стали в зарубіжній психології класичними: концепцію соціальної ідентичності Х. Теджфела – Р. Тернера та епігенетичну концепцію розвитку особистості Е. Еріксона. Ці концепції акцентують увагу на проблемі ідентичності та її кризи, але Е.Еріксон аналізує особистісний аспект ідентифікації особистості, що розглядається в соціально-історичному плані, а концепція Теджфела-Тернера – соціальну (групову) ідентичність. На відміну від положень класичного психоаналізу про антагонізм особистості й суспільства Е. Еріксон визначає адаптивний характер поведінки індивіда, де центральною інтегративною якістю виступає ідентичність. Це поняття вчений визначає як почуття органічної приналежності індивіда до його історичної епохи та типу міжособистісної взаємодії, який властивий даній епосі. Ідентичність особистості, таким чином, передбачає гармонію властивих їй ідей, образів, цінностей та вчинків з домінуючим в даний історичний період соціально-психологічним образом людини, прийняття нею соціального буття як свого.

Ідентичність розглядається Е. Еріксоном в двох аспектах:

по-перше, це «Я-ідентичність», яка, в свою чергу, містить два компоненти: органічний, тобто фізичної зовнішньої подоби і природних задатків людини; і індивідуальний, тобто усвідомлення людиною власної даності і неповторності, прагнення до розвитку і реалізації власних здатностей та інтересів;

по-друге, це соціальна ідентичність, яка підрозділяється на групову і психосоціальну. Групова ідентичність розглядається Е. Еріксоном як включеність особистості в різні спільноти, підкріплена суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїм соціальним оточенням. Нарешті, психосоціальна ідентичність – це те, що дає людині відчуття значущості свого буття в рамках даного соціуму. На думку Е. Еріксона, в природі людини спочатку закладена потреба в психосоціальній ідентичності (тобто "самототожності", "вірності" самій собі). В той же час досягнення такої самототожності (найважливішої характеристики цілісності особистості та її зрілості) здійснюється в процесі самоідентифікації людини з різними соціальними групами. Дослідник підкреслює, що стан цілісності ніколи не буває перманентним. Розвиток, особистісне зростання пов'язані з кризами ідентичності, які знаменують собою стан переходу від однієї "цілісності" до іншої, нової. Важливо, що в концепції Е. Еріксона криза зовсім не означає катастрофу або болісний конфлікт протилежних тенденцій, вона, швидше, має сенс поворотних пунктів, моментів рішення, вибору між прогресом і регресом, інтеграцією і затримкою критичних періодів уразливості, що посилюється, і зростаючого потенціалу". При цьому, за переконанням ученого, не "можна розділяти особистісне зростання і зміну суспільства, кризи ідентичності в індивідуальному житті і сучасні кризи в історичному розвитку" [5].

Згідно із моделлю Теджфела-Тернера людина реалізує базову потребу в самоповазі за допомогою самоідентифікації зі "своєю" групою, яку, відповідно, прагне оцінювати позитивно, порівняно з "іншими" групами [8]. Високий престиж "своїї" групи дає людині високий суб'єктивний статус і позитивну соціальну (або етнічну) ідентичність. І навпаки, втрата "своєю" групою позитивної визначеності формує негативну ідентичність. В цьому випадку людина, згідно із концепцією Теджфела-Тернера, як правило, обирає одну з трьох стратегій поведінки: залишити групу фізично; психологічно розмежуватися з нею і претендувати на членство в іншій, "престижнішій", групі; боротися за відновлення позитивного статусу власної групи [9,10].

Представник символічного інтераціоналізму, соціальний психолог Дж. Г. Мід розкрив сучасне поняття ідентичності через *Self* і *Me*, які відповідно визначають уявлення людини про себе та про себе в якості об'єкта сприйняття інших. Тобто людина бачить себе очима іншого та судить про себе за реакціями інших людей, вона усвідомлює власне «Я» лише в груповій взаємодії, засвоюючи ролі значимих інших [11].

У вітчизняному психологічному знанні ХХ століття також активно формувалися концепції розвитку самосвідомості і самовизначення, відбиті в роботах С. Рубінштейна, Д. Ельконіна, І. Чеснокової, Л. Виготського [12-14]. Теорія ідентичності активно розвивається у вітчизняній психології, дослідники при цьому часто використовують комплексний підхід, який є найбільш продуктивним. Цей підхід відбитий в роботах І. Кона, К. Абульханової-Славської, М. Бахтіна, Л. Дробіжевої, Е. Ільєнкова, Ю. Лотмана, В. Мерліна, Б. Поршнева, А. Спіркіна, В. Ядова, а також в дослідженнях В. Лукова, М. Горшкова, Н. Смакотіної, що пропонують нові концептуальні моделі. Наприклад, І. Кон акцентує увагу на ідентичності як на умовному конструкті, що врівноважує протиріччя внутрішнього і зовнішнього в структурі особистості; В. Луков розкриває взаємозв'язок соціальної ідентичності з ходом соціалізації особистості в контексті культури; роботи М. Горшкова присвячені аналізу динаміки соціальної ідентичності в суспільстві, що реформується; Н. Смакотіна розглядає ідентичність як форму стабілізації існування людини в умовах невизначеності.

Тема етнічності та етнічної ідентичності набула важливого значення в роботах учених пізнішого періоду. В кінці 1970-х – на початку 1980-х років з'явився цілий комплекс соціально-психологічних досліджень, зокрема В. Агеева, А. Бороноєва, Л. Дробіжевої, А. Здравомислова, В. Іванова, З. Сикевич, Г. Старовойтової, М. Скворцова, В. Коротєєвої В. Ядова. Етнічність і етнічна ідентичність є одним з головних предметів теоретичних і емпіричних досліджень школи етнопсихології. Такі фахівці, як Г. Андрєєва, Л. Науменко, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, Ж. Уталієва, Н. Лебедева, особливу увагу приділяють розробці підходів і методів дослідження етнічних стереотипів і настанов, побудові загальнозначущої моделі етнічної самоідентифікації. Представниками етнопсихологічної школи проведено широке коло досліджень, присвячених процесам сприйняття різних народів, схожості і відмінностям етнічних картин світу, визначенню місця етнічної ідентичності в системі міжетнічних стосунків. До найважливіших досягнень вітчизняних дослідників відноситься інформаційна теорія етносу О. Сусоколова.

Етнічна ідентичність - складний і багатогранний феномен, вивчення якого вимагає цілісного, всебічного підходу. Незважаючи на багаточисельні дослідження і певну міру розробленості цієї теми, до цих пір не вироблено єдиної методологічної концепції, що дозволяє безпомилково оперувати концепцією етнічності і етнічної ідентичності. Етнічність виступає як особлива форма соціальної організації культурних відмінностей. Етнічна ідентичність як складова соціальної ідентичності особистості передбачає перш за все усвідомлення власної етнічної приналежності, яке відбувається на основі виділення об'єктивних ознак, що характеризують етнічну групу, - мови, спільності походження, культури, релігії. Етнічна ідентичність несе особливе функціональне навантаження в перехідний період життя особистості і суспільства, коли соціальні структури слабшають

або трансформуються. У кризовій, нестабільній ситуації соціально-культурного розвитку суспільства значущість етнічної ідентичності істотно підвищується, виконуючи функції соціально-психологічної підтримки особистості. Етнічна ідентичність, проходячи різні етапи розвитку, знаходить своє віддзеркалення в системі диспозицій сучасної особистості і є важливим інструментом в окреслюванні соціальних кордонів етнічної групи. В процесі свого становлення етнічна ідентичність проходить ряд етапів, які співвідносяться з етапами психічного розвитку дитини. Одну з перших концепцій розвитку у дитини усвідомлення приналежності до національної групи запропонував Ж.Піаже. Він проаналізував – як дві сторони одного процесу – формування поняття «батьківщина» і образів «інших країн» і «іноземців». Розвиток етнічної ідентичності швейцарський учений розглядає як створення когнітивних моделей, пов'язаних з поняттям «батьківщина», а етнічні відчуття, на його думку, є свого роду відповіддю на знання про етнічні явища. Піаже виділяє три етапи у формуванні етнічної ідентичності:

у 6–7 років дитина набуває перших – фрагментарних і несистематичних – знань про свою етнічну приналежність. У цьому віці найбільш значимими для неї є сім'я і безпосереднє соціальне оточення, а не країна і етнічна група;

у 8–9 років дитина вже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою, висуває підстави ідентифікації – національність батьків, місце мешкання, рідну мову. Пробуджуються національні почуття;

у молодшому підлітковому віці (10–11 років) етнічна ідентичність формується в повному об'ємі як особливості різних народів: дитина відзначає унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури [15].

До нинішнього часу в вітчизняній та зарубіжній психології проведена велика кількість досліджень, в яких уточнюються і конкретизуються вікові кордони етапів розвитку етнічної ідентичності. Перші факти дифузної ідентифікації з етнічною групою більшість авторів виявляють у дітей 3–4 років, є навіть дані про первинне сприйняття яскравих зовнішніх відмінностей – кольору шкіри, волосся – дітьми до трьох років. Але практично всі психологи згодні з Піаже в тому, що «реалізованої» етнічної ідентичності дитина досягає в молодшому підлітковому віці, коли рефлексія себе має для людини первинне значення [15].

Т а б л и ц я 1

Особливості самосвідомості українських студентів південного регіону

Якості особистості	Відсоткове співвідношення
Чуйність	28%
Обережність	6%
Сентиментальність	14%
Вразливість	14%
Рішучість	13%
Пристрасність	9%
Завзятість	17%
Гордість	3%

Етнічна приналежність «задається» разом з народженням, умінням говорити на рідній мові, культурним оточенням, в яке потрапляє людина і яке, у свою чергу, задає загальноприйняті стандарти поведінки і самореалізації особистості. Для мільйонів людей етнічна ідентичність - це даність, що не підлягає рефлексії, через яку вони себе усвідомлюють і завдяки якій можуть відповісти самі собі на запитання: «Хто я і з ким я?». Таким чином, етнічна ідентичність, як і будь-яка інша форма ідентичності, формується стихійно, в процесі соціалізації особистості, в той же час усвідомлення приналежності до певної етнічної спільності стає одним з перших проявів соціальної природи людини.

При емпіричному вивченні особливостей самосвідомості кожному випробовуваному з південного та східного регіонів України пропонувалося упорядкувати деякий набір якостей згідно зі "своїми уявленнями про себе", причому в попередньому анкетуванні студенти визначили свою приналежність до певної національної спільноти. Виявилось, що переважна кількість студентів ідентифікували себе з російською і українською спільнотами. При визначенні особливостей самосвідомості українських студентів південного регіону (теперішнє Я) були з'ясовані такі дані (табл. 2)

Всі ці якості в своїй основі мають яскраво виражений емоційний компонент. За результатами вивчення такої складової Я-концепції - динамічного Я було визначено такі дані (рис.1)

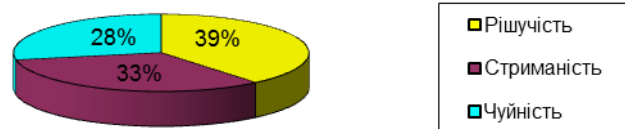

Рис. 1. Кількісні показники вираженості динамічного Я студентів-українців південного регіону

За Я, яким відрекомендуємося, у українських студентів південного регіону були визначені такі особливості (рис.2).

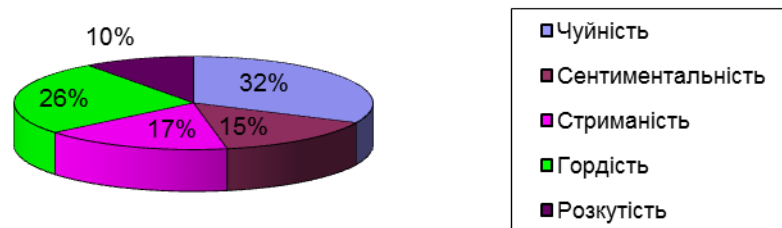

Рис. 2. Кількісні показники .Я, ким відрекомендуємося, українських студентів південного регіону

При вивченні особливостей ідеального Я студентів-українців Південного регіону були отримані наступні дані (табл. 3).

Таблиця 2

Особливості ідеального Я студентів-українців Південного регіону

Якості особистості	Відсоткове співвідношення
Гордість	76%
Рішучість	16%
Чуйність	8%

У студентів південного регіону, які визначили себе представниками російської національної спільноти, були визначені такі особливості складових Я-концепції: 75% російських студентів вважають себе на даний момент життя гордими, а 25% респондентів - рішучими. В динамічному Я було з'ясовано, що 50% російських студентів мають за мету стати рішучими, стільки ж (50%) - більш чуйними. 50% російських студентів у майбутньому хочуть бути відповідальними, 25% - уважними і 25% - рішучими. Ідеальне Я російських студентів представлене такими особливостями: 75% студентів-росіян мають бути рішучими, а 25% мусять стати гордими. За результатами вивчення Я, яким відрекомендуємося, російських студентів було визначено, що 87% студентів-росіян бажають, щоб інші їх вважали більш розкутими, а 13% прагнуть іншим видаватися сміливими.

За допомогою методики А.В. Петровського з'ясували особливості самосвідомості української студентської молоді східного регіону (Я-теперішнє) (табл.4).

Т а б л и ц я 3

Особливості самосвідомості української студентської молоді східного регіону (Я – теперішнє)

Якості особистості	Відсоткове співвідношення
Рішучість	39%
Завзятість	26%
Вразливість	9%
Чуйність	26%

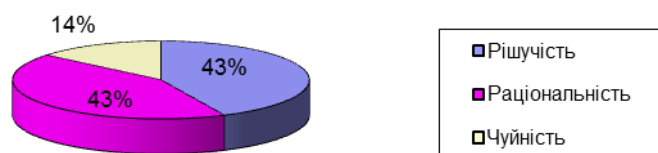

Рис. 3. Кількісні показники динамічного Я студентів-українців сходу

Вивчаючи майбутнє Я студентської молоді сходу, встановили такі особливості (рис. 4).

Рис. 4. Кількісні показники майбутнього Я студентів-українців сходу

При вивченні особливостей самосвідомості особистості студентів-українців були встановлені такі показники (табл.5).

Т а б л и ц я 4

Кількісні показники студентів-українців східного регіону за «Я», яким відрекомендуємось

Якості особистості	Відсоткове співвідношення
Рішучість	52%
Стриманість	35%
Раціональність	18%

В ідеальному Я студентів-українців сходу були визначені такі особливості (табл. 6)

Т а б л и ц я 5

Кількісні показники ідеального «Я» студентів-українців східного регіону

Чуйність	61%
Рішучість	31%
Завзятість	8%

Відповідно в нинішньому Я студентів-росіян східного регіону було визначено, що 75% від загальної кількості студентів-росіян вважають себе на даний момент життя гордими, а 25% респондентів - рішучими. Ідеальне Я студентів-росіян східного регіону мало такі особливості: 50% мають мету стати рішучими, а ще 50 % респондентів – більш чуйними. 50% російських студентів у майбутньому хочуть бути відповідальними, 25% прагнуть стати уважними, а решта (25%) бажають бути рішучими. В динамічному Я російських студентів сходу визначено, що 75% росіян мають бути рішучими, а 25% осіб - гордими. 87% російських студентів бажають, щоб інші їх вважали більш розкутими, а 13% прагнуть видаватися іншим сміливими.

Виходячи з гіпотези нашого дослідження, ми визнали доцільним застосувати вибіркового коефіцієнт конкордації та χ^2 -Пирсона для визначення величини рангової кореляції між двома (і більш) вибірками.

Слабка внутрішньогрупова кореляція і близькість центрів дозволяють зробити висновок про істотну схожість психологічних особливостей груп. Можна зробити висновок, що статистично значущих відмінностей між особливостями Я-концепції студентів-українців і студентів-росіян різних регіонів України не було визначено.

Висновки. У процесі дослідження представлено теоретичне узагальнення і вирішено науково-практичне завдання визначення напрямків вивчення проблеми національної самосвідомості та етнічної ідентичності на підставі впровадження системного підходу.

Основні висновки і результати дослідження зводяться до такого:

1. За даними теоретичного аналізу можна констатувати, що національна самосвідомість як надзвичайно складний процес, в рамках системного підходу виступає в нерозривній єдності своїх складових.

2. Проблема національної самосвідомості та етнічної ідентичності є достатньо розробленою в психологічній літературі. Залишається недостатньо з'ясованим питання ролі етнічної ідентичності у формуванні національної самосвідомості студентів з різних регіонів України.

3. В сучасній науковій літературі визначають декілька підходів до трактування та аналізу ідентичності, найбільш значимими з них є такі: психоаналіз, класичний символічний інтеракціонізм та когнітивно-орієнтований підхід.

4. Студенти південного та західного регіонів, які вважають себе українцями, мають подібні характеристики Я-концепції.

Література

1. Кукушин В.С. Этнопедагогика и этнопсихология [Текст] / В. С. Кукушин, Л. Д. Столяренко – Ростов н/Д., 2000. – 448с.
2. Павленко В. М., Таглін С. О. Етнопсихологія [Текст]: Навч. посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін – К.: Сфера, 1999. – 408с., с.28-29
3. Фрейд З. Тотем и табу [Текст] / З. Фрейд // Я и Оно: в 2-х т. – Т.1., Тбилиси: Мерани, 1991. – 398с.
4. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я [Текст] / З. Фрейд // Я и Оно: в 2-х т. – Т.2., Тбилиси: Мерани, 1991. – 428с.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [Текст]: Пер. с англ. / Э. Эриксон // Общ. ред. и предисл. Толстых А.В., М., 1996. – 344с.
6. Mead G. H. Mind, Self and Society [Text] / G.H. Mead, Chicago, 1976
7. Эриксон Э. Молодой Лютер [Текст] / Э. Эриксон - М., 1996
8. Tajfel H. (Ed) Differentiation Between Social Groups [Text] – New York: Academic Press, 1978.
9. Tajfel H. Social Psychology of intergroup relations [Text] / R. M. Rosenzweig and L.W. Porter (eds) / Annual Review of Psychology, 1982, p. 33.
10. Turner J. The experimental social psychology of intergroup behavior [Text] // Intergroup Behavior/ Eds. J. Turner, H/ Giles / Oxford, 1981, p. 66 – 101.
11. Mead G.H. Mind, Self and Society. [Text] Chicago: University of Chicago Press. 1934.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн – Спб.: Питер, 2002. - 720с.
13. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии [Текст] – М.: Наука, 1977. - 144с.
14. Выготский Л. С. Вопросы возрастной психологии [Текст]: в 6 т.Т. 4 / Л.С.Выготский. - М.: Педагогика, 1984, 432с. Piaget, J., & Weil, A. (1951).
15. Piaget, J., & Weil, A. The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries [Text]: International Social Science Bulletin. 3, 1951. 561-578.

References

1. Kukushin V.S. Jetnopedagogika i jetnopsihologija [Tekst] / V. S. Kukushin, L. D. Stoljarenko – Rostov n/D., 2000. – 448s.
2. Pavlenko V. M., Taglin S. O. Etnopsihologija [Tekst]: Navch. posibnik / V. M. Pavlenko, S. O. Taglin – K.: Sfera, 1999. – 408s., s.28-29
3. Frejd Z. Totem i tabu [Tekst] / Z. Frejd // Ja i Ono: v 2-h t. – T.1., Tbilisi: Merani, 1991. – 398s.
4. Frejd Z. Psihologija mass i analiz chelovecheskogo Ja [Tekst] / Z. Frejd // Ja i Ono: v 2-h t. – T.2., Tbilisi: Merani, 1991. – 428s.
5. Jerikson Je. Idengichnost': junost' i krizis [Tekst]: Per. s angl. / Je. Jerikson // Obshh. red. i predisl. Tolstyh A.V., M., 1996. – 344s.
6. Mead G. H. Mind, Self and Society [Text] / G.H. Mead, Chicago, 1976
7. Jerikson Je. Molodoj Ljuter [Tekst] / Je. Jerikson - M., 1996
8. Tajfel H. (Ed) Differentiation Between Social Groups [Text] – New York: Academic Press, 1978.
9. Tajfel H. Social Psychology of intergroup relations [Text] / R. M. Rosenzweig and L.W. Porter (eds) / Annual Review of Psychology, 1982, p. 33.
10. Turner J. The experimental social psychology of intergroup behavior [Text] // Intergroup Behavior/ Eds. J. Turner, H/ Giles / Oxford, 1981, p. 66 – 101.
11. Mead G.H. Mind, Self and Society. [Text] Chicago: University of Chicago Press. 1934.
12. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshhej psihologii [Tekst] / C. L. Rubinshtejn – Spb.: Piter, 2002. - 720s.

13. Chesnokova I. I. Problema samosoznaniya v psihologii [Tekst] – M.: Nauka, 1977. - 144s.
14. Vygotskij L. S. Voprosy vozrastnoj psihologii [Tekst]: v 6 t. T. 4 / L.S.Vygotskij. - M.: Pedagogika, 1984, 432s. Piaget, J., & Weil, A. (1951).
15. Piaget, J., & Weil, A. The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries [Text]: International Social Science Bulletin. 3, 1951. 561-578.

Макарова Л.Л.

Теоретико-эмпирический анализ особенностей национального самосознания молодежи

Раскрываются теоретические аспекты формирования национального самосознания как необходимого условия успешной социализации личности. Подается также определение личностной и этнической Я-концепций, их особенности и составляющие. Приводятся данные эмпирического исследования особенностей Я-концепции студенческой молодежи, которая относит себя к украинской и русской этническим общностям и проживает в восточном и южном регионах Украины. Делаются выводы о сходных особенностях Я-концепции студентов-украинцев и студентов-русских восточного и южного регионов Украины. Источников – 15.

Ключевые слова: самосознание, Я-концепция, личностная Я-концепция, этническая Я-концепция, самооценка, самопознание, саморегуляция, идентичность.

Makarova L.L.

Theoretical and empirical analysis of the characteristics of the national consciousness of youth

Reveal the theoretical aspects of the formation of national identity as a prerequisite for successful socialization. Served also the definition of personal and ethnic self-concept, their features and components. The data of the empirical studies of the self-concept of students who identify themselves as Ukrainian and Russian ethnic communities and lives in eastern and southern Ukraine. Conclusions about similar features self-concept students Ukrainians and Russian students eastern and southern Ukraine. Sources - 15.

Key words: consciousness, Ya-concept, self-assessment, self-knowledge, self-control, identity.

Макарова Любовь Леонідівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Донецького національного медичного університету ім. М. Горького

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ СОВРЕМЕННОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье представлены взгляды отечественных и зарубежных авторов на вопросы формирования нравственных и духовных ценностей, а также уровень сформированности представлений современной молодежи о духовности. Источников – 17.

Ключевые слова: *духовность, ценности, душа, нравственность.*

Постановка проблемы. Возрождение духовности насущная проблема современного человека. Духовность – неотъемлемая часть человеческой жизни. Вопросы ее созидания издавна волновали человечество. Актуальны они и сегодня. События последних лет, засилье порочности на экранах телевизоров, демонстрация распущенности и беззакония, популяризация насилия, сквернословия, лжи, силы, отнюдь не духовной, и сегодня делают эту проблему актуальной. Никого уже не удивишь сценами ужаса и насилия, разврата и праздной, манящей и соблазняющей жизни. Размыты представления о плохом и хорошем, молодежь дезориентирована в вопросах добра и зла. Что может быть страшнее? Протоиерей Иоанн Гончаров пишет: «Многоразличные иллюзии держат человека в плену ложных представлений, мешают ему познавать свои возможности и свои немощи. Такое незнание может поставить человека на грань духовной и физической гибели» [7, с. 10].

Анализ последних исследований и публикаций. Доктор философских наук, профессор Диана Сергеевна Берестовская в своей монографии «Мыслители XX в. о культуре» обращает внимание на важность переосмысления порисходящего в сознании современного человека на необходимость созидания духовно-нравственных, культурных основ в человеке: «Современное состояние общества на постсоветском пространстве, утрата ценностных ориентиров, необходимость пересмотра духовных ценностей и мировоззренческих идеалов обуславливают поиски новых подходов к решению проблем соотношения мира и человека, к пониманию процессов, происходящих в общественном сознании. В этом плане чрезвычайно важным представляется обращение к великим примерам отечественной истории культуры – личностям, духовный облик которых является для нас примером стойкости и мужества, научной честности, преданности своему делу» [5, с. 47].

Выдающиеся отечественные ученые философы, религиоведы, правоведы, политики, искусствоведы, психологи, писатели, поэты, художники и богословы во все времена в своих работах освещали вопросы духовно-нравственных ценностей. Назовем наиболее известные имена: Ф.М. Достоевский, Л.Н.Толстой, А.П. Чехов, Н. А. Бердяев, А. М. Филомафитский, П. А. Флоренский, С. Н. Булгаков, Н.О. Лосский, И. А. Ильин, А. Н. Леонтьева, Л. С. Выготский, С. Л. Рубинштейн, Л. И. Божович, А.А. Ухтомский, Б.С. Братусь и др.

Именно в духовных ценностях выражаются общественная природа самого человека, условия его жизни.

И.А. Ильин, русский мыслитель, философ, публицист и общественный деятель, считал, что люди должны научиться созерцать сердцем — цельно, искренно, творчески. И это есть проявление духовного начала, которое необходимо возродить в русском человеке [8].

Представитель русской философии Н. О. Лосский рассуждая над вопросами нравственности и духовности пишет: «Нравственность предполагает такое развитие мира и личности, при котором возможна противоположность подлинно бескорыстного и корыстного поведения» [10, с. 97]. Он обращает внимание на необходимость единства

нравственности и абсолютной этики, которые возможны при выполнении определенных условий, а именно: «все ценности должны быть объективны, общезначимы, т.е. иметь значение для каждого субъекта; абсолютная этика должна содержать категорические императивы (безусловные приказания); личность должна быть в теснейшей связи со всеми существами мира, а не замкнута в себе; наличие идеала, отступление от которого приводит к мукам совести и раскаянию; расширение интеллектуального опыта и опыта воли» [10, с. 98]. Все это составляющие духа и могут быть достигнуты при определенном высоком уровне духовности. Таким образом, Николай Онуфриевич подчеркивает, что нравственность и духовность вещи связанные между собой, но не тождественны. Нравственность – это внешнее проявление человека, выполнение им определенных нравственно-моральных норм, а не истинное состояние его внутреннего духовного мира.

Подтверждая вышеизложенное, профессор Московской Духовной Академии А.И. Осипов в своей лекции «Искажения христианства» выразил мысль о том, что нравственность сама по себе не определяет духовное содержание. Он подчеркивает: «Нравственность тогда начинает определять, положительно определять духовность, когда она находится в определенном ключе, т.е. когда человек стремится к исполнению Евангелия в своей жизни. Вот тогда его нравственные поступки могут иметь эту положительную направленность и постепенно приводить человека к тем духовным ценностям, без которых вся нравственность сама по себе ничего не стоит» [16].

Изложение основного материала и результатов исследования. Мораль, или нравственность, как составляющие социальной жизни общества должны быть подчинены духовности. Что касается духовных ценностей, то это прежде всего любовь, милосердие, совесть, честность.

Архиепископ Лука Войно-Ясенецкий в своей книге «Дух, душа и тело» пишет: «Итак, душу можно понимать как совокупность органических и чувственных восприятий, следов воспоминаний, мыслей, чувств и волевых актов, но без обязательного участия в этом комплексе высших проявлений духа, не свойственных животным и некоторым людям. О них говорит ап. Иуда: «Это люди душевные, не имеющие духа» (Иуд. 19). Дух и душа человека нераздельно соединены при жизни в единую сущность... Глубочайшую сущность существа нашего познаем мы не умом, а духом. Самосознание есть функция духа, а не ума» [2, с. 78].

В своей книге он приводит цитату Франка Гранмана: «Ум, конечно, не дух, но лишь выражение, проявление духа. Ум относится к духу как часть к целому. Дух гораздо обширнее ума, но в силу нашей неизменной интеллектуалистической концепции мы видим в уме весь дух» [2, с. 48].

И ниже указывает, что признать существование вполне нематериальной, духовной энергии и считать ее первичной формой, родоначальницей и источником всех форм физической энергии нам мешает только «априорное отрицание Духа и мира духовного». И отрицание это для него упорное и непонятное, ибо «огромное количество фактов императивно принуждает нас считаться с ними и признать наряду с материальной природой безграничный, гораздо более важный мир духовный» [2, с. 55].

Н.А. Бердяев – русский философ и публицист – также посвящал свои работы вопросам духовности: «Завоевание духовности есть главная задача человеческой жизни. Духовность нужна и для борьбы, которую ведет человек в мире. Без духовности нельзя нести жертвы и совершать подвиги... Смысл мира духовен. Дух и духовность перерабатывают, преображают, просветляют природный и исторический мир, вносят в него свободу и смысл» [4, с. 321].

Н.А. Бердяев рассматривает духовность как задачу, поставленную перед человеком в отношении к жизни. Он пишет, что «Духовное развитие есть актуализация возможного». По его мнению, глубинное «я» человека связано с духовностью, которая должна преображать, а не подавлять страстную природу человека. Человек – творческое существо

и, следовательно, должен все время совершать творческий акт в отношении к самому себе. В этом есть самосозидание личности, постоянная борьба с множественностью ложных «я» в человеке. Духовность, идущая из глубины, и есть сила, образующая и поддерживающая личность в человеке [4].

По мнению Н.А. Бердяева, человек обладает внутренней социальностью, он есть социальное существо и реализовать себя может лишь в обществе. Но более справедливое и человеческое общество может быть создано лишь из духовной социальности человека. Однако он выступает против рационализации в вопросах духовности и социальной жизни. Бердяев пишет: «Рационализация социальной жизни не решает ни одного духовного вопроса, духовная жизнь не подлежит рационализации, она ею лишь калечится. Попытки рационализировать и регулировать духовную жизнь лишь обостряют трагический конфликт личности и общества». Проблема страдания и зла, имея социальную сторону, все же не является только социальной проблемой. Это также проблема духовной жизни, т.к. человек не станет счастливее, когда жизнь его более устроится, страдания его утончатся и обострятся. Счастье не может быть организовано [4].

Проблему духовности часто относят к философским, богословским наукам и очень опосредовано к социальным. Н.А. Бердяев указывает, что это также проблема социальная, т.к. человек социален. Уровень духовно-нравственного развития общества отражает его социальное развитие.

В отечественной психологии проблема духовности освещалась в работах А. Н. Леонтьева, Л. С. Выготского, С. Л. Рубинштейна, Л. И. Божович и др.

Доктор психологических наук, профессор Б. С. Братусь рассматривал духовность как божественное откровение, а духовную жизнь как жизнь с Богом и в Боге.

Духовность есть условие движения к вершинной психологии, которая, согласно Л. С. Выготскому, определяет не глубины, а вершины личности. Движение к ним «снизу» лишь со стороны предметной деятельности или со стороны фрейдовского Оно, как бы ни была важна их роль в развитии человека, не только бесплодно, но и опасно. Такое движение неотвратимо приводит к человеку-машине, к искусственному интеллекту, к искусственной интеллигенции. Движение снизу обязательно должно быть дополнено движением «сверху», со стороны Духа. Психологи и педагоги, которые поставят себе такую цель, должны будут погрузиться в духовный опыт человечества, с тем чтобы расширить свое сознание и укрепить собственный дух [6, с. 92].

Духовность (духовное, дух) – называют поиск, практическую деятельность, опыт, посредством которых субъект осуществляет в самом себе преобразования, необходимые для достижения истины, для самоопределения. Точнее, духовность – духовно-практическая (не утилитарная) деятельность по самосозиданию, самоопределению, духовному росту человека. Без нее невозможны ни самостоянье человека, ни величие его [6]. Здесь же можно найти определение души и взгляд на ее природу. Душа до середины XIX в. была предметом изучения психологии. С развитием экспериментальной психологии ее действительным предметом стала психика. «Психология пожертвовала душой ради объективности своей субъективной науки. Психологи не отрицают существования души, но воздерживаются от ее изучения, стараются избегать щекотливых вопросов о ее природе, передают душу и дух по ведомству философии, религии и искусства. Утрата души для психологии не безобидна. Она расплачивается за нее перманентным кризисом, доминантой которого является неизбывная тоска по целостности психической жизни. В поисках целостности психологи перебирают различные методологические принципы, порой нелепые (вроде принципов детерминизма или системности), ищут и перебирают различные единицы анализа, «клеточки», из которых выводимо все богатство психической жизни. В роли таких единиц выступали и выступают ассоциация, реакция, рефлекс, гештальт, операция, значение, переживание, установка, отношение, акт отражения, акция, действие и т.п. Безрезультатность подобных поисков заставляет психологов возвращаться к душе, размышлять о ее возможных

функциях и возможной онтологии. Они вольно или невольно следуют рекомендации М. Фуко: «К главному идешь пятысь...» [6, с. 93-94].

По мнению А.А. Ухтомского, духовный организм человека состоит из: движения, действия, образа мира, воспоминаний, творческого разума, состояния человека, его личности. Они, сформировавшись, существуют «виртуально и наблюдаемы лишь в исполнении, в действии, в поступке, в эмпирическом действительном бытии». Алексей Алексеевич пришел к выводу об энергийной проекции духовного организма (сочетание сил), в котором имеется место душе. Эти силы соприродны душе и подчинены ей.

Фихте говорил, что душа выполняет формообразующую функцию, она и сама есть «форма форм». Т.е. душа характеризует человека, она проявляется в его внешнем облике, в поведении, действиях, поступках, но все это есть отражение его внутреннего мира. Элиот утверждал: то, что впереди нас, и то, что позади нас, ничто по сравнению с тем, что внутри нас.

Возможно, в работе души таится искомая учеными и художниками целостность человека, являющаяся камнем преткновения для психологии, давно мечтающей собрать воедино уже детально изученные изолированные психические функции и ищущей законы их взаимодействия (В. П. Зинченко).

В современных философских исследованиях духовность рассматривается как способ человеческого бытия, который задает ценностные ориентиры его жизнедеятельности, являясь основополагающим качеством человека. В. С. Барулин относит к духовности все проявления внутреннего мира человека. Он пишет о том, что Духовность человека есть детерминационно-императивный компонент человеческого бытия, а человеческое бытие в свою очередь – это не просто существование и воспроизводство этого существования, это всегда деяние, деятельность, всегда вторжение в наличную существующую реальность, ее преобразование, созидание, переделка, созидание самого себя. Он размышляет над тем, какая сила осуществляет руководство деятельностью человека, направляет ее, организует, корректирует. В. С. Барулин под такой силой в человеческой деятельности подразумевает сознание человека, его духовность вообще [3, с. 228].

Согласно мнению философа С. Б. Крымского, принцип духовности, созвучный нашему времени, должен основываться на идеи нравственного интеллекта, сочетающего моральный ум и разумную эмоцию. Он пишет о том, что духовность – это способность переводить универсум внешнего бытия во внутреннюю вселенную личности на этической основе, способность создавать тот внутренний мир, благодаря которому реализуется себестождественность человека, его свободы перед постоянно меняющимися ситуациями. Духовность в конечном счете приводит к смысловой космогонии, соединению образа мира с нравственным законом личности [9].

В новейшем философском словаре есть такое определение духа, духовности, нравственности: «Дух человека – (от греч. *пнеума* – дыхание, дух, лат. *animus*) – главное в целостной телесно-душевно-духовной природе человека; источник жизни и средоточие активности души. Духовность – состоит и в способности устанавливать свободные, продуманные и ответственные отношения с другими духовными существами, брать на себя ответственность за существа низшего ранга. Нравственность – определяющий аспект культуры, ее форма, дающая общее основание человеческой деятельности, от личности до общества, от человечества до малой группы. Она включает возможность разнообразия нравственных идеалов, связанных с различными вариантами единства интеграции общества, тех культурах, где формирование нравственного основания переживает длительный кризис [11].

Об осмыслении своего назначения, о поиске духовности и смысла жизни о влиянии социума на бытие человека пишут и зарубежные психологи: Р. Мэй, Э. Фромм, К.Г. Юнг, В. Франкл.

Человеческая духовность не просто неосознанна, а неизбежно бессознательна, говорил В.Франкл. Он отмечал: «Духовность, свобода и ответственность – это три

экзистенциала человеческого существования... То, что может противостоять всему социальному, телесному и даже психическому в человеке, мы и называем духовным в нём... Человек вообще является человеком тогда и постольку, когда и поскольку он как духовное существо выходит за пределы своего телесного и душевного бытия» [15, с. 48-59]. По его мнению, современный мир привел человека к утрате смысла жизни, совести к отсутствию целей, к духовной пресыщенности.

Митрополит Антоний Сурожский ставит вопрос о соотношении науки и религии, знания и духовности. Есть ли между ними точки соприкосновения? Он отвечает на этот вопрос таким образом: «Часто ставится вопрос: могу ли я, культурный, научно образованный человек, быть верующим? Не является ли понятие веры несовместимым с понятием научной образованности? ...Проникновение в тайну тварного мира, видение того, что он представляет, благоговейное отношение к нему и та неутомимая умственная честность, которая необходима для этого и развивается через это, мне кажется, чрезвычайно плодотворны, потому что честный, добротный ученый, который стоит перед тайной с живым интересом, с желанием в нее проникнуть, который может отстранить свои предрассудки, свое предпочтение той или другой теории, готов принять объективную реальность, какова бы она ни была, готов быть честным до конца, – такой ученый может перенести вот этот строй на всю свою внутреннюю жизнь» [17, с. 58-62].

Учитывая вышеизложенное можно задаться вопросом о необходимости формирования духовно-нравственных ценностей в среде современной студенческой молодежи. Нужно ли говорить о духовности и нравственности с людьми светскими, современными, молодыми, или это удел людей верующих? Что думают молодые люди о вопросах духовности, нравственности, совести? Понимают ли различия? Хотят ли знать о них, развиваться? Нужно ли говорить о таких категориях с будущими психологами, специалистами, чье прямое предназначение работать с бытием другого, с его представлениями о реальности, с формирующимся или уже сформировавшимся внутренним миром.

Игнорировать эти вопросы все равно, что строить дом без фундамента, который будет стоять какое-то время, но при первом дуновении ветра, может легко разрушиться.

Павел Флоренский, российский энциклопедист XX века, свое предназначение как преподавателя видел в следующем: «...основная задача, которую нужно поставить мне, по свойствам моего образования, это по преимуществу «кафартика», т.е. очищение ума от ложных предпосылок и догматов современности, от ложной науки и ложной философии, чтобы чистым оком ума учащиеся научились взирать на область духовную, благодатью открываемую... я считаю, что вовсе не столь нужно научить системе того или другого философа, как выпрямить самые понятия и тем облегчить путь грядущему в душу Христу» [1, с. 38].

А что является надежным укреплением современного молодого человека? Как и в прошлом бездуховном веке, так и сегодня – это формирование жизненных ориентиров, четких представлений о нравственности, ответственном поведении, духовном развитии.

Работа с молодыми людьми показала, что устремления современного подрастающего поколения в большей степени иллюзорные, оторванные от реальности, носят потребительский характер, направлены на достижение материальных благ, карьерного роста. Но можно ли достичь этих вожеленных благ, не опираясь на основы духовности, нравственности?

Для изучения поставленных вопросов был проведен опрос, который на наш взгляд, высвечивает некоторые аспекты воззрений студентов-психологов на духовно-нравственные ценности, а также проведен анализ сочинений на тему «Что такое духовность?», «Нужна ли человеку совесть?» и «Возможно ли в современном мире быть честным человеком?».

В опросе принимали участие 42 человека, студенты специальности психология 1-5 курсов. Из них муж. – 28%; жен. – 71%. Средний возраст 19 лет.

Ответы на вопрос «Что такое духовность?» были таковы: духовность как понятие нравственности и морали рассматривают – 51% опрошенных; к Высшему, Божественному понятию относят духовность – 21% молодых людей; не смогли ответить на этот вопрос – 28% студентов.

При этом 45% считают, что в современном вузе нравственно-духовному воспитанию совершенно не уделяют внимания, 38% не согласны с этим утверждением. К сожалению, ни один из студентов не дал точного ответа на вопрос, в рамках какого предмета эти темы рассматриваются преподавателями. Либо студенты не помнят, не осознают, либо преподаватели о чем угодно, но только не об этом.

К введению в вузе курса по нравственно-духовному воспитанию студенты отнеслись не однозначно: положительно – 62%; отрицательно – 14%; затруднились ответить – 24%.

Такая же ситуация и с пониманием значения семейных традиций. 54% участвующих в опросе считают, что чтят семейные традиции, по крайней мере знают о них. 19% опрошенных считают, что в семье нет традиций. 26% только иногда вспоминают о том, что в семье вообще есть традиции. Причем к семейным традициям студенты относят в первую очередь празднование дней рождения, новогодних праздников, Рождество Христово и Пасху. О национальных праздниках упомянули студенты татарской национальности. 43% студентов вообще ничего не написали о семейных традициях.

На вопрос «К кому бы Вы обратились за помощью в трудной ситуации?» студенты ответили таким образом: к родителям – 57%; к друзьям – 52%; к психологу – 0%; к священнику – 0%; к экстрасенсу – 0%; ни к кому – 19% участников. Что свидетельствует в первую очередь о непопулярности психологов в среде будущих специалистов-психологов. В основном они опираются на помощь родителей, реже друзей, а в общей сложности мало доверяют миру людей.

Достичь материального благополучия хотят 59% студентов; иметь высокий социальный статус 31%; о тихой семейной жизни мечтают – 54% опрошенных; быть как все, не выделяться хотят – 5%; покинуть пределы Украины хотят – 12%; желание быть знаменитыми у студентов практически отсутствует – 0%. Всего 5% опрошенных испытывают гордость за свою страну, остальные участники выразили свое негативное отношение к государству, в котором живут. Некоторые высказывали желание покинуть страну, т.к. считают ее неперспективной (10%). Зато студенты смело готовы гордиться собой – 35% опрошенных указали на это.

К духовному росту стремятся лишь 24% исследуемых, к карьерному – 43%, к интеллектуальному развитию – 71%.

40% студентов считают себя духовно здоровыми людьми, но, к сожалению, не могут пояснить, что это значит. 21% не относят себя к таковым и 38% не смогли оценить свое здоровье с точки зрения духовности, т.к. это понятие для них абстрактно, непостижимо, непонятно. По мнению самих студентов, это происходит потому, что они не могут его (духовное здоровье) измерить, вычислить, проверить экспериментальным путем.

12% опрошенных недовольны своей внешностью, они хотели бы поменять ее, прибегнув к услугам пластических хирургов.

24% с радостью отказались бы от своих привычек, считая их негативными, мешающими здоровью и дальнейшему профессиональному росту. К привычкам относят как курение и употребление спиртного, так и лень, нежелание учиться, реализовывая весь свой потенциал.

21% студентов не устраивает их образ жизни, который они хотели бы изменить, но не меняют, т.к. считают, что времени впереди еще достаточно, и измениться можно в любой момент. Обращали внимание молодые люди и на внутреннее состояние, которое не удовлетворяет 33% учащейся молодежи, принимавшей участие в опросе.

О смысле жизни задумывались 28% опрошенных, 36% студентов никогда не думали об этом. По мнению студентов, смысл жизни заключается в том, что бы жить, а не существовать, достичь, добиться чего-то в жизни. Они также считают, что: смысл жизни в

самой жизни; в полезных делах и действиях, которые делает человек; в познании смысла жизни; в духовном и физическом благополучии; в удовлетворении своих потребностей; в продолжении жизни; в том, что бы помогать людям и не жалеть о прожитом; в достижении целей, планов; в создании крепкой семьи; в том, что бы прожить максимально счастливую жизнь; оставить после себя что-то существенное; в материнстве, в духовном и материальном равновесии; в благополучии и здоровье близких людей; в том, что бы не навредить никому в жизни, не принести вреда; в свободе.

Пожертвовать отношениями с родными, близкими, друзьями ради материальных благ, карьеры, славы или статуса способны 14% студентов; не способны на такое 83%; не смогли определиться с выбором 2% опрошенных.

Ради достижения цели на обман готовы пойти 28% молодежи; на террористические действия 2%; на предательство и подлость 7%; не способны на такие поступки 24% студентов; эти действия не соответствует моральным принципам у 38% учащихся.

Приходилось лгать в своей жизни 64% опрошенных молодых людей; никогда не лгал всего 1 человек, что составляет всего 2% от общего количества участников.

54% среди участников опроса считают, что безо лжи прожить невозможно; 9% считают это возможным. По мнению студентов, лгать необходимо для спасения и чаще самого себя. Многие считают, что есть ситуации, в которых надо лгать, и жизнь безо лжи скучна и невозможна. При этом следует отметить, что 71% студентов считают себя честными людьми и только 14% – нет.

Что касается совести, то ответы были такого содержания: совесть нужна, т.к. она показывает, что сделано что-то неправильно; она бесполезна; с ней трудно; она иногда невозможно тяжела; она вызывает страх и тревогу; совесть для «слабаков», сильные идут к цели не взирая ни на что.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что представления молодых людей о духовности и нравственности перепутаны, размыты. Они считают себя людьми честными, но при необходимости с легкостью пойдут на обман ради достижения цели. Более того лозунгами: «Ради спасения» или «Обман во благо» – можно оправдать какую угодно ложь и при этом чувствовать себя абсолютно спокойно.

На вопросы: «На что опереться при принятии решения? Как разобраться хорошо ли ты поступаешь или плохо?» часто студенты не дают конкретных ответов. Они пытаются скрыть истинную картину их представлений за случайностями, обстоятельствами, непредвиденностью жизни. Получается, что все принципы и правила можно изменить в угоду этим меняющимся обстоятельствам. И тогда жить становится совсем легко, только непонятно откуда у совсем еще молодых людей появляется такая внутренняя неудовлетворенность жизнью, собой, окружающей действительностью. А лозунг: «Живи легко и просто!» – увы, не приносит морального удовлетворения и не способен заглушить зов совести.

Выводы. Из вышесказанного следует, что четкие представления о нравственных, моральных, духовных ценностях в молодежной среде не сформированы. На сегодняшний день темы духовности и нравственности в молодежной среде не популярны. Вернее они декларируются, но не используются. Эти понятия абстрактны и непонятны. Если с нравственностью как-то можно разобраться, то с духовностью намного сложнее. Действительно, измерить ее невозможно, пощупать, опредметить тоже. Но это не значит, что ее не существует. Профессор Войно-Ясинецкий, отвечая общественному обвинителю Я.Х Петерсу на вопрос о вере, сказал, что он действительно не видел Бога, «но много оперируя на мозге и открывая черепную коробку, никогда не видел там также и ума, и совести там тоже не находил» [12]. Следовательно, если мы не можем что-либо изучить, доказав научным эмпирическим или экспериментальным путем, то этого не существует. У В.Ф. Войно-Ясинецкого были жизненные ориентиры, ценности на которые он опирался в жизни. Они ясны и прозрачны. Откуда же взяться жизненным ориентирам у современной молодежи? Вопрос остается открытым. Только очень бы хотелось душу

вернуть психологии. А вместе с ней и духовность. В брошюре священника И. Полякова «Вера, психика, здоровье» есть высказывание о том, что «телом занимается врач, душой психолог, а духом священник» [13]. Найти бы точки соприкосновения и формировать духовно-нравственные принципы, жизненные ориентиры, на основании которых молодое поколение (и будущая плеяда специалистов психологов в том числе) было способно строить свою жизнь, отношения, грамотно использовать профессиональную этику.

Литература

1. Андронник (Трубачев), игум. «Обо мне не печальтесь...»: Жизнеописание священника Павла Флоренского. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2007 – 152 с.: ил.
2. Архиепископ Лука (Войно-Ясинецкий). Дух, душа и тело. – Издательство Симферопольской и Крымской епархии, 2002. – 136 с.
3. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник. – Изд. 2-е. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 560 с.
4. Бердяев Н. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. О назначении человека. М.: Республика, 1993. – 383 с.
5. Берестовская Д.С. Мыслители XX века о культуре. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2010. – 150 с.
6. Большой психологический словарь. Под редакцией Мещерякова Б.Г., Зинченко В.П. М.: СПб, 2008 – 409 с.
7. Гончаров Иоанн прот. Многие ищут войти, и не возмогут». Симферополь, Изд. «Родное слово», «Н. Орианда», 2008. – 188 с.
8. Иван Ильин. Поющее сердце. Книга тихих созерцаний. – М.: АСТ, АСТ, 2007. – 320 с.
9. Крымский С.Б. Контуры духовности; Новые контексты индивидуальности // Вопросы философии № 12, 1992. – 213 с.
10. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра: Основы этики; Характер русского народа. – М.: Политиздат, 1991. – 368 с.
11. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. — Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
12. Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). Автобиография. Я полюбил страдание. — М.: Издательство Сестричества имени святителя Игнатия Ставропольского, 2008. — 192 с.
13. Священник Игорь Поляков. Вера, психика, здоровье. Изд. «Сатисъ», 2008. – 62 с.
14. Франкл В. Духовность, свобода, ответственность // Психология личности в трудах зарубежных психологов / Сост. и общая редакция А.А. Реана. – СПб: 2000. – С. 245-254
15. Франкл В. Человек в поисках смысла М.: «Прогресс», 1990. – 266 с.
16. Осипов А. И. Нравственность и духовность. Фрагмент лекции «Искажения христианства». СВЯТООТЕЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА http://azbyka.ru/nravstvennost_i_duhovnost/2g1-all.shtml
17. Электронная библиотека "Митрополит Антоний Сурожский" / 3-я международная Конференция, Москва, 21-23 сентября 2011/ <http://www.metropolit-anthony.org.ru/index.htm>

References

1. Andronnik (Trubachev), igum. «Obo mne ne pechal'tes'...»: Zhizneopisanie svjashhennika Pavla Florenskogo. – М.: Izdatel'skij Sovet Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi, 2007 – 152 s.: il.

2. Arhiepiskop Luka (Vojno-Jasineckij). Duh, dusha i telo. – Izdatel'stvo Simferopol'skoj i Krymskoj eparhii, 2002. – 136 s.
3. Barulin V.S. Social'naja filosofija: Uchebnik. – Izd. 2-e. – M.: FAIR-PRESS, 2000. – 560 s.
4. Berdjaev N. Jekzistencial'naja dialektika bozhestvennogo i chelovecheskogo. O naznachenii cheloveka. M.: Respublika, 1993. – 383 s.
5. Berestovskaja D.S. Mysliteli HH veka o kul'ture. – Simferopol': IT «ARIAL», 2010. – 150 s.
6. Bol'shoj psihologicheskij slovar'. Pod redakciej Meshherjakova B.G., Zinchenko V.P. M.: SPb, 2008 – 409 s.
7. Goncharov Ioann prot. Mnogie poishhut vojti, i ne vozmogut». Simferopol', Izd. «Rodnoe slovo», «N. Orianda», 2008. – 188 s.
8. Ivan Il'in. Pojushhee serdce. Kniga tihih sozercanij. – M.: AST, AST, 2007. – 320 s.
9. Krymskij S.B. Kontury duhovnosti; Novye konteksty individual'nosti // Voprosy filosofii № 12, 1992. – 213 s.
10. Losskij N.O. Uslovija absoljutnogo dobra: Osnovy jetiki; Harakter russkogo naroda. – M.: Politizdat, 1991. – 368 s.
11. Novejshij filosofskij slovar' / Sost. A.A. Gricanov. — Mn.: Izd. V.M. Skakun, 1998. – 896 s.
12. Svjatitel' Luka Krymskij (Vojno-Jaseneckij). Avtobiografija. Ja poljubil stradanie. — M.: Izdatel'stvo Sestrichestva imeni svjatitelja Ignatija Stavropol'skogo, 2008. — 192 s.
13. Svjashhennik Igor' Poljakov. Vera, psihika, zdorov'e. Izd. «Satis#», 2008. – 62 s.
14. Frankl V. Duhovnost', svoboda, otvetstvennost' // Psihologija lichnosti v trudah zarubezhnyh psihologov / Sost. i obshhaja redakcija A.A. Reana. – SPb: 2000. – S. 245-254
15. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla M.: «Progress», 1990. – 266 s.
16. Osipov A. I. Nравstvennost' i duhovnost'. Fragment lekcii «Iskazhenija hristianstva». SVJaTOOTEChESKAJa BIBLIOTEKA http://azbyka.ru/nravstvennost_i_duhovnost/2g1-all.shtml
17. Jelektronnaja biblioteka "Mitropolit Antonij Surozhskij" / 3-ja mezhdunarodnaja Konferencija, Moskva, 21-23 sentjabrja 2011/ <http://www.metropolit-anthony.orc.ru/index.htm>

Максимова О.В.

Духовно-моральні цінності в уявленнях сучасної студентської молоді

У статті представлені погляди вітчизняних та зарубіжних науковців на питання духовно-моральних цінностей людей та результати дослідження рівня їхньої сформованості в уявленнях сучасної молоді. Джерел – 17.

Ключові слова: *духовність, цінність, душа, моральність.*

Maximova O.V.

Duhovno and moral values in views today's college students

The article presents the views of domestic and foreign authors on the issues of formation of moral and spiritual values, as well as the level of formation of representations of contemporary youth spirituality. Sources – 17.

Key words: *creativity, creative industries, creativity, creative personality.*

Максимова Олена Василівна – викладач кафедри психології Кримського факультету Запорізького національного університету

PSYCHIC NORM AS A MULTIDIMENSIONAL PERSONALITY CRITERION WHICH DETERMINES THE VECTORS OF ITS ADAPTATION STRATEGIES

This article is devoted to the philosophical understanding definition of the category norm and description features of norms of the psyche of the modern man. There were analyzed main approaches of determination the rules that exist in medicine, biology and psychology. There was given characteristic of conventional statistical, nosology and sociocultural approaches in determining the boundaries of mental norms. There was shown an ambiguity in the understanding of the different social and cultural traditions. There were described the problems of the present stage of development normology, disclosed a trend of expansion of normative regulation. The authors offer an innovative interpretation of the notion of norm as multidimensional, multilevel and dynamic entity. There was first introduced the concept of "norm brims" as the area of the existence of variety of values and norms and defined temporal nature of normative spaces. It is proposed the usage of a systematic approach in description of the boundaries of mental norm as an indispensable condition of normalization today. Sources - 9, Fig. - 1.

Key words: norm, norm brim, mental norm, temporal norm brims, norms and pathology, normology, normative regulation, coping - resource.

Formulation of the problem. The relevance of the research of psychic norm as multidimensional criteria of personality is determined by the diversity of existing approaches to norms and criteria of its assessment, the complexity of the development of a common definition of mental norm.

The peculiarity of current ideas about the «normality» lies in necessity of refusal from the state of fragmentation in science on schools, directions and paradigms and integrations of interdisciplinary researches in a single multi-dimensional concept of mental rules in psychology and philosophy.

The analysis of last researches and publications. Category of norm belongs to quite difficult to certain concepts in virtue of its various meanings and nonspecificity. Applying the concept of norm to a person, it is necessary to separate hard enough constants of biochemical and biophysical gradients (pH, temperature, oxygenation of the blood and many other indicators), necessary for normal functioning of the organism, from the contingent, conventional norms of a wide range of social and personal regulation [1; 2].

The most often in everyday terms we consider the norm something ordinary, usual, which occurs in the vast majority of cases. Therefore, the widespread perception of the norm, traditionally taken in anthropology, psychology and medicine, as a set of statistical indicators characterizing single individual of a certain population; as the medians in the socio-cultural sample or standard average value of the attribute (for example: the height average, weight, number of years of life, the average income, etc.).

In psychiatry the individual is originally considered to be mentally healthy, as long as the contrary is not proved. Thus the fact of mental rules and mental health is confirmed or refuted through the concept of disease. Such an understanding of the psychic norm and health is the foundation of nozocentric concept [3; 4; 5].

Along with the traditional, accepted in medicine model, which describes the norm through forked opposition of the norms of - illness or pathology, some researchers are trying to use social and psychological models of norms and health. In these models the mental health of an individual or group of individuals can be assessed only on the basis of the following main areas of mental activity, as the level of cognitive processes, level of health, the interests of personality, social activity, interpersonal relations and behavior in micro - and macrosocial areas, psychosomatic communication, methods of adaptation and psychological protection [5,6,8].

The blurring of views on the borders between the norm and pathology in psychology evidenced, for example, the definition of Brown, who thought possible to be guided by

understanding of mental norms as the ability to have a place of work, family, not to have conflict with the law and to use conventional opportunities for pleasure [7].

It is now several approaches to the definition of mental norms: adaptation (V.P. Petlenko, E.L. Shherbina, 1995; G.I. Caregorodcev, 1979), the statistics (A. Anastazi, 1982; M.K. Akimova, V.T. Kozlova 1985; L.F. Burlachuk, 1989; K.M. Gurevich, 1985), approaches that identify the norm and standard, rule and measure (M.I. Bobneva, 1978; V.D. Mojiseev, 1965; P.K. Anohin, 1978), descriptive approaches to the rules as to the ideal (B.S. Bratus', 1988; Ju.M. Zabrodin, 1980; V.V. Luchkov, V.R. Rokitjanskij, 1987) and approach, in which define of norm is stated on intuition is stated, experience of a psychologist and a doctor (A.F. Anufriev, 1993).

The traditional criticism of statistical criteria of norm reflects the problem of multidimensionality of a person. How much the individual can conform to the norm? In the presence of properties variety and criteria of their description, a person under description and diagnosis, permanently withdraw from compliance with these criteria. The more active is a person, the more «mistakes» are done, the less ability to conform to the norm for every single criterion. The norm is not only quantitative, but also qualitative definition. The construction of disparate properties in the generalized characteristics of a person, his psyche partly determines a norm to the person. In general, a normal person can have some facets of pathological variations signs. In the description of the psyche on many criteria: mental processes, intellect, character traits, emotional and affective states of a person may not fully conform to the norm. At the same time there can be saved a substantive factor of integrity of the individual and of its relations with the world. This means that the overall holistic conclusion will be provided by selected characteristics, or it is necessary to look for the ways to assess the aggregate disparate values of a set of indicators?

The aim of the article - theoretical basis of a systematic approach to the definition of the norm, according to the assessment of the set of indicators of mental health and their influence on the formation of coping-resource of a person.

The main content. Application of a systems approach as a whole shows in this topic that the psychic norm - is a multi-dimensional, multi-level and dynamic formation. A lot of anatomic-physiological, biochemical and especially the psycho-emotional and personal function of the human body cannot be defined by a specific number, and therefore the norms take the form of intervals, with the changing limits.

Expansion of the limits of the norm from the defined number or the value to the interval - reflects the expansion of our understanding of the norms for the described objects from one-dimensional, linear to two-dimensional - plane, that creates a specific "norm brim" (NB). Introduction of the term "norm brim" of the objects reveals the dynamic character of this concept. It is worth noting that there is virtually an unlimited number of NB, which reflect the multifaceted nature of the organization of the modern life person and have in mind regulation in the different aspects of the world of reality: social, psychological, educational, cultural, political, philosophical, moral and ethical, etc. Thus, we must not live in a 2-dimensional, but in the N-dimensional world of norms, depending on the number (N) "norm brims" devoted to the society and are reflect in the mind (Fig.1).

Limitations of the variety of possible manifestations of the subjects, objects and processes and phenomena of conventional - suspended in fact outside, and there is a process of normalization, which leads to a rather rigid actual separation barriers and borders in the minds of people belonging to different social, religious, political and other communities.

Based on the described, the picture of the individual, including mental norm can be represented as a complex, multi-dimensional figure formed by intersecting and superimposed on each other NB and understanding about the group, conventional norms can be represented as individual variation of norms in the general conventional NB.

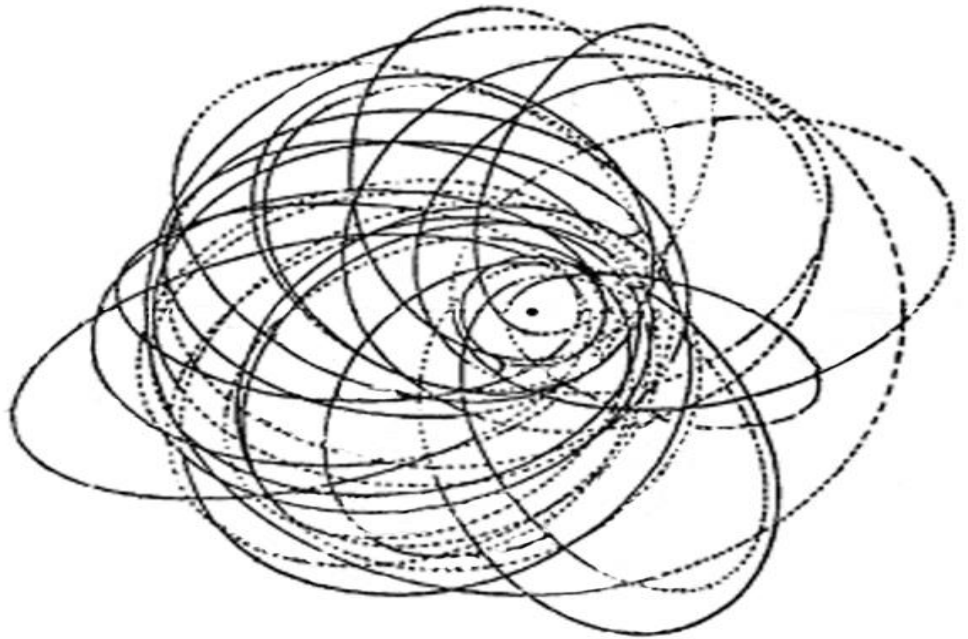

Fig.1 variety of conventional norm brims

Understanding the norm changes not only in connection with the expansion of capabilities of our knowledge, but with the passage of time, with changing of their traditional way of life, changing paradigms of thinking. It varies greatly in different socio-cultural and religious communities, depends on a huge number of factors such as: the time and place of birth, peculiarities of education and upbringing, family traditions and income, lifestyle, etc.

Historically, the process of normalization consisted slowly, long, firmly cementing the only reasons of each separately represented ethnic group. Any individual output beyond accepted scope in this community, was seen as an anomaly in traditional communities rather severely punished up to expulsion from the team. For a long time the struggle for survival in difficult environments and maintaining authenticity of subjects excluded the possibility of expanding the boundaries of the norm.

In any concrete period of human development the concept of the norm reflected certain ideological cut, determining the views of majority on the manifestation of subjects, objects, processes and phenomena. This cut can be roughly described as "temporal norm brim" (TNB).

TNB constantly drifting in the multidimensional world of norms. ☒

You can separately define a group of severely limited biological structural features of the species *Homo sapiens* fields norm - anatomical, morphological, physiological, biochemical, homeostatic and others. This is clearly limited to fields that had changed in the course of decades. Centennial epochal shift these fields called acceleration has not yet received a definitive explanation, though not touched all aspects and parameters, turning mainly morphological. According to most modern anthropologists, the possibility of biological evolution of our species is almost exhausted. Ongoing changes in human morphology can be regarded as involitional and often described by the terms "atrophy" of certain types of sensory perception and muscle system, thinning of skull and skeleton, "retardation" of the social and mental age. Pronounced growth (increase loads) occurs only in areas related to receiving and processing information flows. In the modern man is constantly influenced "information noise" and become her inseparable companion, especially when staying in large cities and metropolitan areas. The opposite Constant stimulation of the central nervous system causing landslides and

functional abnormalities that are manifested by a complex disease "modern civilization" - neurosis, sleep disorders, diseases of the cardiovascular system, high blood pressure, gastritis, autonomic disorders and others have become commonplace and are perceived by most people as the "norm."

Here can be separately defined a group of severely limited by the biological structural features norm brim the species *Homo sapiens* - anatomical, morphological, physiological, biochemical, homeostatic and others. These are clearly limited brims that had changed little in the course of decades. Centennial epochal drift of these brims called *acceleration* has not yet received a definitive explanation, though he didn't touched all aspects and parameters, turning mainly morphological. According to most modern anthropologists, the possibilities of biological evolution of our species are almost exhausted. Ongoing changes in human morphology can be regarded as involuntal and often described by the terms "atrophy" of certain types of sensory perception and muscle system, thinning of skull and skeleton, "retardation" of the social and mental age. Pronounced growth (increase loads) occurs only in spheres related to receiving and processing of information flows. The modern person is constantly influenced by "information noise" and become her inseparable companion, especially when staying in large cities and metropolitan areas. The opposite constant stimulation of the central nervous system causing landslides and functional abnormalities that are manifested by a complex disease "modern civilization" - neurosis, sleep disorders, diseases of the cardiovascular system, high blood pressure, gastritis, autonomic disorders and others have become commonplace and are perceived by most people as the "norm."

Psychological pressure provided by multiple stressors of modern life leads to depletion of adaptive resources. Effective opposition to aggressive environmental influences associated with stress unconscious psychological defense mechanisms and active cognitive effort with forming the most effective individual coping styles. The aim of overcoming crisis lies in restoring the normal parameters of individual existence, and individual coping style is a quintessential of generalized experience of overcoming crisis situations. Individual norms and rules imposed by society, can be a guide and be important coping resource that promotes rethinking of traumatic situation, finding the most effective means of resolving problems encountered.

Trends in the current temporary period are such, that a large number of people belonging to different traditions and have different historical, philosophical, religious, cultural experience, accept the norm "European norms and values." Their global and unquestionable character naturally is under a treaty-based foundation. Group "norm brims" that determines the daily lives of our contemporaries is extremely changeable. It is constantly exposed to trends of "fashion" and almost constantly "drifting." Trends are changing in small and large: the usual manner of dress, preferred colors, objects of daily life, the ways and forms of communication stereotypes, behavioral, geometry habitat, cultural values, ideals and their carriers.

Many parameters of these norm brims are not clearly defined, vague, hardly limited. Discussion of standardization issues in these areas is a huge space in the media: on modern television, multipage spreads of patchy contemporary newspapers and magazines, online virtual space. The result of wasted resources and time attention of viewers, readers and users is to impose temporary trends and shifts in the appropriate NB that lead more stable members of society to banal conclusions like "the taste and color no friends."

Law norm is constantly developing and rapidly expanding. Trends of modern Western civilization manifested in the evolution of "democratic" grounds - constant improvement, expansion and detailed legislative framework governing society. Every day in different countries there are discussed, accepted and recorded dozens of new laws, decrees and regulations governing various aspects of interaction between people. The laws are often obsolete, failing to be adopted and enter into force. Legal registration diversity of human relationships in the 21st century reaches absurd manifestations: marriage contracts, claims of children to their parents

and juvenile justice, gay marriage and adoption of children, and laws prohibiting the wearing of the veil for policemen and more.

There occurs a bundle of cultural norms field: the allocation of many modern youth subcultures (fans of different directions in music, sports clubs and fans of extreme sports, fans of rock-pop stars and fans of various esoteric teachings and martial arts). There is rapidly increasing a number of virtual communities and groups in social networks space Internet - networks organized by common interests. Ability to communicate incognito increases the number of communities of clearly abnormal orientation - organized group of people who think about suicide, or those interested in child pornography. Forming of a powerful mass culture led to the leveling of individual, ethnic and cultural characteristics of today's youth. Its positions are rapidly losing even traditionally closed communities of the East (Japan, China, Korea). The problem of identification of young people are often resolved quickly and primitively by means and financial flows of advertisers. The question of understanding life attitudes and values are not discussed, but simply postulated in the simplified form of the consumer.

In historical aspect there are notable periods of absence conventional norms or fuzziness and uncertainty of their borders in stages of anarchist anarchy, revolutions and others. These stages change by fragments of hard regulation of the war time and dictatorships during the formation of a new paradigm of the social contract.

Conclusions. Presented concept of norm can properly explore the norm brims of any objects and phenomena, not contradictory combining physical, biological, social, cultural and other aspects.

Conceptually, the norm can be represented as a complex multi-vector figure, consisting of sections and connections of unlimited number of norm brims dynamically drifting relative to each other in time.

To assess mental standards as a set of discrete values of multiple indicators should be a systematic approach in which mental norm emerges as multi-dimensional, multi-level and dynamic entity.

Dynamic mental norm is a part of individual coping strategy of personality and is involved in determining the vector of its adaptive strategies.

Literature

1. Апанасенко Г. Л., Ширяев В. Н. Учение о здоровье: проблемы методологии / Апанасенко Г. Л., Ширяев В. Н. // Философские проблемы медицины и биологии. — 1989. — Вып. 21. — С. 40–46.
2. Васильева О. С., Филатов Ф. Р. Психология здоровья человека. Эталоны, представления, установки / Васильева О. С., Филатов Ф. Р. — Москва: Академия, 2001. — 352 с.
3. Виггенс О., Шварц М. Кризис современной психиатрии: потеря личности / Виггенс О., Шварц М. // Независимый психиатрический журнал. — 1999. — Т. 4. — С. 5–8.
4. Ганнушкин П. Б. Постановка вопроса о границах душевного здоровья / Ганнушкин П. Б. Избранные труды. — М.: Медицина, 1964. — С. 97–108.
5. Нуллер Ю. Л. Парадигмы в психиатрии / Нуллер Ю. Л. — Киев, 1993. — 32 с.
6. Холмогорова А. Б. Биопсихосоциальная модель как методологическая основа изучения психических расстройств / Холмогорова А. Б. // Социальная и клиническая психиатрия. — 2002. — № 3. — С. 97–102.
7. Brown B. Psychiatry — an international perspective / Brown B. // Nord. Psychiatr. Tidsskrift. — 1980. — Vol. 34, № 2. — S. 93–110
8. Kandel E. R. A new intellectual framework for psychiatry / Kandel E. R. // American Journal of Psychiatry. — 1998. — Vol. 155. — P. 457–469.
9. Jorm A. F. Mental health literacy / Jorm A. F. // British Journal of Psychiatry. — 2000. — Vol. 177. — P. 396–401.

References

1. Apanacenko G. L., SHirjaev V. N. Uchenie o zdorove: problem'i metodologii / Apanacenko G. L., SHirjaev V. N. // Filosofskie problem'i meditsin'i i biologii. - 1989. - V'ip. 21. - С. 40-46.
2. Vacileva O. C., Filatov F. R. Psihologija zdorovja cheloveka. Etalon'i, predstavlenija, uctanovki / Vacileva O. C., Filatov F. R. - Moskva: Akademija, 2001. - 352 с.
3. Viggenc O., SHvarts M. Krizic covremenno' pchiatrii: poterja lichnosti / Viggenc O., SHvarts M. // Nezavicim'i' pchiatrichecki' jurnal. - 1999. - T. 4. - С. 5-8.
4. Gannushkin P. B. Poctanovka voproca o granitsah dushevnoho zdorovja / Gannushkin P. B. // Gannushkin P. B. Izbrann'ie trud'i. - M.: Meditsina, 1964. - С. 97-108.
5. Nuller JU. L. Paradigm'i v pchiatrii / Nuller JU. L. - Kiev, 1993. - 32 с.
6. Holmogorova A. B. Biopchihocisialnaja model kak metodologičeckaja ocnova izuchenija pchihicheckih racctro'ctv / Holmogorova A. B. // Cotsialnaja i kliničeckaja pchiatrija. - 2002. - № 3. - С. 97-102.
7. Brown B. Psychiatry - an international perspective / Brown B. // Nord. Psychiatr. Tidsskrift. - 1980. - Vol. 34, № 2. - S. 93-110
8. Kandel E. R. A new intellectual framework for psychiatry / Kandel E. R. // American Journal of Psychiatry. - 1998. - Vol. 155. - P. 457-469.
9. Jorm A. F. Mental health literacy / Jorm A. F. // British Journal of Psychiatry. - 2000. - Vol. 177. - P. 396-401.

Мечетний Ю.М., Кратінова І.П., Мечетний А.Ю.

ПСИХІЧНА НОРМА ЯК БАГАТОВИМІРНИЙ КРИТЕРІЙ ОСОБИСТОСТІ, ЩО ВИЗНАЧАЄ ВЕКТОРИ ЇЇ АДАПТАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ

Стаття присвячена філософському осмисленню визначення категорії норма і особливостям опису норми психіки сучасної людини. Проаналізовано основні підходи до визначення норми, що існують у медицині, біології і психології. Дана характеристика загальноприйнятого статистичного, нозологічного і соціокультурного підходів у визначенні меж психічної норми. Показана неоднозначність розуміння норм в різних соціальних і культурних традиціях. Описана проблематика сучасного етапу розвитку нормології, розкрита тенденція розширення сфери нормативної регуляції. Авторами пропонується інноваційна інтерпретація поняття норми як багатовимірної, багаторівневої і динамічного утворення. Вперше вводиться поняття «полів норми» як області існування безлічі значень норми і визначається темпоральний характер нормативних просторів. Пропонується використання системного підходу в описі меж психічної норми як неодмінної умови нормування на сучасному етапі. Джерел - 9, рис. - 1.

Ключові слова: норма, поле норми, психічна норма, темпоральні поля норми, норма і патологія, нормологія, нормативна регуляція, копінг - ресурс.

Мечетный Ю.Н., Кратинова И.П., Мечетный А.Ю.

ПСИХИЧЕСКАЯ НОРМА КАК МНОГОМЕРНЫЙ КРИТЕРИЙ ЛИЧНОСТИ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ВЕКТОРЫ ЕЕ АДАПТАЦИОННЫХ СТРАТЕГИЙ

Статья посвящена философскому осмыслению определения категории «норма» и особенностям описания нормы психики современного человека. Проанализированы основные подходы к определению нормы, существующие в медицине, биологии и психологии. Дана характеристика общепринятого статистического, нозологического и социокультурного подходов в определении границ психической нормы. Показана неоднозначность понимания норм в различных социальных и культурных традициях. Описана проблематика современного этапа развития нормологии, раскрыта тенденция расширения сферы нормативной регуляции. Авторами предлагается инновационная интерпретация понятия нормы как многомерного, многоуровневого и динамического образования. Впервые вводится понятие «полей нормы» как области существования множества значений нормы и определяется темпоральный характер нормативных пространств. Предлагается использование системного подхода в описании границ психической нормы как неперемного условия нормирования на современном этапе. Источников – 9, рис. - 1.

Ключевые слова: норма, поле нормы, психическая норма, темпоральные поля нормы, норма и патология, нормология, нормативная регуляция, копинг - ресурс.

Мечетний Юрій Миколайович – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри проблем людини та філософії здоров'я Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

Кратінова Ірина Петрівна - кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри проблем людини та філософії здоров'я Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

Мечетний Антон Юрійович – здобувач кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

УДК 159.9

Мігічкіна О. О.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена аналізу соціально-психологічних особливостей організаційної культури закладу вищої освіти. Надамо аналіз сучасної наукової літератури з проблеми, розглянуто структурні елементи та рівні організаційної культури освітнього закладу. Розкрито особливості функціонування організаційної культури вищого навчального закладу. Джерел – 8.

Ключові слова: організаційна культура, рівні прояву, структура організаційної культури, вищий навчальний заклад, освіта.

Постановка проблеми. Наслідки реформ, що перетворюють відносини суб'єктів держави, торкаються безпосередньо ефективності діяльності освітніх установ, основним завданням яких є підготовка спеціалістів, чий обсяг знань та вмінь задовольнить найактуальніші потреби суспільства.

Ефективне налагодження навчального процесу у вищих навчальних закладах, підвищення професійної мобільності та конкурентоспроможності майбутніх фахівців на сучасному ринку праці потребують розробки нових підходів і критеріїв якості підготовки студентів. Найбільш відповідним до вимог системного підходу у формуванні особистості майбутнього професіонала є вивчення такого інтегрального феномену, як організаційна культура вищого навчального закладу і, насамперед, організаційної культури у студентів як її вагомій складовій. Невтручання в процес формування організаційної культури у студентів може негативно вплинути на роботу всього вищого навчального закладу, імідж його випускників, їхню подальшу професійну успішність. Але управління процесом формування організаційної культури у студентів потребує вивчення соціально-психологічних чинників, оскільки це надасть можливість розробити психологічно обґрунтовані програми з підвищення організаційної культури у студентів сучасних вищих навчальних закладів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наразі в соціальній та організаційній психології найкраще вивчено зміст та структуру організаційної культури виробничих об'єднань та промислових підприємств (Т. Діл, А. Кеннеді, С. Мішон, У. Оучі, Т. Пітерс, А. Уілкінс, Р. Уотермен, Е. Шейн, П. Штерн та ін.), соціально-психологічні чинники її формування (Д. Болінже, Дж. Дістефано, Г. Лейн, У. Оучі, Дж. Хофштеде). Дослідження переважно були пов'язані з визначенням сутності організаційної культури підприємств в умовах сучасного економічного середовища (С. К. Рощин, А. В. Колесніков, О. Г. Тихомірова, О. П. Тихонов), особливостями впливу її окремих елементів на ефективність роботи організації (О. І. Бойкова, Н. Є. Гончарова, І. В. Groшев, Т. О. Соломанідіна) та використанням можливостей організаційної культури в управлінні персоналом (Т. Ю. Базаров, Б. Г. Жаліло, В. О. Погребняк).

Специфіка організаційної культури на українському просторі визначена у дослідженнях С. В. Баранової, І. О. Блохіної, І. І. Сняданко. Особливості процесу управління

організаційною культурою підприємств розкрито в роботах Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. Г. Семенова, В. В. Третьяченко, а значущість організаційної культури для професійного становлення членів організації та їхньої трудової адаптації доведена в дослідженнях Н. Є. Завацької, Л. В. Спіциної та ін. Порівняно недавно вчені почали досліджувати особливості організаційної культури у закладах освіти (Л. М. Карамушка, Ж. В. Серкіс, Т. В. Ткач, О. А. Філь), зокрема особливості організаційної культури вищого навчального закладу як важливої складової іміджу сучасного університету (Л. М. Захарова, Т. В. Кирилова), як інструмент управління організацією (Ю. С. Тюнников, А. С. Франц), як чинник, що впливає на професійне становлення студента (В. Й. Бочелюк, А. А. Кайбіяйнен, Г. І. Мальцева, П. П. Скляр). Науковці виокремили особливості організаційної культури вищого навчального закладу та визначили організаційну культуру у студентів як її важливу складову. Проте вивчення соціально-психологічних чинників формування організаційної культури у студентів вищих навчальних закладів залишилося поза увагою дослідників.

Мета статті – визначити соціально-психологічні особливості організаційної культури закладу вищої освіти.

Виклад основних матеріалів та результатів дослідження. Організаційна культура освітніх закладів стала предметом наукового дослідження відносно недавно. Проведений теоретичний аналіз наукових досліджень свідчить про зацікавленість дослідників проблемою корпоративної культури освітніх закладів.

У доробках науковців виокремлені такі предмети наукового пошуку: організаційна культура вищого навчального закладу як інструмент управління поведінкою членів організації (Л. М. Карамушка); змістовні аспекти організаційної культури в процесі саморозвитку та адаптації суб'єкта (Н. Є. Завацька); особливості формування організаційної культури у закладі освіти (Ж. В. Серкіс); соціально-психологічні й організаційно-управлінські механізми формування ефективної організаційної культури вищого навчального закладу (М. В. Іонцева); організаційна культура вищого навчального закладу як засіб організаційного розвитку (М. І. Беляєва); становлення корпоративної культури в університетському окрузі (А. В. П'ятицька); можливості організаційної культури для поліпшення адаптації студента до навчання (Ю. О. Бохонкова) та інші [1; 2; 4; 7].

У більшості зазначених праць організаційна культура вищого навчального закладу розглядається як засіб впливу на розвиток особистості студента.

Організаційна культура сучасного освітнього закладу базується на постійній роботі, спрямованій не тільки на актуалізацію особистих і професійно необхідних здатностей, підвищення кваліфікації, але й на гармонізацію внутрішньоорганізаційних і внутрішньогрупових відносин, поліпшення психологічного клімату членів організації. Таким чином, організаційна культура як чинник освітнього середовища може розглядатися як умова оптимізації професійно-особистісного розвитку всіх учасників освітнього процесу.

В останнє десятиріччя в науці відбувається зростання інтересу до питань дослідження організаційної культури освітніх установ. Наприклад, роботи К. М. Ушакова, який виділив специфічні аспекти проблеми формування організаційної культури в сфері освіти [9].

На думку автора, організаційну культуру освітньої установи визначають, по-перше, чинники зовнішнього середовища, такі як: національні особливості, традиції, економічні реалії, панівна культура у навколишньому середовищі; по-друге, внутрішньоорганізаційні, такі як: особистість керівника, місія, цілі та завдання організації, кваліфікація, освіта, загальний рівень педагогів.

Згідно з С. В. Івановою освітнє середовище – це сфера дійсності, в рамках якої відбувається трансляція соціокультурного досвіду. У ній містяться патерни розвитку суб'єктів, які перебувають у стані усвідомленого, самостійного і відповідального

перетворення педагогічної системи [5].

На думку В. М. Давидова, основною особливістю установ вищої професійної освіти та їхньої організаційної та організаційної культури є неподільність навчання і виховання (останні роки переконливо показали згубність «виховного вакууму» для якісної підготовки молодого спеціаліста), яке не зводиться лише до позанавчальної роботи, а пронизує (має пронизувати) весь навчальний процес. Всі види виховної роботи мають бути спрямовані на формування у молоді «корпоративного духу», високої лояльності до вузу, його досягнень і програм розвитку [3].

Опанування співробітниками і студентами організаційної культури означає здатність діяти на свій розсуд, спираючись на усталені цінності та норми, спрямовувати свої зусилля на створення атмосфери формування сильної організаційної культури з інноваційним змістом.

Крім того, важливим елементом організаційної культури вищого навчального закладу (далі ВНЗ) є цінності наукової діяльності, і одним із способів підвищення лояльності студентів до організаційної культури свого закладу представляється включення їх у науково-дослідну діяльність. Компонент ідентифікації вищого освітнього закладу як науково-дослідного центру є недостатнім в студентському середовищі, а разом з тим це – найпотужніше джерело об'єднання інтересів учнів і професорсько-викладацького складу.

Вищий навчальний заклад є організацією, якій властиві всі якісні характеристики універсальної організації. І персонал, і студенти вищого навчального закладу виступають як носії організаційної культури свого закладу. З іншого боку, організаційна культура вищого навчального закладу має свої психологічні особливості. Звернення до інституціонального підходу у визначенні вищого навчального закладу, зокрема університету, дозволило трактувати його як багатофункціональний, багатопрофільний соціокультурний інститут, що взаємодіє з державою на певній легітимній основі і виконує функцію трансляції наукового знання і культурних цінностей, а також підготовки професійних кадрів. Вибір університету обумовлений його реалізацією найбільш повної сукупності освітніх характеристик, притаманних сфері вищої освіти.

На думку Т. Веблена, університети в своєму розвитку підпорядковуються цінностям і законам ринкового виживання, нормам підприємництва, підлаштовуються під вимоги носіїв влади і відступають від справжніх цілей і цінностей вищої освіти, тим самим закладаючи основу соціальних конфліктів в університетському співтоваристві. На відміну від промислових підприємств, результат роботи вищого навчального закладу має тільки умовне позначення економічного прибутку для держави. Основний продукт діяльності такої організації – професійні знання, вміння та навички дипломованих спеціалістів.

Організаційна культура закладу вищої освіти виступає не тільки об'єктом проектування, але і проектною основою для побудови освітнього простору, включаючи організацію освітнього процесу, виховної роботи, вибір стратегій взаємодії викладачів зі студентами, форм, методів, технологій навчання і виховання. Крім того, організаційна культура визначає роль і статус університету в культурно-освітньому просторі регіону.

Цей принцип виражається також в подвійності ролі організаційної культури стосовно університету. Як правило, організаційна культура слугує засобом підвищення конкурентоспроможності продукту організації. Організаційна культура вищого навчального закладу не тільки виступає в цій якості – вона представлена в самому продукті, тобто у знаннях та поведінкових нормах студента, який одночасно є і продуктом діяльності вищого навчального закладу, і носієм його організаційної культури.

Вища школа, як будь-яка організація, системна і ієрархічна. Вона володіє підсистемами, які одночасно виступають як складові частини єдиної системи. Співробітники та студенти в підсистемах групуються відповідно до структури організації і з їхньою основною функцією. У підсистемах зароджуються субкультури, несформульовані цінності, неформальні норми. Вони невидимі, впливають на членів організації опосередковано. Субкультури відображають

різноманітність інтересів різних підрозділів, відділів, служб. Оскільки типи субкультур розрізняються за ступенем збігу цінностей окремої субкультури з цінностями організаційної культури в цілому, то механізм формування та розвитку організаційної культури у ВНЗ може виглядати таким чином: в процесі свого розвитку молодіжні субкультури певним чином позиціонуються один від одного, вони або ізолюються, або одна субкультура витісняється іншою, більш сильною, або взаємодіють, налагоджуючи зв'язки і видозмінюючись. У цьому випадку основою ефективного формування організаційної культури у вищому закладі є управління встановленням контактів між носіями окремих субкультур в молодіжній субкультурі в цілому і зняття протиріч між ними для досягнення спільної мети.

Формування і розвиток організаційної культури університету обумовлено впливом кількох груп чинників соціокультурного та соціально-економічного характеру. При цьому чинники можуть робити як опосередкований, так і безпосередній вплив на формування і розвиток окремих елементів організаційної культури. Як об'єктивні чинники, що впливають на стан організаційної культури університету і визначають цінності та норми, можна виділити політичний, економічний, нормативно-правовий чинники, ціннісну систему суспільства в цілому.

Серед суб'єктивних чинників, що впливають на формування і стан організаційної культури, можна виділити соціально-демографічні характеристики професорсько-викладацького складу, їхній професійний досвід, особистісну систему цінностей і систему трудової мотивації.

Окремою групою виступають об'єктивні «внутрішньоорганізаційні» чинники, що впливають на організаційну культуру всередині кожного закладу. Це перш за все специфіка ВНЗ, історія його становлення і розвитку, тип керівництва.

Таким чином, основними ознаками організаційної культури у вищому навчальному закладі є досвід, особливе середовище спілкування і взаємодії людей в єдиному творчому і мотиваційному полі: всі працюють самостійно і в той же час разом. Спільна справа усвідомлюється як власна. Іншими словами, змістом формування організаційної культури виступає діяльність.

За умови всіх визначених раніше ознак найбільш доцільним є розуміння поняття «організаційна культура» вищого навчального закладу як процесу взаємної ідентифікації суб'єктів і об'єктів освіти в результаті сприйняття, засвоєння та реалізації норм та правил поведінки в процесі діяльності.

Організаційна культура закладу вищої освіти, забезпечуючи організацію освітнього процесу, виховну роботу, вибір стратегій взаємодії викладачів зі студентами, форми, методи, технології навчання та виховання, виступає основою для побудови освітнього простору (О. В. Андомін, М. В. Іонцева, Т. В. Кирилова, С. В. Луков, та ін.).

Отже, можна визначити поняття «організаційна культура» вищого навчального закладу як процес та результат взаємної ідентифікації суб'єктів та об'єктів освіти в результаті сприйняття, засвоєння та реалізації норм і правил поведінки в процесі діяльності.

Основні параметри аналізу дозволяють визначити сформованість організаційної культури: колективність, динамічність, емоційність та історичність. Суттєві зміни у кожному з параметрів можуть виступати діагностичними показниками розвитку організаційної культури вищого навчального закладу.

Оскільки організаційна культура інституту вищої освіти є підсистемою в системі культури, вона виконує ідентичні функції в інституті вищої професійної освіти. На рівні кожного конкретного університету основна організаційна культура трансформується в субкультуру під впливом суб'єктивних і внутрішньоорганізаційних чинників. Все це визначає відмінність в нормах, цінностях і зразках поведінки як між субкультурами різних університетів, факультетів і кафедр всередині одного університету, так і між субкультурами окремого університету і основною організаційною культурою інституту вищої професійної освіти.

У той же час існують якісь зовнішні параметри, що задають єдину форму організаційної культури інституту вищої освіти, як то – закріплені законодавчо норми освіти, державні стандарти освіти, специфіка освітньої установи, структура університету та ін.

Аналіз даних емпіричного дослідження показує, що організаційна культура сучасних університетів більшою мірою орієнтована на взаємодію із зовнішнім середовищем, ніж на внутрішню інтеграцію.

Причина може бути в тому, що університети за останні два десятиліття трансформуються із закритих організацій, у відкриті, додержуючись вимогам сучасної ринкової ситуації. Не можна стверджувати, що процес трансформації закінчився, і організаційна культура сучасних університетів повністю помінялася. Це тривалий процес, який часто зустрічає опір з боку носіїв організаційної культури – викладачів, більша частина яких додержуються цінностей організаційної культури минулого.

З одного боку, класичні державні університети змушені декларувати підприємницькі цінності і йти шляхом розвитку підприємницьких організацій, а з іншого – вони продовжують залишатися носіями і трансляторами класичних цінностей вищої освіти. По суті, виникає основне протиріччя не тільки всередині організаційних культур, а й між організаційною культурою інституту вищої освіти і основною культурою.

Ще однією специфічною рисою організаційної культури університету як центральної ланки всієї системи вищої освіти є її двоїсте відтворення: з одного боку, насторожене ставлення до нововведень та ініціативи, а з іншого – прагнення до творчого саморозвитку. Це взаємопов'язано з відсутністю формалізації і суворої стандартизації їхньої повсякденної діяльності, але в той же час з наявністю законодавчо закріпленої норми про обов'язкове підвищення кваліфікації. Тобто носії організаційної культури готові розвиватися самі, прагнуть до цього і в той же час чинять опір змінам, що приходять ззовні.

Окремо слід зазначити значний вплив історії формування університету та особистості керівника кожного конкретного підрозділу закладу на культивування певних норм, цінностей, установок, традицій.

Соціально-демографічні характеристики педагогічної спільноти достатньою мірою впливають на те, як сприймаються і реалізуються в діяльності ті чи інші організаційні цінності.

Організаційна культура вищого навчального закладу може розглядатися як чинник, що інтегрує інтереси суб'єктів і об'єктів освіти за допомогою закріплення певних правил, поведінкових установок, поведінкових стереотипів, пов'язаних з діяльністю та дотриманням норм її виконання. Організаційна культура передбачає принцип командного підходу, створення гуманістичного ставлення до кожного учасника освітнього процесу.

На наш погляд, при аналізі організаційної культури вищого навчального закладу слід враховувати, що склад членів організації об'єднує два досить різних колективи: робітників (професорсько-викладацький склад, співробітники ВНЗ, його науково-виробничі підрозділи) і учнів (слухачів, студентів, аспірантів). Перша складова відносно стійка перебуває в межах нормальної плинності кадрів. Друга – систематично змінюється. Оновлення студентського колективу відбувається і щорічно (прийом – випуск), і циклічно (у відповідності з термінами і формою навчання). У зв'язку з цим основною проблемою формування організаційної культури вищого навчального закладу є інтеграція системи сформованих цінностей, традицій у студентську культуру.

Таким чином, можна зробити такі висновки. Організаційна культура вищого навчального закладу являє собою процес та результат взаємної ідентифікації суб'єктів і об'єктів освіти в результаті сприйняття, засвоєння та реалізація норм та правил поведінки в процесі діяльності. Іншими словами, організаційна культура у вищому навчальному закладі – це досвід, результат особливого середовища спілкування і взаємодії людей в

єдиному творчому і мотиваційному полі: всі працюють самостійно і в той же час разом. Змістом формування організаційної культури виступає діяльність.

Структура організаційної культури вищого навчального закладу складається з трьох рівнів: соціального (географічне розташування, вигляд будівлі, символіка, зв'язки з громадськістю, імідж організації, якість послуг чи продукції, національні риси культури організації), організаційного (зовнішній вигляд робітників, обладнання приміщень, засоби роботи, організаційний клімат, комунікативні процеси, норми поведінки, місія та цілі організації) та особистісного (процедури прийому до організації та виходу з неї, система заохочень та санкцій, мотивація діяльності, колективістська ідентифікація, цінності). Це відповідає універсальним характеристикам організації.

Організаційна культура вищого навчального закладу має специфічні відмінності від інших організаційних культур. Як правило, організаційна культура слугує засобом підвищення конкурентоспроможності продукту організації. Організаційна культура вищого навчального закладу не тільки виступає в цій якості – вона представлена в самому продукті, тобто у знаннях та поведінкових нормах студента, який одночасно є і продуктом діяльності вищого навчального закладу, і носієм його організаційної культури. Ще однією специфічною рисою організаційної культури університету як центральної ланки всієї системи вищої освіти є її двоїсте відтворення: з одного боку, насторожене ставлення до нововведень та ініціативі, а з іншого – прагнення до творчого саморозвитку.

Формування організаційної культури вищого навчального закладу охоплює роботу у двох основних напрямках – з колективом працівників та з колективом студентів, які в силу своїх специфічних характеристик, як правило, відокремлені від іншого персоналу організації. Відносна стійкість колективу робітників освітнього закладу робить процес формування організаційної культури послідовним, сталим та відносно помірним. Постійне оновлення колективу студентів, система оцінювання як основна форма взаємодії викладачів та студентів, природна активність студентської спільноти, її динамічність – все це та деякі інші характеристики виносять питання формування організаційної культури у студентів на перший план уваги.

Література

1. Беляева М. И. Корпоративная культура вуза как ресурс организационного развития / М. И. Беляева // *Alma mater: Вестник высшей школы* – М. : Научный мир, 2011. – № 4. – С.45 – 48.
2. Бохонкова Ю. О. Соціально-психологічна адаптація першокурсників до умов вищих навчальних закладів: монографія / Ю. О. Бохонкова. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. – 200 с.
3. Давыдов В. Н. Корпоративная культура как способ социального взаимодействия и воспитания в вузе / В. Н. Давыдов // *Образование и наука*. – Екатеринбург : ФГАОУ ВПО, 2008. – № 1 (49) 17. – С. 19 – 45.
4. Завацька Н. Є. Сучасні технології розширення адаптаційного потенціалу особистості / Н. Є. Завацька // *Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – №3 (8). – С.190 – 195.
5. Иванова Е. В. Тренинг управления изменениями в организации / Е. В. Иванова. – СПб. : Речь, 2007. – 292 с.
6. Карамушка Л. М. Психологія організаційної культури (на матеріалі промислових підприємств) : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Л. М. Карамушка, І. І. Сняданко. – Львів : Край, 2010. – 210 с.
7. Серкіс Ж. В. Про організаційну культуру закладу освіти / Ж. В. Серкіс // *Практична психологія та соціальна робота*. – К. : НАПН України, 2002. – № 9-10. — С. 4-9.
8. Ушаков К. М. Источник сопротивления – организационная культура / К. М. Ушаков // *Директор школы*. – К. : Освіта, 2002. – № 7. – С. 35.

References

1. Belaeva M.I. Korporativnaja kultura vusa kak resurs organisatsionnogo rasvitiia / M. I. Belaeva // Alma mater: Vestnik vichej chkoli – M. : Nauchnij mir. 2011. – № 4. – С.45 – 48.
2. Bohonkova Y.O. Cotsialno-psihologichna adaptatsia perchokurcniriv do umov vichih navchalnih zakladiv: monografia / Y. O. Bohonkova. – Lugańck : CNU ім. V. Dala, 2011. – 200с.
3. Davidov V.N. Korporativnaja kultura kak spocob cotsialnogo vzaimodejctvia v vuze / V.N. Davidov // Obrazovanie i nauka. – Ekaterinburg : FGAOU VPO, 2008. – № 1 (49) 17. – С. 19 – 45.
4. Zavatska N.E. Cuchacni tehnologii rozchirenna adaptatsijnogo potentsialu ocobicticti / N. E. Zavatska // Zb. Nauk prats Chidnoukrainckogo natsionalnogo univercitetu ім. V. Dala. – Lugańck : CNU ім. V. Dala, 2004. – №3 (8). – С.190 – 195.
5. Ivanova E.V. Trening upravlenia izmenenijami v organizatsii / E.V.Ivanova. – SPb. : Rech, 2007. – 292 с.
6. Karamuchka L.M. Psihologija organizatsijnoj kulturi / L. M.Karamuchka, I. I. Cnjadanko. – Lviv : Kraj, 2010. – 210 с.
7. Cerkic G.V. Pro organizacijnu kulturu zakladu osviti / G. V. Cerkic // Praktichna psihologia ta cotsialna robota. – K. : NAPN Ukraini, 2002. – № 9-10. — С. 4-9.
8. Uchakov K. M. Istochnik coprotivlenia – organizatsijnaja kultura / K. M. Uchakov // Direktor chkoli. – K. : Ocvita, 2002. – № 7. – С. 35.

Митичкина О.А.

Социально-психологические особенности организационной культуры учреждения высшего образования

Статья посвящена анализу социально-психологических особенностей организационной культуры учреждения высшего образования. Представлен анализ современной научной литературы по проблеме, рассмотрены структурные элементы и уровни организационной культуры образовательного учреждения. Раскрыты особенности функционирования организационной культуры вуза. Источников – 8.

Ключевые слова: организационная культура, уровни проявления, структура организационной культуры, вуз, образование.

Mitichkina O.A.

Social and psychological characteristics of the organizational culture of higher education institutions

This article analyzes the social and psychological characteristics of the organizational culture of higher education institutions. The analysis of current scientific literature on the problem, consider the structural elements of the organizational culture and levels of educational institutions. The features of the functioning of the organizational culture of the university. Sources – 8.

Key words: organizational culture, the levels of manifestation, structure, organizational culture, school, education.

Мітїчкіна Ольга Олександрівна – старший викладач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

АНАЛІЗ МАТРИМОНІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ЯК ЧИННИКА СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ МОЛОДИХ ЛЮДЕЙ У ШЛЮБІ

У статті розкривається поняття матримоніальних уявлень у молодих людей та їх вплив на благополуччя молоді у шлюбі. Розглядаються проблеми, з якими стикаються молоді сім'ї в сучасному суспільстві, загальна задоволеність молодими людьми шлюбом і фактори, які на неї впливають.

Проаналізовано матримоніальні уявлення молоді, виявлено негативні закономірності та тенденції щодо планування молодими людьми їх майбутнього сімейного життя. Тому на даний момент головним завданням психології та всіх інститутів соціалізації є формування у молоді розуміння цінності сім'ї та створення правильного розуміння співвідношення любові, шлюбу і ролі любові як основи довгострокового союзу.

Розглянуто вплив матримоніальних уявлень молодих людей на їх суб'єктивне благополуччя у шлюбі. Суб'єктивне благополуччя людини складається з приватних оцінок різних сторін життя людини. Оцінка власного благополуччя або благополуччя інших людей спирається на об'єктивні критерії благополуччя, успішності, показники здоров'я, матеріального достатку. Переживання благополуччя обумовлено особливостями ставлення особистості до себе, навколишнього світу в цілому. Вивчено, що задоволеність шлюбом складається з відчуттів суб'єктивного благополуччя подружжя, в основі якого у кожного закладено злиття і суміщення окремих оцінок різних сторін їх подружнього життя. Джерел –17.

Ключові слова: взаємовідносини подружжя, задоволеність шлюбом, конструктивні відносини, матримоніальні уявлення, міжособистісна взаємодія, особистісна зрілість, самосприйняття, сімейні цінності, суб'єктивне благополуччя, шлюб, щастя, емоції.

Постановка проблеми. Міжособистісна взаємодія подружжя представляє основу сімейного благополуччя, яке, у свою чергу, пов'язано з тим значенням, яке сім'я має в житті суспільства і конкретної людини. Саме тому матримоніальні подання в сучасному суспільстві мають таке важливе значення. Якість шлюбних відносин багато в чому обумовлено сумісністю подружжя, їх соціальною і психофізичною відповідністю, а також узгодженістю поглядів, установок і звичних форм реагування в батьківських сім'ях. Благополуччя у шлюбі визначається через відчуття суб'єктивної задоволеності подружжя шлюбними відносинами. У соціальній психології напрацьовано значний теоретичний і практичний матеріал з тематики подружнього благополуччя, але досить мало досліджень присвячено впливу на нього матримоніальних уявлень молоді. Однак ми не можемо не враховувати той факт, що в кожному наступному поколінні сприйняття сім'ї як осередку суспільства сильно змінюється. Адже родина, створена всього 10 років тому, вже не може зрівнятися з сім'єю, створеною в наш час. Сьогодні основними ознаками трансформації сім'ї вважають: зниження чисельності шлюбів і народжуваності, збільшення віку вступу в шлюб і народження первістка; збільшення шлюбів, не оформлених юридично, збільшилася кількість позашлюбних дітей.

У сучасних умовах відводиться важлива роль соціально-психологічній адаптації та толерантності подружжя, які виступають необхідними умовами адекватного функціонування особистості в соціумі, регулюючи відносини в системі прийняття інших людей і самосприйняття. У шлюбі затребуваним є образ психологічно зрілої особистості, здатної до адаптації і побудови конструктивних відносин, забезпечуючи сприятливу атмосферу і продуктивну міжособистісну взаємодію в сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами сімейного благополуччя, психологічною сумісністю подружжя, факторами, що впливають на задоволеність шлюбом займалися такі відомі вітчизняні та зарубіжні психологи: Н.І. Ажгішіна, М.В.

Александров, О.Ю. Альошина, Т.В. Андреева, Е. Берн, А.А. Богословський, В.В. Бойко, Т.В. Говорун, Л.Я. Гозман, С.І. Голод, В.Н. Дружинін, Г.М. Дубчак, Е.Г. Ейдемільер, С.В. Ковальов, Р. Мей, М.М. Обозов, Ю.М. Орлов, О.В. Петровський, Л.З. Сердюк, Т.М. Трапезнікова, З. Фройд, К. Хорні, П.М. Якобсон, М.Г. Ярошевський. Дослідженням суб'єктивного благополуччя та задоволеністю рівнем життя займалися: Б.Г. Ананьєв, М. Аргайл, Ф.Ю. Василюк, Г.В. Вороніна, У. Глассер, Д. Кемпбелл, А. Маслоу, Т.О. Молодиченко, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн, П.П. Фесенко, Р.М.Шаміонов.

Мета статті - розкриття матримоніальних уявлень молоді та їх впливу на суб'єктивне благополуччя у шлюбі.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Дослідження ціннісних орієнтацій молоді в останні роки показує, що сім'я залишається основною цінністю для молоді. При цьому розглядається як сім'я батьків, до якої вони входять, так і їх власна майбутня сім'я. Істотне місце в матримоніальних уявленнях молоді займають ролі очікування, де спостерігається зміщення ролей або відмова від їх розподілу. Останнім часом характерним є висування жінки на провідну роль у сім'ї. З іншого боку, відсутнє реальне уявлення про те, в яких сферах чоловік і дружина можуть проявити своє верховенство.

Складно переоцінити важливість формування адекватних матримоніальних уявлень юнаків і дівчат. В даний час уявлення про шлюб у молоді мають ряд негативних особливостей: відбувається прогресуючий поділ і протиставлення понять любові і шлюбу. Провівши дослідження, виявилось, що у молоді значимість любові при виборі супутника життя виявляється не на першому місці, а на четвертому - п'ятому. Тобто юнаки та дівчата можуть сприймати сім'ю як перешкоду своїм почуттям і лише згодом прийти до усвідомлення морально-психологічної цінності шлюбу. Розвиток матримоніальних уявлень молодих людей включає формування у них правильних поглядів про співвідношення любові і шлюбу, подолання споживчих тенденцій щодо сім'ї та супутника життя, виховання реалістичності і цілісності у сприйнятті себе та інших.

На виборі пари відбивається гармонійне поєднання соціальної та природної сутності людини. І чим вище інтелект, тим більш обов'язковим є виявлення цієї гармонії. У виборі відбувається об'єднання ідеалу і почуття. Соціальна визначеність ідеалу виявляється основоположною умовою вибору. По мірі дозрівання, в ході соціалізації, під впливом дорослих, вчителів, батьків, спілкування з однолітками юнаки та дівчата поступово засвоюють певні еталони поведінки, виробляють свій ідеал протилежної статі. В даний час немає нестачі в найскладніших, часом стратегічних ситуаціях особистісного характеру, коли підлітку доводиться здійснювати моральний вибір. Батьки, школа і громадськість докладають чимало зусиль, щоб допомогти молодій людині зробити той єдиний вибір лінії поведінки. Одним з різновидів морального вибору є вибір чоловіка або дружини. Велике значення в процесі формування міжособистісних відносин має система виховання і освіти. Але при цьому не можна недооцінювати вольовий компонент, зусилля самої особистості в організації особистого щастя, мобілізацію духовних і фізичних зусиль для становлення своїх здібностей, реалізації себе в соціальній практиці.

Останнім часом в якості одного з критеріїв благополуччя сімейних відносин дослідники називають можливість самореалізації в подружній парі. Модель самореалізації в особистому житті може бути представлена наступними етапами: самовизначення і вибір супутника життя, становлення стабільних особистісних взаємин, подальший особистісний ріст і розвиток подружжя. Дослідники називають у числі основних критеріїв подружнього добробуту стабільність сім'ї, задоволеність шлюбом, можливість самореалізації в шлюбі.

Три основних умови стабільного сімейного життя:

- установки подружжя на сімейне життя (за наявності великої кількості об'єктивних труднощів та протиріч саме така загальна установка рятує подружжя від розлучення);
- наявність сімейних традицій та усталених, звичних для подружжя дій;

- здатність людей до «психологічного балансування».

Отже, стійкість шлюбно-сімейних відносин залежить від готовності молодих людей до сімейного життя, де готовність до шлюбу розуміється як система соціально-психологічних установок особистості, що визначає емоційно позитивне ставлення до сімейного способу життя.

Особливого значення готовність до шлюбу набуває на сучасному етапі розвитку суспільства. На вироблення матримоніальних уявлень, на бажаний характер і стиль сімейних відносин великий вплив має світогляд. Молоді люди вчаться, багато читають, долучаються до культурних цінностей, відвідують театри, кіно. Все це впливає на формування певного стереотипу поведінки, моральних оцінок і емоцій. Причому цікаво, що досвід батьків у сімейних питаннях юнаки та дівчата схильні не враховувати, хоча велике значення в процесі вироблення уявлень про ідеал сім'ї має система виховання і освіти.

Пари, що мають позитивний прогноз шлюбних відносин, виявляють найбільшу схожість з такими особистісними якостями, як: товариськість - замкнутість, довірливість - підозрілість, залежність від групи - самостійність. Подібність особистісних профілів подружжя позитивно впливає на їх сумісність в сімейно-побутовій сфері. Конфліктність, несумісність є наслідком малої подібності особистісних профілів батьків, що знижує активність дитини, робить її більш пасивною у спілкуванні з оточуючими.

Більшість подружніх пар володіють певною подібністю і певна взаємодоповнюваність може розвиватися в міру розвитку відносин. Люди схильні одружуватися на тих, чії потреби та особистісні якості подібні їх власним. Хоча є думка про те, що щасливий або нещасливий шлюб менш за все залежить від характеристик партнерів. Справа зовсім не в тому, який характер у партнера «важкий» або «легкий», поступливий чи крутий, - справа в ступені пристосовності один до одного. За законом сумісності вроджені якості в сумісних парах мають бути контрастними, тоді як набуті якості - подібні, схожі. Подружні союзи людей не надто розрізняються своїм походженням, умовами життєдіяльності та виховання, є більш міцними, адже ймовірність збігу у них установок, цінностей, інтересів, ідеалів і звичок, тобто набутих якостей, свідомо вище. Індивідуально - психологічні та особистісні особливості подружжя не визначають цілком стабільність сім'ї та сумісність подружжя, головує уявлення про цілі шлюбного союзу, характер виконання сімейних ролей, права та обов'язки подружжя.

Матримоніальні уявлення - це комплекс, що включає такі чинники, як: однорідність за соціально-економічними характеристиками, расова і релігійна приналежність, інтелектуальна і вікова подібність подружжя, однорідність за статусом. Також на уявлення про шлюб впливають особистісні характеристики молодих людей: однаковий рівень освіти, тривалість дошлюбного знайомства, адекватна самооцінка, гарне фізичне здоров'я.

Ми можемо сформулювати класифікацію матримоніальних уявлень за такими напрямками:

- 1) моральні (усвідомлення цінності шлюбу, дітей і т. д.);
- 2) психологічні (сума психологічних знань, необхідних у подружньому житті);
- 3) педагогічні (навички та здатності до виховання дітей);
- 4) санітарно-гігієнічні (гігієна шлюбу та побуту);
- 5) економічні та господарсько-побутові.

Усі ці фактори впливають на правильність вибору чоловіка або дружини і як результат - на якість шлюбу, на задоволеність сімейними відносинами, на суб'єктивне благополуччя молодих людей у шлюбі.

Найбільш повне уявлення про психологічне благополуччя сім'ї сформульовано В.С. Торохтій. Психологічне благополуччя сім'ї визначається як стан сім'ї, що припускає задоволення основних індивідуальних і сімейних потреб, що забезпечує стабільність сім'ї,

її адаптивність до мінливих умов існування і задоволеність членів сім'ї внутрішньородинною взаємодією та відносинами.

Близьке за змістом психологічному благополуччю поняття задоволеності, яке в психологічних дослідженнях розглядається в різних аспектах: як складова щастя, задоволеність працею, задоволеність життям, проте цілісне розуміння задоволеності в науці поки що не вироблено.

Психологічне або суб'єктивне благополуччя традиційно розглядається в контексті проблеми якості життя, має поки вельми розпливчате розуміння і в цілому визначається як оцінка задоволеності, яку люди відчувають з приводу задоволення їх матеріальних і духовних потреб.

Поряд з такими об'єктивними складовими якостями життя, як тривалість життя, наявність дітей і їх кількість, фізичне здоров'я, матеріальне благополуччя, соціальна активність та ін., виділяють в якості самостійної складової суб'єктивне благополуччя особистості.

Суб'єктивне благополуччя (або неблагополуччя) конкретної людини складається з приватних оцінок різних сторін життя людини. Окремі оцінки зливаються в відчуття суб'єктивного благополуччя. Подання та оцінка про власне благополуччя або благополуччя інших людей спираються на об'єктивні критерії благополуччя, успішність, показники здоров'я, матеріальний достаток. Переживання благополуччя обумовлене особливостями відносин особистості до себе, навколишнього світу в цілому. На наш погляд, задоволеність шлюбом складається з відчуттів суб'єктивного благополуччя подружжя, в основі якого у кожного закладено злиття і суміщення окремих оцінок різних сторін їх подружнього життя.

Досягається суб'єктивне благополуччя тільки в тому випадку, якщо людина знаходиться в процесі постійного пошуку, утвердження себе і самореалізації в соціумі, самоактуалізації і прагнення реалізувати своє призначення. Таким чином, суб'єктивне благополуччя є мірою оцінки стану особистості, який має величезний вплив на взаємовідносини молоді у шлюбі.

На даний момент головне завдання інститутів соціалізації полягає в тому, щоб сформувані у молоді розуміння цінності сім'ї і постаратися створити правильне розуміння співвідношення любові і шлюбу, і ролі любові як основи довгострокового союзу.

Висновки. Провівши аналіз матримоніальних уявлень у молодих людей, виявилось, що в даний час уявлення про шлюб у молоді мають ряд негативних особливостей і тенденцій:

- 1) відбувається прогресуючий поділ і протиставлення понять любові і шлюбу;
- 2) спостерігається нереалістичність уявлень молоді про майбутню дружину або чоловіка;
- 3) характерним є розходження якостей бажаного супутника життя та передбачуваного партнера по повсякденному спілкуванню;
- 4) молоді люди, що починають спільне життя, погано знають характери один одного, вони наділяють обранця якостями, подібними з їх власними, але з їх перебільшенням.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що розвиток адекватних шлюбно-сімейних уявлень молодих людей включає формування у них правильних поглядів про співвідношення любові і шлюбу, подолання споживчих тенденцій щодо сім'ї та супутника життя, виховання реалістичності і цілісності у сприйнятті себе та інших.

Література

1. Азаров Ю. П. Семейная педагогика / Азаров Ю. П. – М. : Издательство политической литературы, 1985. – 253 с.
2. Алешина Ю. Е. Социально–психологические методы исследования супружеских отношений / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовская. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 120 с.

3. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл – СПб. : Питер, 2004. – 272 с.
4. Арутюнян М. Ю. Распределение обязанностей в семье и отношения между супругами / М. Ю. Арутюнян // Семья и социальная структура. – 1987. – 334 с.
5. Витек К. Проблемы супружеского благополучия / Витек К. – М. : Прогресс, 1988. – 214 с.
6. Гребенников И. В. Основы семейной жизни : учебн. пособие / Гребенников И. В. – М. : Просвещение, 1991. – 324 с.
7. Голод С. И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты / Голод С. И. – М. : Наука, 1984. – 253 с.
8. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования : учебное пособие / Карабанова О. А. – М. : Гардарики, 2004. – 320 с.
9. Классов Б.А. Социальное здоровье населения как фактор устойчивого развития общества / Б.А. Классов – М. : Просвещение, 1999. – С. 67-68
10. Ковалева Л. Е. Микроклимат в семье / Ковалева Л. Е. – М. : Просвещение, 2003 г. – 215 с.
11. Осницкий А.К. Проблемы исследования субъективной активности / А.К. Осницкий // Вопросы психологии – М. : Знание, 1996. – С. 12-17.
12. Постовий В. Г. Сучасна сім'я і її педагогіка / Постовий В. Г. – К. : Освіта, 1994. – 64 с.
13. Соколова М.В. Шкала субъективного благополучия / М.В. Соколова – Ярославль: НПЦ «Психодиагностика», 1996. – С.157-160.
14. Сушков И. Р. Психология взаимоотношений / Сушков И. Р. – М. : Акад. проект; Екатеринбург : Деловая книга, 1999. – 448 с.
15. Шамионов Р.М. Психология субъективного благополучия: к разработке интегративной концепции / Р.М. Шамионов – Саратов : Саратовский государственный университет. – 2002. – С. 143-148.
16. Costa P.T. & McCrae R.R. Influence of Extraversion and Neuroticism on Subjective Well-being: Happy and Unhappy people // Journal of Personality and Social Psychology. 1980. Vol. 38, P. 668-678.
17. Diener E., Diener M. and Diener C. Factors predicting the subjective well-being of nations // Journal of Personality and Social Psychology. 1995. Vol. 69, P. 851-864.

References

1. Azarov Ju. P. Semejnaja pedagogika / Azarov Ju. P. – М. : Izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1985. – 253 s.
2. Aleshina Ju. E. Social'no–psihologicheskie metody issledovanija supruzheskih otnoshenij / Ju. E. Aleshina, L. Ja. Gozman, E. M. Dubovskaja. – М. : Izd-vo Mosk. un-ta, 1987. – 120 s.
3. Argajl M. Psihologija schast'ja / M. Argajl – SPb. : Piter, 2004. – 272 s.
4. Arutjunjan M. Ju. Raspredelenie objazannostej v sem'e i otnoshenija mezhdu suprugami / M. Ju. Arutjunjan // Sem'ja i social'naja struktura. – 1987. – 334 s.
5. Vitek K. Problemy supruzheskogo blagopoluchija / Vitek K. – М. : Progress, 1988. – 214 s.
6. Grebennikov I. V. Osnovy semejnoy zhizni : uchebn. posobie / Grebennikov I. V. – М. : Prosveshhenie, 1991. – 324 s.
7. Golod S. I. Stabil'nost' sem'i: sociologicheskij i demograficheskij aspekty / Golod S. I. – М. : Nauka, 1984. – 253 s.
8. Karabanova O. A. Psihologija semejnyh otnoshenij i osnovy semejnogo konsul'tirovanija : uchebnoe posobie / Karabanova O. A. – М. : Gardariki, 2004. – 320 s.
9. Klassov B.A. Social'noe zdorov'e naselenija kak faktor ustojchivogo razvitija obshhestva / B.A. Klassov – М. : Prosveshhenie, 1999. – S. 67-68

10. Kovaleva L. E. Mikroklimat v sem'e / Kovaleva L. E. – M. : Prosveshhenie, 2003 g. – 215 s.
11. Osnickij A.K. Problemy issledovanija sub#ektivnoj aktivnosti / A.K. Osnickij // Voprosy psihologii – M. : Znanie, 1996. – S. 12-17.
12. Postovij V. G. Suchasna sim'ja i її pedagogika / Postovij V. G. – K. : Osvita, 1994. – 64 s.
13. Sokolova M.V. Shkala sub#ektivnogo blagopoluchija / M.V. Sokolova – Jaroslavl': NPC «Psihodiagnostika», 1996. – S.157-160.
14. Sushkov I. R. Psihologija vzaimootnoshenij / Sushkov I. R. – M. : Akad. proekt; Ekaterinburg : Delovaja kniga, 1999. – 448 s.
15. Shamionov R.M. Psihologija sub#ektivnogo blagopoluchija: k razrabotke integrativnoj koncepcii / R.M. Shamionov – Saratov : Saratovskij gosudarstvennyj universitet. – 2002. – S. 143-148.
16. Costa P.T. & McCrae R.R. Influence of Extraversion and Neuroticism on Subjective Well-being: Happy and Unhappy people // Journal of Personality and Social Psychology. 1980. Vol. 38, R. 668-678.
17. Diener E., Diener M. and Diener C. Factors predicting the subjective well-being of nations // Journal of Personality and Social Psychology. 1995. Vol. 69, R. 851-864.

Носко Е.П.

Анализ матримониальных представлений как фактора субъективного благополучия молодых людей в браке

Проанализированы матримониальные представления молодежи, выявлены негативные закономерности и тенденции планирования молодыми людьми их будущей семейной жизни. Поэтому на данный момент главной задачей психологии и всех институтов социализации является формирование у молодежи понимания ценности семьи и создание правильного понимания соотношения любви и брака и роли любви как основы долгосрочного союза.

Рассмотрено влияние матримониальных представлений молодых людей на их субъективное благополучие в браке. Субъективное благополучие человека состоит из частных оценок разных сторон жизни человека. Оценка собственного благополучия или благополучия других людей опирается на объективные критерии благополучия, успешности, показатели здоровья, материального достатка. Переживания благополучия обусловлено особенностями отношений личности к себе, окружающему миру в целом. Изучено, что удовлетворенность браком состоит из ощущений субъективного благополучия супругов, в основе которого у каждого заложено слияние и совмещение отдельных оценок различных сторон их супружеской жизни. Источников – 17.

Ключевые слова: брак, взаимоотношения супругов, конструктивные отношения, личностная зрелость, матримониальные представления, межличностное взаимодействие, удовлетворенность браком, самовосприятие, семейные ценности, субъективное благополучие, счастье, эмоции.

Nosko O.P.

Analysis of matrimonial views as a factor in subjective well-being of young people in a marriage

Matrimonial views of young people are analyzed, identified the negative patterns and trends of young people to plan their future family life. Therefore, at this time the main task of psychology and all social institutions is to develop in young people an understanding of family values and the creation of a correct understanding of the relationship in love and marriage and the role of love as the basis for long-term alliance.

The influence of matrimonial views of young people on their subjective well-being in a marriage is considered. Subjective well-being is the partial evaluations of different aspects of the life of man. Assessment of their own well-being or welfare of others is based on objective criteria of well-being, success, health indicators, and material wealth. Experiences of being caused by the peculiarities of relations of the individual to himself, the outside world in general. Learned that marital satisfaction is consists of the feelings of subjective well-being of the spouses, based on each laid merger and combination of individual assessments of different aspects of their married life.

Recently, as one of the criteria for welfare of family relations researchers called the possibility of self-realization in the couple. Model fulfillment in your personal life can be represented by the following stages: self-determination and choice of life partner, formation of stable personal relationships, further

personal growth and development spouses. Researchers called among the main criteria of marital well-being of family stability, satisfaction with marriage, possibility of self in marriage.

Of particular importance readiness for marriage takes on the modern stage of development of society. In making matrimonial submissions to the desired character and style of family relations is greatly influenced by ideology. Young people learn a lot of reading, attached to cultural values, visit theaters, cinemas. All this affects the formation of certain patterns of behavior, moral judgments and emotions. And it is interesting that the experience of fathers in family matters boys and girls tend to be ignored, although of great importance in the process of developing ideas about the ideal family has a system of education and training. Couples who have a positive outlook marriage exhibit the greatest similarity with such personal qualities as sociability - isolation, credulity - suspicion of dependence - independence. The similarity of personality profiles of marriage positively affects their compatibility in family and domestic sphere. Conflict, incompatibility is the result of low similarity of personality profiles of parents, which reduces the activity of the child, making it more passive in dealing with others.

After analyzing matrimonial representations in young people, it appears that at present understanding of marriage among young people have a number of negative features and trends: there is progressive separation and contrasting concepts of love and marriage, and there is unrealistic ideas about young future wife or husband, is characteristic differences qualities desired mate and alleged partner in everyday communication, young people who start living together don't know each other characters, they give the chosen qualities similar to their own, but their exaggerated.

Thus, we can conclude that the development of adequate marital and family perceptions of young people involves forming their views about the proper relationship of love and marriage, overcoming consumer trends in family and life partner, bringing realism and integrity in the perception of self and others. Sources – 17.

Key words: constructive relationship, emotions, family values, happiness, interpersonal communication, marriage, matrimonial representations, marital satisfaction, the relationship of the spouses, personal maturity, self-perception, subjective well-being.

Носко Олена Павлівна - аспірантка кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ

ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА І ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

Встановлено, що за відповідної організації навчального процесу, який уможлиблює особистісний професійний ріст майбутніх фахівців, у центрі постає культурологічно зорієнтований навчальний діалог, за допомогою якого формуються «суб'єкт-суб'єктні» взаємини, які відповідно до вимог часу посідають ключові позиції у підготовці майбутніх фахівців соціономічних професій. Джерел – 11.

Ключові слова: психологічна культура, професійне становлення особистості майбутніх фахівців соціономічних професій, професійне спілкування, культура поведінки, культура спілкування.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство потребує підготовки фахівців із високим рівнем професіоналізму, отже, потрібно зосередити увагу на розвитку психологічної культури майбутніх фахівців соціономічних професій, які здійснюють психологічний вплив на оточуючих та взаємодіють з ними. Під час діалогічного спілкування людина відкриває реальний світ свого співрозмовника. Психологічна культура є однією зі сторін культури особистості. Завдання становлення і розвитку культури особистості майбутніх фахівців соціономічних професій посідає чинне місце в професійній підготовці фахівця. Розбудова сучасної особистісно-орієнтованої освіти базується на пріоритетах гуманістичного над авторитарним, екологічного над техногенним, аксіологічного над інформаційним, а також на паритетах соціального й індивідуального, логічного й образного, традиційного й інноваційного. Провідна роль у реалізації цих стратегічних завдань належить працівникам соціономічної сфери, професійна праця яких у сучасних соціально-педагогічних реаліях значно ускладнюється, оскільки оновлюються її цільові, змістові, методичні, технологічні параметри. Тому суттєво підвищуються вимоги до фахівців соціономічних професій як особистості та професіонала, що передбачає якісно інший рівень сформованості мотиваційної сфери і ціннісних орієнтацій, професійно-педагогічного мислення і технологічної культури, творчого потенціалу і здатності до постійного самовдосконалення, смислотворчості тощо.

Все це зумовлює необхідність теоретичного осмислення сучасних проблем психолого-педагогічної підготовки фахівців соціономічних професій на оновлених концептуальних і методичних засадах із залученням сучасного понятійно-категоріального апарату, в якому останнім часом часто стверджується категорія професіоналізму майбутніх фахівців. Відсутність психологічних узагальнень гальмує процес професійного добору спеціалістів, можливість прогнозу їхньої майбутньої професійної успішності. Психологічні засади постають неодмінною умовою ефективної підготовки спеціалістів у відповідності з перспективою їхнього професійного становлення.

В останні десятиліття психологічні дослідження особистості майбутнього фахівця спрямовувалися як на пошук окремих індивідуально-психологічних особливостей, необхідних для тієї чи іншої професійної діяльності, так і у напрямку встановлення взаємозв'язку між професійно-важливими якостями особистості та конкретними вимогами професійної діяльності. Здійснений нами аналіз відповідних літературних джерел з досліджуваної проблеми дозволив встановити підвищений інтерес науковців до особистості майбутнього фахівця як відкритої психологічної системи, здатної до самореалізації в різноманітних умовах набуття ним професійного досвіду.

Зазначені проблеми стосуються й професійної діяльності майбутніх фахівців соціономічних професій. Проведено чимало досліджень, присвячених вивченню й аналізу професійної діяльності майбутніх фахівців, їхніх професійно важливих якостей,

особливостей індивідуальності та регуляції діяльності (О.Ф.Бондаренко, А.В.Долинська, Н.І.Пов'якель, Н.В.Пророк, О.С.Романова, О.П.Саннікова, Н.В.Чепелева, Н.Ф.Шевченко та ін.). Водночас не можна не зафіксувати певну фрагментарність підходів до змісту й засобів вивчення особистості майбутнього фахівця соціономічних професій як суб'єкта професійної діяльності. Досі бракує обґрунтованих уявлень про інтрапсихічні детермінанти професійного самовизначення майбутнього фахівця соціономічних професій, про структуру й механізм функціонування мотиваційно-сислової сфери як провідного чинника життєздійснення, регуляторний зміст якого закономірно зумовлює процесуальні й результативні показники його професійного досвіду.

Мета нашого дослідження полягає у встановленні ролі психологічної культури у професійному становленні особистості фахівців соціономічних професій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні вітчизняні психологи Г.О. Балл, А.Г. Волинець, С.О. Копилов, С.Д. Максименко та ін. наголошують, що «гуманістичні орієнтири сучасних навчальних технологій підготовки фахівців ХХІ століття у вищих навчальних закладах повинні бути пов'язані з важливими провідними принципами гуманізації освіти серед яких є надання переваги культурологічно діалогічній стратегії освіти, що полягає в розбудові рівноправного «суб'єкт-суб'єктного» спілкування учасників навчально-виховного процесу не тільки в школі, але й у вищих навчальних закладах» [1-2; 7].

Останнім часом, на думку польських дослідників, у Польщі відбуваються зміни в різноманітних сферах економічного, технологічного, законодавчого та соціального життя, які викликають низку як позитивних, так і негативних явищ. До корисних змін можна зарахувати економічний розвиток країни, загальне матеріальне покращення життя людей, вищі доходи, відкриття кордонів, свобода пересування, розвиток навчання та вищої освіти, користь в сфері доступу до культури, розвиток спортивної інфраструктури (ЄВРО 2012, організоване Польщею разом з Україною), охорона середовища, зміни в свідомості людей тощо. Негативними ж явищами є зріст злочинності, безробіття, спад рівня життя людей середнього класу, розвиток явищ зі сфери соціальної патології від корупції громадських закладів по соціальне виключення, безпритульність, безпорадність, проституцію, агресію та насилля, зріст самогубств тощо [6, с.141], що також негативно впливає на підготовку й становлення особистості майбутніх фахівців соціономічних професій.

На сучасному етапі розвитку суспільства гостро постає питання професійного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій і їх психологічної культури, яка формується стихійно і через цілеспрямовані зовнішні й внутрішні впливи на особистість. Формування культури професійного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій передбачає, на думку В.С. Біблера, «перехід від доміанти розуму, що пізнає, до розуму діалогічного», що уможливорюється у разі представлення навчального процесу підготовки майбутніх фахівців у формі діалогічного спілкування, тобто як культурологічно орієнтований навчальний діалог з «суб'єкт-суб'єктними» відносинами.

Ще з 70-х років минулого століття психологічна культура досліджувалась у працях відомих науковців Б.Г. Ананьєва, В.С. Біблера, Л.С. Виготського, О. М. Леонтєва, С. Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка та ін. Зміст поняття «психологічна культура» досліджувався в акмеологічних дослідженнях А. О.Деркач, Є.О. Клімова, Н. В.Кузьміної, Г.І. Марасанова, Ф.Ш. Мухаметзянової.

Дослідники Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, В.В. Рибалка, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева та ін. підкреслюють значення розвитку в особистості майбутніх фахівців соціономічних професій професійно важливих якостей культури спілкування та взаємодії в соціумі, колективі, родині.

Відомі науковці С.Д. Максименко, В.В. Рибалка, Н.В. Чепелева вказують на різницю між поняттями «психологічна культура фахівця» і «професійна культура». Під культурою фахівця вони розуміють рівень та якість володіння професійними вміннями й навичками.

Професійну культуру науковці визначають ширше - як стиль мислення і поведінки особистості в професійній діяльності, який визначається загальним розвитком, і як компонент професійного становлення особистості. Під культурою вони вважають сукупність створених суспільством. До важливих функціональних особливостей професійної культури належать такі властивості особистості: здатність до саморозвитку й самовдосконалення, самооновлення особистості, наявність творчої ініціативи, особистісного розвитку і саморозвитку в професійній сфері, високий рівень взаєморозуміння і взаємодопомоги, ціннісні орієнтації особистості та ін.

Науковці В.В.Рибалка і Н.В.Чепелева дають визначення загальної і професійної психологічної культури [8; 10]. Дослідник О.І.Мотков відносить до загальної психологічної культури особистості систему культурно-психологічних прагнень і умінь, а до розвинутої психологічної культури - самовиховання культурних прагнень і навичок, високий рівень спілкування, саморегуляції поведінки, творчий підхід до справи, вміння критики і самокритики, реалістичне оцінювання своєї особистості.

У своїх дослідженнях М.М. Обозов включає у «психологічну культуру» уміння розуміти і знати себе й інших людей, належну самооцінку й адекватну оцінку інших людей; саморегулювання особистісних психічних станів і властивостей, саморегуляцію діяльності і регулювання відносин. Загальна психологічна культура органічно вплетена у культуру людини.

Дослідник Г. І. Марасанов вказував, що «...індивідуальна психологічна культура лежить в основі готовності й прагнення керівників, відповідальних працівників, службовців до саморозвитку, до нарощування професійної компетентності в різних аспектах» [3, с. 97].

Саму суть і зміст психологічної культури досліджує і Ф.Ш. Мухаметзянова: «... Це культура створення і сприйняття психологічних явищ життя, ставлення людини до дійсності з погляду психологічних законів розвитку особистості й суспільства, психоаналітична властивість особистості щодо себе та відповідно до цих феноменів удосконалення своїх особистісних властивостей і якостей, які сприяють ефективній життєдіяльності» [4, с. 84]. «Психологічна культура служить творчій перетворювальній діяльності викладача, вона є інструментом практики, допомагаючи не лише пояснювати й теоретично обґрунтовувати педагогічні факти і явища, а й визначати науково обґрунтовані способи розвитку та виховання, одночасно служить засобом удосконалення професійної діяльності педагога, основою аналізу й критерієм оцінювання її ефективності» [4, с. 85].

Відомий вчений С. Л. Рубінштейн поєднував психологічну культуру з етикою: «...Першочергова з першочергових умов життя людини – це інша людина. Ставлення до іншої людини, до людей становить основу людського життя. Психологічний аналіз людського життя, спрямований на розкриття стосунків з іншими людьми, є ядром життєвої психології. Тут, разом із цим, галузь «стику» психології з етикою...» [9, с. 262].

Сучасні науковці з Польщі М.Палюх, А.Хорбовський, К.Шмид вважають, що важливим завданням сучасної освіти є усталення в поведінці людини установки готовності прийняття (поважання) культурних, етнічних, релігійно-світоглядних та традиційних відмінностей. Протистояння різноманітним типам небезпеки через превентивну та профілактичну діяльність. Обмеження ксенофобії, стереотипів і різноманітних проявів світоглядного фундаменталізму та віросповідання. Формування розсудливої, критичної і розумної ідентифікації з проблематикою еволюції та основ культури соціального життя, скорочення пізнавальної й емоційної дистанції до власного досвіду та пізнання системи цінностей інших народів [11].

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Особливого змісту набуває у наш час культура спілкування, зокрема професійного, тому, відповідно, своєрідного значення набуває перехід від культури монологічної до «діалогу культур», філософські основи якого закладено В.С. Біблером. Науковець зазначав, що під час

культурологічного діалогу забезпечуються умови і для виникнення нових проєктів й ідей, спілкування й розвитку особистості, а також для професійного зростання й становлення особистості майбутніх фахівців соціономічних професій у період навчання у вищих навчальних закладах.

У психології культура є особливою формою спілкування, відносини між різними культурами у якій базуються на монологічному «суб'єкт-об'єктному» принципі й діалогічному «суб'єкт-суб'єктному».

У своїй діалогічній концепції культури дослідник М.М.Бахтін зазначав, що лише у самому спілкуванні, у взаємодії людини з людиною відкривається людина в людині як для інших, так і для себе. Особистість жива і живе й відображається у діалозі.

Культурологічна підготовка майбутніх фахівців соціономічних професій - це комплекс психолого-педагогічного забезпечення процесу професійного становлення майбутнього фахівця, ознайомлення й оволодіння ними культурологічними знаннями й уміннями відповідно до гуманістичних ціннісних орієнтацій з пріоритетним діалогічним спілкуванням як формою здійснення суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладачів і студентів.

Професійне спілкування спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату й психологічну оптимізацію діяльності і міжособистісних стосунків. Інколи ситуативне маніпулятивне спілкування, необґрунтована агресія, авторитарний стиль спілкування і взаємодії, зневаження оточуючих, тривале мовчання у той час, коли очікується підтримка чи важлива інформація, негативні особистісні риси завдають особистості фізичного й психологічного руйнування та перешкоджають рівноправному й довірливому спілкуванню. Доволі часто у колективах (особливо жіночих) спостерігаються деструктивні відносини між колегами, конфлікти, підсиджування, що веде до збільшення кількості стресів і захворювань, що негативно впливає на моральний клімат у колективі, і аж ніяк не сприяє творчому розвитку особистості професіонала.

За відповідної організації навчального процесу, який уможливило особистісний професійний ріст майбутніх фахівців, у центрі постає культурологічно зорієнтований навчальний діалог, за допомогою якого формуються «суб'єкт-суб'єктні» взаємини, які відповідно до вимог часу посідають ключові позиції у підготовці майбутніх фахівців соціономічних професій. У ході дослідження встановлено такі критерії, які визначають продуктивність навчального діалогу в професійному становленні особистості фахівця:

- володіння навичками й уміннями культури мислення, логіка думки і висловлювання;
- володіння комунікативними здібностями для забезпечення розвитку культури мовлення та спілкування;
- володіння власними особистісними якостями, які сприяють розвитку самосвідомості та культури поведінки;
- розвиток внутрішніх мотивів і потреб у професійному становленні майбутніх фахівців соціономічних професій.

Дослідники вважають, що дійсний професіонал повинен бути також зрілою особистістю, яка має здатність виходити за рамки соціальних стереотипів, шаблонів, протистояти сильному тиску негативних соціальних сил, перетворювати свій попередній досвід, знаходити своє особливе місце у житті і свідомо чи несвідомо займати позицію активного творця свого життя; має здатність встановлювати свою «межу» вдоволеності матеріальними потребами, розглядати їх лише як одне із умов життя, а основні свої життєві сили спрямовувати на інші, більш високі цілі. Надзвичайно важливою для професійної діяльності є гармонія особистісної і професійної зрілості суб'єкта праці, яка може забезпечити не тільки ефективність і надійність праці, але й розвиток особистості в діяльності, формування і становлення еталонної концепції «Я-професіонал», самоствердження, самореалізацію і повну адаптацію особистості професіонала до соціального і професійного середовища, тобто робиться акцент на формуванні всебічно розвинутої, гармонічної особистості.

Висновки. Підсумовуючи огляд досліджень відомих психологів, психологічна професійна культура являє собою особливість особистості, яка об'єднує зовнішні культурні

напрацювання суспільства (духовні цінності, традиції, звичаї, зразки поведінки) й особистісні якості (гуманістичні цінності, відповідальність, доброта, гармонійність, внутрішня і зовнішня краса), рівень сформованості якої уможливує ефективність особистісного розвитку особистості; емоційне й інтелектуальне спілкування, повага до людей, позитивне ставлення до обраної професії, що і є складовими професійного становлення особистості майбутніх фахівців соціономічних професій. Вірне і чітке висловлення своєї думки, здатність до розуміння співрозмовника, володіння емоціями, вміння виражати позитив і бачити позитивне в інших, володіння мистецтвом переконання, уміння обійти чи згладити міжособистісні конфлікти у спілкуванні, в поведінці, знання особистісних властивостей людей, їхні вікові й індивідуальні особливості позитивно характеризують високий рівень розвитку особистісного професійного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій та рівень професійної культури. Професійне становлення особистості професіонала – це безперервний і складний процес формування на основі індивідуально-психологічних особливостей особистості тих якостей, які сприяють успішному виконанню професійних завдань і відчуттю задоволення своєю працею. Розвиток особистості професіонала майбутнього фахівця соціономічних професій детермінує професійна діяльність, яка є і засобом формування суб'єкта діяльності, може стати потребою, ціллю, цінністю і сенсом життя.

Література

1. Балл Г.О. Діалого-культурологічний підхід як напрям гуманізації освіти / Г.О. Балл, С.О. Волинець, С.О. Копилов. // Психологія - школі. Зб. Матеріалів Другого Міжрегіонального науково-практ. семінару. (Рівне 16 – 18 січня 1997). С. 76 – 82.
2. Максименко С.Д. Основи генетичної психології: навч. посіб. / С.Д. Максименко. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.
3. Марасанов Г. И. Психолого-акмеологическое консультирование как средство повышения психологической культуры кадров управления : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Г. И. Марасанов. – М., 1995. – 162 с.
4. Мухаметзянова Ф. Ш. Педагогические условия формирования психологической культуры учителя : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ф. Ш. Мухаметзянова. – Казань, 1995. – 207 с.
5. Онуфрієва Л.А. Особливості розвитку професійної культури майбутніх фахівців соціономічних професій як мета професійного становлення // Л.А.Онуфрієва // Проблеми та перспективи формування інноваційної системи освіти в XXI столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Львів, Україна, 3-4 лютого 2012 року). – Львів: Львівська педагогічна спільнота, 2012. – С. 20-21.
6. Палюх М., Земба Беата А. Людина в небезпечній ситуації. Багатовимірні аспекти соціальних патологій // М.Палюх, А.Беата Земба – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 14.
7. Пахомова О.Л. Культурологічний підхід до проблеми професійного становлення майбутнього психолога // О.Л.Пахомова // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім Г.С. Костюка НАПН України /За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 14. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 622 – 636.
8. Рибалка В.В. Психологія професійного самовизначення для здорових старшокласників: метод. рекомендації / В.В. Рибалка. – АПН України. – К.: АПН України, 2004. – 25 с.
9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. и др. ; Питер : Питер принт, 2003. – 508 с.
10. Чепелева Н. В. Психологічна культура майбутнього вчителя / Н. В. Чепелева. – К.: Знання, 1989. – 32 с.
11. Paluch M., Horbowski A., Szmyd K., Kultura elementem nowej strategii edukacyjnej. Rozprawy i szkice, Kraków – 1999.

References

1. Ball G.O. Dialogo-kul'turologichnij pidhid jak naprjam gumanizacii osviti / G.O. Ball, S.O. Volinec', S.O. Kopilov. // Psihologija - shkoli. Zb. Materialiv Drugogo Mizhregional'nogo naukovoprakt. seminaru. (Rivne 16 – 18 sichnja 1997). S. 76 – 82.
2. Maksimenko S.D. Osnovi genetičnoj psihologii: navch. posib. / S.D. Maksimenko. – K.: NPC Perspektiva, 1998. – 220 s.
3. Marasanov G. I. Psihologo-akmeologicheskoe konsul'tirovanie kak sredstvo povyshenija psihologicheskogo kul'tury kadrov upravlenija : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.13 / G. I. Marasanov. – M., 1995. – 162 s.
4. Muhametdzjanova F. Sh. Pedagogicheskie uslovija formirovanija psihologicheskogo kul'tury uchitelja : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / F. Sh. Muhametdzjanova. – Kazan', 1995. – 207 s.
5. Onufrieva L.A. Osoblivosti rozvitku profesijnoi kul'turi majbutnih fahivciv socionomichnih profesij jak meta profesijnogo stanovlennja // L.A.Onufrieva // Problemi ta perspektivi formuvannja innovacijnoi sistemi osviti v HHI stolitti. Materiali mizhnarodnoi naukovopraktichnoi konferencii. (m. L'viv, Ukraïna, 3-4 ljutogo 2012 roku). – L'viv: L'vivs'ka pedagogichna spil'nota, 2012. – S. 20-21.
6. Paljuh M., Zemba Beata A. Ljudina v nebezpečnij situacii. Bagatovimimi aspekti social'nih patologij // M.Paljuh, A.Beata Zemba – Kam'janec'-Podil's'kij: Aksioma, 2012. – C. 14.
7. Pahomova O.L. Kul'turologichnij pidhid do problemi profesijnogo stanovlennja majbutn'ogo psihologa // O.L.Pahomova // Problemi suchasnoi psihologii. Zbirnik naukovih prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universitetu imeni Ivana Ogienka, Institutu psihologii im G.S. Kostjuka NAPN Ukraïni / Za red. S.D.Maksimenka, L.A.Onufrievoi. – Vip. 14. – Kam'janec'-Podil's'kij: Aksioma, 2011. – S. 622 – 636.
8. Ribalka V.V. Psihologija profesijnogo samoviznachennja dlja zdorovih starshoklasnikiv: metod. rekomendacii / V.V. Ribalka. – K.: APN Ukraïni, 2004. – 25 s.
9. Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir / S. L. Rubinshtejn. – SPb. i dr. ; Piter : Piter print, 2003. – 508 s.
10. Chepeleva N. V. Psihologichna kul'tura majbutn'ogo vchitelja / N. V. Chepeleva. – K.: Znannja, 1989. – 32 s.
11. Paluch M., Horbowski A., Szmyd K., Kultura elementem nowej strategii edukacyjnej. Rozprawy i szkice, Kraków – 1999.

Онуфриева Л.А.

Психологическая культура и профессиональное становление будущих специалистов социномических профессий

Установлено, что при соответственной организации учебного процесса, который способствует личностному профессиональному росту будущих специалистов, в центре стоит культурологически ориентированный диалог, с помощью которого формируются «субъект-субъектные» отношения, которые соответственно требованиям времени занимают ключевые позиции в подготовке будущих специалистов социномических профессий. Источников – 11.

Ключевые слова: психологическая культура, профессиональное становление личности будущих специалистов социномических профессий, профессиональное общение, культура поведения, культура общения.

Onufrieva L.A.

Psychological training and professional development of future professionals sotsionomicheskikh professions

The author determines due to a proper organization of a school process which makes possible personally professional development of future specialists the main point is culturally oriented training dialogue which helps to form “subject-subject” interrelation to occupy the first place in the education of future specialists of socionimical professions. Sources – 11.

Key words: professional formation of a future specialist's personality in socionimical professions, professional communication, culture of behavior, culture of intercourse.

Онуфрієва Ліана Анатоліївна - кандидат психологічних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ВПЛИВ АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ НА ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА ВНЗ

У статті визначено поняття академічної мобільності, виокремлено його психологічний зміст і складові, розкрито психолого-педагогічні особливості науково-педагогічної діяльності викладачів ВНЗ у контексті болонських принципів організації вищої освіти в Україні за нових умов її здійснення, наведено результати емпіричного дослідження особливостей діяльності педагога вищої школи в умовах академічної мобільності та представлено інтерпретацію й узагальнення отриманих даних. Табл. – 3, рис. – 7, джерел – 10.

Ключові слова: професійно-педагогічна діяльність, педагог вищої школи, мобільність, особистість, академічна мобільність, розвиток

Постановка проблеми. Вища школа належить до освітніх систем макрорівня і характеризується відкритістю й нерівноважністю. Як наслідок, усі її структурні компоненти також тяжіють до постійних трансформацій різного рівня складності та інтенсивності. Професія педагога – носія суспільних і освітніх змін – стрімко набуває нових смислів, її цінності змінюються під впливом суспільно-економічних перетворень. Загальноєвропейськими вимогами до сучасного педагога є його висока кваліфікація, неперервне навчання, мобільність, партнерство і психологічна культура, в контексті якої мобільність розглядається як інтегральна системна якість та особистісна властивість суб'єктів професійно-педагогічної діяльності. Це спонукає до надання комплексного визначення інтегральної категорії «мобільність» у професійно-педагогічному дискурсі.

Інтегральна категорія «мобільність» розглядається вченими у безпосередньому зв'язку з такими категоріями психологічної науки, як «особистість» і «професійна діяльність» на методологічному підґрунті системного (Г. П. Щедровицький), діяльнісного (О. М. Леонт'єв) та інтегративно-особистісного (Г. О. Балл) підходів, в останньому з яких перевагу віддано розумінню категорії «особистість» як такої, що з'являється на перетині категорій «культура» і «людина». Це, у свою чергу, зумовлює дуальність самої категорії «мобільність», оскільки людина може бути мобільною, якщо володіє певними особистісними і професійними якостями, які виявляються лише у діяльності, на основі чого можна говорити про ступінь та рівень сформованості мобільності як системної якості людини-професіонала. Для найповнішого визначення психологічного змісту інтегральної категорії «мобільність» потрібно також здійснити диверсифікацію її смислів відносно усіх складових поняття «професійно-педагогічна діяльність» в умовах академічної мобільності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом велика кількість дослідників присвячує увагу проблемам мобільності особистості професіонала педагогічної галузі в період суспільних трансформацій, а саме О. В. Амосова, В. І. Бондар, Ю. Ю. Дворецька, О. М. Дудіна, Ю. І. Калиновський, П. М. Ратнікова, В. А. Семиченко та ін.; розвитку академічної мобільності та її суб'єктів у площині вищої університетської освіти присвячено праці В. І. Байденка, В. О. Галичина, М. З. Згуровського, Л. В. Зновенко, А. В. Кузьміна, А. І. Кузьмінського, Л. О. Лазаревої, О. Н. Родного, М. О. Ставрук, С. А. Тиртий, В. М. Чистохвалова, А. Barblan, G. Baumgratz-Gangl, F. Dervin, C. Jan, N. Janice, L. Larry, S. Laughlin, I. McMay, A. I. Morry, S. Sheila, A. Smith.

Визначення мобільності у психологічній теорії суттєво відрізняється від пропонувананих іншими науками. Вона трактується як активний рух та розглядається одночасно і як процес, і як якість особистості. Значний внесок у виокремлення психологічного дискурсу досліджень мобільності особистості професіонала педагогічної галузі зробили такі науковці, як Т. Ю. Артюхова, І. Д. Бех, Е. В. Галажинський,

Л. В. Горюнова, В. Є. Ключко, О. Г. Неделько, В. Baron, R. Bhandary, M. Byram, C. Cradden, F. Webster та інші.

Останнім часом мобільність сприймається не лише як властивість особистості та ознака діяльності педагога вищого навчального закладу, а й як його інноваційна компетентність. Дослідниками визнається її ексклюзивне значення для зростання особистості фахівця поряд із виключною значущістю для розвитку глобального освітнього простору, збагаченого внесками різних національних освітніх шкіл і культур. Визнаючи важливість такого особистісно-професійного утворення сучасного педагога вишу, як мобільність взагалі та академічна мобільність зокрема, вчені вдаються до вивчення рівня його реалізації у професійно-педагогічній діяльності викладача ВНЗ задля здійснення аргументованого прогнозу щодо подальшого розвитку його академічної мобільності та розробки програми психологічного супроводу такого розвитку.

Мета та завдання. Зреалізувавши завдання, пов'язане з проведенням емпіричного дослідження рівня інтенсивності академічної мобільності педагогів українських вищих навчальних закладів, ми маємо за мету представлення, інтерпретацію та узагальнення його результатів щодо визначення психолого-педагогічних особливостей професійної діяльності викладача вищої школи в умовах сучасного трансформаційного освітнього середовища, пов'язаної з академічною мобільністю суб'єктів навчально-виховного процесу, та визначення впливу останньої на особливості професійної діяльності педагога ВНЗ.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Академічна мобільність є інтегральною категорією, яка поєднує в собі риси особистісної, професійної, соціальної та безпосередньо академічної гнучкості, рухливості й схильності до змін фахівця освітньої галузі. Особистісна мобільність визначається психологами як здатність людини в результаті глибокого усвідомлення мети, аналізу зовнішніх і внутрішніх умов та імовірності досягнення цієї мети приймати оптимальні рішення щодо способу дій, створювати у внутрішньому плані програму дій, свідомо мобілізувати власні індивідуально-психологічні можливості для досягнення мети, коригувати їх у контексті специфіки дії колективних суб'єктів, здійснювати самооцінку і самокорекцію в процесі виконання дії та самоаналіз результатів діяльності в цілому. Вона також розуміється як одна з якостей особистості, здатність змінювати себе у відповідності до власних потреб, поглядів та цілей і забезпечує реалізацію свого життєвого потенціалу [1; 5].

Отже, мобільна людина є такою, що готова до здійснення професійної діяльності та вирізняється цілеспрямованістю й високим рівнем самоорганізації. Об'єктом її уваги і діяльності є не лише зовнішній світ, але й вона сама – її «Я», що містить уявлення про себе, самооцінку, програми самовдосконалення, звичні реакції на вияв деяких своїх якостей, здатність до самоспостереження, самоаналізу та саморегуляції. Така людина створює нові схеми поведінки або модифікує вже існуючі, що дозволяє їй ефективніше взаємодіяти з оточуючим середовищем, постійно змінюючи та оновлюючи пов'язані з ним відносини. Т. Ю. Артюхова розглядає мобільну людину як відкриту психологічну систему, яка володіє особистісними характеристиками, що змінюються (пластичність, активність тощо) та, у свою чергу, забезпечують зміни структури особистості на вимогу ситуації (без деструктивних її змін) [1].

Вивчаючи психологічні характеристики мобільної особистості, Е. В. Галажинський і В. Є. Ключко дійшли розуміння такої особистості як системи, здатної до самоорганізації, активного й відкритого суб'єкта пізнання, перетворюючого себе самого та оточуючу дійсність, прагнучого набуття нового соціально позитивного досвіду за допомоги пластичності й гнучкості [4]. До того ж, мобільній особистості властивий високий рівень пізнавальних потреб, сенситивність, спонтанність у діяльності та орієнтація на зовнішні обставини.

Визначені критерії знаходять підтвердження у результатах емпіричних досліджень психологічних характеристик мобільної особистості педагога. Виявилось, що мобільні

фахівці здатні до прийняття змін як зовнішніх, так і внутрішніх, до сприйняття світу та контролю своїх дій, до зміни власних мотивів, ставлень, установок, думок. Переважні особистісні риси таких фахівців – адаптивність, гнучкість, швидкість реакції, комунікативність, енергійність, ініціативність, екстравертність, впевненість у собі і своїх силах, наполегливість, відповідальність, організованість, широкий світогляд, успішність, почуття гумору, толерантність, життєрадісність, рішучість, креативність, прагнення до саморозвитку і самовдосконалення. Отже, мобільні педагоги мають ознаки самоактуалізованої особистості. На противагу, «немобільні» педагоги виявилися більшою мірою орієнтованими на сталі принципи, установки та судження при виконанні дій, ніж на зовнішні обставини та вимоги ситуації [1].

Психолого-педагогічний погляд на проблему мобільності ґрунтується на компетентнісному підході. На думку Л. В. Горюнової, саме загальнокультурні, соціально-комунікативні, освітні, загальнонаукові та ціннісно-сміслові компетенції є однією зі складових мобільності педагога, які сприяють реалізації його внутрішнього потенціалу [3].

Однак за висновками багатьох вітчизняних вчених академічна мобільність викладачів ВНЗ (на відміну від студентів і аспірантів) перебуває на початковому етапі свого розвитку. Єдина стратегія, плановість і прогнозованість цього процесу поки що залишаються у перспективі. Аналогічного висновку доходять дослідники академічної мобільності викладачів вищих навчальних закладів Європи O. Bracht, C. Engel, K. Janson, A. Over, H. Schomburg (Німеччина), S. Kuvik (Норвегія) та інші [7; 9].

Відтак, необхідність і актуальність здійснення емпіричного дослідження у царині мобільності вузівських педагогів зумовлені логікою розвитку системи вищої освіти України на підґрунті головних принципів болонських угод та протиріччям між тим великим значенням, якого набувають процеси академічної мобільності у розвитку особистості педагога-професіонала і системи вищої освіти загалом та недостатньою увагою, яка приділяється сьогодні плануванню, організації та здійсненню цієї діяльності вищими навчальними закладами і самими педагогами вищів.

Теоретичні узагальнення, наведені вище, спонукали нас до проведення дослідження, яке би дозволило більш чітко уявити, наскільки процеси академічної мобільності інтенсифікувалися в українських вишах з моменту підписання Болонської угоди та долучення країни до європейського освітнього простору (в тому разі й через процеси академічних обмінів).

Дослідження проводилося протягом 2011-2012 років, охоплювало 17 ВНЗ України переважно у столичному, північному, східному та південному регіонах. Загальна кількість вибірки досліджуваних становила 710 викладачів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації різних форм власності. Задля реалізації мети дослідження нами було сконструйовано анкету як комплексний інструмент визначення кількісних і якісних факторів, що характеризують стан індивідуальної та професійно-групової мобільності педагогів вищих навчальних закладів. Анкета містить 30 питань закритого і відкритого типів, які стосуються досвіду академічної мобільності опитаних викладачів, їх емоційно-оцінного ставлення до феномена, що вивчається, різних аспектів їх професійної самосвідомості та професійної діяльності.

Соціально-демографічні характеристики вибірки наведено у табл. 1.

Як видно з цієї таблиці, структура нашої вибірки за показниками віку та статі є пропорційною структурі генеральної сукупності. Середній стаж професійної діяльності досліджених викладачів становив 12,46 років. Стаж був дуже щільно пов'язаний з віком респондентів, на що вказує високе значення коефіцієнту рангової кореляції Спірмена ($r_s = 0,781$; $p < 0,001$). Частотний аналіз сфери і рівня професійних досягнень викладачів ВНЗ виявив перевагу представників гуманітарних факультетів (87,4%) над спеціалістами з природничих (6,6%) і технічних наук (5,9%). Кандидати наук становили 53,9% вибірки, доктори наук – 4,8%, викладачі, що не мають наукового ступеня – 41,3%. Це відповідає розподілу власників наукових ступенів в українській науці [6]. Подібний розподіл

характерний і для такого показника, як вчене звання: частка доцентів у вибірці була 32,3%, професорів – 3,0%, викладачів без вченого звання – 64,8%. Абсолютна більшість викладачів (90,3%) представляла ВНЗ державної форми власності і лише 9,7% – приватної.

Т а б л и ц я 1

Частотний аналіз соціально-демографічних характеристик викладачів ВНЗ

Показник	Категорія показника	Частка у вибірці
Стать	Чоловіча	28,1%
	Жіноча	71,9%
Вік	20-30	22,9%
	31-40	34,1%
	41-50	20,7%
	51-60	13,7%
	старше 60	8,6%

Про знання іноземної мови заявили 93,4% опитаних викладачів. З них однією іноземною мовою володіли 84,8% викладачів (англійською – 62,7%, німецькою – 13,0%, польською – 0,5%, іншими мовами – 8,6%), 15,2% володіли двома та більшою кількістю мов. Рівень володіння показав досить невелику частку активного знання іноземної мови: зі словником мовою володіли 61,2% респондентів, тоді як без словника – 38,8% (20,6% – розмовляють вільно, 12,9% – читають спеціалізовану літературу, 4,5% – розмовляють, беруть участь у наукових дискусіях, 0,8% – пишуть статті та монографії іноземними мовами).

Частотний аналіз участі викладачів ВНЗ у наукових конференціях засвідчив суттєву перевагу національних конференцій над закордонними. У конференціях в Україні брали участь 68,2% опитаних, тоді як у закордонних – 21,3%. Тобто співвідношення становить 3,2:1 на користь національних конференцій. Форми участі у закордонних конференціях були різноманітними: 74,7% викладачів робили це у формі доповіді, 41,3% – брали участь у дискусії, а 32,0% – презентували результати досліджень.

Частотний аналіз участі викладачів ВНЗ у професійно-педагогічній діяльності виявив, що досвід викладання в закордонних університетах мають 2,5% респондентів. Частка тих, хто навчався у закордонних ВНЗ, в три рази вище – 7,6%. Серед країн навчання переважають Росія та Німеччина. 22,6% тих, хто навчався за кордоном, отримували освіту в цих країнах. Також респонденти називають Польщу (9,4%) і США (5,7%). Навчання у декількох країнах проходили 5,7% досліджених. Інші країни навчання разом становить 34,0%. Було встановлено, що 6,4% досліджених респондентів мають документ про закінчення закордонного ВНЗ. Це становить 75,9% від тих, хто навчався за межами України.

Досвід проведення досліджень за кордоном мають 5,8% досліджених. Основні країни, які запрошують українських вчених для дослідницької роботи – Польща (24,4%), Росія (14,6%), США (9,8%) та Німеччина (7,3%). Майже кожен п'ятий вчений (19,5%) проводив дослідження у декількох країнах. Інші країни у цьому переліку становили теж досить значну частку – 24,4%. Тривалість навчання за кордоном варіювала від одного місяця (мінімум) до 8 років (максимум).

Виявлені закономірності наочно ілюструє рис. 1, де у просторі двох гіпотетичних ортогональних вимірів, сформованих на основі змінних «Досвід викладання в

закордонних університетах», «Дослідження за кордоном», «Закордонні конференції», «Навчання в закордонних університетах», розглядаються категорії цих змінних (рис. 1).

Для створення рис. 1 використовувалась статистична процедура нелінійного методу головних компонент [10]. Вона дала можливість здійснити нелінійне перетворення даних і представити їх у двовимірному просторі, де координати кожної категорії відповідають її навантаженню на компоненту (вимір). З цього рисунку видно, що категорії «Ні», які вказують на відсутність академічної мобільності в сферах, що розглядаються, щільно згруповані в області нульових навантажень. Тобто ті, хто не вчився за кордоном, надалі з меншою ймовірністю відвідуватимуть закордонні конференції, проводитимуть дослідження та викладатимуть у закордонних ВНЗ.

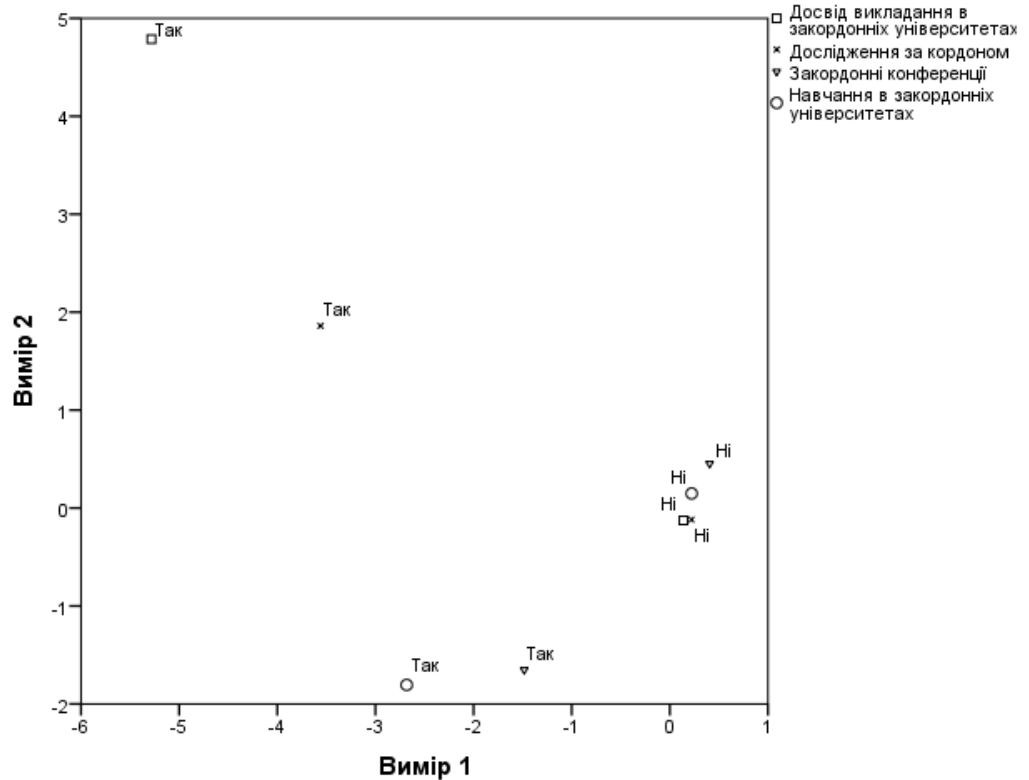

Рис. 1. Взаємовідношення між навчанням у закордонних університетах та іншими складовими академічної мобільності

Дійсно, з тих викладачів, хто не навчався у свій час за кордоном, лише 1,2% мають досвід викладання в закордонних університетах, 4,5% – проводили дослідження за кордоном і 18,3% – брали участь у міжнародних конференціях. Для тих респондентів, хто вчився за кордоном, частоти були значно вищими: відповідно 18,5%, 22,2% та 59,3%. Тобто можна припустити, що навчання за кордоном є передумовою подальшої академічної мобільності. Це дозволяє чітко простежити вектор природного розвитку процесів академічної мобільності: мобільний студент – мобільний викладач.

Частотний аналіз отримання грантів викладачами ВНЗ виявив, що частка респондентів, які спромоглися одержати грант, є дуже незначною. Так, кількість таких осіб у вибірці становила 4,5%. Гранти для стажування отримували 2,6% респондентів, гранти для навчання – 0,4%, гранти для дослідження – 1,7%, гранти для викладання –

0,3%. Тривалість грантів варіювала від одного місяця (мінімум) до 5 років (максимум). Грантові програми мали середній термін тривалості 1,44 року.

Нелінійний аналіз головних компонент дозволив проаналізувати як співвідносяться період грантових програм для викладачів ВНЗ та призначення цих грантів. Результати цього аналізу у двовимірному просторі наведені на рис. 2, з якого видно, що гранти короткострокової мобільності частіше за все є грантами для стажування (68,2%).

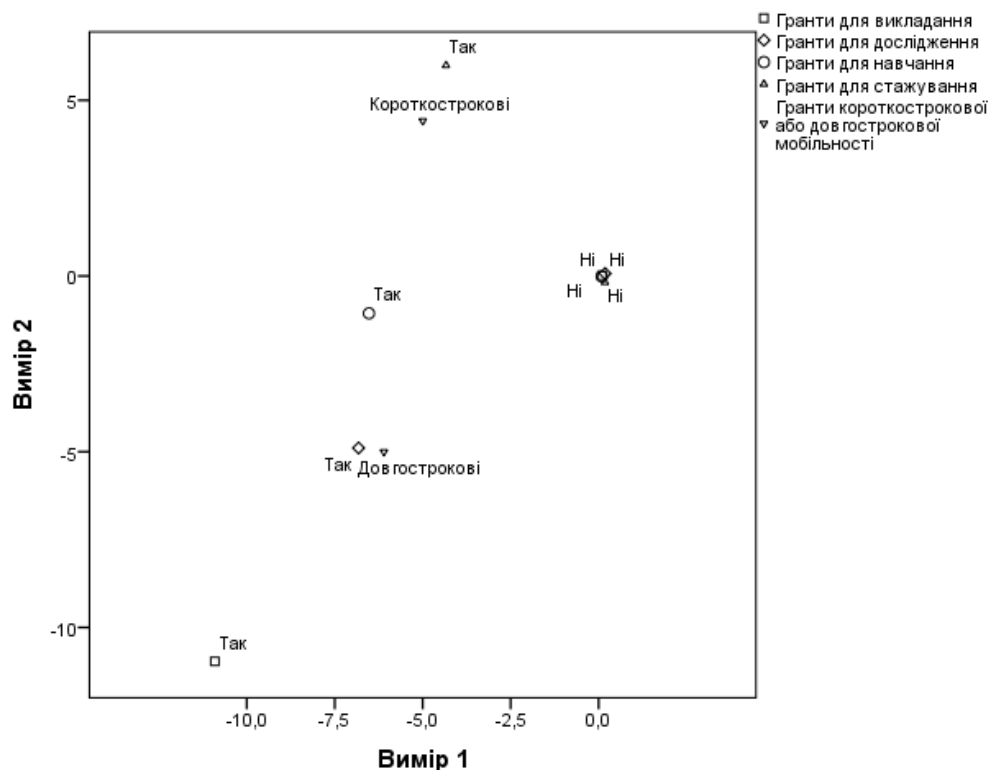

Рис. 2. Взаємовідношення між тривалістю грантового періоду для викладачів ВНЗ та призначенням грантів

З іншого боку, рис. 2 демонструє, що гранти довгострокової мобільності найбільшою мірою стосувалися наукових досліджень: 60,0% всіх довгострокових грантів були призначені для проведення досліджень, тоді як серед короткострокових грантів лише 27,3% були спрямовані на дослідницьку роботу. Подібні, але менш виразні закономірності виявлені і стосовно грантових програм, що надаються для викладання: 10,0% всіх довгострокових грантів були призначені для викладацької діяльності, тоді як серед короткострокових грантів лише 4,5% були спрямовані на викладання. Щодо грантів на навчання, то стосовно них спостерігається баланс між короткостроковими та довгостроковими програмами. Частка грантів, виданих на навчання викладачів ВНЗ, серед короткострокових грантів становить 9,1%, серед довгострокових – 10,0%.

Додаткову інформацію надає вивчення за допомогою нелінійного аналізу головних компонентів взаємовідношень між призначенням грантів для викладачів ВНЗ та їх вченим званням і науковим ступенем (рис. 3).

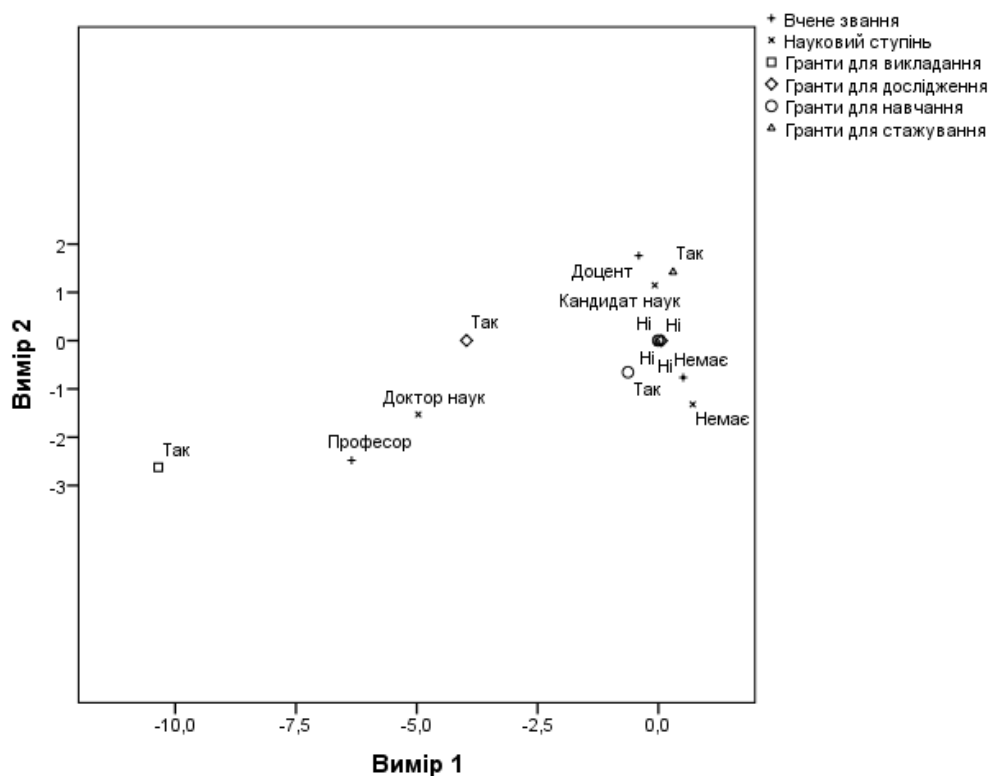

Рис. 3. Взаємовідношення між призначенням грантів для викладачів ВНЗ та їх вченим званням і науковим ступенем

Наведений вище рисунок наочно ілюструє такі тенденції: для викладачів без наукового ступеня та вченого звання характерним є отримання грантів для навчання (100,0% цих грантів було видано тим, у кого немає вченого звання, з них 33,3% були без наукового ступеня і 66,7% були кандидатами наук). У грантових програмах для стажування здебільшого брали участь доценти, кандидати наук (50,0% цих грантів було видано тим викладачам ВНЗ, які не мають вченого звання, 50,0% – кандидатам наук, стосовно наукового ступеня – 27,8% цих грантів було видано тим, у кого його немає і 72,2% – кандидатам наук). Гранти для досліджень виділялись для всіх категорій викладачів ВНЗ: як для тих, хто не має вченого звання (41,7% всіх грантів для дослідження), так і доцентів (41,7%) і професорів (16,7%). Гранти для викладання отримували переважно професори, доктори наук.

Частотний аналіз використання досвіду академічної мобільності викладачами ВНЗ виявив, що найбільш активно цей досвід використовується у викладанні навчальних курсів (14,0% респондентів), трохи менше у написанні наукових статей та монографій (11,2%) та при підготовці дисертацій (8,9%), рідко – у плануванні та проведенні емпіричних досліджень (3,3%). Іншим чином свій досвід академічної мобільності використовували 1,6% викладачів ВНЗ.

Професійні контакти із закордонними колегами підтримують 16,1% викладачів ВНЗ. Серед країн, з представниками яких контактують українські викладачі значно переважає Російська Федерація – 30,8% респондентів назвали її країною своїх професійних контактів, на другому місці – Польща, її назвали 6,6% респондентів, далі йдуть по мірі зменшення: Німеччина (5,5%), США та Чехія (по 2,2%). З колегами з інших країн, не

зазначених у переліку, контакти підтримували 22,0% досліджених українських викладачів ВНЗ. З колегами з декількох країн підтримували зв'язок 30,8% респондентів.

Також важливим показником академічної мобільності є досвід участі у роботі консорціумів університетів-партнерів. Серед опитаних викладачів українських ВНЗ цим досвідом володіли лише 6,5%. Ці спеціалісти частіше за все брали участь у такій роботі в якості слухачів проектів. Зазначені випадки становили 58,7% від загального числа викладачів з досвідом участі у роботі консорціумів університетів-партнерів. У якості викладача проекту працювали 15,2% респондентів, у якості дослідника – також 15,2%. Дослідницька робота в таких консорціумах стосувалась 8,7% опитаних викладачів, які мали досвід участі у роботі консорціумів університетів-партнерів. Лише 2,2% викладачів з цієї групи виконували більше ніж одну роль у таких консорціумах.

Отже, в процесі аналізу результатів анкетування було виявлено сім основних складових академічної мобільності, а саме: участь у закордонних конференціях, викладання в закордонних університетах, навчання в закордонних університетах, досвід досліджень за кордоном, підтримка контактів з іноземними викладачами, отримання грантів, участь у роботі консорціумів університетів-партнерів. На основі поєднання цих складових можна побудувати шкалу, яка описуватиме рівень академічної мобільності викладача ВНЗ. Тому відповіді на пункти, які співвідносяться з цими складовими, були закодовані таким чином: «Ні» – 0 балів, «Так» – 1 бал. Отже, показники цієї шкали змінювались у діапазоні від 0 до 7 балів. Розподіл значень за цією шкалою у вигляді гістограми з накладеною кривою нормального розподілу наведено на рис. 4.

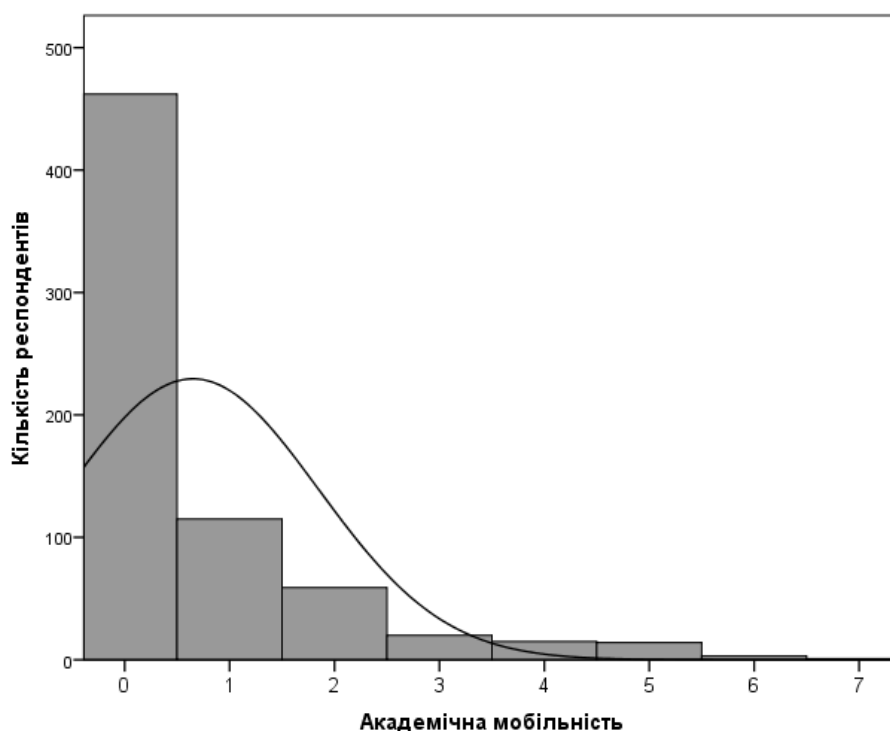

Рис. 4. Гістограма розподілу значень інтегральної змінної «Академічна мобільність»

Ця гістограма дає можливість наочно переконатися в тому, що кількість респондентів, у яких відсутня жодна складова академічної мобільності, переважає суму інших категорій. Частка таких викладачів ВНЗ становить – 67,1%. Відповідно частка академічно мобільних викладачів становить у вибірці 32,9%.

Завдяки наведеній гістограмі також можна зазначити, що чим більше складових академічної мобільності поєднують у собі викладачі ВНЗ, тим меншою є частка таких викладачів у загальній популяції. Аналіз описових статистик та візуальна оцінка рис. 4 показують, що розподіл значень за цією шкалою значно відрізняється від нормального. Високі значення асиметрії ($A = 2,303$) та ексцесу ($E = 5,451$) не дозволяють нам використовувати цю шкалу в якості надійного інструменту для оцінки виразності академічної мобільності. Тому ця шкала була застосована для того, щоб розділити вибірку на дві підвибірки: викладачів, які взагалі не мали досвіду академічної мобільності (умовна назва «немобільні») і викладачів, у діяльності яких присутня хоча б одна складова академічної мобільності (умовна назва «мобільні»).

Тобто це дає можливість проаналізувати дихотомію «Академічна немобільність – Академічна мобільність» та виявити фактори, від яких залежить формування зазначених категорій.

Порівняльний аналіз цих двох підвбірок дозволив виявити характерні риси викладача ВНЗ з академічною мобільністю, скласти своєрідний «портрет» академічно мобільного викладача. У порівняльний аналіз були включені такі змінні: стать, вік, стаж, вчене звання, науковий ступінь володіння іноземною мовою, поінформованість про міжнародні угоди з закордонними університетами та про співпрацю за спеціальністю. Вибір саме цих змінних обумовлений тим, що вони розглядаються нами у якості гіпотетичних факторів, здатних формувати академічну мобільність викладача.

В табл. 2 наведено результати порівняльного аналізу.

Т а б л и ц я 2

Порівняльний аналіз академічно мобільних і немобільних викладачів ВНЗ

Показник	Категорія	Академічна мобільність	
		Немобільні	Мобільні
Стать	Чоловіки		
	Жінки		
Вік	20-30		
	31-40	+	
	41-50		
	51-60		+
	Старше 60		
Стаж			+
Вчене звання	Немає	+	
	Доцент, професор		+
Науковий ступінь	Немає	+	
	Кандидат, доктор наук		+
Володіння іноземною мовою	Володію		+
	Зі словником	+	
Інформація про міжнародні угоди з закордонними університетами	Ні	+	
	Так		+
Інформація про співпрацю за спеціальністю	Ні	+	
	Так		+

Примітка: позначка «+» вказує на статистично значущі ($p < 0,05$) розбіжності між групами порівняння.

Отже, академічна мобільність викладача ВНЗ не залежить від його статі ($\chi^2 = 0,433$; $p = 0,510$), але пов'язана з віком ($\chi^2 = 16,463$; $p = 0,002$). Серед академічно мобільних викладачів відносно переважають респонденти у віковій категорії 51-60 років, тоді як серед академічно немобільних – респонденти вікової категорії 31-40 років. Викладачі з досвідом академічної мобільності також були більш досвідченими та мали більший стаж ($F = 20,976$; $p < 0,001$). Серед академічно мобільних викладачів була більшою частка тих, хто мав вчене звання ($\chi^2 = 30,629$; $p < 0,001$), чи науковий ступень ($\chi^2 = 36,216$; $p < 0,001$). Вони краще володіли іноземною мовою на рівні можливості читати спеціалізовану літературу, вільно розмовляти, брати участь у наукових дискусіях, писати статті та монографії іноземними мовами ($\chi^2 = 46,213$; $p < 0,001$). Академічно мобільні викладачі більш досконало володіли інформацією про міжнародні угоди із закордонними університетами ($\chi^2 = 65,774$; $p < 0,001$) та інформацією про співпрацю за спеціальністю між їхнім університетом та закордонними університетами ($\chi^2 = 53,686$; $p < 0,001$).

Деталізуючи порівняльний аналіз, слід зазначити, що серед академічно немобільних викладачів можна виділити тих, кого варто визначити як «потенційно мобільних» – незважаючи на відсутність взаємодії з закордонними університетами вони беруть участь у конференціях, які відбуваються в Україні. Частка таких викладачів у всій вибірці становить 40,8%, тоді як «цілком немобільних» – тих, хто не взаємодіє з закордонними ВНЗ і в той же час відвідує українські наукові конференції, було 26,3%.

Важливим також є визначення факторів, які дозволяють диференціювати ці підвибірки. Оскільки порівнюються в даному випадку не дві, а три групи, ми зупинили свій вибір на статистичній процедурі побудови регресійних дерев класифікації [8], що дозволяє більш точно, ніж звичайні процедури порівняння, визначити фактори диференціації (рис. 5).

Отже, цей рисунок демонструє, що група академічно мобільних викладачів відрізняється від всіх інших, по-перше, інформованістю про міжнародні угоди з закордонними університетами, по-друге, – стажем роботи більше ніж 12,5 року. Навпаки, у потенційно мобільних, навіть якщо вони добре інформовані про міжнародні угоди, стаж роботи у більшості випадків є меншим зазначеної цифри.

Цілком немобільні викладачі характеризуються відсутністю інформованості про міжнародні угоди, низьким рівнем володіння іноземною мовою та відсутністю наукового ступеня. Для потенційно мобільних викладачів, які не володіють інформацією про міжнародні угоди між університетами, властиве добре знання іноземної мови та наявність наукового ступеня.

Розглянемо, як ці складові академічної мобільності педагогів розподіляються в залежності від сфери їх наукових знань, тобто викладачі з яких факультетів (гуманітарні, природничі, технічні) є більш «мобільними». Результати цього аналізу наведено у табл. 3.

Виходячи з цієї таблиці, зрозумілою є невелика перевага фахівців негуманітарних наук над гуманітаріями у співвідношенні 1,2:1 стосовно всіх проявів академічної мобільності. Гуманітарії переважали у двох компонентах: навчання в закордонних університетах та участь у роботі консорціумів університетів-партнерів, а викладачі з природничих та технічних наук – у чотирьох: участь у закордонних конференціях, викладання в закордонних університетах, досвід досліджень за кордоном, підтримка контактів з іноземними викладачами. Стосовно отримання грантів між цими двома групами спостерігався паритет.

Завдяки частотному аналізу приналежності до академічної мобільності викладачів ВНЗ було встановлено, що переважна більшість респондентів вважають за необхідне брати участь в академічних обмінах (97,9%), та відверто висловлюють таке бажання (95,6%). І лише 6,8% викладачів ВНЗ вважають, що академічні обміни нічого корисного не дають.

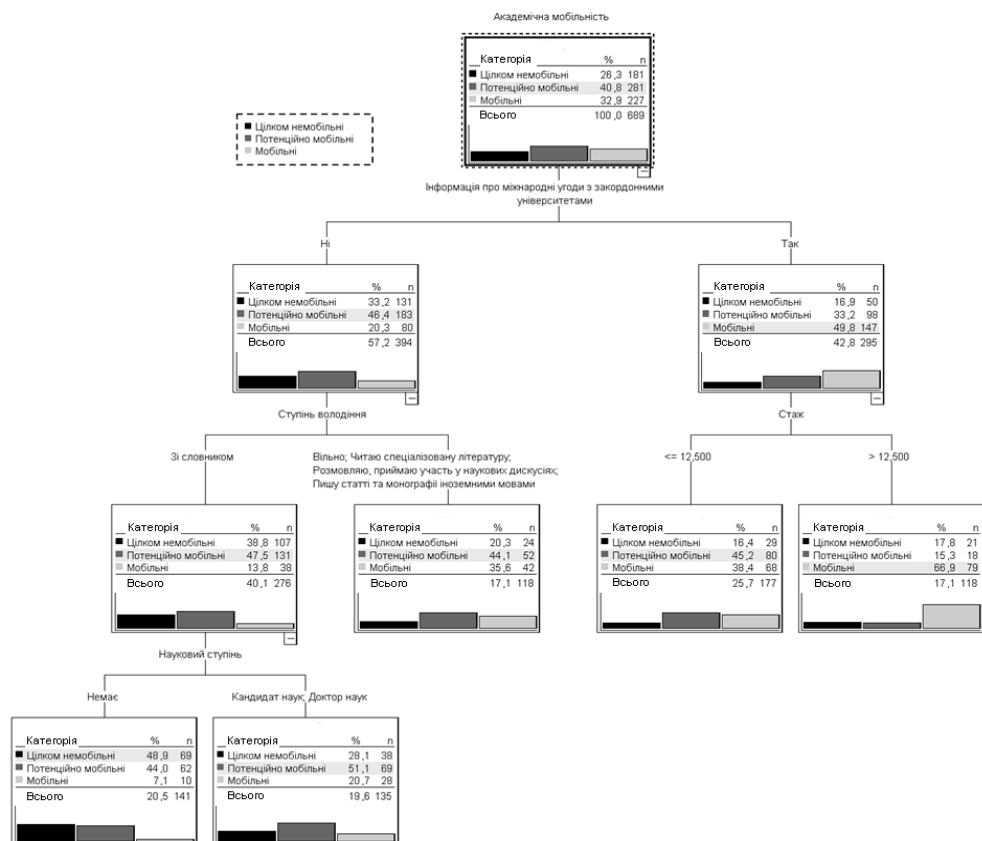

Рис. 5. Регресійне дерево класифікації для груп цілоком немобільних, потенційно мобільних та мобільних викладачів ВНЗ

Таблиця 3

Розподіл «академічно мобільних» викладачів в залежності від сфери їх наукових знань

Складові академічної мобільності	Частка у вибірці			Г:(Т+П)
	Г	Т	П	
Участь у закордонних конференціях	19,7%	25,5%	40,5%	1:1,7
Викладання в закордонних університетах	2,4%	6,4%	0,0%	1:1,4
Навчання в закордонних університетах	8,1%	2,1%	7,1%	1:0,6
Досвід досліджень за кордоном	5,4%	12,8%	4,8%	1:1,7
Підтримка контактів з іноземними викладачами	15,9%	14,9%	20,0%	1:1,1
Отримання грантів	4,5%	6,4%	2,4%	1:1
Участь у роботі консорціумів університетів-партнерів.	7,1%	4,3%	0,0%	1:0,3
Середнє за всіма складовими	9,0%	10,3%	10,7%	1:1,2

Примітка: Г – гуманітарні науки; Т – технічні науки; П – природничі науки.

Аналізуючи пункти твердження «Основний сенс академічних обмінів», було з'ясовано, що для більш ніж половини респондентів академічна мобільність – це надбання досвіду інноваційного навчання (63,3%), отримання новітніх знань, умінь, навичок (62,9%), а також налагодження наукових і професійних контактів (61,3%). Проте викладачі ВНЗ менш орієнтовані на поширення результатів власних досліджень (33,5%) та на можливість навчатися і працювати закордоном (26,5%). Варіант відповіді «Інше» обрали 2,8% респондентів.

Бажання участі у процесах академічних обмінів, яке продемонстрували респонденти, добре видно на рис. 6.

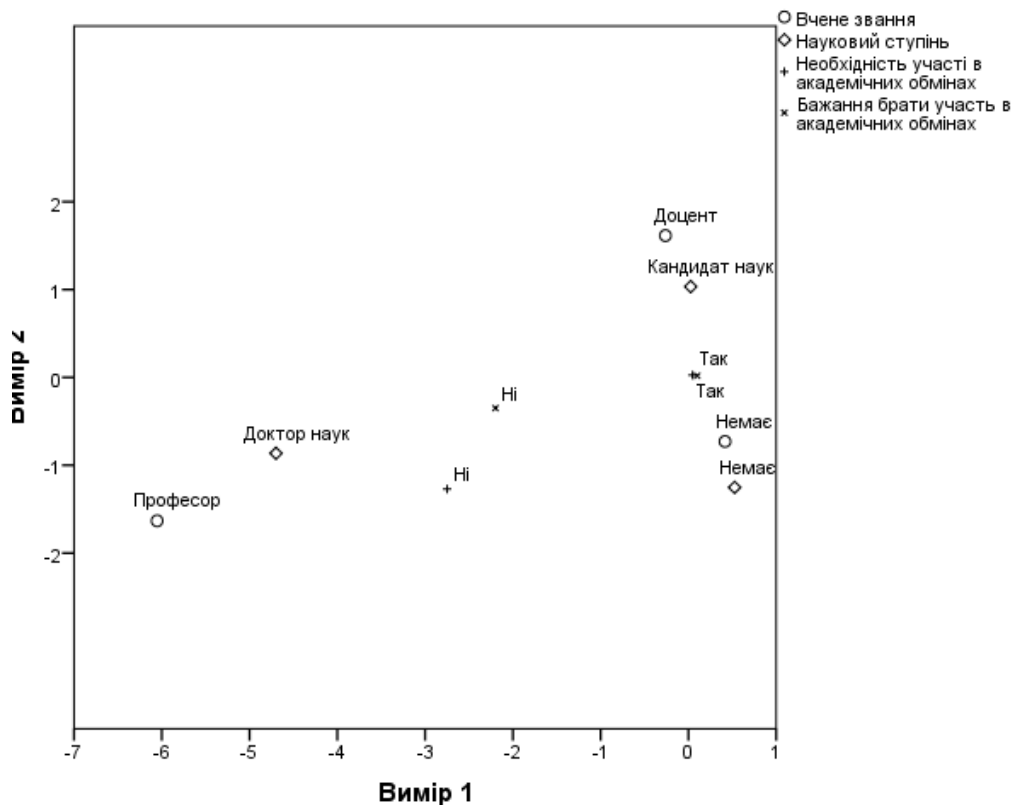

Рис. 6. Взаємовідношення між ставленням викладачів ВНЗ до академічних обмінів як необхідних і бажаних та їх вченим званням і науковим ступенем

Необхідність та бажання участі в академічних обмінах приблизно в однаковій мірі підкреслювали як доценти (98,6% та 95,0% відповідно) і кандидати наук (98,4% та 95,1% відповідно), так і викладачі без наукового ступеня (98,0% та 96,6% відповідно) та звання (97,8% та 97,1% відповідно). Розміщення цих категорій у двовимірному просторі отримано завдяки нелінійному аналізу головних компонент.

Наведений вище рисунок ілюструє, що для професорів та докторів наук спрямованість на академічні обміни була трохи меншою. Частка професорів, які вказували на необхідність та бажання брати участь в академічних обмінах становила відповідно 90,5% та 80,0%, частка докторів наук – 94,1% та 87,9%

Ми припустили, що, використовуючи ці п'ять наведених пунктів анкети, які стосуються твердження «Основний сенс академічних обмінів» (окрім пункту «Інше», на який було надано малу частку позитивних відповідей), можна сформулювати шкалу, яка описуватиме рівень уявлень викладача про практичну цінність академічної мобільності.

Ця шкала точніше диференціюватиме випробуваних за конструктом, що вивчається, оскільки інші твердження: «Необхідність участі в академічних обмінах», «Бажання брати участь в академічних обмінах», «Академічні обміни нічого не дають» – не дозволяють оцінити ступінь, у якому розвинута ця орієнтація, до того ж ці твердження були сформульовані таким чином, що переважна більшість респондентів висловила своє позитивне ставлення до академічної мобільності.

Отже, відповіді на пункти твердження «Основний сенс академічних обмінів» були закодовані таким чином: «Ні» – 0 балів, «Так» – 1 бал. Відповідно, показники цієї шкали варіювали від 0 до 5 балів. Розподіл значень за цією шкалою у вигляді гістограми з накладеною гауссовою кривою наведено на рис. 7. З цієї гістограми видно, що кількість респондентів, які зовсім не уявляють основний сенс академічних обмінів є мінімальною – 1,9%, ті респонденти, які уявляють цей сенс в одному або декількох аспектах (1-3 бали) становить 75,9% вибірки, а ті, які у найбільш повній мірі уявляють практичну цінність академічної мобільності, становить 22,2% вибірки.

Аналіз описових статистик, а саме асиметрії ($A = 0,328$) та ексцесу ($E = -0,784$), а також візуальна оцінка рис. 7 вказують на близькість розподілу за цією шкалою до нормального.

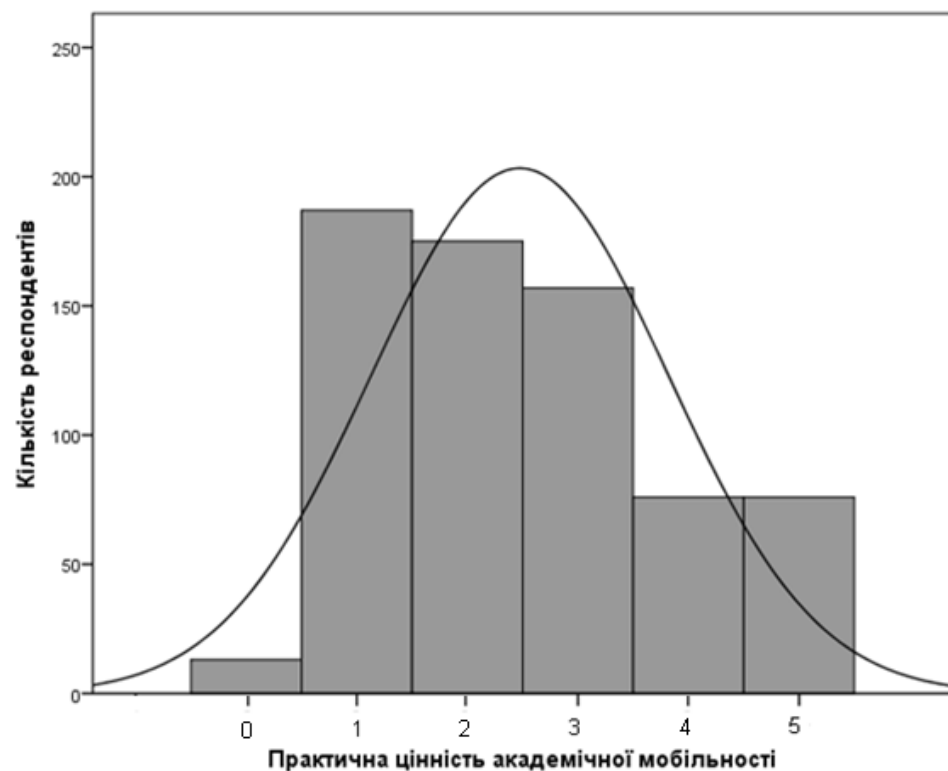

Рис. 7. Гістограма розподілу значень інтегральної змінної «Практична цінність академічної мобільності»

Отже ця шкала може використовуватись у подальших дослідженнях з метою оцінки рівня практичної цінності академічної мобільності.

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена ($r_s = 0,224$; $p < 0,001$) між створеними шкалами академічної мобільності та практичної цінності академічної мобільності вказує на те, що ці два конструкти пов'язані позитивно і цей зв'язок є статистично значущим. Тобто досвід мобільності формує позитивне ставлення до неї з боку викладачів ВНЗ.

Висновки. Психологія розглядає мобільність як надсистемну властивість особистості, яка має складну багатокомпонентну структуру (відкритість, активність, пластичність, гнучкість, цілеспрямованість, самоактуалізація тощо), що дозволяє особистості професіонала змінюватися самій та змінювати дійсність виходячи з власних цілей, не насильницьким чином, а свідомо, без подальших деструктивних утворень у житті та професійній діяльності. Мобільність ми трактуємо, з одного боку, як професійно важливу якість особистості педагога, а з іншого – як важливу динамічну характеристику його науково-викладацької діяльності.

Спираючись на результати емпіричного дослідження, ми можемо визначити академічну мобільність у якості комплексного конструкту, що складається з 7 основних складових: участь у закордонних конференціях, викладання в закордонних університетах, навчання в закордонних університетах, досвід досліджень за кордоном, підтримка контактів з іноземними викладачами, отримання грантів та участь у роботі консорціумів університетів-партнерів. Ці складові виявляються як в індивідуальній, так і в інституційній академічній мобільності. У вибірці дослідження частка осіб, що мають досвід академічної мобільності, становить 32,9%.

Академічно мобільні викладачі ВНЗ на відміну від немобільних характеризуються старшим віком та більшим стажем роботи, наявністю вченого звання та наукового ступеня, гарним володінням іноземною мовою, інформованістю про міжнародні угоди між університетами та про співпрацю між ВНЗ.

Вивчення зазначених складових академічної мобільності викладачів ВНЗ, залежно від сфери їх наукових знань, засвідчило невелику перевагу фахівців негуманітарних спеціальностей над гуманітаріями у співвідношенні 1,2:1.

Переважна більшість респондентів вважають за необхідне брати участь в академічних обмінах (97,9%). Але у найбільш повній мірі уявляють практичну цінність академічної мобільності лише 22,2% вибірки викладачів вищих навчальних закладів.

Перспективи подальших досліджень становить створення діагностичного інструментарію та проведення емпіричного дослідження професійної ідентичності і глобалізаційного потенціалу педагога вищої школи в нових організаційних умовах здійснення його професійно-педагогічної діяльності.

Література

1. Артюхова Т. Ю. Профессионализация как условие раскрытия жизненного потенциала человека / Т. Ю. Артюхова // Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности: Труды IV Международной научной интернет-конференции, январь – март 2011 г. / Отв. ред. Е. Г. Ефремов, М. Ю. Семенов. – Киев: «Издательство Простобук», 2011. – С. 93-104.
2. Балл Г. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять / Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25-53.
3. Горюнова Л. В. Профессиональная мобильность специалиста как проблема развивающегося образования в России: дис ... доктора пед. наук: 13.00.08 / Горюнова Лилия Васильевна. – Ростов-на-Дону, 2006. – 337 с.
4. Ключко В. Е. Психология инновационного поведения / В. Е. Ключко, Э. В. Галажинский. – Томск: Томский государственный университет, 2009. – 240 с.
5. Неделько Е. Г. Формирование мотивации готовности к профессиональной мобильности у студентов ВУЗа: автореф. дис. ... канд. психол. н.: сп-ть 13.00.08 / Е. Г. Неделько. – Магнитогорск, 2007. – 23 с.
6. Украина-2012. Смерть науки: когда профессоров больше, чем научных работников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hvylya.org/analytics/society/ukraine-2012-smert-nauki-kogda-professorov-bolshe-chem-nauchnyh-rabotnikov.html>

7. Bracht, O. (2006). The professional value of ERASMUS mobility / O. Bracht, C. Engel, K. Janson, A. Over, H. Schomburg, U. Teichler. – URL: <http://ec.europa.eu/education/erasmus/doc/publ/evalcareer.pdf>
8. Breiman, Leo (1984). Classification and regression trees / L. Breiman, J. H. Friedman, R. A. Olshen & C. J. Stone. – Monterey, CA: Wadsworth & Brooks/Cole Advanced Books & Software. – 368 p.
9. Kyvik, S. (2012). The academic researcher role: enhancing expectations and improved performance / S. Kyvik // Higher Education, Volume 65, Issue 4, pp 525-538. – URL: <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10734-012-9561-0>
10. Lagona, F. A nonlinear principal component analysis of the relationship between budget rules and fiscal performance in the European Union / F. Lagona, F. Padovano // Public Choice, 2007, № 130, pp. 401-436.

References

1. Artyukhova T. Y. Professionalizatsiya kak usloviye raskrytiya zhiznennogo potentsiala cheloveka / T. Y. Artyukhova // Professional'noye samosoznaniye i ekonomicheskoye povedeniye lichnosti: Trudy IV Mezhdunarodnoi nauchnoi internet-konferentsii, yanvar' – mart 2011 g. / Otv. red. E. G. Yefremov, M. Y. Semyonov. – Kyiv: "Izdatel'stvo Prostobuk", 2011. – S. 93-104.
2. Ball G. Integrativno-osobistisny pidhid u psikhologii: vporядkuvannya golovnih ponyat' / G. Ball // Psihologiya i suspil'stvo. – 2009. – № 4. – S. 25-53.
3. Goryunova L. V. Professional'naya mobil'nost' specialista kak problema razvivayushchegosya obrazovaniya v Rossii: dis. ... doctora ped. nauk: 13.00.08 / Goryunova Liliya Vasiliyevna. – Rostov-na-Donu, 2006. – 337 s.
4. Klochko V. E. Psihologiya innovatsionnogo povedeniya / V. E. Klochko, E. V. Galazhinsky. – Tomsk: Tomskiy gosudarstvenniy universitet, 2009. – 240 s.
5. Nedel'ko E. G. Formirovaniye motivatsii gotovnosti k professional'noi mobil'nosti u studentov vuza: avtoref. dis. ... kand.psihol.n.: sp-t' 13.00.08 / E. G. Nedel'ko. – Magnitogorsk, 2007. – 23 s.
6. Ukraina-2012. Smert' nauki: kogda professorov bol'she chem nauchnih rabotnikov [Elektronni resurs]. – Rezhim dostupa: <http://hvylya.org/analytics/society/ukraina-2012-smert-nauki-kogda-professorov-bolshe-chem-nauchnyh-rabotnikov.html>
7. Bracht, O. (2006). The professional value of ERASMUS mobility / O. Bracht, C. Engel, K. Janson, A. Over, H. Schomburg, U. Teichler. – URL: <http://ec.europa.eu/education/erasmus/doc/publ/evalcareer.pdf>
8. Breiman, Leo (1984). Classification and regression trees / L. Breiman, J. H. Friedman, R. A. Olshen & C. J. Stone. – Monterey, CA: Wadsworth & Brooks/Cole Advanced Books & Software. – 368 p.
9. Kyvik, S. (2012). The academic researcher role: enhancing expectations and improved performance / S. Kyvik // Higher Education, Volume 65, Issue 4, pp 525-538. – URL: <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10734-012-9561-0>
10. Lagona, F. A nonlinear principal component analysis of the relationship between budget rules and fiscal performance in the European Union / F. Lagona, F. Padovano // Public Choice, 2007, № 130, pp. 401-436.

Пащенко С.Ю.

Влияние академической мобильности на особенности профессиональной деятельности педагога вуза

В статье определено понятие академической мобильности, его психологическое содержание и составные части, раскрыты психолого-педагогические особенности научно-педагогической деятельности преподавателей вуза в контексте болонских принципов организации высшего

образования в Украине в новых условиях её осуществления, приведены результаты эмпирического исследования особенностей деятельности педагога высшей школы в условиях академической мобильности и представлены интерпретация и обобщение полученных данных. Табл. – 3, рис. – 7, источников – 10.

Ключевые слова: профессионально-педагогическая деятельность, педагог высшей школы, мобильность, личность, академическая мобильность, развитие

Pashchenko S.

Influence of Academic Mobility on the Peculiarities of Higher School Teacher Professional Activity

The article defines phenomenon of academic mobility, its psychological essence and structural elements, reveals psychological and pedagogical peculiarities of higher school teachers scientific-pedagogical activity in the contexts of the Bologna principles of higher education organization in Ukraine in the new conditions of this activity realization; it have been presented results of empirical research of higher school teachers' activity and its peculiarities in conditions of academic mobility; interpretation of received data and their summarizing have been attached.

Psychology views mobility as a characteristic of personality which has complex multi-component structure (openness, activity, plasticity, flexibility, goal-orientation, self-actualization etc). It allows personality of a professional to change both itself and reality on the basis of its own aims consciously without destructive tumors in life and professional activity. Mobility on the one hand is a professionally important quality of a teacher's personality, but on the other hand – an important dynamic characteristic of his scientific-educational activity.

On the background of empirical research we define academic mobility as a complex construct consisting of 7 main structural components: international conferences participation, teaching, studying and researching abroad, keeping contacts with foreign colleagues, grants' holding and participation in work of partner universities' consortia.

These structures become apparent both in individual and institutional academic mobility. A part of university teaching staff with an experience of academic mobility designates 32,9% in a sample. Tab. – 3, fig. – 7, sources – 10.

Key words: professional-pedagogical activity, higher school teacher, mobility, personality, academic mobility, development

Пашенко Світлана Юріївна - кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РІЗНИХ ВИДІВ АНІМАЛОТЕРАПІЇ В СИСТЕМІ КОМПЛЕКСНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Стаття присвячена аналізу психологічних особливостей анімалотерапії у системі комплексної допомоги дітям з особливими потребами. Проведено теоретико-методологічний аналіз сучасної анімалотерапії та основних напрямків і перспектив її реалізації, аналіз психологічних аспектів використання анімалотерапії, як методу комплексної психологічної допомоги дітям з особливими потребами. Проведено аналіз ефективності анімалотерапії як методу психокорекційної, психотерапевтичної та психореабілітаційної допомоги. Розглянуто основні шляхи та напрямки розвитку, сучасну проблематику методу, перспективи розвитку в майбутньому. Представлено історію розвитку методу анімалотерапії, розглянуто основні види та напрямки анімалотерапевтичної діяльності: іпотерапія, дельфінотерапія, каністерапія, фелінотерапія та ін. Розглянуто психологічні особливості застосування різних видів анімалотерапії. Зроблено аналіз наукових досліджень з питань використання методу анімалотерапії в психологічній та психотерапевтичній практиці. Розглянуто основні наукові погляди на метод анімалотерапії та використання цього методу в Україні. Представлені основні функції анімалотерапії: психофізіологічна функція, психотерапевтична функція, реабілітаційна функція, функція самореалізації та функція спілкування. Розглянуто проблематика анімалотерапії, її можливі негативні явища, переваги та перспективи розвитку. Джерел – 20.

Ключові слова: натуротерапія, анімалотерапія, іпотерапія, дельфінотерапія, каністерапія, фелінотерапія, гірудотерапія, апітерапія функції анімалотерапії, психологічні особливості різновидів анімалотерапії, функції анімалотерапії, діти з «особливими потребами».

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці бурхливо розвиваються психотерапевтичні методики з використанням сприятливого впливу тварин на людину. Напрямок наукової зоопсихології виник у ХХ ст., хоча деякі сторони цієї галузі, наприклад, використання домашніх тварин у психотерапевтичних цілях, відомі з початку розвитку психологічної науки. Основна мета взаємодії людини з тваринами визначається спільною діяльністю тварини разом з людиною. Зоопсихологічні знання у цій галузі застосовні у трьох основних напрямках: розвивальна робота з дітьми; утримання тварин у будинку людини; анімалотерапія. Анімалотерапія – це психотерапія, в якій психотерапевтичним засобом є взаємодія людини з твариною. Цей вид взаємодії істотно відрізняється від інших психотерапевтичних засобів (взаємодія з неживими об'єктами у різних видах психотерапії, з самим терапевтом й учасниками групової терапії). Таким чином, основними позитивними відмінностями анімалотерапевтичної діяльності від інших видів терапії є:

- 1) тварина має внутрішнє джерело активності, завдяки чому анімалотерапевтична діяльність стає відносно непередбачуваною як для пацієнта, так і для терапевта;
- 2) тварина не є носієм смислової та оцінної функції відносно людини, вона не може бути у ситуації психотерапії “неконгруентною”, тобто вона виражає те, що безпосередньо відчуває, і це дозволяє пацієнту звільнитися від прояву психологічних захистів, що перешкоджають ефективності психотерапії;

3) тварина має “внутрішню позицію”, власну мотивацію і «включається» у процес взаємодії з людиною, активно цю позицію виявляючи. При психотерапії за допомогою “неживих” засобів усе будується лише у взаємодії позицій пацієнта і психотерапевта [1].

Психологічні особливості анімалотерапії як виду психотерапії мають особливе значення в діяльності з дітьми з особливими потребами. Під "особливими потребами" психологічна наука характеризує три підстави. З одного боку - це необхідність специфічних методів обстеження, навчання та комунікації, реабілітації і працетерапії, особливого ставлення під час навчання. По-друге, потрібні спеціальні пристосування - допоміжні пристрої для ходьби, інвалідні візки, слухові апарати тощо, аж до складної комп'ютерної та медичної техніки, а також підвищені вимоги до безбар'єрної структури та адаптації середовища. По-третє, мається на увазі незахищеність цих дітей у соціальному середовищі. Ця категорія дітей частіше, ніж інші діти опиняється під загрозою сирітства або відмови батьків, відмови шкіл від навчання, відмови професійної освіти, відмови прийому на роботу. Внаслідок цих стереотипів діти з особливими потребами стають виключеними із суспільства в цілому. Тому часто фізична вада, особливо коли вона поєднана з мозковою дисфункцією або психоневрологічною інвалідністю, призводить до маргіналізації особи, алкоголізму, жебрацтва, сексуальної експлуатації. Таким чином, в сучасному середовищі стає можливим використання анімалотерапевтичної допомоги з раннього дитинства для лікування і профілактики захворювань, психокорекції та психопрофілактики психологічних, емоційно-вольових, психічних, фізичних вад у дітей з особливими потребами [2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасна психологічна наука в більшості розглядає анімалотерапію як нетрадиційний метод. В даний час вивченням цього питання займаються багато вчених, незважаючи на те, що в Україні, Росії фахівців з анімалотерапії недостатньо. Основні праці з питань анімалотерапії належать російським дослідникам: Н. Л. Кряжевій, І. І. Анцуповій, Д. В. Нестерову, Д. Б. Карвасарському та ін. Д.Б. Карвасарський зазначає, що кожен психотерапевтичний кабінет повинен бути оснащений стереофонічною аудіо системою для створення необхідного звукового фону, в якому в числі інших мають бути присутніми і звуки природи. Нестерова Д.В. наполягає на тому, що анімалотерапія може розглядатися як самостійний метод, виявляючи терапевтичну дію [1].

Анімалотерапія – як науковий напрямок, розвивається з двох основних напрямків: анімалотерапії як самостійної технології та анімалотерапії як одна зі складових процесу терапії. Протягом декількох століть в інших країнах Європи використовувався заспокійливий і розвиваючий ефект взаємодії з тваринами пацієнтів психіатричних клінік та притулків, пізніше на Заході тварини стали використовуватися для психотерапевтичної допомоги в деяких подібних установах. Н.Л. Кряжева зазначає, що в царській Росії у всіх навчальних закладах студенти та ліцеїсти на обов'язкових умовах працювали з тваринами, що, як вона відзначає, було одним з основних факторів, що позитивно впливають на характер і психіку [7].

Історичні згадування анімалотерапевтичного методу зазначені ще Гіппократом, але сам термін «анімалотерапія» виник порівняно недавно - в середині ХХ століття. Борис Левінсон, канадський дитячий психіатр, вважається першим фахівцем, який почав використовувати свою собаку в терапевтичних цілях в 1962 році. Грунтуючись на власних спостереженнях за взаємодією своїх пацієнтів із собакою, він зробив висновок про те, що тварина служить сполучною ланкою між ним і його пацієнтами, забезпечує дитині почуття безпеки і прискорює терапевтичний процес. Б. Левінсон виявив, що застосування анімалотерапії виправдано в роботі з нетовариськими, скутими, замкнутими дітьми, з дітьми, що страждають на аутизм, шизофренію. Він прийшов до висновку, що спілкування із собакою в якості основного компонента психотерапії може допомогти аутистам почати контактувати з реальністю. Пізніше, в 1972 році, досліджуючи, як спілкування з тваринами впливає на психічний і фізичний стан людей, пропагандисти

анімалотерапії в США подружжя Корсонови з Огайо, фізіологи вищої нервової діяльності, довели, що домашні тварини, перш за все собаки і кішки, покращують когнітивні функції у літніх людей і позитивно впливають на їхнє здоров'я. У 1978 році доктор Девід Натансон почав досліджувати ефект дельфінотерапії в лікуванні дітей-інвалідів в океанаріумі Флориди. Було проведено серію експериментів за участю дельфінів у навчанні дітей із синдромом Дауна.

В даний час анімалотерапія набула досить значне поширення за кордоном. У США, Великобританії, Канаді, Франції з'явилися організації, які займалися наданням психотерапевтичної допомоги з використанням тварин, називаючи свій метод «терапія за допомогою тварин» (Animal Assisted Therapy). У п'ятдесятих роках ХХ сторіччя почали застосовувати іпотерапію при психічних і неврологічних захворюваннях, а зараз в 45 країнах Європи і Північної Америки створено центри лікувальної верхової їзди, наприклад, програма в таборі Берак у Вашингтоні пропонує іпотерапію для клієнтів різного віку з різними захворюваннями як фізичної, так і когнітивної сфер. У Фінляндії з 1992 року здійснюється підготовка іпотерапевтів, в ході якої можна отримати другу вищу освіту. На курс іпотерапії можуть прийти тільки люди, які мають освіту фізіотерапевта, лікаря, психолога, психіатра, соціального педагога і не менше 2 років працювали за спеціальністю [3].

У державах колишнього СРСР іпотерапію першими почали застосовувати грузинські лікарі на початку 1970-х років. Але треба було близько двадцяти років, щоб цей метод прийшов у Росію та Україну. Зараз з'явилися такі центри і в Росії в більшості великих міст. На даний час цей метод широко застосовується в Білорусі, Киргизстані, Казахстані, Росії та Україні.

Дослідження А.Катчер і Ф. Уїлкінс виявили, що гіперактивні діти і діти з поведінковими порушеннями внаслідок анімалотерапії були більш спокійні, менш збудливі й агресивні, краще співпрацювали з терапевтом, починали краще вчитися і були здатні керувати своєю поведінкою. У 1999 році Вашингтонський університет досліджував можливості взаємодії із собаками для надання допомоги дітям, які страждають на аутизм, і розробив практичну терапевтичну програму, лікарня Св. Петра в Олімпії, Вашингтон, розробила програму впровадження анімалотерапії в медичні установи. У 2000 році була розроблена програма використання собак в реабілітації пацієнтів психіатричних клінік [6].

Російський дитячий психоневролог Б.З. Дракін в керованому ним психіатричному стаціонарі влаштував цілий зоопарк, в якому був навіть ослик. Дракін зауважив, що радість постійного спілкування з тваринами значно підвищує психотерапевтичний і суто лікувальний ефекти. Н.Л. Кряжовою була розроблена програма «Діти і тваринка», призначена для роботи з дітьми, які зазнають труднощів у спілкуванні та соціальній адаптації, проблеми яких - страхи, замкнутість, почуття самотності, агресивність. Експериментальна перевірка ефективності програми проводилася у дитячих садках і школах [8].

На даний час в Україні анімалотерапевтична діяльність знаходиться на початку розвитку. Проводяться науково-практичні конференції з питань анімалотерапії в системі реабілітації дітей з особливими потребами». Актуальними питаннями є аспекти анімалотерапії, дельфінотерапії та іпотерапії у системі комплексної допомоги дітям з особливими потребами. Зокрема, розглядаються питання ефективності психокорекційної та психотерапевтичної допомоги дітям з особливими потребами з використанням альтернативних методів, психологічні аспекти дельфінотерапії, розвиток комунікативної сфери дітей з особливими потребами в рамках дельфінотерапії, зоопсихологія та використання фізіопсихічних особливостей тварин (на прикладі дельфінів) на користь дітям із особливими потребами. Активно питаннями анімалотерапії займається професор кафедри дитячої, соціальної та судової психіатрії НМАПО ім. Шупика, директор Київського міського центру «Психічне здоров'я дітей та підлітків», науковий керівник

мережі дельфінаріїв «Немо», А.П.Чуприков. Він відмічає, що анімалотерапія і дельфінотерапія зокрема може бути ефективним методом реабілітації для широкого кола дітей з органічними ураженнями ЦНС, аутизмом, деякими вродженими генетичними аномаліями розвитку (синдром Дауна тощо) завдяки комбінації кількох діючих терапевтичних факторів таласотерапії (морські купання), імаготерапії (включення до сеансу елементів гри) і власне анімалотерапії (сонор дельфіна, який, власне, і є основним лікувальним фактором). Тому дельфінотерапія може бути включена у комплекс лікувальних заходів при багатьох захворюваннях та психоневрологічних розладах. МОЗ України визнав дельфінотерапію медично-реабілітаційним методом, про що було видано окремого листа. В квітні 2010 року відбулася перша нарада з іпотерапії. Також питаннями анімалотерапії в Україні займаються В.М. Синьов, Т.М. Тітенко, Т.П. Гарнік, А. Ванчова, Л.М. Лукіна.

Мета статті – визначити психологічні особливості різних видів анімалотерапії в системі комплексної допомоги дітям з особливими потребами.

Викладення основних матеріалів дослідження. Провідні наукові діячі анімалотерапії виділяють спрямовану анімалотерапію (взаємодія з тваринами в домашніх умовах без усвідомлення або цілеспрямованого розуміння їхнього терапевтичного значення) і спрямована анімалотерапія (цілеспрямоване використання тварин і (або) їхніх символів за спеціально розробленими терапевтичними програмами). Спрямована анімалотерапія використовує спеціально навчених тварин і підрозділяється на види залежно від того, які саме тварини використовуються - іпотерапія, дельфінотерапія, каністерапія, фелінотерапія та ін.

С.Д. ДЕРЕБО і В.А. ЯСВІН виділили основні функції анімалотерапії [5]:

1. Психофізіологічна функція. Взаємодія з тваринами може знімати стрес, нормалізувати роботу нервової системи, психіки в цілому.

2. Психотерапевтична функція. Взаємодія людей з тваринами може істотним чином сприяти гармонізації їхніх міжособистісних відносин. Так, латвійським психологом Є.В. Антоновою за допомогою методики "Малюнок сім'ї" вивчався вплив домашніх тварин на сприйняття дитиною психологічного клімату в родині. Ця методика дозволяє діагностувати п'ять так званих симптомокомплексів: 1) "сприятлива сімейна ситуація", 2) "конфліктність", 3) "тривожність", 4) "почуття неповноцінності", 5) "ворожість". В експерименті порівнювалися результати в сім'ях, де була якась тварина (собака, кішка, хом'як, папуга і т.д.), і в сім'ях, де тварини не було.

3. Реабілітаційна функція. Контакти з тваринами і рослинами є тим додатковим каналом взаємодії особистості з навколишнім світом, який може сприяти як психічній, так і соціальній її реабілітації. Дослідження, проведене американським ученим М. Робіном та його співробітниками, в якому брали участь близько 500 підлітків як з благополучних сімей, так і ті, що перебувають у виправних закладах та психіатричних лікарнях, показало, що серед школярів 29% називають свою улюблену тварину "єдиною істотою, яка може любити". У той же час серед підлітків з виправних закладів таких виявилось 47%, а серед пацієнтів психіатричних лікарень – 61%. Двом з трьох підлітків з психічними відхиленнями тварини дають те, що не можуть дати люди.

4. Функція самореалізації. Теорії А. Маслоу, А. В. Петровського та інших стверджують, що однією з найважливіших потреб людини є потреба в реалізації свого внутрішнього потенціалу, потреба бути значущим для інших. Неможливість самореалізації призводить до найглибшої особистісної кризи. Взаємодія з природою дозволяє опосередковано задовольнити цю потребу. Коли дитина створює систему живих організмів, наприклад, влаштовує акваріум, вона виступає в ролі творця, визначаючи, як, кого і з ким розмістити, що і коли замінити і т.п., дитина створює світ, в якому вона сама володіє абсолютною владою. Не знаходячи можливості самореалізації себе у соціумі, дитина реалізується в створеному власному "світі".

5. Функція спілкування. Одна з найважливіших функцій, яку можуть здійснювати тварини, - це функція партнерів спілкування. У дослідженні, проведеному шведським психіатром Л. Торкеллсоном, в якому опитувалися 4 тисяч власників собак, були отримані такі результати: 98% обстежених довіряють тваринам свої таємниці і навіть подробиці інтимного життя. Близько 60% зізналися, що обговорюють з ними свої проблеми, як з радниками або сповідниками. 48% ставляться до них як до суддів або моральних авторитетів. 90% власників впевнені, що собака відчуває їхній настрій і чудово знає, чи щасливий господар у цей момент або він хворий, або сумує про щось. Майже 60% людей відзначають день народження своєї тварини, а кожен другий зберігає його фотографію в портмоне, сімейному альбомі чи вішає портрет свого улюбленця на стіні.

Анімалотерапія як комплексний психотерапевтичний метод включає в себе деякі види психотерапій, в залежності від того, яка тварина бере участь у психотерапевтичній діяльності.

Іпотерапія - це вид анімалотерапії, що використовується як основний засіб спілкування з кінями і верхову їзду. Іпотерапія - це ефективна лікувальна фізкультура, яку використовують при порушеннях опорно-рухового апарату, атеросклерозі, черепно-мозкових травмах, поліомієліті, сколіозі, розумовій відсталості. Верховна їзда вимагає постійної роботи великих м'язів тіла, і це дозволяє застосовувати іпотерапію в реабілітації та лікуванні пацієнтів, які страждають дитячим церебральним паралічем (ДЦП). На коні людина отримує можливість активно рухатися в положенні сидячи, і це робить верхову їзду незамінною для людей з хворими ногами, а також для тих, хто страждає надмірною вагою. Кінь - це унікальний живий тренажер, тварина підлаштовує свої рухи під вершника, зігріває і масажує його м'язи, нормалізує м'язовий тонус. Ритмічні рухи коня на кроку сприяють відновленню власних ритмів вершника, а це дуже важливо при лікуванні мовних розладів у дітей [3].

Дельфінотерапія. Дельфіни дуже часто використовуються у медицині та психотерапії. Спілкування з дельфінами допомагає стабілізувати психоемоційний стан людини, зняти психологічну напругу. Дельфінотерапія - це чудова психологічна реабілітація для людей, що потрапили в екстремальні умови, пережили землетруси, урагани, аварії і будь-який інший сильний стрес. Дельфінотерапія використовується для допомоги людям з різними діагнозами. Найбільш поширені з них - це церебральний параліч, синдром Дауна, аутизм. Тут вона дає найбільш цінні результати, але в програмах беруть участь люди і з іншими порушеннями, такими як депресія, синдром хронічної втоми (астенічний синдром), м'язова астения, посттравматичний синдром, затримка розумового розвитку [20].

Каністерапія - вид анімалотерапії з використанням собак. Собака - це "ліки" проти гіподинамії, викликані малорухливим способом життя. Собака задовольняє дефіцит людини у спілкуванні, підвищує самооцінку господаря, покращує його товариськість, розв'язує конфлікти в сім'ї. Собака завжди рада спілкуванню з людиною. Для тварини не має значення зовнішність, статус, матеріальне становище. Собаці потрібен факт його існування і можливість перебувати поряд з ним. Це відрізняє собаку від ставлення людей, які оцінюють один одного. До собаки тягнуться і дорослі, і діти, що відчувають нестачу безумовної любові, прагнуть до вільного прояву емоцій. Собака жалість не сприймається людиною, як щось принизливе, це - співчуття. Крім того, собаки використовуються в терапії частіше за інших тварин, тому що вони легко навчаються вербальним командам і охоче їх виконують. Каністерапія рекомендується при неврастенії, істерії, психастенії і неврозах [12].

Фелінотерапія - терапевтичний вплив кішок. Більшість російських вчених вважають, що кошкотерапія є ефективним методом лікування багатьох хвороб. Доктор медичних наук, професор Борис Шевригін впевнений, що «це цивілізований, науковий метод лікування і профілактики серйозних хвороб». «Я думаю, - пише професор, - всім відомо,

що люди, які мають домашніх тварин, хворіють менше і живуть довше, а їхня нервова система перебуває в куди кращому стані, ніж у інших» [13].

Всі живі істоти можуть надати людині ефективну психологічну допомогу. В анімалотерапії використовуються й інші тварини, але рідше, оскільки прямий терапевтичний ефект у цих випадках трохи нижче. Так, наприклад, американське анімалотерапевтичне товариство "Дельта" використовує у своїй роботі більше 2 000 різних тварин, у тому числі морських свинок, кроликів, курей, лам, кіз, папуг та інших свійських тварин. Як вид психотерапії існує терапія бджолиним гулом – апітоксинотерапія.

Виходячи з вищезазначеного можливо стверджувати про позитивний ефект взаємодії людини та тварин. Але існують декілька протипоказань. Стосуються вони гострого періоду перебігу будь-якого захворювання. Основними негативними явищами є: прояв агресивності тваринами, алергія, небезпека паразитарних захворювань.

І.І. Анцупова зазначає, що незважаючи на те що вплив кішок на нервову систему та психологічний стан людей є, деякі інтернати, будинки для людей похилого віку, наркологічні лікарні все-таки відмовляються від таких мешканців. Пов'язано це перш за все з непередбачуваністю кішок, їхньої деякою відчуженістю («гуляє сама по собі»). Але треба визначити, що тварини, які беруть участь у психотерапевтичній діяльності, обов'язково проходять курси дресування. Тому такі випадки поодинокі.

Другий негативний аспект – це загроза алергічних реакцій людей на тварин. Тому завданням терапевта буде з'ясування у пацієнта (або у його батьків) наявності у нього алергічної реакції на конкретну тварину. І якщо все-таки алергія присутня, то варто або відмовитися від терапії, або продовжити, але вже з використанням образів (зображень, звуків).

Третій негативний аспект – небезпека паразитарних захворювань. Якщо досліджувати спрямований вид анімалотерапії, то приводів для неспокою небагато – усі використані тварини обов'язково щеплені і регулярно проходять ветеринарний огляд. Проте вірогідність зараження тварин залишається. Абсолютними протипоказаннями є гемофілія, ламкість кісток і захворювання нирок (це що стосується конкретно іпотерапії) [14].

Таким чином, можна зробити висновки, що при спрямованому використанні анімалотерапії і уважній роботі терапевта негативні наслідки можна практично виключити. Оскільки тварина – невід'ємна частина цього методу психотерапії, їй приділяється багато уваги – особливий догляд і спеціальні умови утримання.

Висновки. У ході даного дослідження було розглянуто такі питання та зроблено висновки:

- еволюційний розвиток анімалотерапевтичних методів удосконалювався від неусвідомлених, з давніх часів, до наукових концепцій ХХ сторіччя. Основна мета взаємодії людини з тваринами визначається спільною діяльністю тварини разом з людиною. Зоопсихологічні знання у цій галузі застосовні у трьох основних напрямках: розвивальна робота з дітьми; утримання тварин у будинку людини; анімалотерапія. Анімалотерапія – це психотерапія, в якій психотерапевтичним засобом є взаємодія людини з твариною. Тому слід зазначити необхідність сучасних досліджень – нових, функціональних теорій анімалотерапії, які б адекватно відображали взаємодію людини та тварин, в сучасних умовах розвитку країни;

- сучасний стан теоретичних розробок у сфері анімалотерапії вимагає якнайшвидшого і найбільш ефективного вирішення проблем практичного впровадження положень анімалотерапії та забезпечення соціально-психологічних умов їхньої реалізації, що мають місце в сучасній українській психотерапії, педагогіці, медицині. Таким чином, можна констатувати істотний розрив між розвитком анімалотерапії в Україні та теорією і практикою впровадження анімалотерапії в інших країнах. На даному етапі розвитку анімалотерапевтичні методики реабілітації активно набирають поширення і в Україні. Усе це дозволяє зробити висновок про те, що створення ефективних соціально-психологічних

умов для розвитку і впровадження анімалотерапії, розробка сучасних видів та методів анімалотерапії з урахуванням психофізіологічних, психотерапевтичних, національних, соціально-економічних особливостей української нації дозволять досягти вагомих змін в системі комплексної допомоги дітям з особливими потребами. Таким чином, виходячи з нашого дослідження, зазначимо, що ефективна взаємодія з тваринами і тваринним світом дійсно може виконувати такі важливі функції, як самореалізація, реабілітація та спілкування. Важливим є те, що від пацієнта не потрібно ніяких додаткових знань про тварину: його завдання – просто спостерігати (якщо маються на увазі акваріумні рибки), слухати (канарки та папуги), гладити (кішка) або активно взаємодіяти (собака, кінь, дельфіни). Але анімалотерапія -це не панацея від усіх хвороб.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що анімалотерапію дійсно можна розглядати як самостійний метод психотерапії, що використовується давно і набув широкого застосування. Під анімалотерапією розуміються терапевтичні методики, що характеризуються використанням різних тварин (їхніх образів) і спрямованих на профілактику та лікування конкретних патологій. Це робить анімалотерапію універсальним і доступним методом. Результат терапії залежить від професіоналізму психотерапевта, від тварини (якості її підготовки) та від ставлення пацієнта до конкретної тварини.

Література

1. Агафоновичев В. Анімалотерапія. Усы, лапы, хвост – наше лекарство // В. Агафоновичев. – СПб.: Наука и Техника, 2006. – 304 с.
2. Анцупова И.И. Анімалотерапія - Москва, журнал "Вокруг света": №12, 2006. – С. 23-27.
3. Анцупова И.И. Ипотерапія. - Полиграф-експресс: журнал "Педиатрия для родителей" № 4, 2006. – С. 9-12.
4. Видовик В.В. Животное в доме и социальное и эмоциональное развитие школьников // В.В. Видовик, В.В. Стетик, Д. Братко. - Т. 12, № 4. – 1999 г. – с. 211-217.
5. С.Д. ДЕРЕБО, В.А.ЯСВИН. Экологическая педагогика и коллективная психология. - Ростов-на-Дону, 1996. – 312 с.
6. Елесеєв Ю.Ю. "Справочник по традиционной и нетрадиционной медицине". - М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. - 832 с.
7. Б.Д. Карвасарский. Психотерапевтическая энциклопедия. - Питер, 2000.
8. Кряжева Н.Л. Кіт і пес поспішають на допомогу. Анімалотерапія для дітей. - Академія Розвитку, Академія ІК, 2000.
9. Кулаков С. А. Диагностика и психотерапія аддиктивного поведения у подростков. - М., 1998.
10. Лавренов В.К. Лечение пчелиным ядом . – М., «Сталкер», 2004. – 64 с.
11. Лохов М.И., Фесенко Ю.А., Рубин М.Ю. Аутизм. Плохой хороший ребенок. (Проблемы развития, нарушения поведения, внимания, письма, речи). – СПб., 2003. – 352 с.
12. Медведев А.Н., Медведева И.Б. Собака-целитель. 10 основных методов канистерапии. - М.: АСТ МОСКВА, 2007. - 61 с
13. Нестерова Д.В. Кошкотерапія: пухнасті ліки. - М.: РИПОЛ класик, 2006. – 254 с.
14. Никольская А.В., Ульянова Н.А. Ненаправленная анімалотерапія. Позитивные и негативные аспекты взаимодействия с собакой у детей и взрослых. - М.: Аквариум-Принт, 2009 г. - 208 с.
15. Психосоциальные проблемы психотерапии, коррекционной педагогики, специальной психологии. - Изд-во Курск. гос. ун-та, 2003. – 138 с.
16. Субботин А.В. Ращевская Л.Л. Лечебная кинология. Теоретические подходы и практическая реализация. – М. - 2004. – 407 с.
17. Харчук, Ю. Анімалотерапія: домашние животные и наше здоровье // Ю. Харчук. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2007. – 316 с.

18. Хисматуллина Н.З. Апитерапия. - Пермь: Мобиле, 2005. - 296 с.
19. Фабри К.Е. Основы зоопсихологии. - М.: Російське психологічне суспільство, 1999
20. Янушко Е.А. Игры с аутичным ребенком. Установление контакта, способы взаимодействия, развитие речи, психотерапия. - М.: Теревинф, 2004. - 289 с.

References

1. Agafon'ichev V. Animaloterapija. Uč'i, lap'i, hvost - nashe lekarctvo // V. Agafon'ichev. - SPb.: Nauka i Tehnika, 2006. - 304 с.
2. Antsupova I.I. Animaloterapija - Mockva, jurnal "Vokrug cvita": №12, 2006. - С. 23-27.
3. Antsupova I.I. Ipoterapija. - Poligraf-ekspresc: jurnal "Pediatrija dlja roditelje" № 4, 2006. - с. 9-12.
4. Vidovik V.V. Jivotnoe v dome i cotsialnoe i emotsionalnoe razvitie shkolnikov // V.V. Vidovik, V.V. Ctetik, D. Bratko. - Т. 12, № 4. - 1999 g. - с. 211-217.
5. C.D. Derebo, V.A. JAcvin. Ekologičeckaja pedagogika i kollektivnaja pchologija. - Roctov-na-Donu, 1996. - 312 с.
6. Eleceev JU.JU. "Cpravochnik po traditsionno' i netraditsionno' meditsine". - М.: ЕКСМО-Precc, 2002. - 832 с.
7. B.D. Karvacarcki'. Pchoterapevtičeckaja entsiklopedija. - Piter, 2000.
8. Krjajeva N.L. Kit i pec pocpishajut na dopomogu. Animaloterapija dlja dite'. - Akademija Rozvitku, Akademija IK, 2000.
9. Kulakov C. A. Diagnostika i pchoterapija addiktivnogo povedenija u podroctkov. - М., 1998.
10. Lavrenov V.K. Lečenje pchelin'im jadom . - М. ,«Ctalker»,2004. - 64 с.
11. Lohov M.I., Fecenko JU.A., Rubin M.JU. Autizm. Ploho' horoshi' rebenok. (Problem'i razvitija, narushenija povedenija, vnimanija, picma, rechi). - CPb., 2003. - 352 с.
12. Medvedev A.N., Medvedeva I.B. Cobaka-tselitel. 10 ocnov'ih metodov kanicterapii. - М.: АСТ МОСКВА, 2007. - 61 с
13. Necterova D.V. Koshkoterapija: puhnacti liki. - М.: RIPOL klacik, 2006. - 254 с.
14. Nikolckaja A.V., Uljanova N.A. Nenapravlennaja animaloterapija. Pozitivn'ie i negativn'ie aspekt'i vzaimode'ctvija c cobako' u dete' i vzrocl'ih. - М.: Akvarium-Print, 2009 g. - 208 с.
15. Pchocotsialn'ie problem'i pchoterapii, korrektsionno' pedagogiki, cpetsialno' pchologii. - Izd-vo Kurck. goc. un-ta, 2003. - 138 с.
16. Cubbotin A.V. Rasčevckaja L.L. Lečebnaja kinologija. Teoretičeckie podhod'i i praktičeckaja realizatsija. - М. - 2004. - 407 с.
17. Harchuk, JU. Animaloterapija: domashnie jivotn'ie i nashe zdorove // JU. Harchuk. - Roctov-na-Donu: «Fenik», 2007. - 316 с.
18. Hicmatullina N.З. Апитерапия. - Perm: Mobile, 2005. - 296 с.
19. Fabri K.E. Ocnovi zoopchologii. - М.: Roc'cke pchologične cucpilctvo, 1999
20. JAnushko E.A. Igr'i c autichn'im rebenkom. Uctanovlenie kontakta, cpcob'i vzaimode'ctvija, razvitie rechi, pchoterapija. - М.: Terevinf, 2004. - 289 с.

Пелешенко Е.В.

Психологические особенности разных видов анималотерапии в системе комплексной помощи детям с особыми потребностями

Статья посвящена анализу психологических особенностей анималотерапии в системе комплексной помощи детям с особыми потребностями. Проведен теоретико-методологический анализ современной анималотерапии и основных направлений и перспектив ее реализации, анализ психологических аспектов использования анималотерапии как метода комплексной психологической помощи детям с особыми нуждами. Проведен анализ эффективности анималотерапии, как метода психокоррекционной, психотерапевтической и

психореабилитационной помощи. Рассмотрены основные пути и направления развития, современная проблематика метода, перспективы развития в будущем. Представлена история развития метода анималотерапии, рассмотрены основные виды и направления анималотерапевтической деятельности: ипотерапия, дельфинотерапия, канистерапия, фелинотерапия и др. Рассмотрены психологические особенности применения разных видов анималотерапии. Сделан анализ научных исследований по вопросам использования метода анималотерапии в психологической и психотерапевтической практике. Рассмотрены основные научные взгляды на метод анималотерапии и использование этого метода в Украине. Представлены основные функции анималотерапии: психофизиологическая функция, психотерапевтическая функция, реабилитационная функция, функция самореализации и функция общения. Рассмотрены проблематика анималотерапии, ее возможные отрицательные явления, преимущества и перспективы развития. Источников – 20.

Ключевые слова: натуртерапия, анималотерапия, ипотерапия, дельфинотерапия, канистерапия, фелинотерапия, гирудотерапия, апитерапия, функции анималотерапии, психологические особенности разновидностей анималотерапии, дети с «особыми потребностями».

Peleshenko O.V.

Psychological features of different types of animal-assisted therapy in practical work with children with special needs

The article analyzes psychological features of animal-assisted therapy as regards children with special needs. Analysis of animal-assisted therapy as a method of psychological adjustment and psychological rehabilitation has been presented as well as major routes and directions of its development, current problems of the method and prospects for future development. The history of animal-assisted method has been introduced, the basic types and directions of animal-assisted activities have been examined : horseback riding therapy, dolphin therapy, canis therapy, pet-therapy and others. Psychological features of application different types of animal-assisted therapy have been considered. The analysis of research on the use of animal-assisted method in psychological and psychotherapeutic practice has been made. The basic scientific views on the animal-assisted method and the use of this method in Ukraine have been studied. The basic functions of animal-assisted therapy have been presented: psychophysiological function, psychotherapeutic function, rehabilitation function, the function of self-realization and function of communication. The problems of animal-assisted therapy have been examined and possible negative effects as well. Sources – 20.

Key words: natural therapy, animal-assisted therapy, horseback riding therapy, dolphin therapy, canis therapy, pet-therapy, hirudotherapy, apiotherapy, functions of animal-assisted therapy, psychological features of different types of animal-assisted therapy, functions of animal-assisted therapy, children with “special needs”.

Пелешенко Олена Вікторівна – асистент кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА ПРОФЕСІЙНУ МОБІЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

В статті аналізується проблема професійної мобільності особистості в умовах професійної кризи. На підставі емпіричного дослідження виділено основні причини до професійної мобільності студентів, які здобувають другу вищу освіту та виокремлено основні групи опитаних за рівнем прояву професійної мобільності. Джерел – 8.

Ключові слова: професійна мобільність, професійна криза, професійно мобільний фахівець, гіпермобільність, професійна деформація, психологічний профіль професійно мобільного фахівця.

Постановка проблеми. Нинішнє суспільство висуває нові підвищені вимоги до професіоналізації особистості. Часто вже у процесі професійної підготовки особистість вбачає свою кар'єрну реалізацію не за одним, а за декількома кар'єрними сценаріями: від розширення вже існуючого професійного спектра до повного виходу за межі обраного фаху. Тобто готовність до професійної мобільності продиктована як суспільними вимогами, так і індивідуальними потребами. Важливим є твердження А.Маслоу, що за мобільними людьми і майбутнє пьогоденнярогресивних професійних і суспільних змін, оскільки «такі (мобільні) люди будуть упевнено дивитися в завтрашній день, розраховуючи на свою здатність імпровізувати в ситуації, що раніше ніколи не виникала. Суспільство, яке зможе виховати таких людей, виживе...» [5 с.61].

Тому формування професійної мобільності особистості є важливою як науковою, так і суспільною проблемою.

У науковому контексті категорія «професійна мобільність» потребує уточнення і конкретизації. Суттєвим для нас є твердження Ю.Калиновського щодо співвіднесеності та розмежування понять «соціальна мобільність», «професійна мобільність», «професійна педагогічна мобільність». Науковець вважає, що будь-яка професійна мобільність, з одного боку, – соціальна, а з іншого – її складова, оскільки професійна мобільність нерозривно пов'язана з соціумом, освітою. І саме мобільність є однією з важливих якостей особистості у «розширенні її життєвих шансів». Щодо професійної педагогічної мобільності, то вона, за визначенням дослідника, є основою для розвитку інших видів мобільності. Цінним у підході Ю. Калиновського до характеристики досліджуваного поняття можна відзначити його широту і багатогранність. Підтримуємо його думку, що мобільність розглядається як родове і видове поняття, як особистісна характеристика і соціальний феномен [2].

Таким чином, аналіз загальнонаукових підходів до категорії професійної мобільності дозволяє стверджувати, що означений феномен є достатньо складним комплексним явищем, що не має сьогодні загальноприйнятого визначення. Згідно з філософсько-антропологічними позиціями мобільність акумулює гуманістичний ідеал суспільних перетворень; із соціологічними - акцентується на адаптаційних можливостях індивідів, шансах на кар'єру, меті та мотивах професійної мобільності; з психологічними – домінуючою є відкритість до змін, що вимагає гнучкості поведінки, де закладається потреба у самореалізації; з педагогічними – як передумова успішної кар'єри, переорієнтування, переоцінка нових професійних реалій. Проте в наукових дослідженнях назріла потреба у вивченні внутрішніх механізмів професійної мобільності, а саме тих причин, які становлять психологічну сутність професійно мобільної особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Професійна мобільність особистості обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Стосовно внутрішніх спонук, то у кожної особистості є свій темп, ритм життя, гнучкий графік і напрям, а тим паче, внутрішня потреба, відповідний рівень домагань, незадоволеність

існуючими суперечностями, які породжують потребу у зміні, якою і є професійна мобільність. В даному контексті науковий інтерес представляють доробки вчених у виокремленні психологічних складових професійної мобільності. А саме: *відкритість* – схильність до всього нового, здатність відмовлятися від стереотипів і шаблонів у сприйнятті дійсності та в діяльності (Б.М.Ігошев, М.В.Пазюкова та ін.); *активність*, під якою розуміють забезпечення постійної готовності до діяльності, зовнішнього прояву намірів, засвоєння нових форм і видів діяльності (Л.О.Амірова, З.А.Багішаєв, Л.В.Горюнова, Б.М. Ігошев та ін.); *адаптивність* як здатність ефективно пристосовуватися до мінливих умов професійної і соціальної діяльності, готовність змінювати своє життя і діяльність (Л.О.Амірова, З.А.Багішаєв, Б.М. Ігошев та ін.); *комунікативність* як здатність встановлювати необхідні комунікативні зв'язки (Б.М. Ігошев); *креативність* (Л.О.Амірова, З.А.Багішаєв, Л.В. Горюнова, Б.М. Ігошев та ін.). Стосовно зовнішніх умов, то на певному етапі професіогенезу може наступити професійна криза, яка також обумовлена різними причинами: від падіння престижу професії на ринку праці, до втрати стійкої суб'єктивної позиції в даній професійній ніші. Проте професійна криза може бути спричинена суб'єктивною реакцією людини на ті, чи інші важливі події (зміна місця роботи, скорочення штатів, переїзд на нове місце та ін.).

Зміна професійного середовища має істотний вплив на життєву позицію особистості, програму її діяльності і перспективні плани. Фахівці в галузі психології зрілості звертають увагу на необхідність усвідомлення людиною специфічних суперечностей [7; 9]. Наявні протиріччя можна узагальнити таким чином: диспропорція між вимогами до даної спеціальності та реальним рівнем знань; суперечність між наявним рівнем знань і необхідними соціальними відносинами, соціально схваленими нормами поведінки; суперечності саморелексивного характеру, обумовлені, з одного боку, зміною соціальних ролей і позицій, а з іншого – необхідністю підсилення дії механізму рефлексивного контролю; суперечності між рівнем знань і новими проблемними пізнавальними завданнями, котрі постають не тільки через вимоги практики, а й через саму особистість (вікові кризи, перепрограмування психіки, самоперевиховання та ін.).

Є.Ф. Зеєр та Є.Є. Симанюк виокремлюють кризи професійного становлення, маючи на увазі «періоди кардинальної перебудови особистості, зміна вектора її професійного розвитку» [2]. Зазначені кризи протікають без яскраво виражених змін професійної поведінки. Однак перебудова смислових структур професійної свідомості, переорієнтація на нові цілі, корекція і ревізія соціально-професійної позиції готують зміну способів виконання діяльності, ведуть до зміни взаємовідносин з оточуючими людьми, а в окремих випадках – до зміни професії. Факторами, які породжують професійні кризи, найперше виступають соціально-економічні умови. Нерідко кризи професійного розвитку співпадають з віковими психологічними і соціальними змінами: погіршенням здоров'я, зниженням працездатності, ослабленням психічних процесів, професійною втомою, інтелектуальною беспорядністю, синдромом «емоційного вигорання» і т.д.[8; 9]. Професійні кризи можуть виникати і при вступі на нову посаду, участі в конкурсах на заміщення вакантних посад і т.д. В зрілому віці на стадії професіоналізації настає момент, коли подальший розвиток діяльності у змінних умовах вимагає докорінної ломки нормативно схвалюваної діяльності і професійних стереотипів. Особистість повинна здійснити професійний вчинок, проявити понаднормову активність, яка може виразитися у переході на новий освітньо-кваліфікаційний, або на якісно новий, інноваційний рівень виконання діяльності. Ще одним чинником, який спонукає появу кризи професійного становлення, може стати зростаюча соціально-професійна активність особистості. Незадоволеність своїм соціальним і професійним освітнім статусом нерідко призводить до пошуку нових способів виконання професійної діяльності, її вдосконалення, а інколи і до зміни професії, спеціалізації чи місця роботи. Зрештою чинником тривалого кризового явища може стати повна поглиненість професійною діяльністю. В даній ситуації механізми заміщення, компенсації і сублімації слугують кризовими чинниками.

Кризові явища можуть супроводжуватися усвідомленням недостатнього рівня компетентності і професійної безпорадності на тлі завищеної самооцінки і рівня домагань, сформованих при попередніх стандартах професіоналізму. Нерідко кризові явища супроводжуються відчуттям апатії, пасивності, пониженої працездатності.

В професійному становленні прийнято виокремлювати наступні стадії: оптації, професійної освіти і підготовки, професійної адаптації, первинної і вторинної професіоналізації і майстерності [1; 7]. Перехід від однієї до іншої стадії супроводжується нормативними кризами. Самі по собі професійні кризи можуть і не сприяти професійній мобільності, тільки створювати соціальну ситуацію для психологічної готовності до соціальних переміщень. Часто в період професійної кризи напрям руху в людини може бути хаотичний, некерований і без чітко усвідомлюваної мети і може навіть набути не притаманної людині форми гіпермобільності. Як негативні психологічні наслідки можуть з'являтися підвищене відчуття тривоги, розрив між існуючими соціально-психологічними зв'язками і ще не створеними новими, фрустрація, напруга у спілкуванні і т. ін. стосовно студентів, які здобувають другу вищу освіту, нам цікаво розглянути кризу вторинної професіоналізації і перехід до стадії майстерності, тобто періоди, коли здійснюється реадаптація особистості в професії. Оцінка рівня професійної готовності людини до будь-якого виду діяльності за даними цілого ряду дослідників (В.Г.Асеев, М.П.Будякіна, К.М.Гуревич, Є.М.Іванова, Є.О.Климов, І.К.Кряжева, А.А.Русалінова та ін.) повинна базуватися на наступних критеріях: задоволеність працею і взаємовідносинами у колективі; успішність в роботі; психофізіологічна «ціна» праці. Також в якості ознак готовності людини до професійної діяльності можна розглядати міру сформованості основних психічних регуляторів діяльності, таких як суб'єктивний образ професії, самосвідомість, образ суб'єктних і суб'єктно-об'єктних відносин (професійна самосвідомість). Вивчення названих ознак здійснюється за наступними показниками: рівнем професійної свідомості і самосвідомості, функціонального стану. Люди, які здобувають другу вищу освіту, як спеціалісти вступають у стадію вторинної професіоналізації. Професійна мобільність на даному періоді позитивно впливає на розвиток особистості в цілому. Оскільки надмірна стабілізація всіх сторін професійного життя може сприяти професійній стагнації особистості, конформізму, пасивності, професійній апатії. В багатьох випадках якісне і продуктивне виконання діяльності призводить до того, що людина «переростає» свою професію, звідси – посилення незадоволеності собою, своїм професійним становищем. Професійна самосвідомість, сформована на етапі професійної підготовки, первинної професіоналізації може підказувати альтернативні сценарії подальшої кар'єри не тільки в рамках даної професії. Протиріччя між бажаною кар'єрою і реальними перспективами призводять до кризи професійної кар'єри. І кращим варіантом професійно мобільної поведінки особистості є намір про здобуття ще однієї вищої освіти, ніж міграційні настрої у пошуках кращої професійної самореалізації. Наступна стадія характеризується творчим та інноваційним рівнем виконання професійної діяльності. Рушійним чинником подальшого професійного розвитку особистості стає потреба в самореалізації в нових умовах. Розвиток може супроводжуватися кризою соціально-професійної самоактуалізації – незадоволеністю собою. Він пов'язаний з необхідністю засвоєння нової соціальної ролі і норм поведінки. Продуктивний вихід з цієї ситуації – новаторство, винахідливість, кар'єра, творчість, соціальна і професійна активність. Деструктивні варіанти вирішення кризи – девіації поведінки, розвиток професійних деформацій.

Аналіз змісту розглянутих досліджень стосовно внутрішніх та зовнішніх передумов професійної мобільності особистості свідчать, що професійна мобільність особистості – це інтегративна якість особистості, яка поєднує в собі: сформовану внутрішню потребу в професійній мобільності, яка поєднує в собі поведінковий, когнітивний та інтегративно-особистісний компоненти, а також самоусвідомлення особистістю процесу професійної мобільності. Отже, професійна мобільність як складний конструкт одночасно

характеризує: а) якість особистості; б) діяльність людини; в) процес перетворення людиною самої себе і оточуючого середовища.

Т а б л и ц я 1

Типологія причин-спонук до професійної мобільності студентів, які здобувають другу вищу освіту N=262, у балах за ступенем значущості

	Ознака причини	1	2	3	4	5
суб'єктивні	Постійні стреси і напруження	4	1	5	1	9
	Високий рівень тривожності	5	2	3	4	8
	Розчарування в отриманій професії	1	4	1	5	4
	Незадоволеність колом спілкування	6	6	7	3	1
	Бажання підвищити свій освітній рівень	2	9	9	7	5
	Неможливість професійної реалізації	7	5	2	2	6
	Обмеження творчого потенціалу	3	7	8	6	2
	Неготовність до інновацій	8	3	6	8	7
	Занадто високі професійні вимоги	9	8	5	9	3
	об'єктивні	Втрата місця роботи	3	1	3	3
Можливість працевлаштування за новим фахом		4	5	5	1	1
Низька заробітна плата і незадовільні умови праці		2	3	1	4	2
Робота без соціальних гарантій		1	4	2	2	4
Реорганізація існуючої структури		5	2	4	5	3
Великий інформаційний потік		6	6	6	6	5

- 1 – жителі великих міст;
- 2 - жителі провінційних містечок і сіл;
- 3 - чоловіки;
- 4 - жінки;
- 5 - молодь

З метою вивчення психологічних основ професійної мобільності особистості ми запропонували студентам навчально-наукового інституту післядипломної освіти та дистанційного навчання ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» оцінити в них міру вираженості причин-спонук до професійної мобільності (вік опитаних від 25 до 40 років). Проаналізувавши причини-спонуки до професійної мобільності серед студентів, які здобувають другу вищу освіту, можна відмітити наступні особливості. Жителі великих міст частіше вказують на суб'єктивні причини, які змушують їх до професійно мобільної поведінки: розчарування в отриманій професії, бажання підвищити свій освітній рівень, обмеження творчого потенціалу та ін. Серед суб'єктивних значущими є: робота без соціальних гарантій, низька заробітна плата і незадовільні умови праці. Жителі маленьких провінційних містечок більше відчують стреси і напруження, високий рівень тривожності, неготовність до інновацій. Серед об'єктивних причин домінують: втрата роботи, реорганізація існуючої структури.

Чоловіки наголошують на розчаруванні в отриманій професії, неможливості професійної реалізації і, відповідно, – низькій заробітній платні та незадовільних умовах праці без соціальних гарантій. Жінок спонукають до професійної мобільності: постійні стреси та напруження, занадто високі професійні вимоги, незадоволеність колом спілкування, до об'єктивних причин вони зараховують: можливість працевлаштування за новим фахом, робота без соціальних гарантій. Молодь спонукає до професійної мобільності незадоволеність колом спілкування, обмеження творчого потенціалу, занадто високі професійні вимоги. До об'єктивних причин відносять можливість працювати за новим фахом, низька заробітна плата і незадовільні умови праці.

Аналіз відповідей категорій респондентів за віковим критерієм дозволив помітити тенденцію, що серед наслідків професійної мобільності у молоді важливими є: наявність кращих життєвих перспектив, нові можливості самореалізації, ширше коло спілкування, можливість пізнати щось нове. В опитаних до 40 років значущими виступають: усвідомлення власного вибору, відсутність чіткої перспективи, підвищена відповідальність, тривожність за майбутній результат, страх розчарування, бажаність результату.

Проведене анкетування дозволило виокремити три рівні професійної мобільності особистості. Високий рівень професійної мобільності характеризує **групу I**, яка включає 129 людей (48,9% від загальної вибіркової сукупності), серед них 53 жінки і 76 чоловіки. Всі опитані, які ввійшли у цю групу, змінювали професію, високий рівень характеризується скеруванням суб'єкта при зміні професії на оволодіння більш престижною професією на ринку праці (57,4% респондентів) або здобуттям іншої професії, оскільки попередня не задовольняла (21,0% респондентів). Опитувані з цієї групи в середньому за своє професійне життя 2,8 рази змінювали місце роботи. При цьому для 48,0% з них (62 людей) мотивом зміни був кар'єрний ріст, а для 27,9% (36 опитуваних) – вища заробітна платня. Більшість респондентів цієї групи (68,2% - 88 людей) не відчували негативних переживань у зв'язку із зміною місця роботи (професії), навпаки, вони відчували піднесення. Враховуючи, що 12,4% цієї частини вибірки відповіли, що взагалі без особливих переживань міняли місце роботи і професію, наголошували на відсутності негативних емоційних реакцій на зміну професійного «вектора» і, навпаки, якщо б попередня ситуація протривала довше, то відчули б негативні емоційні реакції. **Групу II** становили 78 респондентів (29,5%) зі зниженим рівнем професійної мобільності, серед них 51 жінка (65,4%) і 27 чоловіків (34,6%). Серед них лише 17 (21,8%) доводилось міняти в житті професію, при цьому 14 з них пояснили це непотрібністю фахівців на ринку праці. 60,0% респондентів цієї частини вибірки не міняли раніше місце роботи, тому середній показник за цією позицією анкети дорівнює 1,3. Ці респонденти відмічають, що важко переживали зміну місця роботи (професії) і довго адаптовувались до нового виду діяльності. Опитані групи зі зниженою професійною мобільністю мають стійкі установки на постійність професії і місця роботи, а професійна мобільність є небажаною і супроводжується негативними емоційними переживаннями і тривалим періодом адаптації до нового місця роботи чи нового професійного середовища. Дана група респондентів підтверджує нашу думку, що професійна криза не завжди сприяє професійній мобільності. На підставі змістовного аналізу відповідей була виділена **група III**, яка включала 57 осіб (21,6%), серед них 18 жінок (31,6%) і 39 чоловіків (68,4 %). Рівень професійної мобільності досліджуваних можна визначити як «гіпермобільність». Всі респонденти цієї групи міняли професію 4,7 рази, при чому 63,2% з них пояснювали, що попередня професія не подобалась, а 54,4% мріяли про цей фах з юності. Характерною особливістю даної групи є достатньо молодий вік опитаних, в середньому - 24, 5 роки. Причинами цього виступають: конфлікт з керівництвом (49,1%); більш висока зарплата на новому місці (36,8%); скорочення посади (14,0%). 77,2% опитаних в групі III без особливих переживань міняли професію чи місце роботи, більше того, сам по собі цей процес розглядається як специфічний засіб

самореалізації. Так, для гіпермобільної особистості конфлікт з керівництвом є приводом для прийняття рішення про зміну місця роботи, але не об'єктом роздумів про самовдосконалення в наявній трудовій ситуації. В плані аналізу домінує емоційний початок, аж ніяк не раціональні судження. Дослідження показало, що можуть бути виокремлені гендерні характеристики професійно мобільної особистості. Висока професійна мобільність не має яскраво виражених відмінностей за статтю (у порівнянні частки представленості в **групі І** чоловіків і жінок $\phi^*=0,29$, тобто відмінностей немає). В той же час у групі респондентів, які характеризуються зниженою мобільністю, частка жінок достовірно перевищує частку чоловіків (при $\phi^*=2,63$ $p \leq 0,003$), а в групі гіпермобільних респондентів, навпаки, достовірно переважає частка чоловіків (при $\phi^*=2,64$ $p \leq 0,003$). Отримані результати можуть бути покладені в основу подальших емпіричних досліджень, де емпірична вибірка поділяється на три групи, які відповідають трьом рівням професійної мобільності: високому (129 чол.), зниженому (78 чол.) і гіпермобільному (57 чол.).

Висновки. Проведений аналіз прояву професійної мобільності в контексті професійної кризи засвідчив, що опитані з високим рівнем професійної мобільності та гіпермобільні легше сприймають кризові явища, пов'язані з наслідками професійної мобільності, а то й взагалі їх не помічають. А опитані зі зниженим рівнем гостріше відчувають професійну кризу і невпевнено стають на шлях професійної мобільності. Проте саме явище професійної кризи змінює соціальну ситуацію розвитку особистості і змушує її шукати нові шляхи самореалізації. Можна стверджувати, що мобільний фахівець має більше шансів у подоланні будь-якого кризового стану суспільства, адже світосприйняття такого спеціаліста дозволяє по-новому інтерпретувати ситуацію й спрямовувати її на успішне досягнення цілей залежно від своїх здатностей, наявних умов, життєвих інтересів.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо в емпіричному дослідженні психологічного профілю професійно мобільної особистості.

Література

1. Горюнова Л.В. Профессиональная мобильность специалиста как проблема развивающегося образования в России. / Л.В. Горюнова Автореф. дис. докт. педагог. наук. : Ростов на Дону. - 2006.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессий : Учебное пособие (для студентов вузов) / Э.Ф.Зеер. – 3-е изд., перераб., доп. – М. : Академический центр Проект, Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
2. Калиновский Ю.И. Введение в андрологию. Мобильность педагога в образовании взрослых / Ю.Калиновский. – М.: Вита-пресс, 2000. – 308 с.
3. Климов Е.А. Конфликтующие реальности в работе с людьми (психологический аспект) / Е.А. Климов: Учебное пособие. М. : Московский психолого-социальный институт, - 2001.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К.Маркова. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы [пер. с англ.] / А. Маслоу. - М.: Смысл, 1999. – 425 с.
6. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства : учебное пособие (для студ. высш. учеб. заведений) / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 480 с.
7. Пріма Р.М. Формування професійної мобільності майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика. / Р. Пріма [Монографія]. – Дніпропетровськ: ІМА- прес. – 2009. – 367 с.
7. Титаренко Т.М. Життєва криза очима психолога / Т.М.Титаренко // Психологія життєвої кризи. – К. : Агропромвидав. України, 1998. – С. 8-38.
8. Фокин В.А. О некоторых проблемах профессиональных психологов / В.А. Фокин // Молодой специалист XXI века : тезисы 1-й Всероссийской научно-практической конференции, 24-25 мая 2001 г. – М., 2001. – С. 63-65.

9. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста / Г. Шихи. – СПб. : Ювента, 1999. – 436 с.

References

1. Gorjunova L.V. Professional'naja mobil'nost' specialista kak problema razvivajushhegosja obrazovanija v Rossii. / L.V. Gorjunova Avtoref. dis. dokt. pedagog. nauk. : Rostov na Donu. - 2006.
2. Zeer Je.F. Psihologija professij : Uchebnoe posobie (dlja studentov vuzov) / Je.F.Zeer. – 3-e izd., pererab., dop. – M. : Akademicheskij centr Proekt, Fond «Mir», 2005. – 336 s.
2. Kalinovskij Ju.I. Vvedenie v androgogiku. Mobil'nost' pedagoga v obrazovanii vzroslyh / Ju.Kalinovskij. – M.: Vita-press, 2000. – 308 s.
3. Klimov E.A. Konfliktujushhie real'nosti v rabote s ljud'mi (psihologicheskij aspekt) / E.A. Klimov: Uchebnoe posobie. M. : Moskovskij psihologo-social'nyj institut, - 2001.
4. Markova A.K. Psihologija professionalizma / A.K.Markova. – M. : Mezhdunarodnyj gumanitarnyj fond «Znanie», 1996. – 308 s.
5. Maslou A. Novye rubezhi chelovecheskoj prirody [per. s angl.] / A. Maslou. - M.: Smysl, 1999. – 425 s.
6. Prjazhnikov N.S. Psihologija truda i chelovecheskogo dostoinstva : uchebnoe posobie (dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij) / N.S. Prjazhnikov, E.Ju. Prjazhnikova. – M. : Izdatel'skij centr «Akademija», 2001. – 480 s.
7. Prima R.M. Formuvannja profesijnoi mobil'nosti majbutn'ogo vchitelja pochatkovih klasiv: teorija i praktika. / R. Prima [Monografija]. – Dnipropetrovsk: IMA- pres. – 2009. – 367 s.
7. Titarenko T.M. Zhitteva kriza ochima psihologa / T.M.Titarenko // Psihologija zhittevoi krizi. – K. : Agropromvidav. Ukraïni, 1998. – S. 8-38.
8. Fokin V.A. O nekotoryh problemah professional'nyh psihologov / V.A. Fokin // Molodoy specialist NHI veka : tezisy 1-j Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii, 24-25 maja 2001 g. – M., 2001. – S. 63-65.
9. Shihi G. Vozrastnye krizisy. Stupeni lichnostnogo rosta / G. Shihi. – SPb. : Juventa, 1999. – 436 s.

Пилецкая Л.С.

Влияние внешних факторов на профессиональную мобильность личности

В статье анализируется проблема профессиональной мобильности личности в условиях профессионального кризиса. На основании эмпирического исследования выделены основные причины профессиональной мобильности студентов, получающих второе высшее образование, и выделены основные группы опрошенных по уровню проявления профессиональной мобильности. Источников – 9.

Ключевые слова: профессиональная мобильность, профессиональный кризис, профессионально мобильный специалист, гипермобильность, профессиональная деформация, психологический профиль профессионально мобильного специалиста

Piletskaya L.S.

The influence of external factors on the occupational mobility of the individual

In the article analyzes the problem of professional mobility personality in professional crisis. Based on empirical research identified the main reasons for the professional mobility of students who are pursuing a second degree, and singled out the main groups of respondents in terms of the manifestation of occupational mobility. Sources – 9.

Key words: professional mobility and professional crisis, professional mobile specialist hypermobility, vocational strain, psychological profile professional mobile professional.

Пілецька Любомира Сидорівна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доцент, м. Івано-Франківськ

ВПЛИВ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВИХ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ НА ПРОЦЕС ЇХНЬОЇ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ У ЗАКРИТИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті розкрито вплив емоційно-вольових та індивідуально-типологічних особливостей підлітків на процес їхньої ресоціалізації у закритих навчальних закладах. Встановлено, що досліджувані мають різні ступені соціальної адаптації (помірний, тотальний, деструктивний), які проявляються в порушеннях відносин з найближчим соціальним оточенням, правил поведінки і діяльності. Показано, що комплексність дії на соціально дезадаптованих підлітків повинна полягати як в урахуванні ступеня їхньої соціальної адаптації, так і в тому, що в психокорекційній роботі повинні застосовуватися різноманітні поєднання індивідуальних і групових тренінгів з метою виходу на самотренінг: програвання ситуацій позитивної взаємодії і спілкування; виконання різних ролей для знаходження способів, що редукують прояви дезадаптивної поведінки; створення психологічного клімату, який би спонукав до взаємодії при опорі на виявлені позитивні якості досліджуваних; створення ситуацій очікування позитивних для кожного учасника результатів діяльності, спілкування тощо. Джерел - 5.

Ключові слова: підлітковий вік, процес ресоціалізації, емоційно-вольова сфера, індивідуально-типологічна сфера, закриті навчальні заклади.

Постановка проблеми. У сучасній дійсності складний процес трансформації суспільного розвитку і радикальних перетворень пов'язаний кризою багатьох сфер життєдіяльності, що в першу чергу позначилося на найбільш незахищених членах суспільства – дітях [1; 3; 5 та ін.]. Наявність підліткової злочинності – один із яскравих показників цієї кризи [2; 4 та ін.]. Пряма залежність між соціально-економічними показниками життя суспільства і рівнем підліткової злочинності досить очевидно проявляється у відповідні історичні періоди часу. Життя сучасних підлітків у реабілітаційних закладах закритого типу багато в чому нагадує існування їхніх історичних попередників - це стресові ситуації, ворожість і агресивність відносно суспільства. Такі підлітки є потенційними носіями насильства, суїциду. У структурі підліткової злочинності зростає питома вага злочинів, спрямованих проти особистості, що характеризуються особливою жорстокістю і садизмом. У ситуації, що склалася, ефективність заходів залежить від розробки науково-обґрунтованої системи з профілактики підліткової злочинності і методів роботи з даною категорією дітей. При створенні такої системи необхідне відродження психологічної, історико-педагогічної спадщини з її традиціями і досвідом виховання, які дотепер залишаються недостатньо затребуваними. П.П. Блонський, О.М. Граборов, А.Б. Залкінд, Н.К. Крупська, В.І. Куфаєв, А.С. Макаренко, Н.І. Озерецький, В.Ф. Одоевський, К.Д. Ушинський та ін. виявили причини, фактори, закономірності роботи з підлітками-правопорушниками, зокрема з безпритульними підлітками, і створили систему з подолання та профілактики злочинності та безпритульності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз психолого-педагогічної, науково-методичної літератури дозволив виділити основні напрямки сучасних досліджень з означеної проблеми: сучасні аспекти соціальної дезадаптації, чинники та умови її прояву, діагностика, форми і методи профілактики і корекції (Б. Н. Алмазов, С. А. Беличева, В. Г. Бочарова, Л. А. Грищенко, В. М. Гуров, І. В. Дубровіна, Т. Д. Марцинковська, Т. Д. Молодцова, В. Г. Степанов); виявлення причин відхилень у поведінці, пошук шляхів і засобів з його попередження (В. Г. Баженов, Ю. В. Гербеєв, Н. Є. Завацька, С. А. Завражин, М. В. Квітковський, Н. О. Коваль, Є.Г. Костяшкін, Г. П. Медведєв, І. А. Невський, А.І. Островський, Є. І. Петухов, В. О. Попов, С. Д. Раєвська); активізація

корекційно-реабілітаційної роботи в навчальних закладах інтернатного типу з дезадаптованими дітьми і підлітками (І. П. Башкатов, Ю. В. Гербеєв, В. М. Литвишків, Н. І. Махіборода, І. А. Невський, В.І. Чередниченко). Дослідження А.В. Гоголевої, Ю.А. Клейберга, А.М. Нечаєвої, Є.Г. Слущького свідчать про те, що в даний час активізується робота в цьому напрямку.

Однак незважаючи на всебічне її висвітлення, питання, пов'язані з вивченням соціально-психологічної складової процесу ресоціалізації підлітків в умовах навчальних закладів закритого типу, вивчені недостатньо, що потребує додаткових досліджень в цій галузі соціальної теорії та практики. Труднощі в організації психологічної діяльності з підлітками в таких закладах свідчать про недосконалість науково-методичного забезпечення в роботі в їхній ресоціалізації та породжують протиріччя між потребою адаптації підлітків-правопорушників до умов закритих навчальних закладів і недостатньою розробленістю змістовно-технологічних компонентів соціально-психологічної діяльності. Це неминуче супроводжується пошуком психологічних умов, здатних підвищити ефективність процесу ресоціалізації підлітків в умовах навчальних закладів закритого типу.

Враховуючи актуальність, практичну значущість і недостатню теоретичну розробленість означеної проблеми, було визначено проблематику дослідження.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Об'єкт дослідження – процес ресоціалізації підлітків в умовах навчальних закладів закритого типу.

Предмет дослідження – вплив емоційно-вольових та індивідуально-типологічних особливостей підлітків на процес їхньої ресоціалізації у закритих навчальних закладах.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити вплив емоційно-вольових та індивідуально-типологічних особливостей підлітків на процес їхньої ресоціалізації у закритих навчальних закладах.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становили: концепції розвитку психіки і особистості в діяльності (Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.О. Роменець, С.Л. Рубінштейн); становлення особистості в онтогенезі (Г.О. Балл, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Ю.О. Бохонкова, Л.В. Верейна, В.О. Моляко, Т.М. Титаренко, Д.І. Фельдштейн, Н.В. Чепелева та ін.); погляди на природу особистісних відхилень та дослідження з проблем психологічної корекції підлітків (О.Ф. Бондаренко, Л.Ф. Бурлачук, С.О. Гарькавець, С.В. Дворяк, Е.Г. Едемільер, Н.Є. Завацька, О.С. Кочарян, А.Є. Лічко, Н. Ю. Максимова, Т.С. Яценко та ін.).

Методи дослідження: спостереження, бесіда, констатувальний експеримент, тестування (шкала дезадаптації Р. Стотта, 16-факторний опитувальник Р. Кеттелла, тест тривожності Ханіна-Спілбергера, опитувальник акцентуацій характеру Леонгарда-Шмішека, проективна методика «Дерево», тест руки Е.Вагнера).

Проведений теоретико-методологічний аналіз проблеми ресоціалізації підлітків в умовах навчальних закладів закритого типу показав, що їх соціальна дезадаптація є психологічним феноменом, що виражається в неадекватній поведінці, обумовленій деформацією реакцій організму, психіки на внутрішні і зовнішні стимули, а також установок, ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості. Структуру дезадаптації особистості ми виводимо на основі узагальнення різних концепцій поведінки і мотивації поведінки, діяльності, спілкування, пізнання. Структуру прояву дезадаптованості особистості в конкретних ситуаціях визначають рівень залученого в її конструювання внутрішнього стану організму, психологічних чинників, інтенсивність зовнішніх чинників, генетичний та індивідуальний досвід. Визначення структурних складових соціальної адаптації показало таке. На психічному рівні, якщо розглядати адаптивну поведінку як форму прояву активності суб'єкта, то як структурні елементи її прояву можна розглядати цільові, мотиваційні й інструментальні основи активності, потреби, мотиви, цілі, установки, психічні стани. На соціальному рівні структурними елементами адаптації є особливості в структурі особистості і соціально-рольової активності. Що стосується

психофізіологічних структурних складових активності індивіда, які характеризують нейрофізіологічні особливості нервової системи, то у випадках прояву активності в адаптивній поведінці вони, напевне, здатні визначати динамічні прояви адаптивності в різних сферах життєдіяльності особистості: моторній, інтелектуальній, вольовій, спілкування.

У результаті констатувального експерименту було встановлено, що підлітки мають різні ступені соціальної адаптації, які виявляються в порушеннях відносин з найближчим соціальним оточенням, правил суспільної поведінки, трудової діяльності. Всі ці разом узяті прояви і стан здоров'я в результаті вказують на ступінь соціальної дезадаптації вихованців (I – 10%, II – 26%, III – 64%): помірний (I ступінь) – підлітки з нормальним рівнем адаптації (10%). Тотальний (II ступінь) – підлітки з нестійкою адаптацією (26%). Такі досліджувані відрізняються затримкою фізичного і психічного розвитку, обмеженістю соціальних контактів, нестабільністю емоційних зв'язків. Знижено такі показники, як увага, інтерес. У відносинах з оточуючими мало відкритості, дружелюбності, часті прояви агресивності, тривожності. Підлітки виявляють упертість, недовіру, замкненість, брехливість, заздрість. Властива реакція «емоційного відторгнення». У досліджуваних сформовано почуття неповноцінності, відсутня ініціатива, вузький світогляд, розвинена хитрість, звичка до побоїв. Поведінка відрізняється нестійкістю, недостатнім самоконтролем. Деструктивний (III ступінь) (64%) – підлітки зі стійким порушенням адаптації, що позначається на навчанні, особливостях поведінки; спостерігаються невисокий рівень соціальної адекватності поведінки, проблеми в міжособистісному спілкуванні, відсутність комунікативних навичок, вміння будувати позитивні відносини з оточуючими. Низькі показники за фактором емоційної стійкості відображають загальну емоційну незрілість; невміння організувати інтелектуальну діяльність. Спостерігається затримка психічного розвитку, що виявляється у незрілості їхньої емоційно-вольової сфери, а також в інтелектуальних порушеннях. Вихованці характеризуються підвищеною нервовою збудливістю, схильністю до ризику, низьким самоконтролем поведінки, високими показниками агресивності. Даний ступінь обумовлений неблагополучними стосунками в сім'ї або їхньою відсутністю; негативним ставленням до навчання і самого себе. Порушення дисципліни виникають через конфлікти на підґрунті психосоматичних захворювань, поганих відносин з однолітками, оточуючими. Порушення правил поведінки в притулку пов'язане і з віковими особливостями. Самостверджуючись в мікросередовищі, вихованці виявляють грубість і непослух, жорстокість, неповагу до старших, вживають нецензурні слова; відсутня емпатія один до одного, старші ображають молодших, сильніші – слабких. Часто перебувають у депресивно-пригніченому настрої. У періоди дратівливості виявляють агресію і тривожність. Мотиви діяльності, відносин і спілкування нестійкі і не є рисами особистості. Пізнавальні інтереси на низькому рівні або відсутні. Вчать під примусом з боку дорослих. Відрізняються неухважністю, нездатністю розподіляти свій час. Негативний емоційний стан є найбільш стійким проявом підлітків і займає провідне положення в ієрархії показників дезадаптації.

Комплексність дії на соціально дезадаптованих підлітків полягала як в урахуванні ступеня їхньої адаптації, так і в тому, що в психокорекційній роботі застосовувалися різноманітні поєднання індивідуальних і групових тренінгів з метою виходу на самотренінг: програвання ситуацій позитивної взаємодії і спілкування; виконання різних ролей для знаходження способів, що редукують прояви дезадаптивної поведінки; створення психологічного клімату, який би спонукав до взаємодії при опорі на виявлені позитивні якості досліджуваних; створення ситуацій очікування приємних, позитивних для кожного учасника результатів дії, спілкування тощо. Застосування програми корекції соціальної дезадаптації досліджуваних визначило позитивні зміни у всій особистісній структурі досліджуваних, і особливо в їхній емоційній сфері, стабілізувало їхню самооцінку.

Результати проведеного дослідження свідчать про ефективність розробленої психокорекційної програми соціальної дезадаптації та відбору психологічних засобів психокорекції. У досліджуваних достовірно зменшилися показники дезадаптації, які за наявності помірного рівня дезадаптації наблизилися до показників контрольної групи. При тотальному та деструктивному рівнях дезадаптації покращення виявилось в меншому ступені. Головний показник – середній коефіцієнт дезадаптації – в експериментальній групі в результаті психокорекційної роботи зменшився з 53,4 до 23,7.

Висновки. Результати дослідження впливу емоційно-вольових та індивідуально-типологічних особливостей підлітків на процес їхньої ресоціалізації у закритих навчальних закладах показали, що досліджувані мають різні ступені соціальної адаптації, які виявляються в порушеннях відносин з найближчим соціальним оточенням підлітків, правил суспільної поведінки, трудової діяльності. Підлітки з тотальним ступенем дезадаптації відрізняються затримкою фізичного і психічного розвитку, обмеженістю соціальних контактів, нестабільністю емоційних зв'язків. Знижено такі показники, як увага, інтерес; мало відкритості, дружелюбності, часті прояви агресивності, заклопотаності, тривожності. Підлітки виявляють упертість, недовіру, замкненість, брехливість, заздрість. У них сформоване почуття неповноцінності, відсутня ініціатива, вузький світогляд, розвинена хитрість, звичка до побоїв. Поведінка відрізняється нестійкістю, недостатнім самоконтролем. Досліджувані з деструктивним ступенем дезадаптації відрізняються стійкими порушеннями адаптації, що позначається на навчанні, особливостях поведінки; спостерігаються невисокий рівень соціальної адекватності поведінки, проблеми в міжособистісному спілкуванні; відсутні комунікативні навички, вміння будувати позитивні відносини з оточуючими. Низькі показники за фактором емоційної стійкості відображають загальну емоційну незрілість, невміння організувати інтелектуальну діяльність. Спостерігається затримка психічного розвитку, що виявляється у незрілості їхньої емоційно-вольової сфери, а також в інтелектуальних порушеннях. Підлітки характеризуються підвищеною нервовою збудливістю, схильністю до ризику, низьким самоконтролем поведінки, високими показниками агресивності. Порушення правил поведінки у закритому навчальному закладі пов'язано і з віковими особливостями. Самостверджуючись в мікросередовищі, підлітки проявляють грубість, жорстокість, неповагу до старших, вживають нецензурні слова, часто перебувають у депресивно-пригніченому настрої. У періоди дратівливості виявляють агресію і тривожність. Мотиви діяльності, відносин і спілкування нестійкі. Пізнавальні інтереси на низькому рівні або відсутні. Вчать під примусом з боку дорослих. Відрізняються неухважністю, нездатністю розподіляти свій час. Негативний емоційний стан є найбільш стійким проявом підлітків у закритому навчальному закладі і займає провідне становище в ієрархії показників дезадаптації.

Література

1. Балл Г. А. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки // Соціальна психологія / Г. А. Балл. – 2005. – № 1 (9). – С. 3–13.
2. Капська А. Й. Соціалізація особистості – надзавдання соціально-педагогічної роботи / А. Й. Капська // Вісник ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Серія : Психологічні науки. – 2006. – Т. 1. – Вип. 41. – С. 136–140.
3. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
4. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки / Н. Ю. Максимова. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2002. – 308 с.
5. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация : механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.

References

1. Ball G. A. Fenomen vboru v konteksti social'noi povedinki // Social'na psihologija / G. A. Ball. – 2005. – № 1 (9). – С. 3–13.
2. Kaps'ka A. J. Socializacija osobistosti – nadzavdannja social'no-pedagogichnoi roboti / A. J. Kaps'ka // Visnik ChDPU im. T. G. Shevchenka. – Serija : Psihologichni nauki. – 2006. – Т. 1. – Vip. 41. – С. 136–140.
3. Maksimenko S. D. Genezis sushhestvovanija lichnosti / S. D. Maksimenko. – К. : KMM, 2006. – 240 s.
4. Maksimova N. Ju. Psihologija adiktivnoi povedinki / N. Ju. Maksimova. – К. : VPC "Київський університет", 2002. – 308 s.
5. Nalchadzhjan A. A. Psihologicheskaja adaptacija : mehanizmy i strategii / A. A. Nalchadzhjan. – [2-e izd., pererab. i dop.]. – М. : Jeksmo, 2010. – 368 s.

Пономарева Н.С.

Влияние эмоционально-волевых и индивидуально-типологических особенностей подростков на процесс их ресоциализации в закрытых учебных заведениях

В статье раскрыто влияние эмоционально-волевых и личностно-типологических особенностей подростков на процесс ресоциализации в закрытых учебных заведениях. Установлено, что испытуемые имеют разные степени социальной адаптации (умеренный, тотальный, деструктивный), которые проявляются в нарушениях отношений с ближайшим социальным окружением, правил поведения и деятельности. Показано, что комплексность воздействия на социально дезадаптированных подростков должна заключаться как в учете степени их социальной адаптации, так и в том, что в психокоррекционной работе применяются различные сочетания индивидуальных и групповых тренингов с целью выхода на самотренинг: проигрывание ситуаций позитивного взаимодействия и общения, выполнение различных ролей для нахождения способов, редуцирующих проявления дезадаптивных форм поведения, создание психологического климата, который бы побуждал к взаимодействию при опоре на положительные качества испытуемых, создание ситуаций ожидания позитивных для каждого участника результатов деятельности, общения и т.д. Источников - 5.

Ключевые слова: подростковый возраст, процесс ресоциализации, эмоционально-волевая сфера, индивидуально-типологическая сфера, закрытые учебные заведения.

Ponomareva N.

The influence of emotional and volitional, and individual-typological features of adolescents in the process of re-socialization of private schools

In the article the influence of emotional and volitional and personal-typological characteristics of adolescents in the process of re-socialization of private schools. Found that the subjects have different degrees of social adaptation (moderate total, destructive), which appear in the broken relationship with the immediate social environment, rules of behavior and activity. It is shown that the complexity of the impact on social and maladjusted adolescents should be taken into account both in the extent of their social adjustment, and in the fact that the work of psycho different combinations of individual and group training sessions, aimed at reaching samotrening: playing situations of positive interaction and communication, the implementation of various roles in order to find ways of reducing symptoms maladaptive behaviors, creating a psychological climate that would be encouraged to interact by relying on the positive attributes of the subjects, creating situations of positive expectations for each participant in the performance, communication, etc. Sources - 5.

Key words: adolescence, the process of resocialization, emotional and volitional, individual-typological sphere, closed schools.

Пономарьова Наталія Сергіївна – аспірант кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ КОМУНІКАЦІЙ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ (11-16 РОКІВ)

У статті характеризуються особливості нейрофізіологічного та психологічного розвитку психіки дитини підліткового віку; аналізуються основні комунікативні знання та навички, якими повинні володіти діти в цьому віці; розглядаються домінуючі чинники отримання та обробки інформації людиною 11-16 років, а також роль комунікацій у формуванні його особистості. Джерел – 12.

Ключові слова: комунікація, підлітковий вік, особистість, спілкування, інформація, інформаційний простір, образ, внутрішнє «Я», знак, символ.

Постановка проблеми. Серед різноманіття проблем сучасної психології, спілкування є однією з найбільш популярних і досліджуваних проблем. Роль та інтенсивність спілкування в сучасному суспільстві постійно зростають. Це пов'язано з цілим рядом причин. Перш за все, перехід від індустріального суспільства до інформаційного веде до збільшення обсягу інформації і відповідно зростання інтенсивності процесів обміну цією інформацією. У зв'язку з цим дуже швидко збільшується кількість технічних засобів для обміну інформацією. Ми стали свідками того, як з'явилися і увійшли в повсякденний побут багатьох людей факси, електронна пошта, Інтернет і т.п. Є ще одна причина, яка спонукає нас задуматися про зростання ролі спілкування в сучасному суспільстві і зробити цю проблему предметом спеціального розгляду, – роль комунікацій у формуванні особистості. Спілкуючись, людина виявляє себе індивідом і реалізує свої прагнення бути особистістю. Те, яким чином передається інформація, як відбувається технічний процес обміну інформацією, і є комунікація. Немає спілкування – немає суспільства, немає особистостей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У термінології Ж. Піаже підлітковий вік – це період утворення формальних операцій, який мало чим відрізняється від абстрактного мислення дорослих людей [9, с. 279]. На думку М. Доналдсон, «особливістю мислення цього періоду, яка найбільше кидається в очі, є здатність міркувати логічно, виходячи з даних посилок і роблячи висновки, що є їх результатом через необхідність» [3, с. 168]. При цьому відповідно до теорії Піаже, немає ніякого значення, істинні або помилкові посилки, вони можуть просто постулюватися. Подібна розумова діяльність стає можливою в світлі тих якісних змін, які відбуваються в головному мозку дитини в цей період часу. «Для підліткового періоду характерна повноцінна робота підсвідомості і формування на її основі нейронних комплексів свідомості. А саме в цей період своїх кінцевих еволюційних форм досягають нейронні об'єднання пам'яті, мовних центрів, гіпоталамуса і таламуса, наголошується асиметрія у великих півкулях, і головне, між цими структурами починають налагоджуватися стосунки, які в цілому актуалізують внутрішній абстрактний образ, постулюють самостійну роботу внутрішньої системи поглядів, «Я» людини. Ця робота недосконала, оскільки сам внутрішній абстрактний образ нестійкий, малосамостійна, оскільки ще дієве наслідування і прагнення до конкретних, узятих з повсякденного життя ідеалів, але вона все ж проглядається» [1, с. 248]. Тому підлітковий вік – це вік кумирів, крайнощів, надмірної активності, що межує з агресивністю, нігілізмом і т.п.

У підлітковий період активізується значення внутрішньої системи поглядів, яка організовує опосередковану роботу з БОА-інформацією. Тепер процес формування особистості як нав'язування певного способу в силу опосередкованого характеру роботи психіки вже малоефективний. Поступово в еволюцію дорослішання підлітка додається інший метод формування особистості – пропозиція (надання) інформації, який

актуалізується в підлітковий період і стає домінуючим в період юнацтва. Як показали психологічні дослідження, по мірі становлення нейронного комплексу свідомості факт нав'язування будь-якої інформації сприймається підлітками як обмеження свободи, як деструктивне явище, що викликає захисну реакцію на рівні, де психіка еволюціонує.

Проблема сучасної підліткової психології полягає в тому, що, з одного боку, вона стикається з психікою, яка ще не сформувалася, тобто вона не може організувати самостійну і повноцінну роботу з інформаційним середовищем, а з іншого – перманентний розвиток нейронного комплексу свідомості в цей період часу виключає будь-який безпосередній вплив процесу формування особистості на внутрішню систему поглядів (внутрішнє «Я»), яка ще формується. У результаті виходить суперечлива картина: підліток хоче організувати самостійну роботу з інформаційним середовищем, але в силу недосконалості нейрофізіології зробити цього не може, а в свою чергу навколишнє соціальне середовище в образі батьків, близького оточення і педагогів нічим підліткові допомогти не може, оскільки будь-яку допомогу підліток сприймає як нав'язування, як посягання на свою самостійність, і спочатку категорично її відкидає [7, с. 31]. Вихід з цієї складної, суперечливої ситуації тільки один – змінити методи впливу на психіку, що еволюціонує, перейти від методів безпосереднього впливу на внутрішній абстрактний образ, що формується, до методів опосередкованого впливу.

У підлітковому віці в процесі формування особистості значно знижується ефективність чуттєво-емоційного впливу на підлітка. Якщо припустити, що в період дитинства, наприклад, з суб'єктивних причин в дитині не була належною мірою розвинена чуттєво-емоційна складова психіки, то розвинути її в підлітковому віці або впливати через неї на внутрішню систему поглядів, що еволюціонує, дуже складно. Причина полягає в тому, що самосвідомість підлітка, яка еволюціонує, з одного боку, категорично відкидає чуттєвість і емоційність, тому що для підліткового періоду цінність становить формалізм мислення, з іншого – в цей період часу самосвідомість на необґрунтовану висоту піднімає ще не сформовану логіку міркувань. «Якщо період дитинства – це безпосередність, щирість, довірливість, емоційність і чуттєвість, то підлітковий період – це замкнутість, показова статечність, розсудливість, принциповість, нігілізм, наочно демонстроване «дорослішання» і т.п.» [1, с. 249].

Складністю процесу формування особистості в підлітковий період є те, що формувати доводиться вже повноцінну індивідуальність з відносно сталою внутрішньою системою поглядів. І одна справа – формувати особистість дітей, які безпосередньо сприймають всю інформацію, пропоновану їх увазі, інша справа – організувати вплив на внутрішню систему поглядів підлітків, які в змозі свій внутрішній світ захищати, відгородити від впливу ззовні, і до того ж сприймати інформацію опосередковано, тобто суб'єктивно. У цей період соціуму доводиться спілкуватися з підлітками – індивідуальностями, які відрізняються не тільки внутрішньою системою поглядів, але і темпераментами, характерами, розходженням у сприйнятті, в роботі з інформаційним середовищем. А оскільки сама індивідуальність у підлітковий період остаточно не сформована, то потрібно впливати на психіку підлітка як через чуттєво-емоційну складову психіки, так і через формально-логічні побудови, що активізують роботу свідомості. У цей період вплив батьків і педагогів на психіку дитини, що еволюціонує, значно знижується. Підліток вперше самостійно починає усвідомлювати себе і свій внутрішній світ: відбувається переоцінка цінностей, моралі, моральних канонів, а також і самого способу життя в цілому.

«У підлітковий період на зміну методу нав'язування, приходять новий метод примусу – ... аж до періоду ранньої зрілості (22 – 30 років) у процесі формування особистості повинні переважати методи примусу» [6, с. 102]. Тільки при гармонійно сформованому внутрішньому світі психіки, при чіткому знанні і додержанні меж забороненого і дозволеного в масштабах сім'ї, суспільства і цивілізації відбувається процес формування «образу людини майбутнього в розумінні поточного покоління» [1, с.

250]. У підлітковий період починається повноцінна самоідентифікація психіки, яка відкриває для себе нові межі свого існування, а також в результаті самоаналізу виводить в свідому площину той каркас внутрішнього «Я», який був закладений у підсвідомість у період дитинства. «Психіка починає осягати свою основу і крізь призму основи – навколишній світ, особливо близьке оточення. І ось в цей момент якраз і проявляються прогалини виховання в період дитинства. Наскільки закладена в дитинстві чуттєво-емоційна основа психіки гармонійна і цілісна, настільки якісна самоідентифікація психіки – гармонійний образ усвідомлюваного внутрішнього «Я». Образ внутрішнього «Я» – це суб'єктивність, призма, крізь яку психіка сприймає весь майбутній світ. По мірі еволюції психіки, розвитку в онтогенезі нейронних комплексів свідомості, ця призма стає дієвою і займає в активності психіки більшого значення» [3, с. 170].

Усвідомлюючи себе як цілісний організм, психіка на якісно новому рівні починає будувати відносини з майбутнім інформаційним простором. Це, перш за все, відчувають на собі батьки, близьке оточення і педагоги, які вперше стають для психіки опосередкованими і утилітарними. Якщо в період дитинства батьки і близьке оточення становили неподільне ціле з підсвідомістю дитини, що формується, то з моменту розвитку нейронних комплексів свідомості близьке оточення вперше починає оцінюватися. Підліток починає усвідомлювати роль і значення у своєму житті близьких людей, оцінювати їх авторитет і ступінь залежності від них, і відповідно з цією оцінкою будувати цілком прагматичні відносини. «Це закономірний процес, який в більшості шокує батьків, які сподіваються на більш тривалу чуттєво-емоційну прихильність дітей. Але така особливість еволюції психіки: по ходу онтогенезу чуттєво-емоційна складова поведінки знижується, поступаючись місцем проявам раціоналізму і прагматизму» [1, с. 252]. Тому спочатку в стосунках з дитиною ставку треба робити не на чуттєво-емоційну складову, а на заслужений авторитет. Чим більших матеріальних, духовних, наукових, соціальних та інших рівнів досягають батьки, чим якісніше вони вміють орієнтуватися і взаємодіяти з інформаційним простором, тим більшим авторитетом вони будуть користуватися у своїх дітей.

Підлітковий період – це розвиток самоконтролю. Самоконтроль – це найважливіша складова психічної діяльності, що припускає свідомий аналіз повсякденної реалізації творчого потенціалу. Через самоконтроль психіка контролює більшу частину своєї активності, тим самим, виводячи її з несвідомого початку на рівень свідомої, тобто планованої, осмисленої діяльності. Які форми самоконтролю доступні для підліткового періоду? Як приклад можна навести чотири максими відомого французького філософа, математика, фізика і фізіолога Рене Декарта (1596 – 1650 рр.): «... щоб не бути нерішучим у діях, поки розум зобов'язував мене до нерішучості у судженнях, і щоб мати можливість прожити цей час якомога більш щасливо, я поставив собі наперед деякі правила моралі ... По-перше, коритися законам та звичаям моєї країни, невідступно дотримуючись релігії, в якій, з милості божої, я був вихований з дитинства, та керуючись у всьому іншому найбільш поміркованими і вільними від крайнощів думками, спільно виробленими розсудливими людьми, у колі яких мені належало жити ... Моїм другим правилом було залишатися настільки твердим і рішучим, наскільки це було в моїх силах, і з не меншою постійністю додержуватися навіть найбільш сумнівних думок, якщо я прийняв їх за цілком правильні ... Третім моїм правилом було завжди прагнути перемагати скоріше себе, ніж долю, змінювати свої бажання, а не порядок світу і взагалі звикнути до думки, що в повній нашій владі знаходяться лише наші думки ... Нарешті, на завершення цієї моралі я вирішив розглянути різні заняття людей у цьому житті, щоб постаратися вибрати краще з них. Не торкаючись занять інших, для себе я вирішив, що немає нічого кращого, як продовжувати ті справи, якими я займаюся, тобто присвятити все моє життя вдосконаленню мого розуму й просуватися, наскільки буду в силах, в пізнанні істини за прийнятим мною методом ...» [2, с. 263 – 265].

Вищенаведені максими Р. Декарта дозволили йому увійти в історію людства, стати одним із «засновників «нової філософії» та нової науки, «архітектором» інтелектуальної революції XVII століття, яка розхитала традиційні доктрини схоластики і заклала філософські основи світогляду, що призвів до прогресуючого розвитку наукового пізнання» [8, с. 291 – 292].

Мета дослідження – показати роль комунікацій у формуванні особистості дитини підліткового віку (11-16 років).

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдання дослідження – проаналізувати домінуючі фактори отримання інформації на різних етапах формування особистості дитини в підлітковий період.

На наш погляд, основними формами самоконтролю особистості підліткового віку є:

1. Складання та дотримання розпорядку дня. При цьому не потрібно контролювати кожен хвилину і перетворювати цю процедуру в якийсь фетиш. Складання розпорядку дня – це усереднене, систематизоване проведення часу, яке досить звично для організму і не потребує надмірних вольових зусиль. Дотримання розпорядку дня в підлітковий період – це не стільки виховання сили волі, скільки виховання дисципліни психіки. «В цей період важливо не змусити себе встати, наприклад о шостій годині ранку і здійснити ранкову пробіжку, а важливо домогтися систематичності, звички цієї дії. Та нехай спочатку підліток буде прокидатися о сьомій годині ранку, але це пробудження буде систематичним, без нагадування і примусу з боку батьків» [1, с. 259].

2. Вміння ставити і досягати цілей. У підлітковому періоді закономірний розвиток нейронного комплексу свідомості повинен супроводжуватися навчанням підлітків на повну силу використовувати можливості, що відкриваються власною психікою. Свідома діяльність – це вибіркова робота з інформаційним середовищем. Це вміння не тільки поставити цілі, але і досягти їх, втілити в тій або іншій матеріальній формі. Тому самоконтроль у підлітковому віці припускає досягнення конкретних цілей. Це маленькі перемоги підлітка над самим собою, над своїми можливостями. Це кінцеві матеріальні форми (продукти праці), в яких втілюється первинна активність психіки підлітка, в яких його внутрішнє «Я» являє себе навколишньому світу, і претензійно заявляє про свою значущість. Чим більше свідомо поставлених цілей і кінцевих результатів у їх досягненні, тим повноцінніше розвиток свідомості в підлітковому періоді.

3. Запам'ятовування процесів і явищ, що потрапляють у поле активності рецепторів. Як таке запам'ятовування побаченого і почутого тягне за собою цілий комплекс позитивних наслідків для психіки, що еволюціонує. Це і тренування пам'яті, і удосконалювання уважності, і розвиток роботи свідомості, підвищення внутрішньої дисципліни і т.п. Ця форма самоконтролю вимагає від підлітка свідомого запам'ятовування побутових дрібниць і постійної перевірки їх знання. Усі ці свідомо актуалізовані дрібниці в кінцевому підсумку знижують відсоток активності підсвідомості, з часом перетворюючи роботу свідомості в пріоритетну [3, с. 173].

Крім цих основних форм самоконтролю підлітка для розвитку його особистості потрібне формування відповідної спрямованості творчого потенціалу психіки (внутрішнього «Я»). А для того щоб цей потенціал психіки максимально виразив себе в повсякденному існуванні, необхідні такі умови:

По-перше, зусиллями батьків, близького оточення і педагогів повинна бути встановлена та сфера інтересів і нахилів, котра прийнятна для підлітка, відповідає чуттєво-емоційному стану його психіки, до чого у підлітка «лежить душа». Сучасні дослідження педагогічної психології переконливо довели, що наскільки запропонована підліткові інформація відповідає чуттєво-емоційному стану його психіки, настільки глибше і повніше вона засвоюється. Тому в підлітковий період важливо встановити, який спосіб взаємодії з майбутньою інформацією найбільш прийнятний для підлітка: науковий (теоретичний або емпіричний) або філософський; яка галузь знань йому найбільш цікава;

який вид діяльності підліткові «до душі»; в досягненні яких результатів він хотів би реалізувати свої творчі здібності і т.п.

По-друге, особливості спрямованості внутрішнього «Я» психіки підлітка потрібно стимулювати і закріплювати. Батькам і педагогам важливо знати, що чим менше «революційних» змін внутрішнього «Я» в підлітковому періоді, тим стійкіше основа психіки – внутрішній абстрактний образ; тим стійкіше система поглядів майбутньої особистості – її світогляд. Процес формування особистості повинен забезпечити спадкоємність образів, що виховуються в періоди дитинства і підлітковому віці. Ці образи не повинні суперечити, а навпаки, доповнювати один одного, збагачувати і все ближче підводити до реальності. Бажано, щоб встановлені нахили підлітка не засуджувалися і в окремих випадках зазнавали змін. «У цей період важливо зрозуміти, що той образ людини майбутнього, який формувався в період дитинства, після самоідентифікації не завжди адекватний образу, який формувався батьками, близьким оточенням і педагогами. Та якщо цей образ не деструктивний, а лише не відповідає бажанням батьків (підліток відмовляється ходити в музичну школу, займатися в тій чи іншій спортивній секції тощо), то його потрібно прийняти. Будь-яке протистояння, нав'язування нетипових характеристик для даного образу викликають конфлікти і стреси, які не тільки є патологічними для ще несформованого внутрішнього «Я» підлітка, але і самі по собі тимчасові» [1, с. 261]. Дуже часто в період юності все те, чого намагалися досягти батьки, що хотіли виховати в підлітку через конфлікти і примус, відкидається, забувається і згадується як пусте проведення часу. Правильніше розвинути в підлітку ті якості і здібності, які, можливо, несподівано для самих батьків виявилися в його психіці.

По-третє, «Я» підлітка, що формується, потрібно не тільки підтримувати і розвивати, потрібно формувати в його основі джерела, які надалі набадуть форми здорової самовпевненості та самоактуалізації. З цього приводу видатний російський філософ І. Ільїн писав: «... найважливіше – це духовно пробудити дитину і вказати їй перед прийдешніми труднощами, а може бути, небезпекою і спокусами життя, що її вже підстерігають, – джерело сили і розради в її власній душі. Треба виховати в її душі майбутнього переможця, який вмів би внутрішньо поважати самого себе і стверджувати свою духовну гідність і свою свободу; – духовну особистість, перед якою були б безсилі всі спокуси...» [5, с. 208].

По-четверте, «Я» підлітка, що формується, має бути орієнтоване в майбутнє, тобто підліток повинен розуміти, на що він витратить роки свого життя і до якого кінцевого образу і результату він прийде. «Майбутнє для підлітка – це мрія, ідеал, тонка межа між фантазією та реальністю. Це щось масштабне, грандіозне, революційне, пов'язане з великими досягненнями людства, що обов'язково обіцяє славу. Завдання батьків і педагогів підтримати у підлітка віру у велике майбутнє, якщо її немає – надихнути на цю віру, «запалити» підлітка на великі справи, тому що наскільки підліток буде жадати втілити свої мрії в життя, настільки повноцінним виявиться його існування, настільки значимо воно буде в історії людства» [1, с. 262]. Тому завдання процесу формування особистості підлітка полягає не тільки в тому, щоб сформувати гармонійну основу психіці (внутрішнє «Я»), не тільки наповнити внутрішню інформаційну базу якісною та масштабною інформацією, але й створити умови для розквіту творчого потенціалу, надихнути підлітка на великі справи і зміцнити в ньому впевненість у тому, що все це в його силах.

По-п'яте, не можна забувати, що в підлітковий період на нейрофізіологічну основу психіки, що еволюціонує, істотно впливає розвиваюча фізіологія організму. Наприклад, в підлітковий період приблизно в 10 – 20 разів підвищується рівень тестостерону [4, с. 8]. Тестостерон – це основний чоловічий статевий гормон, який стимулює функцію чоловічих статевих органів, розвиток вторинних статевих ознак. Інтенсивне виробництво в яєчниках підлітків такої великої кількості тестостерону різко впливає на зростання зовнішніх і внутрішніх статевих органів, на зміну будови тіла. Лікарі називають цей

період «гормональним бунтом». Після повстання гормонів тестостерон захоплює всю повноту влади в організмі. У підлітка помітно посилюється статевий потяг (лібідо). Як кажуть психіатри, статеві гормони еротизують психіку підлітка: у нього пробуджується інтерес до сексу, з'являються еротичні фантазії. Але на відміну від зрілого чоловіка, підліток ще не може реалізувати своє лібідо буденним, статевим актом, сексуальним контактом з жінкою. Це призводить до перезбудження психіки, що формується, до пошуку як природних способів еякуляції – полюції, так і штучних – онанізм і т.п.

Тестостерон безпосередньо впливає і на психіку, що формується. У результаті підліток вибирає таку модель поведінки, яку прийнято називати чоловічою. Основними її рисами є агресивність, прагнення домінувати, відстоювати свою думку, бажання ризикувати. Вчені вважають: чим більше в організмі тестостерону, тим сильніше чоловік хоче бути «головним», керувати людьми, нав'язувати свою волю оточуючим [4, с. 8]. Підлітки з підвищеним рівнем тестостерону прагнуть до лідерства. У спорті та й у будь-якому іншому виді діяльності вони намагаються завжди бути першими і добиватися найвищих результатів. Тестостерон пов'язують і з чоловічою агресивністю. Психічно здорова дівчинка має почуття самозбереження, боїться отримати синці та забої. У будь-якій небезпечній ситуації вона або втече, або покличе на допомогу. Забіякуватість і агресивність дівчаток – ненормальне явище. Таке буває або при психічних відхиленнях, або при статевих розладах. Тоді дівчинка поводить як хлопчисько, зростає шибайголовою, а в більш старшому віці у неї з'являється багато проблем.

В агресивності підлітків нічого ненормального немає. У звичайній ситуації агресивність підлітків проявляється у піддражнюванні один одного, стусанами, запотиличниками з приводу і без. Грубі жести, образливі прізвиська, нецензурна лайка, словесні погрози або демонстрація агресивних намірів без видимої причини – типові для дітей перехідного віку. Агресивність може виражатися і тільки словесно – в суперечках і сперечаннях з батьками, опорі авторитетам і будь-яким вказівкам з боку дорослих, в конфліктах з учителями і непокорі шкільній дисципліні.

Головним завданням нашого експериментального дослідження було визначення особливостей розвитку комунікативних навичок особистості в підлітковому віці: їх типи, ключові складові, рівні сформованості в умовах традиційної форми навчання, встановлення зв'язків структурних компонентів комунікативних навичок, а також їх зв'язку з індивідуально-особистісними характеристиками досліджуваних. Для вимірювання розвитку комунікативних навичок підлітків як складного психологічного утворення особистості було застосовано комплексну психодіагностику – сукупність різнотипних стандартизованих методик, тестів, опитувальників підлітків. Виходячи з мети, завдань і гіпотези дослідження, в роботі було використано ряд методів: тестування, анкетування, методи статистичної обробки даних, метод якісної оцінки даних.

В експерименті взяли участь 57 учнів підліткового віку (з них 36 дівчинок і 21 хлопчик). Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої школи № 57 (I – III ступенів) міста Донецька. Причому досліджувані нами учні 6-А (28 осіб) і 6-Б (29 осіб) навчаються за програмою Міністерства освіти України.

Комунікативні та організаторські здібності підлітків вивчалися нами за допомогою методики «КОС-1» [11, с. 53 – 65]. Автори даної методики – В. Синявський і Б. Федоришин. В основі розробки – відомі методики анкетного типу.

Аналіз результатів дослідження комунікативних та організаторських схильностей, представлений у табл. 1, виявив дуже високий та високий рівні прояву вищезначених структурних компонентів. Так, згідно з даними, ми можемо стверджувати, що більшість досліджуваних нами підлітків (64%) легко знаходять друзів, постійно прагнуть розширювати коло своїх знайомих, займаються суспільною діяльністю, допомагають близьким, друзям, проявляють ініціативу в спілкуванні. Їм притаманна швидка орієнтація в складних ситуаціях, невимушеність поведінки в новому колективі. Такі діти ініціативні та самостійні у прийнятті важливих рішень, вносять живий інтерес у незнайому

компанію, люблять організовувати різноманітні ігри та заходи, наполегливі в діяльності, яка їх приваблює. Згідно з внутрішнім устремлінням, вони самі шукають такі справи, які б задовольняли їх потребу в комунікативній та організаторській діяльності. Для досліджуваних, що показали середній рівень розвитку (комунікативні схильності – 17%, організаторські – 15%), також є характерними рисами прагнення до контакту з людьми, відстоювання власної думки, планування своєї роботи. Однак потенціал цих схильностей не відрізняється високою стійкістю. Підлітки з низьким та нижче середнього рівнями прояву комунікативних та організаторських здібностей не прагнуть до спілкування, почувають себе скучно в новій компанії, колективі, переважно проводять час наодинці із собою, обмежують власні знайомства, відчуваючи складності у встановленні контактів з людьми, уникають виступів перед аудиторією, погано орієнтуються у незнайомій ситуації, не відстоюють своєї думки, важко переживають образи. Виявлення ініціативи у суспільній діяльності майже відсутнє, уникають прийняття самостійних рішень.

Т а б л и ц я 1

Результати дослідження за методикою КОС (у %)

№ з/п	Рівні прояву	Комунікативні схильності	Організаторські схильності
1	Низький	13%	17%
2	Нижче середнього	6%	8%
3	Середній	17%	15%
4	Високий	26%	34%
5	Дуже високий	38%	26%

Загальний рівень емпатії в підлітковому віці ми вимірювали за допомогою методики «Експрес-діагностика емпатії», розробленої І. Юсуповим [10, с. 32 – 37]. Дослідження емпатії як емоційного компонента структури комунікативних навичок, представлені в табл. 2, показали, що переважна більшість підлітків (77%) мають середній рівень розвитку емпатії, що свідчить про здатність учнів до співчуття та розуміння емоційного стану іншої людини. У спілкуванні такі діти уважні, намагаються зрозуміти більше, ніж сказано словами.

Т а б л и ц я 2

Результати дослідження емпатії

№ з/п	Рівень розвитку емпатії	Кількість балів	Результат у %
1	Низький	5 – 11	16
2	Нижче середнього	12 – 36	–
3	Середній	37 – 62	77
4	Високий	63 – 81	7
5	Дуже високий	82 – 90	–

Низький рівень емпатії (16% досліджуваних) є свідченням недостатнього розвитку емоційного відгуку, проявом певної «зацикленості» підлітків на собі, на власних емоційних переживаннях. Такі учні не здатні вступати в емоційнотеплі стосунки з ровесниками, відчувають труднощі при встановленні контактів з іншими людьми, незручно почувають себе у великій компанії. 7% підлітків виявили високий рівень емпатії, що вказує на емоційну чуйність, вміння відчувати внутрішній стан іншої людини, що і є однією із умов ефективної взаємодії. Такі діти швидко встановлюють контакти з оточуючими, намагаються не допускати конфліктів і знаходять компромісні рішення.

Таким чином, у підлітковому віці емпатія як риса особистості характеризується середнім рівнем розвитку. Це є свідченням того, що у соціальному оточенні однолітків активізується емпатійний відгук, який сприяє розумінню дітьми стану інших, прояву співчуття та співпереживання і є підґрунтям для успішної взаємодії.

Однією з діагностичних процедур, що дозволяє визначити показники та форми агресії, є опитувальник А. Басса – А. Даркі, розроблений у 1957 році [12, с. 174 – 180]. Результати прояву агресії, одержані в ході дослідження за методикою Басса – Даркі, представлені в табл. 3. Обчислення «індексу агресивності» виявило, що для 42% опитаних підлітків характерним є високий показник агресивності, який характеризує дану групу підлітків як невірноважених та занадто жорстоких по відношенню до оточуючих людей. Середній рівень продемонстрував 44% підлітків, що вказує на можливість проявів агресії в значущих ситуаціях і найвірогідніше в близькому оточенні. 14% підлітків відповідає низький рівень агресивності, який свідчить про надмірну замкнутість. Спалахи агресивності такі діти стримують занадто старанно. На основі отриманих даних, «індекс ворожості» у переважній більшості опитаних учнів знаходиться на низькому та середньому рівнях розвитку.

Т а б л и ц я 3

Результати прояву агресії

№ з/п	Показник, що вивчається	Рівень прояву	Результат у %
1	Індекс агресивності	Низький	14
		Середній	44
		Високий	42
2	Індекс ворожості	Низький	43
		Середній	38
		Високий	19

В результаті кореляційного аналізу було з'ясовано, що показник комунікативних здібностей пов'язаний статистично достовірно і корелює передусім із показником організаторських здібностей (виявлено 13 кореляцій). Окрім того, він значуще пов'язаний з такою характеристикою, як емпатія. Разом з тим найменш тісні зв'язки виявлено між комунікативними здібностями та агресивністю. І зовсім не встановлено зв'язку з індексом ворожості.

Таким чином, підбір психодіагностичного інструментарію здійснювався нами з урахуванням того, що комунікативні навички підлітків є складним психологічним утворенням особистості, системою її комунікативних характеристик. Обрані нами тести та методики, як засвідчили отримані результати, були надійним інструментом дослідження психологічних особливостей комунікативних навичок підлітків.

Висновки. Розглянувши запропоновану проблему, вивчивши ряд психологічної, педагогічної та соціологічної літератури, ми прийшли до деяких висновків.

По-перше, підлітковий період – це формування на основі підсвідомості і паралельно з її розвитком нейронного комплексу свідомості.

По-друге, усі нейрофізіологічні зміни цього періоду супроводжуються новими можливостями підлітка у взаємодії з майбутнім інформаційним простором.

По-третє, для формування повноцінної особистості підліток повинен вільно володіти засобами комунікації, уміти використовувати їх у взаємодії з майбутнім інформаційним простором.

По-четверте, підліток повинен розуміти основи своєї індивідуальності: образ людини майбутнього, який виховується батьками, близьким оточенням і системою освіти; знати сильні й слабкі сторони свого внутрішнього «Я».

Література

1. Базалук О.А. Философия образования в свете новой космологической концепции: Учебник. – К.: Кондор, 2010. – 458 с.
2. Декарт Р. Сочинения в 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – 654 с.
3. Доналдсон М. Мыслительная деятельность детей: Пер. с англ. – М.: Педагогика, 1985. – 192 с.
4. Еникеева Диля Практическая психология для мальчиков, или Как стать настоящим мужчиной. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 256 с.
5. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М.: «Республика», 1993. – 430 с.
6. Локк Джон Мысли о воспитании и о воспитании разума: Пер. с англ. – Петербург: Издательство газеты «Школа и Жизнь», 1993. – 324 с.
7. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: Навчальний посібник. – К.: Центр «Магістр-С» Творчої спілки вчителів України, 1996. – 256 с.
8. Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
9. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
10. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии: Учебное пособие / Под ред. А.А. Крылова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 327 с.
11. Профконсультационная работа со старшеклассниками / Под ред. Б.А.Федоришина. – К.: Рад. школа, 1980. – 160 с.
12. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учебное пособие / Д.Я. Райгородский. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.

References

1. Bazaluk O.A. Philosophy of education in the light of new cosmological concepts: Textbook. – K.: Condor, 2010. – 458 p.
2. Descartes R. Works in 2 volumes. – Volume 1. – M.: Thought, 1989. – 654 p.
3. Donaldson M. Intellectual activity of children: Per. from English. – M.: Education, 1985. – 192 p.
4. Enikeeva Diehl Practical Psychology for boys, or How to become a real man. – M.: AST-Press, 1999. – 256 p.
5. Ilyin I.A. Path to the evidence. – M.: «The Republic», 1993. – 430 p.
6. John Locke's thoughts on education and the education of the mind: Per. from English. – Petersburg: newspaper «School and Life,» 1993. – 324 p.
7. Lutai V.S. The philosophy of modern education: A Textbook. – K.: Center «Master-S» Creative Teachers' Union of Ukraine, 1996. – 256 p.
8. New philosophical vocabulary. – 3rd ed., corrected. – Mn.: Book House, 2003. – 280 p.
9. Piaget J. Selected psychological works. Psychology of intelligence. The genesis of the child. Logic and psychology. – M.: Education, 1969. – 659 p.
10. Workshop on Experimental and Applied Psychology: A manual / Ed. A.A. Krylov. – Leningrad: Leningrad State University, 1990. – 327 p.
11. Profkonsultatsionnaya work with high school students / Ed. B.A. Fedorishina. – K.: Rad. school, 1980. – 160 p.
12. Raigorodskii D.Y. Practical psychodiagnostics. Methods and tests: Manual / D.Y. Raigorodskii. – Samara: Ed. house «Bahrah-M», 2002. – 672 p.

Поцулко Е.А.

К вопросу о влиянии коммуникаций на формирование личности ребенка подросткового возраста (11-16 лет)

В статье характеризуются особенности нейрофизиологического и психологического развития психики ребенка подросткового возраста; анализируются основные коммуникативные знания и навыки, которыми должны обладать дети в этом возрасте; рассматриваются доминирующие факторы получения и обработки информации человеком 11-16 лет, а также роль коммуникаций в формировании его личности. Источников – 12.

***Ключевые слова:** коммуникация, подростковый возраст, личность, общение, информация, информационное пространство, образ, внутреннее «Я», знак, символ.*

Potsulko E.A.

On the effect on personality communication child adolescence (11-16 years)

The article characterizes the features of neurophysiological and psychological development of the child's mind adolescence; analyzes basic communicative skills and knowledge required of the children at this age, are considered the dominant factors of production and processing of information by a person aged 11-16, as well as the role of communication in shaping his personality. Sources – 12.

***Key words:** communication, adolescence, personality, information, information space, the internal «I», sign, symbol.*

Поцулко Олена Анатоліївна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних Донецького національного медичного університету ім. М. Горького.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ТРЕВОГИ СМЕРТИ У СОТРУДНИКОВ ПСИХИАТРИЧЕСКИХ ОТДЕЛЕНИЙ

В статье на основании результатов теоретического и экспериментального анализа представлены результаты исследования возникновения тревоги смерти у сотрудников психиатрических отделений.

С помощью шкалы «Танатической тревоги» (Д. Темплера) мы выявили, что у испытуемых наиболее преобладают два фактора танатической тревоги: фактор когнитивно-аффективной озабоченности смертью и фактор озабоченности болью и стрессом как среди мужчин, так и у женщин. У женщин в зрелом возрасте, по сравнению с молодым, значительно выше показатели по фактору озабоченности физическими изменениями и фактору осознания течения времени. У мужчин в молодом возрасте в большей степени, чем у женщин, выражен фактор осознания течения времени. С возрастом как среди мужчин, так и у женщин показатели по всем факторам увеличиваются. Это указывает на то, что в более зрелом возрасте возрастает уровень танатической тревоги. Из полученных данных мы выявили, что показатели по всем факторам танатической тревоги у женщин выше, чем у мужчин.

По результатам исследования с помощью методики «Метафоры личной смерти» (Дж. МакЛеннана) выявлены позитивные и негативные метафоры личной смерти. У женщин в возрасте от 21 до 30 лет незначительно преобладают отрицательные метафоры смерти. Но у женщин в возрасте от 32 до 46 лет в значительной степени доминируют негативные метафоры. У мужчин в возрасте от 23 до 35 лет в незначительной степени преобладают положительные метафоры смерти. В возрасте от 40 до 66 лет положительные и отрицательные метафоры выражены в равной степени. У женщин доминируют негативные размышления о смерти, а выраженность тревоги по отношению к смерти выше, чем у мужчин, и с возрастом увеличивается.

С помощью опросника ИСАК выявлены высокие баллы среднего интегрального показателя как среди мужчин, так и у женщин, что указывает на фобическую симптоматику. Причем у женщин этот показатель значительно выше, что говорит о большем присутствии фобий у женщин.

Полученные данные нуждаются в дальнейшем исследовании с целью предупреждения повышения страха смерти, а в случае ее диагностирования – своевременной психологической помощи. Источников – 13.

***Ключевые слова:** адекватное отношение, дезадаптация, когнитивно-аффективная озабоченность, профессиональное выгорание, танатическая тревога.*

Постановка проблемы. Мысли о смерти присутствуют у всех людей, вне зависимости от возраста, пола, национальности, религиозной принадлежности, специальности. Мы ежедневно сталкиваемся со смертью: слышим о ней от знакомых, читаем в художественных произведениях, в СМИ; видим собственными глазами, если умирают наши близкие. Особенно близко со смертью соприкасаются люди, чья профессия связана с ней (врачи, военные, спасатели, священники, работники похоронного бюро). Особенность их работы порождает тревогу по отношению к смерти в той или иной степени. Даже не осознаваемая тревога смерти присутствует у них на бессознательном уровне, так как ежедневное соприкосновение со смертью порождает мысли об угрозе собственной жизни, конечности существования. Впоследствии тревога по отношению к смерти может принимать различную степень выраженности: носить адаптивный характер, вспомогательный в профессии, так как присутствие тревоги смерти повышает ценность по отношению к жизни как к собственной, так и чужой; так и деструктивный характер, так как повышение тревожности относительно смерти может развить страх смерти, что несовместимо с работой, связанной с умиранием и угрозой жизни.

Тревога смерти может переживаться на многих различных уровнях: человек может бояться акта умирания, боли и страдания при умирании; может сожалеть о незаконченных делах или об исчезновении личностного опыта.

Особенно актуальным является выявление тревоги смерти у медицинских работников, так как в их профессии постоянно регистрируются смертельные случаи, возникающие в результате болезней, несчастных случаев. Поэтому выявление у них тревоги, переживаний по поводу смерти влияет на качество их работы.

Анализ последних исследований и публикаций. Все люди имеют дело с тревогой смерти; большинство вырабатывает адаптивные стратегии, включающие основанные на отрицании механизмы, такие как подавление, вытеснение, смещение, вера в личное всемогущество, разделение социально санкционированных религиозных верований, “обезвреживающих” смерть; наконец, личные усилия к преодолению смерти посредством различного рода активности, направленной на достижение символического бессмертия [10].

Э. Бекер говорил, что ирония человеческой ситуации состоит в том, что глубочайшая потребность человека – быть свободным от тревоги, связанной со смертью и уничтожением, но эту тревогу пробуждает сама жизнь, и поэтому мы стремимся быть не вполне живыми [6].

Л. Лоуссер и Т. Брайт сообщают, что тщательное исследование первых фобических атак неизменно обнаруживает прорыв тревоги смерти [4].

Психологи и психотерапевты, разрабатывавшие основы экзистенциально-гуманистического направления (Р. Ассаджиоли, Дж. Бьюдженталь, С. Левин, А. Маслоу, Р. Мэй, Дж. Рейнуотер, В. Франкл, Э. Фромм, И. Ялом и др.), очень часто рассматривали столкновение со смертью как одну из значимых возможностей для личностного роста.

О. Ранк подчеркнул важность тревоги смерти и создал представление о человеке, вечно разрываемом двумя страхами – страхом жизни и страхом смерти [6].

Каждый из нас знает, что по отношению к конечным данностям существования ничем не отличается от остальных. На сознательном уровне никто этого не отрицает. Однако в самой глубине души мы верим, что другие, конечно, смертны, но уж никак не мы. Иногда эта вера прорывается в сознание, заставляя нас врасплох, и тогда мы изумляемся собственной иррациональностью.

Принятие личной смерти означает конфронтацию и с рядом других неприятных истин, каждая из которых порождает свое силовое поле тревоги: мое существование ограничено во времени; моя жизнь действительно подойдет к концу; мир будет существовать и без меня; я – лишь один человек из многих, не более и не менее; вся моя жизнь была связана с опорой на ложные гарантии; и наконец – определенные, совершенно непреложные параметры существования находятся вне моей власти [7].

Попытка избежать тревоги смерти составляет ядро невротического конфликта. Соответствующее поведение становится “невротическим”, когда оно достигает крайней степени выраженности и приобретает ригидность; гипертрофия любой из базовых защит от тревоги смерти выливается в ту или иную форму невротической адаптации. Невротический стиль жизни порождается страхом смерти, но поскольку он ограничивает способность индивида к спонтанной и творческой жизни, эта защита от смерти сама представляет собой частичную смерть [7].

Исключительность – один из основных способов трансценденции смерти, принимающий и другие дезадаптивные формы. Нередко эта динамика лежит в основе влечения к власти. Человек избегает ощущений страха и границ, расширяя свое “я” и свою сферу контроля. Например, есть свидетельства о том, что люди, выбирающие связанные со смертью профессии, отчасти мотивированы потребностью достичь контроля над смертью. Иными словами, при ощущении обладания властью сознательные страхи смерти ослабевают, но более глубокие страхи, отчасти обусловившие выбор профессии, продолжают действовать. Когда ужас перед смертью особенно велик, он дополнительно

нарастает еще и от того, что агрессивные импульсы не могут целиком трансформироваться в процессе мирной сублимации [4].

Врачи в большей степени подвержены страху смерти. Н. Feifel и S. Heller обнаружили, что уровень тревоги смерти у врачей выше, чем у пациентов или представителей контрольной группы. Н. Wahl сообщает, что при проведении психотерапии у врачей часто можно обнаружить наличие сильного страха смерти, и, возможно, выбор профессии, связанной с медициной, есть ничто иное, как защита от этого страха. Z. Kasper придерживается мнения, что частью психологической мотивации врача является желание исцелить себя и жить вечно, он хочет быть ученым для того, чтобы получить власть над жизнью, обращаясь с людьми как с неодушевленными предметами [13].

Студенты, выбравшие в качестве специализации психиатрию, имели более высокую тревогу смерти, чем студенты, избравшие хирургию. Хирурги лучше защищены от тревоги смерти, если только психиатры не лучше ее сознают. Будущие психиатры имеют более высокую исходную тревогу смерти и именно потому в поисках собственного облегчения выбирают сферу психического здоровья [13].

В связи с такой проблемой мы считаем целесообразным, актуальным исследование тревоги по поводу смерти у сотрудников психиатрических отделений.

Объект исследования: тревога по отношению к смерти.

Предмет исследования: психологические аспекты проявления тревога по отношению к смерти у сотрудников психиатрических отделений.

Цель статьи состоит в том, чтобы исследовать основные закономерности и особенности проявления тревоги смерти у сотрудников психиатрических отделений.

Основные задания исследования состоят в выявлении возникновения и особенностей проявления тревоги смерти с целью предупреждения развития страха смерти, а в случае диагностирования его – своевременной психокоррекции и психотерапевтической помощи.

Нами выделены такие методы исследования: диагностическая беседа, сбор анамнестических данных, психологические тесты.

Изложение основного материала исследования. В начале нашего исследования мы проводили диагностические беседы с целью выявления факторов, влияющих на проявление тревожности по поводу смерти. Для подтверждения этого нами были проведены: шкала «Танатической тревоги» (Д. Темплера) с целью выявления основных факторов проявления тревоги по поводу смерти; методика «Метафоры личной смерти» (Дж. МакЛеннана) с целью выявления позитивных и негативных метафор смерти как индикатора наличия тревоги по отношению к смерти и опросник иерархической структуры актуальных страхов личности («ИСАК» Ю. Щербатых и Е. Ивлевой) для выявления интенсивности проявления различных страхов.

На основе результатов выборки, которую составляют 96 человек, среди которых 56 женщин в возрасте от 21 до 46 лет и 40 мужчин в возрасте от 23 до 66 лет – сотрудники психиатрических отделений, нами были выявлены основные факторы проявления тревоги по поводу смерти (табл. 1–2).

Т а б л и ц а 1

Средние значения по факторам танатической тревоги: гендерный анализ

Факторы	Показатели	
	Женщины	
	Возраст: 21-30 лет	Возраст: 32-46 лет
1. Когнитивно-аффективная озабоченность смертью	3.57	5.13
2. Озабоченность физическими изменениями	0.57	1.25
3. Осознание течения времени	0.71	1.13
4. Озабоченность болью и стрессом	2.43	2.63

Средние значения по факторам танатической тревоги: гендерный анализ

Факторы	Показатели	
	Мужчины	
	Возраст: 23-35 лет	Возраст: 40-66 лет
1. Когнитивно-аффективная озабоченность смертью	3.14	3.75
2. Озабоченность физическими изменениями	0.29	0.50
3. Осознание течения времени	0.86	1.00
4. Озабоченность болью и стрессом	1.00	1.50

Обработав результаты тестирования, мы выявили, что наиболее преобладают два фактора танатической тревоги: фактор когнитивно-аффективной озабоченности смертью и фактор озабоченности болью и стрессом как среди мужчин, так и у женщин. Но выраженность двух оставшихся факторов также важна, она неодинакова у мужчин и женщин и отличается в зависимости от возраста, что является важным критерием в определении изменения уровня танатической тревоги.

По результатам исследуемой выборки мы видим, что у женщин преобладают 1 и 4 факторы: фактор когнитивно-аффективной озабоченности смертью и фактор озабоченности болью и стрессом как в возрасте от 21 до 30, так и в возрасте от 32 до 46 лет. Но у женщин в зрелом возрасте, по сравнению с молодым, значительно выше показатели по 2 и 3 факторам: фактор озабоченности физическими изменениями и фактор осознания течения времени. Это связано с возрастными изменениями женщин в зрелом возрасте: их больше беспокоит их внешность, ее изменения, быстротечность протекания времени, что все больше приближает их к старости и, в конечном итоге к смерти (табл.1).

У мужчин также, как и у женщин, преобладают 1 и 4 факторы как в возрасте от 23 до 35, так и в возрасте от 40 до 66 лет. Но у мужчин в молодом возрасте в большей степени, чем у женщин, выражен 3 фактор: фактор осознания течения времени. Это связано с тем, что мужчины в этом возрасте стремятся к профессиональному росту, сделать карьеру в области психиатрии, боятся, что будет упущена возможность из-за быстротечности времени. В зрелом возрасте, по сравнению с молодым, у мужчин наблюдаются незначительное увеличение показателей по 2 и 3 фактору, что свидетельствует о возрастании танатической тревоги (табл.2).

Из нашего исследования мы видим, что с возрастом как среди мужчин, так и у женщин показатели по всем 4 факторам увеличиваются. Это указывает на то, что в более зрелом возрасте возрастает уровень танатической тревоги. Это связано с особенностями работы испытуемых. Так как выбор самой профессии связан с подсознательным желанием контролировать тревогу и страх по отношению к смерти, повышение с возрастом танатической тревоги указывает на снижение устойчивости контролировать эту тревогу. Это может быть связано с довольно ранним наступлением профессионального выгорания, с тенденцией к развитию невротических расстройств, развитию различных фобий, связанных со спецификой работы.

Из полученных данных мы видим, что показатели по всем факторам танатической тревоги у женщин выше, чем у мужчин. Это связано с гендерным аспектом, вне зависимости от специальности тревога по отношению к смерти у женщин сильнее выражена, чем у мужчин. Эта особенность выявлена во многих исследованиях и в нашем исследовании она подтверждается.

По результатам исследования с помощью методики «Метафоры личной смерти» (Дж. МакЛеннана) мы выявили позитивные и негативные метафоры личной смерти.

Так, у женщин в возрасте от 21 до 30 лет незначительно преобладают отрицательные метафоры смерти. Но у женщин в возрасте от 32 до 46 лет в значительной степени доминируют негативные метафоры. Это говорит о том, что тревога по отношению к

смерти в зрелом возрасте заметно возрастает. Среди них наиболее часто встречаются такие негативные метафоры: пустое сумрачное пространство; холодное одинокое путешествие; высокая каменная стена; густой туман; молот. Это подтверждается их собственными придуманными метафорами, которые описывают их мысли, отношение к смерти: пустота, одиночество; падение со скалы, боязнь высоты; вспышка от фотоаппарата и резкая темнота навсегда; будто задохнулся или погиб на войне, потом ад или рай; громкий хлопок и холод с бредом; ураган, уносящий меня; чудовище; пустота, затерянность; бездна. Среди выявленных положительных метафор преобладают: мирный сад; заслуженный отдых; воссоединение семьи. Собственные метафоры так описывают отношение к смерти: заслуженный отдых – смена приключений и жизненного путешествия – спокойствием и тишиной; новое, неизведанное, новый путь; покой, отдых; обычный сон.

У мужчин в возрасте от 23 до 35 лет в незначительной степени преобладают положительные метафоры смерти. В возрасте от 40 до 66 лет положительные и отрицательные метафоры выражены в равной степени. Среди негативных метафор преобладают: густой туман, пустое сумрачное пространство; падение со скалы; холодное одинокое путешествие; высокая каменная стена; черная дыра. Это подтверждается их собственными придуманными метафорами: полное спокойствие, отчуждение от окружающего мира; то неминуемое, о чем мы не хотим думать, но что нас всех ждет; холодный мрак; далекое путешествие в никуда; космическая черная дыра. Среди выявленных положительных метафор преобладают: новый опыт; большое приключение; мирный сад; заслуженный отдых. Собственные метафоры так описывают отношение к смерти: расширение сознания до бесконечности с утратой индивидуальности, растворение в ноосфере; сознание покидает меня, как при погружении в сон; знакомое место где-то далеко; пустое пространство без никого; яркий коридор; что-то новое, неизведанное, единственный способ узнать об этом – оказаться там.

Мы видим, что мысли, переживания, размышления о смерти у женщин доминируют негативные. Это указывает на то, что у женщин выраженность тревоги по отношению к смерти выше, чем у мужчин и с возрастом возрастает.

С помощью проведенной нами методики ИСАК («Опросник иерархической структуры актуальных страхов личности» Ю. Щербатых и Е. Ивлевой) мы выявили высокие показатели интенсивности страхов.

Так, у женщин в возрасте от 21 до 30 лет средний интегральный показатель выше нормы и составляет 110,5 баллов. Среди наиболее выраженных страхов преобладают: страх пауков и змей; страх темноты; страх войны; страх высоты; страх глубины; страх заболеть каким-либо заболеванием. У женщин в возрасте от 32 до 46 лет средний интегральный показатель значительно превышает норму и составляет 118 баллов. Среди перечисленных страхов, выявленных в молодом возрасте, к ним добавляются: страх перед будущим; страх болезни близких; страх сумасшествия; страх старости; страх смерти. Это указывает на фобическую симптоматику, причем с возрастом она увеличивается.

У мужчин в возрасте от 23 до 35 лет средний интегральный показатель также выше нормы и составляет 85,5 баллов. Наиболее выраженные страхи: страх войны; страх бедности; страх перед будущим; страх заболеть каким-либо заболеванием; страхи, связанные с половой функцией. В возрасте от 40 до 66 лет средний интегральный показатель возрастает, по сравнению с молодым возрастом, и составляет 89 баллов. Среди перечисленных страхов, выявленных в молодом возрасте, к ним добавляются: страх болезни близких; страх сумасшествия; страх старости; страх смерти.

Как видим, у испытуемых высокие баллы среднего интегрального показателя как среди мужчин, так и у женщин, что указывает на фобическую симптоматику. Причем у женщин этот показатель значительно выше, что говорит о большем присутствии фобий у женщин. Особенно нас заинтересовало то, что в зрелом возрасте количество фобий увеличилось как среди мужчин, так и женщин и выявлены одинаковые для них страхи:

страх болезни близких; страх сумасшествия; страх старости; страх смерти. Это указывает на то, что с увеличением стажа работы у испытуемых проявляются тенденции к профессиональному выгоранию. В тоже время наблюдается высокая степень осознанности своих страхов, переживаний, в том числе тревоги по отношению к смерти, что указывает на благоприятный исход для психокоррекционных и психотерапевтических методов, направленных на снижение тревоги по отношению к смерти.

Выводы. В данном исследовании мы изучали проявление страха смерти у сотрудников психиатрических отделений. Мы сопоставили данные, полученные в тестах, с данными, полученными из диагностических бесед, и выявили психологический аспект проявления тревоги по отношению к смерти.

Для профилактики возникновения страха смерти и снижения тревожности, связанной с ней, предлагаются: психологические беседы, психокоррекционные тренинги, аутотренинги. Одни из наиболее действенных: логотерапия, позитивная, экзистенциальная психотерапии. Наиболее новый метод борьбы со страхом смерти – танатотерапия. Основная цель этих мероприятий – выработка адекватного отношения к смерти, чтобы тревога носила адаптивный характер, а также предупреждение развития профессионального выгорания.

Литература

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес : пер. с фр. С. В. Оболенской. – М. : Прогресс, 1992. – 526 с.
2. Гаврилова Т. А. Экзистенциальный страх смерти и танатическая тревога: методы исследования и диагностики / Т. А. Гаврилова // Прикладная психология. – 2001. – № 6. – С. 1 – 8.
3. Гроф С. Человек перед лицом смерти / С. Гроф, Д. Хелифакс. – М. : Изд. Трансперсон. Ин-та; Киев : Изд. АО «Air Land», 1996. – 246 с.
4. Карандашев В. Н. Жить без страха смерти / В. Н. Карандашев. – М. : Смысл; СПб. : Питер, 2005. – 336 с.
5. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2007. – 940 с.
6. Мэй Р. Вклад экзистенциальной психотерапии / Р. Мэй // Экзистенциальная психология. Экзистенция. – М. : ЭКСМО, 2001. – С. 141–200.
7. Наумчик Н. В. К проблеме психической саморегуляции личности / Н. В. Наумчик // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 1. – С. 57 – 60.
8. Реан А. А. Психология человека от рождения до смерти / А. А. Реан. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. – 651 с.
9. Роменец В. А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой / В. А. Роменец. – К. : Либідь, – 232 с.
10. Топчий М. В. Стресс как объект научной рефлексии / М. В. Топчий, Т. М. Чурилова. – Ставрополь : НОУ ВПО СКСИ, 2009. – 312 с.
11. Фрейд З. Мы и смерть. По ту сторону принципа наслаждения / З. Фрейд. – СПб. : Восточно Европейский ин-т психоанализа, 1994. – 382 с.
12. Шенкао М. А. Смерть как социокультурный феномен / М. А. Шенкао. – К. : Ника-центр, 2003. – 320 с.
13. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Римис, 2008. – 608 с.

References

1. Ar'es F. Chelovek pered licom smerti / F. Ar'es : per. s fr. С. В. Obolenskoj. – М. : Progress, 1992. – 526 s.
2. Gavrilova T. A. Jekzistencial'nyj strah smerti i tanaticheskaja trevoga: metody issledovaniya i diagnostiki / T. A. Gavrilova // Prikladnaja psihologija. – 2001. – № 6. – S. 1 – 8.

3. Grof S. Chelovek pered licom smerti / S. Grof, D. Helifaks. – M. : Izd. Transperson. In-ta; Kiev : Izd. AO «Air Land», 1996. – 246 s.
4. Karandashev V. N. Zhit' bez straha smerti / V. N. Karandashev. – M. : Smysl; SPb. : Piter, 2005. – 336 s.
5. Krajg G. Psihologija razvitija / G. Krajg. – SPB. : Piter, 2007. – 940 s.
6. Mjej R. Vklad jekzistencial'noj psihoterapii / R. Mjej // Jekzistencial'naja psihologija. Jekzistencija. – M. : JeKSMO, 2001. – S. 141–200.
7. Naumchik N. V. K probleme psihicheskoj samoreguljaciji lichnosti / N. V. Naumchik // Praktichna psihologija ta social'na robota. – 2005. – № 1. – S. 57 – 60.
8. Rean A. A. Psihologija cheloveka ot rozhdenija do smerti / A. A. Rean. – SPB. : Prajm-Evroznak, 2006. – 651 s.
9. Romenec V. A. Zhizn' i smert': postizhenie razumom i veroj / V. A. Romenec. – K. : Libid', – 232 s.
10. Topchij M. V. Stress kak ob#ekt nauchnoj refleksii / M. V. Topchij, T. M. Churilova. – Stavropol' : NOU VPO SKSI, 2009. – 312 s.
11. Frejd Z. My i smert'. Po tu storonu principa naslazhdenija / Z. Frejd. – SPB. : Vostochno Evropejskij in-t psihoanaliza, 1994. – 382 s.
12. Shenkao M. A. Smert' kak sociokul'turnyj fenomen / M. A. Shenkao. – K. : Nika-centr, 2003. – 320 s.
13. Jalom I. Jekzistencial'naja psihoterapija / I. Jalom. – M. : Rimis, 2008. – 608 s.

Пчельнікова К.І.

Психологічні аспекти прояву страху смерті в співробітників психіатричних відділень

У статті на підставі результатів теоретичного й експериментального аналізу представлені результати дослідження виникнення страху смерті в співробітників психіатричних відділень.

За допомогою шкали "Танатичної тривоги" (Д. Темплера) ми виявили, що у досліджуваних найбільш переважають два фактори танатичної тривоги: фактор когнітивно-афективної заклопотаності смертю й фактор заклопотаності болем і стресом як серед чоловіків, так і серед жінок. У жінок зрілого віку значно вищі показники за фактором заклопотаності фізичними змінами й фактором усвідомлення перебігу часу. У чоловіків у молодому віці більшою мірою, ніж у жінок, виражений фактор усвідомлення перебігу часу. З віком як серед чоловіків, так і в жінок показники по всіх факторах збільшуються. Це вказує на те, що в більш зрілому віці зростає рівень танатичної тривоги. З отриманих даних ми виявили, що показники по всіх факторах танатичної тривоги в жінок вище, ніж у чоловіків.

За результатами дослідження за допомогою методики "Метафори особистої смерті" (Дж. Макленнана) виявлені позитивні й негативні метафори особистої смерті. У жінок у віці від 21 до 30 років незначно переважають негативні метафори смерті. Але в жінок у віці від 32 до 46 років значною мірою домінують негативні метафори. У чоловіків у віці від 23 до 35 років незначною мірою переважають позитивні метафори смерті. У віці від 40 до 66 років позитивні й негативні метафори виражені рівною мірою. Ми побачили, що міркування про смерть у жінок домінують негативні, тому в жінок виразність тривоги стосовно смерті вище, ніж у чоловіків, і з віком збільшується.

За допомогою опитувальника ІСАК виявлено, що в співробітників психіатричних відділень високі бали середнього інтегрального показника як серед чоловіків, так і в жінок, що вказує на фобічну симптоматику. Причому в жінок цей показник значно вище, що говорить про більшу присутність фобій у жінок.

Отримані дані мають потребу в подальшому дослідженні з метою попередження підвищення тривожності до смерті у досліджуваних. А у випадку діагностування її – своєчасної психокорекції й психотерапевтичної допомоги. Джерел – 13.

Ключові слова: адекватне ставлення, дезадаптація, когнітивно-афективна заклопотаність, професійне вигорання, танатична тривога.

Pchelnikova K.I.

Psychological aspects of display of alarm of death at employees of psychiatric branch

The paper based on the results of theoretical and experimental analysis of the research results of an alarm of death in the psychiatric unit employees. They are more than the other doctors present conscious anxiety in relation to death. This anxiety may increase with age, with an increase in the length of service in the field of psychiatry. On the basis of the Department of Psychiatry Regional Mental Hospital Lugansk we investigated sample, which consists of 96 people, including 56 women aged 21 to 46 and 40 men aged 23 to 66 - employees of the Department of Psychiatry.

With the help of the scale the «Death Anxiety Scale» (D. Templer), we found that most employees psychiatric unit dominated by two factors tanaticheskoy anxiety: a cognitive-affective factor concerns the death of a concern and pain and stress in both men and women. The women, in middle age, compared with the young, much higher rates of factor concerns the physical changes and awareness of the passage of time factor. The men at a young age to a greater extent than women expressed awareness of the passage of time factor. With age, both male and female figures on all factors are increased. This indicates that in adulthood increases the level tanaticheskoy alarm. From these data, we found that scores on all factors tanaticheskoy anxiety in women than in men.

The study used the method of "Metaphors of personal death" (J. McLennan), identified the positive and negative metaphors of personal death in the psychiatric unit employees. In women aged 21 to 30 years is dominated by slightly negative metaphor of death. But women aged 32 to 46 years have produced the most negative metaphor. In men aged 23 to 35 years to a small extent dominated positive metaphors of death. At the age of 40 to 66 years of positive and negative metaphors are expressed equally. We have seen that thinking about death in women-dominated negative, so the severity of anxiety in women in relation to the death is higher than in men and increases with age.

With the help of the Questionnaire hierarchical topical fears personality revealed that employees psychiatric unit high scores mean integral indicator for both men and women, indicating that phobic symptoms. The women this figure is much higher, indicating that a greater presence of phobias in women.

These data need further investigation to prevent the increase in death anxiety among the staff psychiatry. And in the case of diagnosing it - timely psychocorrection and psychological care. Sources – 13.

Key words: *adequate treatment, maladjustment, cognitive-affective concerns, professional burnout, psychological aspects, employees psychiatric unit, tanaticheskaya anxiety.*

Пчельнікова Катерина Ігорівна – магістр спеціальності «Психологія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ

ВЗАЄМОСТСУНКИ ПРАЦІВНИКІВ У КОЛЕКТИВІ ЯК ЧИННИК ОРГАНІЗАЦІЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті проаналізовано взаємостосунки працівників у колективі як чинник організаційних конфліктів у професійно-технічних навчальних закладах. Охарактеризовано види конфліктів у професійно-технічних навчальних закладах, особливості їх протікання та підходи до управління конфліктами. Проаналізовано особливості взаємостосунків працівників у колективі професійно-технічних навчальних закладів, а саме – соціально-психологічний клімат, емоційне ставлення до своєї та іншої професійної групи та особливості комунікацій у колективі. Констатовано певні зв'язки між характеристиками і виявами організаційних конфліктів та особливостями взаємостосунків працівників у колективі професійно-технічних навчальних закладів. Джерел – 15.

Ключові слова: організаційний конфлікт, професійно-технічні навчальні заклади, соціально-психологічний клімат, емоційне ставлення, аналіз комунікацій.

Постановка проблеми. Організація та зміст діяльності визначають специфіку конфліктів. Свої характерні особливості є і у організаційних конфліктів, які виникають у педагогічних колективах. Проблемі управлінських та педагогічних конфліктів в освітніх закладах присвячена належна кількість робіт вітчизняних авторів. Що стосується проблеми конфліктів у педагогічних колективах професійно-технічних навчальних закладів, то тут досліджень не велосся. Таким чином, виникає очевидна суперечність між потребами практики управління педагогічними колективами професійно-технічних навчальних закладів і відсутністю в сучасній науці досліджень і розробок, необхідних для задоволення цих потреб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті вивчення організаційних конфліктів заслуговують на увагу останні наукові розробки вітчизняних авторів [2, 4, 5, 6, 7, 8]. Конфлікти розглядаються як процес і наслідок дії протиріч і недоліків у функціонуванні організації (у широкому розумінні), а також порушень психологічних зв'язків між персоналом в процесі їх взаємодій, що забезпечують стабільність організації як системи. Багатьма авторами позначається як одна з пріоритетних проблема запобігання деструктивних наслідків організаційних конфліктів у освітніх закладах [2, 4, 5, 6, 7, 9, 11]. Але, незважаючи на вищезазначене, у сучасній науці досліджень і розробок, необхідних для задоволення потреб управління організаційними конфліктами у професійно-технічних навчальних закладах, практично не ведеться. В основному розглядаються конфлікти у професійно-технічних навчальних закладах між учнями та педагогами [14, 15]. Тим часом, ці колективи мають значну специфіку, у них особлива структура і до них навряд чи застосовні результати і висновки, отримані в організаціях інших типів. Виходячи із актуальності та недостатньої розробки проблеми *мета дослідження* полягала у вивченні взаємостосунків працівників у колективі як чинника організаційних конфліктів у професійно-технічних навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Це дослідження проводилося на базі професійно-технічних навчальних закладів Донецької області. Критерії відбору для участі в дослідженні: всі випробовувані мали б обіймати були займати посади майстрів або викладачів ПТНЗ і працювати в цьому колективі не менше одного року. Кількість випробовуваних – 110 осіб (81 – жіночої статі, 29 – чоловічої). 54 людини з вибірки працюють на посаді викладачів загальноосвітніх та спеціальних дисциплін, 56 – на посаді майстрів виробничого навчання. За віком випробовувані розподілилися таким чином: до 40 років – 34 людини, від 41 до 50 – 45, понад 50 років – 31 особа. Серед випробовуваних 42 людини мають середню-спеціальну освіту, 68 – вищу.

Перший етап полягав у оцінці інженерно-педагогічними працівниками основних елементів вияву організаційних конфліктів у професійно-технічних навчальних закладах, з цією метою використовувався *метод опитування*. Була використана анкета «Опис реальних міжособистісних конфліктів», яка передбачає опис реальних конфліктів за заданими критеріями. Ці описи були одержані від майстрів та викладачів, що безпосередньо брали участь у конфліктах. Обов'язкова умова – вимагалось описати конфлікт, що відбувався саме в педагогічному колективі професійно-технічного навчального закладу. Анкета складається із закритих (із поданою шкалою відповідей) та відкритих запитань. Для обробки отриманих даних використовувався метод *контент-аналізу*.

Другий етап дослідження передбачав дослідження чинників мезорівня, які впливають на причини та психологічні умови подолання організаційних конфліктів у професійно-технічних навчальних закладах. До цих чинників нами було віднесено взаємостосунки працівників у колективі, а саме – психологічний клімат організації, емоційне ставлення працівників до своєї та іншої професійної групи та особливості комунікацій у колективі. Для досягнення цієї мети був використаний *метод тестування*, зокрема з використанням методик О. Михалюк, Л. Шалито «Оцінка соціально-психологічного клімату у трудовому колективі» [12], проективна методика «Колірний тест відношень» Є.Ф. Бажина й А.М. Еткінда [10], комп'ютерна методика «Аналіз неформальних комунікацій» Ю.Б. Максименка, В.О. Гордєєва, А.В. Гордєєвої [3], створеної на основі методики вимірювання комунікативної дистанції О.М. Андрєєва, М.О. Мдівані, Ю.Я. Рижонкіна [1].

Статистична обробка даних здійснювалась із використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 12).

На **першому етапі** дослідження аналізувалися *види конфліктів* у професійно-технічних навчальних закладах, *особливості їх протікання та підходи до управління ними*.

По-перше, більшість конфліктів виявилися горизонтальними (78,0%) та досить короткостроковими (лише 21,0 % випробуваних указали, що конфлікт продовжувався більше місяця). Конструктивні та деструктивні конфлікти трапляються у професійно-технічних навчальних закладах з однаковою кількістю (49,5% – конструктивні, 50,5 – деструктивні).

По-друге, ми проаналізували особливості протікання конфліктів у професійно-технічних навчальних закладах. 80,0% випробуваних зазначають, що були до початку конфлікту у задовільних стосунках. Це ще раз підкреслює, що конфлікт – це норма людської взаємодії, і він може трапитися у будь-яких (гарних чи поганих) стосунках.

Аналіз конкретних ситуацій у дослідженні показав, що в основі 66,4% конфліктів лежать суперечності щодо роботи, а 33,9% – суперечності у питаннях особистого спілкування. Тобто досить незначна кількість конфліктів починається безпосередньо у сфері спілкування. Як правило, причини та чинники особистісного характеру бувають вторинними та їх поява обумовлена у більшості випадків емоційною реакцією на порушення іншим суб'єктом значущих для особистості норм функціонального порядку. Роль комунікативних чинників підвищується з динамікою протікання конфлікту та саме від них багато у чому залежить і характер протікання конфлікту, і його розв'язання.

По-третє, нами було проаналізовано основні підходи до управління конфліктами у колективах професійно-технічних навчальних закладів. 10,9% конфліктів розглядалися адміністрацією або розбиралися на загальних зборах. 89,1% конфліктів не розбиралися ніким. Можна зробити висновок, що в основному в професійно-технічних навчальних закладах проблемі управління конфліктами приділяється недостатньо уваги. Можливо, саме тому на запитання «Чи можна було б запобігти цьому конфлікту?» більшість опитуваних не змогла дати відповідь (83,0% надали відповідь «Важко сказати»). Це свідчить про недостатню інформованість працівників професійно-технічних навчальних

закладів про конфлікт взагалі, про закономірності його виникнення та протікання, і ще раз підкреслює необхідність впровадження психологічної роботи у професійно-технічних навчальних закладах.

На **другому етапі** дослідження нами вивчалися взаємостосунки працівників у колективі професійно-технічних навчальних закладів.

Соціально-психологічний клімат у колективах організації загалом був оцінений досить високо. 70,9% випробуваних оцінюють його як «високий», і лише 3,6% – як «низький». Ці дані ще раз підтверджують думку, що конфлікт – це норма людських стосунків. Найвища позитивна оцінка спостерігається за параметром «Когнітивний компонент», основним критерієм якого є «знання – незнання особливостей членів колективу» (позитивна оцінка – 79,1% випробуваних, негативна – 4,5%). Найнижча оцінка (хоча загалом цей параметр теж оцінений високо) визначена за параметром «Поведінковий компонент», критерій якого – «бажання – небажання працювати у визначеному колективі», «бажання – небажання спілкуватися з членами колективу у сфері дозвілля» (позитивна оцінка – 57,3% випробуваних, негативна – 10,9%).

Далі ми спробували співвіднести дані оцінки соціально-психологічного клімату та вияви й характеристики організаційних конфліктів у професійно-технічних навчальних закладах (див. табл.1). Більшість випробуваних, у яких немає конфліктів з майстрами виробничого навчання, оцінюють соціально-психологічний клімат позитивно в цілому (79,9%), а саме – його поведінковий компонент (59,4%).

Т а б л и ц я 1

Вияви та характеристики організаційних конфліктів у працівників з різною оцінкою соціально-психологічного клімату (в % від загальної кількості опитаних)

Вияви та характеристики організаційних конфліктів	Соціально-психологічний клімат	
	Негативна оцінка	Позитивна оцінка
Відсутність конфлікту з майстрами	1,4*	79,7*
	Поведінковий компонент	
	Негативна оцінка	Позитивна оцінка
Відсутність конфліктів з майстрами	4,3*	59,4*

* - (p<0,05)

Для досягнення мети вивчення емоційного компонента (як усвідомленого, так і частково неусвідомленого рівня) ставлення членів колективів професійно-технічних навчальних закладів до своєї та іншої професійної групи на горизонтальному рівні була застосована проєктивна методика «Колірний тест відношень». Колектив професійно-технічного закладу на горизонтальному рівні складається з двох професійних груп – майстри виробничого навчання та викладачі загальноосвітніх і спеціальних дисциплін [13].

Результати проєктивної методики, на відміну від позитивної оцінки соціально-психологічного клімату, показали не такі оптимістичні результати. Графічно отримані результати представлені на рис. 1. Досить велика кількість випробуваних оцінює негативно як свою професійну групу (майстри - майстрів, викладачі - викладачів) - 47,4%, так і іншу професійну групу (майстри - викладачів, викладачі - майстрів) - 39,1%. Позитивно до своєї професійної групи ставляться 17,3% випробуваних, а до чужої – 22,7%.

Проєктивна методика дозволяє виявити частково неусвідомлений аспект відношення, саме тому, на нашу думку, дані цієї методики відрізняються від оцінки соціально-психологічного клімату.

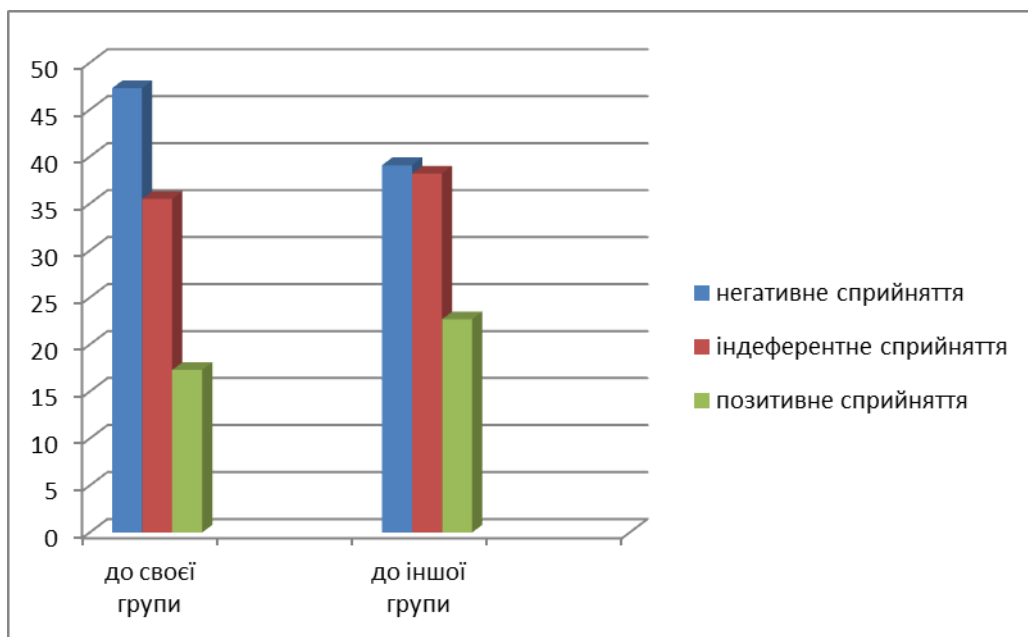

Рис. 1. Емоційне ставлення до працівників своєї та іншої професійних груп (% від загальної кількості опитуваних)

За допомогою застосування непараметричного критерію χ^2 нами були перевірені зв'язки емоційного ставлення до своєї та іншої професійної груп з характеристиками та особливостями організаційних конфліктів у професійно-технічних начальних закладах (див. табл. 2). Виявилось, що приблизно вдвічі більше випробуваних з негативним ставленням до своєї професійної групи перебувають у горизонтальному конфлікті. Також виявлена тенденція, яка проявляється зокрема у тому, що більше випробуваних з негативним ставленням (37,1%) до іншої професійної групи були у конфлікті, учасники якого належали до різних професійних груп; а також у них (50%) конфлікт продовжувався рік і довше.

Таблиця 2

Вияви та характеристики організаційних конфліктів у працівників з різним емоційним ставленням до своєї та іншої професійних груп

Вияви та характеристики організаційних конфліктів	Емоційне ставлення до своєї професійної групи	
	Негативне ставлення	Позитивне ставлення
Наявність конфлікту з викладачами	52,6*	21,1*
Наявність конфлікту з майстрами	40,6*	18,8*
	Емоційне ставлення до іншої професійної групи	
	Негативне ставлення	Позитивне ставлення
Учасники конфлікту належали до різних професійних груп	37,1	27,4
Конфлікт продовжувався рік і більше	50,0	25,0

* - ($p < 0,05$)

Окрім кількісної оцінки, методика «Колірний тест відношень» передбачає якісний аналіз, а саме - інтерпретацію емоційно-особистісного значення колірних асоціацій, на основі якої може бути складено уявлення про змістовні особливості відношення [10]. Як видно з даних табл. 3, для характеристики своєї групи найчастіше випробувані вибирали на перше місце зелений (32,7%) та червоний (21,8) кольори, що можна інтерпретувати як наділення своїх колег такими якостями, як самостійність, наполегливість, іноді упертість, напруженість; доброзичливість, товариськість, енергійність, упевненість, роздратованість. Не було жодного вибору чорного кольору (мовчазний, егоїстичний, ворожий, відкинутий). Також дуже мало вибирали ще один колір з негативним емоційно-психологічним значенням – сірий (млявий, пасивний, невпевнений, байдужий). Коли ж випробувані характеризували іншу професійну групу, то найчастіше (28,2%) вибирали червоний колір (доброзичливість, товариськість, енергійність, упевненість, роздратованість), а всі останні, окрім коричневого (5,5%; емоційно-психологічне значення - залежний, чуйний, розслаблений), розподілилися за кількістю майже однаково.

Т а б л и ц я 3

Кількість виборів та місце кольорів першого рангу за тестом «Колірний тест відносин» (в % від загальної кількості опитаних)

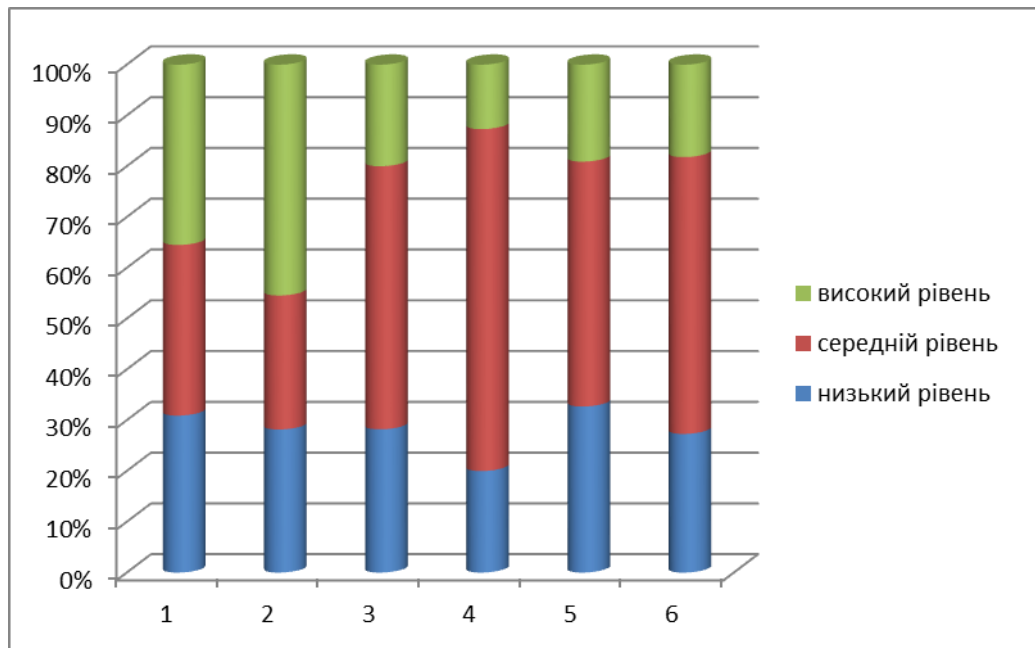
Колір	Кількість виборів	
	До своєї професійної групи	До іншої професійної групи
1. Синій	7,3	11,8
2. Зелений	32,7	13,6
3. Червоний	21,8	28,2
4. Жовтий	12,7	8,2
5. Фіолетовий	10,9	8,2
6. Коричневий	9,1	5,5
7. Чорний	0,0	10,0
8. Сірий	5,5	10,0

Таким чином, можна зробити висновок, що, незважаючи на те, що із загальної кількості випробуваних більшість працівників позитивно ставляться до чужої професійної групи (22,7%), ніж до своєї (17,3%) (див. рис. 2), емоційне ставлення до своєї професійної групи характеризується позитивнішим змістом, ніж до іншої професійної групи.

Наступним кроком у нашому дослідженні було здійснено аналіз комунікацій працівників професійно-технічних навчальних закладів у своїх колективах. Результати графічно представлено на рис. 3.

Під час аналізу було виявлено, що за реальним положенням випробуваних у групі з точки зору ставлення до них інших людей (індекс групової активності) всі випробувані розподілилися рівномірно: 35,5% - високий, 33,6% - середній, 35,5% - низький. А ось за індексом власної активності, який виражає власне уявлення суб'єкта про свою активність, своє ставлення до групи, схильність спілкуватися з нею, відкритість контактам, картина трохи інша: високий – 45,5%, середній – 26,4%, низький – 28,2%. Отже ці дані свідчать, що потреби багатьох суб'єктів у спілкуванні вищі, ніж це здається групі. За індексом групової комунікативності можна константувати, що у колективах 20% людей вважають себе комунікаторами, а 28,2% – реципієнтами. Але за індексом власної комунікативності видно, що лише 12% справді є комунікаторами, і 20% - реципієнтами. За коефіцієнтом комунікативності бачимо, що 32,2% випробуваних не задовольняють комунікативні запити групи, а 19,1% дають групі більше інформації, ніж група потребує від них. 27,3% випробуваним не вистачає інформації від групи, а для 18,2% йде надлишок інформації від групи (за коефіцієнтом реципієнтності). Таким чином, спостерігається дисбаланс між потребами групи у інформації від її членів і власними бажаннями і можливостями суб'єктів, що, звичайно, теж може виступати причиною конфліктів у організації.

За допомогою методів математичної статистики ми спробували проаналізувати, яким чином вияви та характеристики організаційних конфліктів проявляються у випробуваних з різними індексами та коефіцієнтами комунікативності та реціпієнтності (див. табл. 4)

Примітка:

1 – індекс групової активності;

2 – індекс власної активності;

3 – індекс групової комунікативності;

4 – індекс власної комунікативності;

5 – коефіцієнт комунікативності;

6 – коефіцієнт реціпієнтності.

Рис. 3. Результати за методикою «Аналіз неформальних комунікацій»

Таким чином, можна констатувати, що в більшості випадків конфлікти з викладачами відсутні у працівників з низьким рівнем групової активності (51,1%), тобто у працівників з низьким соціометричним статусом; і у працівників з низьким коефіцієнтом реціпієнтності (32,6%), тобто з тими, кому йде надлишок інформації від групи. Наявні конфлікти з викладачами у випробуваних з високим індексом групової активності (50%), а саме – у працівників з високим соціометричним статусом; з високим індексом власної активності (52,6%), тобто у людей, схильних спілкуватися з колективом, відкритих до контактів; а також у працівників з високим коефіцієнтом реціпієнтності (23,7%), а саме у тих, кому йде надлишок інформації від групи. Конфлікти з майстрами, навпаки, відсутні у більшості випадків у членів колективу з високим рівнем групової активності (53,6%), тобто у працівників з високим соціометричним статусом. Наявні конфлікти з майстрами у працівників з низьким рівнем групової активності (46,9%), тобто у працівників з низьким соціометричним статусом; у працівників з високим коефіцієнтом комунікативності (40,6%), а саме з тими, хто дає групі більше інформації, ніж група від них потребує; а також – у працівників з низьким коефіцієнтом реціпієнтності (32,6%), тобто у тих, кому не вистачає інформації від групи. У керівників найчастіше конфлікти відсутні з працівниками з низьким рівнем групової комунікативності (32,6%), тобто з тими, кого колектив вважає реципієнтами; з низьким рівнем власної комунікативності (22,1%), тобто – з реципієнтами; з працівниками з низьким коефіцієнтом реціпієнтності (28,1%), тобто з тими, кому не вистачає інформації від групи. Наявні конфлікти з керівниками у

працівників з високим рівнем власної активності (75,0%), тобто у схильних активно спілкуватися з колективом.

Т а б л и ц я 4

Вияви та характеристики організаційних конфліктів у працівників з різними показниками комунікативності та реціпієнтності (в % від загальної кількості опитаних)

Вияви та характеристики організаційних конфліктів	Індекс групової активності	
	Низький рівень	Високий рівень
Відсутність конфлікту з викладачами	51,1**	24,5**
Наявність конфлікту з викладачами	2,6**	50,0**
Відсутність конфлікту з майстрами	24,6**	53,6**
Наявність конфлікту з майстрами	46,9**	0**
	Індекс власної активності	
	Низький рівень	Високий рівень
Наявність конфлікту з викладачами	13,2**	52,6**
Наявність конфлікту з керівниками	0**	75,0**
	Індекс групової комунікативності	
	Низький рівень	Високий рівень
Наявність конфлікту з викладачами	31,6**	0**
Відсутність конфлікту з керівниками	32,6**	25,0**
	Індекс власної комунікативності	
	Низький рівень	Високий рівень
Відсутність конфлікту з керівниками	22,1*	16,3*
	Коефіцієнт комунікативності	
	Низький рівень	Високий рівень
Наявність конфлікту з майстрами	21,9**	40,6**
	Коефіцієнт реціпієнтності	
	Низький рівень	Високий рівень
Відсутність конфлікту з викладачами	28,6**	10,2**
Наявність конфлікту з викладачами	13,2**	23,7**
Наявність конфлікту з майстрами	28,1**	6,3**
Відсутність конфлікту з керівниками	32,6**	19,8**

* - (p<0,05); ** - (p<0,01)

Загалом можна відзначити, що для групи викладачів та керівників професійно-технічних навчальних закладів характерні конфлікти з приблизно однаковою категорією працівників, а саме – з активними комунікаторами. А у групи майстрів виробничого навчання, навпаки, - з працівниками з низьким рівнем активності у комунікаціях. Можливо, це пояснюється тим, що група майстрів виробничого навчання найчастіше відрізняється від груп викладачів та керівників професійно-технічних навчальних закладів не тільки виконуваними функціями, а й іншими об'єктивними чинниками, а саме - рівнем і змістом базової освіти та досвідом педагогічної роботи [13].

Висновки

1. Більшість організаційних конфліктів у професійно-технічних навчальних закладах виявилися горизонтальними та відносно короткостроковими. Конструктивні та деструктивні конфлікти трапляються у професійно-технічних навчальних закладах з однаковою кількістю. Аналіз конкретних ситуацій у дослідженні показав, що в основі більшості конфліктів лежать суперечності у питаннях роботи.

2. В основному в професійно-технічних навчальних закладах проблемі управління конфліктами приділяється недостатньо уваги. Можна відзначити недостатню

інформованість працівників професійно-технічних навчальних закладів про конфлікт взагалі, про закономірності його виникнення та протікання.

3. Проаналізовано чинники, пов'язані із взаємодією у колективі професійно-технічних навчальних закладів, а саме – соціально-психологічний клімат, емоційне ставлення до своєї та іншої професійної групи та особливості комунікацій у колективі.

4. Незважаючи на те, що оцінка психологічного клімату у колективах виявилася досить високою, емоційне ставлення до своєї професійної групи характеризується позитивнішим змістом, ніж до іншої професійної групи.

5. Спостерігається дисбаланс між потребами колективу у інформації від його членів і власними бажаннями й можливостями суб'єктів, що, звичайно, теж може виступати причиною конфліктів у організації.

6. Отримані дані свідчать, на наш погляд, про необхідність спеціальної психологічної підготовки працівників професійно-технічних навчальних закладів до профілактики та подолання організаційних конфліктів.

Література

1. Андреев А.Н. Методика измерения коммуникативной дистанции. / А.Н. Андреев, М.О. Мдивани, Ю.Я. Рыжонкин // Вопросы психологии. – 1997. – № 1. – С. 159-161.

2. Бондарчук О.І. Психологічні проблеми підготовки менеджерів у системі післядипломної освіти до управління конфліктами в освітніх організаціях / О.І.Бондарчук //Актуальні проблеми психології. Том 1.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка., Л.М. Карамушки – К.: Міленіум, 2003, – Ч.10. – С. 8-11.

3. Гордеева А.В. Возможности компьютерной методики неформальных коммуникаций / А.В. Гордеева // Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції – Донецьк, 1995.–93 с.

4. Карамушка Л.М. Дослідження особливостей психологічної готовності менеджерів освіти до взаємодії з персоналом в умовах конфлікту / Л. М. Карамушка, Т. М. Дзюба // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 8. – С. 1-10.

5. Карамушка Л. Управління конфліктами в освітніх організаціях/ Людмила Карамушка. – К.: Шк. світ, 2011. – 128 с.

6. Карамушка Л.М. Психологія управління конфліктами в організації (на матеріалі діяльності освітніх організацій): монографія / Л.М. Карамушка, Т.М. Дзюба. – К.: Наук.світ, 2009. – 268с.

7. Карамушка Л.М. Психологія управління: навч. посібн. / Л.М. Карамушка. – К.: Міленіум, 2003. – 344с.

8. Коломієць-Левчук А. С. Психологічні особливості перебігу міжособистісних конфліктів в державних та недержавних організаціях [Текст] : автореферат дис.: канд. психол.наук: 19.00.05 / Аліса Сергіївна Коломієць-Левчук; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2009. — 22с.

9. Максименко О.Г. Психолого-педагогічні особливості професійного вдосконалення кадрового потенціалу ПТНЗ / О.Г. Максименко // Матеріали ІІ-ої Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (23-27 травня 2011 р.) / Інститут післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників Університету менеджменту освіти (м. Донецьк). – Донецьк : ІПО ІПП УМО (м. Донецьк), 2011. – С. 143-147.

10 .Максименко Ю.Б. Цветовая символика в экспериментально – психологических исследованиях: в помощь практическим психологам: уч. пособ. / Ю.Б. Максименко. – Донецк: «Эра Психологии», 2003.- 72с.

11. Олійник В. Управління розвитком професійно-технічного навчального закладу. / Олійник В., Сергєєва Л. – К.: АртЕк, 2010. – 176 с.

12. Спивак В.А. Развивающее управление персоналом / В.А. Спивак. – Спб., издательский дом «Нева», 2004. – 440 с.

13. Радченко О.Б. Дослідження чинників, що впливають на конфліктність в педагогічних колективах професійно – технічних навчальних закладів / О. Радченко // Актуальні проблеми психології. Том. I: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2003. – Ч. 10. – С. 48-51.

14. Торба Н. Г. Деякі аспекти попередження та профілактики педагогічних конфліктів у професійно технічних навчальних закладах / Н. Г. Торба // Актуальні проблеми психології. Том V: Психологія. Психологія управління. Експериментальна психологія. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка – К., 2009. – Вип. 9. – С. 367-374.

15. Торба Н. Г. Застосування системного підходу під час організації довгострокової профілактики педагогічних конфліктів / Н. Г. Торба // Вісник післядипломної освіти: зб. наук.праць Ун-т менедж. освіти НАПН України – К., 2011. – Вип. 4 (17) – С. 423–430.

References

1. Andreev A.N. Metodika izmerenija kommunikativnoj distancii. / A.N. Andreev, M.O. Mdivani, Ju.Ja. Ryzhonkin // Voprosy psihologii. – 1997. – № 1. – S. 159-161.

2. Bondarchuk O.I. Psihologichni problemi pidgotovki menedzheriv u sistemi pisljadiplomnoi osviti do upravlinnja konfliktami v osvithnih organizacijah / O.I.Bondarchuk //Aktual'ni problemi psihologii. Tom 1.: Social'na psihologija. Psihologija upravlinnja. Organizacijna psihologija: Zb. naukovih prac' Institutu psihologii im.. G.S. Kostjuka APN Ukraïni / Za red. S. D. Maksimenka., L.M. Karamushki – K.: Milenium, 2003, – Ch.10. – S. 8-11.

3. Gordeeva A.V. Vozmozhnosti komp'juternoj metodiki neformal'nyh komunikacij / A.V. Gordeeva // Zbirnik materialiv regional'noi naukovopraktichnoi konferencii – Donec'k, 1995.–93 s.

4. Karamushka L.M. Doslidzhennja osoblivostej psihologichnoi gotovnosti menedzheriv osviti do vzaemodii z personalom v umovah konfliktu / L. M. Karamushka, T. M. Dzjuba // Praktichna psihologija ta social'na robota. – 2011. – № 8. – S. 1-10.

5. Karamushka L. Upravlinnja konfliktami v osvithnih organizacijah/ Ljudmila Karamushka. – K.: Shk. svit, 2011. – 128 s.

6. Karamushka L.M. Psihologija upravlinnja konfliktami v organizacii (na materialii dijial'nosti osvithnih organizacij): monografija / L.M. Karamushka, T.M. Dzjuba. – K.: Nauk.svit, 2009. – 268s.

7. Karamushka L.M. Psihologija upravlinnja: navch. posibn. / L.M. Karamushka. – K.: Milenium, 2003. – 344s.

8. Kolomic'-Levchuk A. S. Psihologichni osoblivosti perebigu mizhosobistisnih konfliktiv v derzhavnih ta nederzhavnih organizacijah [Tekst] : avtoreferat dis.: kand. psihol.nauk: 19.00.05 / Alisa Sergiivna Kolomic'-Levchuk; Kiïvs'kij nacional'nij un-t im. Tarasa Shevchenka. — K., 2009. — 22s.

9. Maksimenko O.G. Psihologo-pedagogichni osoblivosti profesijnogo vdoskonalennja kadrovogo potencialu PTNZ / O.G. Maksimenko // Materiali II-oï Vseukraïns'koï naukovopraktichnoi Internet-konferencii (23-27 travnja 2011 r.) / Institut pisljadiplomnoi osviti inzhenerno-pedagogichnih pracivnikiv Universitetu menedzhmentu osviti (m. Donec'k). – Donec'k : IPO IPP UMO (m. Donec'k), 2011. – S. 143-147.

10. Maksimenko Ju.B. Cvetovaja simvolika v jeksperimental'no – psihologicheskikh issledovanijah: v pomoshh' prakticheskim psihologam: uch. posob. / Ju.B. Maksimenko. – Donec'k: «Jera Psihologii», 2003.- 72s.

11. Olijnik V. Upravlinnja rozvitkom profesijno-tehnichnogo navchal'nogo zakladu. / Olijnik V., Sergeeva L. – K.: ArtEk, 2010. – 176 s.

12. Spivak V.A. Razvivajushhee upravlenie personalom / V.A. Spivak. – Spb., izdatel'skij dom «Neva», 2004. – 440 s.

13. Radchenko O.B. Doslidzhennja chinnikov, shho vplivajut' na konfliktnist' v pedagogichnih kolektivah profesijno – tehnicnih navchal'nih zakladah / O. Radchenko // Aktual'ni problemi psihologii. Tom. I.: Social'na psihologija. Psihologija upravlinnja. Organizacijna psihologija: Zb. naukovih prac' Institutu psihologii im. G.S. Kostjuka APN Ukraïni / Za red. Maksimenka S.D., Karamushki L.M. – K.: Milenium, 2003. – Ch. 10. – S. 48-51.

14. Torba N. G. Dejaki aspekti poperedzhennja ta profilaktiki pedagogichnih konfliktiv u profesijno tehnicnih nivchal'nih zakladah / N. G. Torba // Aktual'ni problemi psihologii. Tom V: Psihofiziologija. Psihologija prac. Eksperimental'na psihologija. Zb. naukovih prac' Institutu psihologii im. G.S. Kostjuka APN Ukraïni / Za red. S. D. Maksimenka – K., 2009. – Vip. 9. – S. 367-374.

15. Torba N. G. Zastosuvannja sistemnogo pidhodu pid chas organizacii dovgestrokovoi profilaktiki pedagogichnih konfliktiv / N. G. Torba // Visnik pisljadiplomnoi osviti: zb. nauk.prac' Un-t menedzh. osviti NAPN Ukraïni – K., 2011. – Vip. 4 (17) – S. 423–430.

Радченко О.Б.

Взаимоотношения работников в коллективе как фактор организационных конфликтов в профессионально-технических учебных заведениях

В статье проанализированы взаимоотношения работников в коллективе как фактор организационных конфликтов в профессионально-технических учебных заведениях. Охарактеризованы виды конфликтов в профессионально-технических учебных заведениях, особенности их протекания и подходы к управлению конфликтами. Проанализированы взаимоотношения работников в коллективе, а именно – социально-психологический климат, эмоциональное отношение к своей и иной профессиональной группе и особенности коммуникаций в коллективе. Констатированы определенные связи между характеристиками и проявлениями организационных конфликтов и особенностями взаимоотношений работников в коллективе профессионально-технических учебных заведений. Источников – 15.

Ключевые слова: организационный конфликт, профессионально-технические учебные заведения, социально-психологический климат, эмоциональное отношение, анализ коммуникаций.

Radchenko O. B.

Staff interrelations as the factor of the organizational conflicts in the vocational schools

The influence of the factors, connected with the staff interrelations, on the organizational conflicts in the vocational schools is analysed in the given article. Types of the conflicts in the vocational schools, their progress peculiarities and conflict management approaches are characterized. Factors, connected with the staff interrelations, such as: social and psychological climate, emotional attitude to one's and another professional group and the staff communication peculiarities are analysed. Definite correlation between the organizational conflicts characteristics and demonstrations and the factors, connected with the staff interrelations in the vocational schools, are stated. Sources – 15.

Key words: organizational conflict, vocational schools, social and psychological climate, emotional attitude, communication analysis.

Радченко Ольга Борисівна - старший викладач кафедри психології Інституту післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників (м. Донецьк) ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»; науковий кореспондент лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ СТОСУНКИ У ПРЕДМЕТНОМУ ПРОСТОРІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлено теоретичний аналіз головних підходів до тлумачення понять: «шлюб», «сім'я», «подружжя». Розглянуто головні психологічні параметри, елементи і складові шлюбу і сім'ї як соціальних інститутів. Зроблено акцент на трансформаційних процесах у змісті і особливостях сприймання понять «шлюб» і «сім'я» у сучасному суспільстві. Робляться висновки щодо функціональності-дисфункціональності, нормальності-аномальності шлюбу і сім'ї. Аналізуються основні показники і критерії задоволеності шлюбом. Джерел – 9.

Ключові слова: шлюб, сім'я, подружжя, трансформація шлюбу, критерії успішності шлюбу, задоволеність шлюбом.

Постановка проблеми. Шлюб - союз чоловіка і жінки, що укладається в установленому порядку і спрямований на створення сім'ї, на прийняття взаємних прав та обов'язків. Шлюб і сім'я - громадські форми регулювання взаємин між людьми, які виникають в родинних зв'язках, але, незважаючи на близькість цих понять, вони не є тотожними. Поняття «сім'я» значно ширше поняття «шлюб», а шлюбні взаємини не вичерпують собою все розмаїття сімейних. Шлюб як особливе соціальне і психологічне явище перебуває ніби в межах більш загального явища «сім'я», захоплюючи той його аспект, який пов'язаний з взаємовідносинами між шлюбними партнерами - чоловіком і дружиною. Разом з тим юридично оформляючи ці відносини, шлюб є тим генетично вихідним станом, який визначає розвиток більш складних і різноманітних сімейних взаємин. Все це наводить на думку, що проблема зміцнення і стабілізації сімейних стосунків пов'язана у першу чергу зі стійкістю подружніх взаємин.

У даний час у більшості випадків шлюб виступає як добровільний союз чоловіка і жінки, побудований на взаємній схильності й особистій домовленості, оформлений у встановленому законом порядку, спрямований на створення і збереження сім'ї.

Шлюб в сучасному світі оцінюється з позиції досягнення екзистенційного сенсу і виступає як психологічні взаємовідносини між подружжям.

Таким чином, вивчення шлюбу як психологічної системи невід'ємно пов'язане з вивченням взаємин подружжя один з одним.

Метою статті є аналіз наукових підходів та поглядів до понять «шлюб», «сім'я», «подружжя».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сім'я і шлюб - культурно-історичні явища, які зазнали значних змін у процесі розвитку людства. Ці зміни знайшли своє втілення в різних типах шлюбно-сімейних взаємин. У даний час існують різні типології основних варіантів сім'ї, кожна з яких має у своїй основі певну якісну характеристику сімейного функціонування.

Більшість дослідників (О.М.Волкова, С.І.Голод, Л.В.Карцева, Т.М. Трапезнікова та ін.) вважають, що зміна шлюбних відносин, яка охопила сучасне суспільство, виражається в зміні механізмів регуляції шлюбних відносин, функцій і мотивів шлюбу при збереженні його форми (моногамії). Зсув шлюбних регуляторів зі сфери юридичних і релігійних обмежень в галузь соціально-психологічних норм є першим значним перетворенням сучасного шлюбу. Шлюбна мотивація звільняється від економічних, політичних, релігійних, престижних міркувань, і зростає роль індивідуалістичних почуттів при шлюбному виборі.

Друга зміна - зміна поглядів на функції шлюбу. Коли мова йде про функції шлюбу, мається на увазі соціальне призначення цього інституту. З точки зору суспільства, мета шлюбу - забезпечення контролю над відтворенням населення і сексуальною поведінкою.

З точки зору індивіда, шлюб є міжособистісною взаємодією, яка задовольняє потреби у чуттєвій насолоді, емоційній прихильності та індивідуальній любові.

Необхідно зазначити, що потреба в сім'ї є однією із змістотворних потреб особистості, похідною від потреби особистості в любові. Отже, саме задоволення потреби в любові, яке реалізується в інтересах, почуттях, бажаннях, мотивах і відповідній вибірковій поведінці з особами протилежної статі, в подальшому і приводить до схвалення рішення про спільне життя.

А.Я. Варга визначає сімейну систему як групу людей, пов'язану спільним місцем проживання, спільним господарством, а головне - взаєминами, і виділяє в ній дві основні підсистеми: подружню підсистему, що складається з чоловіка та дружини, і підсистему дітей [3].

Подружжя і сім'я починаються, на думку багатьох дослідників, з моменту вступу молодих людей у шлюб. Під подружжям у більшості робіт, присвячених дослідженню проблем шлюбно-сімейних відносин, зазвичай розуміється особистісна взаємодія чоловіка і дружини, регульована моральними принципами і підтримана притаманними йому цінностями.

М.М. Обозов під подружжям як формою міжособистісних взаємин розуміє сукупність соціально-регламентованих відносин між шлюбними партнерами [7]. Подружні взаємини є складовою сімейних взаємин.

Аналізуючи особливості сучасної сім'ї, С.І.Голод [4] відзначає тенденції до зниження народжуваності, малодітності і свідомої бездітності, поширення дошлюбної практики сексуальної поведінки молоді, яка за своїми мотивами безпосередньо не пов'язана ні з прокреативними, ні з шлюбними інтересами, зростання частки дошлюбних зачатъ.

Сучасна сім'я еволюціонує у своїй подружній формі, що означає висунення на перший план значення подружжя, що володіє статусом самостійної цінності. Перетворення любові в основний мотив шлюбу розширює коло моральних вимог, які ставляться подружжям один до одного, підвищує очікування, пов'язані з подружжям. У сучасному шлюбному союзі зростає значення особистого, інтимного спілкування, побудованого на любові, повазі, увазі, турботі, відчутті цінності своєї особистості. Шлюб у сучасному вигляді оцінюється з позицій досягнення екзистенційного сенсу і виступає як психологічна взаємодія між подружжям. Разом з тим це ускладнює характер подружніх взаємин.

С.І. Голод вважає, що найбільш радикальним показником еволюції сучасної сім'ї є історично змінене акцентування одного з основних показників внутрішньосімейної взаємодії: рух від спорідненості (батько - син і т.п.) до властивості (чоловік - дружина); інакше кажучи, зароджується елемент особистісної взаємодії - подружжя [4].

Сучасні подружні стосунки - це частіше партнерські відносини, взаємини людей соціально-психологічно рівних. Партнерство характеризується високим ступенем інтимності, вибірковості, особистісної значущості. Для партнерів їхні відносини мають глибокий життєвий сенс, вони унікальні, не замінюються іншими взаєминами, оскільки пов'язані із задоволенням глибинних потреб, індивідуальними життєвими планами, сильною психічною залежністю один від одного.

Останні двадцять років шлюб, родина і як реальність, і як поняття зазнали суттєвих змін. Наведемо приклад того, як визначається сім'я сучасними американськими дослідниками: «Сім'єю слід вважати будь-яке об'єднання людей, яке визначає себе як сім'ю і включає в себе індивідів, пов'язаних кровно-родинними зв'язками або шлюбом, а також тих, які прийняли рішення розділити свої життя один з одним. Це визначення включає в себе як «традиційну» нуклеарну сім'ю, так і інші стилі життя, які варіюють від розширеної сім'ї і системи родинних зв'язків до сімей з одним батьком і партнерів однієї статі, які живуть разом»[2,с.285]. Сьогодні поняття «сім'я» має поширюватися не тільки на традиційну сім'ю, але й на гомосексуальну пару, яка проживає разом. Зауважимо, що в

даний час деякі західні країни (Голландія, Англія, Німеччина) починають заохочувати одностатевий шлюб.

Подружня пара є основою сім'ї, при цьому подружні стосунки стають центральними з точки зору оцінки сім'ї як успішної або неуспішної. Подружні стосунки зазвичай «задають тон» усім іншим внутрішньородинним взаєминам. Подружжя – це сутнісне ядро сучасної сім'ї. Подружня діада, подружня підсистема - основоположний елемент, що лежить в основі розвитку і функціонування сім'ї. Успішне функціонування подружньої діади визначає успішність функціонування всієї системи сім'ї.

У науковій літературі 80-90-х рр. однією з центральних при вивченні подружніх взаємин була проблема їхньої якості. Для поглибленого дослідження процесів і механізмів взаємодії подружжя в сім'ї були здійснені психологічні дослідження. М. Аргайл, О.М. Волкова, Т.О. Гурко, О.І. Захаров, О.Е. Зуськова, К.С.Калмикова, Д.Кутсар, В.П. Левкович, В.О. Сисенко, Ю.І.Олійник та ін досліджували взаємини між членами родини. Ю.Є. Альошина, Л.Я.Гозман, І.Ю. Дундуліте, О.Г. Шмельов та ін вивчали спілкування і взаємодію в сім'ї. Окремо слід зазначити дослідження, присвячені основам стабільності подружніх взаємин. Це роботи О.М.Волкової, М.М.Обозова та О.М.Обозова про подружню сумісність. Роботи О.Ф.Рибалко, О.С.Сермягіної, В.О.Сисенко присвячені вивченню конфліктних взаємин у родині. Роботи К.К. Мягера і Т.М. Мішиної, М.В. Поддубного, Є.М. Резникова, В.В. Століна, Е.Г. Ейдемільлер і В. Юстицькіс спрямовані на вивчення способів корекції порушень подружніх відносин.

Ефективність шлюбу багато в чому залежить від того, якою мірою між подружжям існує згода, яка ґрунтується на однаковій оцінці різних життєвих ситуацій, на обліку взаємних інтересів, на розумінні душевних переживань і стану іншого шлюбного партнера.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Найбільш повний набір внутрішніх умов, що визначають якість шлюбу, визначається в роботах Р. Левіса, Дж. Спаніера, які об'єднують їх в категорію «особистісні та внутрішньоособистісні чинники». Серед умов вони виділяють:

- позитивне ставлення до партнера (візуальна схожість, легкість спілкування, сексуальна, фізична й інтелектуальна привабливість партнера, збіг ціннісних орієнтацій);
- емоційна задоволеність взаєминами з партнером (виявлення любові з його боку; взаємна допомога подружжя в особистісному зростанні кожного, широкі особистісні зв'язки між партнерами, сексуальна задоволеність, відчуття себе єдиним цілим - подружньою парою і т.д.);
- параметри ефективності спілкування у подружній парі (спільність очікувань, глибина саморозкриття партнерів, точність невербальної комунікації, наявність спільних символів, частота успішного спілкування в парі);
- рольова відповідність подружжя;
- взаємодія (дружба подружжя, спільність діяльності, ефективність діадичної взаємодії, ефективність вирішення проблем, фізична близькість при взаємодії).

Більшість авторів в числі найбільш важливих внутрішніх умов благополуччя сімейних взаємин називають успішність процесу подружнього спілкування (Ю.Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Р. Левіс, Г. Навайтіс, К.К. Роджерс, В . І. Смирнова, Дж. Спаніер, В.О.Сисенко та ін).

В.М. Мясіщев розглядає взаємини як внутрішні стани індивіда, а спілкування як процес їхнього прояву і реалізації [6]. Між взаємовідносинами і спілкуванням, на його думку, існує нерозривний зв'язок. З одного боку, специфіка спілкування формується під безпосереднім впливом взаємин між сторонами спілкування, з іншого – у процесі спілкування складаються ті чи інші взаємини між партнерами. Специфіка спілкування подружжя (ступінь активності, форми, стиль, зміст) істотно впливає на особливості взаємин, і навпаки, взаємини, що склалися між подружжям, позначаються на особливостях спілкування.

Ю.С. Альошина, Л. Я. Гозман відзначають, що саме внутрішньосімейне спілкування є способом задоволення обов'язкової для подружжя потреби особистості у прийнятті, захисті і особистісному комфорті [1].

Тільки шлюб і сім'я дають людині таке спілкування, яке максимально відверте і довірливе. Життєстійкість подружньої пари, на думку автора, перш за все пов'язана з почуттям підтримки, взаєморозумінням і психічним комфортом. Кризові ситуації у шлюбному житті настають саме тоді, коли не задовольняються основні емоційно-психологічні потреби особистості, зокрема, потреба в довірливо-дружньому спілкуванні.

Психологічна гармонія відносин між подружжям виявляється у першу чергу у дружньому, широкому спілкуванні. Подружжя повинні бути відкриті, визнавати свободу один одного, право бути самими собою. Таким чином, дослідники сходяться на думці, що успішність процесу подружнього спілкування є необхідною умовою благополуччя сімейних відносин.

Спілкування виконує в родині досить важливу психотерапевтичну функцію. У спілкуванні, яке базується на співпереживанні, взаємній повазі, подружжя знаходить підтримку своїх вчинків, настроїв, почуттів, переживань, отримує емоційну розрядку. І навпаки, взаємне відчуження дезорганізують спілкування подружжя, формує в них почуття самотності, незахищеності, взаємної незадоволеності, провокуючи сімейні конфлікти.

Ю.С. Альошина, С.І. Голод, В.В. Столін та ін пропонують визнавати критерієм успішного функціонування сім'ї задоволеність сімейними взаєминами, які відображають ставлення людини до власного шлюбу і є індикатором потреб сімейної системи [1].

Згідно з дослідженнями вітчизняних і зарубіжних психологів, всі соціально-психологічні явища в сім'ї характеризуються однією спільною рисою - рівнем задоволеності подружніми стосунками. Задоволеність шлюбом або розглядається як відповідність між наявним і бажаним, або утотожуються із суб'єктивно пережитим відчуттям задоволення-незадоволення при оцінці подружжям всіх аспектів шлюбу. Також розглядають задоволеність шлюбом як узагальнену емоцію, генералізоване переживання і наголошують, що дане стійке емоційне почуття може виявлятися як в емоціях, так і в різноманітних думках, оцінках, порівняннях.

У психологічній літературі виділяють так звану загальну задоволеність шлюбом і задоволеність окремими аспектами подружжя, яка складається з низки оцінок його сторін залежно від вимог, які висуваються до особистості партнера і до обставин сімейного життя.

Дослідження М. Аргайла [2] свідчать, що «задоволеність шлюбом дуже тісно пов'язана із загальною задоволеністю або щастям» і що повна задоволеність у шлюбі залежить від суми дуже щасливих періодів і періодів частих конфліктів, від частоти інтимного життя мінус число конфліктів. На його думку, задоволеність подружніми взаєминами є одним з важливих факторів, що впливають на задоволеність життям взагалі. Тому проблемі задоволеності шлюбом подружжя приділяється серйозна увага, як у вітчизняній, так і зарубіжній психології.

Ю.С. Альошина [1] вважає, що «задоволеність шлюбом сама по собі є перш за все феноменом міжособистісного сприйняття» і пропонує розглядати в якості однієї з детермінант задоволеності шлюбом (яка в свою чергу визначає суб'єктивну успішність благополуччя) подружній стаж. За результатами експериментального дослідження автор робить висновок, що залежність задоволеності шлюбом від стажу існує, хоч і має складний характер. При цьому на початку, протягом перших двох десятиліть існування сім'ї, задоволеність шлюбом у подружжя знижується, досягаючи свого мінімального значення в парах зі стажем сімейного життя від 12 до 18 років, а потім зростає [1]. Можливими причинами зростання задоволеності шлюбом на пізніх стадіях шлюбу є «когортний ефект», вікові психологічні особливості подружжя, розширення сфер самовираження батьків після завершення виконання функції виховання дітей, що виявляється в реалізації позасімейних кар'єр - в професійній, соціальній діяльності, захопленнях, хобі, на що раніше у подружжя просто не вистачало часу.

Гендерні відмінності виявляються в більш високих показниках задоволеності шлюбом у чоловіків, ніж у жінок. Наявність дітей у сім'ї позитивно впливає на ступінь суб'єктивної задоволеності шлюбом.

Особливо підкреслюється дослідниками той факт, що для задоволеності шлюбом важлива успішна адаптація подружжя в суб'єкт-суб'єктних відносинах, підкреслюється необхідність наявності між подружжям саморозкриття, глибокого взаєморозуміння і прийняття поглядів і поведінки партнера, загальних символів у процесі спілкування. Успішність міжособистісного спілкування також визначається наявністю між подружжям співпереживання, співучасті, взаємної емпатії.

Дослідниками шлюбу та сімейних взаємин підкреслюється, що найважливішими характеристиками, які розкривають особливості сімейного функціонування, є її функції, структура та динаміка. Структура сім'ї - це її склад і число членів, а також сукупність їхніх взаємин. При цьому підкреслюється, що шлюб є основою сім'ї, її «ядром». Аналіз структури сім'ї робить можливим розуміння розподілу функцій у сім'ї. Кількість функцій сім'ї не піддається однозначному обмеженню зважаючи на різноманіття форм сімейної активності. З плином часу відбуваються зміни у функціях сім'ї: одні втрачаються, інші з'являються відповідно до нових соціальних умов. Динаміка сім'ї - це зміна її структури і функцій залежно від етапів життєдіяльності.

Виділені характеристики сім'ї універсальні, притаманні кожній родині, на підставі аналізу даних особливостей сімейної системи робляться висновки про функціональність-дисфункціональність, «нормальність-аномальність» сім'ї, будуються як теоретичні, емпіричні дослідження, так і практична психотерапевтична та корекційна робота з сім'ями.

Трансформація інституту сім'ї нерозривно пов'язана зі змінами форм взаємодії її членів, в першу чергу взаємин подружжя. Так, бінарний (нуклеарний) сім'ї властиві такі риси, як рівноправний розподіл ролей між чоловіками та жінками, низький рівень шлюбності і т.п. Орієнтуючись на розвиток особистісних характеристик сторін, таке подружжя володіє високим рівнем психологічної близькості. Можна відзначити зворотні явища (обмеження міжособистісного спілкування, абстрагованість від дому), що сприяє руйнуванню подружніх зв'язків.

Якщо говорити про соціальний інститут сім'ї, то сьогодні мусимо констатувати, що в суспільній свідомості відсутній зразок сім'ї, на який можна було б орієнтуватися молодому поколінню. Л.Б. Шнейдер підкреслює, що «у багатьох психологічних дослідженнях обговорюється глобальна ломка соціальних стереотипів» [9, с.7].

Сексуально-еротична мотивація, вікові межі, кількість і навіть стать сексуальних партнерів все частіше визнають приватною справою кожного індивіда чи пари. Суб'єктивна цінність сім'ї відбивається не тільки в соціально-психологічному плані взаємин особистості, але і в духовному змісті особистості. Аналіз духовно-релігійних традицій в шлюбно-сімейній сфері допоможе усвідомити причини кризи сучасної сім'ї.

Криза сім'ї певною мірою пов'язана зі зниженням ролі чоловіка як стабілізуючого чинника внутрішньої рівноваги. Т.Ю.Сорокіна, яка вивчає походження шлюбу та сім'ї, вважає, що головуюче положення матері в сім'ї не можна вважати нормальним: на плечі жінки звалюється непомірна тяжкість, в сім'ї порушується психологічна рівновага [7].

В.М. Дружинін і В.О. Сисенко вважають, що в родині обов'язково присутні лідер і відносини влади. Дослідники говорять, що лідером в сучасній сім'ї є жінка [5].

Слід визнати, що нове суспільне становище жінки стало великим завоюванням, поклато кінець моногамному шлюбу, побудованому на її економічній залежності і верховенстві чоловіка. Економічна та соціальна самостійність жінки, як і її рівність у правах з чоловіками, безперечно, є позитивним чинником сучасного суспільного розвитку.

Зауважимо, що сучасні дослідження показують, що верховенство дружини часто пов'язане з мотивом визнання неспроможності чоловіка в організації сімейного життя. У дослідженнях Н.Ф. Федотової у більшості таких сімей жіноче верховенство корелювало з пияцтвом чоловіка. Тому в сім'ях, де головну роль відіграє дружина, спостерігалася низька задоволеність шлюбом (особливо у жінок). Т. Парсонс стверджував, що в сім'ї батько відіграє інструментальну роль (він - годувальник і захистник сім'ї від тиску зовнішніх обставин), а мати - експресивну (вона - берегиня вогнища, миру і злагоди у сім'ї, її емоційний центр, що

створює можливість для порятунку батька і дітей від стресів і переважань зовнішнього світу). Нині працююча мати також виявляється здатною виконувати інструментальну роль у сім'ї, і достатність інструментальної ролі батька виявляється під питанням або батько зовсім усувається. Залучення жінок у процес праці і політичне життя не могло не позначитися на характері відносин між чоловіками і жінками. Жінка знайшла бажану незалежність, але при цьому, на наш погляд, багато в чому втратила в «чистоті» статевої ідентичності, і як наслідок сталися досить деструктивні зміни в статево-рольових очікуваннях і функціях[8].

Слід зазначити, що в соціальній психології не існує єдиної думки щодо того, яка модель сім'ї найбільш ефективна - патріархальна (В.М. Дружинін, Т. І. Димнова, Н. Пушкарьова, Л. Г. Лисюк, М. Мід, В.О. Сисенко, Л.Б. Шнейдер та ін) чи егалітарна (Т.А Гурко, В.І. Зацепін, О. О. Карабанова, Е.М. Черняк та ін.) Одні вчені кажуть, що в егалітарній сім'ї розподіл владних функцій - постійний ґрунт для конфлікту через боротьбу за владу, інші, навпаки, не рівноправну, а патріархальну сім'ю вважають полем битви за владу. Але слід визнати, що у протилежних сторін все ж існує єдина думка щодо негативного впливу головної ролі матері на сімейні взаємини (В.М. Дружинін, О.І. Захаров, В.І. Зацепін, В.Т. Лісовський, Ю.М. Семенов, Е Фромм та ін.)

З іншого боку, сім'я відчуває як безпосередній, так і опосередкований вплив з боку суспільства, держави та її інститутів. Суспільство за допомогою держави і права регулює порядок укладання та розірвання шлюбів, наслідування майна, регламентує вік вступу у шлюб, накладає певні обов'язки на батьків та їхніх дітей. Так, Конституція України закріплює добровільний характер шлюбного союзу і рівноправність подружжя, захист сім'ї з боку держави та інше.

Кризовий стан сім'ї як соціально-психологічного інституту проявляється, перш за все, в її нестабільності. У великих містах розпадається понад 50% шлюбів (у деяких рівень розлучень сягає 70%). Причому більш ніж у третині розлучених сімей спільне життя тривало від декількох тижнів до 4-х років. Нестабільність шлюбу приводить до зростання неповних сімей, знижує батьківський авторитет, позначається на можливостях формування нових сімей, на здоров'ї дорослих і дітей.

Висновки. Таким чином, проведений теоретичний аналіз основних підходів до вивчення сім'ї та шлюбу, категорії шлюбу в психології показав, що подружні стосунки – це складний феномен, складна психічна реальність, де подружня пара є основою сім'ї, а подружні стосунки стають центральними з точки зору оцінки сім'ї як успішної або неуспішної. Успішне функціонування подружньої діади визначає успішність функціонування всієї системи сім'ї.

Література

1. Алешина Ю.Е., Борисов И.Ю. Психология семьи (Серия «Психология семейных отношений»): Учебное пособие для факультетов психологии, социологии, экономики, журналистики / Под ред. Д.Я. Райгородского. - Самара: Изд. Дом «БАХРАХ-М». 2002. - 752 с. - С. 308-320.
2. Аргайл М. Психология счастья. - Москва: "Прогресс", 1990 - с.336
3. Варга А.Я., Драбкина Т. С. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. СПб.: Речь, 2001. - 144 с.
4. Голод, С. И. Социолого-демографический анализ состояния и эволюции семьи / С. И. Голод // Социс. - 2008. - N 1. - С. 40-49.
5. Дружинин, В.Н. Психология семьи / В.Н. Дружинин. - Екатеринбург: Деловая книга, 2000. - 208 с
6. Мясищев В.Н. Психология отношений. Под ред. А.А. Бодалева / Вступительная статья А.А. Бодалева. М.: Изд-во "Институт практической психологии", Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995.-400с.
7. Сорокина Т.Ю. Особенности брачно-семейных установок студенческой молодежи/Дис. Канд.псих.наук.-Самара, 2007.-178с.
8. Федотова, Н.Ф. Глава семьи: мотивы признания / Н.Ф. Федотова // Вопросы психологии. - 1983. - №5. - С. 87-94.

9. Шнейдер, Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов / Л.Б. Шнейдер - М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2005. -786с.

References

1. Aleshina Ju.E., Borisov I.Ju. Psihologija sem'i (Serija «Psihologija semejnyh odnoszenij»): Uchebnoe posobie dlja fakul'tetov psihologii, sociologii, jekonomiki, zhurnalistiki / Pod red. D.Ja. Rajgorodskogo. - Samara: Izd. Dom «BAHRAH-M». 2002. - 752 s. - S. 308-320.
2. Argajl M. Psihologija schast'ja. - Moskva: "Progress", 1990 - s.336
3. Varga A.Ja., Drabkina T. S. Sistemnaja semejnaja psihoterapija. Kratkij lekcionnyj kurs. SPb.: Rech', 2001. - 144 s.
4. Golod, S. I. Sociologo-demograficheskij analiz sostojanija i jevoljucii sem'i / S. I. Golod // Socis. - 2008. - N 1. - S. 40-49.
5. Druzhinin, V.N. Psihologija sem'i / V.N. Druzhinin. - Ekaterinburg: Delovaja kniga, 2000. - 208 s
6. Mjasishhev V.N. Psihologija odnoszenij. Pod red. A.A. Bodaleva / Vstupitel'naja stat'ja A.A. Bodaleva. M.: Izd-vo "Institut prakticheskoj psihologii", Voronezh: NPO "MODJeK", 1995.-400s.
7. Sorokina T.Ju. Osobennosti brachno-semejnyh ustanovok studencheskoj molodezhi/Dis. Kand.psih.nauk.-Samara, 2007.-178s.
8. Fedotova, N.F. Glava sem'i: motivy priznanija / N.F. Fedotova // Voprosy psihologii. - 1983. - №5. - S. 87-94.
9. Shnejder, L.B. Semejnaja psihologija: Uchebnoe posobie dlja vuzov / L.B. Shnejder - M.: Akademicheskij Proekt, Ekaterinburg: Delovaja kniga, 2005. -786s.

Радчук В.М.

Брачно-семейные отношения в предметном пространстве психологического исследования

У статті представлено теоретичний аналіз головних підходів до тлумачення понять: «шлюб», «сім'я», «подружжя». Розглянуто головні психологічні параметри, елементи і складові шлюбу і сім'ї як соціальних інститутів. Зроблено акцент на трансформаційних процесах у змісті і особливостях сприймання понять «шлюб» і «сім'я» у сучасному суспільстві. Робляться висновки щодо функціональності-дисфункціональності, нормальності-аномальності шлюбу і сім'ї. Аналізуються основні показники і критерії задоволеності шлюбом. Джерел – 9.

Ключові слова: шлюб, сім'я, подружжя, трансформація шлюбу, критерії успішності шлюбу, задоволеність шлюбом.

Radchuk V.

Marriage in the subject area of psychological research

The theoretical analysis of the main approaches to the interpretation of concepts: marriage, family, marriage. Considered the main psychological parameters, elements and components of marriage and the family as a social institution. The emphasis on transformation processes in the content and features of perception concepts of marriage and family in contemporary society. Conclusions regarding the functionality, disfunctionality, normality-abnormality of marriage and family. The basic performance criteria and satisfaction with marriage. Sources – 9.

Key words: marriage, family, marriage, marriage transformation, the criteria for success of marriage, satisfaction with marriage.

Радчук Валентина Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІВ ДО РОБОТИ З СОМАТИЧНО ОСЛАБЛЕНИМИ УЧНЯМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Обґрунтована необхідність психологічної підготовки вчителів до взаємодії з різними категоріями учнів. Виділяється група дітей, які потребують особливого психолого-педагогічного підходу: соматично ослаблені діти. Запропонована модель психологічної готовності педагогів до роботи з дітьми з ослабленим здоров'ям з детальним описом кожного компонента цієї готовності.

Представлена програма підготовки вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями та обґрунтована необхідність використання інтерактивних методів навчання при психологічній підготовці педагогів. Джерел – 5.

Ключові слова: *соматично ослаблені діти, психологічні особливості, психологічна підготовка вчителів.*

Постановка проблеми. В контексті гуманізації освіти педагогічна діяльність передбачає необхідність володіння вчителями знаннями про психофізіологічні та психологічні особливості дітей різних категорій, навичками ефективної взаємодії з ними та особистісно-орієнтовану спрямованість педагога.

Особливо актуальним це питання є для початкової школи, у зв'язку з тим, що в початкових класах навіть незначні помилки вчителя дуже негативно впливають на подальший розвиток особистості та становлення відношення дитини до навчання та школи в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В.Г. Маралов в своїх дослідженнях зазначає, що у вчителів початкових класів яскраво виявляються такі стереотипи: «суворий вчитель краще, ніж добрий», «краще учня зайвий раз посварити, ніж перехвалити», «більшість батьків не вміють виховувати своїх дітей» [3].

Такі стереотипи заважають побудові педагогічної взаємодії за особистісно-орієнтованою моделлю, адже орієнтація педагогів на особистісно-орієнтовану модель педагогічної взаємодії пов'язана саме з вмінням долати негативні педагогічні стереотипи і будувати оптимальні відносини з усіма учасниками навчального процесу. І це є необхідною умовою для створення доброзичливої атмосфери в шкільному колективі, для розкриття особистісного потенціалу учнів та запобігання виникнення «шкільних» неврозів: дидактогеній та дидаскалогеній.

Але на практиці спостерігається інша картина. Так, Л.Б. Полосова зазначає, що у 52% вчителів початкових класів спостерігаються такі характеристики: чує тільки себе, проявляє до оточуючих емоційну холодність, не контролює свої дії та вчинки, некритичний стосовно себе і та ін. При цьому 58% учнів початкових класів відчувають емоційне неблагополуччя при спілкуванні з педагогом, психологічний дискомфорт [2].

Такі тенденції є особливо небезпечними для соматично ослаблених дітей, які внаслідок своєї психофізіологічної слабкості та психологічної чутливості становлять особливу групу ризику при патологічному перебігу процесу педагогічної взаємодії.

Оскільки ефективність взаємодії між педагогом та учнем значним чином впливає на ефективність та якість навчально-виховного процесу та є запорукою не тільки успішності навчально-виховного процесу, а й психологічного благополуччя як педагога, так і дітей, то для глибокого розуміння сутності процесу педагогічної взаємодії необхідно розглядати їх з позиції системного підходу [5].

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. В рамках системного підходу педагогічна взаємодія вчителя з учнями є системою, яка складається із

взаємозалежних елементів (власне взаємодія як спільна діяльність і взаємний вплив вчителя і учнів та педагогічне спілкування), які впливають один на одного, і включає в себе знання про індивідуальні особливості учнів, вміння оперативно і правильно орієнтуватися в постійно змінюваних умовах, підбирати засоби спілкування і взаємодії, ефективні саме для цього учня та що відповідають його індивідуальності, обставинам спілкування й індивідуальним особливостям, бажання будувати ефективний процес взаємодії, а крім того, професійно важливі особистісні якості педагога, такі як емпатія, толерантність та ін.

У зв'язку з цим для формування умов ефективної взаємодії педагог повинен мати як педагогічні, так і психологічні здібності. Саме тому варто робити акцент на належній психологічній підготовці педагогів до взаємодії з різними категоріями дітей з метою розвитку компетентності педагогів у теорії та практиці психології, а особливо при підготовці педагогів до взаємодії з соматично ослабленими дітьми.

Але деякі дослідники відзначають недостатній рівень психологічної готовності вчителів до конструктивної педагогічної взаємодії (М.В. Артюшина [4]).

Однією з умов забезпечення ефективності цього процесу є психологічна підготовка вчителя до взаємодії з різними категоріями дітей, зокрема соматично ослабленими.

Проте на практиці у педагогів відмічається відсутність знань про психофізіологічні та психологічні особливості соматично ослаблених дітей, відсутність практичних вмінь та навичок визначення цих особливостей та організації навчально-виховного процесу з урахуванням цих особливостей, а також знань, вмінь та навичок надання психолого-педагогічної допомоги та підтримки у процесі взаємодії з ними.

Тому необхідною є спеціальна психологічна підготовка педагогів до роботи з учнями з ослабленим здоров'ям. В результаті такої підготовки має бути сформована психологічна готовність вчителів до взаємодії з дітьми цієї категорії, яка визначається нами як спеціальний комплекс знань, умінь, навичок, мотивів та особистісних якостей, який системно і послідовно забезпечує індивідуально-психологічний підхід до соматично ослаблених учнів.

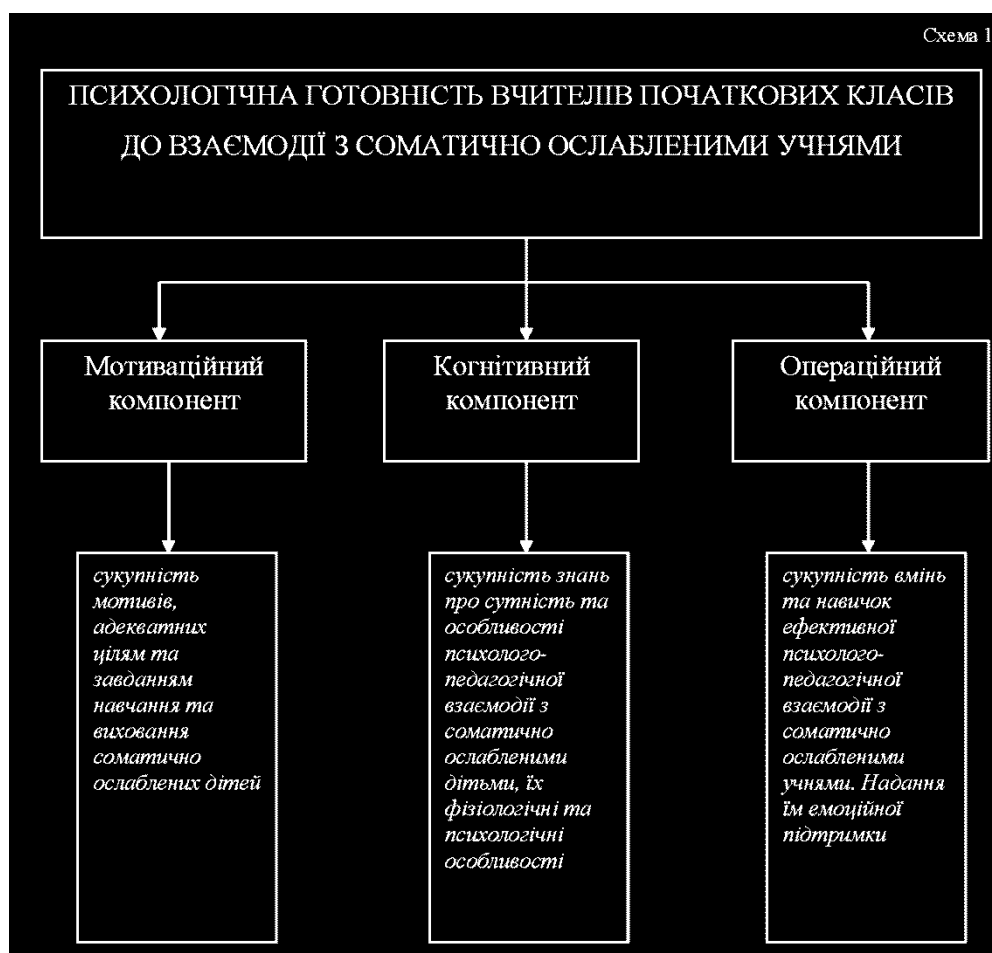
Структура психологічної готовності вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями є складним, багатоаспектним особистісним новоутворенням, яке містить функціонально пов'язані між собою та взаємообумовлені компоненти.

Нами були виокремлені структурні компоненти психологічної готовності до взаємодії з соматично ослабленими учнями, які ми бачимо на схемі 1.

Ця схема в своїй основі містить три основних компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний. Розглянемо детально кожний з них.

Мотиваційний компонент психологічної підготовки вчителів – сукупність мотивів, адекватних цілям і завданням особистісно-орієнтованого навчання, що забезпечує формування мотивації власної діяльності вчителя, усвідомлення необхідності проявляти такт, терпіння, повагу та симпатію разом із розумною вимогливістю до всіх дітей, особливо соматично ослаблених; а також організувати навчальну діяльність соматично ослаблених дітей відповідно до їхніх психологічних особливостей.

Мотиваційний компонент включає в себе: орієнтованість на партнерство і взаємодію з соматично ослабленими учнями; прагнення зрозуміти й прийняти дитину; позитивне ставлення до соматично ослаблених дітей; ціннісне ставлення до здоров'я та забезпечення емоційного комфорту соматично ослаблених учнів у школі; прагнення допомагати соматично ослабленим дітям у подоланні виникаючих психологічних і педагогічних проблем та труднощів; потребу в оволодінні знаннями й навичками щодо ефективної взаємодії з соматично ослабленими учнями; орієнтацію на індивідуальні психологічні та фізіологічні особливості дітей цієї категорії, враховування їхніх інтересів і потреб; бажання реалізувати власні професійні та творчі задуми; прагнення досягати високих результатів у навчально-виховній роботі, незважаючи на труднощі.

А загальним показником сформованості мотиваційного компоненту є позитивна мотивація до взаємодії з соматично ослабленими учнями, ціннісні орієнтації, цілі педагогічної взаємодії, готовність до постійного професійного самовдосконалення.

Когнітивний компонент ми розглядаємо як сукупність знань, необхідних для формування цілісного уявлення про сутність явища соматично ослаблених дітей, їхні психофізіологічні та психологічні особливості з урахуванням наявності психологічних знань щодо різноманітних аспектів взаємодії з ними, розуміння специфіки процесу навчання і виховання соматично ослаблених учнів, знання методів, методик, психологічних засобів ефективної взаємодії з соматично ослабленими дітьми.

З огляду на це когнітивний компонент включає в себе: психолого-педагогічні знання вчителя, орієнтовані на збереження фізичного та психологічного здоров'я дітей у процесі навчально-виховної діяльності; загальні знання особливостей психолого-педагогічної взаємодії з соматично ослабленими дітьми; специфічні знання про аспекти, які впливають на ефективність психолого-педагогічної взаємодії, про вплив психологічної підтримки на розвиток особистості учнів; знання про психофізіологічні й психологічні особливості соматично ослаблених дітей та труднощі, які можуть виникати в них у школі; знання специфіки організації навчально-виховного процесу з урахуванням психофізіологічних особливостей дітей.

Таким чином, у сукупності когнітивний компонент виявляється у повноті знань про ефективну взаємодію, у високому рівні теоретико-методологічної готовності вчителів

початкових класів до розв'язання психологічних і педагогічних проблем у навчанні та вихованні соматично ослаблених учнів.

Операційний компонент – це комплекс психолого-педагогічних умінь та навичок практичної взаємодії з соматично ослабленими учнями, які забезпечують успішність вирішення практичних завдань навчання та виховання соматично ослаблених учнів, сприяють розвитку й вдосконаленню професійно-педагогічної діяльності, вмінню застосовувати отримані знання на практиці.

Звідси операційний компонент включає в себе таку систему вмінь: вміння організовувати сприятливе навчально-виховне середовище, яке сприятиме розвитку, навчанню і збереженню здоров'я учнів; вміння використовувати прийоми та методи ефективної взаємодії з соматично ослабленими учнями; вміння співчувати й надавати психологічну підтримку дітям, проявляти такт, терпіння та емпатію; вміння створювати ситуацію успіху для соматично ослаблених учнів з метою підвищення їхньої самооцінки; вміння будувати навчально-виховний процес, враховуючи індивідуальні психофізіологічні особливості соматично ослаблених учнів; вміння аналізувати психолого-педагогічну літературу для оновлення та доповнення знань з цієї проблеми; вміння знаходити спільну мову, відповідально виконувати свою роль, готовність до співпраці.

Загалом показником сформованості операційного компонента є вміння педагогів використовувати теоретичні знання на практиці.

Крім вищеперелічених трьох компонентів психологічної готовності педагогів до взаємодії з соматично ослабленими учнями, окремо ми виділяємо професійно значущі особистісні якості педагога як фактор, який значним чином впливає на якість такої взаємодії.

Професійно значущі особистісні якості педагога ми визначаємо як систему особистісних характеристик педагога, які впливають на результативність його діяльності щодо взаємодії з усіма учнями, зокрема з соматично ослабленими: гуманістична спрямованість, відкритість, високий рівень емпатії, толерантність, усвідомлення важливості розв'язання цієї проблеми, зорієнтованість педагога на особистість дитини, врівноваженість, щирість, чуйність педагогічний такт та ін.

Також дуже важливими особистісними якостями є здатність до самоаналізу педагогом своєї діяльності і поведінки, самооцінки та самокорекції власних дій; вміння проводити рефлексивний аналіз своєї професійної діяльності; вміння вирізняти особливості процесу психолого-педагогічної взаємодії та його організації з метою його контролю й корекції.

Мотиваційний, когнітивний, операційний компоненти готовності мають функціональний характер, а професійно важливі якості – це стійкі особистісні характеристики, які формуються в процесі діяльності та спілкування.

Підсумовуючи усе вищезазначене, можна зробити висновок, що показником високого рівня психологічної підготовки вчителя початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями є високий рівень сформованості всіх структурних компонентів готовності, які лише в цілості забезпечують результативність поставлених цілей.

Відповідно кінцевою метою психологічної підготовки вчителів до взаємодії з соматично ослабленими учнями є забезпечення професійної готовності до вирішення завдань виховання, навчання та соціальної адаптації дітей з ослабленим здоров'ям.

З огляду на це нами розроблена програма підготовки вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями, метою якої є формування психологічної готовності вчителів початкових класів до взаємодії з дітьми цієї категорії.

Основними завданнями програми психологічної підготовки вчителів до взаємодії з соматично ослабленими дітьми ми визначили такі:

- в інтерактивній формі допомогти педагогам оволодіти теоретичними та практичними знаннями щодо індивідуально-психологічних особливостей соматично послаблених дітей, фізіологічних та психологічних причин виникнення шкільних труднощів, особливостей психолого-педагогічної взаємодії.
- сформулювати в них уміння та навички, необхідні для роботи з дітьми цієї категорії;
- навчити ефективним методикам попередження, діагностики та корекції психологічних та педагогічних труднощів дітей, які часто хворіють;
- розвивати здатність проявляти емпатію, бути толерантними, надавати дітям цієї категорії психологічну підтримку;
- ознайомити та практично відпрацювати інтерактивні методи проведення навчальних тренінгів.

Ця програма розроблена у формі тренінгу і використовує різноманітні інтерактивні методи. Структура навчального тренінгу складається з трьох частин: вступної, основної та заключної.

Вступна частина включає в себе такі компоненти: інформаційне повідомлення про предмет, мету та завдання тренінгу; знайомство учасників та створення доброзичливої атмосфери; виявлення очікувань учасників від тренінгу; встановлення або повторення правил.

В основній частині тренінгу використовуються такі інтерактивні методи, як: презентації, мозковий штурм, міні-лекція, дискусія, робота в групах, рольові ігри, дебати, аналіз історій і ситуацій.

Заключна частина передбачає: зворотний зв'язок від учасників тренінгу; підбивання підсумків; завершення тренінгу.

В процесі психологічної підготовки педагогів до взаємодії з соматично ослабленими учнями розглядаються психофізіологічні та психологічні особливості дітей цієї категорії й труднощі, які виникають у них у школі, а також причини емоційного неблагополуччя таких учнів. Виділяються внутрішні та зовнішні фактори, які зумовлюють виникнення труднощів у спілкуванні та навчанні, показується зв'язок рівня вираженості цих факторів з частотою хвороб. Описується поняття шкільної дезадаптації. Робиться огляд причин і форм дезадаптації, типових її проявів у соматично ослаблених дітей, дається загальне уявлення про особливості перебігу пізнавальних процесів у дітей з ослабленим здоров'ям. Розкриваються особливості емоційно-особистісної сфери, розглядаються причини виникнення шкільних страхів, фобій, неврозів у соматично ослаблених дітей.

Особлива роль приділяється важливості врахування фізіологічних та психологічних особливостей учнів з ослабленим здоров'ям, необхідності створення психолого-педагогічних умов для реалізації потенційних можливостей кожної дитини, використання здоров'язбережувального підходу. Аналізується практичний досвід взаємодії з дітьми цієї категорії.

В рольових іграх надається можливість педагогам відчувати на собі психологічні наслідки соматичної ослабленості, зокрема заниженої самооцінки, підвищеного рівня тривожності, низького соціометричного статусу в учнівському колективі. Підкреслюється актуальність індивідуально-психологічного підходу, розвиваються практичні вміння та навички, необхідні для ефективної взаємодії з соматично ослабленими учнями, надання їм емоційної підтримки, створення ситуацій успіху для цих дітей і т.д.

Крім того, відпрацьовуються практичні навички проведення діагностики рівня розвитку пізнавальних процесів, визначення особистісних характеристик, визначення соціометричного статусу учня в класі, складання комплексних корекційних та розвиваючих програм для соматично ослаблених дітей з метою не тільки полегшення засвоєння пропущеного навчального матеріалу, а й стабілізації емоційного фону перебування соматично ослаблених дітей у школі, полегшення проходження процесу реадaptaції після хвороби.

Розглядаються основні типи батьківського ставлення та психологічних наслідків цього ставлення для дітей. Увага приділяється також розробці стратегії конструктивної взаємодії педагогів з батьками соматично ослаблених дітей з метою організації ефективної співпраці з ними.

Додатково виділялася проблема розвитку у педагога особистісних якостей, необхідних для ефективної взаємодії з соматично ослабленими учнями, таких як доброзичливість, співпереживання, щирість, здатність прийняття і розуміння іншого, що є процесом дуже складним і емоційно насиченим. Тільки через власне емоційне переживання ситуації спілкування вчитель може дійти до продуктивних висновків, що сприяють особистому розвитку і розвитку його психологічної культури, яка виражається у високій емоційній саморегуляції й глибинному самоусвідомленні. За допомогою інтерактивних методів вирішується ряд важливих завдань з оптимізації особистісних якостей вчителя, необхідних йому для забезпечення виховної і навчальної результативності взаємодії з соматично ослабленими дітьми. Крім того, проходження навчання з використанням інтерактивних методів сприяє розвитку рефлексивних вмінь педагога, навичок пізнання учнів і самопізнання.

Окремою частиною програми психологічної підготовки є ознайомлення педагогів зі специфікою використання інтерактивних методів у навчально-виховному процесі і практичне відпрацювання цих методів в ході тренінгу.

Включення цього блоку в програму пов'язане з тим фактом, що для ефективної взаємодії з усіма учнями, а особливо з дітьми цієї категорії необхідно використовувати педагогічні методи, що базуються на активній участі й співпраці учнів між собою і з учителем. Роль педагога в цьому процесі – спрямовувати і регулювати цю спільну діяльність.

Такий підхід до освіти називають педагогікою співробітництва і розвивального навчання, в основу його покладено ідеї Л.С. Виготського: основним джерелом розвитку дитини є її соціальне оточення; навчання базується на понятті зони найближчого розвитку, під яким розуміється те, що сьогодні дитина може виконати тільки у співпраці, а завтра – вже самостійно, і здійснюється шляхом наслідування [1].

Застосування цього підходу на практиці означає, що зміст навчання має орієнтуватися на зону найближчого розвитку учнів з урахуванням рівня їхнього актуального розвитку, тобто того, що він може зробити самостійно, а навчально-виховний процес має орієнтуватися не лише на засвоєння учнями знань, поданих педагогом, а й на формування в них власної стратегії самоосвіти, самовиховання і саморозвитку.

Саме тому педагогам важливо оволодіти інтерактивними методами і використовувати їх у навчально-виховному процесі, особливо для дітей з ослабленим здоров'ям.

Адже для соматично ослаблених дітей дуже важливим є часта зміна форм роботи, що забезпечує постійну активізацію уваги та підвищення працездатності. Крім того, при роботі в невеликих групах, що характерно для тренінгу, значно знижується рівень тривоги дитини у порівнянні з відповіддю біля дошки перед усім класом. Особливо важливою є довірлива атмосфера взаємопідтримки, яка створюється в ході тренінгу, цінність кожного учасника, важливість його думки.

Висновки. Таким чином, можна підсумувати, що в результаті навчання за вищеписаною програмою педагоги отримують знання щодо психо-фізіологічних та психологічних особливостей соматично ослаблених дітей, спеціальні та соціально-психологічні уміння і навички ефективної взаємодії з ними та надання їм емоційної підтримки, психологічні установки (цінності, ставлення, переконання); мотивацію до ефективної взаємодії з соматично ослабленими дітьми.

Запропонована нами модель психологічної готовності педагогів сприятиме створенню більш ефективної системи підготовки вчителів до роботи з дітьми з

ослабленим здоров'ям та самоусвідомленню педагогами своєї ролі у вирішенні шкільних труднощів соматично ослаблених учнів.

Найбільшу ефективність створеної нами програми підготовки та подальше використання на практиці отриманих педагогами теоретичних знань забезпечується шляхом використання тренінгових технологій.

Використання на практиці отриманих педагогами знань, вмінь, навичок і установок сприятиме у подальшому успішному вирішенню актуальних завдань навчання, виховання та розвитку дітей цієї категорії, підвищенню їх навчальних досягнень, полегшенню соціальної адаптації та реадaptaції після хвороби, адекватному сприйняттю себе і оточуючих, здатності розв'язувати проблеми і керувати стресами.

Література

1. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М. : Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2003. – 1136с.
2. Полосова Л.Б. Феномены педагогического общения, влияющие на продуктивность профессиональной деятельности педагога / Л.Б. Полосова // Педагогический журнал. – 2012. – № 4. – С. 86-96.
3. Психологические особенности ориентации педагогов на личностную модель взаимодействия с детьми / под ред. В.Г. Маралова. – М. : Академический проект : Парадигма, 2005. – 288 с.
4. Психолого-педагогичні аспекти реалізації сучасних методів навчання у вищій школі : навч. посіб. / за ред. М.В. Артюшиної, О.М. Котикової, Г.М. Романової. – К.: КНЕУ, 2007. – 528 с.
5. Семиченко В.А Психологічна структура педагогічної діяльності. Навчальний посібник / А.В. Семиченко, В.С. Заслуженюк. – К. : Видавнично-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 217 с.

References

1. Vygotskij L.S. Psihologija razvitija cheloveka / L.S. Vygotskij. – M. : Izd-vo Smysl; Izd-vo Jeksno, 2003. – 1136s.
2. Polosova L.B. Fenomeny pedagogicheskogo obshhenija, vlijajushhie na produktivnost' professional'noj dejatel'nosti pedagoga / L.B. Polosova // Pedagogicheskij zhurnal. – 2012. – № 4. – S. 86-96.
3. Psihologicheskie osobennosti orientacii pedagogov na lichnostnuju model' vzaimodejstvija s det'mi / pod red. V.G. Maralova. – M. : Akademicheskij proekt : Paradigma, 2005. – 288 s.
4. Psihologo-pedagogichni aspekti realizacii suchasnih metodiv navchannja u vishhij shkoli : navch. posib. / za red. M.V. Artjushinoї, O.M. Kotikovoї, G.M. Romanovoї. – K.: KNEU, 2007. – 528 s.
5. Semichenko V.A Psihologichna struktura pedagogichnoї dijal'nosti. Navchal'nij posibnik / A.V. Semichenko, V.S. Zasluzhenjuk. – K. : Vidavnichno-poligrafichnij centr «Kiїvs'kij universitet», 2001. – 217 s.

Свитич С.А.

Психологические аспекты подготовки педагогов к работе с соматически ослабленными учащимися младшего школьного возраста

Обоснована необходимость психологической подготовки учителей к взаимодействию с различными категориями учащихся. Выделяется группа детей, требующих особого психолого-педагогического подхода: соматически ослабленные дети. Предложена модель психологической готовности педагогов к работе с детьми с ослабленным здоровьем с детальным описанием каждого компонента этой готовности.

Представлена программа подготовки учителей начальных классов к взаимодействию с соматически ослабленными учениками и обоснована необходимость использования интерактивных методов обучения при психологической подготовке педагогов. Источников – 5.

Ключевые слова: *соматически ослабленные дети, психологические особенности, психологическая подготовка учителей.*

Svitich S.A.

Psychological aspects of training teachers to work with medical students weakened primary school age

The necessity of psychological training teachers to work with different categories of pupils is justified. A group of children requiring special psycho-pedagogical approach is identified: somatically weakened children. The model of psychological readiness of teachers who work with children in poor health is presented, with a detailed description of each component of this preparedness.

The training program for primary school teachers to interact with somatically weakened pupils is provided, the necessity of the using of interactive teaching methods in the psychological preparation of teachers is substantiated. Sources – 5.

Key words: *somatically weakened children, psychological characteristics, teachers psychological training.*

Світлич Світлана Анатоліївна - науковий співробітник науково-дослідної лабораторії здоров'язберігаючих освітніх технологій кафедри філософії і культури здоров'я Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Дніпропетровськ

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МОЛОДІ ДО СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ

У статті різнобічно висвітлено проблему готовності молоді до сімейного життя, значущість такої готовності для побудови ефективних шлюбно-сімейних взаємин.

Встановлено, що психологічна готовність до сімейних стосунків – це система соціально-психологічних установок особистості, що визначає емоційно-позитивне ставлення до сімейного способу життя та сімейних цінностей.

Визначено, що психологічними передумовами виникнення психологічної готовності до шлюбу має бути розуміння молодою людиною суті сімейно-шлюбної взаємодії, уявлення про систему обов'язків стосовно майбутнього партнера, бажання бути з коханою людиною, вміння конструктивно вирішувати конфлікти.

Проаналізовано наукові підходи щодо виділення структури психологічної готовності до сімейного життя.

На основі теоретичного аналізу виокремлено основні структурні компоненти психологічної готовності молоді до сімейних стосунків. Серед таких компонентів треба назвати когнітивний, мотиваційний, операційний, емоційний, морально-психологічний, педагогічний, правовий, господарсько-економічний. Джерел – 16.

***Ключові слова:** сімейні стосунки, готовність до створення сім'ї, молодь, компоненти психологічної готовності до сімейних стосунків.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день стан інституту сім'ї в Україні можна охарактеризувати як кризовий. Зростає кількість розлучень, впала народжуваність, втрачена престижність жінки-матері, змінюється уявлення про зміст сімейних ролей, спостерігається незадовільний емоційно-психологічний клімат в родині, поширюються асоціальні відносини в сім'ях.

Особливо хвилюючою є проблема молоді сім'ї, саме вона виявляє сьогодні нездатність будувати ефективні шлюбно-сімейні стосунки.

Багато з цих проблем обумовлені відсутністю знань молодих людей про особливості шлюбних стосунків, закономірності їхнього розвитку, несформованістю умінь і навичок, важливих для побудови конструктивної взаємодії в сім'ї. Окрім цього, в перші роки спільного життя молода сім'я є особливо уразливою ще і тому, що підготовленість до сімейного життя у молодого подружжя не завжди знаходиться на високому рівні. Це позначається на успішності процесу адаптації до нових соціальних статусів чоловіка/дружини, формуванні культури сімейно-шлюбних стосунків, придбанні умінь і навичок подолання важких життєвих і конфліктних ситуацій.

Все це робить особливо актуальними питання підготовки молоді до сімейного життя, формування нової культури сімейно-шлюбних стосунків та відповідальної позиції за створення і збереження сім'ї в молодіжному середовищі.

Таким чином, недостатня готовність молоді до створення сім'ї висуває необхідність цілеспрямованого теоретичного вивчення особливостей прояву психологічної готовності молоді до сімейних стосунків та її структурних компонентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема сімейно-шлюбних відносин завжди привертала увагу вчених, філософів, педагогів, психологів, соціологів.

Дослідженням різних аспектів сімейно-шлюбної взаємодії займалися такі видатні вчені, як Т. В. Андреева, С. І. Голод, В. М. Дружинін, С. В. Ковальов, М. М. Обозов, В. Сатір, В. А. Сисенко, Л. Б. Шнейдер. Психологічні особливості сім'ї та психологія сімейного життя висвітлені в роботах А. І. Волкової, Е. Г. Ейдемільера, В. І. Зацепіна, Я. Л. Коломинського, В. П. Кравця. Чинники, що впливають на задоволеність шлюбом,

розподіл ролей у сім'ї, розглядали такі науковці, як Ю. Є. Альошина, І. В. Гребенніков, Г. І. Оніщенко.

Питання формування особистості сім'янина досліджували у своїх працях І. В. Дубровіна, І. С. Кон, Б. С. Круглов, Л. Н. Гудкович, А. В. Мудрик, Ю. М. Орлов, Е. Д. Мар'ясіс, Л. Н. Тимошенко, В. С. Мухіна.

Проблемою підготовки молоді до сімейного життя, до виконання батьківських обов'язків в різний час займалися: В. М. Бизова, П. П. Блонський, В. В. Бойко, М. В. Вовчик-Блакитна, С. В. Ковальов, Е. Е. Линчевський, Т. І. Прихожан, В. Г. Постовий, Л. Б. Шнейдер та ін.

У психологічній науці не існує загально визнаного погляду на сутність поняття «готовність до створення сім'ї». Так, Е. Еріксон психологічну готовність до подружніх взаємовідносин визначає як соціально-психологічний процес, основу якого становить духовна зрілість людини, що спонукає до пошуку інтимної психологічної близькості, протистояння ізоляції та самотності.

На думку інших учених (С. В. Ковальова, Л. Б. Шнейдера та ін.), вона формується з того часу, коли людина повністю усвідомлює свою готовність до комунікації, моральних, етичних, емоційних та інтимних стосунків, а також до продовження роду. Серед основних видів психологічної готовності до подружніх взаємовідносин розглядають комунікативну, емоційно-інтимну, морально-етичну, характер виявлення яких може змінюватися з набуттям життєвого досвіду, віком та специфікою гендерних стереотипів.

У дослідженні С. В. Жолудевої під психологічною готовністю до шлюбу розуміється динамічне психологічне утворення, що включає ціннісні орієнтації, мотивацію до створення сім'ї, уявлення про подружню ієрархію, подружні установки та очікування, уявлення про сімейні стосунки.

Узагальнюючи думки інших фахівців, таких як Л. А. Коростильова, Л. М. Пайкова, О. М. Сізанов, Б. Ю. Шапіро, І. А. Трухін, можна вважати, що психологічна готовність до шлюбу і сім'ї будується на основі розуміння людиною суспільної значущості своїх дій, відповідальності за них і певних зобов'язань стосовно своєї родини.

Психологічна готовність до шлюбу – це динамічне утворення, яке залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх чинників і становить складний синтез взаємопов'язаних та взаємообумовлених компонентів.

Чинники, що впливають на формування готовності до сімейного життя, розглянуті І. А. Арабовим, І. В. Гребенніковим, І. В. Дубровіною, С. В. Ковальовим, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих, Т. І. Юферевою та ін.

Проблема впливу соціально-психологічних чинників (сім'я, школа, соціальне оточення, засоби масової інформації) на розвиток і формування готовності до одруження була об'єктом уваги Л. П. Буєвої, К. Вітека, О. І. Іванової, С. П. Іщенко, О. С. Кочеряна, А. С. Красовського, М. М. Обозова, Т. М. Титаренко та ін.

Структурні компоненти психологічної готовності до подружніх взаємовідносин та їхні провідні детермінанти розглядалися багатьма дослідниками, серед яких О. Ф. Бондаренко, Т. В. Буленко, В. Г. Захарченко, О. Б. Кізь, Г. А. Кошонько, Ф. Я. Кочкарова, Т. О. Ларіна, А. М. Сізанов.

Мета статті – проаналізувати існуючі підходи науковців до виділення структурних компонентів психологічної готовності молоді до сімейних стосунків.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Психологічна готовність молоді до шлюбу належить до чинників, що визначають стабільність молодих сімей. Це система соціально-психологічних установок особистості, що визначає емоційно-позитивне ставлення до сімейного способу життя та сімейних цінностей і включає цілий комплекс аспектів:

1. Формування певного морального комплексу – готовність особистості прийняти на себе нову систему обов'язків стосовно свого шлюбного партнера, майбутніх дітей.
2. Підготовленість до міжособистісного спілкування та співпраці.

3. Здатність до самовідданості стосовно партнера.
4. Наявність якостей, пов'язаних з проникненням у внутрішній світ людини – емпатійний комплекс.
5. Висока естетична культура почуттів і поведінки особистості.
6. Вміння вирішувати конфлікти конструктивним способом, здатність до саморегуляції власної психіки та поведінки.

Психологічними передумовами виникнення психологічної готовності до шлюбу має бути розуміння молодою людиною суті сімейно-шлюбної взаємодії та умов сімейного благополуччя, усвідомлення своєї відповідальності за створення сім'ї та за виконання своїх обов'язків, бажання бути з коханою людиною та турбуватися про неї, знання стратегій поведінки та способів дій у процесі сімейно-шлюбної взаємодії.

На думку Е. Г. Ейдеміллера, для успішних шлюбно-сімейних відносин необхідно наявність таких ознак: повага один до одного, терпимість, чесність, схожість інтересів і цінностей [15, с. 32].

Згідно з поглядами І. В. Дубровіної, підготовка молоді до створення сім'ї полягає насамперед у підвищенні її морального рівня. У зв'язку з цим цілком закономірним виглядає орієнтація у формуванні особистості сім'янина на саму суть морального виховання підростаючої людини – на почуття її любові до оточуючих [9, с. 41]. Не випадково ще А. С. Макаренко писав про те, що якщо людина не навчилася ще з дитинства любити батьків, братів, сестер, якщо в її характері вихована егоїстична спрямованість, дуже важко розраховувати, що вона здатна глибоко полюбити свого обранця.

Для більш повного визначення психологічної готовності до шлюбу слід звернути увагу на її структурні компоненти. Психологічна готовність молодої людини до сімейного життя – це єдність багатьох компонентів, формування і розвиток яких забезпечує успішне виконання шлюбно-сімейних функцій.

С. О. Анісютіна у своїй дисертаційній роботі пропонує таку структуру готовності до сімейного життя:

- когнітивна готовність – знання правових основ сімейних стосунків; соціальних і моральних норм взаємовідносин статей;
- мотиваційна готовність – бажання мати сім'ю та дітей, готовність брати на себе відповідальність за себе і членів своєї сім'ї;
- емоційна готовність – емоційно-позитивний досвід міжособистісної взаємодії, відчуття підготовленості до вирішення основних життєвих завдань;
- комунікативна готовність – вміння продуктивно спілкуватися, конструктивно розв'язувати проблеми, що виникають при взаємодії, емпатійність і толерантність;
- діяльнісна готовність – сформовані навички асертивної поведінки, продуктивні копінг-стратегії, ефективна поведінка в конфлікті [2, с. 85].

Згідно з поглядами А. Т. Суворової, готовність молоді до сімейних стосунків включає такі складові, як: морально-психологічна готовність (відчуття відповідальності за сім'ю, повага до партнера, чуйність і тактовність у спілкуванні з ним, терпимість, уміння регулювати складні конфліктні ситуації), економічна та господарська підготовленість (наявність певних умінь і навичок раціонально використовувати сімейний бюджет, уміння контролювати прибутки та витрати сім'ї; створення домашнього затишку); сексуальна вихованість (знання про інтимну сферу життя людини, наявність таких якостей, як скромність, вірність, намагання оберігати здоров'я, честь та гідність коханої людини); готовність до виховання дітей (педагогічні знання, уміння та навички догляду за дитиною, усвідомлення необхідності забезпечення фізичного, розумового і морального здоров'я молодшого покоління сім'ї); правові знання (ознайомленість з правами та обов'язками подружжя, батьків, дітей, з правовими нормами, що регулюють стосунки в сім'ї).

Відомий фахівець у сфері підготовки молоді до шлюбу І. Ю. Зудініна стверджує, що готовність до створення сім'ї включає когнітивний, мотиваційний, операційний, поведінковий та емоційний компоненти.

Мотиваційний компонент готовності до сімейного життя дозволяє визначити провідні мотиви у виборі шлюбного партнера як життєвої цінності та стимулу поведінки.

Когнітивний компонент включає систему знань про призначення шлюбу, його ролі в суспільстві та в житті кожної окремої особистості; про особливості шлюбних відносин; уявлення про систему обов'язків стосовно майбутнього партнера та виконання сімейних функцій, про особливості взаємовідносин з партнером.

Операційний компонент готовності відображає систему практичних умінь і дій, пов'язаних зі спілкуванням і взаємодією з урахуванням гендерних відмінностей.

Емоційний компонент – наявність емпатійних здатностей, що виражаються в усвідомленні значущості іншої людини, в «активному співчутті» (розумінні психологічного стану людини, готовності допомогти).

Поведінковий компонент – особливості поведінки особистості в конфліктних ситуаціях [10, с. 16].

Як зазначає І. В. Гребенніков, структуру готовності до шлюбу становлять такі елементи, як загальносоціальна готовність (включає розуміння та прийняття молоддю політики держави у сфері шлюбно-сімейних стосунків); етична готовність (передбачає наявність у молодих людей таких якостей, як поважне ставлення до батьків, чесність, вірність, доброта, поступливість, відповідальність; усвідомлення моральних основ шлюбно-сімейних стосунків; почуття обов'язку перед родиною, культура інтимних відносин); психологічна готовність (включає психологічні основи шлюбу та сімейного життя, механізми спілкування, процес розвитку почуттів, необхідних для сімейного життя); педагогічна готовність (означає сформованість уявлень про специфіку виховних функцій батька та матері, володіння конкретними знаннями закономірностей розвитку дітей, навички догляду за немовлям); правова готовність (передбачає ознайомленість молоді з правами та обов'язками в сфері шлюбу та сім'ї, обов'язками подружжя одного перед одним, перед дітьми, перед суспільством); фізіолого-гігієнічний компонент (базується на знанні фізіологічних особливостей чоловічого та жіночого організмів, основ особистої гігієни); естетичний компонент (передбачає ставлення молоді до сімейного життя як до самостійної естетичної цінності); господарсько-економічна готовність (передбачає вміння вести домашнє господарство, культура побуту) [6, с. 132].

Узагальнюючи вищевикладене, можна виділити основні структурні компоненти психологічної готовності молоді до сімейних стосунків:

– когнітивний (наявність знань про призначення шлюбу, його ролі в житті людини; про особливості шлюбно-сімейних стосунків; уявлення про систему обов'язків стосовно майбутнього партнера та виконання сімейних функцій);

– мотиваційний (наявність у молоді людини прагнення створити сім'ю, мати дітей, упевненість в остаточності свого вибору);

– операційний або комунікативний (відображає систему практичних умінь і навичок, необхідних для продуктивної міжособистісної взаємодії з представниками протилежної статі, вміння конструктивно вирішувати конфлікти);

– емоційний (наявність емпатійних здатностей, що виражаються в уявленні та розумінні психологічного стану іншого, співчутті йому та готовності допомогти);

– морально-психологічний (передбачає наявність у молодих людей таких якостей, як відповідальність, чесність, вірність, поступливість, поважне ставлення до партнера, чуйність і тактовність у спілкуванні з ним, вміння регулювати складні конфліктні ситуації, процес розвитку почуттів, необхідних для сімейного життя);

– педагогічний (наявність певних умінь та навичок догляду за немовлям, готовність до виховання дітей, володіння конкретними знаннями закономірностей розвитку дітей);

– правовий (включає знання основ законодавства про шлюб та сім'ю, ознайомленість з правами та обов'язками подружжя);

– господарсько-економічний (передбачає володіння знаннями про раціональне використання сімейного бюджету, вміння вести домашнє господарство, культура побуту).

Висновки. Таким чином, проблема психологічної готовності молоді до створення сім'ї є дуже актуальною сьогодні у зв'язку з великою кількістю труднощів, що виникають в молодих сім'ях. Від рівня готовності молоді до її створення значною мірою залежить стабільність молодої сім'ї, гарантії тривалості і надійності шлюбу.

Готовність молодої людини до сімейних стосунків – це єдність багатьох компонентів, формування і розвиток яких забезпечує успішне виконання шлюбно-сімейних функцій. Серед таких компонентів треба назвати когнітивний, мотиваційний, операційний, емоційний, морально-психологічний, педагогічний, правовий, господарсько-економічний.

Перспективою подальших наукових пошуків є розкриття провідних чинників, що обумовлюють психологічну готовність молоді до сімейних стосунків.

Література

1. Андреева Т. В. Семейная психология : учеб. пособ. / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
2. Анисютина С. А. Педагогическое сопровождение формирования готовности подростков к семейной жизни: дис. кандидата педагогических наук: 13.00.01 / С. А. Анисютина; – Ярославль, 2011. – 169 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
4. Вовчик-Блакитна М. В. Сімейне виховання: юнацтво / М. В. Вовчик-Блакитна. – К. : Рад. шк., 1982. – 144 с.
5. Волкова А. Н. На пороге семьи / А. Н. Волкова. – М. : Мысль, 1989. – 89 с.
6. Гребенников И. В. Основы семейной жизни / И. В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1991. – 158 с.
7. Голод С. И. Состояние и перспективы развития семьи / С. И. Голод, А. А. Клецин. – СПб : ТК «Петрополис», 1994. – 42 с.
8. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 208 с.
9. Дубровина И. В. О некоторых психологических аспектах подготовки молодежи к семейной жизни / И. В. Дубровина // Психолого-педагогические потребности проблемы воспитания детей в семье и подготовки молодежи к семейной жизни. М. : Мысль, 1980. – 138 с.
10. Зудилина И. Ю. Формирование психологической готовности студентов к брачным отношениям : автореф. дис. кандидата психологических наук : 19.00.07 / И. Ю. Зудилина. – Самара, 2008. – 25 с.
11. Кляпець О. Я. Психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу : дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / О. Я. Кляпець ; Ін-т соціальної та політичної психології АПН України. – К., 2004. – 178 с.
12. Ковалев С. В. Психология современной семьи: информ.-метод. материалы по курсу этика и психология семейной жизни / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
13. Сизанов А. Н. Подготовка подростков к семейной жизни / А. Н. Сизанов. – 2-е изд. – Мн., 1989. – 110 с.
14. Сысенко В. А. Устойчивость брака: проблемы, факторы, условия / В. А. Сысенко. – М. : Финансы и статистика, 1981. – 199 с.
15. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий ; гл. ред. В. Усманов. – Изд. 2-е, расшир., дополн. – СПб. : Питер, 1999. – 656 с.

16. Шнейдер Л. Б. Семейная психология : учеб. пособ. для вузов / Л. Б. Шнейдер. – Изд. 3-е. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2007. – 736 с.

References

1. Andreeva T. V. Semejnaja psihologija : ucheb. posob. / T. V. Andreeva. – ěSPb. : Rech', 2004. – 244 s.
2. Anisjutina S. A. Pedagogicheskoe soprovozhdenie formirovanija gotovnosti podrostkov k semejnoj zhizni: dis. kandidata pedagogicheskikh nauk: 13.00.01 / S. A. Anisjutina; – Jaroslavl', 2011. – 169 s.
3. Beh I. D. Vihovannja osobistosti / I. D. Beh. – K. : Libid', 2003. – 280 s.
4. Vovchik-Blakitna M. V. Simejne vihovannja: junactvo / M. V. Vovchik-Blakitna. – K. : Rad. shk., 1982. – 144 s.
5. Volkova A. N. Na poroge sem'i / A. N. Volkova. – M. : Mysl', 1989. – 89 s.
6. Grebennikov I. V. Osnovy semejnoj zhizni / I. V. Grebennikov. – M. : Prosveshhenie, 1991. – 158 s.
7. Golod S. I. Sostojanie i perspektivy razvitija sem'i / S. I. Golod, A. A. Klecin. – SPb : TK «Petropolis», 1994. – 42 s.
8. Druzhinin V. N. Psihologija sem'i / V. N. Druzhinin. – Ekaterinburg : Delovaja kniga, 2000. – 208 s.
9. Dubrovina I. V. O nekotoryh psihologicheskikh aspektah podgotovki molodezhi k semejnoj zhizni / I. V. Dubrovina // Psihologo-pedagogicheskie neobhodimosti problemy vospitanija detej v sem'e i podgotovki molodezhi k semejnoj zhizni. M. : Mysl', 1980. – S. 3 – 23.
10. Zudilina I. Ju. Formirovanie psihologicheskoy gotovnosti studentov k brachnym otnoshenijam : avtoref. dis. kandidata psihologicheskikh nauk : 19.00.07 / I. Ju. Zudilina. – Samara, 2008. – 25 s.
11. Kljavec' O. Ja. Psihologichni chinniki viboru molodoju ljudinoju civil'nogo shljubu : dis. kand. psihol. nauk : 19.00.05 / O. Ja. Kljavec' ; In-t social'noi ta politichnoi psihologii APN Ukraïni. – K., 2004. – 178 s.
12. Kovalev S. V. Psihologija sovremennoj sem'i: inform.-metod. materialy po kursu jetika i psihologija semejnoj zhizni / S. V. Kovalev. – M. : Prosveshhenie, 1988. – 208 s.
13. Sizanov A. N. Podgotovka podrostkov k semejnoj zhizni / A. N. Sizanov. – 2-e izd. – Mn., 1989. – 110 s.
14. Sysenko V. A. Ustojchivost' braka: problemy, faktory, uslovija / V. A. Sysenko. – M. : Finansy i statistika, 1981. – 199 s.
15. Jejdemiller Je. G. Psihologija i psihoterapija sem'i / Je. G. Jejdemiller, V. V. Justickis ; gl. red. V. Usmanov. – Izd. 2-e, rasshir., dopoln. – SPb. : Piter, 1999. – 656 s.
16. Shnejder L. B. Semejnaja psihologija : ucheb. posob. dlja vuzov / L. B. Shnejder. – Izd. 3-e. – M. : Akademicheskij proekt ; Ekaterinburg : Delovaja kniga, 2007. – 736 s.

Сидоренко А. В.

Структурные компоненты психологической готовности молодежи к семейным отношениям

В статье разносторонне освещена проблема готовности молодежи к семейной жизни, значимость такой готовности для построения эффективных брачно-семейных отношений.

Установлено, что психологическая готовность к семейным отношениям – это система социально-психологических установок личности, определяющая эмоционально-положительное отношение к семейному образу жизни и семейных ценностей.

Определено, что психологическими предпосылками возникновения психологической готовности к браку должно быть понимание молодым человеком сути семейно-брачного взаимодействия, представление о системе обязанностей по отношению к будущему партнеру, желание быть с любимым человеком, умение конструктивно разрешать конфликты.

Проанализированы научные подходы относительно выделения структуры психологической готовности к семейной жизни.

На основе теоретического анализа выделены основные структурные компоненты психологической готовности молодежи к семейным отношениям. Среди таких компонентов надо назвать когнитивный, мотивационный, операционный, эмоциональный, морально-психологический, педагогический, правовой, хозяйственно-экономический. Источников – 16.

Ключевые слова: *семейные отношения, готовность к созданию семьи, молодежь, компоненты психологической готовности к семейным отношениям.*

Sidorenko A.

Structural components of psychological readiness of youth to family relations

The article discusses the problem of readiness of young people for the family life, the importance of such a readiness to building effective family relationships.

Found that psychological readiness to family relations – is a system of social and individual attitudes that defines emotionally positive attitude to the family way of life and family values.

Determined that the psychological conditions of psychological readiness for marriage should be understanding young man essence of conjugal interaction, the idea of a system of duties in relation to the future partner, the desire to be with a loved one, the ability to resolve conflicts constructively.

Analyzing the scientific approaches to the components of psychological readiness for family life.

Based on the theoretical analysis highlights the major structural components of the psychological readiness of youth to family relations. Among these components should be called cognitive, motivational, operational, emotional, moral, psychological, legal, economical. Sources - 16.

Key words: *family relationships, a readiness to create a family, youth, the components of psychological readiness to family relations.*

Сидоренко Анастасія Вадимівна - аспірант кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Викладено схеми та результати формувального експерименту дослідження гендерних стереотипів студентів гуманітарних спеціальностей. Досліджено особистісні гендерні характеристики студентів та диференціація їх стереотипів. Зроблено співставлення показників до та після участі студентів у комплексній програмі експерименту. Доведено її ефективність. Джерел – 10.

Ключові слова: адаптація, гендерні стереотипи, маскуліність, соціалізація, фемінність.

Постановка проблеми. Важливим етапом соціалізації молодого покоління є період навчання у вищому навчальному закладі. Саме етап інтеріоризації цінностей, норм і стандартів суспільства в особистості в цей період відбувається під великим виховним впливом родини, педагогів та навчального закладу як соціального інституту [5]. Як результат формується особистість із певними соціально-значущими якостями. У зв'язку з цим навчальний заклад має розглядатися не тільки як ретранслятор знань, але й як інтегратор молодого покоління до суспільства [8]. Протягом усього життя людина інтеріоризує соціальну практику й реалізує власну сутність, активно перетворюючи й відтворюючи соціальний досвід у громадській діяльності та спілкуванні [1]. При цьому відбуваються самовдосконалення особистості, адаптація до умов, що постійно змінюються, корекція лінії поведінки, розуміння нормативної варіативності, тобто соціалізація [9]. Слід підкреслити, що соціалізація молодої людини в суспільстві ускладнена тим, що суспільні відносини нестабільні, вони перебувають у процесі трансформації [7]. Особливо актуальні в останні десятиліття зміни, що зачіпають соціально обумовлені стосунки між чоловіком і жінкою, тобто гендерні, тому що в сучасному суспільстві зміни, що охопили всі сфери соціального життя, безумовно, переорієнтували й соціальні стереотипи гендерної поведінки [2].

Світове співтовариство переживає складні процеси глобалізації, трансформації економічних, соціально-політичних, духовно-етичних, моральних відносин. Тому дослідження гендерних проблем та впровадження гендерних освітніх курсів для неспеціалістів у цій галузі відіграє суттєву роль у вирішенні цього завдання [3; 10]. Гендерна освіта набуває все більшої популярності, носить просвітницький характер та орієнтується на труднощі, з якими можуть стикнутися студенти. Основні завдання гендерної освіти полягають у поясненні природи стереотипів, ілюстрації їхньої історичної мінливості та соціальної обумовленості [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях зарубіжних і вітчизняних учених була доведена значущість впливу гендерних стереотипів на процес соціалізації індивіда (І. Жеребкіна, І. Кльоцина, І. Кон, І. Найдовська, О. Рябов, Р. Хоф, К. Хорні та ін.).

Проте розгляд впливу гендерних стереотипів на процес соціалізації студентів взагалі та гуманітарних спеціальностей почасти ще не достатньо представлений у психолого-емпіричному вимірі. Нестача таких досліджень позначається на успішності соціалізації особистості майбутнього фахівця-гуманітарія, його ефективній адаптації та інтеграції до життєдіяльності в суспільстві й виконанні своїх професійних обов'язків.

Метою статті є викладення результатів формувального експерименту дослідження гендерних стереотипів студентів гуманітарних спеціальностей.

Викладення основного матеріалу і результатів дослідження. Дати зрозумілу картину психологічного стану людини допомагає психологічне тестування за певними методиками. Оскільки конкретних методик тестування поведінки людини під впливом

гендерних стереотипів і особливостей їхньої соціалізації немає, у констатувальному експерименті використані методики, які дають достатньо ґрунтовну картину змін психологічного стану людини в процесі соціалізації.

Визначальна роль в оцінці ефективності процесу соціалізації студентів належить психологічним критеріям. З великої кількості особистісних характеристик обрано найбільш впливові: адаптивність, прийняття інших, інтернальність, самоприйняття, емоційний комфорт, прагнення до домінування, ініціативність, стосунки, а також стереотипи маскуліності і фемінності.

Для оцінки ефективності адаптації як системного процесу постає також проблема критеріїв при розробці програми психологічної діагностики, профілактики й корекції адаптаційних розладів. З метою найбільш повного аналізу цієї проблеми необхідно відзначити, що провідним у структурі адаптації є психологічний аспект, який опосередковує характер і особливості перебігу адаптації на інших рівнях; визначальна роль в оцінці ефективності адаптації належить саме психологічним критеріям.

Ефективність процесу соціалізації особистості визначається інтегральним критерієм соціальної компетентності особистості, що складається з соціальної адаптованості, соціальної автономізації та соціальної активності.

На основі виокремлених критеріїв сформовано діагностичний комплекс. Для практичного вивчення психологічного стану студентів обрано методики:

дослідження маскуліності-фемінності особистості (методика С. Бем); п'ятифакторний особистісний опитувальник Р. МакКрає – П. Коста («Велика п'ятірка»); шкала загальної самоефективності Р. Шварцера, М. Єрусалема, В. Ромека; діагностика соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс, Р. Даймонд) в адаптації О. Осницького (СПА); тест-опитувальник для виміру мотиву афіліації А. Мехрабіана (адаптація М. Магомед-Емінова); тест стратегій поведінки в конфлікті К. Томаса; анкета «Дослідження відносин у групі (ініціативність і стосунки)» (авторська розробка).

Пілотажний етап експериментального дослідження здійснювався у 2008-2009 роках. За обраними методиками було досліджено 152 студенти I-II курсів гуманітарних спеціальностей (філософія, психологія, релігієзнавство) Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ) та Луганського національного університету імені Тараса Шевченка за схемою, наведеною на рис. 1.

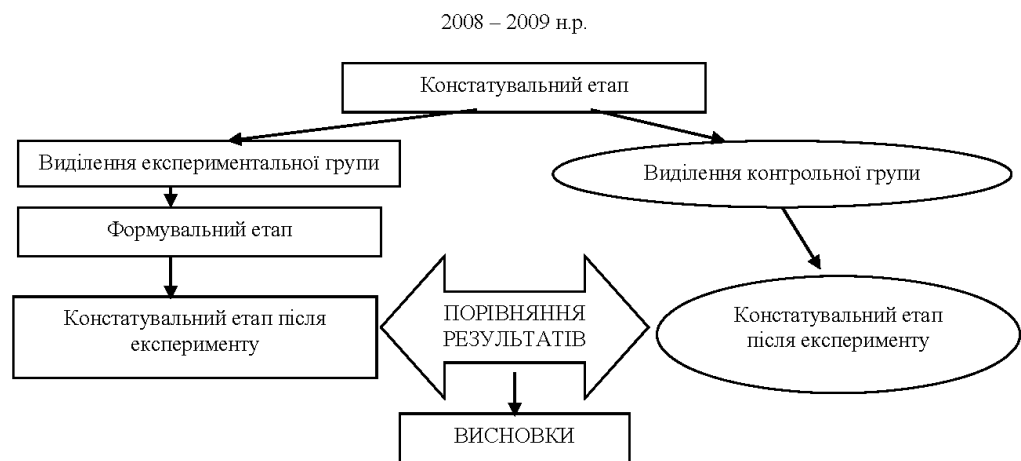

Рис. 1. Поетапна схема організації пілотажного дослідження

Після проведення констатувальних пілотажних студій було відібрано експериментальну та контрольну групи з юнаків і дівчат, що мали певні ознаки гендерних стереотипів, з якими було апробовано формувальні заходи, організовані за схемою, наведеною на рис. 2, та зроблено оцінку їхньої ефективності.

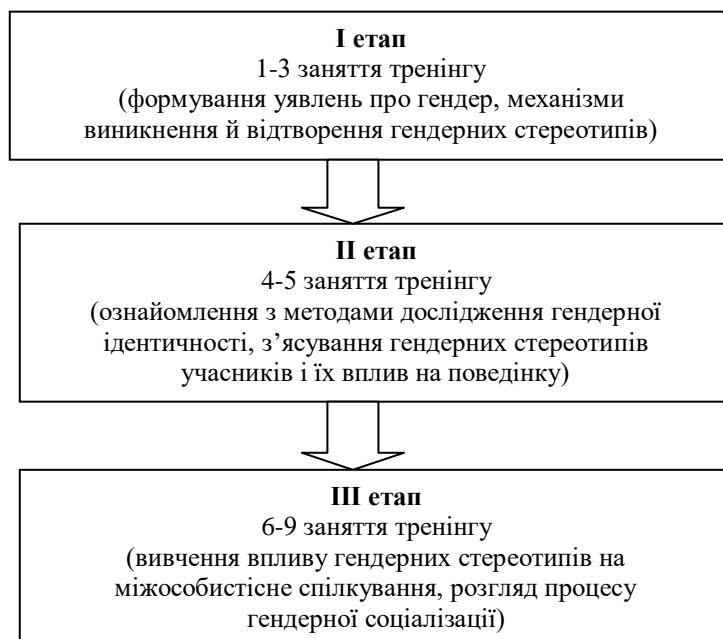

Рис. 2. Схема організації формувальних заходів пілотажного дослідження

За підсумками проведеної пілотажної роботи зафіксовано позитивні зрушення досліджуваних параметрів, однак їхній рівень, окрім прийняття себе та інших, не був статистично значущим. Зокрема, стереотипи маскулінності та фемінності показали тенденції до зниження, і тільки стереотип маскулінності мав відносно значущий приріст. Адаптивність незначно підвищилася, якість стосунків у групі показала лише тенденцію до підвищення, проте жоден із показників, окрім адаптивності, не виявив статистично значущого приросту [6; 10].

У контрольній групі будь-яких змін фактично не відбулося. Однак завдяки спостереженню за учасниками тренінгових груп найбільші зміни було зафіксовано у студентів, що мали візуально виражені ознаки гендерних стереотипів.

Вищевикладене дало підстави для висновку про те, що подальші дослідження необхідно проводити з урахуванням сили прояву гендерних стереотипів за методикою, яка б показувала не лише наявність, а й силу прояву ознак стереотипу. З іншого боку, анкетування і співбесіди пілотажного дослідження довели необхідність індивідуальних консультативних заходів для їхніх учасників. У багатьох випадках респондентами висловлювалось бажання отримати відповіді на запитання, поставлені анонімно, що визначило необхідність додавання до формувальних заходів консультативних форм роботи і відомої з педагогіки вищої школи лекції у формі прес-конференції як засобу для надання відповідей на анонімні запитання. Зазначене визначило зміни у схемі організації формувального експерименту (див. рис. 3).

За підсумками пілотажного дослідження зроблено також розширення чутливості шкали дослідження гендерних стереотипів за методикою С. Бем (замість шкали М-0-Ф

обрано М 3-2-1-0-1-2-3 Ф), а формувальні заходи доповнені анонімним консультуванням і заключною лекцією-прес-конференцією.

Основне дослідження проводилося впродовж 2009-2011 рр. серед студентів I-II курсів гуманітарних спеціальностей (філософія, психологія, релігієзнавство) Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ) та Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Загальна кількість респондентів – 300 осіб віком від 17 до 19 років, з яких 46% юнаків і 54% дівчат.

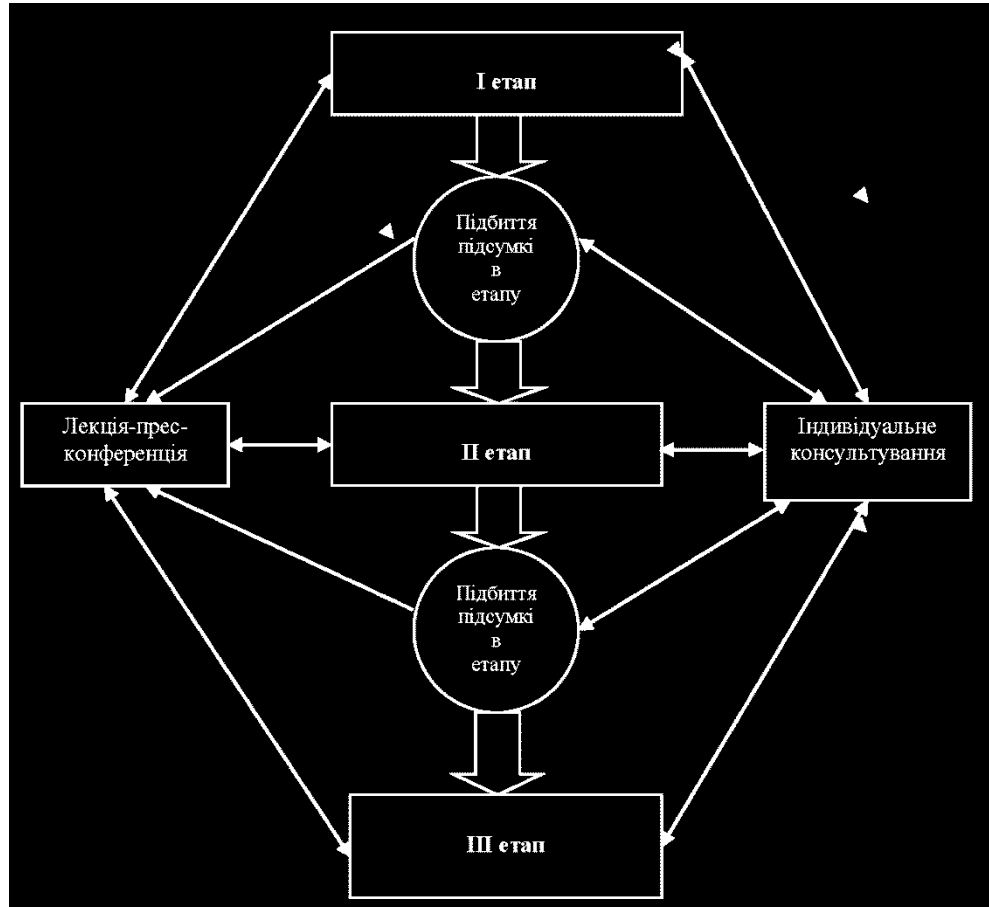
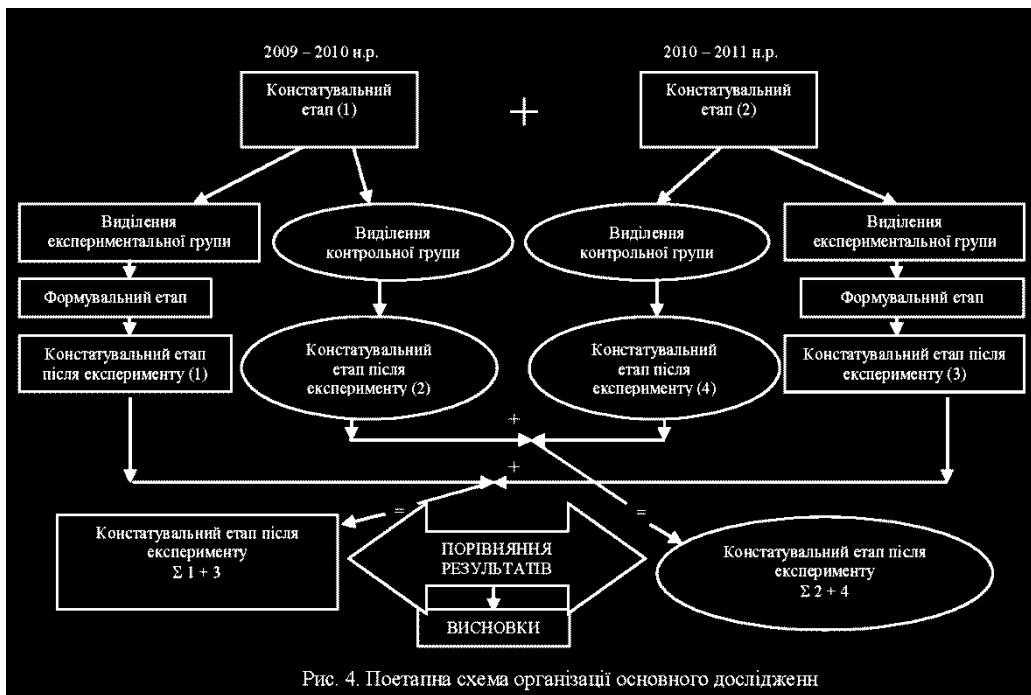

Рис. 3. Схема організації формувальних заходів дослідження

Для проведення формувального експерименту, поетапна схема якого надана на рис. 4, було обрано 36 досліджуваних різної статі, у яких ступінь вираженості гендерної ідентичності та гендерних стереотипів виявився значним, та розподілено на контрольну й експериментальну групи.

У контрольній групі співвідношення юнаків і дівчат, показники та сила прояву в них гендерних стереотипів відповідали характеристикам експериментальної групи, а процес соціалізації її членів не мав додаткових, відносно природних, пов'язаних із умовами вищого навчального закладу, впливів. Порівняння вибірок відбувалося за допомогою непараметричного парного критерію Вілкоксона.

Порівняння показників контрольної та експериментальної груп юнаків і дівчат до експерименту див. табл. 1 і 2.

Т а б л и ц я 1

Порівняння результатів контрольної та експериментальної груп юнаків до експерименту

Особистісні характеристики	М		р
	контрольна група	експериментальна група	
Адаптивність	54,8	53,5	>0,1
Прийняття інших	52,9	51,6	>0,1
Інтернальність	58,4	57,0	>0,1
Самоприйняття	67,3	68,0	>0,1
Емоційний комфорт	50,3	50,8	>0,1
Прагнення до домінування	48,0	48,2	>0,1
Ініціативність	45,0	46,9	>0,1
Стосунки	45,4	46,4	>0,1
Стереотип маскуліності	48,1	49,1	>0,1
Стереотип фемінності	50,5	49,0	>0,1

Примітка. М – середній арифметичний показник; р – значущість критерію.

Як видно з таблиць 1 та 2 порівняння контрольної та експериментальної груп юнаків і дівчат до експерименту доводить, що обидві групи знаходяться в однакових умовах та мають дуже схожі психологічні показники. Це обумовлено тим, що параметри груп формувалися нами цілеспрямовано, що має підвищити вірогідність отриманих результатів.

Повторне тестування випробовуваних експериментальної та контрольної груп із метою перевірки стану їхньої адаптованості було здійснено після впровадження комплексної програми, спрямованої на оптимізацію процесу соціалізації студентів. Порівняння результатів до й після експерименту в контрольних групах юнаків наведено в табл. 3, в контрольних групах дівчат – в табл. 4.

Порівняння результатів контрольної та експериментальної груп дівчат до експерименту

Особистісні характеристики	М		р
	контрольна група	експериментальна група	
Адаптивність	56,0	55,2	>0,1
Прийняття інших	55,2	57,8	>0,1
Інтернальність	54,0	55,7	>0,1
Самоприйняття	69,1	69,4	>0,1
Емоційний комфорт	53,6	52,5	>0,1
Прагнення до домінування	46,4	48,4	>0,1
Ініціативність	47,1	47,8	>0,1
Стосунки	50,5	49,0	>0,1
Стереотип маскуліності	50,6	49,3	>0,1
Стереотип фемінності	50,3	49,8	>0,1

Примітка. М – середній арифметичний показник; р – значущість критерію.

Порівняння результатів контрольної вибірки юнаків до й після експерименту

Особистісні характеристики	М		р
	до експерименту	після експерименту	
Адаптивність	54,8	54,3	>0,1
Прийняття інших	52,9	53,9	>0,1
Інтернальність	58,4	58,7	>0,1
Самоприйняття	67,3	67,6	>0,1
Емоційний комфорт	50,3	49,8	>0,1
Прагнення до домінування	48,0	46,3	>0,1
Ініціативність	45,0	46,2	>0,1
Стосунки	45,4	45,0	>0,1
Стереотип маскуліності	48,1	47,8	>0,1
Стереотип фемінності	50,5	49,5	>0,1

Примітка. М – середній арифметичний показник; р - значущість критерію.

Порівняння результатів контрольної вибірки дівчат до й після експерименту

Особистісні характеристики	М		р
	до експерименту	після експерименту	
Адаптивність	56,0	56,6	>0,1
Прийняття інших	55,2	56,4	>0,1
Інтернальність	54,0	54,3	>0,1
Самоприйняття	69,1	68,7	>0,1
Емоційний комфорт	53,6	53,1	>0,1
Прагнення до домінування	46,4	48,1	>0,1
Ініціативність	47,1	45,9	>0,1
Стосунки	50,5	50,0	>0,1
Стереотип маскуліності	50,6	50,3	>0,1
Стереотип фемінності	50,3	51,3	>0,1

Примітка. М – середній арифметичний показник; р - значущість критерію.

Співставлення даних табл. 3 і 4 показало, що за час експерименту значущих змін в контрольних вибірках як у юнаків, так і у дівчат не наступило.

Порівняння експериментальної вибірки юнаків до та після формувального впливу наведено у табл. 5.

Т а б л и ц я 5

Порівняння результатів експериментальної вибірки юнаків до та після формувального експерименту

Особистісні характеристики	М		%	р
	до експ.	після експ.		
Адаптивність	53,5	66,8	24,8	<0,01
Прийняття інших	51,6	72,2	39,9	<0,001
Інтернальність	57,0	58,7	1,7	>0,1
Самоприйняття	68,0	74,8	10,0	<0,05
Емоційний комфорт	50,8	66,0	29,9	<0,001
Прагнення до домінування	48,2	47,3	-1,8	>0,1
Ініціативність	46,9	47,8	1,9	>0,1
Стосунки	46,4	60,3	29,9	<0,01
Стереотип маскуліності	49,1	51,5	4,8	>0,1
Стереотип фемінності	49,0	48,0	-2,0	>0,1

Примітка. М - середній арифметичний показник; р - значущість критерію.

Як видно з табл. 5, більшість характеристик соціально-психологічної адаптації юнаків підвищилася. Так, адаптивність покращилася до М = 66,8 (р < 0,01); прийняття інших – до М = 72,2 (р < 0,001); самоприйняття до М = 74,8 (р < 0,05); емоційний комфорт до М = 66,0 (р < 0,001). Ці зміни проілюстровано на графіку (див. рис. 4, а).

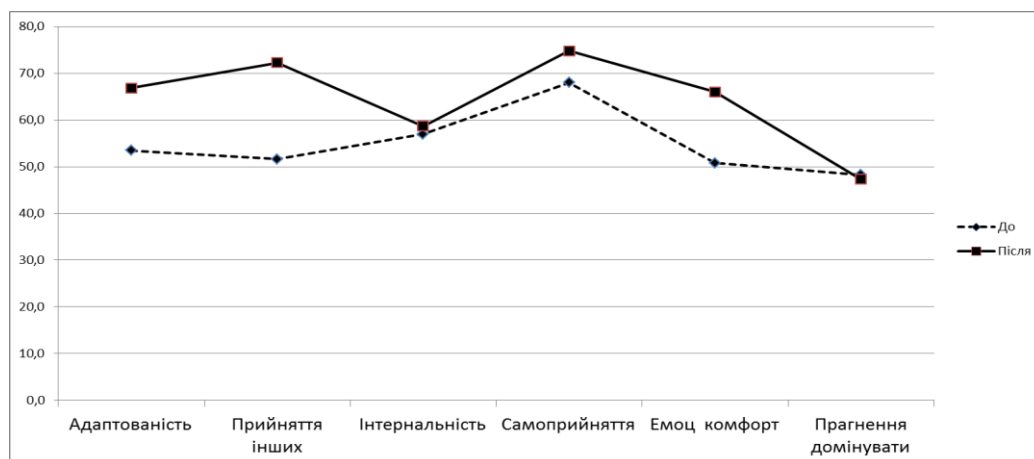

Рис. 4,а. Порівняння результатів експериментальної вибірки до й після експерименту (юнаки)

Такий показник, як стосунки в навчальній групі, теж покращився до М = 60,30 (р < 0,01), що показано на гістограмі рис. 5.

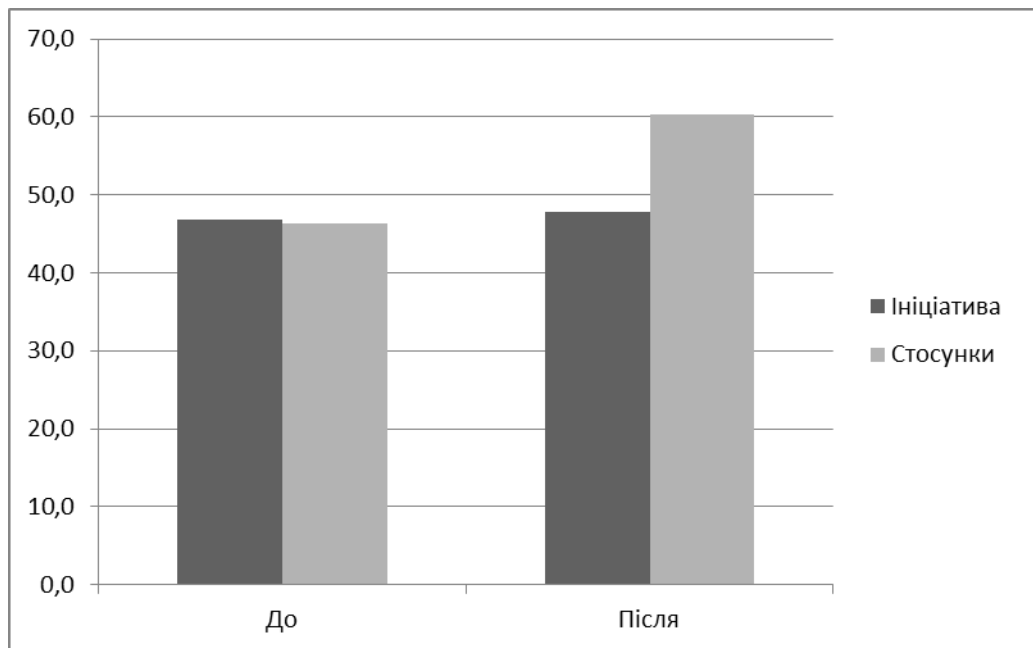

Рис. 5. Гістограма показників ініціативності й стосунків в експериментальній групі до й після експерименту (юнаки)

У чоловіків після експерименту підвищився стереотип маскулінності $M = 51,5$ ($p > 0,1$) і зменшився стереотип фемінності $M = 48$ ($p > 0,1$) (див. рис. 6), що свідчить про ефективність проведення корекційної роботи.

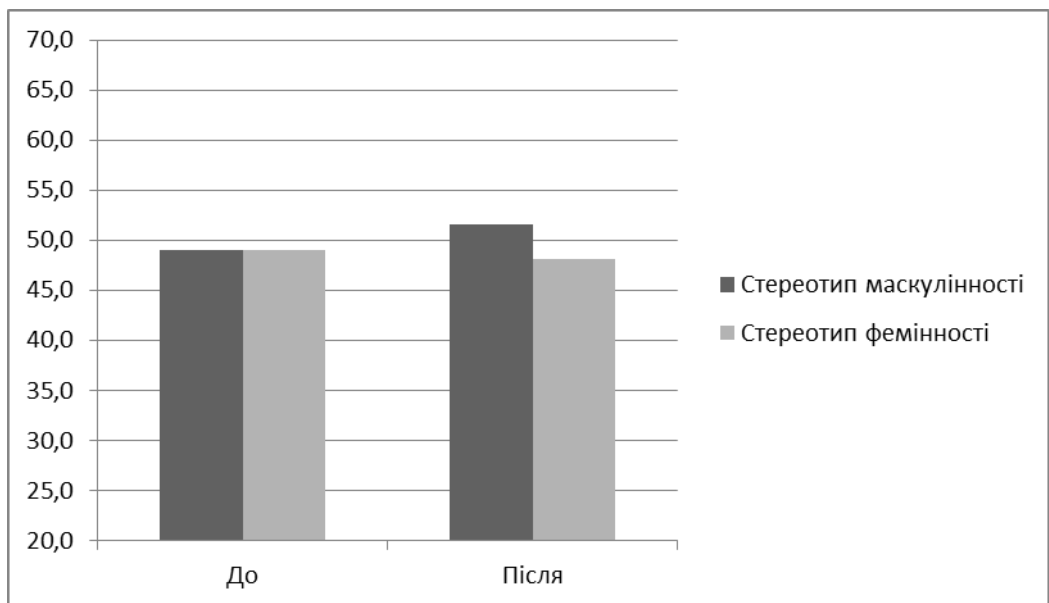

Рис. 6. Гістограма показників стереотипів маскулінності й фемінності в експериментальній групі до й після експерименту (юнаки)

Порівняння експериментальної вибірки дівчат до та після формувального впливу наведено у табл. 6.

Т а б л и ц я 6

Порівняння результатів експериментальної вибірки дівчат до та після формувального експерименту

Особистісні характеристики	М		%	р
	До експерименту	Після експерименту		
Адаптивність	55,2	69,0	25,0	<0,01
Прийняття інших	57,8	75,2	30,1	<0,001
Інтернальність	55,7	57,9	3,9	>0,1
Самоприйняття	69,4	76,4	10,0	<0,05
Емоційний комфорт	52,5	73,6	40,0	<0,001
Прагнення до домінування	48,4	47,9	-1,0	>0,1
Ініціативність	47,8	62,2	30,1	<0,01
Стосунки	49,0	51,5	5,1	>0,1
Стереотип маскуліності	49,3	41,9	-14,4	<0,05
Стереотип фемінності	49,8	44,8	10,0	<0,05

Примітка. М - середній арифметичний показник; р - значущість критерію.

Як видно з табл. 6, більшість характеристик соціально-психологічної адаптації дівчат теж підвищилася. Так, адаптивність покращилася до $M = 69,0$ ($p < 0,01$); прийняття інших – до $M = 75,2$ ($p < 0,001$); самоприйняття до $M = 76,4$ ($p < 0,05$); емоційний комфорт до $M = 73,6$ ($p < 0,001$). Ці зміни проілюстровано на графіку (див. рис. 7).

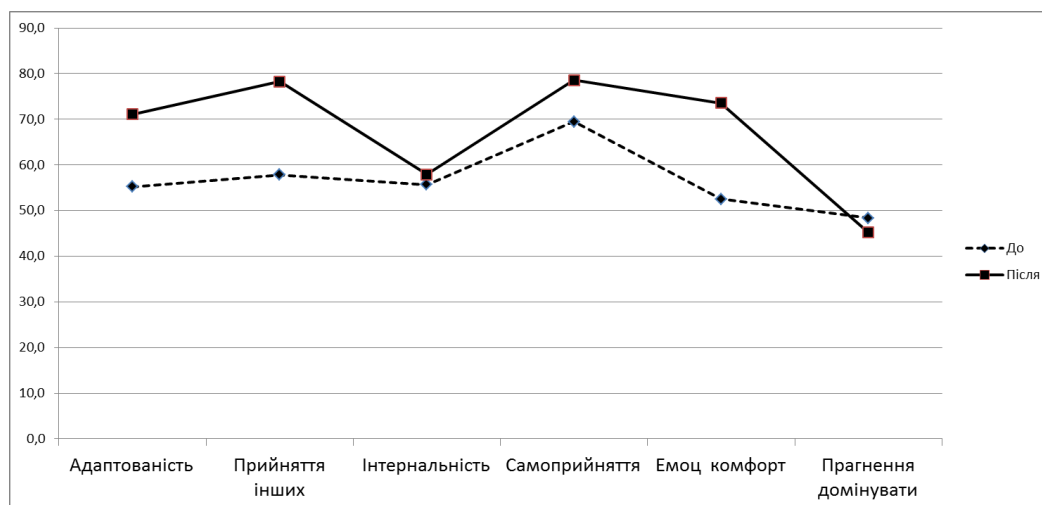

Рис. 7. Порівняння результатів експериментальної вибірки до й після експерименту (дівчата)

Стосунки дівчат у навчальній групі теж покращилися до $M = 51,5$ ($p > 0,01$), а ініціативність, на відміну від юнаків, підвищилася до $M = 62,2$ ($p < 0,01$), що показано на гістограмі рис. 8.

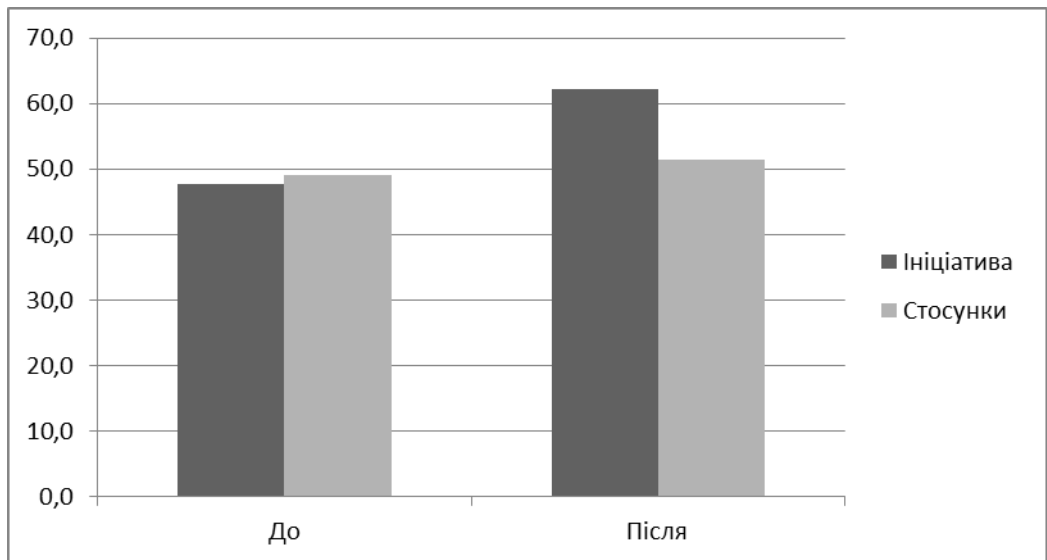

Рис. 8. Гістограма показників ініціативності й стосунків в експериментальній групі до й після експерименту (дівчата)

У дівчат після експерименту значно зменшилися стереотипи й маскулінності ($M = 41,9$; $p < 0,05$), і фемінності ($M = 44,8$; $p < 0,05$), що показано на рис. 9 і свідчить про ефективність проведення корекційної роботи.

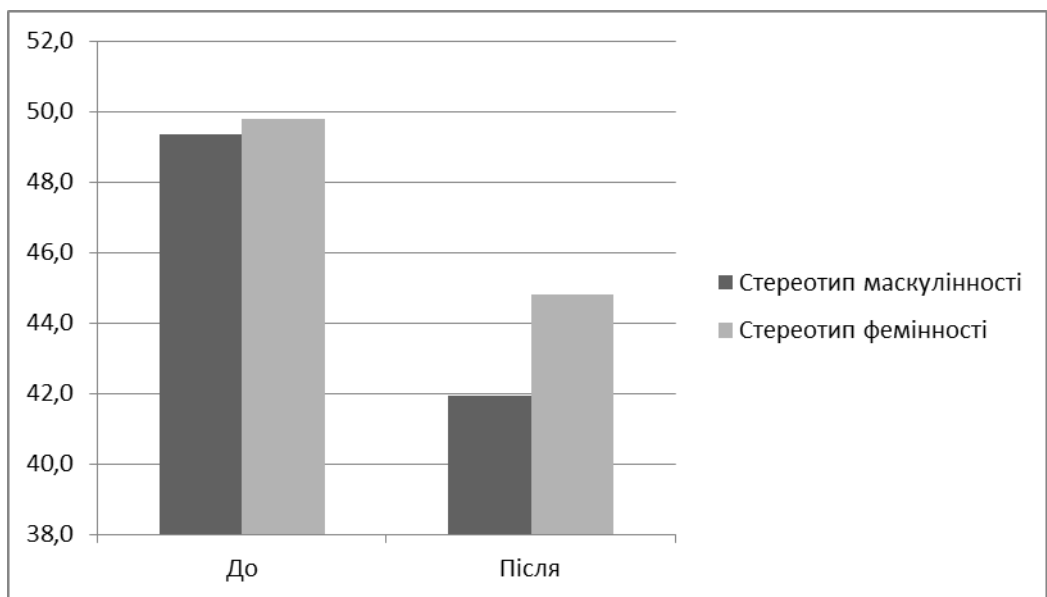

Рис. 9. Гістограма показників стереотипів маскулінності й фемінності в експериментальній групі до й після експерименту (дівчата)

За загальними підсумками формувального експерименту з'ясовано, що такі характеристики соціально-психологічної адаптації юнаків, як адаптивність, прийняття інших, самоприйняття, емоційний комфорт і стосунки мали позитивні зрушення. У

юнаків також значно підвищився стереотип маскуліності та зменшився стереотип фемінності, що свідчить про ефективність проведеної психокорекційної роботи.

Більшість характеристик соціально-психологічної адаптації дівчат також покращилася. Збільшилися показники адаптивності, прийняття інших, самоприйняття, емоційного комфорту, ініціативності та зменшилися стереотипи маскуліності й фемінності, що є підтвердженням результативності психокорекційних заходів. У контрольних групах статистично значущих змін у відповідних показниках юнаків та дівчат не спостерігалось.

Висновки. За результатами дослідження зроблено висновок про залежність особистісних характеристик студентів, тобто ступеня їхньої соціально-психологічної адаптованості від їхньої гендерної ідентичності та стереотипів.

Констатовано, що тип гендерної ідентичності та стереотипізація впливають на всі особистісні характеристики студентів. За наявності значно виражених проявів усіх типів гендерної стереотипізації, що, за результатами експериментальних студій, має кожний десятий студент, який навчається на гуманітарних факультетах вищої школи, адаптація до навчання, процес і результат їхньої соціалізації тією або іншою мірою цим чинником безумовно ускладнюється.

Розроблено комплексну програму соціально-психологічних заходів, спрямовану на оптимізацію процесу соціалізації студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів із урахуванням їхньої гендерної стереотипізації. Підтверджено, що запропонована комплексна програма соціально-психологічних заходів є ефективною, спроможна подолати негативні наслідки гендерної стереотипізації особистості та значною мірою сприяє оптимізації процесу соціалізації студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Перспективою продовження роботи мають стати дослідження з вивчення впливу гендерних стереотипів і гендерних ролей на процес соціалізації студентів інших спеціальностей (інженерів, менеджерів, економістів), а також удосконалення інструментарію цих студій та подальшого пошуку змістовних організаційних засад щодо підвищення ефективності запропонованої соціально-психологічної програми.

Література

1. Гендерный подход в психологических исследованиях и консультировании : материалы конф. [Текст] / под ред. Е. И. Крукович и Ю. Г. Фроловой. – Минск : ЕГУ, 2002. – 100 с.
2. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навчальний посібник [Текст] / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К. : Академія, 2004. – 308 с.
3. Гритчук Г. В. Гендерні уявлення як чинник формування індивідуального життєвого стилю в юності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Г. В. Гритчук. – Хмельницький, 2008. – 20 с.
4. Ковалева А. И. Концепция социализации молодежи: нормы, отклонения, социализационная траектория / А. И. Ковалева // Социологические исследования. – 2003. – № 1. – С. 109–115.
5. Малкина-Пых И. Г. Гендерная терапия [Текст] / И. Г. Малкина-Пых. – М. : ЭКСМО, 2007. – 552 с.
6. Мамаев Д. Ю. Гендерні стереотипи – чинник соціалізації студентів / Д. Ю. Мамаєв // Матеріали I міжвуз. науково-практичної конференції «Філософські проблеми людини», 24-25 лист. 2011 р. – Луганськ : Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2011. – С. 166–169.
7. Мухіна В. С. Вікова психологія / В. С. Мухіна. – К. : Академія, 1999. – 456 с.
8. Складар П. П. Гендерний аспект гуманістичних поглядів на психологію жінки / П. П. Складар, Т. О. Уманська // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. – Луганськ : вид-во СХУ ім. В. Даля, 2005. – № 1 (9). – С. 142–154.

9. Скляр П. П. Гуманістичні аспекти пошуку ефективності сучасної освіти: монографія / П. П. Скляр, Т. О. Уманська. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – 216 с.
10. Скляр П. П. Гендерні стереотипи як чинник соціалізації студентів гуманітарних спеціальностей / П. П. Скляр, Д. Ю. Мамаєв // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. 13. – Ч. 7. – К. : Інститут психології імені Г. С. Костюка, 2011. – С. 221–230.

References

1. Gendernyj podhod v psihologicheskikh issledovanijah i konsul'tirovanii : materialy konf. [Tekst] / pod red. E. I. Krukovich i Ju. G. Frolovoj. – Minsk : EGU, 2002. – 100 s.
2. Govorun T. V. Genderna psihologija : navchal'nij posibnik [Tekst] / T. V. Govorun, O. M. Kikinezhdii. – K. : Akademija, 2004. – 308 s.
3. Gritchuk G. V. Genderni ujavlennja jak chinnik formuvannja individual'nogo zhitteвого stilju v junosti : avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psihologija» / G. V. Gritchuk. – Hmel'nic'kij, 2008. – 20 s.
4. Kovaleva A. I. Koncepcija socializacii molodezhi: normy, otklonenija, socializacionnaja traektorija / A. I. Kovaleva // Sociologicheskie issledovanija. – 2003. – № 1. – S. 109–115.
5. Malkina-Pyh I. G. Gendernaja terapija [Tekst] / I. G. Malkina-Pyh. – M. : JeKSMO, 2007. – 552 s.
6. Mamaev D. Ju. Genderni stereotipi – chinnik socializacii studentiv / D. Ju. Mamaev // Materiali I mizhvuz. naukovopraktichnoї konferencii «Filosofski problemi ljudini», 24–25 list. 2011 r. – Lugans'k : Vid-vo Shidnoukrains'kogo nacional'nogo universitetu im. V. Dalja, 2011. – S. 166–169.
7. Muhina V. S. Vikova psihologija / V. S. Muhina. – K. : Akademija, 1999. – 456 s.
8. Skljar P. P. Gendernij aspekt gumanistichnih pogljadiv na psihologiju zhinki / P. P. Skljar, T. O. Umanska // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prac' Shidnoukr. nac. un-tu im. V. Dalja. – Lugans'k : vid-vo SNU im. V. Dalja, 2005. – № 1 (9). – S. 142–154.
9. Skljar P. P. Gumanistichni aspekti poshuku efektnosti suchasnoї osviti: monografija / P. P. Skljar, T. O. Umanska. – Lugans'k : vid-vo SNU im. V. Dalja, 2012. – 216 s.
10. Skljar P. P. Genderni stereotipi jak chinnik socializacii studentiv gumanitarnih special'nostej / P. P. Skljar, D. Ju. Mamaev // Problemi zagal'noї ta pedagogichnoї psihologii : zb. nauk. prac' Institutu psihologii imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukraїni / za red. S. D. Maksimenka. – Т. 13. – Ч. 7. – К. : Institut psihologii imeni G. S. Kostjuka, 2011. – S. 221–230.

Скляр П.П., Мамаєв Д.Ю.

Гендерные стереотипы как фактор социализации студентов гуманитарных специальностей

Изложены схемы и результаты формирующего эксперимента исследования среди студентов гуманитарных специальностей. Исследованы личностные гендерные характеристики студентов и дифференциация их стереотипов. Сделано сопоставление показателей до и после участия студентов в комплексной программе эксперимента. Доказано ее эффективность. Источников - 10.

Ключевые слова: адаптация, гендерные стереотипы, маскулинность, социализация, феминность.

Sklyar P.P., Mamaev D.Y.

Gender stereotypes as factor to socializations student humanitarian professions

Expounded scheme and results molding experiment study among students in the humanities. Made mapping and comparison of before and after student participation in integrated program experiment. Proven its effectiveness Investigated gender personality characteristics of students and their differentiation stereotypes. Source - 10.

Key words: adaptation, gender stereotypes, masculinity, socialization, femininity.

Скляр Павло Петрович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

Мамаєв Дмитро Юрійович – кандидат психологічних наук, асистент кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ЕКОНОМІЧНІ УЯВЛЕННЯ МОЛОДІ ЯК ПОКАЗНИК РІВНЯ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ СУЧАСНОГО РИНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглядається місце економічних уявлень в структурі адаптації молоді до умов сучасної ринкової економіки. Охарактеризовано структурну модель соціально-психологічної адаптації особистості, у якій виокремлюється п'ять рівнів соціально-психологічної адаптації, а саме адаптаційний потенціал особистості, несвідомі поведінкові акти на актуальну предметну ситуацію, соціальні фіксовані установки (атитюди), базові соціальні установки, ціннісні орієнтації особистості.

Наведено розширену структуру адаптаційної поведінки особистості до умов ринкової економіки. Виділено основні риси ринкової економіки України як специфічного середовища адаптації молоді. Визначено специфічні чинники адаптаційного процесу особистості до сучасного ринкового середовища України (особливі умови ринкової економіки, перехідний та кризовий характер економіки України).

Результати емпіричного дослідження економічних уявлень молоді підтвердили існування взаємозв'язку між актуальністю певних характеристик ринкової економіки та рівнем суб'єктивного економічного благополуччя особистості, між уявленнями про середовище адаптації і ступенем адаптованості до нього. Рис.-1, табл.-1, джерел – 13.

Ключові слова: адаптація, модель соціально-психологічної адаптації особистості, рівні соціально-психологічної адаптації, суб'єктивне економічне благополуччя, економічні уявлення.

Постановка проблеми. Важливість дослідження економічних уявлень у межах проблеми адаптації молоді до умов ринкової економіки обумовлена їхньою визначальною роллю в інтерпретації особливостей соціального середовища й ефективних способів взаємодії з його компонентами. Ефективна адаптація передбачає формування відповідних життєвих цінностей і смислів, визначення свого місця в цій системі з відповідною самооцінкою і задоволеністю поточною життєвою ситуацією.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження процесів соціально-психологічної адаптації, як правило, зосереджені на вивченні взаємодії індивіда з конкретним рівнем соціального середовища. У наукових роботах досліджуються окремі аспекти проблем адаптації особистості до ринкової економіки, що пов'язані з аналізом економічної поведінки (А. Ю. Бутовська, А. М. Луньова, О. В. Попова, Г. Сім'я), з вивченням економічних цінностей суспільства та особистості (А. Л. Журавльов, В. В. Москаленко, О. С. Пругченков, Ю. Ж. Шайгородський), із розглядом чинників адаптації до економічних умов (О. В. Анкудінова, І. В. Білоконь, О. С. Дейнека, Н. М. Дембицька, І. К. Зубіашвілі, В. Л. Комаровська, Т. В. Петровська), зі сприйняттям грошей (Дж. Брунер, К. Гудмен, К. Данзінгер, Р. Саттон, А. Страусс).

Ефективне функціонування особистості у специфічних економічних умовах сучасної України передбачає наявність у суб'єкта ринкових відносин таких економічних уявлень, які б узгоджувались з принципами конкурентного середовища, пріоритету приватної власності, свободи прийняття економічних рішень і відповідальності за них. Окрім того, специфіка української ринкової економіки також вимагає певної відповідності економічних уявлень тим реаліям, які характеризують поточну економічну ситуацію. Отже, постає проблема визначення ролі економічних уявлень у процесі адаптації до ринкових умов.

Мета статті – розкрити економічні уявлення як показник рівня адаптації молоді до умов сучасної ринкової економіки та визначити рівень адаптованості молоді до економічного середовища.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Об'єкт дослідження – процес адаптації молоді до умов сучасного ринкового середовища. Предмет дослідження – економічні уявлення як показник адаптації молоді до умов сучасного ринкового середовища.

Відповідно до мети дослідження роботи висунуто такі завдання дослідження: охарактеризувати структурну модель соціально-психологічної адаптації молоді до умов економічного середовища та виокремити її рівні; розглянути специфічні особливості сучасного ринкового середовища України; вивчити економічні уявлення сучасної молоді; визначити рівень адаптованості молоді до економічного середовища.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного підходу в психології (Б. Г. Ананьєв, В. О. Ганзен, Б. Ф. Ломов, В. С. Мерлін, В. В. Третяченко, В. П. Казмиренко, В. А. Семиченко, Г. П. Щедровицький та ін.); підходи в дослідженні чинників адаптації особистості до економічних умов (Г. М. Авер'янова, І. В. Городняк, Н. М. Дембицька, О. С. Дейнека, І. М. Майструк, В. В. Москаленко, В. В. Мясенко, Т. В. Петровська, П. П. Скляр, В. В. Спасеніков); особливості соціалізації молоді в умовах суспільних трансформацій (В. Й. Бочелюк, С. О. Гарькавець, О. М. Васильченко, Л. С. Пілецька, В. Т. Циба); концепції психічної та соціально-психологічної адаптації людини (Н. Є. Завацька, Г. В. Ложкін, О. М. Кокун, М. В. Макаренко, А. О. Реан, В. О. Скребець).

Для розв'язання завдань дослідження використано комплекс методів: теоретичні – теоретичний аналіз, моделювання, що застосовувалися для узагальнення теоретико-методологічних основ розвитку особистості в процесі адаптації до умов ринкової економіки; емпіричні – неструктуроване інтерв'ю, спостереження, психодіагностичні методи, а саме методика незакінчених речень.

Адаптація до ринкових умов – істотна частина адаптації людини як суб'єкта господарювання до ринку (виробника, споживача, об'єкта економічної політики). Вона розглядається як частина соціальної адаптації, що являє собою адаптацію суб'єкта господарювання до економічних умов, які динамічно змінюються, і виявляється в бідності чи матеріальному благополуччі, тобто в економічному статусі та якості життя людини, в її очікуваннях і ставленні до економічних реформ, ринку, грошей [1; 8].

Економічна адаптивність особистості виражається в її здатності пристосовуватися до потреб актуального економічного середовища. Адапована до умов ринкової економіки особистість у змозі відповідати вимогам, що висуваються цією системою до адаптивних форм поведінки, і виконувати свою соціальну роль [3; 6; 11].

Узагальнюючи результати досліджень різних науковців та спираючись на теорію В. О. Ядова про диспозиційну регуляцію соціальної поведінки особистості, Т. О. Паршина запропонувала структурну модель соціально-психологічної адаптації людини, у якій виокремлює п'ять рівнів соціально-психологічної адаптації, кожен з яких містить відповідні компоненти [9].

Перший рівень соціально-психологічної адаптації становить адаптаційний потенціал особистості. С. Т. Посохова виділяє чотири складові особистісного адаптивного потенціалу: біопластичний, біографічний, психічний, сформована система особистісної регуляції (особистісно-регулятивний компонент).

Н. Є. Завацька вважає, що адаптаційний потенціал особистості доцільно представляти як інтегральне утворення, що об'єднує інтраперсональні складові (сферу самосвідомості, індивідуально-типологічні особливості, емоційно-вольову та мотиваційно-ціннісну сферу особистості) та інтерперсональну складову – соціальну підтримку (психологічну, інструментальну) та особливості соціальної інтеграції [4].

Другий рівень диспозиційної системи становлять прості побутові ситуації (режим дня, виконання повсякденних домашніх обов'язків) тощо, що повторюються день у день настільки часто, що їх виконання досягло рівня автоматизму.

Третій рівень диспозиційної системи включає соціальні фіксовані установки (атитюди). Йому відповідають диспозиції, що формуються на основі потреби людини у спілкуванні, яке відбувається в малій групі [12].

Четвертий рівень соціально-психологічної адаптації становлять базові соціальні установки, що формуються в тих сферах діяльності, де особистість задовольняє свою потребу в активності.

П'ятий рівень соціально-психологічної адаптації – ціннісні орієнтації особистості, що регулюють її поведінку й діяльність у найбільш значущих ситуаціях соціальної активності. Н. Є. Завацька вважає, що соціально схвалювана ціннісно-орієнтована спрямованість відіграє провідну роль у процесі соціальної адаптації особистості [5].

Отже, показником адаптованості є: узгодженість ціннісних орієнтацій, сформована ієрархія ціннісних орієнтацій, домінування у свідомості й поведінці суспільно схвалюваних цінностей, які сприяють гармонічним стосункам з оточенням.

Виходячи з аналізу наукових підходів до вивчення адаптації, можна представити таку структуру адаптаційної поведінки до умов ринкової економіки (рис. 1).

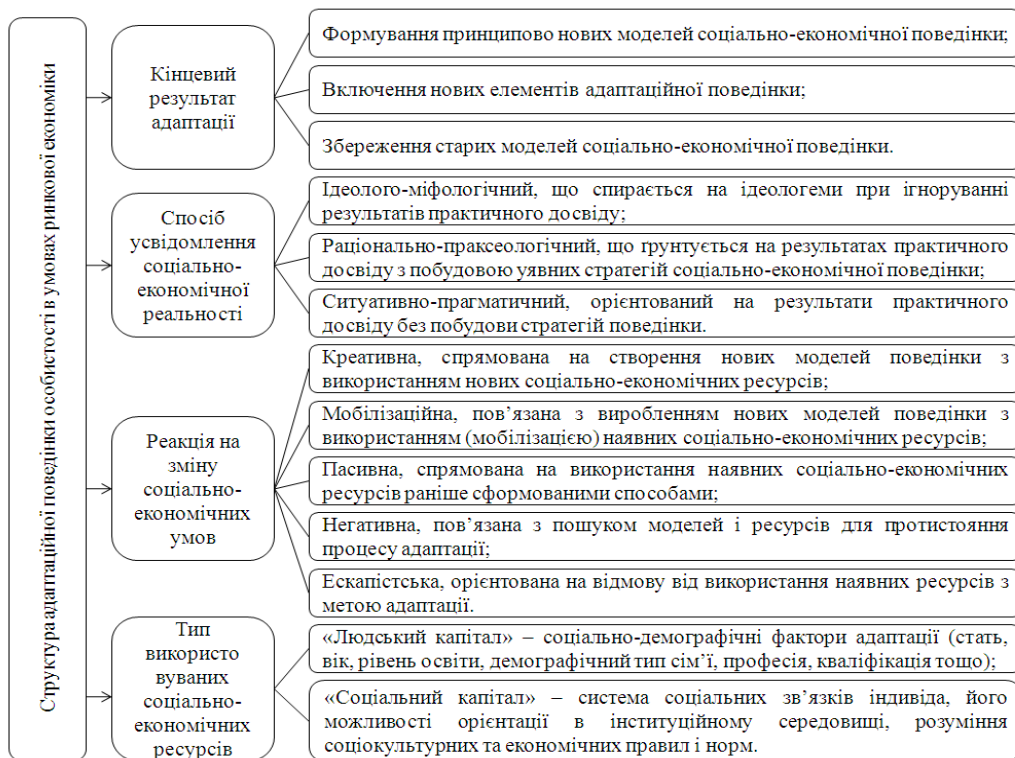

Рис. 1. Структурна модель адаптаційної поведінки особистості в умовах ринкової економіки

Таким чином, соціально-психологічна адаптація є динамічним, безперервним процесом, у якому задіяні, з одного боку, фізіологічні, психічні та психологічні механізми особистості, з іншого – умови та зміни соціального середовища, у якому особистість живе і функціонує.

Невід'ємною складовою адаптації є середовище, з яким взаємодіє індивід. Особливості середовища визначають і характер адаптаційного процесу, і параметри самого процесу, і критерії його успішності. Середовище розуміється як комплекс чинників, що впливають на індивіда. Соціально-психологічна адаптація традиційно

виокремлюється з-поміж інших видів адаптації на основі властивостей і параметрів середовища, з яким взаємодіє індивід [2].

Отже, ринкова економіка – це економічна система, у якій роль основного регулятора економічних відносин відіграє ринок. Основними рисами ринкової економіки є: конкуренція виробників товарів, вільний обіг капіталу між галузями і регіонами, розвиток кредитно-банківської системи, наявність фінансового і валютного ринку, свобода підприємництва, незалежність товаровиробників і відносна свобода їхньої діяльності, лібералізація цін залежно від попиту і пропозиції, вільний обмін товарами і послугами, певний рівень попиту населення та місткість ринку, нормоване оподаткування, забезпечення правових, юридичних норм функціонування всіх суб'єктів ринкової економіки, економічна свобода і обмеження монополій.

Україна офіційно визнана країною з ринковою економікою з 1 лютого 2006 р., але неподоланими залишаються ознаки перехідної економіки, які вносять певну специфіку в ринкові відносини в Україні. Особливе місце серед них посідають суперечності перехідного етапу економіки [13].

Суперечності поділяють на загальні (характерні для всіх типів економічних систем) і специфічні (найбільш характерні для певних типів економічних систем).

До загальних дослідники відносять суперечності між інституціональним і технологічним розвитком, суперечності відносин власності [3].

Як вважають фахівці з економічної теорії, в Україні залишається нерозв'язаною низка системоутворюючих суперечностей і ключових проблем реформування економіки. Найбільш актуальними серед них вважають затримку з проведенням структурних та інституційних перетворень, брак стабільних податкових умов для підприємницької діяльності та складні процедури податкового адміністрування, непрозорість процесів приватизації та умов для залучення стратегічного інвестора, неефективну політику підтримки рівноваги на валютному та кредитному ринках.

Ще одна специфічна риса, яка визначає особливості ринкової економіки України, це перманентний стан кризи, поза залежністю від світових економічних і фінансових криз, викликаний відсутністю загальної стратегії перетворення економічної і соціальної системи та партикулярністю трансформаційних рішень і дій влади [3; 8].

Отже, всі три зазначені чинники (особливі умови ринкової економіки, перехідний та кризовий характер економіки України) і визначають особливості адаптаційного процесу, докорінно змінюючи вимоги до змісту і характеру взаємодії суб'єктів ринкових відносин.

Дослідження проводилось на базі Асоціації «Кредитні союзи Луганщини» м. Луганська. Вибірку склали приватні підприємці, власники малого та середнього бізнесу. В емпіричній частині дослідження взяли участь 286 респондентів віком від 22 до 35 років. Проведене нестандартизоване інтерв'ю, мета якого полягала в отриманні якісних даних про загальну задоволеність життям, систему уявлень респондентів про чинники життєвого й економічного благополуччя, систему економічних уявлень респондента, дозволило виділити структурні компоненти економічного благополуччя, а саме: задоволеність своїм доходом і матеріальним становищем, поточним стандартом життя, економічним статусом, рівнем економічної незалежності та рівнем економічної стабільності. У подальшому респонденти оцінювали ці компоненти за принципом методики Дембо-Рубінштейн (від – 1 (повністю незадоволений) до +1 (повністю задоволений)). Кластерний аналіз дозволив усю вибірку за рівнем задоволеності економічним благополуччям поділити на три кластери. Дослідження економічних уявлень сучасної молоді було проведено за допомогою проєктивної методики «Незакінченні речення». Досліджуваним пропонувалося 20 разів закінчити речення «Ринкова економіка – це...».

Результати дослідження уявлень респондентів про ринкову економіку наведено в табл. 1.

**Результати контент-аналізу відповідей респондентів на
незакінчене речення «Ринкова економіка це...»**

№	Назва категорії	Частотний розподіл визначень (%) і рангове місце категорії (r)					
		I група		II група		III група	
		r	%	r	%	r	%
1	Формальні й асоціативні визначення						
1.1	Формальні	9	4,3	18	2,4	6	5,6
1.2	Академічні	19	1,5	21	1,3	21	1,7
1.3	Характеристики ринкової економіки	12	3,7	13	4,1	13	3,5
1.4	Визначення через характеристику суспільних інститутів	8	4,8	16	3,2	22	1,4
1.5	Абстрактно-асоціативні (позитивні)	10	4,2	12	4,5	16	3,1
1.6	Абстрактно-асоціативні (негативні)	16	3,1	8	5,3	10	4,3
2	Окремі риси ринкової економіки						
2.1	Товарно-грошові відносини	1	12,4	2	7,2	4	6,7
2.2	Свобода підприємництва	5	6,9	11	4,6	11	4,2
2.3	Конкурентний характер взаємодії	6	6,7	4	6,2	2	10,3
2.4	Закони ринкової економіки	7	5,2	10	4,9	12	3,7
3	Ставлення до ринкової економіки й окремих її аспектів						
3.1	Ставлення до конкуренції (позитивні)	3	7,9	7	5,3	18	2,4
3.2	Ставлення до конкуренції (негативні)	15	3,2	6	5,7	5	5,8
3.3	Ставлення до свободи (позитивні)	2	10,2	1	14,1	1	12,3
3.4	Ставлення до свободи (негативні)	17	2,4	22	1,3	19	2,2
3.5	Ставлення до товарно-грошових відносин (позитивні)	14	3,4	14	3,6	15	3,2
3.6	Ставлення до товарно-грошових відносин (негативні)	21	1,1	19	1,4	7	5,3
4	Суб'єкти ринкової економіки						
4.1	Індивідуальні	11	3,7	17	2,4	18	2,4
4.2	Колективні	20	1,2	20	1,4	15	3,2
5	Функції й особливості функціонування						
5.1	Функції ринкової економіки	13	3,5	9	5,1	9	4,6
5.2	Прогресивність	4	7,3	3	6,8	20	2,1
5.3	Консервативність і реакціонізм	22	1,1	15	3,5	8	4,7
5.4	Кризи і проблеми	18	2,2	5	5,7	3	7,3

Отримані результати свідчать, що актуальність категорій значно варіює залежно від рівня суб'єктивного економічного благополуччя. Так, у групі з найвищим рівнем суб'єктивного економічного благополуччя (I) при визначенні ринкової економіки респонденти найбільш часто використовували визначення, які при контент-аналізі були поєднані в категорію «товарно-грошові відносини».

У респондентів з високим рівнем цього показника словосполучення-стимул «ринкова економіка» викликає у свідомості прагматичні настанови й позитивні ставлення як до ринкової економіки загалом, так і до її окремих аспектів. Представники групи з високим рівнем суб'єктивного економічного благополуччя на відміну від представників групи з низьким рівнем суб'єктивного економічного благополуччя набагато частіше характеризували ринкову економіку як дуже прогресивний і перспективний інститут суспільних відносин, вони відмічали, що ринкова економіка є «рушієм суспільного життя», «ефективним регулятором економічних стосунків між людьми», «рушієм прогресу» тощо.

У групі із середнім рівнем суб'єктивного економічного благополуччя сполучення «ринкова економіка» викликає як прагматичні і позитивні асоціації, так і реакції, пов'язані з проблематичним характером функціонування ринкової економіки.

У групі з низьким рівнем суб'єктивного економічного благополуччя актуалізуються в першу чергу уявлення про проблеми ринкової економіки і негативні емоції стосовно її певних аспектів (конкуренції, товарно-грошових відносин тощо). Натомість представники групи з низьким рівнем суб'єктивного економічного благополуччя більш часто наголошували, що ринкова економіка - «невдалий» або «недосконалий» винахід людства, що такий тип економіки є джерелом багатьох соціальних проблем, що сучасна ринкова економіка регулюється застарілими і несправедливими законами, які використовують на свою користь незначна частина суспільства тощо. Також у цій групі зафіксовано відмінності в уявленнях про ринкову економіку як досить проблемний і нестабільний інститут, підвладний «кризам і проблемам». Респонденти характеризували ринкову економіку як джерело «фінансової нестабільності», «екологічної глобальної проблеми», «нерівності країн і людей» тощо.

Таким чином, підтвердилися гіпотетичні припущення про існування взаємозв'язку між уявленнями про середовище адаптації і ступенем адаптованості до нього.

Висновки. Проведений теоретико-методологічний аналіз науково-психологічної літератури з проблеми адаптації молоді до умов ринкової економіки дозволив описати структурну модель соціально-психологічної адаптації особистості, у якій виокремлюється п'ять рівнів соціально-психологічної адаптації, а саме адаптаційний потенціал особистості, несвідомі поведінкові акти на актуальну предметну ситуацію, соціальні фіксовані установки (атитюди), базові соціальні установки, ціннісні орієнтації особистості.

Виявлено, що ринкова економіка України є специфічним середовищем адаптації. Серед специфічних рис ринкової економіки, що вимагають адаптивних можливостей особистості, визначальними є такі: товарно-грошові відносини, приватна власність, саморегуляція. Специфічні умови українського варіанта ринкової економіки визначені як наявність неподоланих суперечностей перехідного періоду і перманентно кризовий характер її розвитку та функціонування. Саме ці умови середовища визначають специфіку умов адаптаційного процесу: конкурентний характер взаємодії суб'єктів економічних відносин, свобода прийняття економічних рішень, динамічність економічних процесів, суперечливість вимог індивіда як суб'єкта економічних відносин, невизначеність близького і віддаленого майбутнього.

Вивчення економічних уявлень молоді виявило, що основний вектор відмінностей груп з різним рівнем суб'єктивного економічного благополуччя полягає в уявленнях респондентів про функції й особливості функціонування ринкової економіки.

Діяльність за таких особливостей може бути успішною за умови, якщо адаптанти мають певні особливості, які в узагальненому вигляді можна визначити як наявність відповідних знань (когнітивний компонент), володіння адаптивними стратегіями поведінки (конативний компонент), відсутність негативних емоцій, пов'язаних з реалізацією будь-якого аспекту економічної активності (афективний компонент).

Література

1. Андреева И. В. Экономическая психология : социокультур. подход / И. В. Андреева. – СПб. : Питер, 2000. – 511 с.
2. Богуславський О. В. Перехідна економіка: суть, суперечності та тенденції розвитку : дис. ... канд. екон. наук : 08.01.01 / Богуславський Олександр Володимирович. – К., 2006. – 246 с.
3. Витенберг Е. В. Социально-психологические факторы адаптации к социальным и культуральным изменениям : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Витенберг Елена Владимировна. – СПб., 1994. – 192 с.

4. Завацька Н. Є. Сучасні технології розширення адаптаційного потенціалу особистості / Н. Є. Завацька // Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ, 2004. – № 3 (8). – С. 190–195.
5. Завацька Н. Є. Теоретичне обґрунтування оптимальної моделі соціально-психологічної адаптації особистості / Н. Є. Завацька // Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Університет і регіон», (Міжнародні Далівські читання), 19–20 жовт. 2005 р. – Луганськ, 2006. – Ч. 1. – С. 60–62.
6. Комаровська В. Л. Особливості економічної свідомості студентів вищих навчальних закладів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10 / Комаровська Вероніка Леонідівна. – К., 2006. – 291 с.
7. Ложкін Г. В. Особливості та структура економічної самосвідомості / Ложкін Г. В., Комаровська В. Л., Староконь Є. Г. // Психологічний ресурс простору вищої освіти : зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 93–99.
8. Майструк І. М. Економічна культура молоді за умов становлення ринкових відносин в Україні : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Майструк Ірина Миколаївна. – К., 2009. – 183 с.
9. Паршина Т. О. Структурная модель социально-психологической адаптации человека / Т. О. Паршина // Социол. исслед. – 2008. – № 8. – С. 100–106.
10. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – М. : Речь, 2006. – 366 с.
11. Спасенников В. В. Экономическая психология как научная дисциплина, специализация студентов и область практической деятельности / В. В. Спасенников // Региональная экономика, наука и инновации. – Калуга, 1997. – С. 370–374.
12. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани ; [пер. с англ. В. Б. Ольшанский] / общ. ред. и послесл. Г. В. Осипова. – М. : Прогресс, 1969. – 536 с.
13. Штомпка П. Социология социальных изменений : [пер. с англ.] / П. Штомпка ; [под ред. В. А. Ядова]. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.

References

1. Andreeva I. V. Ekonomicheskaya psihologiya : sociokultur. podhod / I. V. Andreeva. SPb. : Piter, 2000. – 511 s.
2. Boguslavskiy O. V. Perehidna ekonomika: sut, superechnosti ta tendencii rozvitku: dis. ... kand. ekonom. nauk : 08.01.01 / Boguslavskiy Oleksandr Volodimirovich. – K., 2006. – 246 s.
3. Vitenberg E. V. Socialno - psihologicheskie faktoru adaptacii k socialnum i kulturnim izmeneniyam : dis. ... kand. psiholog. nauk. : 19.00.05 / Vitenberg Elena Vladimirovna. – SPb., 1994. – 192 s.
4. Zavatska N. E. Suchasni tehnologii rozshirenniya adaptaciynogo potencialu osobistosti / N. E. Zavatska // Zbirnik naukovih prac Shidnoukrainskogo nacionalnogo universitetu im. V. Dalya. – Lugansk, 2004. – № 3 (8). – S. 190–195.
5. Zavatska N. E. Teoretichne obgruntuвання optimalnoi modeli socialno- psihologichnoi adaptacii osobistosti / N. E. Zavatska // Materiali VI mignarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii «Universitet i region», (Mignarodni Dalivski chitannya), 19-20 jovt. 2005 r. – Lugansk, 2006. – Ch. 1. – S. 60–62.
6. Komarovska V. L. Osoblivosti ekonomichnoi svidomosti studentiv vishih navchalnih zakladiv : dis. ... kand. psiholog. nauk. : 19.00.10 / Komarovska Veronika Leonidivna. – K., 2006. – 291 s.
7. Logkin G. V. Osoblivosti ta struktura ekonomichnoi svidomosti / Logkin G. V., Komarovska V. L., Starokon E. G. // Psihologichniy resurs prostoru vishoi osviti : zb. nauk. pr. – K., 2004. – Vip. 1. – S. 93–99.
8. Maystruk I. M. Ekonomichna kultura molodi za umov stanovlennya rinkovih vidnosin v Ukraini: dis. ... kand. sociolog. nauk : 22.00.04 / Maystruk Irina Mikolaivna. – K., 2009. – 183 s.
9. Parshina T. O. Strukturnaya model socialno - psihologicheskoy adaptacii cheloveka / T. O. Parshina // Sociol. issled. – 2008. – № 8. – S. 100–106.
10. Rozum S. I. Psihologiya socializacii socialnoy adaptacii cheloveka / S. I. Rozum. – M. : Rech, 2006. – 366 s.

11. Spasennikov V. V. Ekonomicheskaya psihologiya kak nauchnaya disciplina, specializaciya studentov i oblast prakticheskoy deyatelnosti / V. V. Spasennikov // Regionalnaya ekonomika, nauka i innovacii. – Kaluga, 1997. – S. 370–374.
12. Shibutani T. Socialnaya psihologiya / T. Shibutani ; [per. s angl. V. B. Ojshanskiy] / obsh. red. i poslesl. G. V. Osipova.–M.:Progress, 1969.–536s.
13. Shtompka P. Sociologiya socialnih izmeneniy : [per. s angl.] / P. Shtompka; [pod red. V. A. Yadova]. – M. : Aspekt-Press, 1996. – 416 s.

Харченко В.Е.

Экономические представления молодежи как показатель уровня адаптации к условиям современной рыночной среды

В статье рассматривается место экономических представлений в структуре адаптации молодежи к условиям современной рыночной экономики. Охарактеризована структурная модель социально-психологической адаптации личности, где выделяется пять уровней социально-психологической адаптации, а именно – адаптационный потенциал личности, бессознательные поведенческие акты на актуальную предметную ситуацию, социальные фиксированные установки (аттитуды), базовые социальные установки, ценностные ориентации личности.

Представлена расширенная структура адаптационного поведения личности в условиях рыночной экономики. Выделены основные черты рыночной экономики Украины как специфической среды адаптации молодежи. Определены специфические факторы адаптационного процесса личности к современной рыночной среде Украины (особенные условия рыночной экономики. Переходной и кризисный характер экономики Украины).

Результаты эмпирического исследования экономических представлений молодежи подтвердили существование взаимосвязи между актуальностью определенных характеристик рыночной экономики и уровнем субъективного экономического благополучия личности, между представлениями о среде адаптации и степенью адаптированности к нему. Рис.-1, табл.-1, источников – 13.

Ключевые слова: адаптация, модель социально-психологической адаптации личности, уровни социально-психологической адаптации, субъективное экономическое благополучие, экономические представления.

Khartchenko V.E.

Economic notions as a mark of adaptive level of young people to conditions of modern market economy

The article reviews the place of economic notions in the structure of adaptation of young people to conditions of modern market economy. It characterizes structural model of social and psychological adaptation of the personality where five levels of social and psychological adaptation are defined, which are adaptive potential of the personality, unconscious behavioral acts concerning an actual objective situation, social fixed purposes (attitudes), basic, social purposes, value orientations of the personality.

Advanced structure of adaptive behavior of the personality to conditions of modern market economy is given. Basic features of Ukrainian market economy as specific environment of adaptation of young people are singled out. Specific constituents of adaptive process of the personality for modern market environment of Ukraine (special conditions of market economy, transitional and crisis nature of Ukrainian economy) are defined.

The results of empiric research of economic notions of young people confirmed the existence of correlation between topicality of definite characteristics of market economy and level of subjective economic well-being of the personally, between notions about environment adaptation and degree of readiness for it. Picture – 1, table – 1, sources – 13.

Key words: adaptation, model of social and psychological adaptation of the personality, levels of social and psychological adaptation, subjective economic well-being, economic notions.

Харченко Вікторія Євгенівна - кандидат психологічних наук, викладач кафедри педагогіки і психології Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

СТИЛІ ВИХОВАННЯ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ЮНАЦЬКОГО ЕГОЦЕНТРИЗМУ

У статті розглянуто стилі виховання, що впливають на формування юнацького егоцентризму. Проаналізовано теоретичні основи дослідження егоцентризму у юнацькому віці в психології. Показано, що для того щоб перерости дитячий егоцентризм, необхідне усвідомлення суб'єктивності сприйняття і встановити причинно-наслідкові зв'язки в системі міжособистісних взаємин. Зрозуміло, що зробити це людині поодиноці неможливо. Процес соціалізації в юнацькому віці проходить в трьох вимірах: сім'я – школа або вищий навчальний заклад – позанавчальне проведення часу.

На підставі теоретичних досліджень виявлено, що у родині егоцентризм батьків нерідко проявляється в притисуванні дитині своїх власних інтересів, уподобань, низької самооцінки, страхів і т. п., тобто дитині відмовляють у проявах індивідуальності, формують у нього пасивну, залежну життєву позицію. Одна з центральних завдань морального виховання, а також психічного і соціального розвитку - подолання егоцентризму та формування гуманності. Найважливіший механізм - формування в людини здатності оцінювати будь-яку ситуацію з різних точок зору, терпимо ставитися до незвичних думок і суджень. Подолання егоцентризму пов'язано з розвитком самосвідомості, адекватної самооцінки, долученням особистості до загальнолюдських цінностей, співпереживанням (емпатією) по відношенню інших людей у разі їх невдачі в роботі чи в особистому житті. Джерел -7.

Ключові слова: егоцентризм, виховання, гіперопіка, юнацький вік, емпатія, сім'я.

Постановка проблеми. Сім'я – це найчастіше прихований від зовнішнього спостереження світ складних взаємин, традицій і правил, які в тій чи іншій мірі позначаються на особливостях особистості її членів, і в першу чергу дітей. Тим не менш, існує ряд об'єктивних соціальних факторів, які так чи інакше позначаються на всіх без винятку сім'ях. Серед таких можна відзначити розрив сусідських, а не рідко і родинних зв'язків, все більша включеність жінки у виробничу діяльність та її подвійне навантаження – на роботі і в сім'ї, дефіцит часу на виховання та внутрішньосімейне спілкування, житлові та матеріальні труднощі. Найбільшу небезпеку становлять ті помилки, які (свідомо чи мимоволі) допускаються батьками у побудові взаємин з власними дітьми, забуваючи про те, що ці взаємини мають виховний характер.

Відсутність належного контролю над поведінкою дитини, обстановка зніженості, запестуваності, безпринципної поступливості, безперервного підкреслення існуючих та неіснуючих його достоїнств формують істеричні риси характеру. Ті ж наслідки викликає і байдуже ставлення, свого роду відкинення. Надмірний контроль, пред'явлення занадто суворих моральних вимог, залякування, придушення самостійності, зловживання покараннями, в тому числі і фізичними, ведуть, з одного боку, до формування у дитини жорстокості, а з іншого – можуть підштовхнути його до замаху на самогубство. Відсутність емоційного контакту, теплового ставлення до дитини в поєднанні з відсутністю належного контролю і незнанням дитячих інтересів і проблем призводить до втечі з дому, до бродяжництва, під час якого здійснюються серйозні провини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття егоцентризму сформульоване в роботах Ж. Піаже, який описав проблему як певну інтелектуальну позицію по відношенню до світу, що розвивається по мірі процесу пізнання дитиною себе і навколишнього в динаміці власного розвитку, нерозривно пов'язаного з зовнішніми змінами і впливами [4].

Егоцентризм в роботах Ж. Піаже відбився як якась особливість мислення, прихована розумова позиція дитини, що виражається в своєрідній дитячій логіці, промови, уявленнях про світ, що розкривається за допомогою індивідуальних бесід і виявляється в спілкуванні. Поняття егоцентризму вводиться Ж. Піаже як характеристика дитячого мислення на стадії інтуїтивного інтелекту. Егоцентрична позиція характеризується тим, що дитина-дошкільник

при аналізі навколишньої дійсності розглядає ситуацію зі своєї точки зору, яку вона не усвідомлює як власну, і яка виступає для дитини як абсолютна [7].

Найважливішим відкриттям Ж. Піаже став прояв егоцентризму в дитячій мові, що є наслідком сприйняття світу. Ж. Піаже вважав дитячий егоцентризм невід'ємною якістю дитячого сприйняття світу, яке характеризує реальну суб'єктивну картину світу, сприйманого дитячим "Я", невіддільним від природного середовища росту і розвитку дитини [4].

Концепція егоцентризму Ж. Піаже пов'язана з концепцією психоаналітиків, з одного боку, соціологічної школи Е. Дюркгейма – з іншого, Ж. Піаже виходить з поняття аутистичного мислення і визначає егоцентричну думку як проміжну форму між думкою аутистичною і розумною [1].

У дослідженнях феномена егоцентризму (що розуміється в традиції Ж. Піаже) зазначається, що він проявляється як в інтелектуальній, так і в мотиваційно-потребній сфері особистості. Уявлення про явища егоцентризму в особистісно-афективній сфері, в свою чергу, також не узгоджені між собою. У ряді досліджень вказується на те, що між егоцентризмом в пізнавальній і в особистісно-афективній сфері існують генетичні взаємозв'язки, однак теоретично передбачувані взаємозв'язки не виявляються в емпіричних дослідженнях (Д. Елкінд, Р. Енрайт та ін.) [5].

Разом з тим, вивчення взаємозв'язків між феноменами центрації в інтелектуальній та афективній сферах видається важливим, оскільки дозволить внести вклад у формування цілісного уявлення про процеси розвитку особистості і отримати нові факти для вирішення проблеми єдності афекту та інтелекту. Розуміння особливостей егоцентризму і тих механізмів, які призводять до його формування, може стати орієнтиром для психолого-педагогічного впливу з метою попередження дезадаптивних варіантів розвитку.

Різні дослідники (Х. Хофман, Р. Селман, Г. Дюпон) вкладали різний зміст у поняття егоцентризму, тому тема ця викликала суперечки та полеміку авторів. У вітчизняній психологічній літературі вивченню мислення дитини присвячений цілий ряд досліджень (роботи П. П. Блонського, Л. С. Виготського, Д. Н. Узнадзе і його співробітників та ряд інших). Вітчизняні вчені заперечували Ж. Піаже в тому плані, що світосприйняття дитини, що характеризується "абсолютної відносністю", не варто називати егоцентризмом. Така позиція склалася у зв'язку з негативним поглядом, що відображає поняття "егоцентризм" в суспільстві. Егоцентризмом дослідники називали стійку девіантну позицію людини незалежно від віку, до якої призводять неправильні стилі виховання і нерозвиненість психіки [1].

Західні послідовники Ж. Піаже, в тому числі Г. Дюпон, Д. Елкінд, припускали, що дитячий егоцентризм переборний і нерозривний з афективним особистісним досвідом. У цьому зв'язку Д. Елкінд вводить нові поняття особистісного егоцентризму. Від типу соціальних відносин дитини напряму залежить егоцентричність мови та поведінки юнака [6].

У дискусійному середовищі егоцентрична мова юнаків "затухає", викликаючи внутрішні сумніви чи неприйняття. Крім того прояв егоцентризму у мові знижується з віком. І якщо в 3 роки вона займає 75%, то після 7 років поступово зникає без сліду, замінюючись логічними зв'язками і зіставленням відносин іншого порядку. І далі, прояви в юнацькому віці в спонтанному мовленні егоцентризму слід розглядати як наслідки порушення процесів виховання.

У всіх випадках Ж. Піаже має на увазі пізнавальний егоцентризм. У його інтерпретації це неусвідомлений об'єктивізм особистого досвіду, відсутність усвідомлення або прийняття власної суб'єктивності при усвідомленні об'єктивності зовнішнього світу. І якщо юнак не може відокремити себе від світу, а у вчинках і явищах не бачить причинно-наслідкових зв'язків, це має стати тривожним фактором, що викликає необхідність корекції мислення і неодмінною соціалізації [3].

Особистісний егоцентризм проявляється в тому, що дитина вважає свою власну душевну, духовну організацію тотожною духовній організації, цінностям, потребам інших людей і тому не завжди здатний враховувати мотиви й інтереси іншого в своїй поведінці. Ж. Піаже зазначав, що "у взаємовідносинах з людьми дитина безумовно ставить себе на перше місце, часто вимагає підпорядкування" [7].

Значний внесок у створення сучасної концепції егоцентризму зробив Д. Елкінд. Розвиваючи ідеї Ж. Піаже, Д. Елкінд виявляє нові аспекти юнацького егоцентризму, більшою мірою зачіпають розвиток особистості. Він зазначає, що формальні операції наділяють юнаків здатністю не тільки створювати розумові конструкції, але й міркувати про них, що дозволяє отримати уявлення не тільки про власне мислення, а й про мислення інших людей. При цьому юнак утруднюється в диференціації між об'єктами, на які спрямовано мислення інших, і об'єктами, на які спрямоване його власне мислення [2].

Мета статті – теоретично дослідити стилі виховання, що впливають на формування юнацького егоцентризму.

Виклад основних матеріалів та результатів дослідження. Сім'я – це складне соціальне утворення. Дослідники визначають її як історично конкретну систему взаємовідносин між подружжям, між батьками і дітьми як малу групу, члени якої пов'язані шлюбними чи родинними відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю, як соціальну необхідність, яка обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення [1].

Інтегральний показник функціонування сім'ї, який відображає якісну сторону соціально-психологічних процесів сім'ї, показник соціальної активності її членів у внутрішньосімейних стосунках, в соціальному середовищі і професійній сфері, а також стан душевного психологічного благополуччя родини, що забезпечує адекватну життєвим умовам регуляцію поведінки всіх її членів є психологічне здоров'я сім'ї.

Цей показник розділяє всі сім'ї на два основних типи:

1) благополучні сім'ї. Їхні проблеми, як правило, викликані як внутрішніми протиріччями, так і конфліктами, які пов'язані зі змінюваними умовами життєдіяльності в соціумі відповідно:

– з надмірним прагненням захистити один одного, допомогти іншим членам сім'ї;

– з тим, що власні уявлення про сім'ю не відповідають тим вимогам, які пред'являє до неї соціум на даному етапі розвитку;

2) неблагополучні сім'ї. Психологічні проблеми виникають через незадовільні потреби одного або кількох членів сім'ї під впливом внутрішньосімейних і суспільно-соціальних життєвих факторів. У неблагополучних сім'ях у батьків часто з'являються різні психогенні відхилення: проекція на дитину власних небажаних якостей, жорсткість і емоційне відкидання, нерозвиненість батьківських почуттів і т.д.

Батьківські установки досить часто виявляються пов'язаними з подружніми відносинами, з відносинами до власних батьків, з особистими особливостями дорослих членів сім'ї і дітей. До того ж батьки можуть бути емоційно або морально не підготовлені до виконання батьківських функцій, у них може бути відсутньою батьківська мотивація, почуття відповідальності за виховання дитини може бути не розвинене або, навпаки, гіпертрофоване. Вони можуть відчувати дефіцит поваги до себе і внаслідок цього не відчувати себе вправі контролювати дитину і направляти її розвиток.

Розглянемо "неправильні" типи сімейного виховання, виявлені в процесі вивчення літератури і спостереження сімейних відносин, які можуть привести до серйозних проблем у стосунках батьків і дітей:

1. Потураюча гіперпротекція (гіперопіка).

Дитина перебуває в центрі уваги батьків та інших членів сім'ї. Вони прагнуть максимального задоволення її потреб. Це кумир сім'ї. Дитина не обурюється, їй це не вигідно, за неї усе роблять. В результаті страждає довільність, цілеспрямованість,

недостатньо засвоюються моральні норми. Дитина надана сама собі, батьки не контролюють її, зайняті собою.

2. Домінуюча гіперпротекція (гіперопіка).

Дитина не має можливості робити самостійні вчинки, перед нею висуваються численні обмеження і заборони. У дитини не формуються ініціатива і почуття обов'язку. За нею здійснюється лише формальний контроль, а насправді батьки дитиною не цікавляться. Зрідка зустрічається сімейна демократія, доведена до абсурду. Самостійність і свобода – необхідні умови виховання, але не основні.

3. Підвищена моральна відповідальність.

Поєднання високих вимог до дитини зі зниженою увагою до її потреб. Іноді дитина росте як помічник матері. Наприклад, вона допомагає з молодшими дітьми, доки мати перебуває на роботі. Так дається установка на самопожертву, але така жертва нікому не потрібна. У результаті формується тривожно-недовірлива акцентуація особистості.

4. Емоційне відторгнення.

Небажана дитина, наприклад. Дитина в цій ситуації нерідко відчуває себе перешкодою для батьків. Цей стиль виховання веде до формування невротичних розладів у дитини.

5. Жорстоке поводження з дітьми.

Вже в ранньому віці дитина дізнається про види покарання. Батьки зловживають покараннями, б'ють дитину, позбавляють її радощів, не задовольняють її потреб.

6. Виховання в культурі хвороби.

Фіксована увага на будь-якій хворобі, на нездужанні. Батьки формують образ "хворого", виявляють особливу турботу. У результаті дитина робить висновок: "Мене люблять тоді, коли я хворію". Такий стиль виховання формує у дитини егоцентризм, завищений рівень домагань.

7. Суперечливе виховання.

Різка зміна прийомів виховання. Наприклад, різкий перехід від суворого стилю виховання до ліберального – і навпаки. Подібне ставлення батьків сприяє формуванню у дитини таких рис характеру, як впертість, тривожність, нестійка самооцінка.

Проведена класифікація дозволяє зробити висновок про те, що при зниженій вимогливості до дитини в поєднанні з підвищеним інтересом, що спостерігається в потураючому стилі виховання, дитячий егоцентризм закріплюється в юнацькому віці, як риса особистості, приводячи до спотвореного сприйняття дійсності винятково через призму свого Я.

Причини негармонійного виховання різні. Часом це певні обставини в житті сім'ї, що заважають налагодити адекватне виховання. Але нерідко основну роль у порушенні виховного процесу грають особистісні особливості самих батьків.

Тому, караючи дітей, батьки, по-перше, повинні бути єдині в пошуку способу виходу зі скрутною ситуацією, і, по-друге, дитина повинна відчувати, що яким би не був її проступок, любов батьків вона не втратить, ні за яких обставин, що покарання викликане не до його особистості, а тільки до його конкретного проступку. По-третє, виховні методи і засоби не повинні принижувати гідності дитини, тобто необхідно поєднувати обґрунтовану вимогливість з тактовою формою її пред'явлення. Тільки за цих умов батькам вдасться зберегти свій авторитет в очах дітей, а справедливість і узгодженість пропонованих ними вимог будуть розцінюватися як норма поведінки і керівництво до дії.

Природно, проблеми сімейного виховання можуть бути обумовлені і цілим рядом інших причин. Однак це не виключає, а лише підтверджує те, наскільки різноманітні і складні питання формування особистості дитини в сім'ї і як важливо уявляти ті труднощі, з якими може стикнутися кожен батько.

Для того щоб перерости дитячий егоцентризм, необхідне усвідомлення суб'єктивності сприйняття і встановити причинно-наслідкові зв'язки в системі міжособистісних взаємин. Зрозуміло, що зробити це людині наодинці неможливо. Процес

соціалізації в юнацькому віці проходить в трьох вимірах: сім'я – школа або вищий навчальний заклад – позанавчальний час. Під позанавчальним часом мається на увазі процес неконтрольного спілкування з друзями і, найчастіше, безцільного. Виняток становить спілкування в центрах творчості, позанавчальних студіях. У таких випадках процес соціалізації проходить набагато успішніше і швидше ніж тоді, коли юнак, наданий сам собі, знаходить коло спілкування серед таких же безцільних суб'єктів, формуючи так звану "тусовку", яка хороша для дослідження і спостережень, але не дає ефекту в процесі переростання дитячого егоцентризму, а часто навпаки, закріплює його.

Звичайно, не виключені випадки "нетипового дорослішання", коли, незалежно від зовнішніх чинників, юнак переростає дитячий егоцентризм завдяки "випадковому" зіткненню з системою поглядів, або коли стресова ситуація змушує його звільнитися від дитячого егоцентризму.

У більшості випадків у процесі розвитку, в особливості в юнацькому віці, на свідомість впливає величезна кількість факторів, серед яких найбільш значущим по впливу – як позитивного, так і негативного, є особливості сімейної ситуації.

Про це говорить картина зіставлення змін, що відбуваються в сім'ї і впливають на поведінку юнака поза домом. Не будучи схильним обговорювати сімейну ситуацію в навчальному закладі, юнаки несуть на собі відбиток того, що відбувається вдома, переносячи у стосунках з однолітками і особливо вчителями модель сімейних стосунків. У зворотному порядку, але в меншій мірі, зміни, що відбуваються в організмі і психіці юнаків, впливають на клімат сімейних взаємин. Так егоцентризм юнаків може звернути на себе увагу батьків і неусвідомлено вимагати зміни моделі поведінки і навіть стилю виховання. Якщо батьки самі не є закоренілими егоїстами, процес цей пройде в цілому не небезпечно, хоча і небезболісно.

У родині дитячий егоцентризм виражений в ще більшому неусвідомлюваному ступені – в тому сенсі, що дитина не ставить під сумнів сенс існування сім'ї як осередку виключно спрямованої на неї уваги. І якщо дитина в сім'ї одна – це підтверджує її безсумнівну винятковість. Будучи центром світосприйняття, дитина несвідомо позиціонує себе і центром світобудови.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що основним моментом і смисловою спрямованістю юнацького періоду є подолання егоцентризму, що є, таким чином, межею дитячого розвитку, цей період позначається особливо важливим переломним моментом в житті і протікає, не залишаючи травмуючих наслідків у психіці дитини, в сприятливій обстановці сімейного виховання, з дотриманням відповідних норм і стилів виховання. Спостереження і аналіз літератури веде до висновку про стилі виховання, що призводять до розвитку і вкорінення егоцентризму в юнацькому віці: потураючий стиль найбільш сприяє закріпленню егоцентризму у юнаків при збігу двох основних чинників: підвищеного інтересу і зниженої вимогливості до юнаків в родині і в соціумі.

Висновки. Найбільш істотний вплив на виховання особистості надає сім'я, оскільки основну інформацію про світ і про себе людина отримує від батьків. До того ж батьки володіють унікальною можливістю впливати на дитину у зв'язку з фізичною, емоційною та соціальною залежністю від них. Сім'я – мала (первинна) група, яка складається з осіб, пов'язаних двома типами відносин: подружжя і споріднення, яка забезпечує людині емоційну стабільність, безпеку і особистісний ріст.

Причини негармонійного виховання різні. Часом це певні обставини в житті сім'ї, що заважають налагодити адекватне виховання. Але нерідко основну роль у порушенні виховного процесу відіграють особливості характеру самих батьків.

Отже, караючи дітей, батьки, по-перше, повинні мають єдині в пошуку способу виходу зі скрутної ситуації, і, по-друге, дитина мусить відчувати, що яким би не був її вчинок, любов батьків вона не втратить ні за яких обставин, що покарання викликане не до її особистості, а лише до її конкретного вчинку. По-третє, виховні методи і засоби не

повинні принижувати гідності дитини, тобто необхідно поєднувати обґрунтовану вимогливість з тактовною формою її пред'явлення. Лише за цих умов батькам вдасться зберегти свій авторитет в очах дітей, а справедливість і узгодженість пропонованих вимог будуть розцінюватися як норма поведінки і керівництво до дії.

Література

1. Антонов А. И. Социология семи / А. И. Антонов. – М. : Смысл, 1996. – 545 с.
2. Гиппенрейтер Ю. Б. Общаться с ребенком. Как? / Ю. Б. Гиппенрейтер- Издание. – М. : "ЧеРо", 2002. – 240 с.
3. Еникеев М. И. Общая и социальная психология / М. И. Еникеев. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2000. – 624 с.
4. Кон И. С. Психология юношеского возраста / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
5. Обухова Л. Ф. Теория Ж. Пиаже: за и против / Л. Ф. Обухова. – М. : Наука, 1987. – 367 с.
6. Пашукова Т. И. Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции / Т. И. Пашукова. – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2001. – 338 с.
7. Пашукова Т. И. Эгоцентризм в подростковом и юношеском возрасте: причины и возможности коррекции / Т. И. Пашукова. – М. : Институт практической психологии, 1998. – 258 с.

References

1. Antonov A. I. Sociologija semi / A. I. Antonov. – M. : Smysl, 1996. – 545 s.
2. Gippenrejter Ju. B. Obshhat'sja s rebenkom. Kak? / Ju. B. Gippenrejter- Izdanie. – M. : "CheRo", 2002. – 240 s.
3. Enikeev M. I. Obshhaja i social'naja psihologija / M. I. Enikeev. – M. : NORMA-INFRA, 2000. – 624 s.
4. Kon I. S. Psihologija junosheskogo vozrasta / I. S. Kon. – M. : Prosveshhenie, 1979. – 175 s.
5. Obuhova L. F. Teorija Zh. Piazhe: za i protiv / L. F. Obuhova. – M. : Nauka, 1987. – 367 s.
6. Pashukova T. I. Jegocentrizm: fenomenologija, zakonomernosti formirovanija i korrekcii / T. I. Pashukova. – Kirovograd: Central'no-Ukrainskoe izdatel'stvo, 2001. – 338 s.
7. Pashukova T. I. Jegocentrizm v podrostkovom i junosheskom vozraste: prichiny i vozmozhnosti korrekcii / T. I. Pashukova. – M. : Institut prakticheskoi psihologii, 1998. – 258 s.

Черникова А. А.

Стили воспитания, которые влияют на формирование юношеского эгоцентризма

В статье рассмотрены стили воспитания, влияющие на формирование юношеского эгоцентризма. Проанализированы теоретические основы исследования эгоцентризма в юношеском возрасте в психологии. Показано, что для того чтобы перерасти детский эгоцентризм, необходимо осознание субъективности восприятия и установить причинно-следственные связи в системе межличностных отношений. Понятно, что сделать это человеку в одиночку невозможно. Процесс социализации в юношеском возрасте проходит в трех измерениях: семья - школа или вуз - внеучебной времяпрепровождения.

На основании теоретических исследований выявлено, что в семье эгоцентризм родителей нередко проявляется в приписывании ребенку своих собственных интересов, предпочтений, низкой самооценки, страхов и т. п., то есть ребенку отказывают в проявлениях индивидуальности,

формируют у него пассивную, зависимую жизненную позицию. Одна из центральных задач нравственного воспитания, а также психического и социального развития - преодоление эгоцентризма и формирования гуманности. Важнейший механизм - формирование в человеке способности оценивать любую ситуацию с разных точек зрения, терпимо относиться к непривычным мненим и суждений. Преодоление эгоцентризма связано с развитием самосознания, адекватной самооценки, приобщением личности к общечеловеческим ценностям, сопереживанием (эмпатией) по отношению других людей в случае их неудачи в работе или в личной жизни. Источников -7.

Ключевые слова: эгоцентризм, воспитания, гиперопека, юношеский возраст, эмпатия, семья.

Chernikova A. A.

Style of education, that affect on the formation youthful self-centeredness

The article describes parenting styles that affect the formation of adolescent egocentrism. The theoretical basis of the study of egocentrism in adolescence in psychology. It is shown that in order to develop children's self-centeredness is necessary awareness subjectivity of perception and establish causal relationships in the interpersonal relationships. Clearly, to make it impossible to man alone. The process of socialization in adolescence takes place in three dimensions: the family - school or university - pozauchbove pastime.

Based on theoretical investigations revealed that the family egocentric parents often manifested in attributing a child of their own interests, preferences, low self esteem, fear, etc., that child denied manifestations of individuality, form his passive, dependent stance. One of the central tasks of moral education, as well as mental and social development - overcoming egocentrism and shaping humanity. The most important mechanism - formation in the human ability to assess any situation from different points of view, to tolerate unusual thoughts and judgments. Overcoming egocentrism associated with the development of self-awareness, self-esteem, individual attachment to universal values, empathy (empathy) toward other people in case of failure in work or personal life. Sources -7.

Key words: self-centeredness, education, giperopeka, adolescence, empathy, family.

Чернікова Аліна Олександрівна - аспірант кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Луганськ

ANALYSIS OF COMMUNICATIVE CULTURE FORMEDNESS OF FUTURE SPECIALISTS IN THE SPHERE "PERSON-PERSON"

There was accomplished a scientific literature review on the issue of the importance of communicative culture in professional activities of specialists in the sphere "person-person", including psychologists and managers on recruitment, determined its elements. There was defined a need for a culture of professional communication while studying in high school. There was conducted a stating experiment to determine the level of the communicative culture formation of future psychologists and managers on recruitment. There were adduced the recommendations on correcting the educational process of high school in order to focus on building of specialist communicative culture.

The object of research — the communicative culture of future specialists in the sphere "person-person."

The subject of research — an analysis of communicative culture formedness of future specialists in the sphere "person-person".

The aim of research is to explore the formedness level of the communicative culture of future psychologists and managers on recruitment.

Methods of research. For achieving this goal we used the following methods: theoretical: theoretical analysis, synthesis, comparison, classification, summarizing of domestic and overseas research sources; empirical: observation, discussion, testing on psychodiagnostic methods that characterize the level of specialist communicative culture formedness; statistical: a comparative analysis of the results, methods of descriptive mathematical statistics.

This research gives grounds to believe that by all odds the communicative culture of future psychologists is almost average with a downward trend. This important component in the manager recruitment work is mainly low by most indicators. Consequently, undergraduate students who will work in the sphere of "person -person" have insufficient communicative culture formedness level for professional practice that leads to the urgent need to give attention to this fact and inclusion of managers on recruitment into the learning process with the subjects like "General Psychology" "Personality Psychology", "The motivation of human behavior and activity," "Psychology of Communication", "Psychological training", "Psychology of Management" with a series of practical training and more. It's preferably for students of psychology to devote more time to practical training, trainings, psychological games that promote sociability, mutual empathy, reflection behavior, professional values formation, etc., which are part of the components of professionals communication culture working in the sphere of "person-person". Sources - 12.

***Key words:** communicative culture, the components of communicative culture, the constituents of communicative culture, level of formedness of communicative culture, vocational training, psychodiagnostic methods, psychologist, manager of recruitment.*

Formulation of the problem. At the beginning of the XXI century dynamic and complex processes of transition to a market economy caused by the increasing role of communication in social, economic, political and other fields. The processes of production and consumption of socio-cultural product depend on the success of communication. Increasing of the impact role of communication on all aspects of human life, increasing integration and communicative potential of society is becoming the basic condition for its development and competitiveness in the service industry, business, commerce, manufacturing, entrepreneurship and other industries. The career of psychologist, manager, journalist, teacher and members of other socially significant professions cannot be implemented without communication. Their professional success will depend on the level of formation of communicative culture. Communications accompany the professional career of psychologist and manager on recruitment from the stage of acquaintance with client or prospective employee to the implementation of assistance for him in the current situation.

Key role in solving the problems of communicative culture of the future professionals play education system and focus of higher education on the development and implementation of

integrated programs of training and development of communication skills, including communication culture. The current system of training practical psychologists and managers on recruitment based on mastering basic theoretical knowledge in psychology, culture, management, economics, law and disciplines of training the communicative culture, and develop practical skills in conflict-free interaction and control of production teams are missing. Low levels of communicative culture of new managers on recruitment and some psychologists leads to the increase of the number of stress number during the adaptation to working environment, the emergence of interpersonal conflicts, reducing the level of social and professional activities satisfaction [3].

Relevance of the topic defined by a wide range of issues and a number of contradictions between: the needs of modern social and cultural practices in specialists who can actively engage in various forms of communication and the lack of such trained professionals, the need of improving the communicative culture of future specialists in the sphere "person-person" in the process of university educational activities and the lack of a coherent system oriented on training of their communicative culture; the presence of significant resources of communicative culture in the training programs and lack of integrated system of disciplines that lead to improvements of the last one; significant scientific knowledge foundation of business communication problems and lack of evidence-based techniques of effective improvement of the communicative culture of future specialists in "person-person", including practical psychologists and managers on recruitment.

Thus, the **object of study** is the communicative culture of future specialists in the sphere "person-person."

Purpose of the research - an analysis of formedness of future specialists communicative culture in the sphere "person-person."

The **aim** of research is to study the level of formedness of the future psychologists and managers on recruitment communicative culture.

Methods. To achieve this goal we used the following methods:

- *Theoretical*: theoretical analysis, synthesis, comparison, classification, summarizing domestic and overseas research sources;

- *Empirical*: observations, discussion, testing on psychodiagnostic methods that characterize the level of communicative culture specialist development;

- *Statistical*: a comparative analysis of the results, descriptive methods of mathematical statistics.

According to the objectives of the research were identified the following **tasks**:

1. To analyze a state of studying the problem of communication culture in the scientific literature.

2. To identify the components of communicative culture and their importance in the professional work of a specialist.

3. To conduct ascertaining experiment to determine the level of formedness of communicative culture of future psychologists and managers on recruitment.

4. To provide practical recommendations of improving educational training in order to build for them a high level of communicative culture.

Analysis of the recent researches and publications. The issue of social communication is explored in social science, which study different facets of communicative activities, a variety of communication channels and social communication institutes. The system of social and communication skills can be combined with such sciences: philosophy, psychology, pedagogy, applied cultural studies. Within social science these subjects can be referred to the social-communicative system: linguistics, literature, art, journalism. Problems of social communication in sociology and social psychology expressed quite clear, what is the result of the rapid development of applied communication activities requested by politics and business in the second half of the twentieth century. Advertising, public relations, business communication, image-making today need sociological, psychological and pedagogical

grounding. The research of social and communication problems present the following sciences as sociology of culture, semiotics, Bibliology, the theory of mass communication. [6]

The study of communicative skills and abilities found their reflection in the works of local philosophers, culturologists, educators and psychologists (L.P. Bujeva, M.S. Kagan, O.O. Leontjev, B.D. Parygin, A.V. Sokolov) in which communication stands out as a human activity. Considering the communicative culture as an element of spiritual culture, such researchers as M.S. Kagan, E.S. Markarian, A.V. Sokolov, treat culture as a specific way of human activities and introduced the concept of "communication culture." The concept of "communication", "communication" is considered from the standpoint of the activity approach, namely activity during social interaction. Induced social communication The processes of socialization, enculturation, education induced by social communication and lead to the development of personality, studied in the works of S.N. Ikonnikova, M.S. Kagan, A.V. Sokolov, B.A. Titov [12].

Communicative personality development is defined as the primary purpose of educational activities by such authors as O.O. Bodalev, A.V. Petrovskij, B.D. Parygin. The opportunities of purposeful formedness of communicative properties were investigated by N.A. Berezovin, L.K. Gritsuk, M.S. Kobzev, D.L. Romanov [7].

Despite the depth and width of the aforementioned studies, the problem of future psychologist communicative culture and manager on recruitment in higher vocational education is still poorly explored, and practical courses and training, if they are carried out, it does not always take into account the complex system of their introduction and passage through all years of training. The aforementioned studies describe in detail the features and content of the communicative culture of personality, show common patterns of formation, determine the interactive methods in the development of communicative culture specialists' socio-professional activities. Results obtained in these studies may serve as a theoretical and empirical framework that allows us to consider the formedness of the communicative culture of future psychologists and managers on recruitment of their training in a university [2, 4].

Ideas and concepts lying in this research are following: the theory of developmental education (L.S. Vygotsky, V.V. Davydov, L.V. Zankov) [2, 5], generalized ideas that assert spiritual priorities in education and study, the ideas of dialogue, co-creation, participation in the pedagogical process (A.B. Dobrovych, L.A. Petrovskaja, A.P. Panfilov) [1, 9], the position of sociology, cultural studies, pedagogy of sociocultural and communicative profession orientation in the system of "person-person" [8], the concept of socio-cultural activities as an important reserve of optimization specialists communicative culture education during his high school preparation [11].

The research methodology issued from systematic analysis of professional psychologist and manager on recruitment, under which a communicative component is represented as one of the basis.

The main part. Based on the fact, that communicative culture is the leading component of professional work of psychologist and manager on recruitment, will consider its constituent.

Individual personal component is a set of individual values and individual personal structures that are the result of psychic activities of psychologist and manager on recruitment as specialists in the sphere "person-person", embodied in the relevant moral and communicative properties and determine the nature of its communicative activity. The individual-personal component comprises the following components:

1) *Individual personality traits* that have peculiarities of temperament, character, intellectual and cognitive areas, availability of skills, extroversion-introversion personality etc.. The presence of these properties, some of which are innate (eg, temperament) assists willingness or unwillingness to engage in communicative contact, support interpersonal communication, properly to orientate the communication situation;

2) *Lifetime achievements of personality*: ideals, attitudes, values, moral standards and ethical norms (politeness, mannerliness, tact, sensitivity, respect for others, honesty, courtesy, kindness, tolerance, justice, sincerity, modesty, self-esteem, knowledge of cultural patterns of behavior - the ability of reproduction (modeling) the patterns of behavior that manifests itself in maintaining etiquette according to the communicative situation, etc. The psychological basis of these properties are the moral and ethical principles of psychologists (and manager on recruitment) as his common position, a set of guidelines of communicative orientation which reflect the nature of his relation to others and to himself, to communication and business[10].

Motivation and volitional component - a complex of motivational and semantic, emotional and volitional formations, which are the internal result psychic psychologist activity (or manager on recruitment as a representative professional sphere "person-person"), embodied in the relevant motives, regulation of emotions and communicative behavior. Motivation and volitional component consist of:

1) *motivational component of requirements*: basic needs - in cognition and self-cognition, in evaluating others, in communication, in self-affirmation, in self-improvement, self-expression, motivation to succeed and avoid setbacks and focus on his "I", on the communicative contact (interaction) or the case. Forms of expression pattern psychologist (or other professional representative of occupation in the sphere "person-person", including manager on recruitment) depend on his communicative abilities, the nature of consciousness and self-awareness;

2) *emotional and volitional component*: emotional stability, emotional culture (culture demonstration of emotions), regulation of emotions and behavior, i.e. self-control (willingness and ability of person to manage his behavior in the process of communication, the ability to self-organization, in other words, a person's ability to volitional adaptation in the communication process), the ability to avoid conflict and effectively end it. Formation of future specialist emotional-volitional component of communicative culture in sphere "person-person" provides the presence of a certain volitional traits and expressive emotional features, namely: perseverance, self-control, restraint, independence, initiative, responsibility, courage, determination, emotionality, emotional excitability, emotional stability, etc. These characteristics are necessary for future specialist as a subject of communication for conscious decisions in communicative situations, using consistent with social norms ways and means of communication, control and regulation of emotions and behavior during the interaction [10].

Socio-communicative component includes communication knowledge and skills, personality characteristics that enable future specialists in the sphere "person-person" to achieve optimal communicative relationship, mutual understanding in situations of interpersonal interaction. Socio-communicative component consists of:

1) *socio-psychological component*, which includes empathy, perception of yourself and others, the ability to be indispensable, reflexivity, awareness of his social roles and manners, consistent with this role. In particular, perception of themselves based on the ability to self-feeding in communication, self-criticism, self-confidence, self-esteem. Perception of other people can be expressed as the ability to respect or despise a person behave tactfully or tactless, be ethical, polite, have good manners, honesty, or opposed them traits. Self-esteem, positive attitude to yourself helps to manifestate the same features of other people regarding student psychologist or student-manager on recruitment. Without reflection of his actions and deeds one cannot understand his behavior and the behavior of other people in different communicative situations. Awareness of their social role in society (son / daughter, student, boyfriend / girlfriend, psychologist, manager, etc.) causes the manifestation of behavior appropriate to this role, appropriate manners, behavior, using certain syntax in communication. Ability to be indispensable determines detection of amiability, sociability, empathic attitude to the interlocutor, the desire to perceive and understand him as a person;

2) *individual communicative component*, which includes the interrelation and mutual understanding, the ability to establish and maintain contact, feedback, linguistic competence,

culture thinking and speech, speech activity, communication knowledge, skills, communication ability (listening skills (active hearing, phonemic hearing, perception of message content by ear), the ability to speak (possession basics of grammar, phonetics, vocabulary, style, and ability to focus on the topic of conversation, compliance of pauses, retention of the interlocutors attention, the ability to interest, the ability to fully and logically express their thoughts), the ability to understand (richness of vocabulary, determination the content of concepts, complex syntax), ability to use verbal and nonverbal means - auditory, visual, kinesthetic, olfactory). All these components have no hierarchical structure, complement one another and, in turn, affect the communicative culture of personality.

For the research of the formation of the main components and features of the communicative culture of future specialists in sphere "person-person" was held ascertaining experiment. The experiment was attended by students of 4th courses Volodymyr Dahl East Ukrainian National University specialty "Psychology" of full time and distance learning in the amount of 45 persons and specialty "Manager on Recruitment and Labor Economics" of full time and distance learning in the amount of 42 people by methods that reflect the main components of communicative culture.

For method "hierarchy of value orientations M. Rokycha" there were received the following results: first place in students of psychology samples took values: health, love and happy family life, in a sample of managers on recruitment there are health, love, happy family life and financial secure of life. Note that professional values (interesting work, social vocation, knowledge) are not included in the list of most significant values. In the last places of the hierarchy there are the following values: creativity, beauty of nature and art, and entertainment.

Among the instrumental values in the first place there are values of cleanliness, cheerfulness, honesty, civility, independence and education. The neglected values are hard work, high demands, intolerance for defects that point out to sufficiently well-developed value-semantic scope of future psychologists. Managers on recruitment put in the first places such values as independence, civility, broadmindedness, fairness, responsibility, indicating a sense of purpose and well-developed professional values. The neglected values are: the intransigence of the shortcomings in themselves and others, high demands, cheerfulness, education.

To study the individual and personal component was used a test "Big Five MakKraye Costa" that diagnoses five major personality traits: extraversion - introversion, commitment - isolation, self-control - impulsivity, emotional stability - emotional instability, expressiveness - practicality. In a sample of future psychologists are observed averages for all scales, in a sample of future managers on recruitment respondents are more prone to introversion, self-control and isolation.

Strong-willed potential ("Diagnosis of strong will") students majoring in "Psychology" and "Manager Recruitment and Labor Economics" is characterized mainly by the average values, high values of psychologists make up one third of the sample, of managers - one-fourth.

"Methods of diagnosis of emotional barriers in interindividual communication V.V.Boyko" showed that students with low-psychologists (16%) and high (14%) scores are a small part of the sample, the remaining sample was distributed virtually evenly between the tendency to a small number of emotional barriers (34%) and a trend toward higher rate (36%). Students managers low and high levels of emotional communication have barriers with 10% of respondents, respectively, the low number of emotional barriers with 43% of respondents tend to rate high - 37%. And besides future psychologists have most pronounced inadequate expression of emotion and least pronounced dominance of negative emotions, future managers on recruitment expressed the most reluctance to approach people on an emotional basis, less pronounced - undeveloped, indistinctness of emotions that interfere to maintain communication links on the emotional basis.

One of the most important indicators of communicative culture is emotional intelligence (EmIn), which is seen as the ability to understand one's own and others' emotions and to manage them. In the sample of future psychologists and future managers on recruitment it

is mostly on the average mark. Moreover the understanding of student managers of other people's emotions and management (interpersonal emotional intelligence) is lower than the rate of future psychologists.

Considering the significant development of intrapersonal emotional intelligence and penchant for supervisory position, it's necessary to explore options for future psychologists and managers' relation to themselves ("Methods attitude to oneself of Stolin-Panteleyev"). The attitude to themselves of respondents' majority is positive. One-third of respondents prevail average attitude. Low figures were not found.

For the diagnosis of socio-communicative component of communicative culture, the following methods are used: diagnosis of perceptual-interactive competence (a modified version of NP Fetyskina), determining the level of perceptual-verbal competence (GY Rosen), empathy, reflexivity test of AV Karpov, a psychological test of VF Ryakhovskiy to determine the level of sociability, diagnosis of formation level of the personality communicative culture (modified by SV Znamenskoye).

Researching the perceptual-interactive competence, which is an important indicator of communicative culture that reflects the peculiarities of understanding in communication, autonomy, adaptability and activity mainly social environment, state that its overall level of 64% students of psychology is average, 36% - is high. Students with low-perceptual-interactive level have no competence, which shows the characteristic desire for full communion of future psychologists. The majority of managers on recruitment respondents have a low level of perceptual -interactive competence and only 5% - its average level, which indicates the existence of barriers to mutual understanding, autonomy, poor adaptation level to the social environment and the activities in it.

Diagnosis of perceptual-verbal competence shows that students in most psychologists (58%) have a high level of the property, 41% have average perceptual-verbal competence, 1% - low. Thus, most students (58%) have a high perceptual-non-verbal competence. The scale of nonverbal competence reveals the level severity of ability to build relationships and feel the context of communication. High results obtained in a future psychologists sample suggest excessive absorption in problems and feelings of others. By contrast, about 16% of the future managers on recruitment have a high level of perceptual-verbal competence, average is 34%, half of the respondents have a low level of properties, indicating the inability to establish relationships and maintain a complete communication contact.

Empathy is one of the basic properties of future psychologists and managers on recruitment. Despite the fact that most students of psychology (57%) has decreased empathy index, 27% medium and 15% low, it is interesting that only 1% of students, psychologists have a high index of empathy. Empathy indicators of student managers are predominantly low (76%) and also average (24%), high-level, i.e., empathy, compassion in interpersonal communication is not observed.

Thus, we consider the reason of advanced supervisory positions of psychology students and managers on recruitment students and undeveloped interaction positions with anti-empathic guidelines available (fear of interest in the inner world of others) and a decrease of the ability to identify (the ability to put yourself in the partner place). Therefore, we can state that the majority of future psychologists perceive other people as an object of study, while they themselves suspended from interaction, don't interest in the inner world of others, namely they rise to the position of an observer or probably they are afraid of "emotional burnout syndrome" seeing such a position in relation to the client properly. And managers' position is more pronounced than the future psychologists.

The role of reflexivity in the structure of the psychological characteristics of future psychologists and manager on recruitment can be hardly overemphasized. From understanding and analyzing their actions and deeds, account of how he perceives the person, depends behavior of psychologist as a professional. According to the results of research by the entire sample, the

average value of the reflection level is dominated (75%), low reflection value is 23%, high - only 2%.

Ryakhovskiy test that detects the sociability level, shows the average values of this parameter. Accordingly to the proposed test author 7-point scale evaluation results of students psychologists figures the second scale interval (1%) and the third (8%) indicate a low level of sociability, the interval of the sixth (16%) and the seventh (1%) indicate a high level of sociability. Much of the sample is located on the 4th and 5th intervals evaluation (35% and 40%, respectively), which is typical of the average level of sociability. Students managers on recruitment with the majority (63%) have medium and high level of sociability, but 37% have a low rate of this property, which confirms introversion and unwillingness to converge on an emotional basis.

A test that measures the level of communicative culture development of comprehensively assesses personality and contains questions aimed at identifying sociability, empathy, commitment to cooperation, tolerance, self-dealing, etc.

Communicative Culture in the students psychology samples developed on an average level (the tendency to low 25%, middle 30%, the trend toward higher 23%), low levels of communicative culture by 12%, high - only 10%. In contrast, the level of communicative culture of the future managers of recruitment is low (42%) and below average (53%) have a high rate of 2% above the average - 3% of respondents. That level of sociability, desire for cooperation, tolerance, self-confidence when communicating with most student-managers is low.

Conclusions. Thus, according to the results of the experiment ascertaining, communicative culture of future psychologists on almost all indicators is average with a downward trend. Instead, this important component of the work of manager on recruitment is usually low on most indicators. Consequently, students bachelors who will work in the sphere "person-person" have insufficient level for the professional development of communicative culture that leads to the urgent need to give attention to this fact and inclusion in the learning process of managers with recruiting subjects "General Psychology" "Personality Psychology", "The motivation and behavior of human activity," "Psychology of Communication", "Psychological training", " Management Psychology" with mandatory cycle of practical lessons and more. For students of psychology it is desirable to devote more time to practical lessons, trainings, psychological games that promote sociability, mutual empathy, reflection behavior, formation of professional values, etc., which are part of the culture of communication components of professionals working in the field of "person -person" .

Literature

1. Андреева Г. М. Общение и оптимизация совместной деятельности / Андреева Г. М., Яноушек Я., Дондов А. И. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 301 с.
2. Ануфриев А. Ф. Как преодолеть трудности в обучении детей : практ. пособие / А. Ф. Ануфриев, С. Н. Костромина. – М. : Ось-89, 2003. – 272с.
3. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: Контекстный подход / А. А. Вербицкий. – М. : Изд-во Высшая школа, 1991. – 207 с.
4. Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств / Т. П. Гаврилова. – М. : Знание, 1984. – 79 с.
5. Григорьева Т. Г. Основы конструктивного общения : [методическое пособие для преподавателей] / Григорьева Т. Г., Линская Л. В., Усольцева Т. Г. ; под ред. Ю. М.Забродина, М. В.Поповой. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та; Москва : Совершенство, 1997. – 171 с.
6. Казанцева Т. А. Взаимосвязь личностного и профессионального становления студентов-психологов : психология личности / Т. А. Казанцева, Ю. М. Олейник // Психологический журнал. – 2002. – №6. – С. 51–60.

7. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
8. Мясищев В. Н. Психология отношений : [текст] / В. Н. Мясищев ; под ред. А. А. Бодалева. – М. : «Ин-т практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. – 768 с.
9. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
10. Пономаренко Л. А. Соціально-психологічні особливості формування комунікативної культури майбутніх психологів в умовах гуманізації вищої школи : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Л. А. Пономаренко. — Луганськ, 2011. — 200 с.
11. Розин В. М. Культура и психическое развитие человека / В. М. Розин // Вопросы психологии. – 1988. – №3. – С. 123–131.
12. Смирнова Е. Э. Пути формирования модели специалиста с высшим образованием / Е. Э. Смирнова. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. – 136 с.

References

1. Andreeva G. M. Obshhenie i optimizacija sovmestnoj dejatel'nosti / Andreeva G. M., Janoushek Ja., Dondov A. I. – М. : Izd-vo MGU, 1987. – 301 s.
2. Anufriev A. F. Kak preodolet' trudnosti v obuchenii detej : prakt. posobie / A.F. Anufriev, S. N. Kostromina. – М. : Os'-89, 2003. – 272s.
3. Verbickij A. A. Aktivnoe obuchenie v vysshej shkole: Kontekstnyj podhod / A.A. Verbickij. – М. : Izd-vo Vysshaja shkola, 1991. – 207 s.
4. Gavrilova T. P. O vospitanii npravstvennyh chuvstv / T. P. Gavrilova. – М. : Znanie, 1984. – 79 s.
5. Grigor'eva T. G. Osnovy konstruktivnogo obshhenija : [metodicheskoe posobie dlja prepodavatelej] / Grigor'eva T. G., Linskaja L. V., Usol'ceva T. G. ; pod red. Ju.M.Zabrodina, M. V.Popovoj. – Novosibirsk : Izd-vo Novosibirskogo un-ta; Moskva : Sovershenstvo, 1997. – 171 s.
6. Kazanceva T. A. Vzaimosvjaz' lichnostnogo i professional'nogo stanovlenija studentov-psihologov : psihologija lichnosti / T. A. Kazanceva, Ju. M. Olejnik // Psihologicheskij zhurnal. – 2002. – №6. – S. 51–60.
7. Kostjuk G. S. Navchal'no-vihovnij proces i psihichnij rozvitok osobistosti / G.S. Kostjuk ; za red. L. M. Prokolenko. – К. : Radjans'ka shkola, 1989. – 608 s.
8. Mjasishhev V. N. Psihologija otnoshenij : [tekst] / V. N. Mjasishhev ; pod red. A. A. Bodaleva. – М. : «In-t prakticheskoy psihologii» ; Voronezh : NPO «MODJEK», 1995. – 768 s.
9. Petrovskaja L. A. Kompetentnost' v obshhenii. Social'no-psihologicheskij trening / L. A. Petrovskaja. – М. : Izd-vo MGU, 1989. – 216 s.
10. Ponomarenko L. A. Social'no-psihologichni osoblivosti formuvannja komunikativnoï kul'turi majbutnih psihologiv v umovah gumanizacii vishhoï shkoli : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.05 / L. A. Ponomarenko. — Lugans'k, 2011. — 200 s.
11. Rozin V. M. Kul'tura i psihicheskoe razvitie cheloveka / V. M. Rozin // Voprosy psihologii. – 1988. – №3. – S. 123–131.
12. Smirnova E. Je. Puti formirovanija modeli specialista s vysshim obrazovaniem / E. Je. Smirnova. – L. : Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1977. – 136 s.

Черних Л.А.

АНАЛІЗ СФОРМОВАНОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СФЕРИ «ЛЮДИНА-ЛЮДИНА»

Здійснено науковий огляд літератури з проблеми важливості комунікативної культури у професійній діяльності фахівців сфери «людина-людина», зокрема психологів і менеджерів з підбору персоналу, визначено її складові. Окреслено необхідність формування комунікативної культури фахівців під час навчання у вищій школі. Проведено констатувальний експеримент для визначення рівня сформованості

комунікативної культури майбутніх психологів і менеджерів з підбору персоналу. Наведено рекомендації щодо корекції навчального процесу вищої школи з метою надання уваги формуванню комунікативної культури фахівця.

Об'єктом дослідження – комунікативна культура майбутніх фахівців сфери «людина-людина».

Предмет дослідження – аналіз сформованості комунікативної культури майбутніх фахівців сфери «людина-людина».

Мета дослідження полягає у дослідженні рівня сформованості комунікативної культури майбутніх психологів і менеджерів з підбору персоналу.

Методи дослідження. Для досягнення мети було використано такі методи: теоретичні: теоретичний аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення вітчизняними та зарубіжними науковими джерел; емпіричні: спостереження, бесіда, тестування за психодіагностичними методиками, які характеризують рівень сформованості комунікативної культури фахівця; статистичні: порівняльний аналіз результатів, методи описової математичної статистики.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що комунікативна культура майбутніх психологів майже за всіма показниками знаходиться на середньому рівні з тенденцією до зниження. Ця важлива складова в роботі менеджера з підбору персоналу знаходиться переважно на низькому рівні за більшістю показників. Отже, студенти-бакалаври, які будуть працювати у сфері «людина-людина», мають недостатній для професійної діяльності рівень сформованості комунікативної культури, що зумовлює нагальну необхідність приділення уваги цьому факту й включення до навчального процесу менеджерів з підбору персоналу дисциплін «Загальна психологія», «Психологія особистості», «Мотивація поведінки і діяльності людини», «Психологія спілкування», «Психологічний тренінг», «Психологія управління» з обов'язковим циклом практичних занять тощо. Для студентів-психологів бажано більше часу приділяти практичним заняттям, тренінгам, психологічним іграм, які сприяють розвитку товарищескості, взаємодопомоги, емпатійності, рефлексії поведінки, формуванню професійних цінностей тощо, які є складниками компонентів комунікативної культури фахівця, що працює в сфері «людина-людина». Джерел – 12.

Ключові слова: комунікативна культура, складові комунікативної культури, компоненти комунікативної культури, рівень сформованості комунікативної культури, професійна освіта, психодіагностичні методики, психолог, менеджер з підбору персоналу.

Черных Л.А.

Анализ сформированности коммуникативной культуры специалиста сферы «человек-человек»

Осуществлен научный обзор литературы по проблеме важности коммуникативной культуры в профессиональной деятельности специалистов сферы «человек-человек», в частности психологов и менеджеров по подбору персонала, определены ее составляющие. Выделена необходимость формирования коммуникативной культуры специалистов во время учебы в высшей школе. Проведен констатирующий эксперимент для определения уровня сформированности коммуникативной культуры будущих психологов и менеджеров по подбору персонала. Представлены рекомендации относительно коррекции учебного процесса высшей школы с целью уделить внимание формированию коммуникативной культуры специалиста.

Объект исследования - коммуникативная культура будущих специалистов сферы «человек-человек».

Предмет исследования – анализ сформированности коммуникативной культуры будущих специалистов сферы «человек-человек».

Цель исследования заключается в исследовании уровня сформированности коммуникативной культуры будущих психологов и менеджеров по подбору персонала.

Методы исследования. Для достижения цели были использованы такие методы: теоретические: теоретический анализ, синтез, сравнение, систематизация, обобщение научных источников; эмпирические: наблюдение, беседа, тестирование по психодиагностическим методикам, которые характеризуют уровень сформированности коммуникативной культуры специалиста; статистические: сравнительный анализ результатов, методы описательной математической статистики.

Проведенное исследование дает основания утверждать, что коммуникативная культура будущих психологов почти по всем показателям находится на среднем уровне с тенденцией к снижению. Эта важная составляющая в работе менеджера по подбору персонала находится преимущественно на низком уровне по большинству показателей. Следовательно, студенты-бакалавры, которые будут работать в сфере «человек-человек», имеют недостаточный для

профессиональной деятельности уровень сформированности коммуникативной культуры, которая обуславливает необходимость уделения внимания этому факту и включение в учебный процесс менеджеров по подбору персонала дисциплин «Общая психология», «Психология личности», «Мотивация поведения и деятельности человека», «Психология общения», «Психологический тренинг», «Психология управления» с обязательным циклом практических занятий и т.д. Для студентов-психологов желательно больше времени уделять практическим занятиям, тренингам, психологическим играм, которые способствуют развитию общительности, взаимопомощи, эмпатийности, рефлексии поведения, формированию профессиональных ценностей, и т.д., которые являются составляющими компонентов коммуникативной культуры специалиста, который работает в сфере «человек-человек». Источников – 12.

Ключевые слова: коммуникативная культура, составляющие коммуникативной культуры, компоненты коммуникативной культуры, уровень сформированности коммуникативной культуры, профессиональное образование, психодиагностические методики, психолог, менеджер по подбору персонала.

Черних Лариса Анатоліївна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної та практичної Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЯВИЩА ІНТЕРНЕТ-АДИКЦІЇ

Психологічні особливості явища Інтернет-адикції. Розглянуто проблему залежності від Інтернету. Здійснено науково-психологічний аналіз теоретичних джерел з проблеми дослідження явища Інтернет-адикції. Виявлено, що проблема психології залежності особистості від Інтернету включає ряд нерозкритих питань, які потребують подальшого вивчення. Джерел- 26.

Ключові слова: Інтернет, залежність, адикція, адиктивна поведінка, спілкування, соціальна мережа, реальність, розлад, віртуальний світ.

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток сучасних інформаційних технологій зумовив появу нової для нашого суспільства проблеми – проблеми залежності від Інтернету. У зв'язку з цим, визначення особливостей формування залежності від Інтернету, вивчення психологічних особливостей особистості, що є характерними для осіб, залежних від Інтернету, проведення заходів, спрямованих на запобігання подальшому зростанню адиктивної поведінки, розробка ефективних стратегій подолання Інтернет-залежності є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблеми психології залежності від Інтернету як поведінкової адикції широко висвітлено здебільшого у зарубіжній літературі у працях таких науковців як М.Шоттон, Д.Грінфілд, Дж. Грохот, К. Янг та ін.. У вітчизняній психологічній науці, на жаль, ще недостатньо вивчено та висвітлено цю тему. Серед вітчизняних науковців, що присвятили свої дослідження проблемі Інтернет-залежності, можна назвати А.С.Войскунського, Л.В. Кулікова, Н.В. Чудову, А.Г. Асмолова, Н.А.Цветкову тощо.

Мета статті – провести аналіз проблеми Інтернет-адикції в сучасній психологічній науці.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Основні різновиди діяльності, які здійснюються за допомогою Інтернету, а саме, спілкування, пізнання та гра (розвага) – мають властивість захоплювати людину цілком та повністю, не залишаючи їй інший раз ні часу, ні сил на інші види діяльності.

У зв'язку з цим, в даний час інтенсивно обговорюється феномен (захворювання, або синдром) «залежності від Інтернету», або «Інтернет-адикції» (Internet Addiction Disorder, або IAD). Дослідники виходять з положення про можливість розвитку залежності (адикції) не тільки від введення в організм матеріальних речей, але й від продукуваних суб'єктом дій та супроводжуючих ці дії емоцій.

Обговорення даного феномену почалося не так давно. Термін "Інтернет-залежність" (Інтернет-адикція) запропонував І. Голдберг в 1995 році для опису патологічної, непереборної тяги до використання Інтернет.

Найчастіше залежність від Інтернету розуміється максимально широко - до неї включають:

а) залежність від комп'ютера, тобто obsесивна пристрасть до роботи з комп'ютером (іграм, програмуванню або іншим видам опосередкованої комп'ютером діяльності);

б) інформаційне перевантаження, "електронне бродяження", тобто компульсивна тривала (багатогадинна) навігація по WWW без конкретної мети; джерелом задоволення служить факт перебування в Мережі, мультимедійні форми захоочення і стимуляції відвідувачів сайтів або пізнання нового в результаті подібних блукань;

в) компульсивне застосування Інтернету, тобто патологічна прихильність до опосередкованих Інтернетом азартних ігор, онлайн-аукціонів і бірж або електронних покупок;

г) залежність від "кібер-відношень", тобто від соціальних контактів: спілкування (у чатах, соціальних мережах, групових іграх і телеконференціях) і встановлення в ході спілкування дружніх стосунків або "флірту";

д) залежність від "кіберсексу", тобто від порнографічних сайтів в Інтернеті, обговорення сексуальної тематики в чатах або закритих групах "для дорослих" [4].

На думку І. Голдберга [17], можна констатувати Інтернет-залежність за наявності 3 або більше пунктів з наступних критеріїв:

- Толерантність - для досягнення задоволення людині потрібно все більше і більше часу знаходження в Інтернеті. Якщо людина не збільшує кількість часу, яку вона проводить в Інтернеті, то ефект помітно знижується.

- "Синдром відмови" - характерний "синдром відмови": припинення або скорочення часу, що проводиться в Інтернеті. Далі, в період від декількох днів до місяця, можуть з'явитися наступні симптоми: психомоторне збудження, тривога, нав'язливі роздуми про те, що зараз відбувається в Інтернеті; фантазії або мрії про Інтернет; довільні або мимовільні рухи пальцями, що нагадують друкування на клавіатурі. Повернення до використання Інтернету дозволяє уникнути симптомів "синдрому відмови".

- Інтернет часто використовується впродовж більшої кількості часу або частіше, ніж було задумано.

- Існують постійне бажання або безуспішні спроби припинити або почати контролювати використання Інтернет.

- Величезна кількість часу витрачається на діяльність, пов'язану з використанням Інтернет (купівлю спеціальних книг, пошук нових браузерів, пошук провайдерів, організація знайдених в Інтернеті файлів).

- Значуща соціальна, професійна діяльність, відпочинок припиняються або редукуються у зв'язку з використанням Інтернету.

- Використання Інтернету триває, незважаючи на знання про наявні періодичні або постійні фізичні, соціальні, професійні або психологічні проблеми, які викликаються використанням Інтернету (недосипання, сімейні (подружні) проблеми, запізнення на призначені на ранок зустрічі, зневага професійними обов'язками, або почуття покинутості значущими іншими).

О.С. Войскунський узагальнив усі раніше описані поведінкові характеристики Інтернет-адикції: активне небажання відволіктися навіть на короткий час від роботи в Інтернеті; досада і роздратування при вимушених відверненнях; нездатність спланувати час закінчення сеансу роботи в Інтернеті; витрачання все більших сум грошей для забезпечення роботи в Інтернеті, у тому числі, влізання у борги; готовність брехати, зменшуючи тривалість і частоту роботи в Інтернеті; схильність забувати в ході роботи в Інтернеті про домашні справи, навчання або службові обов'язки, важливі особисті та ділові зустрічі; небажання приймати критику подібного способу життя; готовність миритися з руйнуванням сім'ї, втратою круга спілкування із-за поглиненості Інтернетом; зневага власним здоров'ям, скорочення тривалості сну через роботу в Інтернеті в нічний час; уникнення фізичної активності - нібито через термінову роботу, пов'язану з Інтернетом; зневага гігієною, бо увесь "особистий" час займає робота в Інтернеті; готовність задовольнятися випадковою і одноманітною їжею, що поглинається нерегулярно і не відриваючись від комп'ютера; зловживання кавою та іншими тонізуючими засобами; звільнення від почуття провини або безпорадності, що були присутні раніше, від стану тривоги, відчуття емоційного підйому під час роботи в Інтернеті; підбір, перегляд і вивчення літератури про новинки Інтернету, обговорення їх з оточенням [4].

Дж. Сулер вважає, що залежність від Інтернету можлива у тому випадку, коли реальне життя ізольоване від віртуального. Мережеві дії людини стають світом в собі, заміною реальності, що ретельно оберігається, або втечею від неї. Позитивне використання Інтернету має на увазі інтеграцію реального і віртуального світів [22].

На думку Ц.П. Короленко, руйнівний характер адикції проявляється в тому, що спосіб адиктивної реалізації із засобу поступово перетворюється на мету. Адиктивна реалізація замінює дружбу, любов, інші види активності. Вона поглинає час, сили, енергію та емоції до такої міри, що адикт виявляється нездатним підтримувати рівновагу в житті, включатися в інші форми активності, отримувати задоволення від спілкування з людьми, захоплюватися, розслаблятися, розвивати інші сторони особи, проявляти симпатії, співчуття, емоційну підтримку навіть найбільш близьким людям [7].

Інтернет-адикція майже одногосно визнається негативним напрямом трансформації особистості, у численних вітчизняних і західних дослідженнях психології адикції відзначається єдиний механізм формування даних розладів [9], [15], [19], [20].

Разом з тим існують і різні уявлення про виникнення і розвиток адикцій. Адикції часто поєднуються з іншого психічною патологією -розладами особистості, афективними та психопатологічними порушеннями, неврозами. Розлади особистості, афективні та психопатологічні порушення спостерігали: О.Ж. Бузик, Т.Н. Дудко, В.Л. Малигін, Б.Д. Циганков, Г.В. Старшенбаум, А.Б. Холмогорова [3], [6], [8], [13], [14]. Подібні порушення спостерігали також закордонні автори [18], [21], [25], [24].

А.Р. Назмугдинов вважає, що адиктивні проблеми пов'язані з неврозами. А О'коннор - що також зі зниженням контролю поведінки [21].

Альтернативна точка зору на феномени залежності від Інтернету представлена К. Сурратт [23]. К. Сурратт стверджує, що у більшості випадків спілкування за допомогою Інтернету є попросту звичайним людським спілкуванням з підтримкою на рівні високих технологій, і говорити про залежність від Інтернету було б рівнозначне твердженню, що люди залежать від спілкування між собою, останнє твердження абсолютно справедливе і не може вважатися патологією [1].

Певне емпіричне обґрунтування цієї точки зору пропонують тайваньські фахівці, що трактують залежність від Інтернету не з позицій психології адиктивної поведінки, а як феномен масової культури [16]. Згідно з результатами дослідження, в якому взяли участь 104 студенти університету, феномен залежності від Інтернету виявився позитивно пов'язаним з параметром "задоволення від спілкування" (communication pleasure) - останній застосовується в теорії масової комунікації для позначення свободи вибору, відсутності соціального контролю, встановлення міжособових стосунків і тому подібне.

На думку К. Мюррея, "загальноприйняте уявлення про Інтернет-залежність відбиває психоаналітичне трактування кіберпростору як способу відходу від життєвої реальності. Відхід може іноді бути способом входження в реальність наново" [11, с. 132-140]. Провівши емпіричне дослідження, цей автор дійшов висновку, що елементи залежності від Інтернету – далеко не завжди негативний досвід, як це часто представляється: її "можна розглядати по аналогії з іншими інтересами до "інших світів", наприклад "жаданням подорожей" або "ковтанням книг" [2].

Зупинимось на залежності особистості від комунікативних ресурсів Інтернету. До різновидів комунікативної залежності частина дослідників відносить блоги, чати, форуми, соціальні мережі.

По даним К. Янг, Інтернет-залежні використовують Інтернет для отримання соціальної підтримки (за рахунок приналежності до певної соціальної групи: участі в чаті або телеконференції); сексуального задоволення; можливості "творіння персони", викликаючи тим самим певну реакцію оточення, отримання визнання оточення [26].

Соціальна підтримка в даному випадку здійснюється через включення людини в деяку соціальну групу (чат, рольові ігри, або телеконференцію) в Інтернеті. Включаючись до такої групи, людина дістає можливості підтримки позитивного образу "Я" за рахунок позитивної соціальної ідентичності.

На думку К. Янг, будучи включеними у віртуальну групу, Інтернет-залежні стають здатними приймати більший емоційний ризик шляхом висловлювання тих суджень, що більше суперечать думці інших людей. У реальному житті Інтернет-залежні не можуть

висловити аналогічні думки навіть своїм близьким, знайомим і друзинам. У кіберпросторі вони можуть висловлювати ці думки без страху відкидання, конфронтації або засудження, тому, що інші люди є менш досяжними і тому, що ідентичність самого комунікатора може бути замаскована. Крім того, Інтернет особливо важливий для тих людей, чиє реальне життя по тим або іншим (внутрішнім або зовнішнім) причинам міжособово збіднене. У цих випадках, люди швидше і використовують Інтернет як альтернативу своєму безпосередньому (реальному) оточенню. Далі, потреба в соціальній підтримці може бути найбільш високою саме в нашому суспільстві у зв'язку з дезинтеграцією традиційних, заснованих на спільності, форм сусідства і зростання кількості розлучень і змін місця проживання. Погіршення міжособових стосунків в реальності веде до Інтернет-залежності. В цілому, очевидно, що велика частина Інтернет-залежних висить на спілкуванні заради спілкування [6].

Таким чином, за проявами залежності від Інтернету нерідко ховаються інші адикції (патологічні залежності) або психічні відхилення. Страждання людей, які мають межові психологічні стани, може, зокрема, проявитися в ненормальній пристрасності до Інтернету, до онлайн-ових систем спілкування тощо.

Занурення у віртуальне середовище може бути обумовлено внутрішніми психологічними конфліктами, викликаними, наприклад, проблемами в особистому і сімейному житті. Занурюючись у віртуальну реальність, людина начебто захищає себе від якихось проблем, тривоги, комплексів. Віртуальний світ може використовуватись як засіб компенсації невдач. Саме віртуальний світ дає ту волю дій, волю вираження думок, почуттів та емоцій, що у реальному житті не завжди можливі.

Висновки. Аналіз наукової літератури з теми дослідження показав, що проблема психології залежності від Інтернету включає ряд нерозкритих питань. Зокрема, недостатньо уваги приділено вивченню особистості залежних, до цього часу немає чіткого порівняльного психологічного портрету осіб з різними формами залежності від Інтернету. Вивчення структури особистості Інтернет-залежних, урахування їх характерологічних особливостей сприятиме прогнозуванню ризику виникнення адиктивної поведінки, а також розробці більш точних та ефективних профілактичних і корекційних заходів. У зв'язку з цим, перспективами подальших досліджень ми вважаємо вивчення психологічних особливостей особистості, які є характерними для залежних з різними формами Інтернет-адикції та виступають передумовою виникнення залежності від Інтернету.

Література

1. Бабаева Ю.Д. Интернет: воздействие на личность. / Ю.Д. Бабаева, А.Е. Войскунский, О.В. Смылова / Под ред. А.Е. Войскунского. – М.: Терра-Можайск, 2000. – С. 11-39. – (Гуманитарные исследования в Интернете).
2. Белинская Е.П. Человек в информационном мире. / Под ред. Г.М. Андреевой, А.И. Донцова. – М.: Аспект Пресс, 2002. –С. 203-220 – (Социальная психология в современном мире).
3. Бузик О.Ж. Патологическое влечение к азартным играм / О.Ж. Бузик // Вопросы наркологии. – 2007. – №4. – С. 59-63.
4. Войскунский А. Е. Актуальные проблемы психологии зависимости от Интернета. / А. Е. Войскунский // Психол. журн. – 2004. – № 1. – С.90-100.
5. Виноградова Т.Ю. Специфика общения в интернете. / Т.Ю. Виноградова. – Казань, 2004. – С. 63-67. – (Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект).
6. Жичкина А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете. [Електронний ресурс] / А.Е. Жичкина. – <http://flogiston.ru/articles/netpsy/refinf>
7. Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и

закономерности развития. / Ц.П. Короленко // Обозрение психиатрии и медицинской психологии. – 1991. – №1.

8. Малыгин В.Л. Клиника и динамика психических расстройств у лиц с патологической зависимостью от игры. / В.Л. Малыгин, Б.Д. Цыганков // Наркология. – 2006. – №9. – С.59-63.

9. Менделевич В.Д. Наркозависимость и коморбидные расстройства поведения. / В.Д. Менделевич. – М.: Медпресс-информ, 2003.

10. Минаков А. В. Некоторые психологические свойства и особенности интернет как нового слоя реальности. [Электронный ресурс] / А.В. Минаков. – www.vspru.ac.ru/vip/index.html

11. Мюррей К. Интернет-зависимость с точки зрения нарративной психологии / К. Мюррей / Под ред. А.Е. Войскунского. – М. 2000. – С.132-140. (Гуманитарные исследования в Интернете).

12. Солодовник В.А. Материалы IV Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Научный потенциал студенчества в XXI веке». Том второй. Общественные науки. – Ставрополь: СевКавГТУ, 2010. – 405 с

13. Старшенбаум Г.В. Аддиктология: Психология и психотерапия зависимостей. / Г.В. Старшенбаум. – М.: Когито-Центр, 2006.

14. Холмогорова А.Б. Эмоциональные расстройства и современная культура. / А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гаранян // Моск. Психол. Журнал. – 1999. – № 2. – С.61-90.

15. Brown R. The effectiveness of gamblers anonymous. Gambling studies // Proceedings of the Sixth National Conference on Gambling and Risk Taking. The Phenomenon of Pathological Gambling. - 1993. – V.5. – P. 258-284

16. Chou C. ChouJ., Tyan N.-CM. An exploratory study of internet addiction, usage and communication pleasure: The Taiwan's case // International J. of Educational Telecommunications. 1999. – V. 5(1). – P. 47-63.

17. Goldberg Ivan, MD Web Publishing 1996-1999. Kelly P. Human Identity Part 1: Who are you? 1997. www-home.calumet.yorku.ca/pkelly/www/id1.htm

18. Lejoyeux M., Tassain V., Ades J. Compulsive buying, depression and antidepressants // Europ. Neuropsychopharmacology. 1995. – V5.N.3. – P.369-370.

19. Marks I. Behavioural (non-chemical) addictions// Brit. J. Addict. 1990. – V.85. – P. 1389-1394.

20. Milkman H., Sanderwirth S. Craving for ecstasy. Lexington, MA: Lexington Books, 1987. – P.145-159.

21. OConnor J. Dickerson M. Impaired control over gambling machine and off-course gamblers // Addiction, 2003. Jan. – V. 98. N 1. – P. 53-60.

22. Suler J. The Bad Boys of Cyberspace Deviant Behavior in Online Multimedia Communities and Strategies for Managing it. 1997.

23. Surratt, Carla G (1999). Netaholics? : the creation of a pathology Commack, NY : Nova Science Publishers.

24. Tavares H. et al. Factors at play in faster progression for female pathological gamblers: An exploratory analysis / H. Tavares, S.S. Martins, D.S. Lobo, C.M.

25. Silveira, V. Gentil, D.S. Hodgins// J.Clin. Psychiatry. 2003. – Apr. V.64. N 4. – P. 433-438.

26. Young, Kimberly S. What makes the Internet Addictive: potential explanations for pathological Internet use./Paper presented at the 105th annual conference of the American Psychological Association, August, 1997, Chicago, IL

<http://www.pscw.uva.nl/sociosite/psyberspace.html>

References

1. Babaeva Ju.D. Internet: vozdejstvie na lichnost'. / Ju.D. Babaeva, A.E. Vojskunsij, O.V. Smyslova / Pod red. A.E. Vojskunsogo. – М.: Terra-Mozhajsk, 2000. – S. 11-39. – (Gumanitarnye issledovanija v Internetete).

2. Belinskaja E.P. Chelovek v informacionnom mire. / Pod red. G.M. Andreevoj, A.I. Doncova. – M.: Aspekt Press, 2002. –S. 203-220 – (Social'naja psihologija v sovremennom mire).
3. Buzik O.Zh. Patologicheskoe vlechenie k azartnym igram / O.Zh. Buzik // Voprosy narkologii. – 2007. – №4. – S. 59-63.
4. Vojskunjij A. E. Aktual'nye problemy psihologii zavisimosti ot Interneta. / A. E. Vojskunjij // Psihol. zhurn. – 2004. – № 1. – S.90-100.
5. Vinogradova T.Ju. Specifika obshhenija v internete. / T.Ju. Vinogradova. – Kazan', 2004. – S. 63-67. – (Russkaja i sopostavitel'naja filologija: Lingvokul'turologicheskij aspekt).
6. Zhichkina A.E. Social'no-psihologicheskie aspekty obshhenija v Internete. [Elektronnij resurs] / A.E. Zhichkina. – <http://flogiston.ru/articles/netpsy/refinf>
7. Korolenko C.P. Addiktivnoe povedenie. Obshhaja harakteristika i zakonomernosti razvitiya. / C.P. Korolenko // Obozrenie psichiatrii i medicinskoj psihologii . – 1991. – №1.
8. Malygin V.L. Klinika i dinamika psihicheskikh rasstrojstv u lic s patologicheskoj zavisimost'ju ot igry. / V.L. Malygin, B.D. Cygankov // Narkologija. – 2006. – №9. – S.59-63.
9. Mendelevich V.D. Narkozavisimost' i komorbidnye rasstrojstva povedenija. / V.D. Mendelevich. – M.: Medpress-inform, 2003.
10. Minakov A. V. Nekotorye psihologicheskie svojstva i osobennosti internet kak novogo sloja real'nosti. [Elektronnij resurs] / A.V. Minakov. – www.vspu.ac.ru/vip/index.html
11. Mjurrej K. Internet-zavisimost' s tochki zrenija narrativnoj psihologii / K. Mjurrej / Pod red. A E. Vojskunjij. – M. 2000. – S.132-140. (Gumanitarnye issledovanija v Internete).
12. Solodovnik V.A. Materialy IV Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii studentov, aspirantov i molodyh uchenyh «Nauchnyj potencial studenchestva v XXI veke». Tom vtoroj. Obshhestvennye nauki. – Stavropol': SevKavGTU, 2010. – 405 s
13. Starshenbaum G.V. Addiktologija: Psihologija i psihoterapija zavisimostej. / G.V. Starshenbaum. – M.: Kogito-Centr, 2006.
14. Holmogorova A.B. Jemocional'nye rasstrojstva i sovremennaja kul'tura. / A.B. Holmogorova, N.G. Garanjan // Mosk. Psihol. Zhurnal. – 1999. – № 2. – S.61-90.
15. Brown R. The effectiveness of gamblers anonymous. Gambling studies // Proceedings of the Sixth National Conference on Gambling and Risk Taking. The Phenomenon of Pathological Gambling. - 1993. – V.5. – P. 258-284
16. Chou C. ChouJ., Tyan N.-CM. An exploratory study of internet addiction, usage and communication pleasure: The Taiwan's case // International J. of Educational Telecommunications. 1999. – V. 5(1). – P. 47-63.
17. Goldberg Ivan, MD Web Publishing 1996-1999. Kelly P. Human Identity Part 1: Who are you? 1997. www-home.calumet.yorku.ca/pkelly/www/id1.htm
18. Lejoyeux M., Tassain V., Ades J. Compulsive buying, depression and antidepressants // Europ. Neuropsychopharmacology. 1995. – V5.N.3. – P.369-370.
19. Marks I. Behavioural (non-chemical) addictions// Brit. J. Addict. 1990. – V.85. – P. 1389-1394.
20. Milkman H., Sanderwirth S. Craving for ecstasy. Lexington, MA: Lexington Books, 1987. – P.145-159.
21. OConnor J. Dickerson M. Impaired control over gambling machine and off-course gamblers // Addiction, 2003. Jan. – V. 98. N 1. – P. 53-60.
22. Suler J. The Bad Boys of Cyberspace Deviant Behavior in Online Multimedia Communities and Strategies for Managing it. 1997.
23. Surratt, Carla G (1999). Netaholics? : the creation of a pathology Commack, NY : Nova Science Publishers.
24. Tavares H. et al. Factors at play in faster progression for female pathological gamblers: An exploratory analysis / H. Tavares, S.S. Martins, D.S. Lobo, C.M.
25. Silveira, V. Gentil, D.S. Hodgins// J.Clin. Psychiatry. 2003. – Apr. V.64. N 4. – P. 433-438.

26. Young, Kimberly S. What makes the Internet Addictive: potential explanations for pathological Internet use./Paper presented at the 105th annual conference of the American Psychological Association, August, 1997, Chicago, IL
<http://www.pscw.uva.nl/sociosite/psyberspace.html>

Чумакова Д.В.

Психологические особенности явления Интернет-аддикции

Рассмотрено проблему зависимости от Интернета. Осуществлено научно-психологический анализ теоретических источников по проблеме исследования явления Интернет-аддикции. Обнаружено, что проблема психологии зависимости личности от Интернета включает ряд нераскрытых вопросов, которые нуждаются в последующем изучении. Источников – 26.

Ключевые слова: Интернет, зависимость, аддикция, аддиктивное поведение, общение, социальная сеть, реальность, расстройство, виртуальный мир.

Chumakova D.V.

Psychological aspects of the phenomenon Internet addiction

Psychological features, phenomenons, Internet addiction examined the problem of dependency of personality from the Internet. Exercised scientific and psychological analysis of theoretical sources of problems of study of the phenomenon of Internet addiction. Found that the problem of psychological dependence on the Internet includes a number of unresolved issues that require further investigation. Sources – 26.

Key words: Internet, dependency, addiction, addictive behavior, Communication, Social Network, reality, disorder, virtual world.

Чумакова Дар'я Володимирівна – здобувач кафедри соціальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ У ДОРΟΣЛИХ З ВАДАМИ ЗОРУ

У статті досліджено професійну адаптацію у осіб з патологією зору. Надано дані дослідження рівнів професійної адаптації, а також ступенів вираженості професійної дезадаптації за окремими ознаками у дорослих з вадами зору. Визначено соціально-психологічну та психофізіологічну складові професійної адаптації осіб з вадами зору. Джерел - 3.

Ключові слова: професійна адаптація, професійна дезадаптація, критерії професійна адаптації, вади зору.

Постановка проблеми. Процес соціальної адаптації дорослих з патологією зору тісно пов'язаний з особливостями їх професійної адаптації. Необхідність підвищення професійної адаптації працездатних дорослих з вадами зору обумовили вибір теми.

Серед основних аспектів професійної адаптації (психофізіологічного, а саме адаптації індивіда до фізичних умов професійного середовища та власне професійного, тобто адаптації суб'єкта діяльності до професійних завдань, виконуваних операцій, професійної інформації) вельми значущим є соціально-психологічний, а саме особливості адаптації особистості до соціальних компонентів професійного середовища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Потребу людини в професійній самореалізації та підвищенні майстерності у процесі професійної адаптації вивчали В.А. Петровський, А.К. Маркова, Л.І. Мітіна. Професійну адаптацію як один з етапів соціалізації особистості розглядали Г.М. Андреева, А.К. Маркова. Дослідженням адаптації як прояву внутрішньої активності суб'єкта, що визначають постійний саморозвиток як в професійному, так і в особистісному плані займалися А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, В.Д. Шадріков, І.І. Чеснокова, В.І. Чирков. Мотиваційні диспозиції особистості у процесі професійної адаптації описані в роботах Б.Г. Ананьєва, В.Г. Асєєва, В.А. Петровського, Б.А. Сосновського. Творчий підхід особистості до проблеми побудови власних життєвих та професійних перспектив вважається рядом авторів однією з характеристик психічного здоров'я (А.А. Бодальов, Т.Г. Азарних). Вивченням того, як особистість здійснює власну лінію розвитку, в тому числі і професійного, протягом усього життєвого шляху займалися С.Л. Рубінштейн, К.А. Абульханова-Славська, А.В. Брушлинський. Процес професійної адаптації в рамках суб'єктного підходу окреслив С. Л. Рубінштейн та активно розроблявся сучасними дослідниками А.В. Брушлинським, К.А. Абульхановою-Славською.

Мета дослідження: професійна адаптація дорослих з вадами зору.

Завдання дослідження:

- 1) дослідити рівні професійної адаптації у дорослих з вадами зору;
- 2) дослідити ступінь вираженості професійної дезадаптації за окремими ознаками у дорослих з патологією зору.

Методи дослідження: *теоретичні методи:* аналіз, синтез, узагальнення, класифікація та систематизація сучасних наукових та емпіричних досліджень з проблеми соціальної адаптації дорослих з патологією зору; *емпіричні методи:* опитувальник діагностики психофізіологічної та професійної дезадаптації О. М. Родіної (в адаптації М. О. Дмитрієвої), метод психологічного дослідження «Усна історія», анкета «Особливості сприйняття соціальної ситуації при патологіях зору» (авторська розробка); *методи математичної обробки даних* з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Дослідження проводилося на базі промислового підприємства ПАТ «Луганськтепловоз» м. Луганська впродовж 2008–

2010 років. Вибірка була представлена працівниками підприємства різної статі в кількості 315 осіб (серед яких 192 жінки та 123 чоловіки) з патологією зору. Вік досліджуваних – від 28 до 54 років.

Процес соціальної адаптації дорослих з патологією зору тісно пов'язаний з особливостями їх професійної адаптації. Як критерії соціально-психологічної професійної адаптації розглядалися ставлення до виробничого підприємства, організації в цілому, ставлення до малої групи, ставлення до керівника, задоволеність взаєминами зі співробітниками. Загальними показниками адаптованості були задоволеність змістом і умовами праці. Аналіз рівня професійної дезадаптації досліджуваних був проведений з урахуванням цих критеріїв та власне соматичних і психоемоційних причин професійної дезадаптації відповідно до методики «Оцінка професійної дезадаптації» О. М. Родіної (в адаптації М. О. Дмитрієвої). Опитувальник діагностики психофізіологічної та професійної дезадаптації О. М. Родіної (в адаптації М. О. Дмитрієвої) вказує на її багатоплановість і неоднозначність.

Під психологічною професійною адаптацією М. О. Дмитрієва розуміє процес становлення і збереження динамічної рівноваги в системі «людина – професійне середовище». Професійне середовище включає в себе об'єкт і предмет праці, засоби праці, цілі і професійні завдання, умови праці та соціальне середовище. Адаптивність як здатність людини до адаптації пов'язується з узгодженням цілей і результатів професійної діяльності [2].

Рівновага між людиною і професійним середовищем, досягнута в процесі професійної адаптації, не являє собою якогось статичного стану. Зміна професійного середовища, пов'язана, наприклад, зі зміною технології, з приходом нового керівника, зі здобуттям нової професії або вступом на нову посаду, з переходом в інший цех або на інше підприємство, а також зміна потреб, можливостей і цілей самої людини можуть призвести до серйозних змін у ставленні людини до професії і навіть до такого явища, як професійна дезадаптація. Умови професійного середовища можуть стати серйозним чинником у процесі соціальної адаптації дорослих людей з дефектами зору.

Критеріями психофізіологічної адаптації вважаються стан здоров'я, настрої, тривожність, ступінь стомлюваності, активність поведінки. Дезадаптація може виникнути внаслідок короточасних і сильних впливів середовища на людину або під впливом менш інтенсивних, але тривалих факторів. М. О. Дмитрієва виділяє три основних аспекти професійної адаптації:

а) психофізіологічний аспект – адаптація індивіда до фізичних умов професійного середовища;

б) власне професійний аспект – адаптація суб'єкта діяльності до професійних завдань, виконуваних операцій, професійної інформації;

в) соціально-психологічний аспект – адаптація особистості до соціальних компонентів професійного середовища.

Важливим аспектом професійної адаптації є прийняття людиною професійної ролі. При цьому ефективність професійної адаптації в значній мірі залежить від того, наскільки адекватно людина сприймає свою професійну роль, а також свої професійні зв'язки і відносини. Чим вище задоволеність досліджуваних умовами праці та своїм становищем у колективі, тим вища ефективність професійної психологічної адаптації та прояву адаптивних здібностей, і навпаки.

Загальним показником адаптованості, за М. О. Дмитрієвою, є відсутність ознак дезадаптації. Дезадаптація може виникнути внаслідок короточасних і сильних впливів середовища на людину або під впливом менш інтенсивних, але тривалих впливів. Дезадаптація проявляється в різних порушеннях діяльності: у зниженні продуктивності праці і її якості, у порушеннях дисципліни праці, в підвищенні аварійності і травматизму.

Стійкі порушення процесів адаптації виявляються клінічно вираженими психопатологічними синдромами та (або) відмовою від діяльності. Дезадаптація

проявляється також у погіршенні самопочуття, соматовегетативних симптомах, різних порушеннях трудової діяльності та взаємодії. Інструкція з проведення методики описана вище.

Рівень трудової дезадаптації оцінюється за такими правилами:

96 і більше балів – високий рівень дезадаптації, що вимагає вживання психологічних і медичних заходів; від 65 до 95 балів – виражений рівень дезадаптації; від 32 до 64 балів – помірний рівень дезадаптації; до 32 балів – низький рівень.

Розподіл рівнів професійної дезадаптації за цією методикою у дорослих з патологією зору наведено в табл. 1.

Т а б л и ц я 1

Розподіл досліджуваних за рівнем професійної дезадаптації

Рівень дезадаптації							
Високий (≤ 96 балів)		Виражений (65-95 балів)		Помірний (32-64 бали)		Низький (≥ 32 балам)	
N=315	%	N=315	%	N=315	%	N=315	%
27	8,6	96	30,5	120	38,1	72	22,8

З'ясовано, що найбільша кількість дорослих з патологією зору належать до груп зі статистично вираженим 75 ± 7 балів у 96 (30,5 %) досліджуваних та з помірним 43 ± 9 балів рівнем професійної дезадаптації – 120 (38,1 %) осіб ($\varphi = 2,15$; $p \leq 0,01$). Такі слабозорі потребують допомоги фахівців з проведення їх реадаптації, а можливо й зміни професійної діяльності. На полярних полюсах, тобто з низьким 28 ± 4 балами рівнем дезадаптації виявлено 72 (22,8 %) досліджувані, для яких може бути рекомендована консультативна робота фахівців, та з високим 96 ± 2 балами рівнем професійної дезадаптації – 27 (8,6 %) респондентів ($\varphi = 2,06$; $p \leq 0,01$), які потребують вживання першочергових психокорекційних та медико-соціальних заходів щодо їх адаптації.

Стосовно психофізіологічної складової професійної адаптації осіб з вадами зору, то її зниження проявляється в погіршенні самопочуття, соматовегетативних симптомах, різних порушеннях трудової діяльності та взаємодії.

Кількість балів за окремими ознаками вказує на джерела дезадаптації, які наведено в табл. 2.

Т а б л и ц я 2

Ступінь вираженості професійної дезадаптації за окремими ознаками у дорослих з патологією зору

Показники	Низькі		Середні		Високі	
	N=315	%	N=315	%	N=315	%
Погіршення самопочуття:						
- емоційні зрушення	195	61,9	60	19,4	60	19
- особливості психічних процесів	228	72,4	-	-	87	27,6
- зниження загальної активності	219	69,5	45	14,3	51	16,2
- відчуття втоми	132	41,9	108	34,3	75	23,8
Соматичні порушення	99	31,4	138	43,8	78	24,8
«Сон-безсоння»	108	34,3	114	36,2	93	29,5
Особливості соціальної взаємодії	204	64,8	93	29,5	15	4,8
Зниження мотивації до діяльності	252	80	-	-	63	20

За даними табл. 2 видно, що за окремими ознаками показники дезадаптації розподілилися таким чином: високі показники професійної дезадаптації обумовлені порушеннями сну (93 особи – 29,5%, $p \leq 0,01$), соматичними порушеннями (78 осіб – 24,8%, $p \leq 0,01$), відчуттям втоми (75 осіб – 23,8%, $p \leq 0,01$); середні показники трудової

дезадаптації обумовлені: соматичними порушеннями (138 осіб – 43,8%, $p \leq 0,01$), порушеннями сну (114 осіб – 36,2%, $p \leq 0,01$), відчуттям втоми (108 осіб – 34,3%, $p \leq 0,01$); звертають на себе увагу також порушення, пов'язані з емоційними зрушеннями (високі і середні показники в сумі дають 120 осіб – 38,1%, $p \leq 0,01$).

Становлять інтерес низькі рівні дезадаптації, тому що вони виявляють певні тенденції. За даними табл. 2 видно, що більшість дорослих з вадами зору мають достатньо високу мотивацію до діяльності (252 особи – 80%), проявляють загальну активність (219 осіб – 69,5%), не залежать від особливостей психічних процесів (228 осіб – 72,4%). Але навіть серед осіб з низькими показниками трудової дезадаптації погіршення самопочуття пов'язане з емоційними зрушеннями (195 осіб – 61,9%) та відчуттям втоми (132 особи – 41,9%). Меншість у групі досліджуваних з низькими рівнями дезадаптації становлять люди із соматичними порушеннями (99 осіб – 31,4%), а також люди з порушеннями сну (108 осіб – 34,2%). Ці дані вказують на те, що вплив соматичних факторів на рівень професійної дезадаптації у дорослих з патологією зору достатньо великий. Звертають на себе увагу показники, пов'язані з особливостями соціальної взаємодії. Виявлено 204 (64,8%) досліджувані, які не мають труднощів з соціальною взаємодією. Інші 108 осіб (34,3%) такі труднощі мають.

За даними деяких авторів, такі серйозні захворювання (глаукома, атрофія зорового нерва, тотальне помутніння рогівки, зріла катаракта, високі ступені міопії, гіперметропії і астигматизму), практично позбавляючи людину зору, породжують складну систему переживань, що ведуть до порушення звичного життєвого стереотипу. Особливості особистості цих людей обумовлені заломленням їх системи відносин крізь призму хронічного захворювання, яке призвело до обмеження їх життєдіяльності. Раніше багато хто з них мали стабільне соціальне становище, і нова ситуація захворювання висуває до них фактичну вимогу відмовитися від ряду їхніх особистісних цінностей, цілей і звичного «Я-образу». Як показує практика, далеко не всі з цих людей за наявності досить сприятливого медико-біологічного прогнозу мотивовані на процес реабілітації. Хворі з несприятливим прогнозом іноді наполягають на продовженні трудової діяльності [1, 3 та ін.].

Як правило, патологія зору супроводжується соматичними розладами. Типовими скаргами при цьому є слабкість, підвищена стомлюваність, труднощі концентрації уваги, дратівливість, непереносимість яскравого світла, гучних звуків. Сон стає поверховим, тривожним. Хворі насилу засинають і важко прокидаються. Поряд з цим з'являється емоційна нестійкість, образливість, вразливість у поєднанні з неприємними відчуттями в тілі і різного роду страхами. Для дорослих з очною патологією характерне зниження настрою з різними відтінками: тривогою, тугою, апатією в поєднанні з невдоволенням, буркотливістю, прискіпливістю, примхливістю. При тривалому важкому перебігу захворювання може переважати байдужість з тенденцією до ігнорування хвороби. Значно рідше зустрічається підвищення настрою у вигляді благодушності, ейфорії. Поява ейфорії зазвичай супроводжується запереченням власної хвороби, що становить серйозну небезпеку для хворого через неврахування ним тяжкості свого стану і, як наслідок, неправильної поведінки [1, 3 та ін.].

Крім цього при використанні методу психологічного дослідження «Усна історія» нами були отримані цікаві відповіді досліджуваних.

Досліджувана Н. (жінка, 49 років, вища освіта) на запитання, чи відчуває вона труднощі, пов'язані з професійною діяльністю, відповіла: «Постійно. Дрібні літери і знаки бачу дуже погано. Працюю вчителькою. Завжди ношу з собою пачку аркушів А4, оскільки пишу літери величиною на півваркуша. Учні не завжди це розуміють. Сміються, іноді знущально. Однак я їм прощаю. Виростуть - зрозуміють».

Досліджуваний О. (чоловік, 55 років, середня освіта) На аналогічне запитання відповів: «Відчуваю труднощі. Іноді можу йти, оступитися, оскільки погано бачу виїмки, «вибоїни», – можу впасти. Але нічого, встаю, йду далі. На роботі – все нормально. Маю справу з великими

предметами, дещо визначаю на дотик. Поки що жодного разу не помилився. Працювати треба! Дітям, онукам допомагати».

Досліджувана М. (жінка, 33 роки, вища освіта) розповіла: «Відчуваю труднощі на роботі. Багато доводиться працювати з паперами, з комп'ютером. Втоплюються очі. Погано бачу, нечітко поблизу. Удалину – окуляри допомагають. Іноді не можу розібрати того, що написано в документі. Начальник не розуміє. Навантажує роботою, дає – додаткову. Вимагає. До вечора болять очі. Боюся майбутнього. Раптом осліпну зовсім».

Досліджуваний М. (чоловік, 55 років, вища освіта, керівник) на наші запитання розповів: «Отримав травму в дитинстві. Труднощі практично не відчуваю. Пристосувався. Звик. Знав, що не всі професії дозволять. Став інженером. Все життя працюю на заводі. Люблю жінок. Досі займаюся сексом. Керую автомобілем (тільки ви нікому не кажіть)».

Досліджуваний В. (чоловік, 52 роки, середня освіта) на запитання про труднощі, пов'язані з професійною діяльністю, відповідав: «Нечітко бачу предмети. Іноді неправильно визначаю колір. «Плями», «мушки» перед очима заважають. Боюся, що можуть не дозволити працювати через поганий зір. Операцію добре б зробити, але грошей немає. З роботою поки що справляюся. Я її і з закритими очима зроблю, тільки у комісії (медичної) інші мірки. Якщо будуть виганяти, буду шукати гроші на операцію. Буду працювати, поки не виженуть».

У результаті проведеного опитування на підставі отриманих відповідей ми отримали дані про те, що складнощі зі сприйняттям і орієнтацією в просторі не мають тільки 32 обстежувані (10%) із 315, проте тільки троє з них не відчувають страху перед майбутнім і приймають хворобу як даність. Звертає на себе увагу той факт, що висока професійна кваліфікація, набута до втрати людиною зору, дозволяє їй справлятися з роботою навіть тоді, коли зорові функції практично повністю втрачені. Дорослі з патологією зору можуть займати керівні посади і керувати здоровими людьми за умов наявності надкомпенсації.

За даними анкетування за анкетною «Особливості сприйняття соціальної ситуації при патологіях зору» (авторська розробка), труднощі, пов'язані з виконанням трудових обов'язків мають 48 осіб (15,2%) опитуваних, у відносинах з трудовим колективом – 33 особи (10,5%), з виконанням трудових обов'язків і взаєминах з колективом – 3 особи (0,95%), з виконанням трудових обов'язків і створенням сім'ї – 3 особи (0,95%), з орієнтацією в просторі, з працевлаштуванням і виконанням трудових обов'язків – 3 особи (0,95%). Працюючі дорослі з патологією зору відчувають страхи, пов'язані: з погіршенням здоров'я – 102 особи (32,4%), з погіршенням матеріального становища – 78 осіб (24,8%), з втратою роботи – 36 осіб (11,4%). У результаті опитування досліджуваних методом «Усна історія» нами було помічено, що утворюється порочне коло, засноване на страхах: низький матеріальний достаток веде до погіршення стану здоров'я (немає грошей на лікування) – 102 особи (32,4%); погане здоров'я призводить до втрати роботи – 36 осіб (11,4%); втрата роботи ще більше знижує доходи, а отже, і рівень життя – 78 осіб (24,8%). Більшість досліджуваних реагують на фруструючі фактори соціального життя бажанням «працювати більше і краще» – 84 особи (26,7%), тим самим ще більше посилюючи стан дезадаптації.

У зв'язку з отриманими нами даними становлять інтерес дослідження якості життя хворих з первинною відкритокутовою глаукомою. Так, при опитуванні було виявлено, що 28,3% досліджуваних (всього досліджуваних 310 осіб) відчувають труднощі через стан свого зору при спробі самостійно вимитися, одягнутися, 36,6% – при прибиранні квартири, 34,4% – при приготуванні обіду, сніданку або вечері. 87,8% досліджуваних звернули увагу на труднощі при читанні книг та періодичних видань (в умовах оптимальної очкової корекції), з них 55% досліджуваних назвали значні труднощі. В ході дослідження було встановлено, що 73,3% досліджуваних відчувають обмеження при перегляді телепередач, особливо при читанні титрів на екрані. Виконання дрібної домашньої роботи (для жінок – плетіння, вишивання, пришивання гудзиків і т.д., для чоловіків – дрібний ремонт меблів, домашньої техніки або апаратури) викликає труднощі у 87,8%, причому майже у половини досліджуваних (43,6%) – значні труднощі. При дослідженні якості життя обстежуваних поза домом (в умовах максимальної оптичної корекції) було виявлено, що більше половини

досліджуваних (59,5%) відчувають труднощі при спусканні по східцях, 66,4% – при переході через дорогу. 49,6% досліджуваних вказали на наявність труднощів при читанні назв магазинів, 56,4% досліджуваних – при підрахунку грошей, при розпізнаванні купюр і монет, 82,4% мають труднощі при читанні цінників на прилавках магазинів. Самостійно поставити підпис на бланку (наприклад, при отриманні пенсії чи зарплати) важко для 53,5% досліджуваних, з них 17,6% відчувають значні труднощі. 68,7% досліджуваних відчувають труднощі при проїзді в метро, 75,6% – при користуванні наземними видами транспорту. В ході дослідження 55% опитаних зазначили, що внаслідок захворювання у них виникли труднощі при виконанні своєї роботи або іншої звичайної повсякденної діяльності, внаслідок чого: 52,7% досліджуваних довелося збільшити кількість часу, що витрачається на роботу або інші справи, така ж кількість досліджуваних вказали, що вони не встигали зробити все, що хотіли [3].

На підставі проведених досліджень можна казати, що на рівень професійної дезадаптації у дорослих з патологією зору впливають як соматичні, так і психоемоційні чинники. Порушення сну, на наш погляд, викликані не тільки психосоматичними порушеннями, а і станом перевтоми, з одного боку, та різного роду страхами – з іншого. Страх, які відчувають дорослі з патологією зору, пов'язані з виконанням трудових обов'язків, орієнтацією в просторі, з працевлаштуванням, зі створенням сім'ї. Ці страхи, на нашу думку, викликають різного роду емоційні порушення. Висока соціальна активність дорослих з патологією зору є результатом соціальної нестабільності в Україні і невпевненості в завтрашньому дні даного контингенту людей, що також посилює у них емоційні порушення. Таким чином, соматичні порушення у дорослих з патологією зору посилюють психоемоційну нестабільність, а порушення психоемоційної сфери посилює наявні соматичні порушення. Ступінь вираженості трудової дезадаптації за окремими ознаками у дорослих з патологією зору представлено на рис. 1.

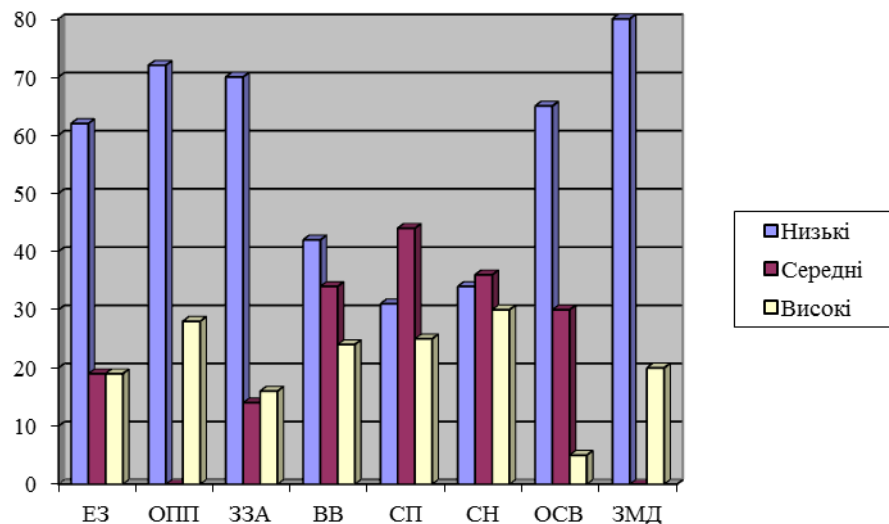

Рис. 1. Діаграма ступеня вираженості трудової дезадаптації за окремими ознаками у дорослих з патологією зору

Примітка. ЕЗ - емоційні зрушення; ОПП - особливості психологічних процесів; ЗЗА - зниження загальної активності; ВВ - відчуття втоми; СП - соматичні порушення; СН - сон-неспанья; ОСВ - особливості соціальної взаємодії; ЗМД - зниження мотивації до діяльності.

Таким чином, на рівень професійної дезадаптації у дорослих з патологією зору впливають як соматичні, так і психоемоційні чинники. Причинами трудової дезадаптації у

дорослих з патологією зору є: соматичні порушення (206 осіб – 69%); порушеннями сну (207 осіб – 66%); відчуття втоми (183 особи – 58%); емоційними порушення (120 осіб – 38%). Можна стверджувати, що процес соціальної адаптації дорослих з патологією зору тісно взаємопов'язаний з особливостями їх професійної адаптації.

Висновки. Процес соціальної адаптації у дорослих з патологією зору тісно пов'язаний з особливостями професійної адаптації. Вивчення показників соціально-психологічної складової професійної адаптації слабозорих, спрямоване на з'ясування особливостей їх адаптації до соціальних компонентів соціального середовища, показало, що критеріями її зниження є негативне ставлення до виробничого підприємства, організації (великої групи), до керівництва, незадоволеність стосунками із співробітниками, а також змістом і умовами праці. Стосовно психофізіологічної складової професійної адаптації осіб з вадами зору, то її зниження проявляється в погіршенні самопочуття, соматовегетативних симптомах, різних порушеннях трудової діяльності та взаємодії.

Література

1. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман – М. : Наука, 1988. – 289 с.
2. Дмитриева М. С. Управление процессами адаптации студентов к обучению в высшей школе / М. С. Дмитриева // Научная организация труда студентов : Сб. научных трудов. – М. : МГУ, 1971. – № 3. – С. 15 –21.
3. Кириллова О. А. Психические расстройства и качество жизни больных первичной открытоугольной глаукомой / О. А. Кириллова, М. В. Коркина, М. С. Артемьева. – М. : Изд-во ВОС, 2006. – С. 16.

References

1. Gozman L. Ja. Psihologija jemocional'nyh otnoshenij / L. Ja. Gozman – M. : Nauka, 1988. – 289 s.
2. Dmitrieva M. S. Upravlenie processami adaptacii studentov k obucheniju v vysshej shkole / M. S. Dmitrieva // Nauchnaja organizacija truda studentov : Sb. nauchnyh trudov. – M. : MGU, 1971. – № 3. – S. 15 –21.
3. Kirillova O. A. Psihicheskie rasstrojstva i kachestvo zhizni bol'nyh pervichnoj otkrytougol'noj glaukomoj / O. A. Kirillova, M. V. Korkina, M. S. Artem'eva. – M. : Izd-vo VOS, 2006. – S. 16.

Шевченко О.В.

Исследования профессиональной адаптации у взрослых с недостатками зрения

В статье исследованы профессиональная адаптация у лиц с патологией зрения. Предоставлены данные исследования уровней профессиональной адаптации, а также степеней выраженности профессиональной дезадаптации по отдельным признакам у взрослых с недостатками зрения. Определены социально-психологическая и психофизиологическая составляющие профессиональной адаптации лиц с недостатками зрения. Источников - 3.

Ключевые слова: профессиональная адаптация, профессиональная дезадаптация, критерии профессиональной адаптации, недостатки зрения.

Shevchenko O.V.

Research of professional adaptation of adults with visual impairments

In this paper was investigated the professional adaptation in patients with pathology of view. Provided research data of professional adaptation levels, and the degrees of severity of professional dysadaptation of individual features in adults with visual impairments. Identified social-psychological and psychophysiological components of professional adaptation of persons with visual disabilities. Sources - 3.

Key words: professional adaptation, professional dysadaptation, the criteria for professional adaptation, visual impairments.

Шевченко Оксана Валентинівна – кандидат психологічних наук, лікар-офтальмолог вищої категорії, м.Луганськ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Автор піднімає проблему формування девіантної поведінки особистості в умовах соціокультурного простору. Наголошує, що девіантна поведінка – складне системне утворення, яке вимагає комплексного дослідження та корекції. Джерел – 10.

Ключові слова: асоціальна поведінка, десоціалізуючі впливи, десоціалізація, маргінальність, агресія, девіації, ресоціалізація, субкультура.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство породжує кризові явища, які негативно впливають на поведінку людини. Зниження етичних, моральних критеріїв в індивідів призводить до формування певних форм соціальних відхилень, які знижують якість життя, самооцінку, критичне ставлення до власної поведінки, що згодом спричиняє стан соціальної дезадаптації особистості, і в окремих випадках повну її ізоляцію. Як наслідок, нестабільні соціальні процеси стають підґрунтям для проявів девіантної та делінквентної поведінки, в основі якої закладені порушення соціальної адаптації, десоціалізація та ресоціалізація особистості.

Як свідчать наукові дані, вказана поведінка не може залишатися поза увагою дослідників, оскільки між зростанням рівня злочинності і такою поведінкою існує тісний зв'язок. Тому вивчення соціально-психологічних механізмів формування девіантної поведінки є важливою проблемою для суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Нестабільність розвитку суспільства, індивідуальні особливості людей, падіння рівня життя і відсутність адекватної компенсації негативних факторів середовища створюють дуже різні лінії соціальної поведінки. І хоча для більшості індивідів соціальні вимоги виступають стимулом для самовдосконалення, чимало людей досить негативно реагує на вимоги соціуму, що стає причиною відхилень у їхній поведінці. Дії таких осіб призводять до соціальної дезадаптації, десоціалізації особистості. Внаслідок цього формується антисуспільна спрямованість, що призводить до порушення норм моралі і права в системі внутрішньої регуляції.

Формування особистості може здійснюватися не тільки під впливом позитивного оточення, але і під впливом різноманітних асоціальних груп з власними нормами і цінностями, які мають антисуспільний характер. В такому випадку можна говорити про десоціалізацію особистості. Десоціалізація – це не що інше як соціалізація, яка здійснюється під впливом негативних десоціалізуючих впливів, які приводять до соціальної дезадаптації, яка має асоціальний характер, до деформації системи внутрішньої регуляції і формування викривлених ціннісно-нормативних уявлень і антисуспільної спрямованості.

На думку А.І. Ковальнової, десоціалізація це процес розпаду або деградації особистості, коли соціалізація набуває фрагментарного характеру і втрачає свою складність як багатосторонній соціальний процес чи набуває асоціальної або антисоціальної спрямованості [4]. Процес десоціалізації сигналізує, що на певній стадії відбувається деформація особистості (здебільшого під впливом негативного мікросередовища), яка виникає внаслідок відчуження індивіда від інститутів соціалізації, які є носіями моральних, правових та інших норм. Результатом такої руйнації є руйнація попередніх позитивних норм та цінностей і засвоєння антигромадських взірців поведінки. Десоціалізація може зачіпати індивідів, які нехтують соціальними цінностями.

Десоціалізація може проявлятися в значній деформації інститутів соціалізації, які покликані виступати трансляторами соціального досвіду, часткової втраті ролі цих інститутів у позитивному впливі та становленні особистості громадянина цього суспільства, невиконанні складеної в суспільстві соціальної норми.

Виклад основних матеріалів та результатів дослідження. Останнім часом спостерігається тенденція до зростання негативних форм самоствердження (злочинність, алкоголізм, наркоманія), що в першу чергу пов'язане з деформацією ціннісно-нормативної системи суспільства, з руйнуванням соціально-позитивних цінностей і моральних ідеалів, стереотипів поведінки і стилів життя. На цьому фоні відбувається формування девіантної поведінки, розповсюдження серед великої кількості людей антисуспільних поглядів, уявлень і установок, які виправдовують, заохочують або провокують порушення норм моралі і права. Девіація – це поведінка, яка відхиляється від загальноприйнятих норм і встановлених стандартів (юридичних, моральних, соціальних) [2; 6]. Девіація включає три основні компоненти:

- людину, якій властива певна поведінка;
- норму, яка виступає критерієм оцінки поведінки як девіантної;
- іншу групу чи організацію, яка реагує на цю поведінку.

Девіантна поведінка – це складне і багатопланове явище, яке відображає динаміку і драматизм особистісного розвитку. В ній проявляється вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів, зовнішнього і внутрішнього, соціального та індивідуального. Як соціальне явище девіантна поведінка породжується соціальним середовищем, на неї впливають загальні об'єктивні фактори, соціальні закономірності. На особистісному рівні вона проявляється у вигляді сукупності конкретних вчинків, які володіють індивідуально неповторними поєднаннями психобіологічних, культурних, інтелектуальних та інших рис, які перебувають у зв'язку з конкретною ситуацією життя.

Загалом багато вчених вважають, що девіантна поведінка виступає нормальною реакцією на ненормальні для індивідів умови (соціальні або мікросоціальні), в яких вони опинилися [2;4;8]. Девіантна поведінка з самого початку завжди буває немотивованою. Людина, як правило, хоче відповідати вимогам суспільства, але через певні причини (соціальні умови, нестача матеріальних ресурсів, невміння правильно визначити свої соціальні ролі) вона не може цього зробити. Це відображається в її самосвідомості і штовхає на пошук інших напрямків.

Аналізуючи вираженість відхилень у поведінці, можна виділити такі рівні девіацій:

- докримінальний рівень – рівень поведінки, коли людина ще не стала суб'єктом злочинів, і соціальні відхилення проявляються у вигляді дрібних правопорушень, недотримання норм моралі, правил поведінки в громадських місцях, ухиляння від суспільно-корисної праці, зловживання алкоголем, немедичного вживання наркотичних, токсичних засобів, які негативно впливають на психіку;

- кримінальний рівень – рівень поведінки людини, коли соціальні відхилення виражаються в злочинних діях, які підлягають кримінальній відповідальності та розглядаються органами слідства і суду.

Виділяють декілька підходів, які пояснюють девіантну поведінку:

- соціальний підхід базується на уявленні про суспільну небезпеку чи безпеку поведінки індивіда. Відповідно до цього підходу до девіантної поведінки відносять будь-яку поведінку, яка явно чи потенційно виступає небезпечною для суспільства, оточуючих.

- психологічний підхід розглядає девіантну поведінку у зв'язку із внутрішньою особистісним конфліктом, деструкцією та саморуйнуванням особистості, блокуванням особистісного росту, а також станом розумових дефектів, психопатії. Цей підхід розглядає той факт, що основою девіантної поведінки необхідно вважати блокування особистісного росту і навіть деградацію особистості, яка виступає наслідком поведінки, яка відхиляється від норми;

- біологічний (психіатричний) підхід девіантні форми поведінки розглядає як преморбідні особливості особистості, які сприяють формуванню тих чи інших психічних розладів та захворювань. Ця концепція велику увагу надає стабільним поведінковим компонентам, тісно пов'язаним з генетичними, психофізіологічними характеристиками, не звертаючи уваги на мінливість, ситуативність поведінки та вольові, особистісні прояви індивіда;

- етнокультурний підхід розглядає девіації крізь призму традицій тієї чи іншої спільності людей. Вважається, що норми поведінки, прийняті в одній етнокультурній групі або соціокультурному середовищі, можуть суттєво відрізнятися від норм і традицій інших груп людей;

- віковий підхід розглядає девіації з позиції вікових особливостей і норм. Поведінка, яка не відповідає віковим нормам і традиціям, може вважатися такою, яка відхиляється від норми;

- гендерний підхід виходить із уявлення про існування традиційних статеворольових стереотипів поведінки. Девіантною поведінкою в рамках цього підходу може вважатися гіперрольова поведінка та інверсія шаблонів гендерного стилю. До гендерних девіацій можуть належати і психосексуальні девіації у вигляді зміни сексуальних переваг та орієнтацій;

- професійний підхід в оцінці поведінкової норми і девіацій базується на уявленні про існування професійних та корпоративних стилів поведінки та традицій;

- феноменологічний підхід до оцінки девіантної поведінки дозволяє враховувати всі відхилення від норми (не тільки соціально небезпечні або ті, які сприяють саморуйнуванню особистості).

Девіантна поведінка характеризується як відхилення від прийнятих норм. Відхилення від норми при цьому може бути як позитивним, так і негативним. У першому випадку девіантною поведінкою можуть бути прояви ініціативи, новаторські пропозиції, спрямовані на покращення суспільних відносин. У другому випадку результатом відхилення у поведінці можуть бути шкода, яка завдається суспільству, соціальній групі, іншим людям, а також особистості, яка допускає негативні відхилення. Негативна девіантна поведінка розділяється на аморальну (індивід здійснює вчинки, які суперечать нормам моралі), протиправну (вчинки суперечать нормам права) і злочинну (коли переступається межа норм кримінального законодавства). Девіантна поведінка може проявлятися в різноманітних соціальних відхиленнях: від порушення «норм моралі», незначних дрібних порушень до тяжких злочинів. Девіантна поведінка виражається не тільки у зовнішній поведінковій стороні; до порушення соціальних норм і розвитку девіантної поведінки веде деформація ціннісних орієнтацій і ціннісно-нормативних уявлень, тобто деформації системи внутрішньої регуляції.

При розгляді поведінки, яка відхиляється від норми, важливо розрізнити індивідуальні і колективні форми девіацій. Якщо під першою розуміють порушення вимог моралі і права однією людиною, то у другому випадку девіантна поведінка виступає відображенням діяльності деякої соціальної групи – злочинного об'єднання або секти, які створюють деяку подобу своєї «культури» (субкультури) і відкрито конфронтують з прийнятими нормами.

На думку Л. Бенько, відхилення від загальноприйнятих норм можуть мати корисливий, агресивний і соціально-пасивний характер [1]. До відхилень корисливої спрямованості належать ті, які пов'язані з прагненням отримати грошову, матеріальну винагороду незаконним способом (крадіжки, спекуляції тощо). Серед порушників такі соціальні відхилення можуть проявлятися як у вигляді злочинних дій, які несуть за собою кримінальну відповідальність, так і у вигляді дрібних правопорушень і аморальної поведінки. Соціальні відхилення агресивної орієнтації проявляються в діях, спрямованих проти особистості (образи, хуліганство, побої, насильство, вбивство). Відхилення соціально-пасивного типу проявляються у бажанні відійти від активного суспільного

життя, в ухиленні від виконання громадських обов'язків, небажанні вирішувати як особисті, так і соціальні проблеми. Сюди можна віднести також уникнення праці і навчання, споживання алкоголю, наркотичних і токсичних речовин, котрі негативно впливають на психіку. Крайнім проявом соціально-пасивної позиції є суїцид. Причинами девіантної поведінки можна вважати протиріччя соціально-економічного і політичного розвитку, з одного боку, та індивідуальну соціально-психологічну дезадаптацію з кризою духовності – з іншого.

Девіантна поведінка – це результат складної взаємодії процесів, які відбуваються в суспільстві і свідомості людини. Девіантна поведінка спрямована на подолання фрустрації – перепони, яка лежить на шляху досягнення мети і проявляється через соціально значущі дії.

На формування девіантної поведінки впливають як зовнішні (соціальні, соціально-економічні), так і внутрішні (біологічні, психологічні) фактори. До перших належить безробіття, низький рівень життя, певна субкультура тих чи інших верств суспільства, дезадаптація.

Л. Бенько виділяє такі чинники, які зумовлюють девіантну поведінку:

- недостатність розумового розвитку в цілому (але не патологія) – саме це стає на заваді правильному самоаналізу поведінки і прогнозування її наслідків;
- недостатність самостійного мислення, внаслідок чого стає більшою конформність і навіюваність;
- низька пізнавальна діяльність, збідненість і нестійкість духовних потреб [1].

Причин виникнення соціальних відхилень дуже багато і вони дуже різні. Звичайно, всі вони в процесі розвитку суспільства видозмінюються. Але основним джерелом відхилень є соціальна нерівність. Головним у процесі девіантної поведінки є не сам по собі рівень задоволення матеріальних і духовних потреб, а розрив у можливостях їхнього задоволення для різних соціальних груп.

У науковій літературі описані різні прояви девіантної поведінки, а саме злочинність; агресивність; алкоголізм; прояви «наркотизму», «наркоманії», «токсикоманії»; аутоагресивна поведінка тощо. Відносно специфічними формами девіантної поведінки виступають відмова від материнства, проституція, розлучення, регулярне бродяжництво, сексуальні девіації, вандалізм і графіті [2; 3; 6].

Зокрема відмова від материнства розглядається як небажання жінки прийняти на себе соціальну роль матері. Такі жінки особливо піддаються психологічним стресам, депресивним станам в період вагітності, а також іншим формам психічної патології, в тому числі алкоголізму і наркоманії, тобто таким порушенням, які самі по собі можуть змінювати світогляд жінки, породжувати невпевненість у власних силах, почуття втрати перспективи, зневіру у майбутнє і тим самим сприяти відмові від материнства. Загалом цей вид девіації зумовлений в першу чергу складною взаємодією соціально-економічних, сімейних, моральних, психологічних, біологічних і патологічних факторів.

Проституція суперечить нормам моралі багатьох суспільств, проте в окремих країнах зростає тенденція до легалізації цього явища. На заняття проституцією впливають зміна моральних цінностей, соціальні кризи суспільства, бідність значної частини населення, індивідуальні особливості людини, ранній сексуальний досвід тощо.

Розлучення само по собі не є фактом девіантної поведінки, однак спричинює дезадаптацію членів сім'ї, котра розпадається. Все це може збільшити вірогідність виникнення відхилень у поведінці.

Бродяжництво відкрито не суперечить нормам, які панують у суспільстві, але може провокувати агресивну, злочинну, протиправну поведінку (крадіжки, розбій, хуліганство тощо).

До сексуальних девіацій відносять відхилення від загальноприйнятих форм статевої поведінки, яка не є патологічною. Сексуальні девіації – будь-яке кількісне або якісне відхилення від сексуальної норми. Передумовою виникнення сексуальних девіацій

виступають підвищена сексуальна збудливість, алкоголізм і наркоманія у зв'язку із зниженням критики і психічного контролю особистості.

Вандалізм виступає однією із форм руйнівної поведінки людини, яка включає найрізноманітніші види – від забруднення парків, витоптування газонів до погромів магазинів під час масових заворушень. Основним мотивом вандалізму можна назвати бажання розважитися, пошук нових, гострих вражень, бажання самоствердитися. Бажання привернути до себе увагу, переживання неспроможності досягнути певних позицій у житті, зняття стресу, напруги тощо.

Графіті розглядається як будь-який заборонений напис, знак, зроблений будь-який способом на об'єктах державної та приватної власності. Іноді графіті розглядається як альтернативна форма мистецтва ХХ століття.

Графіті доволі часто ототожнюють з поняттям вандалізму, хоча в контексті девіацій їх можна розглядати як доволі частий варіант вандалізму.

Графіті, на думку В.В. Деларю, виступає засобом вираження установок, конфліктів і проблем, які переважно приховані. Цей вид девіації являє собою спонтанне самовираження особистості, вони анонімні і тому більш вільні від вимог соціальної бажаності.

Якими б не були різноманітними форми девіантної поведінки вони взаємопов'язані. Алкоголізм, вживання наркотиків, агресивність, протиправна поведінка утворюють єдиний блок так, що втягнення індивіда в один вид девіантних дій підвищують вірогідність його втягнення також і в інший.

При розгляді поведінки, яка відхиляється від норми, важливо розрізнити індивідуальні (ізолювані) та групові форми девіантної поведінки. Під першою розуміють порушення вимог моралі і права однією людиною. Індивідуальні форми девіантної поведінки включають в себе всі клінічні форми і типи поведінки, яка відхиляється від норми, за яких вона не залежить від поведінки оточуючих. Порушення правових, етичних або естетичних норм відбувається у цьому випадку поза зв'язком з мікросоціальними патернами поведінки. Часто людина свідомо прагне до вибору ізолюваної девіації, бажаючи тим самим радикально відрізнятись від оточуючих. Особливо яскраво індивідуальні девіації проявляються при психопатологічному та патохарактерологічному типах девіантної поведінки.

До ізолюваних девіацій відносять комунікативні форми поведінки, яка відхиляється від норми, аутоагресивну поведінку, порушення харчування, аномалії сексуальної поведінки і розвитку, надцінні патологічні захоплення, зловживання речовинами, які викликають зміни в психічній діяльності.

Найчастіше можна спостерігати групові девіації. У цьому випадку девіантна поведінка виступає відображенням діяльності деякої соціальної групи – злочинного об'єднання або секти, які створюють деяку подобу своєї власної, так званої «культури» (субкультури) і відкрито конфронтують з прийнятими у суспільстві нормами.

Дані форми девіантної поведінки свідчать про конфлікт, який виникає між особистісними і суспільними інтересами. Девіантна поведінка – це скоріше спроба відійти від суспільства, втекти від життєвих повсякденних проблем, подолати стан невпевненості і напруження через певні компенсаторні форми. Проте девіантна поведінка може бути пов'язана і з прагненням особистості до створення чогось нового.

В контексті проблеми вивчення девіантної поведінки особистості важливу роль відіграє проблема повернення девіантів до нормального соціального життя – надзвичайно важливе юридичне, соціальне, педагогічне, психологічне завдання.

Ресоціалізація є однією із форм соціалізації особи, що охоплює процес становлення на основі засвоєння нею елементів культури і соціальних цінностей. Процес ресоціалізації має на меті виправлення девіантної особистості, формування у неї позитивної соціальної поведінки, стимулювання становлення життєвої позиції, яка б відповідала соціальним нормам шляхом відновлення, збереження та розвитку соціально-корисних якостей і

відносин. Пов'язана ресоціалізація з руйнуванням засвоєних індивідом у процесі десоціалізації негативних антигромадських цінностей і норм, прищепленням визнаних суспільством цінностей і вчинків. Ресоціалізуючі заходи здійснюють ті самі соціальні інститути, що й соціалізацію: сім'я, школа, трудовий колектив, навчальні заклади, громадські організації тощо.

Основними чинниками успішної ресоціалізації девіантів є: установка на співпрацю; орієнтація у просторі соціальних відносин та особистісних ставлень; критичність; стресостійкість (вид реагування накопичених почуттів та емоцій, навчання навичкам подолання життєвих труднощів, розвиток захисних механізмів, адекватної поведінки); прийняття власного минулого. Метою ресоціалізації девіантів виступає швидке включення їх у нове соціальне середовище і діяльність без особливих психотравмуючих наслідків.

Висновки. Багатогранність проявів девіантної поведінки, різних за своєю структурою та механізмами формування, ставлять за необхідність вироблення комплексних підходів до корекції девіацій. Саме тому застосування тих чи інших способів і методів психологічної корекції, консультування має базуватися на сутнісних механізмах виникнення девіантних форм поведінки і відповідних методів поновлення нормативної поведінки.

Для успішної роботи з особами, які мають відхилення у поведінці, необхідні:

- знання причин девіації та особливостей її перебігу;
- знання цілей та завдань роботи саме з цією категорією осіб;
- уміння проводити психологічну діагностику особистості з девіантною поведінкою;
- уміння підбирати адекватні методи профілактики та корекції;
- уміння використовувати ці методи та контролювати їхню дію.

Література

1. Бенько Л. Нормативна і девіантна поведінка особистості в умовах соціалізації / Л. Бенько // Соціальна психологія - №3 (29). – 2004. – С.14-17.
2. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория / Я.И. Гишинский // СОЦИС. – 1991. - №4. – С.74-75.
3. Грись А. «Я-образ» як психологічний чинник соціальної дезадаптації особистості / А. Грись // Соціальна психологія - №3 (29). – 2004. – 22-25.
4. Ковалева А.И. Десоциализация / А.И. Ковалева // Знание. Понимание. Умение - №1. – 2006. – С.184-185.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Залежність поведінки особистості від впливу проблемогенного соціуму /Л.Е. Орбан-Лембрик// Психологія і суспільство. – 2004. - №1. – С.71-82.
6. Скороходова А.С. Граффити как социально-психологическое явление/ А. Скороходова// Прикладная психология. – 1998. - №5. – С.20-31.
7. Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі: Метод. посіб. з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених/Автори-упоряд.: Т.П. Авельцева, З.П. Бондаренко, Н.В. Зимівець та інші; За наук. ред. І.Д. Звереві. – К.: Наук. світ, 2006. – 277 с.
8. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі//За ред. Синьова В.М. – К., 2003. – 222 с.
9. Сулицький В. Ресоціалізація засуджених / В. Сулицький //Аспект. – 2002. - №2.- С.10-11.
10. Федоришин Г.М. Пенітенціарна психологія: Курс лекцій. – Івано– Франківськ: Видавництво “Плай” Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2004. – 104с.

References

1. Ben'ko L. Normativna i deviantna povedinka osobistosti v umovah socializacii / L. Ben'ko // Social'na psihologija - №3 (29). – 2004. – S.14-17.
2. Gilinskij Ja.I. Sociologija deviantnogo povedenija kak special'naja sociologicheskaja teorija / Ja.I. Gilinskij // SOCIS. – 1991. - №4. – S.74-75.
3. Gris' A. «Ja-obraz» jak psihologichnij chinnik social'noi dezadaptacii osobistosti / A. Gris' // Social'na psihologija - №3 (29). – 2004. – 22-25.
4. Kovaleva A.I. Desocializacija / A.I. Kovaleva // Znanie. Ponimanie. Umenie - №1. – 2006. – S.184-185.
5. Orban-Lembrik L.E. Zalezhnist' povedinki osobistosti vid vplivu problemogenogo sociumu /L.E. Orban-Lembrik// Psihologija i suspil'stvo. – 2004. - №1. – S.71-82.
6. Skorohodova A.S. Graffiti kak social'no-psihologicheskoe javlenie/ A. Skorohodova// Prikladnaja psihologija. – 1998. - №5. – S.20-31.
7. Social'na, pedagogichna ta psihokorekcij na robota z nepovnlitnimi, zasudzhenimi do pokaran', ne pov'jazanijh iz pozbavlenjam voli: Metod. posib. z pitan' social'noi rehabilitacii u gromadi nepovnlitnih zasudzhenih/Avtori-uporjad.: T.P. Avel'ceva, Z.P. Bondarenko, N.V. Zimivec' ta inshi; Za nauk. red. I.D. Zverevoi. – K.: Nauk. svit, 2006. – 277 s.
8. Social'na robota z nepovnlitnimi, jaki perebuvajut' u miscjah pozbavlenja voli//Za red. Sin'ova V.M. – K., 2003. – 222 s.
9. Sulic'kij V. Resocializacija zasudzhenih / V. Sulic'kij //Aspekt. – 2002. - №2.- S.10-11.
10. Fedorishin G.M. Penitencijna psihologija: Kurs lekcij. – Ivano– Frankivs'k: Vidavnictvo “Plaj” Prikarpats'kogo nacional'nogo universitetu im. V. Stefanika, 2004. – 104s.

Яремчук В.В.

Социально-психологические аспекты формирования девиантного поведения личности в условиях социокультурного пространства

Автор поднимает проблему формирования девиантного поведения личности в условиях социокультурного пространства. Отмечает, что девиантное поведение – сложное системное образование, которое требует комплексного исследования и коррекции. Источников – 10.

Ключевые слова: асоциальное поведение, десоциализирующие воздействия, десоциализация, маргинальность, агрессия, девиации, ресоциализация, субкультура.

Yaremchuk V.V.

Social and psychological aspects of the formation of deviant behavior of the individual in the social and cultural space

The author raises the problem of formation of deviant behavior of an individual in the conditions of sociocultural space. He accentuates the point that deviant behavior is a complex systems formation that requires integrated research and correction. Sources – 10.

Key words: antisocial behavior, dissocializing influences, dissocialization, marginality, aggression, deviations, re-socialization, subculture.

Яремчук Віталія Василівна - аспірант кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. ІваноФранківськ

ОЦІНКА СТУДЕНТАМИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ РОЛІ ГРОШЕЙ: ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ, СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ

У статті проаналізовано особливості оцінки студентами функціональної ролі грошей. Показано значення грошей, як засобу оплати за товари та послуги, мірила досягнення успіхів, свободи, влади, отримання задоволення. Розкрито вплив соціально-демографічних, організаційно-професійних та соціально-економічних чинників на оцінку студентами функціональної ролі грошей. Джерел – 8.

Ключові слова: вищі навчальні заклади; студенти; оцінка студентами функціональної ролі грошей; чинники оцінки студентами функціональної ролі грошей.

Постановка проблеми. Ставлення до грошей є одним із суттєвих чинників економічної соціалізації особистості, оскільки впливає на процеси економічної адаптації в соціумі, сприяє вирішенню важливих для особистості професійних, особистісних та сімейних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психології грошей є однією із актуальних проблем економічної психології в західній психології [8]. Зазначена проблема почала привертати увагу російських [1; 7] та українських [2-6] учених у період соціальних трансформацій, які спостерігаються в пострадянських країнах протягом останніх двадцяти років. У цих роботах розкрито сутність грошей, їх роль в економічній соціалізації особистості, показано ставлення до грошей різних соціальних груп тощо.

Разом із тим, *не достатньо дослідженими є проблема оцінки студентами функціональної ролі грошей, зокрема, чинників, які впливають на дану оцінку.*

Виходячи із актуальності проблеми та її недостатньої розробки, нами визначено такі **завдання дослідження:**

1. З'ясувати оцінку студентами функціональної ролі грошей.

2. Проаналізувати взаємозв'язок між оцінкою студентами функціональної ролі грошей та їх соціально-демографічними, організаційно-професійними та соціально-економічними характеристиками.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Дослідження було проведено у 2010–2011 рр. серед низки вищих навчальних закладів України. У дослідженні взяло участь усього 314 студентів (1 курс – 38,3%, 3 курс – 31,0, 5 курс – 30,7%). 22,7% оволодівали гуманітарною спеціальністю, 32,3% – технічною, 36,4% – економічною та 8,6% – іншими спеціальностями. 66,5% студентів навчалися за державні кошти, 33,5% – за рахунок власних коштів. Серед опитаних студентів було 50,3% хлопців і 40,9% дівчат.

Для вивчення чинників, які впливають на ставлення студентів до грошей, та вивчення соціально-демографічних, організаційно-професійних характеристик та соціально-економічних та студентів використовувалася авторська анкета «Моє ставлення до грошей».

Статистична обробка даних здійснювалась із використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 13).

Дослідження виконано в рамках наукового проекту лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Психологічні засади забезпечення організаційного розвитку» (2008–2012 рр., науковий керівник – проф. Л.М. Карамушка).

На *першому етапі дослідження* аналізувалась оцінка студентами функціональної ролі грошей.

Отримані дані свідчать про те, що відповіді студентів стосовно функціональної ролі грошей за їх змістовно-смысловим навантаження та кількісним вираженням можна віднести до трьох груп.

Першу групу утворили відповіді, які відображають безпосередню функціональну роль грошей – як засобу для оплати за товари і послуги («будь-що, що приймається для оплати за товари та послуги»). На цю функцію грошей вказало майже половина опитаних (47,0%).

До *другої групи* відносно відповіді студентів, які стосуються оцінки грошей, як засобу самореалізації та самоствердження, згідно яких гроші оцінюються, як «свобода» (50,8%), «мірило особистих досягнень та успіху» (30,7%) та «влада» (16,6%).

Як бачимо, найбільша кількість студентів, половина від загальної кількості опитаних, в процесі функціональної оцінки грошей віддали перевагу «свободі», яка займає, до речі, взагалі перше місце в оцінці студентами функціональної ролі грошей. Дещо менше студентів (приблизно одна третина) оцінюють гроші, як засіб особистих досягнень і успіху. І значно менше студентів, приблизно одна шоста опитаних, розглядають гроші, як засіб для реалізації влади.

І *третю групу* складають відповіді студентів, які в процесі функціональної ролі грошей вказали та таку її роль, як «задоволення». Майже третина студентів (29,7%) вказали на дану роль грошей.

Таблиця 1

**Оцінка студентами функціональної ролі грошей
(у % від загальної кількості опитаних)**

Функціональна роль грошей	%
«Свобода»	50,8
«Будь-що, що приймається для оплати за товари та послуги»	47,0
«Мірило особистих досягнень та успіху»	30,7
«Задоволення»	29,7
«Влада»	16,6

Отримані дані дають можливість зробити такі важливі, на наш погляд, висновки.

По-перше, спостерігається «багатовекторність» в оцінці студентами функціональної грошей, тобто, гроші не оцінюються студентами одностороннє, а аналізуються в контексті різних важливих аспектів їх життєдіяльності. Це, на наш погляд, можна оцінити, як *позитивний факт*.

По-друге, позитивним є те, що переважна кількість студентів *не оцінюють гроші, як засіб влади*, тобто, у більшості опитаних студентів відсутній підхід до грошей, які стосується можливості отримання та демонстрації зверхності по відношенні до інших людей, використання їх, як певного ресурсу для досягнення своїх цілей тощо.

По-третє, на оцінку студентами функціональної ролі грошей впливають, скоріше всього, особливості юнацького віку, які, з одного боку, відображають виражене прагнення студентів отримати свободу (насамперед, свободу від матеріально-економічної залежності від батьків, свободу самостійно будувати своє життя, обирати роботу тощо), отримувати задоволення від життя, а, з іншого, ще не достатню орієнтацію студентів на особистісні

успіхи, досягнення, а тим більше, владу, що, очевидно, може стати значущим в майбутньому.

По-четверте, посилення орієнтації студентів на аналіз функціональної ролі грошей, як засобу досягнення особистісних успіхів та досягнень, тобто, *подолання певних обмежень* в оцінці студентами функціональної ролі грошей, може, на наш погляд, розглядатися, як один із напрямків подальшої роботи з студентами щодо усвідомлення функціональної ролі грошей.

Другий етап дослідження був спрямований на вивчення взаємозв'язку між оцінкою студентами функціональної ролі грошей та соціально-демографічними, організаційно-професійними та соціально-економічними характеристиками студентів.

Зазначені характеристики були названі нами як «зовнішні», оскільки стосувались певних «статусних» характеристик студентів у певному соціальному середовищі.

Проаналізуємо, насамперед, **вплив соціально-демографічних характеристик студентів** (вік, стать, сімейний стан та склад сім'ї студентів) на оцінку студентами функціональної ролі грошей.

Результати дослідження, наведені в *табл. 2*, свідчать про вплив *віку та статі* на оцінку студентами функціональної ролі грошей.

Таблиця 2

Взаємозв'язок між оцінкою студентами функціональної ролі грошей та їх соціально-демографічними характеристиками

Оцінка функціональної ролі грошей	Соціально-демографічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))			
	Вік	Стать	Сімейний стан	Склад сім'ї
«Свобода»	0,080	<u>0,168**</u>	0,108	-0,023
«Будь-що, що приймається для оплати за товари та послуги»	-0,022	0,013	-0,059	-0,075
«Мірило особистих досягнень та успіху»	-0,049	0,053	-0,013	0,020
«Задоволення»	<u>-0,159*</u>	0,018	0,015	0,011
«Влада»	<u>-0,167**</u>	-0,014	0,020	-0,017

** $p < 0,01$

* $p < 0,05$

Так, щодо *віку*, то в процесі дослідження виявлено, що з віком зменшується кількість студентів, які вказують на таку функціональну роль грошей, як «задоволення» ($r_s = -0,159$, $p < 0,05$) та «владу» ($r_s = -0,167$, $p < 0,01$), тобто виявлено *зворотний зв'язок* між зазначеними показниками. Отже, можна допустити, що з віком у студентів зменшується оцінка ролі грошей, як засобу для отримання задоволення та реалізації влади. Скоріше всього, це може бути пояснено певними віковими змінами в цінностях молодих людей, тобто, орієнтацією на професійні цінності, цінності створення власної сім'ї тощо.

Також виявлено вплив *статі* ($r_s=0,168$, $p<0,01$) студентів на таку функціональну роль грошей, як «свобода». Констатовано, що на дану функціональну роль грошей більше вказують дівчата, ніж хлопці, що, скоріше всього, можна пояснити певними орієнтаціями, які мають місце в сучасному суспільстві, щодо орієнтації на досягнення самостійності жінок в усіх сферах життєдіяльності.

Далі висвітлимо дані, які стосуються впливу **організаційно-професійних характеристик студентів** (рік навчання, тип освіти, оплата навчання) на значущість для них чинників, які впливають на їх ставлення до грошей.

Як видно із даних, які наведено в *табл. 3*, суттєву роль в оцінці студентами функціональної ролі грошей відіграє **рік навчання студентів**. Так, виявлено *прямий* статистично значущий зв'язок ($r_s=0,130$, $p<0,05$) між роком навчання студентів та значущості для студентів в процесі функціональної оцінки грошей свободи та *зворотний* статистично значущий зв'язок між роком навчання студентів та значущості для студентів

в процесі функціональної оцінки грошей влади ($r_s=-0,155$, $p<0,05$). Суть виявленої закономірності проявляється в тому, що в міру просування навчання студентів у вищому навчальному закладі (підвищення року їх навчання) підвищується значущість для студентів свободи і зменшується значущість влади.

Ці дані до певної міри збігаються із даними, що стосуються впливу віку на функціональну оцінку грошей, згідно яких значущість для студентів влади із віком зменшується (див. табл. 2).

Таблиця 3

Взаємозв'язок між функціональною оцінкою студентами функціональної ролі грошей та їх соціально-професійними характеристиками

Оцінка функціональної ролі грошей	Рік навчання	Тип освіти	Оплата навчання
«Свобода»	<u>0,130*</u>	-0,027	0,037
«Будь-що, що приймається для оплати за товари та послуги»	-0,045	0,025	0,026
«Мірило особистих досягнень та успіху»	-0,052	-0,172	0,000
«Задоволення»	-0,199	<u>0,150**</u>	-0,026
«Влада»	<u>-0,155*</u>	-0,082	0,104

** $p < 0,01$

* $p < 0,05$

Також виявлено статистично значущий зв'язок ($r_s=0,150$, $p<0,01$) між **типом освіти студентів** та значущості в процесі функціональної оцінки такого аспекту грошей, як «задоволення» Суть зв'язку проявляється в тому, що у студентів економічних спеціальностей значущість ролі грошей для отримання задоволення більша, ніж у студентів гуманітарних і технічних спеціальностей. Можливо, це можна пояснити дещо більш вищим соціально-економічним статусом студентів даної категорії.

І насамкінець, проаналізуємо вплив соціально-економічних характеристик студентів (майновий стан та соціальне походження) на оцінку ними функціональної ролі грошей (табл. 4).

Таблиця 4

Взаємозв'язок між оцінкою студентами функціональної ролі грошей та їх соціально-економічними характеристиками

Оцінка функціональної ролі грошей	Соціально-економічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))	
	Майновий статус родини	Соціальне походження
«Свобода»	0,001	<u>0,196*</u>
«Будь-що, що приймається для оплати за товари та послуги»	-0,042	<u>-0,148**</u>
«Мірило особистих досягнень та успіху»	-0,059	0,082
«Задоволення»	-0,089	0,080
«Влада»	-0,089	0,080

** $p < 0,01$

* $p < 0,05$

У процесі виявлено, що *соціальне походження студентів* впливає на такі вияви функціональної оцінки грошей: а) «свобода» ($r_s=0,196$, $p<0,05$); б) «будь-що, що приймається для оплати за товари та послуги» ($r_s=-148$, $p<0,01$).

Це означає, що із підвищенням рівня соціального походження студентів (від селян до підприємців) при функціональній оцінці грошей зростає їх значення для отримання свободи (*існує прямий зв'язок*) і зменшується значення грошей, як засобу для оплати за товари та послуги (*зворотний зв'язок*). Тобто, відбувається зміщення акценту грошей з їх «прагматичної» функції до «елітарної», що можна пояснити, зокрема, зростанням матеріальної забезпеченості студентів.

Висновки.

1. Дослідження виявило, що студенти в цілому оцінюють функціональну роль грошей «багатовекторно», тобто, аналізують гроші в контексті їх значущості для різних важливих аспектів їх життєдіяльності.

2. Разом з тим, певного посилення потребує усвідомлення студентами функціональної ролі грошей для особистих успіхів та досягнень, не лише, як засобу оплати за товари та послуги, мірила досягнення успіхів, свободи, отримання задоволення.

3. Виявлено, що на оцінку студентами функціональної ролі грошей впливають такі чинники: а) соціально-демографічні (вік, стать); б) організаційно-професійні (рік навчання, ти освіти); в) соціально-економічні (соціальне походження).

4. Отримані дані слід використовувати у професійній підготовці студентів в процесі викладання навчальних курсів «Економічна психологія», «Психологія грошей» та ін. з метою формування у студентів адекватного ставлення до грошей.

Література

1. Дейнека О.С. Экономическая психология / О.С. Дейнека. – СПб., 2000. – 160 с.
2. Карамушка Л.М. Ставлення до грошей: вітчизняний та зарубіжний досвід досліджень / Л.М. Карамушка, О.Г. Ходакевич // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць / за ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К., 2006. – Вип. 17. – С. 81–105.
3. Кожевнікова І.І. Психологічний аналіз ставлення до грошей економічно успішних людей / І.І. Кожевкіна // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2006. – №3(14). – С. 120–125.
4. Мазараки А.А. Философия денег : монография / А.А. Мазараки, В.В. Ильин. – К. : Киев. нац. торг.-эконом. ун-т, 2004. – 719 с.
5. Москаленко В.В. Суб'єктність економічної соціалізації особистості / В.В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2008. – №3(29). – С. 39–52.
6. Сімків М.В. Тип ставлення до оточуючих як чинник монетарних установок / М.В. Сімків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 10. – С. 720–731.
7. Фенько А.Б. Проблема денег в зарубежных психологических исследованиях // Психолог. журнал. – 2000. – №1. – С. 50–62.
8. Furnham A. The psychology of money / A. Furnham, M. Argyle. – New York : Routledge, 1998. – 324 p.

References

1. Deyneka O.S. Ekonomicheskaya psihologiya / O.S. Deyneka. – SPb., 2000. – 160 s.
2. Karamushka L.M. Stavlennya do groshey: vItchiznyaniy ta zarubIzhniy dosvId doslIdzhen / L.M. Karamushka, O.G. Hodakevich // AktualnI problemi psihologIYi. Tom 1 : EkonomIchna psihologIya. OrganIzatsIyna psihologIya. SotsIalna psihologIya : zb. naukovih prats / za red. Maksimenka S.D., Karamushki L.M. – K., 2006. – Vip. 17. – S. 81–105.
3. Kozhevnikova I.I. PsihologIchniy analIz stavlennya do groshey ekonomIchno uspIshnih lyudey / I.I. Kozhevkina // TeoretichnI I prikladnI problemi psihologIYi. – 2006. – №3(14). – S. 120–125.
4. Mazaraki A.A. Filosofiya deneg : monografiya / A.A. Mazaraki, V.V. Ilin. – K. : Kiev. nats. torg.-ekonom. un-t, 2004. – 719 s.
5. Moskalenko V.V. Sub'EktnIst ekonomIchnoYi sotsIalIzatsIYi osobistostI / V.V. Moskalenko // SotsIalna psihologIya. – 2008. – №3(29). – S. 39–52.
6. SImkIv M.V. Tip stavlennya do otochuyuchih yak chinnik monetarnih ustanovok / M.V. SImkIv // Problemi suchasnoYi psihologIYi : zb. nauk. prats. – K., 2010. – Vip. 10. – S. 720–731.
7. Fenko A.B. Problema deneg v zarubezhnyih psihologicheskikh issledovaniyah // Psiholog. zhurnal. – 2000. – №1. – S. 50–62.
8. Furnham A. The psychology of money / A. Furnham, M. Argyle. – New York : Routledge, 1998. – 324 p.

Ходакевич О.Г.

Оценка студентами функциональной роли денег: влияние социально-демографических, социально-профессиональных и социально-экономических факторов

В статье выделены особенности оценки студентами функциональной роли денег. Показано значение роли денег как средства оплаты за товары и услуги, средство достижение успеха, свободы, власти, получения удовлетворения. Раскрыто влияние социально-демографических, организационно-профессиональных социально-экономических факторов на оценку студентами функциональной роли денег. Источников – 8.

Ключевые слова: высшие учебные заведения; студенты; оценка студентами функциональной роли денег; факторы оценки студентами функциональной роли денег.

Key words: institutions of higher education, students, students' assessment of the functional role of money, factors of students' assessment of the functional role of money

Hodakevych O.G.

Students' assessment of the functional role of money: effects of socio-demographic, socio-professional and socio-economic factors

The article deals with the distinctive features of students' assessment of the functional role of money. The authors discuss the importance of money as a means of payment for goods and services and a measure of success, freedom, power, and pleasure. The authors also analyze the effects of socio-demographic, organizational-professional and socio-economic personal factors of students' assessment of the functional role of money. Sources – 8.

Ходакевич Ольга Георгіївна – аспірантка лабораторії організаційної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ

СУЧАСНИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ПРОЦЕСУ РЕІНТЕГРАЦІЇ МОЛОДІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

У статті розкрито сучасний соціокультурний контекст процесу реінтеграції молоді. Показано, що сучасний соціокультурний контекст реінтеграційних процесів детермінується низкою специфічних рис, серед яких найбільш значущими є реорганізація політичних і економічних структур, ускладнення соціально-стратифікаційної системи суспільства, розширення соціальної взаємодії, наростання інформаційних потоків, культурне різноманіття, а також глибока модифікація нормативно-ціннісної системи і моделей соціальної, економічної, політичної поведінки. Ці та інші чинники обумовлюють нестабільність соціокультурного середовища, до якого сучасна молодь змушена адаптуватися. Джерел – 4.

Ключові слова: *молодь, реінтеграція, сучасний соціум, соціокультурні особливості.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство перебуває у високоактивній стадії соціальних трансформацій. На формування ідентифікаційних переваг сучасної молоді безпосередньо вплинув феномен масового пошуку ідентичності. Соціальна реінтеграція молоді на основі цінностей інтегрального типу є фактором стабілізації громадських структур і необхідною умовою запобігання кризових станів. У зв'язку з цим актуальність теми визначається необхідністю розкрити картину ціннісних орієнтацій молоді в її динаміці і мінливості, детермінованою інтеріоризацією цінностей, необхідну для прогнозування розвитку цієї соціальної групи [1].

Розкриваючи соціальні механізми інтеріоризації (як способи присвоєння цінностей) і одночасно трансформації цінностей молоддю, стає можливим дослідити цю соціальну групу у розвитку, визначити роль різних соціальних чинників в конструюванні ментальних основ молоді людини, що особливо важливо у виробленні стратегій трансформації соціальних інститутів, в тому числі освіти [3]. Тому вивчення механізмів взаємодії набуло особливої актуальності в умовах системної трансформації суспільства, сприяючи розширенню можливостей участі молоді в його модернізації і в збереженні його цілісності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціальної інтеграції та соціальної самоідентифікації особистості в наявній науковій літературі висвітлені досить фрагментарно і переважно в рамках досліджень, присвячених проблемам ідентичності та соціальної самоідентифікації в цілому. Дослідження, в яких був би представлений саме соціокультурний аспект реінтеграції та самоідентифікації молодого покоління, відсутні, що обумовлює актуальність обраної для аналізу проблематики.

Мета статті – розкрити сучасний соціокультурний контекст процесу реінтеграції молоді.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Молодь, як соціальна група, відіграє особливу роль у формуванні або зміні соціального порядку. Суспільство як соціальна система відповідно до принципу емерджентності функціонує за рахунок визначених системою специфічних властивостей різних верств і груп, що входять до нього. Однією з таких груп є молодь, яка має свої особливості участі в конструюванні соціальної реальності. Включаючись в процес відтворення соціуму, молодь вносить інноваційний потенціал, який може служити основою для розвитку або руйнування соціальних структур. Тому від характеру соціальної активності молоді багато в чому залежить цілісність і стабільність суспільства.

Зміни в суспільстві в останні десятиліття вплинули на глибинні підстави соціального порядку, як в сфері економічних і політичних відносин, так і в ціннісній системі суспільства, яка розділилася на безліч полярних структур [4].

Між інтеріоризацією цінностей молоддю та реформуванням суспільства існує стійкий взаємозв'язок. Реформування суспільства включає впровадження зразків успішної соціалізації молоді, системи механізмів і засобів передачі соціальних норм, культурно-історичних цінностей новим поколінням. Аналіз соціальних детермінант інтеріоризації цінностей в сучасному суспільстві дозволяє виділити наступні особливості інтеріоризації цінностей молоддю: трансформація основних інститутів і каналів інтеріоризації цінностей; підвищення ролі ціннісно-нормативного механізму соціальної регуляції; становлення нових форм і методів соціального контролю; висока флуктуація процесів інтеріоризації, супроводжувана швидким переходом від організованих до стихійних процесів; переструктурування суспільних і особистих інтересів; становлення компетентно орієнтованої освіти; формальне збільшення автономії особистості, її простору для творчості та ініціативи, але зниження інформаційного захисту, підвищення світоглядної залежності.

Зміна структуральних властивостей суспільства призвела до формування нової моделі соціалізації молоді, інтеріоризації соціальних правил і цінностей. По-перше, зникають чіткі критерії соціалізованої особистості через розчарування в ідеалах і нестійкість, суперечливість соціальних вимог до особистості. По-друге, умови соціалізації молоді змінилися з прийняттям нових законодавчих та інших нормативних актів, що визначають шляхи і засоби участі особистості в соціальних процесах [1].

У період радикальних суспільних змін змінюється формальна, декларована сторона соціалізації: норми, межі, еталони і відхилення. Але незважаючи на нові пріоритети соціалізації особистості, формування її ціннісних структур, відповідним стратегії реформування суспільства, соціалізація продовжує відтворювати закріплені в культурному досвіді правила, традиції, цінності і життєві орієнтації під впливом інститутів сім'ї та соціального оточення. Все це дозволяє забезпечити спадкоємність самоідентифікації особистості, зберегти ідентичність суспільства.

В результаті в сфері інтеріоризації цінностей виникає ситуація, яку характеризують як аксіологічний хаос [2].

Висока динаміка соціальних пріоритетів, стан аномії, плюралізм ціннісних систем, спотворення або заперечення історичного минулого, невизначеність майбутнього, формують особливе уявлення молоді про роль ідеалу у формуванні світогляду і в конструюванні соціальних практик. Мозаїчність, суперечливість ціннісних орієнтацій і установок характеризує сучасний стан молодіжної свідомості.

Визначення життєвих цілей, формування уявлень про сутнісні потреби, конструювання стратегій соціальної участі багато в чому залежить від формування самості в процесі соціалізації, тобто від самоідентифікації, процесу, в якому перетинаються внутрішні чинники розвитку особистості і зовнішній вплив соціальних детермінант через референтні групи і універсальний інформаційний вплив [2].

Суперечливість і висока динаміка ціннісних систем суспільства особливо сильно відтворюється в особистісній системі цінностей молодшої людини, в якій утворюється вакуум орієнтації. У цих умовах цінності перестають бути регулятором продуктивної соціальної активності індивідів. Смесложиттєві цінності стають абстрактним зразком, недосяжним на практиці, і на їх місце приходять конкретні, прикладні, ситуативні цінності. Ставлення до цінностей як недосяжних ідеалів слугує виправданням для індивіда будь-яких дій або прагнень, що суперечать цим цінностям. В результаті значимість окремих цінностей стає все нижче, а релятивізм системи цінностей зростає. На відміну від стійких і стабільних періодів суспільного функціонування в період соціокультурних трансформацій і високого ступеня невизначеності в суспільстві зростає роль постійних і універсальних, як індивідуальних, так і групових, стратегій соціальної

участі. Тому релятивні, ситуаційні цінності спотворюються, адже самі залежні від змін, що відбуваються і не можуть детермінувати змістовні процеси, обумовлювати вибір універсальних, об'єктивних цілей розвитку. Обмеження ціннісної регуляції призводять до зниження стійкості відтворення інституціональних норм, соціального порядку в цілому. Суперечливість ціннісної системи ускладнює проектування сталого розвитку, прогнозування соціальних процесів, створює перепони на шляху трансформації.

Напрямок вирішення проблеми дисфункціонування цінностей в процесі соціального конструювання є пошук шляхів формування духовно-ціннісного простору соціуму на основі ієрархічної структури взаємопов'язаних буттєвих, історичних і особистісних цінностей.

Протиріччя в ціннісній системі і невідповідність між собою ієрархічних рівнів цінностей привели не тільки до зменшення значущості цінностей в соціальних процесах, а й посилення потреби в духовному пошуку, спрямованому на визначення стійких життєвих орієнтирів. Особливо гостро ця потреба проявляється серед молоді. Актуалізація духовного пошуку є одним з факторів посилення ролі релігії в формуванні світогляду, буттєвих і термінальних цінностей молоді, оскільки віра дозволяє визначити напрямок і засоби розвитку людини відповідно до її сутності, знайти об'єктивні, значущі відповіді на найбільш важливі життєві питання про сенс життя і потреби, про необхідні для єдиного соціокультурного поля моральні цінності, про способи реалізації свободи і відповідальності, про значимість взаємодії з різними соціальними інститутами і організаціями. Іншими словами, релігійна віра дозволяє відновити порушену структуру цінностей, подолати їх релятивізм через виявлення абсолютних цінностей і приведення у відповідність їм інших ієрархічних рівнів систем цінностей особистості. Перевага традиційних релігій визначається тим, що вона історично сформувала ціннісне підставу інтеграції, сприяла формуванню в світогляді принципів соціальної участі та конструктивного, спільного соціального конструювання. В результаті знімаються протиріччя егоїстичних інтересів і суспільно значущих цілей соціальної участі через побудову гармонійно структурованої системи цінностей, в якій значимість включення в соціальні практики визначається загальним змістом як індивідуального, так і соціального розвитку [3].

Однак в сучасному суспільстві зберігаються перешкоди інтеріоризації духовних цінностей, що є суттєвою причиною низької продуктивної соціальної активності молоді. До таких перешкод належать суперечливість впливу інститутів соціалізації, її нестійкість; невідповідність культурно-ціннісних і нормативних механізмів соціальної організації і контролю; розширення можливостей особистісного самовизначення, але розмитість критеріїв самоідентифікації і групових ідентифікацій, що ставить особистість в залежність від стереотипів «загальноприйнятої думки» про потреби, спосіб життя і інтереси; плюралізм оцінок історичного минулого і стратегій розвитку суспільства; нерівність можливостей соціальної участі, яка суперечить декларованим принципам демократичного суспільства; десакралізація; переважання спрощеного образно-експресивного, а не раціонального сприйняття інформації, політичне відчуження і маргіналізм, викликані невідповідністю цілей і механізмів соціально-політичної участі, усвідомленням слабкої кореляція професійної активності тощо. Наслідком такого протиріччя є протиріччя інтеріоризованих особистісних і кристалізованих в соціальних відносинах цінностей, які проявляються в обмеженні усвідомлення індивідом своєї ролі і можливостей в конструюванні соціальної реальності. Дана обставина вимагає розробки нових методів дослідження особистісних цінностей, характеру їх інтеріоризації, зокрема в процесі реінтеграції молоді [3].

Таким чином, цінності та ціннісні орієнтації, структурується у свідомості молодої людини в процесі її становлення, на стадії адаптації та самоідентифікації й сприяють формуванню стійких зв'язків з соціальним середовищем, що є умовою зростання суб'єктності індивіда у відтворенні інституційних норм. Орієнтація на продуктивну

соціальну активність у молодій людині визначається потребою реалізації привласнених ідеалів. Протиріччя ідеалів, термінальних цінностей і умов їх реалізації призводить до нестійкості і релятивізму ідеалів, переконань, до неможливості осмислити свою роль і відповідальність у відтворенні соціальних практик, а також до кризи ідентичності. В результаті молодь втрачає значимість соціального конструювання при зростаючому прагненні до конформізму і рутинізації. Реалізація засвоєних цінностей замінюється ситуативним наслідуванням і копіюванням дій.

Емпіричні дані підтверджують, що близько половини молодих людей вважають за можливе змінити свої ідеали при неможливості їх реалізації. Втрачається роль ідеалу як імперативу соціальної рефлексії і дій, що забезпечують синхронізацію особистісних і соціальних цінностей. Конструювання соціальної реальності молоддю відрізняється суб'єктивністю, інноваційністю і рефлексивністю. Соціальні зміни на біографічному рівні і кожна нова соціальна дія вимагають співвіднесення з індивідуальною системою цінностей, яка визначає уявлення про значущість і формування соціальної установки. Тому цілеспрямоване включення молоді в процес відтворення соціальних норм, як суб'єкта соціальних відносин, вимагає можливості співвіднесення сформованих умов і порядку з інтеріоризованими ідеалами, які перебувають на вершині індивідуальної системи цінностей і надають їй загальнозначущий, інтегруючий характер. В результаті відбувається спряженість індивідуальних смислів соціальної участі з загальноприйнятими, культурно обґрунтованими. Однак функціонування ідеалу в цій ролі можливе тільки тоді, коли він сприймається як об'єктивно значущий, незмінний і абсолютний. Посилюється потреба в набутті змістовних ідеалів, які дозволяють як знизити невизначеність у виборі життєвих стратегій, так і інтегрувати на індивідуальному рівні всі ціннісні орієнтації. У сучасному суспільстві дана тенденція посилюється.

Висновки. Ситуація соціальної нестабільності зумовила поширення в сучасному суспільстві ідентичності несформованого типу в таких формах, як кризова і дифузна ідентичності особистості. Соціальна ідентифікація в даних умовах виконує, головним чином, адаптивно-захисні функції, що неминуче відбивається в її механізмах.

Самоідентифікація молоді, що фіксується емпіричними дослідженнями, виступає одним з індикаторів ступеня і способу її адаптації до актуальних соціокультурних умов. Стосовно до сучасної ситуації, можна констатувати наявність перехідного типу соціокультурної ідентичності, який поєднує риси несформованого сучасного типу особистості і традиційні цінності і установки.

В умовах соціальної нестабільності в процесі формування соціальної ідентичності молоді проявляється тенденція до посилення ролі суб'єктивних особистісних факторів. Для сучасного суспільства характерним є також виникнення в рамках однієї офіційно легітимізованої соціальної ідентичності різноманітних індивідуальних варіантів і відповідних їм життєвих стратегій. У даній ситуації видається адекватним використання поняття ідентифікаційної форми особистості, що позначає різні персоніфіковані варіанти певної приватної соціальної ідентичності, які засновані на різному сприйнятті молоддю своїх соціальних позицій в процесі реінтеграції.

Література

1. Зубок Ю.А. Социальная регуляция в условиях неопределенности / Ю.А. Зубок, В.И. Чупров // Теоретические и прикладные проблемы в исследовании молодежи. – М. : ACADEMIA. 2008.
2. Кузнецов В.И. Молодежь на рубеже веков / В.И. Кузнецов // Социологические исследования. – Р.-н/Д. : РГУ, 2008.
3. Петров А.В. Ценностные предпочтения молодежи: диагностика и тенденции изменений / А.В. Петров // Социс. – 2008. – № 7. – С. 84-89.
4. Семенов В.Е. Ценностные ориентации и проблемы воспитания современной молодежи / В.Е. Семенов // Социс. – 2007. – №4. – С. 37-43.

References

1. Zubok Iu.A. Sotsialnaia reguliatsiia v usloviakh neopredelennosti / Iu.A. Zubok, V.I. Chuprov // Teoreticheskie i prikladnye problemy v issledovanii molodezhi. – M. : ACADEMIA. 2008.
2. Kuznetsov V.I. Molodezh na rubezhe vekov / V.I. Kuznetsov // Sotsiologicheskie issledovaniia. – R.-n/D. : RGU, 2008.
3. Petrov A.V. Tsennostnye predpochteniia molodezhi: diagnostika i tendentsii izmenenii / A.V. Petrov // Sotsis. – 2008. – № 7. – S. 84-89.
4. Semenov V.E. Tsennostnye orientatsii i problemy vospitaniia sovremennoi molodezhi / V.E. Semenov // Sotsis. – 2007. – №4. – S. 37-43.

Блискун Е.А.

Современный социокультурный контекст процесса реинтеграции молодежи: к постановке проблемы

В статье раскрыт современный социокультурный контекст процесса реинтеграции молодежи. Показано, что современный социокультурный контекст реинтеграционных процессов детерминруется рядом специфических черт, среди которых наиболее значимыми являются реорганизация политических и экономических структур, усложнение социально-стратификационной системы общества, расширение социального взаимодействия, нарастание информационных потоков, культурное многообразие, а также глубокая модификация нормативно-ценностной системы и моделей социального, экономического, политического поведения. Эти и другие факторы обуславливают нестабильность социокультурной среды, к которой современная молодежь вынуждена адаптироваться. Источников – 4.

Ключевые слова: молодежь, реинтеграция, современный социум, социокультурные особенности.

Bliskun O.A.

The modern sociocultural context of the youth reintegration process: to the problem statement

The article reveals the modern socio-cultural context of the process of youth reintegration. It is shown that the modern socio-cultural context of reintegration processes is determined by a number of specific features, among which the most significant are the reorganization of political and economic structures, the complication of the socio-stratification system of society, the expansion of social interaction, the growth of information flows, cultural diversity, as well as a deep modification of the normative value system. and models of social, economic, political behavior. These and other factors determine the instability of the sociocultural environment to which modern youth is forced to adapt. Sources - 4.

Key words: youth, reintegration, modern society, socio-cultural characteristics.

Блискун Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№ 1 (30) 2013

Відповідальний за випуск	<i>Н.Є. Завацька</i>
Відповідальні секретарі випуску	<i>Ю.О. Бохонкова , С.О. Гарькавець</i>
Літературні редактори	<i>З.І. Андропова, Л.В. Бугокова, О.О. Мартинцева</i>
Технічний редактор	<i>Т.М. Дрогвоз</i>
Оригінал-макет	<i>О.О. Кіріллова</i>

Підписано до друку 28.12.2013 р.
Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 35,7. Обл. вид. арк. 36,8.
Наклад 300 прим. Вид. № 2867. Замов. № . Ціна вільна.